Fordította
Király Róbert

ROBERT GELLATELY

LENIN, SZTÁLIN ÉS HITLER

A TÖMEGGYILKOS DIKTATÚRÁK EREDETE

ALEXANDRA

A fordítás az alábbi kiadás alapján készült:
Robert Gellately: Lenin, Stalin, and Hitler. The Age of Social Catastrophe
Borzoi Books, 2007
Published by Alfred A. Knopf,
a division of Random House Inc.
1745 Broadway
New York, NY 10019

Kiadja az Alexandra Könyvesház Kft. Alexandra Kiadója, 2013
7630 Pécs, Üszögi-kiserdő utca 1.
Telefon: (72) 777-000
e-mail: info@alexandra.hu
www.alexandra.hu

Felelős kiadó a kft. ügyvezető igazgatója
Felelős szerkesztő Hajdu András
A kiadvány magyar változatát Hársfai László tördelte
Nyomta a Kinizsi Nyomda Kft., Debrecen
Felelős vezető Bördős János igazgató
Megjelent 62,49 (A/5) ív terjedelemben

ISBN 978 963 357 136 1

MARIE-NEK

TARTALOM

NEGYEDIK RÉSZ: A NÉMETEK KIEGYEZNEK HITLERREL

ÖTÖDIK RÉSZ: A SZTÁLINI TERROR

HATODIK RÉSZ: HITLER HÁBORÚJA A DEMOKRÁCIA ELLEN

HETEDIK RÉSZ: SZTÁLIN ÉS HITLER:
A TÁRSADALMI KATASZTRÓFA FELÉ

NYOLCADIK RÉSZ: HITLER HÁBORÚJA
A „ZSIDÓ BOLSEVIZMUS" ELLEN

KILENCEDIK RÉSZ: HITLER VERESÉGE ÉS SZTÁLIN LÉPÉSEI

TIZEDIK RÉSZ: A VÉGSŐ HARC

RÖVIDÍTÉSEK ÉS KIFEJEZÉSEK MAGYARÁZATA

bolsevikok	az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt (OSZDMP) 1903-ban alapított többségi frakciója
Cseka	Csrezvicsajnaja Komisszija (teljes nevén: Összoroszországi Rendkívüli Bizottság az ellenforradalom és szabotázs elleni harcra); az eredeti szovjet titkosrendőrség 1917–1922 között, melynek tagjait a szervezet több névváltoztatása után is csekistáknak nevezték
Gestapo	Geheimc Staatspolizei (a hitleri német Titkos Államrendőrség, más nevén Staatspolizei vagy Stapo)
GPU–OGPU	Goszudarsztvennoje Polityicseszkoje Upravlenyije (Állami Politikai Igazgatóság) – Objegyinyonnoje Goszudarsztvennoje Polityicseszkoje Upravlenyije (Egyesített Állami Politikai Igazgatóság); a szovjet titkosrendőrség 1922 és 1934 között
Gulag	Glavnoje Upravlenyije Lagerej (táborok főigazgatósága); a szovjet munkatáborok irányító szervezete
ITK	Iszpravityelno-trudovaja kolonyija (Javító-nevelő munkatelep a SZU-ban)

ITL – Iszptavityelno-trudovoj lager (Javító-nevelő munkatábor a SZU-ban)
kadetok – Orosz Alkotmányos Demokrata Párt (liberálisok)
kolhoz – mezőgazdasági szövetkezet (SZU)
Komintern – Kommunista Internacionálé, a kommunista pártok világszervezete
Központi Bizottság – a Szovjetunió Kommunista Pártja vezető testülete, melyet pártkongresszusokon választottak
KPD – Németország Kommunista Pártja
Kripo – Kriminalpolizei (német Bűnügyi Rendőrség)
kulák – „gazdag" paraszt (SZU)
lisenci – szovjet „jog nélküli" emberek
mensevikek – az OSZDMP 1903-ban létrejött kisebbségi frakciója
NEP – Novaja Ekonomicseszkaja Polityika (a Lenin által bevezetett új gazdaságpolitika (1921–1929)
NKVD – Narodnij Komisszariat Vnutrennyih Gyel (Belügyi Népbiztosság), ugyanakkor a titkosrendőrséget is értették alatta 1934-től, amikor a GPU–OGPU-t az NKVD részévé tették
NSDAP – Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (náci párt)
OKH – Oberkommando des Heeres (a német szárazföldi haderő főparancsnoksága)
Ohrana – cári titkosrendőrség
OKW – Oberkommando des Wehrmacht (a német fegyveres erők – a Wehrmacht – főparancsnoksága)
OSZDMP – RSZDRP, Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt
Politbüro – a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának Politikai Bizottsága, a legfőbb irányító testület

Pravda – a bolsevikok első számú újságja, később a kommunista párt félhivatalos lapja
SA – Sturmabteilung (náci rohamosztag, barnaingesek néven is ismert)
SD – Sicherheitsdienst (a náci párt biztonsági szolgálata)
Sipo – Sicherheitspolizei (biztonsági rendőrség); 1936-ban hozták létre mint a Gestapo és a Kripo ernyőszervezetét
Sopade – a száműzetésben működő Németország Szociáldemokrata Pártja végrehajtó szerve prágai (1933–1938), párizsi (1938–1940) és londoni (1940) központtal
szovjet – orosz szó, jelentése: tanács; németül: *Rat*
Szovnarkom/SZNK – Népbiztosok Tanácsa; az orosz forradalom által létrehozott kormányzó szerv
SPD – Németország Szociáldemokrata Pártja
SS – Schutzstaffel; Himmler fekete egyenruhásai
Sztavka – Szovjet Fegyveres Erők Főparancsnoksága
Vozsgy – vezér
Wehrmacht – a német fegyveres erők
zek – a *zakljucsonnij* – gulagrab – szlengneve

MEGJEGYZÉS AZ OROSZ ÍRÁSMÓDDAL ÉS DÁTUMOKKAL KAPCSOLATBAN

Míg a könyv angol nyelvű eredeti kiadásában az orosz nevek a nemzetközileg leggyakoribb, angolos átírásban szerepelnek, mi a hagyományos, fonetikus átírást használjuk. A könyvben az 1918 februárját megelőző orosz rész dátumai a Julianus-naptár szerint szerepelnek, ami a 19. században tizenkét, a 20. században tizenhárom nappal haladt a Gergely-naptár mögött. A Julianus-naptár szerinti utolsó nap 1918. január 31. volt Oroszországban, melyet másnap február 14. követett.

A német uralom alatt álló Európa 1942-ben

Lengyelország felosztása és a nagyobb haláltáborok helyszíne
Balti-tenger
Königsberg
Danzig (Gdańsk)
KELET-POROSZORSZÁG
Allenstein (Olsztyn)
Grodno
Bromberg (Bydgoszcz)
NYUGAT-POROSZORSZÁG
Białystok
Visztula
Treblinka
Posen (Poznań)
Chelmno
Warsaw
Bug
WARTHEGAU
Łódź
Sobibor
Radom
Lublin
Majdanek
Odera
(LENGYEL) FŐKORMÁNYZÓSÁG
Kielce
Nisko
Belzec
Krakkó
KELET-FELSŐ-SZILÉZIA
Auschwitz
Lvov (Lwów)
Drohobycz
GALÍCIAI KERÜLET
Lengyelország háború előtti határa
gauhatár
Németországhoz csatolva
(Lengyel) Főkormányzóság
Szovjetek által megszállt lengyel területek
Szovjetek által megszállt lengyel terület; 1941 augusztusától a Főkormányzósághoz tartozó Galíciai kerület
0
100 km

A Szovjetunió nyugati része és Sztálin területszerzései
a SZU háború előtti határa
német megszállás 1942. január–július
megszerezve az 1940-es finn háborúban
megszerezve 1939–1940
hozzácsatolva 1945-ben
0
250 km
SVÉDO.
FINNO.
Leningrád
Balti-tenger
ÉSZTO.
Gorkij
Moszkva
Kujbisev
LETTORSZÁG
LITVÁNIA
Szmolenszk
Königsberg
Minszk
SZOVJETUNIÓ
BELORUSSZIA (FEHÉROROSZO.)
Varsó
Kurszk
LENGYELO.
Sztálingrád
NÉMETO.
Kijev
Harkov
UKRAJNA
Rosztov
CSEHSZLOVÁKIA
Kaszpi-tenger
MAGYARO.
Kercs
ROMÁNIA
Jalta
GRÚZIA
Tiflisz (Tbiliszi)
Baku
JUGOSZLÁVIA
Fekete-tenger
AZERBAJDZSÁN
ÖRMÉNYORSZÁG
BULGÁRIA
Isztambul
ALBÁNIA
GÖRÖGO.
TÖRÖKORSZÁG
IRÁN
SZÍRIA
IRAK
CIPRUS
Földközi-tenger
KRÉTA

BEVEZETÉS

Lenin, Sztálin és Hitler neve örökre egybeforrt a 20. század első felének tragikus európai történelmével. Az orosz forradalmat követően mindössze néhány héttel a bolsevikok olyan titkosrendőrséget hoztak létre, mely sokkal kegyetlenebb volt, mint a cárok idején létező. A nácik hasonlóképp cselekedtek, és hatalomra lépve életre hívták a rettegett Gestapót. Mindkét rezsim idején sok millió embert zártak koncentrációs táborokba, ahol kínozták és gyakran halálra dolgoztatták őket. A nácik olyan táborokat hoztak létre, melyek révén ipari léptékben gyilkolhatták meg a zsidó nőket, férfiakat és gyermekeket, az általuk kigondolt faji kritériumok alapján.

A szovjet és náci diktátorok az első világháborút követő nagy strukturális változások termékei voltak. 1914-et megelőzően a társadalom peremén éltek, és nem is remélhették, hogy valaha a politikai élet szereplőivé válnak. Csak álmaikban képzelhették magukat nagy hatalmú irányítóknak és tömegmozgalmak vezetőinek. Ám miután a „háborúszörnyet" 1914-ben szabadjára engedte a világ, az Európán átsöprő társadalmi és politikai válság teljesen új lehetőségeket teremtett a radikálisok és az utópisták számára.[1]

A katasztrófa Európa minden szegletét sújtotta, és a következő három évtizedre elborította az egész kontinenst. Lezajlott két világháború, az

orosz forradalom és polgárháború, a fasiszták hatalomátvétele Olaszországban, a nácik hatalomra jutása, és megtörtént a holokauszt. Mindezek mellett számos felkelés és puccs ment végbe. A gyűlölködés, nyugtalanság és ambíciók által felszabadított sötét energiák részben az óriási mértékű öldöklésből gyűltek fel. Sokkal több egyenruhás és még annál is több civil lelte halálát, mint a történelem bármely másik szakaszában. A könyv a kor meghatározó hatalmait, a Szovjetuniót és a náci Németországot állítja középpontjába, azonban a katasztrófát globális viszonylatban értelmezi, hogy feltárja annak nagy léptékű politikai és ideológiai természetét. Ebből a perspektívából nézve szembetűnő, hogy az Európát sújtó tragédiák jóval többről szóltak, mint egymástól különálló eseményekről. Kibogozhatatlanul egybeforrtak, és szerves részét képezték a kommunisták és a nácik világuralomért folytatott kegyetlen rivalizálásának.

Az első világháború során megközelítőleg nyolcmillió embert öltek meg harcban, hétmillió maradandóan megrokkant, tizenötmillió pedig súlyosan megsebesült. Becslések szerint ötmillió ember halála származott a „háború okozta" hatásokból, például betegségből vagy alultápláltságból. E civil veszteségek azonban nem tartalmazzák az oroszországiakat, ahol a legrosszabb volt a helyzet, melyet végül is (két) 1917-es forradalom súlyosbított, majd polgárháború és éhínség követett.[2] Mindez ráadásul a hatalmas társadalmi és politikai katasztrófának csak az első szakaszát jelentette. A második kör még ennél is pusztítóbb volt.

Az első világháború társadalmi hatásai felbecsülhetetlenek. „Európa minden lakosának életét és nyelvét átjárta a militarizálás, az egyéni szabadság és a társadalmi különbségek eróziója, a gazdasági élet szétesése, a vagyon elkobzása, az élelemhiány, a kollektivizálás és az államigazgatási gépezet túlburjánzása, a nemzetközi rendszer összeomlása és az agresszivitás és erőszak hatalmas léptékű elszabadulása."[3]

Nem volt visszaút a régi időkhöz. A cári Oroszországban a rezsim ingott már 1914-et megelőzően, majd több mint hároméveni áldozathozatal után a folytatásra irányuló nemzeti akarat csaknem hiábavalónak bizonyult. 1917 elejére a kétségbeesés és harag közvetlenül II. Miklós cár hatalmának megdöntéséhez vezetett. Az új, ideiglenes kormány katasztrofális módon megpróbálta folytatni a háborút, ám a hadseregben uralkodó hangulat és akarat a rosszról még rosszabbra fordult. Októberre Lenin és a bolsevikok a pillanatot saját politikai javukra fordították, szinte egy puskalövés nélkül vették át a hatalmat, és nem maradt senki, aki megvédte volna a kormányt. A háború kitárta a kapukat a forradalom és a kommunizmus előtt. Ezt követően Lenin és a bolsevikok hazájukban a terrort és a küldetéstudatot misszionáriusi hevülettel elegyítették, és úgy gondolták, az a feladatuk, hogy elhozzák a kommunizmus áldásait a nyugati világ számára is.

Nem Oroszország volt az egyetlen hely, ahol az uralkodónak távoznia kellett. 1918-ban és 1919-ben Közép-Európában az elveszített háborút követően szocialista és kommunista forradalmakra került sor, és elzavarták a régi vezetőket. Sikertelen próbálkozások történtek Berlinben, Münchenben, Bécsben, Budapesten és másutt kommunista rezsimek létrehozására. Az 1920-as évek elején újabb erőfeszítések történtek, hogy szovjet ösztönzésre és segítséggel orosz jellegű forradalomra kerüljön sor Németországban.

A háborút követő európai „normalitás" idejét politikai erőszak, megkísérelt (és sikeres) puccsok, merényletek, egyenruhás banditák utcai megjelenése és általános instabilitás jellemezte. E körülmények ideálisak voltak az új pártok felemelkedéséhez, jobb- és baloldali radikálisok és diktátorok megjelenéséhez, akiket a dühödt és fanatikus emberek támogattak, különösképpen a fiatal „idealisták", akik az egész válságot saját előnyükre szándékoztak fordítani. 1918-at, a háború végét követően tartós maradt az az érzés, hogy csupán háborúk közötti időszakot élnek át.

A „háborúszörny" második menetre készült, mely 1939 szeptemberében vette kezdetét. A második világháború azonban minden volt, csak nem az 1918 óta függőben lévő régi konfliktusok újrajátszása. Az 1930-as években a nácizmus és a kommunizmus közötti több mint egy évtizeden át dühöngő ideológiai és politikai konfliktus egyre nagyobb nemzetközi feszültségben öltött testet. Az új konfliktus Lengyelország felett tört ki, kiterjedt Nyugat-Európára, végül pedig az egész világ olyan pusztulásba és borzalomba sodródott, mely sokkal halálosabb volt, mint az első világháború.

Európában a nácizmus és a kommunizmus közötti ideológiai összecsapás teljesen új vonulattal gyarapította az első világháborúban összecsapó ugyanazon nemzetek közötti konfliktust. Új természetű gonoszság kelt életre, a fegyveres erők sutba dobták a háború konvencióit, és zabolátlanul tört ki a nemzeti és etnikai gyűlölködés. Mindennapossá vált az etnikai tisztogatás, a „lakosságcsere", a civilek szándékos célbavétele és a

tömeges bűncselekmények elkövetése. Így vagy úgy, a kontinens minden egyes országa belekeveredett a holokausztba.

A zsidók német erők által végrehajtott módszeres és tömeges lemészárlása a második világháború során a könyvemben tárgyalt nagy társadalmi katasztrófa mélypontja volt. Az európai zsidók az első világháborút követően gyűlölködés és érzelmek középpontjában találták magukat. Az orosz polgárháború során (1918–1921) százezrével ölték meg őket. A többnyire „fehér" erők által a „vörösek" ellen elkövetett bűncselekmények az orosz történelem legszörnyűbb pogromjai voltak, sokkal rettenetesebbek, mint bármi a cári időkben.

Az Európát a második világháború során ért csapás puszta mértéke felülmúl minden képzeletet. A nagy katasztrófát sokan sokféleképpen próbálták már érzékeltetni, ám csak kevesen írták le olyan lenyűgözően, mint egy orosz festőnő Leningrád ostroma során, amikor így fogalmazott naplójában:

> Ebben a világraszóló fantazmagóriában érezni vélek valamiféle sátáni romantikát, mindemellett a halálba és pusztulásba rohanás hanyatt-homlok sietségét és pompázatosságát.
>
> Valamiféle rettenetes és erőszakos forgószél szállt le a földre, és mindent felkavart, fekete füstöt, tüzet és hóvihart okád magából.
>
> Mi leningrádiak pedig, az ostromban fulladozva, mikroszkopikus méretű homokszemek vagyunk csupán a hatalmas ciklonban.[4]

Egy szörny, mint amilyet 1941-ben engedtek szabadjára, nem volt egykönnyen leláncolható, és a háború nem ért véget egy csapásra 1945. május 8-án, a német kapituláció napján, amikor a szövetségesek győzelmüket ünnepelték. A megtorlás, az etnikai tisztogatás és a polgárháborús társadalmi harc egészen 1953-ig és Sztálin haláláig tombolt.[5]

E könyv a kommunizmus és nácizmus egymással konfliktusban álló ideológiáinak és Sztálin és Hitler gyilkos rivalizálásának tanulmányozásával kezdődik. Kezdetben Lenint nem szándékoztam jelentős személyként szerepeltetni, ám ahogy folytattam kutatásomat, és megpróbáltam rekonstruálni a második világháborúhoz vezető eseményeket, úgy láttam, hogy mondanivalóm nagy része visszavezet Leninhez és a szovjet diktatúra kezdetéhez.

A szovjet kommunizmust és a német nemzetiszocializmust tárgyaló két legkiválóbb tanulmány Sztálinnal és Hitlerrel foglalkozik, és Leninről alig esik szó. Ezek kiindulási pontjául a két rezsim összehasonlítása szolgál oly módon, hogy központi alakként Hitlert veszik figyelembe, majd a Sztálinnal való párhuzamokat tárgyalják. Arra azonban sohasem kínálkozik magyarázat, hogy miért helyezik Hitlert Sztálin elé. Mindent egybevetve Sztálin már akkor politikailag aktív volt, amikor Hitlerről még senki nem is hallott, és sok évvel azelőtt vált nagy hatalmú szovjet diktátorrá, hogy a náci vezér Németország kancellárjává emelkedett volna.[6]

Könyvem eltér a hagyományos megközelítéstől azáltal, hogy jelentős figyelmet fordít Leninre, és hogy a történetet helyes kronológiai sorrendbe rendezi. Felülemelkedik a legtöbb sztálinizmusról született tanulmány azon jellemzőjén is, hogy azok figyelmen kívül hagyják Lenint, vagy pusztán háttérszerepet szánnak neki. Lenin gyakran megfontolt és bölcs ember szerepében jelenik meg, vagy legalábbis jó szándékú alapító atyaként tűnik fel, akinek elképzeléseit beszennyezte a gyilkos természetű Sztálin. Lenin azonban nemcsak a szovjet kommunizmus létrehozása, hanem az azt követő fejlődése terén is központi szerepet tölt be. Épp az ő hatalomvágya volt az az erő, mely 1917-ben előrehajtotta kétkedő bolsevik társait. Az erkölcsi kételkedés szikrája és a nemzeti lojalitás érzése nélküli Lenin kétségbeesetten reménykedett abban, hogy az oroszok vereséget szenvednek az első világháborúban, és gúnyt űzött azokból a bolsevikokból, akik úgy vélték, hogy meg kell védeniük hazájukat.

1917 márciusában a cárok világa összeomlott, és rövid időre, az Ideiglenes Kormány idején, Oroszország a világ egyik legszabadabb országává vált. Ekkoriban Lenin Petrográd, a főváros közelében sem járt, hanem Svájcban élt. Az események felbátorították, és visszatért szülőhazájába. Eltökélte, hogy lerombolja mindazt, ami megmaradt a régi társadalmi és politikai rendből Oroszországban, és minden erejével az esélyét is el akarta pusztítani annak, hogy Oroszország liberális demokráciává váljék.

Lenin (a Julianus-naptár szerint) 1870. április 10-én Vlagyimir Iljics Uljanov néven, jó anyagi körülményekkel rendelkező családban látta meg a napvilágot. Már korán áttért a forradalmi aktivizmusra, és a forradalmat megelőző időszakban talán ő volt az orosz marxizmus leghajthatatlanabb követője. A szovjet kommunizmus alapítójaként az egypártrendszer, a koncentrációs táborok és a terror létrehozásának fő támogatójaként lépett fel. Az októberi forradalmat követő néhány napon belül már

ragaszkodott a polgári és alkotmányos jogok megnyirbálásához. Néhány héttel később erőfeszítéseket tett egy új titkosrendőrség (a Cseka) létrehozására. Ő honosította meg az új rezsim intoleráns hangvételét, és hajthatatlanul fáradozott az ellenségek körének bővítésén. A terror és a diktatúra nem a kormányzás szükségleteire adott reakció volt, hiszen Lenin már egy évtizeddel az orosz forradalmat megelőzően gondolatai részévé tette azokat. Amikor a cári rezsim 1905-ben nyomás alá került, Lenin nem elégedett meg az alkotmányos monarchiává vagy liberális demokráciává való átalakítással.[7]

Amikor 1905. december közepén első alkalommal találkoztak, Sztálin már összhangban volt Leninnel, azonban nem értett egyet Lenin taktikai változtatásával, az októberi reformok által lehetővé tett választáson való részvétellel. Mindazonáltal Sztálin megtanulta elfogadni a „nagy ember" utasításait, mivel ők ketten megegyeztek, hogy az eredmény szentesít minden eszközt, és hogy a végső cél a proletárdiktatúra, melyből inkább a diktatúra a hangsúlyos.[8]

Lenin figyelemreméltóan kevés empátiát érzett az átlagemberek reményei és vágyai iránt, függetlenül attól, hogy parasztokról vagy a munkásosztály tagjairól volt szó. Úgy vélte, hogy a munkásság az egyedüli „forradalmi osztály", ám ha tagjai saját magukra hagyatkoznak, akkor „pusztán" magasabb béreket és társadalmi fejlődést – más szavakkal: szakszervezeti követeléseket – akarnának, ami Lenin szemében korlátolt képzelőerejükről tanúskodott. Makszim Gorkij orosz író 1917 novemberében, az új rezsim kezdetekor pontosan összefoglalta Lenin attitűdjét, amikor jellemét még alig határozták meg. „A munkásosztály az Leninnek, ami az érc a vasmunkásoknak. Lehetséges-e a jelen minden körülményét figyelembe véve az ércből szocialista államot olvasztani? Látszólag lehetetlennek tűnik, ugyanakkor, miért ne kísérelnénk meg? Mit veszíthet Lenin, ha a kísérlet kudarcba fullad?"[9]

A leninizmus azon az ideán alapult, hogy a hivatásos forradalmárok létrehoznak egy avantgárdot, egy élcsapat-pártot, és a proletariátus nevében uralkodnak. Nem vesztegetik az időt a liberális demokrácia „tettetésével", melyet a gyűlölt burzsoázia kormányformájának tekintettek. Az abszolút uralkodótól való megszabadulás, annak alkotmányos rendszerrel való felváltása pusztán egy sokkal autentikusabb forradalom előjátékául szolgál. Mindez azonban nem történhet meg vérontás nélkül, Lenin pedig magától értetődőnek vette, hogy az osztályharc egyet jelent a polgárháborúval. Meggyőződése volt, hogy a kommunizmust erőszakosan kell kikényszeríteni. Követői velejükig elitisták voltak, és meg voltak győződve saját felsőbbrendűségükről. Saját magukra vállalták, hogy tetőtől talpig új világot hoznak létre.

Joszif Visszarionovics Dzsugasvili, azaz Joszif Sztálin 1879. december 21-én született, legalábbis az élete során megjelent hivatalos életrajz tanúsága szerint, azonban a történészek egyetértenek abban, hogy a valós dátum 1878. december 6. Elképzelésünk sincs róla, hogy miért hazudott születésének időpontjáról. Minden kétséget kizáróan sokféle tehetség birtokában volt, ám az eredetiség nem szerepelt közöttük. Büszkén és tudatosan építkezett Lenin alapjaira. Másképpen szólva: Sztálin nagyon kevés olyan dolgot kezdeményezett, melyet nem Lenin vezetett volna be, vagy látott volna előre. Sztálin logikus utódja volt Leninnek, azzal büszkélkedett, hogy hű tanítvány, aki a Szovjetuniót olyan módon alakítja át, melyről bálványa csak álmodhatott.

A „jó Lenin" – a megváltó – legendája a kezdetektől beépült a Szovjetunió politikai kultúrájába, Sztálin pedig bölcsen a maga számára kovácsolt belőle politikai előnyt. Lenin valójában könyörtelen volt és kegyetlen. Még a bolsevikok belső körei is elborzadtak kíméletlenségétől és a lelkiismeret-furdalás nélkül elrendelt kivégzésektől. A „jó Lenin" alakját politikai eszköznek kell tekintenünk, melynek célja az volt, hogy otthon és külföldön egyaránt követőket szerezzen.

A „jó Lenin" már a „rossz Sztálin" előtt létezett. Sztálin egy grúz parasztcsaládból származott, és mielőtt a hivatásos forradalmárrá válás útjára lépett volna, papnak tanult. A távoli kaukázusbeli karrierje azonban addig nem tartott sehová, amíg Lenint el nem fogadta vezetőjének. Amikor Sztálin az 1920-as évek elején a szovjet kommunisták között az elsőségért küzdött, nem saját céljait fektette le, hanem Lenin leghűségesebb követőjének és közvetítőjének kiáltotta ki magát.

Az a szóbeszéd keringett, hogy a napról napra egyre betegebb Lenin 1922 decembere és 1923 januárja között meg akart szabadulni Sztálintól. Az úgynevezett politikai végrendeletében Lenin arra panaszkodott, hogy Sztálin „túl goromba", és Sztálin főtitkári posztról való „áthelyezéséről" írt. Lenin Sztálin iránti haragja egy magáneseményre vezethető vissza: Sztálin személyes összetűzésbe került Lenin feleségével, Nagyezsda Krupszkajával. Ugyanakkor túl azon, hogy bocsánatkérést követelt és háborgott Sztálin magatartása miatt, Lenin semmit sem mondott arról,

hogy távolítsák el az ország legfontosabb testületeiből (Politbüro és Központi Bizottság), és semmilyen dokumentum sem sugallja, hogy másik lehetséges utód után kutatott volna. Leginkább a két erős személyiség, Sztálin és Lev Trockij mentén kialakult pártbeli szakadás aggasztotta. Azonban nagyra értékelte Sztálint. Fontos módokon segítette, és végül összes riválisával szemben őt favorizálta a párt élén.[10]*

A Szovjetunió első diktátora és annak leendő utódja között a kommunista doktrínák terén semmiféle jelentős elméleti vagy politikai különbségek nem rejlettek, legkevésbé a terror nagy léptékű és könyörtelen használata terén. Sztálin továbbra is a párt főtitkára maradt. A Lenin halálát követő hatalmi harc során könnyedén félrelökte fő riválisát, Trockijt. Az 1920-as évek közepétől, amikor megerősítette domináns pozícióját, Sztálin irányította a politika minden szegletét, a fogaskerekek minden forgását, a terror minden részletét azáltal, hogy mindent Lenin valamely kinyilatkoztatásához vagy megállapításához vezetett vissza. A könyvben bemutatom, hogy anélkül, hogy aláásta vagy kiforgatta volna Lenin hagyatékát – ahogyan néhányan gondolják –, Sztálin valójában Lenin elvi örököse volt.

Sztálin 1953-as halálát követően a „jó Lenint" feltámasztották, hogy elűzze a „rossz Sztálint" és személyi kultuszát. A kommunizmussal valami egyértelműen félresiklott: nyilvánvaló hatalmi visszaélések történtek, több mint kétmillió rab volt a gigantikus koncentrációs táborokban, az állampolgári jogokat semmibe vették. A kérdés az volt, hogy mindezen hogyan lehet felülkerekedni. Nyikita Hruscsov 1956-os híres beszéde, mely „enyhülést" jelentett a Szovjetunióban, azt állította, hogy Sztálin elferdítette a leninizmust. Hruscsov előhozakodott Lenin nemes és jó voltával, hogy megmentse a kommunizmus „belső igaz voltát" attól, hogy később azt a „sztálini rosszal" azonosítsák. Attól fogva minden, ami félresikerült az országban, Sztálin felelőssége volt. Hruscsov előszedte Lenin „végrendeletét", azt, hogy Sztálint kegyetlenséggel vádolta, hogy „bizonyítsa", Lenin mindvégig a helyes úton járt. Hruscsov ezután feltette a költői kérdést: „Vlagyimir Iljics halálát követően pártunk tartotta-e magát a szent lenini elvekhez?" Hogy nem, az Sztálin hibája volt, mivel magával a leninizmussal állítása szerint semmi probléma nem volt.[11]

* Ebben a „végrendeletnek" is nevezett dokumentumban valójában Lenin Sztálin leváltását javasolja a pártfőtitkári tisztségből; lásd ehhez e könyv 8. fejezetét – *a szerk.*

E Leninről szóló mítosz azonban többé már nem bizonyít semmit, mivel az újonnan megnyílt levéltárak bőséges dokumentumai mást támasztanak alá.[12] Felfedik, hogy valójában Lenin volt a legszélsőségesebb radikális, és vezetőként éppannyira, ha nem mindenkinél jobban, sürgette a terrort.

Leninnek e könyv lapjain kirajzolódó képe, sőt Sztálinnal és Hitlerrel együttes említése bizonyára felkavar néhány embert. Az amerikai kiadómnál dolgozó egyik jó barátom azt mondta, hogy pusztán amiatt, hogy Lenin neve Hitler és Sztálin mellett szerepel a könyv címében, orosz nagyanyja forog a sírjában.

A kommunizmus nem lett olyan közmegvetés tárgya, mint a nácizmus, annak ellenére, hogy tudomást szerezhettünk a Szovjetunióban, Kínában és más országokban zajlott üldöztetésekről és tömeggyilkosságokról. Ennek oka talán abban rejlik, hogy a kommunizmust egyetemleges felszabadító célzatúnak szánták. Véget kellett vetnie az egyenlőtlenségnek, és valóságos társadalmi igazságosságot kellett teremtenie. Sok követője számára egyáltalán nem számított, hogy a szovjet rezsim szinte minden tekintetben éppen az ellenkezőjét valósította meg.[13]

Sztálinhoz hasonlóan Adolf Hitler (szül. 1889. április 20.) is szegény körülmények közül származott. Élete első három évtizedében eszébe sem jutott, hogy a politikával foglalkozzon, helyette inkább magányosan a festészetbe merült. Nem is volt német állampolgár, hanem furcsa déli akcentussal beszélő osztrák, aki húszas éveiben nekivágott Németországnak, ahol képeivel házalt. Tulajdonságai nem vallottak született vezetőre. Kellemetlenül szégyenlős volt, nagyon keveset beszélt, de még annál is kevesebbet írt. Az első világháború során önkéntesként a német hadseregben szolgált, ám csupán tizedesi rangra emelkedett. Még a front lövészárkaiban is kívülállóként viselkedett.

A háború végén Hitler rejtelmes módon ráhangolódott a legyőzött országon végigsöprő haragra és keserűségre. Gyűlöletet érzett a „novemberi bűnözők" iránt, akik úgymond felelősek voltak Németország legyőzéséért, és sok más emberhez hasonlóan szét akarta tépni a versailles-i békeszerződést, mely az első világháború bűnét fogadott hazája nyakába varrta. A marxistáktól eltérően azonban Hitler nem rendelkezett olyan elmélettel, mely történelmen „túli" végponttal kecsegtetett. Hitler számára a történelem folytonos küzdelem volt, melynek során a németek fennmaradása és felsőbbrendűsége csak egy fajilag tiszta „népközösség"

által biztosítható, mely mentes a kommunistáktól, a zsidóktól, a bűnözőktől, a társadalmon kívül állóktól és a fajilag nem megfelelőktől.

Hitler 1919-et megelőző nézeteiről keveset tudunk. Annyi biztos, hogy Ausztriában nőtt fel, minden német dologra romantikusan tekintett, megvetette az osztrák–magyar hivatalnokokat, és összetéveszthetetlen, bár homályosan meghatározott vágyakozás alakult ki benne, hogy népe otthonra leljen Nagy-Németországban. Az első világháború előestéjén Münchenben élt, és azon örvendezett, hogy Németország végre azzá a világhatalommá válik, mely szerep mindig is megillette volna. A háború végül azzal fenyegetett, hogy véget vet nacionalista vágyakozásának. Ekkor az addig eseménytelen életű tizedes politikailag ráébredt a legyőzöttség és megalázás érzésére, és csatlakozott a zsidókat okolók táborához.

A Németországhoz fűződő régóta fennálló kötődése miatt nem meglepő, hogy Hitler a nacionalista csoportok közé keveredett. Azonban a nemzet „újjászületése" iránti szenvedélyes elkötelezettsége alapjaiban ahhoz a nézethez kapcsolódott, hogy a zsidók mint árulók a felelősek. Könnyűszerrel magáévá tette a biológiai rasszista szemléletmódot, bár szociális darwinizmusa nem volt sokkal több, mint kényelmes magyarázat, mely egyre elkeseredettebb antiszemita nézeteit szolgálta. Ausztriában felnővén Hitler valószínűleg nem különbözött generációja nagy részétől zsidóellenes attitűdjében, ám csak az első világháborút követően vált azzá a szélsőséges antiszemitává, amivel a náci mozgalmat azonosítjuk.

A háború utáni elégedetlenkedők közül Hitler nemcsak szónoki képességeivel tűnt ki, hanem politikájának természetével is, azzal a „mindent vagy semmit" hozzáállással, amely egész további életét jellemezte. 1919 szeptemberére már a zsidók Németországból való „teljes egészében való eltávolítása" szerepelt napirendjén. Akkoriban még ő maga sem képzelhette, hogy hova fajul ez az impulzus a második világháború során, ám akik az 1920-as években özönlöttek köré, hogy hallhassák beszélni, érzékelhették, hogy elképzelései középpontjában a fanatikus szélsőjobboldali politika áll: kemény intézkedések a „közrend" terén, a kommunistákkal és legfőképpen a zsidókkal szemben.

Hitler antiszemita hozzáállása hamarosan lázas bolsevizmusellenességgel elegyedett. Csatlakozott más antiszemitákhoz a tekintetben, hogy durván túlbecsülte a németországi kommunista mozgalmakban részt vevő zsidók számát, ám zsidók iránti gyűlöletét nemcsak azok kommunizmus iránti feltételezett szimpátiája váltotta ki. Sokkal fontosabb, hogy a nemzet természetes ellenségeinek tekintette őket.

1920. augusztus 13-án Münchenben Hitler az antiszemitizmussal kapcsolatos „elvi" kijelentést tett. Hallgatóságát arra buzdította, hogy képzeljék el, a kultúra és a művészetek milyen magasságába emelkedhetne Németország, ha a nemzet egységet alkotna. Kijelentette, hogy a zsidók sohasem lehetnek e törekvés részei, hiszen a németektől (általában az „árjáktól") eltérően a munkát nem tekintik társadalmi vagy erkölcsi kötelességnek. Fenntartotta, hogy a zsidók az államban mindig is kívülállók maradnak mint ügynökök, üzletemberek és kereskedők.[14] Ezután tovább csiszolgatta gondolatait. 1922. november 2-án például kijelentette, hogy a zsidók természetüknél fogva nemzetköziek. A történelem során mindig is képesek voltak különféle környezetben boldogulni, különböző nyelveket beszélni, és magukra népként tekinteni, vélekedett. Leginkább attól tartott, hogy az általa „alsóbbrendűnek" tekintett „faj" képes lehet aláásni a német kultúrát és ebből kifolyólag a németek nemzeti identitását. Úgy vélte, hogy a zsidók a legkorábbi időktől fogva – Egyiptom, Palesztina, Görögország és ókori Róma – a „kultúra pusztítói".[15]

Sokan úgy vélik, hogy a kapitalizmus és a kommunizmus halálos ellenségek, melyekben kevés a közös, Hitler azonban úgy tartotta, hogy mindkettőt átjárja az internacionalizmus, és ennélfogva közösek a tekintetben, hogy természetes gyűlölködést jelentenek a nemzetre nézve. E perspektívából nézve nem lehet valaki egyszerre internacionalista és Németország híve. Hitler hajthatatlanul tartotta magát ahhoz a nézethez, hogy az anyaország nélküli zsidóknak nem érdekük egy nemzethez tartozni, az ő érdekük másban, a kapitalizmusban vagy a kommunizmusban rejlik.

Ez a zsidókat a németek természetes ellenségének tartó merev elképzelés vezetett oda, hogy Hitler Lenin és Sztálin, valamint a becsmérlően „zsidó bolsevizmus"-nak nevezett jelenség legelszántabb ellenségévé vált. Több mint egy évtizeden át harcolt, hogy hatalomra kerüljön, s utána hozzáfogott Németország, majd Európa átformálásához az általa rég kiérlelt és élete végéig szem előtt tartott ideológia alapján. Szinte az 1933. január 30-i kancellárrá való kinevezésének napjától kezdve eltökélten törekedett a háborúra, melyet 1939-ben el is indított. A náci és kommunista ideológia összecsapása 1941 júniusában kritikus szintre emelkedett, és elérkezett a *Vernichtungskrieg* – vagyis a zsidók és a kommunisták elleni megsemmisítő háború –, mely után olyannyira sóvárgott.

A könyv azt az álláspontot képviseli, hogy Hitler antiszemitizmusa a radikális és faji színezetű német nacionalizmusból ered, és kommunizmus elleni háborúja valójában a zsidók elleni háborújának kiterjesztése. Az én álláspontom Ernst Nolte nézeteinek ellenkezője, aki úgy véli, hogy a náci antiszemitizmus a szovjet kommunizmusra adott reakció, és a nácik bűnei, köztük a zsidók megsemmisítése, a szovjetek által elkövetett bűncselekmények „másolatai". Nolte olyan messzire megy, hogy szerinte Hitler zsidóüldözésének létezett egy „racionális magva", abban az értelemben, hogy csoportként aktívan jelen voltak a kommunista mozgalomban. Felveti, hogy a zsidókra úgy tekinthettek, mint akik hadat üzentek Németországnak, azzal a kiegészítéssel, hogy a náci Németország a szülőföld védelmezőjének pozíciójában állt. Nolte kijelentései a náci retorika elképesztő és elfogadhatatlan másolatai, mindemellett sikertelenül manőverezve próbálja magát távol tartani a Harmadik Birodalom rasszista ideológiájától. Elég annyi, hogy nyíltan és joggal ítélték el, amiért azon tarthatatlan és felháborító irányba tért el, hogy bizonyos tekintetben a zsidók maguk felelősek saját megsemmisítésükért, továbbá az összes bizonyíték ellenére tagadja, hogy a náci antiszemitizmus a német nacionalizmusból ered.[16]

Ami Hitlert illeti, az antiszemitizmus a náci ideológia lényegi részét képezte. Az első világháborút megelőzően kialakult nacionalista törekvésekből táplálkozott, az ország legyőzését követően pedig őrjítő szintre csúcsosodott. Azzal, hogy Hitler elképzelése szerint a szovjet kommunizmus a nemzet elpusztítására irányuló újabb zsidó terv volt, a náci ideológia hamar túllépett azon a nemzeti dimenzión, hogy az ország az elvesztett háború felett kesereg, és megveti a versailles-i békeszerződést. A náci mozgalom létrehozásával és a Harmadik Birodalom felépítésével – a Szovjetunió folyamatos fürkészése mellett – Hitler azon törekvése, hogy a zsidókat „eltávolítsa" Németországból, világméretű küldetéssé fejlődött.[17] Csak ha megvizsgáljuk Hitlernek a zsidók iránti gyűlöletét és ennek kapcsolódását antibolsevizmusához, akkor érzékelhetjük antiszemitizmusának rögeszmés természetét, továbbá annak a náci ideológia és politika terén – legyen az nemzetközi vagy nemzeti – betöltött primátusát.

Az 1930-as években a kommunizmus és a nácizmus közötti küzdelem a világuralomért folytatott halálos rivalizálássá alakult. Mindenekfelett ez volt az az összecsapás, mely az évszázad nagy társadalmi és politikai katasztrófájának legsötétebb fejezeteihez vezetett. A demokratikus európai országok nem voltak megfelelő ellenpontjai a két hataloméhes országnak, és csak az USA második világháborúba való belépésének – igaz ugyan, hogy a Szovjetunió oldalán – volt köszönhető Németország hatalmának megtörése. Cserébe viszont az USA-ra nehezedett a kommunizmus terhe az ezt követő, fél évszázadon át tartó hidegháborúban.

E könyv a szovjet és a náci diktatúrák társadalomtörténeti beszámolója, mely dokumentálja a hasonlóságokat és a különbségeket is. Egyetértek Charles Maierrel abban, hogy a jellegzetességek és különbségek megőrzése elsődleges fontosságú.[18]

1914-ben Oroszország volt a kontinens politikailag legelnyomóbb állama. Mezőgazdasági és elmaradott társadalom volt, melynek soknemzetiségű lakossága több mint száz nyelven beszélt. Az 1897-es népszámlálás szerint a lakosság 97 százaléka írástudatlan volt. Németország ezzel ellentétben modern, kulturált, etnikailag homogén és gazdaságilag fejlett ország volt. Az írás-olvasás tudás szinte egyetemleges volt, és az ország a liberális demokrácia irányába haladt. Németország jó polgárai – akárcsak Ausztria legnagyobb részében – büszkék voltak a jogállamiságra. A „társadalmi béke és rend" jól ismert német kifejezés volt; ebben a tekintetben teljesen különbözött a sokkal erőszakosabb és zabolátlanabb orosz társadalomtól. A háborút követő felfordulás és káosz Németország utcáin – melynek nagy részét a nácik idézték elő – Hitler karjába taszította az embereket, aki megígérte, hogy véget vet az efféle nyugtalan időknek. Az Oroszországgal szembeni ellentét nem tűnt el, hanem árnyalta a megjelenő kommunista és náci diktatúrákat.

Sztálint és Hitlert sokan „populista politikusoknak" tekintik.[19] Kutatásom nem támasztja alá ezt a megközelítést. Valójában a két politikus nagyon eltérő volt. Hitler a karizmatikus vezető mintapéldája volt, egy olyan ember, aki rendelkezett a tömeggel való azonnali kommunikáció képességével. Sztálinból teljes mértékben hiányzott a karizma, legalábbis a második világháború végéig. Munkamániás volt, tökéletes bürokrata aktakukac. Az adminisztrációs részleteket illetően Hitler tökéletes ellentéte volt, hiszen Hitler azt akarta, hogy a döntések nagy részét „hozzák meg helyette", míg a fontos elhatározások (megközelítőleg 5%) tőle származtak.[20]

A „populizmustól" messze álló Sztálin és előtte Lenin önmagukat az élcsapat vezetőinek kiáltották ki. Nem foglalkoztak a közvéleménnyel, ahogy a köz általános hangulatával sem. Saját gondolataikban a legitimitásukat és autoritásukat nem az emberektől, hanem a marxizmusból, a

történelem szabályaiból eredeztették, melyekben feltehetőleg rendkívül jártasak voltak. Ezzel szemben Hitler szenvedélyesen hitt abban, hogy a politikai hatalomnak a népszerűségen kell alapulnia, és hogy egyetlen rezsim sem állhat egy nemzet élére, ha nem támogatják az emberek.

Hitler megvetette a szovjet stílusú diktátorokat és a saját embereik ellen alkalmazott terrort, ezzel szöges ellentétben ő az összes nem zsidó ember szívét és gondolatait kívánta megnyerni a zsidók és egyéb, fajilag alkalmatlan emberek „kizárása" révén kialakított kötődés által. Amit ő akart, az a beavatottak beleegyezésével létrejött diktatúra volt.[21] Hitler „hibrid" kormányzati formája konszenzusos diktatúrának is nevezhető.[22] Egyetértek Ian Kershaw-val, hogy „Hitler tekintélye és rendkívüli népszerűsége – az elnyomó terrorgépezet kiegészítése – volt a központi tényező a társadalom konszolidálásában és a rezsim szilárd konszenzualitásának megteremtésében".[23]

Szovjet ellenfeleitől eltérően Hitler viszonylag elővigyázatosan haladt előre. Az új kezdeményezések előtt megpróbálta felkészíteni a közvéleményt, és amikor akadályba ütközött, gyakran meghátrált. Így történt például az egyházak elleni kampány és a Németországon belül élő zsidók üldözése kapcsán. Ez szöges ellentétben állt Leninnel és Sztálinnal, akik sohasem léptek vissza a szembenállás hatására, és gyakran azonnali és könyörtelen terrorhoz folyamodtak. Az oly sok tradicionalista orosz által kedvelt ortodox egyházat szinte eltörölték. A kommunisták számos istentiszteleti helyszínt porig égettek, bebörtönözték a papokat, a nácik azonban visszavonulót fújtak, amikor néhányan tiltakozni kezdtek az ellen a radikális döntés ellen, hogy az iskolákból távolítsák el a kereszteket.

A Szovjetunióban Lenin és Sztálin idején a kommunista módszerek szerves részét képezték a pártbeli tisztogatások, a nyilvános önkritika és önostorozás rítusai. Németországban semmi ilyet nem lehetett megfigyelni. Hitler a német szellem egyre fokozottabb magasztalásával és a jó polgárok bátorításával tevékenykedett. Gyűlölködését a zsidók, a politikai ellenfelek (pl. a kommunisták) és a kívülálló csoportok (pl. a homoszexuálisok és a cigányok) számára tartogatta. Sor került azonban egy (viszonylag kisméretű) tisztogatásra 1934-ben, mely borzalmas volt ugyan, ám nem szabad túlbecsülni. Hitler vonakodott megválni a korrupt párttisztviselőktől, mivel nem akarta beismerni, hogy beléjük vetett hite téves volt. Azért, hogy a nép hangulata ne lankadjon a háború során, és ne kelljen válaszolni a hatalmát illető német kérdésekre, Hitler nemes egyszerűséggel megkérte tábornokait, hogy vonuljanak vissza, vagy menjenek betegszabadságra, ha nem feleltek meg, miközben Sztálin az ilyen embereket agyonlövette. A népszerű Erwin Rommel hadseregtábornok mérget vehetett be 1944 októberében az 1944 júliusában Hitler ellen irányuló gyilkossági kísérletben való feltételezett részvétele miatt.

Hitler mindenekfelett a kommunizmus egyetemes igényeit vetette meg. Mozgalma a rezsimhez hasonlóan „vérhez és földhöz", az itt és mosthoz kötődött, még akkor is, amikor kizárólag a fajilag egészséges németek számára hirdette a jövőt. A náci üzenet elzárkózó, partikularista volt. Kinyitotta ugyan az ajtót, de csak résnyire, néhány észak-európai nép számára. Máskülönben a jövő Nagy-Germániája vagy az Új Rend – vagy akárminek is nevezték – bezárult, és a többi „fajjal" fenntartott kapcsolat pusztán urak és rabszolgák viszonylatában volt értelmezhető. Nem volt „emberi testvériség", csak az alsóbbrendűség ellen a „felsőbbrendűségért" folytatott elkerülhetetlen és végtelen darwini küzdelem. (Szükségtelen megemlíteni, hogy sok előtte és utána élő emberhez hasonlóan csak nagy vonalakban értette Darwin gondolatait.) A náci „végső megoldás" több millió ember életébe került, míg 1945-ben egy lebombázott és felégetett Németország romjai között megállították Hitlert.

A szovjet és a náci rezsim az idealisták, a fiatalok és a jól képzettek köréből egyaránt szert tett követőkre. Az ilyenek gyakorlatilag imádták vezetőiket, és közülük még a hidegfejű racionalisták is úgy emlékeznek vissza, hogy remegett a föld a lábuk alatt, amikor közelükbe kerültek. Egy fiatal orosz kommunistát a háború végén bűnösnek találtak, amiért „szánalmat mutatott a németek iránt, burzsoá emberségességet tanúsított, és az aktuális politikára káros kijelentéseket tett", ezért nemcsak hogy kizárták a pártból, de be is börtönözték. A „börtön" szó azonban a szovjet „utópiában" tűrhetetlennek számított, ezért a harkovi javító-nevelő munkatelepre küldték. Ami még figyelemreméltóbb, hogy ebben az „intézményben" állítása szerint „még állhatatosabb sztálinista vált belőlem. Amitől mindennél jobban féltem a világon, hogy a személyes sérelmem meggyengíti az országom és a világ szempontjából legfontosabb dolgot illető álláspontomat. Ez az álláspont alapvető fontosságú volt a lelkierőm szempontjából és a nagy egész tekintetében, melynek részét képeztem". Még ha a bírók és a titkosrendőrség tévedtek is, úgy vélte, hogy „semenynyi hiba, tévedés vagy igazságtalanság nem képes megváltoztatni vagy megállítani a szocializmus eljövetelének dicsőségét".[24]

Az anyagi gyarapodás és az életmód javulásának ígérete megnyerte az embereket a kommunizmus és a nácizmus számára. A győzelemhez és a támogatás fenntartásához mindkét rezsimnek biztosítania kellett az életszükségletek minimális szintjét. Sőt mi több, számos szovjet kommunista és náci szenvedélyesen törekedett élete kényelmesebbé alakítására, és elkövetett minden elképzelhető erkölcstelenséget, perverziót, kegyetlenséget és bűncselekményt. A Harmadik Birodalomban a nyerészkedés és a korrupció nem ismert határokat, a párt vezetői, tagjai és az átlagos polgárok a zsidók kárára gyarapodtak.[25] A Szovjetunióban a *nomenklatúrát*, vagyis a „listán" szereplő neveket minden lehetséges privilégium megillette a különleges lakásoktól kezdve az üzleteken és iskolákon át a dácsákig.[26] Ők testesítették meg George Orwell szatirikus *Állatfarm*jában (1945) a disznók kegyetlen parancsolatát: „Minden állat egyenlő, de néhány állat egyenlőbb a többinél."

A materialista magyarázat azonban elégtelen a kommunista vagy náci támogatók vonatkozásában. Sok millió ember kötelezte el magát az ügy érdekében, nemcsak személyes gyarapodás, hanem a szenvedés és veszteség ellenére is. Valójában az elkötelezett kommunisták és nácik önfeláldozó szellemisége az egyik vonás, mely oly döbbenetessé tette Európa e korszakát. A korból hátramaradt naplókból, levelekből és önéletrajzokból sugárzik az „igaz hívők" meggyőződése.

Néhány nemrégiben megjelent munka ellenére úgy vélem, hogy a zsidók nácik általi üldözése nem elsősorban azt a célt szolgálta, hogy tulajdonukat megszerezve finanszírozzák a Harmadik Birodalmat. A goebbelsi párbeszédekben – éppúgy, mint másutt – Hitler úgy tűnik fel, mint aki fanatikusan arra koncentrál, hogy az antiszemita küldetésével védelmet nyújtson szülőföldje számára. Az összes zsidó megölése háborús cél volt a szemében, mely kiterjedt még a fegyveriparban tevékenykedő zsidók meggyilkolására is, ahol ráadásul 1943-ra munkaerőhiány alakult ki. Nemhogy gazdasági előny céljából, hanem a gazdasági hátrány dacára ölték meg őket. Nem fogadhatók el a munkaképes korú zsidó férfiak 1943-as és 1944-es – amikor a rezsimnek nagy szüksége volt a munkaerejükre – meggyilkolására vonatkozó materialista magyarázatok, az ilyen kijelentések nem bírnak tudományos megalapozottsággal.[27]

A korábbi munkáim és kutatásaim során társadalomtörténeti szempontból végeztem elemzést, ami alól e könyvem sem kivétel. Újfent kijelentem, hogy különös hangsúlyt fektettem az áldozatokra és történeteikre, ugyanakkor az őket illető beszámolóim semmiképpen sem kimerítőek. Szívfacsaró történet, s a szenvedés és halál léptéke meghaladja egy könyv kereteit. A számomra legjellegzetesebb tömeges bűncselekményeket kutattam, és igyekeztem azokat legjobb tudásom szerint elmondani.

A történet szovjet oldalát a kommunizmus összeomlása előtt és az orosz levéltárak megnyílása nélkül nem tudtam volna bemutatni. A kort illető oly sok anyagot gyűjtöttem össze, hogy mindet lehetetlenség lett volna belefoglalni könyvembe, így sok mindent lerövidítettem. Sajnálom, hogy mélységében nem foglalkozhattam a szovjet és a német közvéleménnyel, illetve a diktatúrák kulturális oldalával, ezek egy újabb könyv témái lehetnek. Ezenkívül tervezem egy későbbi tanulmány elkészítését, mely nagyobb részletességgel foglalkozik majd a háború utolsó szakaszával és az azt követő első békés évekkel.

ELSŐ RÉSZ

LENIN KOMMUNISTA DIKTATÚRÁJA

1.

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ÉS AZ OROSZ FORRADALOM

Az első világháború térdre kényszerítette II. Miklós cárt. Kezdetben, 1914 augusztusában a nemzet felsorakozott a zászló mögött. A politikusok és a városi középosztály üdvözölték a háborút, és a hadsereg azzal indult útnak, hogy megvédi „szláv testvéreit" a német és az osztrák–magyar agresszióval szemben. A Duma – az orosz nemzetgyűlés – feloszlatta magát, hogy ezzel is szimbolizálja, az ország támogatja a kormányt. Európában azonban, nem is beszélve Oroszországról, senki sem látta előre, hogy micsoda háború következik, a pusztítás mértékét és a konfliktus elhúzódását.

A cári birodalom rendelkezett Európa legnagyobb hadseregével, azonban nem állt birtokában kellő erőforrás, hogy megvívjon egy hosszúra nyúlt háborút. Még egy éve sem tartott a háború, amikor már mindenféle hiány ütötte fel a fejét. A tartalékosokat puska nélkül gyakorlatoztatták és küldték a csatamezőre, ahol a halottak és a sebesültek között járva szedték össze a szükséges fegyvereket.

1917 elejére a háború szörnyű áldozatai, az élelmiszerhiány és a magas árak okozta elégedetlenség keserű sztrájkokba és ellenséges tüntetésekbe torkollott. Egy 1917 januárjából Petrográdból – az újonnan átnevezett fővárosból – származó rendőrségi jelentés felfedte a borzasztó helyzetet:

„Az anyák annyira kimerültek a végestelen-végig húzódó sorokban való álldogálástól és a félig éhező és beteg gyermekük látványától, hogy sokkal közelebb kerültek a forradalomhoz, mint Miljukov, Rogyicsev és társaik (a liberális Kadet Párt vezetői), és sokkal veszélyesebbek is náluk."[1]

A felgyülemlett haragot és panaszokat egy fővárosi tüntetés lobbantotta lángra február 23-án, amikor a nők jogaiért vonuló békés tüntetőkhöz* sztrájkoló munkások csatlakoztak. A tömegből kenyeret követeltek, és az emberek azt kiáltozták, hogy „Le a cárral!" Február 26-ára a katonák a cár utasítására a tüntetők közé lőttek. A katonák egy részét elborzasztotta cselekedetük, másnap kezdetét vette a forradalom azzal, hogy a lázadó katonák az utcákat rótták, és meggyilkolták vagy lefegyverezték a rendőröket. A tömegek „Kenyeret akarunk!", „Legyen vége a háborúnak!", „Le a Romanovokkal!" és „Le a kormánnyal!" mondatokat kiáltozva megtámadták a rendőrség parancsnokságát.

A parasztszármazású katonák tízezrei – akiknek gondolkodását a rendszer iránt érzett gyűlölet alakította több évtizeden át – ahelyett, hogy megrohamozták volna a tömeget, csatlakoztak az emberekhez. Így, együtt robbantak ki a düh és a bosszúvágy többnapos tombolásában. A rendőrség gépfegyvereket helyezett el az épületek tetején, de még ezek is eredménytelennek bizonyultak a dühös tömeggel szemben.[2]

II. Miklóst tájékoztatták az eseményekről, és március 2-án egy fronton tartott megbeszélés során Alekszandr Gucskov és Vaszilij Sulgin, az Állami Duma képviselői felvázolták a nehéz helyzetet. Gucskov bejelentette, hogy a belföldi állapot és a hadsereg irányíthatatlanná vált. A helyzet az ő elmondása szerint „nem valamiféle összeesküvés eredménye, hanem egy nagyon mélyről jövő mozgalom, mely azonnal anarchista jellegűvé vált, a hatóságok pedig háttérbe szorultak".

A zendülés átterjedt a hadseregre, és Gucskov úgy folytatta, hogy „nem létezik egyetlen katonai egység sem, melyet azonnal ne érintett volna meg a mozgalom szelleme". Úgy vélte, mégis megelőzhető az elkerülhetetlen, ha radikális lépéseket tesznek. Így folytatta:

> Az emberek mélységesen hisznek abban, hogy a kialakult helyzetért a hatalmon lévők a felelősek, különösképpen a legfelsőbb hatalom, és ezért van szükség bizonyosfajta cselekedetre, hogy befolyásoljuk az emberek gondolkodásmódját. Az egyetlen járható út az, ha a legfőbb hatalmat más kezébe adjuk. Oroszország megmenthető, a monarchikus elv megmenthető, a dinasztia megmenthető. Ha Ön, Felség, bejelenti, hogy hatalmát kisfiára ruházza át, ha Mihail Alekszandrovics nagyherceget régenssé nevezi ki, és ha az Ön vagy a régens nevében utasítást adnak ki egy új kormány megalakítására, akkor Oroszország talán megmenthető. Azért mondom, hogy talán, mert az események nagy gyorsasággal zajlanak.[3]

* A felvonulók valóban asszonyok voltak, de nem a nők jogaiért – ez 1917-ben Oroszországban anakronizmus –, hanem az élelmiszerhiány és a háború ellen tüntettek – *a szerk.*

Az események hatására megrémült II. Miklós elfogadta az elkerülhetetlent, és 1917. március 3-án lemondott, súlyos beteg fia nevében is. A cár testvére, Mihail nagyherceg javára lépett vissza, aki támogatást igyekezett szerezni a fővárosban. Megkérdezte a Duma vezető alakjait, köztük Georgij Lvov herceget, Mihail Rodzjankót és Alekszandr Kerenszkijt, hogy képesek-e szavatolni biztonságát, amennyiben elfogadja a koronát. Egyikük sem tudott igennel felelni, ezért Mihailnak nem volt más választása, mint visszautasítani a koronát.[4] Valójában az Állami Duma tagjainak harmada „ideiglenes bizottságot" hozott létre február 27. délutánján, és március 2-ára, a cár lemondásával a bizottság vált az új ideiglenes kormánnyá.[5]

A petrográdi amerikai nagykövet szemtanúja volt az általa „leglenyűgözőbb forradalomnak" nevezett eseménynek. Jelentette, hogy az ezer éve abszolút uralkodó irányítása alatt élő 200 milliós nemzet minimális erőszak igénybevételével kényszerítette távozásra az uralkodót. Véget ért a Romanovok több mint 300 éven át tartó uralma.[6] A forradalom valójában nem volt „vértelen", mivel egyedül Petrográdban 1443 embert öltek meg vagy sebesítettek meg az új kormányzat becslései szerint. Azonban még az esetlegesen felmerülő magasabb számok is csekélynek számítottak ahhoz képest, ami ezután következett.[7]

LENIN ÉS A BOLSEVIKOK

A legfőbb marxista pártnak, a bolsevikokat és a mensevikeket magában foglaló Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspártnak (OSZDMP), semmi köze nem volt a Romanovokat elsöprő liberális forradalomhoz. Lenin Svájcban tartózkodott, Sztálin pedig 1913 óta elszigetelten élt száműzetésben Nyugat-Szibériában. A bolsevik és mensevik csúcsveze-

tők többsége ugyancsak az eseményektől távol tartózkodott, Lev Trockij és Nyikolaj Buharin a 8000 km-re lévő Észak-Amerikában.

Ám a februári liberális forradalom után mindössze hét hónap elteltével a világ tudomást szerzett a Lenin és a bolsevikok vezette októberi kommunista forradalomról, mely megváltoztatta a világtörténelem menetét, és a 20. századot a valaha volt legvéresebbé tette.

Lenin egy tehetős családban látta meg a napvilágot Szimbirszkben, Vlagyimir Iljics Uljanov néven. Később, az orosz forradalmárok gyakorlatát követve, álnevet vett fel, a Lenint. Anyai ágon a nagyapja, dr. Alekszandr Blank zsidó volt, amivel a későbbiekben sokat foglalkoztak, ám Leninnek nem volt hozzá fűződő emléke, és élete során nem került kapcsolatba a judaizmussal. Lenin apja magasabb rangú köztisztviselő volt, a család a vidéki méltóságok szintjén élt. Apja egy hirtelen betegség következtében 1886-ban elhunyt.

Lenin bátyja akkoriban a szentpétervári egyetemen volt. A számos forradalmi csoport egyikéhez tartozott, és az orosz *intelligencija* részének tekintették. Nyugati neveltetést kapott, és saját országának társadalmát kulturális és politikai tekintetben visszamaradottnak tartotta.

Évtizedeken keresztül az értelmiség arra törekedett, hogy Oroszországot nyugati szintre hozza fel. Minden generáció különböző forradalmi taktikával kísérletezett. A közhangulat néha a mindent visszautasító nihilistákat emelte fel, néha azokat a forradalmárokat, akiket az inspirált, hogy „taníthatják" a többi embert.[8]

Az *intelligencija* az 1870-es évektől egyre radikálisabbá vált. 1881. március 1-jén a töredékcsoportok egyike meggyilkolta II. Sándor cárt, azt remélve, hogy nagy társadalmi és politikai nyugtalanságot okozva forradalmat váltanak ki. Lenin testvére csatlakozott egy másik csoporthoz, mely a trónt öröklő III. Sándort szándékozott megölni. Azonban a mindig éber Ohrana, a titkosrendőrség fényt derített az összeesküvésre. A terv szerint a cárt 1887. március 1-jén, az előző cár halálának napján kellett volna megtámadni. Letartóztatások következtek, majd családja döbbenetére Lenin bátyját négy társával együtt májusban felakasztották.

A fiatal Lenin csendesen reagált e drámai eseményekre. Mindig is igyekvő volt az iskolában, ezért visszatért könyveihez, és folytatta tanulmányait. 1887 őszén a kazanyi egyetem jogi karára iratkozott be.

Lenin tanórán kívüli tevékenységéről ez időkből keveset tudni, ám ahogy az várható, radikális diákokkal került kapcsolatba, vélhetőleg részt vett a kormány elleni tiltakozásokban. Az egykori összeesküvő és reménybeli merénylő, Alekszandr testvéreként feltehetőleg a cári hatóságok kitüntetett figyelmét élvezte. Nagy valószínűséggel nem volt olyan radikális diák, mint amilyennek később a szovjet legenda beállította, azonban annak rendje és módja szerint előállították, amiért feltehetőleg részt vett a tüntetéseken. 1887 decemberében eltávolították az egyetemről, és Kokuskinóba száműzték, azonban az 1890-es évek közepére megengedték neki, hogy külsős diákként beiratkozzon a szentpétervári egyetemre, ahol 1891 novemberében jogi diplomát szerzett. Időközben a baloldali irodalom telhetetlen könyvfalójává vált.

Lenin a szárnyait próbálgató orosz marxista mozgalom irányába tolódott, nem az orosz népiek, a narodnyikok felé, akik az agrárszocializmust hangsúlyozták. Karl Marx szerint a szocialista forradalom a legfejlettebb országokban várható, ahol az érett kapitalizmus ellentmondásai olyan válságot okoznak, mely nem oldható meg a létező gazdasági feltételek között. Még az elkötelezett orosz marxisták szerint is erősen vitatható volt, hogy Marx elméletei alkalmazhatóak lennének Oroszországra, ám Lenin a doktriner megközelítést választotta, és megpróbálta „bizonyítani", hogy létezik kapitalizmus az országban. Ettől a nézőpontjától nem tért el, és később, 1899-ben kiadott egy vastag kötetet a témával kapcsolatban. Annak ellenére, hogy hemzsegett a száraz adatoktól és az elemzésektől, meglepő módon felkeltette az Orosz Birodalom távoli szegleteiben élő radikálisok figyelmét. A Leninnél kevéssel fiatalabb Anasztasz Mikojan (szül. 1895), aki később, Sztálin idején vált a szovjet kormány hosszú ideig tevékenykedő tagjává, megkapta e könyvet. Kaukázusi köre e rendkívül szakmai könyv révén ismerkedett meg Lenin gondolataival, melyek lenyűgözték őket.[9]

Függetlenül attól, hogy az adatok mit bizonyítottak, a tény az volt, hogy a kapitalizmus Oroszországban még csak gyerekcipőben járt. (Lenin ezt számos alkalommal beismerte élete során.) Ami az orosz marxistákat illeti, a dilemmát az képezte, hogy mit tegyenek. Olyan társadalomban éltek, mely sokkal inkább volt feudális, mint kapitalista – maga Marx szerint –, és még nem állt „készen" a szocialista forradalomra.

Lenint forradalmi tevékenysége miatt 1895-ben letartóztatták, és egy szentpétervári börtönben tartották fogva. Megengedték neki, hogy könyveket tartson, és mindent el lehet mondani, csak azt nem, hogy rosszul bántak volna vele. 1897 elején „közigazgatási száműzetésre" küldték Szi-

bériába. Lenin egyik leghűségesebb támogatója, Nagyezsda Konsztantyinovna Krupszkaja (szintén száműzött radikális) magát Lenin jegyesének mondta, és 1898-ban megkérte a hatóságokat, hogy hadd csatlakozzon Leninhez Susenszkojéban. Nemsokára összeházasodtak. Lenin meglehetős szabadságot élvezett, hogy tanuljon és írjon, ezért számára a száműzetés inkább lehetőség volt, semmint valamitől való megfosztottság. Közvetlenül a századfordulót követően, amikor távoztak Szibériából, Lenin önmagáról mint jó ügyért harcoló személyről alkotott képe tovább erősödött, marxista meggyőződései pedig még radikálisabb fordulatot vettek, és megírta a *Mi a teendő?* című művét. A rövid kis pamflet széles körben elismertté tette az éppen szárnyait bontogató földalatti orosz marxista mozgalomban.[10]

A kor legnagyobb marxista pártja akkoriban Németország Szociáldemokrata Pártja volt. Több százezer taggal, pártújságokkal és megválasztott szocialista politikusok tekintélyes parlamenti csoportjával. Az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspártot (OSZDMP) egy minszki kongresszus alkalmával 1898 márciusában alapították. A gyűlés alig érdemelte ki a kongresszus elnevezést, hiszen mindössze kilenc aktivista volt jelen. Ez az alacsony szám jól jelzi, hogy az orosz marxisták milyen jelentéktelenek voltak akkoriban.

Az OSZDMP alapításakor Lenin száműzetésben élt, ám 1902-ben jelentős figyelem középpontjába került, amikor megjelentette a *Mi a teendő?*-t.[11] Szorgalmazta, hogy jöjjön létre az ügyért dolgozó hivatásos forradalmárok alkotta párt. Ebben a modellben a forradalmat nem a demokrácia és a választások hozzák el, hanem forradalmárok kis sejtjei, akik erőszakot és minden szükséges eszközt felhasználnak. Sok Sztálinhoz hasonló fiatalt vonzott Lenin „hősies ideája" és az általa és mások által a marxizmusban megtalált optimizmus.[12] Az elmélet politikai erőszakkal való kapcsolata csak később vált világossá. Lenin azonban már korán meg volt győződve arról, hogy a terror és diktatúra nélküli forradalom – ami eltérne a francia jakobinus forradalomtól – szinte lehetetlen. Időközben munkássága rokonszenvet váltott ki a radikálisok körében azáltal, hogy a forradalmi terrorizmus európai és orosz tradícióját Marx „proletárdiktatúrájának" ideájával elegyítette.[13]

Az OSZDMP második kongresszusának idejére – melyet kényszerből tartottak Oroszországon kívül (először Brüsszelben, majd Londonban) 1903 júliusában – Lenin felhívta magára a figyelmet, és követőkre tett szert. Ez volt az az összejövetel, ahol sor került a bolsevikok (többség) és a mensevikek (kisebbség) végzetes kettéválására. Lenin előtérbe került, és annak ellenére, hogy néhány túlzottan radikális követelését elutasították, taktikai politikai előnyre tett szert, amikor okos módon a körülötte gyülekező csoportot a gyűlések során a megfelelő pillanatban „bolsevik" frakciónak kiáltotta ki.

Az 1905-ös orosz forradalom január 9-én tört ki, a „véres vasárnapon", amikor a katonák a békés tömegbe lőttek. Az ezt követő események ismét reménnyel kecsegtették az olyan emigráns radikálisokat, mint Lenin, aki felszólította az orosz marxistákat, hogy tartsanak egyesülési kongresszust, annak ellenére, hogy szíve legmélyén változatlanul megvetette a mensevikeket. A delegáltak áprilisban Londonban találkoztak, néhány jelentős orosz személyiség jelenlétében.

Lenin akkora csodálatot érzett az orosz terroristák előző generációja iránt, hogy olyan szlogeneket kezdett alkotni, melyek azt sugallták, hogy kialakulóban van a leninizmus. „Fegyveres zendülést", „tömegterrort" javasolt, és a liberális demokrácia minden formáját elutasította.[14] A júliusi taktikával kapcsolatos pamfletjében gúnyolódott azokon, akik nem akarják „a proletariátus és parasztság forradalmi-demokratikus diktatúráját".[15]

A cári rezsim hatalmon maradt azáltal, hogy októberben alkotmányt hozott létre, és Lenin úgy vélte, biztonságban visszatérhet. A Romanov-dinasztia és tanácsadói alig hajoltak el a vihar elől, és amint alábbhagyott a nyugtalanság, a rezsim fokozatosan visszakozott sok reform tekintetében. Lenin ismerte a történelmi példákat, különösképpen a francia forradalmat. Levonta a tanulságot a Párizsi Kommün 1871-es bukásából is, melyet (feltehetően) a tömeges elnyomás alkalmazásával kapcsolatos fenntartás okozott. Tudta, hogy a párizsi kommünárokhoz hasonlóan könnyen elbukhat minden erőfeszítése, márpedig olyan örökséget akart hátrahagyni, mely inspirálja a következő forradalmat.[16] Arra jutott, hogy a cári rezsim teljes csődjére adott válaszban minden lehetséges eszközt fel kell használni, beleértve a terrorizmust is.

A párt negyedik, „egyesítő" kongresszusán, melyre 1906 áprilisában Svédországban került sor, Lenin sikerrel hozta össze (rövid időre) a bolsevikokat és a mensevikeket. Annak ellenére, hogy tetszett neki az új oroszországi alkotmány által biztosított rendszerben való létezés, egyértelműen a föld államosítása, a fegyveres felkelés és a partizán-hadművele-

tek mellett foglalt állást.[17] Egyre jobban támogatta a „proletariátus és parasztság forradalmi-demokratikus diktatúráját", és hangoztatta azt az ellentmondást, hogy az pusztán „ideiglenes" lesz.[18]

Az 1905–1906-os forradalmat követően Lenin ismét nyugati száműzetésbe vonult. A forradalmi front nem minden oldala felelt meg várakozásainak. Azon siránkozott, hogy nagyon sok olyan kompromisszumkeresővel és „legalistával" kell foglalkoznia, akiknek hatalom iránti vágyuk egyáltalán nem elég könyörtelen és rendíthetetlen. Minden opponensét megvetette, beleértve azokat a baloldaliakat is, akik csupán nem értettek vele egyet. Egy saját maga és az ügy iránt elkötelezett elitpártot kívánt látni. A vacilláló szocialistákra nem volt elég ideje, legfőbbképp nem a „nyárspolgári" liberálisokra és demokratákra.

Az 1914-ben elkezdődött háború Lenin számára a marxi internacionalizmus legteljesebb elárulásával ért fel. Ahogy ő látta, a háború a kapitalizmus érdekeit szolgálta, ám helytelenül a szocialisták támogatták, a tömegek pedig éljenezték. Az események ilyen irányba való fordulása igazolta azon nézetét, mely szerint a szocializmusba való átmenet demokratikus megközelítésének kísérlete puszta illúzió. Másfelől viszont örült a háború eljövetelének, mivel helyesen úgy látta, hogy előrehozza az áhított forradalmat. Az, hogy a világ lángba borulása során sok millióan vesztik életüket, a legkevésbé sem érdekelte.

Ugyanakkor a várakozásaival ellentétben a háború véget nem érően elhúzódott, és 1917 elejére szinte már feladta azt az elgondolást, hogy még életében láthatja a forradalmat. Így aztán igencsak meglepte, amikor az orosz monarchia hirtelen összeomlott. Ebből is látszik, hogy milyen kevéssé ismerte szülőhazáját és a kormányzat válságát.[19] Amikor a Romanov-dinasztiát februárban eltávolították és egy ideiglenes kormány lépett hatalomra, felismerte, hogy Oroszország lett a „világ háborúban álló országai közül a legszabadabb". Az új rezsim annál inkább gyűlöletet váltott ki belőle, mivel előrehaladást láttatott azok szemében, akik nem ismerték a háttérben húzódó társadalmi alapokat. Lenin számára az új rendszer pusztán elszívta a forradalmi energiákat, és egy lépést jelentett visszafelé. Az Ideiglenes Kormány folytatta a háborút, az emberek pedig ismét elcsendesedtek.

A *Pravdá*ban 1917. április 9-én megjelent híres cikkében megjegyezte, hogy „minden forradalom alapkérdése az államhatalom". A lehető legkorábbi pillanatban akarta ezt. Az alkotmány készítőinek

szavával vagy a polgári jogok támogatóival keveset foglalkozott. Szívesen hangoztatta, hogy „kettős hatalom" létezik, amit az Ideiglenes Kormány és a szovjetek testesítenek meg. Az utóbbi jelent meg mindenhol az 1905-ös modell alapján. Rövid távon a szovjeteket választotta, annak ellenére, hogy a bolsevikoknak csak kis támogatottságuk volt köztük. Ugyanakkor ez a taktika azt láttatta, hogy ő és kis csoportja az emberekért ténykedik, különösképpen a munkásokért és a parasztokért, miközben az Ideiglenes Kormány a burzsoáziát képviseli. Állította, hogy a szovjetek mögött a nép hatalma áll, az 1871-es párizsi kommün tradíciójának megfelelően.[20]

Az időközben kétségbeesett német kormány Leninhez látogatott Svájcba, és felajánlotta, hogy visszaküldi Oroszországba. Az Ideiglenes Kormány lehetővé tette, hogy még a törvényen kívüli forradalmárok is hazatérjenek. Így Lenin és a bolsevikok visszautaztak Petrográdba. Ő és még harmincegyen március 27-én távoztak Zürichből egy lepecsételt vonaton, és Svédországon és Finnországon át április 3-án megérkeztek Petrográdba. Nagy felzúdulást váltott ki Oroszországban, hogy a bolsevikok ellenséges területen utaznak keresztül, ám a mensevikek és mások egy hónappal később szintén megtették ugyanezt az utat.[21]

A frissen feltárt orosz levéltári anyagok arról tanúskodnak, hogy az 1917. októberi bolsevik forradalom előtt és után Lenin több millió márkát kapott a német kormánytól, hogy háborúellenes propagandát végezzen Oroszországban.[22] Megvetette a patrióta oroszokat, köztük a forradalmi mozgalom „honvédő" tagjait. Szemében ostobák voltak, akik nem látták, hogy a forradalomhoz Oroszország vereségén át vezet az út.

A petrográdi visszatérésekor köréje gyűlt aktivistákat megdöbbentette Lenin azon követelése, hogy Oroszország bármi áron szálljon ki a háborúból, még úgy is, hogy nagy területeket kell átadnia Németországnak.

Petrográdba tartó útja során Lenin elkészítette az *Áprilisi tézisek* néven ismertté vált írását, mely a teendők alapjául szolgált. Kijelentette, hogy helytelen dolog támogatni az új demokratikus kormányt, és badarság pusztán polgári forradalmat létrehozni – ami Marx nagy történelmi sémájának harmadik fázisa volt. Marx szerint a történelem a gazdasági körülményekhez szorosan kapcsolódó öt lépésen keresztül halad előre: ősközösség, feudalizmus, kapitalizmus, szocializmus és nemzetközi kommunizmus. Lenin megkísérelte bebizonyítani, hogy Oroszországban egy ideje már létezik a kapitalizmus. Ebből kifolyólag arra biztatta

a forradalmárokat, hogy legyenek merészek, és azonnal térjenek rá a negyedik lépcsőre, vagyis váltsanak szocializmusra. Ennek a tételnek óriási következményei lettek, nem pusztán az eljövendő forradalom, hanem azt követően Oroszország fejlődése terén. Amit ő valójában akart, az a hatalom volt, melyet elsődleges célnak tartott minden forradalomban.

Lenin programja a „minden hatalmat a szovjeteknek" mondatban foglalható össze, ami az Ideiglenes Kormány megdöntésére irányuló felszólítás volt. Határozottan elutasította a parlamentáris köztársaságot és a demokráciát, mert azok „visszalépések". Munkások, parasztok és egyéb szovjetek köztársaságát akarta. A támogatás mobilizálása céljából készen állt arra, hogy elkobozzon minden birtokot, és minden földterületet államosítson, majd a parasztoknak és a szovjeteknek adjon. Kijelentette, hogy a „szocializmus bevezetése" nem egyszerű ügy, és hogy azért erőszakkal kell harcolni. Egyre növekvő magabiztosságát és radikalizmusát jelzi, hogy névváltozást akart, az Oroszországi Szociáldemokrata Pártot kommunista pártra kívánta átnevezni.[23]

1917 során Lenin egy másik jelszót is bevetett – „Békét, földet és kenyeret!" –, hogy megvilágítsa a bolsevikok társadalmi programját. A mensevikekkel azonban nem volt hajlandó kompromisszumot kötni; mérsékelteknek és a polgári jogok és további reformok irányában elkötelezetteknek tartotta őket. Az OSZDMP többi vezetője (köztük Sztálin is) azt akarta, hogy egyesüljenek a frakciók.

A bolsevikok úgy vélték, Lenin téved, amikor kijelenti, hogy a „polgári demokráciát", vagyis a marxi történelmi modell harmadik lépcsőjét az ország elérte, amikor az Ideiglenes Kormány átvette a hatalmat a cártól. Ők úgy vélték, hogy Oroszország egy hatalmas, visszamaradott ország, mely a tömeges írástudatlanság terheit nyögi, és Lenin szavai ellenére közelebb áll a feudalizmushoz, mint a kapitalizmushoz. Egyáltalán nem látták át, hogy Lenin sematikus gondolkodásmódja csupán az azonnali hatalomátvétel indokául szolgál. Most, hogy visszatért Oroszországba, Lenin meggyőzte a legtöbb bolsevikot, és mindenkit ki akart zárni, aki nem értett vele egyet.[24]

Sztálint beválasztották az új Központi Bizottságba, annak ellenére, hogy nem értett egyet Leninnel. Nemsokára Lenin egyik legközelebbi munkatársává vált, de egészen az októberi forradalomhoz vezető eseményekig nem játszott fontos szerepet.

AZ IDEIGLENES KORMÁNY BUKÁSA

A Lenin által felkarolt utópisztikus célok hajszolása esélytelen lett volna, ha az Ideiglenes Kormány képes békét kötni Németországgal, ám az új kormány a patriotizmust helyezte előtérbe, még olyan áron is, hogy hadseregét a földbe döngölték.

A petrográdi szovjet tovább fokozta a katasztrófahangulatot azzal, hogy azonnal lehetővé tette a katonák számára, hogy a hadsereget irányító bizottságokat választhassanak. Ők túlléptek ezen utasításokon, megszüntették a katonai fegyelmet, még tiszteket is választottak. A szalutálás a múlt ködébe veszett. A társadalmi hierarchia mindenhol kártyavárként omlott össze, beleértve a gyárakat is, ahol a tulajdonosokat és vezetőket megalázták és megtámadták. A parasztok elfoglalták a földeket, gyújtogatásokat és gyilkosságokat követtek el.[25]

A bolsevikok megpróbáltak profitálni a petrográdi tüntetésekből a „Minden hatalmat a szovjeteknek!", „Le az Ideiglenes Kormánnyal!" és más hasonló jelszavak hangoztatásával. Petrográdban és Moszkvában április 20–21-én lázadás zajlott, melyet néhányan az első bolsevik puccskísérletnek tekintenek. Bárhogy is volt, az Ideiglenes Kormány alig élte túl az első nagy krízist.[26]

Május 5-én Alekszandr Kerenszkijt hadügyminiszternek nevezték ki, hogy kezelje a helyzetet. Karizmatikus személyiségéből és vad temperamentumából kifolyólag nagy elvárásokat tápláltak iránta. A forradalmi idők terméke volt, viszont a patriotizmust szimbolizálta, nem a háború végét, ami valójában az Ideiglenes Kormány végét is jelentené, függetlenül attól, hogy mit próbál véghezvinni. Kerenszkij és az új főparancsnok, Alekszej Bruszilov úgy gondolták, hogy lehetséges győzelmet aratni Németország felett, és egy korai offenzíva révén teljesíteni akarták a szövetségesek iránti kötelezettségüket. Úgy vélték, hogy a siker révén az új demokrácia támogatottságra tesz szert, és a kormány erős kézzel küzdheti le a lázadásokat. Azonban (sok más oroszhoz hasonlóan) illúziókat kergettek, ugyanúgy, mint ahogy a cári rezsim kockáztatott 1914-ben, amikor az elit és a hazafiak azt állították, hogy csak egy „rövid kis háború" várható.[27] Az orosz becslések szerint a veszteségek 1917-re már 900 000 halottra és 400 000 sebesültre rúgtak. E veszteségek, a háború látszólagos értelmetlensége és a belföldi hiány krízisbe sodorta a nagy országot.

Kerenszkij 1917 június–júliusában arra számított, hogy ha Oroszország képes nyerni, akkor minden bűn bocsánatot nyer. Az osztrák–magyar vonalak elleni támadás a német katonák megjelenésével széthullott. Ismét elfogadhatatlanul nagy veszteségeket szenvedtek el, melyek tetézték a sokévnyi szenvedést. Kerenszkij június 24-én azt jelentette a hazai frontról, hogy „a csata első napjait, sőt első óráit követően" a hangulat „megváltozott, és a morál lelohadt". A dezertálás egyre terjedt, és zendülés veszélye fenyegetett.[28]

E kedvezőtlen események a korábbinál nagyobb terhet róttak Petrográdra, és július 4-én nem kevesebb mint 50 000 katona és munkás állt készenlétben, hogy megrohamozza a szovjetet és az Ideiglenes Kormányt. Nem lehet megállapítani, hogy a bolsevikok vajon puccsot terveztek-e, vagy csak előnyt szándékoztak kovácsolni a kaotikus helyzetből. Lenin beszédet mondott egy tömegtüntetésen, ám a pillanat terhétől sújtva nem sikerült feltüzelnie a nyugtalan tömeget. Mindössze néhány mondatot szólt, nem hívta fegyverbe az embereket, még a kormány megdöntését sem követelte.[29]

A tömeg eloszlott, a lojális katonaság helyreállította a rendet. Következő nap a sajtóban bombaként robbant a hír, hogy Lenin kollaborál a németekkel, és a bolsevikok a háború megfordítására törekszenek. Lenin bujkálni kezdett, melyben egyfajta különleges asszisztensként Sztálin segédkezett.[30] Mindketten az ellenforradalom megtestesülésének címkéjét aggatták a kormányra, ám biztosak voltak abban, hogy Kerenszkij folytatja a háborút, mely végül elkerülhetetlenül vereséggel zárul.[31]

Valójában július 6-án Kerenszkij visszatért a frontról, és néhány nappal később ő lett az új miniszterelnök, miután Lvov herceg kegyvesztetten lemondott. Kerenszkij Lavr Kornyilov tábornokot nevezte ki a hadsereg új főparancsnokának, ugyanakkor megtartotta magának a hadügyi és tengerészeti miniszteri tisztséget. A háború folytatására irányuló eltökéltsége töretlen volt, ám fejébe szállt a hatalom, és szocialista vezetővel össze nem egyeztethető botrányos szokásokat alakított ki. A pompázatos Téli Palotában lakott, sőt a cár ágyában aludt.[32]

Július 18-án a radikálisabb petrográdi szovjetet eltávolították a Tauriai-palotából, és a város külsőbb részén álló, nemeslányok számára épített iskolaépületbe, a Szmolnij Intézetbe költözött át. Bármi volt is Kerenszkij szándéka, az új központ távolságot hozott létre a „nép" és a sokak által „igazinak" tartott képviselőik, valamint az Ideiglenes Kormány között.

A szovjetet nemcsak ez a lépés bőszítette fel, hanem azok a kemény intézkedések is, melyek a hadseregben és az utcákon a rend és fegyelem helyreállítását célozták.[33]

Lenin kemény következtetéseket vont le a júliusi kudarcból. Az általa addig szorgalmazott „Minden hatalmat a szovjetnek!" jelszó nem működött. Innentől kezdve egyszerűen „a bolsevik párt közvetítésével proletárdiktatúra megvalósítását" követelte. 1917 augusztus–szeptemberében írt pamfletjében megpróbálta eltántorítani követőit attól az ideától, hogy lehetőség kínálkozna az „állam békés elhalására", ahogy egyesek Marx és Engels híres tételét értelmezték. A proletárdiktatúra – mondta bizonytalan elvtársainak – nem valósítható meg „erőszakos forradalom" nélkül. A régi államgépezetet és a kizsákmányoló kapitalisták ellenállását szét kell zúzni. Az impresszíven hangzó diktatúra, vagyis az „elnyomottak élcsapatának szervezete" átveszi és meghaladja a „kisebbség" érdekét szolgáló „demokráciát", és a kommunista társadalom elérésére törekszik.[34]

Lenin félresöpörte a kételkedők kritikáját, még a legszorosabb együttműködők esetében is, és kigúnyolta a hosszú ideje marxista mensevikeket. Dühe nem ismert határokat, amikor ellenségekről volt szó. Gyűlölte a kompromisszumot, és nem befolyásolták az érvek. Úgy ragaszkodott ahhoz, hogy a cél a mesebeli kommunista társadalom elérése, mintha az reális lehetőség lett volna, és mindenkit a pokolba küldött, aki megkérdőjelezte állítását. Meggyőződéses szélsőségesre jellemző merev mentalitással rendelkezett, minden ellentétes bizonyíték ellenére szentül hitte, hogy a győzelem szélén áll.

1917 nyarán Lenin úgy vélte, hogy a kormány a bolsevikok kézre kerítésére és agyonlövésére törekszik, amit ő maga tett volna fordított helyzetben.[35] Kerenszkijnek azonban sokkal fontosabb teendője akadt annál, mint hogy egy maroknyi fanatikus bolsevikkal törődjön, hiszen a németek egy új offenzíva révén darabokra zúzták mindazt, ami megmaradt a tízmillió fős orosz hadseregből. Június és október között kétmillió katona dezertált, néhányan még saját tisztjeiket is meggyilkolták. A háborútól megcsömörlött parasztkhadsereg haza akart térni, hogy kivegye részét a föld újraosztásából. A német nyomásra az orosz vonalak augusztus 22-én átszakadtak, és megnyílt a Petrográd felé vezető út.

Kornyilov tábornok, a hadsereg mostani főparancsnoka elborzadt az új kormánytól, augusztus 27-én fellázadt és a főváros felé indult. Nem akarta, hogy Oroszország elveszítse a háborút, ugyanakkor eltökélten

útját akarta állni a baloldali áradatnak. Hogy reménykedett-e az Ideiglenes Kormány eltávolításában vagy sem, nem tudható, ám bárhogy volt is, a végén az ellenforradalom megtestesítőjévé vált. Kerenszkij menesztette, és maga vette át a főparancsnoki tisztséget.[36]

Ha Kornyilov sikerrel jár, akkor a tulajdonnal rendelkező osztályokkal az oldalán elzavarhatta volna Kerenszkijt. A társadalmi válság azonban percről percre terjedt, és egy ilyen jobboldali kormánynak lehetetlen lett volna fegyverben tartani a paraszthadsereget és elfojtani a városokban a lázadásokat. Kornyilovnak a főváros felé történő előrenyomulása augusztus 30-án véget ért, amikor katonái találkoztak az Ellenforradalom Elleni Harci Bizottsággal, amely magában foglalta a bolsevikokat, a mensevikeket és az eszereket* is. Elmondták a katonáknak tábornokuk áruló tervét. Kornyilovot másnap letartóztatták, és annak ellenére, hogy az ügy ezzel lezárult, a katonák közt elmélyült a bizalmatlanság, és naponta tízezrével dezertáltak.[37]

Lenin és a bolsevikok hónapokon, sőt éveken át a Kornyilov-ügyet felhozva jelentették ki, hogy jobboldali összeesküvés volt készülőben, mely vissza szándékozott venni a nép által elért eredményeket. E vélelmezett fenyegetés vált a terror bevezetésének ürügyéül és a demokratikus reformok elhárításának indokául.[38]

AZ OKTÓBERI PUCCS

Kerenszkij dilemmáját az képezte, hogy ha kilép a háborúból, függetlenül attól, hogy mennyire katasztrofális a helyzet, minden oldalról támadni fogják, köztük a bolsevikok. A harc folytatása azonban szétforgácsolná hitelességét. Egyetlen igazi reménye abban állt, hogy a nyugati szövetségesek megsemmisítik Németországot, ráadásul hamarosan.

Április 6-án, amikor úgy tűnt, hogy Németország győzedelmeskedhet, Oroszország pedig kiszorul, az USA belépett a háborúba. Az Egyesült Államok nem akarta, hogy Németország uralja a kontinenst, de ha meg akarta menteni az éppen kibontakozó orosz demokráciát, akkor Amerikának gyorsan le kellett győznie a német császár hadseregét. Azonban

* Ez az általánosan használt elnevezés a Szocialisták-Forradalmárok Pártjának orosz rövidítése; ugyancsak használatos a némileg pontatlan „szociálforradalmár" elnevezés is – *a szerk.*

Németország orosz területek iránti csillapíthatatlan étvágya miatt megakadályozott mindent, ami kevesebb volt, mint jelentős területek annektálása. A háború saját életre kelt, és végeztéig további százezrek életét követelte.

Kerenszkij új választásokat kívánt az Alkotmányozó Nemzetgyűlésbe november 12-ére. Ez szükséges demokratikus lépés volt. Lenin Finnországban bujkált, ám ragaszkodott hozzá, hogy a bolsevikok visszautasítsák az ilyen megközelítést. Tudta, hogy a szabad választásokon gyengén teljesítenének, mivel a parasztok a „saját" pártjukra, az eszerekre szavaznának.

Szeptember közepén Lenin két levelében megpróbálta (mindhiába) rákényszeríteni a Központi Bizottságot egy újabb puccs megkísérlésére. Az elvtársak egy részét azonban aggasztotta a közeledő választások megakadályozása. Lenin viszont kijelentette, hogy „naivitás lenne várni egy »formális« többségre". Hozzátette, hogy „egyetlen forradalom sem vár ilyesmire. Kerenszkij és társai szintén nem várnak, hanem arra készülnek, hogy feladják Petrográdot... A történelem sohasem fogja nekünk megbocsátani, ha nem ragadjuk meg a hatalmat most". Becsmérelte azon elvtársait, akik azt akarták, hogy demokratikus folyamat menjen végbe, és „alkotmányos illúzióktól" szenvedő „förtelmes árulóknak" nevezte őket.[39]

A bolsevik puccsot egy szeptemberi német offenzíva siettette. Egy hónappal később a németek a partraszállásra és Petrográd felé indulásra készültek. A krízissel szembesülő orosz katonai vezetők találkoztak a kormánnyal, és olyan terveket készítettek, melyek a legfontosabb hivatalok és iparágak Moszkvába költöztetését tartalmazták.

Amikor e tervek október 6-án nyilvánosságra kerültek, a baloldalról azonnal olyan hangok hallatszottak, hogy ez egy „burzsoá" trükk, melynek célja a „Vörös Petrográd" legyőzetése. Válaszképpen, három nappal később a petrográdi szovjet – azon kevés intézmények egyike, ahol a bolsevikok valódi támogatottsággal rendelkeztek – a főváros védelmére kezdeményezte a Katonai Védelmi Bizottság létrehozását, melyet később Katonai Forradalmi Bizottságnak (KFB) neveztek. A bolsevikok kijelentették, hogy a bizottság mind a német „imperialisták", mind a mindenütt jelen lévő „ellenforradalmárok" felett győzedelmeskedik.[40]

Lenint idegesítette, hogy a többi bolsevik nem hajlandó belemenni a puccsba. Mindezek ellenére elszánt volt, és október 10-én visszatért Petrográdba a Központi Bizottság ülésére. Az egész éjszakán át tartó tanácskozáson meggyőzte elvtársait arról, hogy kísérletet kell tenniük.

Túlságon türelmetlen volt ahhoz, hogy kivárja a demokratikus folyamatot, melyről tudta, hogy sohasem nyerheti meg. „Értelmetlenség várni az Alkotmányozó Nemzetgyűlésre, mely nyilván nem a mi oldalunkon fog állni, így a feladatunkat csak még bonyolultabbá teszi" – foglalta össze.[41]

Ezen az ülésen Feliksz Dzerzsinszkij javaslatára létrehoztak egy héttagú különleges Politbürót (politikai iroda). Tagjai Lenin, Trockij, Grigorij Zinovjev, Lev Kamenyev, Sztálin, Grigorij Szokolnyikov és Andrej Bubnov voltak. Annak ellenére, hogy Trockij kijelentette, a bizottság semmire sem jutott és nem ült össze, létrehozása jól mutatja, hogy Sztálin már a szűkebb belső körhöz tartozott.[42]

A Központi Bizottság újabb ülésére október 16-án került sor. Lenin ismét amellett érvelt, hogy nem engedhetik meg maguknak a habozást, és a lehetőségeket egyszerűen vázolta fel: „vagy Kornyilov diktatúrája, vagy a proletariátus és a parasztság szegényebb rétegeinek diktatúrája" jön létre. Az ország lakosságának többsége nem a bolsevikok mögött állt, ám Leninnek ez nem adott okot a várakozásra. Az ellenkező központi bizottsági tagokat, így Kamenyevet és Zinovjevet kigúnyolta, és a későbbi pártbeli tisztogatások előjátékaként kizárásukat követelte.[43] Ez még Sztálin számára is túl sok volt, aki felajánlotta a pártújság szerkesztőségi pozíciójáról való lemondását. (Nem fogadták el.)[44]

Annak ellenére, hogy a puccs pontos időzítése továbbra is váratott magára, általános stratégia lett az 1917. júliusi hibák elkerülése és a nagyméretű, nehezen kontrollálható demonstrációk mellőzése. A bolsevikok úgy határoztak, hogy nem a saját nevükben, hanem a KFB-n keresztül és ekképpen a petrográdi szovjet védelmében cselekszenek. A KFB első ülésére október 20-án került sor. Akkorra a bolsevikok belső köre elhatározta, hogy puccsterveket készít, és a KFB-t használja fel annak végrehajtására. A tervezők Lenint távol tartották, talán mert úgy vélték, hogy „Lenin nem rendelkezik a tervezéshez szükséges konkrét ismeretekkel, és nem elég hidegfejű az akcióhoz". Akárhogy is volt, a forradalmat közvetlenül megelőző kulcsfontosságú napokban nem volt irányítási helyzetben, hanem elszigetelten dühöngött, és írogatta eszeveszett jegyzeteit. Az október 20. és 24. között a Központi Bizottság által tartott három elsődleges fontosságú ülésre még csak meg sem hívták.[45]

A siker kulcsa abban rejlett, hogy az Ideiglenes Kormány és a vezérkar ne tudja mozgósítani a helyőrséget, ahogy az júliusban történt. Október 20-án a bolsevikok kétszáz komisszárt küldtek ki, hogy tárgyaljanak a helyőrségi katonákkal, és október 21-én a KFB a szovjet székházába, a Szmolnijba összehívta az ezredbizottságokat, hogy megtárgyalják az ellenforradalom közelgő fenyegetését. Az ülésen Trockij tartott beszédet. Elszántan állította, hogy az ország „az összeomlás szélén áll. A katonák békét követelnek, a parasztok földet követelnek, a munkások munkát és kenyeret követelnek". Az egyetlen megmaradt lehetőség az október 25-én összeülő Szovjetek Összoroszországi Kongresszusa volt arra, hogy „kezébe vegye a hatalmat, és biztosítsa a békét, a földet és a kenyeret az emberek számára".[46]

A bolsevikok megígérték a katonáknak azt, amit akartak, vagyis a békét a németekkel. Alekszandr Verhovszkij hadügyminiszter október 20-án egy kabinetülés alkalmával a hadsereg demoralizálódásáról beszélt. Olyan üzenetet fogalmazott meg, amit a kormány nem akart meghallani, és betegszabadságra küldték, amiért javaslatot mert tenni az azonnali békére. A vezérkar elveszítette irányítását a petrográdi helyőrség legnagyobb (ám nem teljes) része felett, ami 160 000 városban elszállásolt és további 85 000 közelben állomásozó katonát jelentett.[47]

Néhányan úgy nyilatkoztak, hogy a katonáknak csak egy kis része támogatja a bolsevik programot, azonban bizonyára sokan voltak köztük, akiket a pillanat jelszava, a „Békét, földet és kenyeret!" kielégített. Tény, hogy az ezt követő események során a többségük passzív maradt.[48]

Október 21-ével kezdődően a bolsevikok (a KFB révén) gyorsan megtalálták a módját, hogy miként lazítsák meg a központi hatóságoknak a petrográdi helyőrség feletti irányítását. A katonákat az a szóbeszéd nyugtalanította, hogy hamarosan a frontra küldik őket. Ezzel egy időben a bolsevikok a KFB-t felhasználva – amely valójában alig volt több, mint a hasonlóan elnevezett bolsevik bizottság fedőszerve – a petrográdi szovjet nevében bejelentették igényüket a helyőrség irányítására. A KFB a katonákkal tartott gyűlésekre küldött ügynökei révén azt bizonygatta, hogy az Ideiglenes Kormány és a vezérkar az ellenforradalom fegyverei. A KFB-nek nincs más választása, mint átvenni az irányítást.

Október 23-ára a KFB kidolgozott egy tervet, mely alapján kisszámú fegyveres egységeket küld, hogy azok elfoglalják a főváros stratégiai pontjait. Már csak egy Kerenszkij által végrehajtott cselekedetre volt szükség, melyet az ellenforradalom megindulása jelének tekinthetnek. Az Ideiglenes Kormány épp végszóra betiltott számos újságot, köztük két bolsevikot is. Másnap Sztálin publikált egy rövid cikket, melyben követelte, hogy

forradalom hozza el „a békét, a kenyeret, a földet és a szabadságot". Új kormányt akart, hogy az „biztosítsa az Alkotmányozó Nemzetgyűlés összehívását".[49] Demokratikusan hangzik ugyan, ám a forradalmárok hamarosan megtagadták minden egyes szavukat. A kormány azzal válaszolt, hogy egy lojális katonákból álló kis egységet küldött a Téli Palotához és egyéb létfontosságú épületekhez. A bolsevikok ezt a lépést a hosszú ideje általuk előre jelzett ellenforradalom kezdetének állították be.[50]

A hadsereg egységei még mindig mobilizálhatóak lettek volna a petrográdi puccs megállítására, feltéve, hogy bevetésre kerültek volna. Voltak lojális tisztek, akik megtagadták a KFB-től érkező jogosulatlan parancsok teljesítését, a vezérkar egy része pedig ellenállásra mutatott hajlandóságot. A KFB azzal tompította ezt az ellenszegülést, hogy tárgyalások folytatását tettette a vezérkarral. Október 24-én Kerenszkij bejelentette, hogy eljárás alá vonja a KFB-t, és letartóztatja a bolsevik vezetőket meg a kronstadti lázadó tengerészeket. Ekkorra azonban már az ilyen fenyegetések nem hangzottak valószerűnek. Kétségbeesetten próbálta elérni a frontvonalon tevékenykedő parancsnokokat is, ám nem nyújtottak számára segítséget. Ő és számos kabinetbeli kollégája még mindig a Téli Palotában ücsörgött, ám védtelenek voltak az elkezdődött puccsal szemben.[51]

Október 24-én a kora esti órákban és az azt követő hajnalban a KFB az ügyhöz lojális katonákból álló kis csoport vagy a Vörös Gárda (az utóbbit hat hónappal korábban hozták létre) felhasználásával átvette az ellenőrzést a vasútállomás, a távbeszélőközpont, az elektromos művek, a postahivatalok, az állami bank és a legfontosabb hidak felett. A felkelők kevesen voltak, számuk kb. 25-30 ezerre tehető, vagyis a petrográdi munkások és katonák mindössze öt százaléka. Többre nem volt szükség, mivel a kormány szinte védtelen volt. Alkalmanként a forradalmárok pusztán egy husánggal a kezükben állítottak ki valakit a kormányzati épület elé, vagy egyszerűen hazaküldték az őröket.[52]

Október 24-én éjjel Lenin végre előjött a bujkálásból, és a Szmolnij felé vette az irányt. Villamossal érkezett a világforradalom helyszínére. Álruhába öltözve, leborotvált szakállal szinte felismerhetetlen volt. Minden óraműpontossággal zajlott, nagyrészt annak köszönhetően, hogy gyakorlatilag alig akadt ellenállás. Lenin kései szerepe fontos volt ugyan, de nagyrészt abban merült ki, hogy szónoklással, hízelgéssel és rábeszéléssel rávette a bolsevikokat, hogy menjenek végig az úton.[53]

Az események között, a sikerre várakozva hozzáfogtak egy új kormány létrehozásához. Trockij azt javasolta, hogy a minisztereket „népbiztosoknak" nevezzék, Lenin egyetértett, és azt tette hozzá, hogy a kormányt hívják „Népbiztosok Tanácsának". Az elnevezések megmaradtak.[54]

Október 25-én kora reggelre a puccs még korántsem ért véget. Az Ideiglenes Kormány ellenőrzése alatt álló egyetlen említésre méltó petrográdi épület a Téli Palota volt. Kerenszkij reggel 9-kor álruhában távozott. Egy órával később Lenin a KFB nevében kiadott egy sajtónyilatkozatot, melyben kijelentette, hogy a kormányt eltávolították. Ahogy félrevezetően megfogalmazta: „Az ügy, amelyért a nép harcolt – a demokratikus béke haladéktalan felajánlása, a földesúri földtulajdonlás megszüntetése, a termelés fölötti munkásellenőrzés, szovjet kormány megalakítása –, révbe jutott."[55] Valójában azonban a fenti ügyek egyikét sem rendezték.

A Téli Palota legendás megrohamozására – ahogy azt Szergej Eisenstein *Október* című filmje láttatja, melynek jeleneteit oly sok dokumentumfilmben felhasználták – nem került sor. Ehelyett a palotában a miniszterek és a katonák arra a hírre vártak, hogy Kerenszkij frontról szerzett támogatással tér vissza.

A felkelők tettek néhány bátortalan kísérletet, hogy bejussanak a palotába, ám ezeket könnyedén visszaverték. A KFB 18.50-kor ultimátumot intézett a kormány maradékához, ám ennek semmilyen hatása sem volt. Utasítást adtak, hogy 21.00-kor adjanak le lövéseket az *Aurora* hadihajóról, ám a cirkáló kizárólag vaktöltényekkel tüzelt, hogy megijessze a palotát vigyázó őröket. A védők fokozatosan szétszéledtek, éjféltájban már csak körülbelül háromszázan maradtak. Egyesek felajánlották, hogy a végsőkig küzdenek, ám a miniszterek el akarták kerülni a vérfürdőt, és közölték a mártírjelöltekkel (köztük a női zászlóaljjal is), hogy adják meg magukat. A Téli Palota elfoglalása során eldördült néhány lövés, és néhányan megsebesültek, egy jelen lévő tanú szerint megközelítőleg tízen.[56]

Ezt azonban szórványosan erőszak és fosztogatás követte, egyesek kihasználták az alkalmat a rablásra. Ezenkívül ismeretlen számú bűncselekményt, köztük gyilkosságot is elkövettek. A város azonban többnyire nyugodt maradt. A kitűzött társadalmi eseményeket megrendezték, és az emberek folytatták életüket, mintha semmi sem történt volna.

A Tauriai-palotában október 25-én egy már korábban összehívott nemzeti fórum készült összeülni délután, ami lehetőséget kínált a bolsevikoknak, hogy kihirdessék a forradalmat. A Szovjetek II. Összoroszor-

szági Kongresszusának kellett volna ekkor összeülnie, ám késedelem történt, mivel a bolsevikok be akarták jelenteni a Téli Palota elestét. A kb. 650 (a számok eltérőek) összegyűlt képviselő közül 300 bolsevik volt. Végül sokkal nagyobb képviseletet kaptak, mint ami megillette volna őket, mivel a parasztok és a hadsereg sorai közül kikerülő legádázabb ellenfeleik nem voltak hajlandóak részt venni a választáson, ezért az ő képviselőik nem voltak ott.[57]

A jelenlévők közül új elnökséget választottak. Ha a bolsevikok követték volna a demokratikus eljárást, akkor nem lettek volna képesek egyedüli erőként kormányozni. Az elnökségben ők birtokolták a legtöbb helyet (tizennégyet), ám a kormányzáson osztozniuk kellett volna hét eszerrel, három mensevikkel és egy internacionalistával.

Éppen ez volt az az eredmény, melytől Lenin rettegett. Megkönnyebbült, amikor október 25-én késő éjjel a mensevikek és az eszerek távoztak a tanácskozásról, hogy tiltakozzanak a bolsevikok „katonai összeesküvése" ellen.[58]

Julij Martov, az eszerek egyik vezetője* megpróbálta megakadályozni a szakadást, ám Trockij belefojtotta a szót. Trockij nem akart több kompromisszumra hajló személyt, ezért azt mondta a kongresszusnak, hogy engedjék őket távozni. Szavait egy amerikai szemtanú, John Reed újságíró rögzítette: „Hadd menjenek! Söpredék ez, mely a történelem szemétdombjára kerül."[59]

A kongresszusból kivonuló politikusok a puccsot a demokráciát megakadályozó égbekiáltó kísérletnek tartották. Három héttel később az Alkotmányozó Nemzetgyűlés választása során az emberek még hangosabban hallatták hangjukat. A bolsevik párt a szavazatok mindössze 24 százalékát, a 715 helyből pusztán 175 helyet szerzett meg.

A szavazócédulák 40 százalékára szert tevő győztesek a szociálforradalmárok voltak, akik a föld parasztoknak való juttatása mellett foglaltak állást. A bolsevikok választási veresége épp úgy történt, ahogy Lenin várta, és pontosan emiatt – függetlenül attól, hogy mit mondott korábban – egyáltalán nem állt szándékában hagyni összeülni az Alkotmányozó Nemzetgyűlést.[60]

A „forradalmak – mondta egy alkalommal Lenin – az elnyomottak és a kizsákmányoltak ünnepei", amikor „a nép tömegei az új társadalmi

* Martov valójában a mensevikek balszárnyának volt a vezetője – *a szerk.*

rend... aktív alkotóiként léphetnek fel". Az ilyen időkben „a forradalmi pártok vezetőinek is... merészebben kell kitűzniük a feladataikat, hogy jelszavaik mindig előtte járjanak a tömeg forradalmi öntevékenységének, hogy világítótoronyként álljanak előtte", és „megmutassák a teljes, a feltétlen, a döntő győzelemhez vezető legközelebbi, legegyenesebb utat". Állítása szerint ő „igazi szabadságot" akar, melyet „a proletariátus és parasztság forradalmi-demokratikus diktatúrája" hozhat el. Elítélt mindenféle kompromisszumot, melyet szerinte a forradalomtól és a jövőbe vezető egyenes úttól való rettegés okoz.[61]

1917 decemberében Lenin, amikor az élcsapat diktatúráját akarta kikényszeríteni, teljesen szembeszállt a nép akaratával:

> [Mi, marxisták] mindig tudtuk, mondottuk, ismételgettük, hogy a szocializmust nem lehet „bevezetni", hogy a szocializmus a legfeszítettebb, legélesebb, az őrjöngésig, a kétségbeesésig kiéleződött osztályharcban és polgárháború folyamán alakul ki, hogy a kapitalizmus és a szocializmus között a „szülési fájdalmak" hosszú időszaka van, hogy az erőszak mindig a régi társadalom bábája szokott lenni, hogy a burzsoá és a szocialista társadalom közötti átmeneti időszaknak egy külön állam (vagyis az egy bizonyos osztállyal szemben alkalmazott szervezett erőszak külön rendszere) felel meg, nevezetesen: a proletariátus diktatúrája. Márpedig a diktatúra a féken tartott háború állapotát, a proletárhatalom ellenfelei ellen irányuló harc katonai rendszabályait feltételezi és jelenti.[62]

Lenin „igazi szabadság" iránt diktatórikus eszközökkel folytatott hajszája a kezdetektől fogva aláásta a demokrácia kialakulását. Az Orosz Birodalom népeinek általa elképzelt ezeréves álma olyan szenvedés és borzalom útjára vezetett, melyre az emberek még legrosszabb rémálmukban sem gondolhattak.

2.

ÚTON A KOMMUNISTA DIKTATÚRA FELÉ

A legsürgetőbb feladat a puccs konszolidálása volt. Lenin október 25-én későn távozott a Szmolnijból, a Szovjetek Kongresszusa még folytatódott, míg el nem napolták másnap reggel 6 órakor. A küldöttek még aznap este, 22.40-kor ismét összegyűltek. Az október 25–26. éjszakáján zajlott történelmi ülés során Lenin nem töltött be karizmatikus szónoki szerepet. Az események legnagyobb részét a biztos távolban töltötte. Szerepe nem annyira a tábornoké volt, mint inkább a színfalak mögötti politikai stratégáé. Miközben október 26-án távol maradt a Szmolnijtól, megírt három fontos dekrétumot: a földről, a munkahelyekről és az egypárti kormányzásról. Szándéka szerint ezek együttesen széles körben tetszést aratnak, és radikalizálják a forradalmat. Az új kormány napirendjének első pontja azonban a Németországgal folytatott háború volt.

Általános vélemény szerint a béke nélkül Lenin és elvtársai nem maradhattak sokáig hatalmon. A Petrográd körül nyüzsgő katonák belefáradtak a harcokba, és a háború végének ígérete volt elsősorban az, ami az új kormány oldalára állította őket. Lenin felszólított „minden hadban álló népet", hogy kössenek annexió nélküli „igazságos, demokratikus békét". Azonnali tűzszünetre tett javaslatot. Ami még ellentmondásosabb, hogy bejelentette a titkos diplomácia beszüntetését, és azon szándékát,

hogy nyilvánosságra hozza Oroszország nyugati szövetségeseivel kötött szerződéseit, felfedve az emberek háta mögött zajló piszkos ügyleteket.[1]

A „földkérdés" a parasztkatonákból álló hadsereg számára közvetlen kapcsolatban volt a háborúval. Júliusban Lenin megígérte nekik, hogy ingyen földhöz juthatnak.[2] Ez a bejelentés sok vidéki embert terelt a bolsevikok felé. A földbirtokokat kisajátították, ahogy a korona és az egyház birtokait is. Ezeket a birtokokat és minden rajtuk találhatót, míg az Alkotmányozó Nemzetgyűlés nem dönt sorsukról, a járási földbizottságoknak adták át. A kormány azt mondta, hogy a parasztok irányítsák őket, mivel ez felel meg követeléseiknek. Vidékről azonban érkeztek olyan „utasítások", melyek a magántulajdon azonnali eltörlését sürgették. Mások azt hangoztatták, hogy „a föld azé, aki megműveli", míg megint mások harminchárom különféle igényt soroltak fel.[3] A határozat azonban teret nyitott az erőszaknak és a fosztogatásnak, ugyanakkor támogatást is jelentett, hiszen hivatalosan szentesítették mindazt, amit a parasztok már amúgy is megtettek.[4]

Egy másik határozatban Lenin létrehozta azokat a szabályokat, melyek alapján a munkások és a hivatalnokok átvehették az irányítást munkahelyük felett. Ennek gyakorlati haszna abban rejlett, hogy ezt követően a kapitalizmus szinte képtelen volt létezni Oroszországban. Ahogy a Vörös Gárda egyik tagja mondta, a forradalom nemcsak az anyagi gyarapodásról szólt, hanem a sérelmek helyrehozásáról is. Úgy gondolta, hogy a szegénynek béke, a gazdagnak háború jár.[5]

Az új rezsim az európai történelemben példátlan léptékű radikális forradalmat szándékozott végrehajtani. Talán csak egy ilyen szegény országban, ahol oly sokan oly keveset birtokoltak, lehetett ilyen elsöprő változásokat komolyan fontolóra venni. A gazdagabb lakossággal rendelkező országokat, így a nyugat-európaiakat megrémítették az ilyen radikális követelések, és rettegni kezdtek a „vörösöktől".

Az egypárti kormányzást kihirdető, harmadik fontos határozatban Lenin a diktatúra megteremtését célzó saját tervét követte. A Népbiztosok Tanácsa (Szovjet Narodnih Komisszarov), mely a rövidített Szovnarkom néven vált ismertté, Leninnel az élén tele volt bolsevikokkal. Néhány baloldali eszert meghívtak ugyan, ám október 27-ére már távoztak is, mivel képtelenek voltak egyetérteni az általuk bolsevik „politikai terrorizmusnak" nevezett jelenséggel. A Szovnarkom innentől kezdve populista hangzású neve ellenére a bolsevik párt leendő diktatúráját jelezte előre.

Sztálint a nemzetiségi ügyekkel bízták meg. E fontos poszt révén több mint száz különféle kisebbségre szerzett rálátást, melyek többsége (lengyelek, ukránok és mások) szabadulni akartak Oroszországtól. Egyre nagyobb kihívást jelentett egyben tartani az országot, hiszen Lenin közismerten a nemzeti önrendelkezés szószólója volt. A Szovnarkomba kinevezett másik jelentős történelmi alak Lev Trockij volt, akit külügyi népbiztosnak választottak.

A Szovnarkom elvileg a Szovjetek Kongresszusának volt felelős, ám önmagát ideiglenes kormánynak minősítette arra az időre, míg össze nem hívhatják az „Alkotmányozó Gyűlést". Lenin azonban eltökélt volt a tekintetben, hogy a Gyűlés sohase üljön össze.[6]

A POLGÁRI SZABADSÁGJOGOK ELTIPRÁSA

Hamarosan kiderült, hogy Lenin mit ért „igazi szabadságon". A véleménynyilvánítás szabadsága volt az első polgári szabadságjog, melyet amputáltak, mint egy fertőzött végtagot. A forradalmat követő kevesebb mint 48 órán belül Lenin aláírásával megjelent egy „sajtórendelet". Ez október 27-én történt, és véget vetett a reménynek, hogy az új rezsim toleráns lesz, legfőként viszont annak, hogy demokráciát akar létrehozni. Vakmerően kinyilatkoztatta, hogy ígéretéhez híven megszünteti a középosztály vagy burzsoázia sajtóját.[7] Bármely, érdekeikkel ellentétes véleményt kárhoztattak. Ettől fogva minden újságot, mely a Szovnarkommal szembeni ellenállásra izgatott (tágan értelmezve), be lehetett tiltani. A forradalom krónikáját író amerikai John Reed a Szovjetek Kongresszusán feljegyezte Lenin magyarázatát, de nem fűzött hozzá véleményt: „Mi régebben is kijelentettük, hogy betiltjuk a burzsoá lapokat, ha kezünkbe vesszük a hatalmat. Ha eltűrnénk ezeknek a lapoknak a fennállását, ez azt jelentené, hogy nem vagyunk többé szocialisták. Aki azt mondja: »engedjétek újra megjelenni a burzsoá lapokat«, az nem érti meg, hogy teljes gőzzel haladunk a szocializmus felé."[8]

Lev Trockij szintén hosszasan érvelt a határozat mellett. Kijelentette – a vérontás nélküli forradalom után nem egészen 48 órával –, hogy „polgárháború idején csak az elnyomottaknak van joguk ahhoz, hogy erőszakhoz nyúljanak". Nemtetszést jelző bekiabálások hallatszottak: „Ki most az elnyomott? Te kannibál!" Trockij úgy folytatta mondanivalóját, hogy „ha a bankokat államosítjuk, tűrhetjük-e a bankok lapjait? A régi rendszernek el kell pusztulnia! Ezt egyszer és mindenkorra tudomásul kell venni!"[9]

A sajtóval való hirtelen leszámolás nem aratott osztatlan sikert a bolsevikok körében, ezért Kamenyev, Zinovjev és mások lemondtak központi bizottsági tagságukról. (Ezt sohasem bocsátották meg nekik.) Az új cenzúra elborzasztotta a forradalom támogatóit, akik – helyesen – az eljövendő még rosszabb előjelének tartották a lépést. Lenin úgy érvelt a Szovnarkom felé, hogy a polgárháború még mindig nem ért véget, az ellenség még mindig köztünk van, következésképpen lehetetlenség érvényteleníteni a sajtó elleni elnyomó intézkedéseket.

Lenin elképzelése szinte minden egyes dologban meghatározó volt, ám a később mindenért Sztálint okoló Trockij támogatta ugyanezt az irányvonalat. Azon kevesek, akik távoztak a Központi Bizottságból vagy a Szovnarkomból a sajtó elnyomása és egyéb antidemokratikus lépések miatt, hamarosan békét kötöttek Leninnel, és még az év vége előtt visszakönyörögték magukat kegyeibe, épp amikor ő terroron alapuló teljes értékű diktatúra létrehozásán dolgozott.[10] Az „ügyet" a polgári és alkotmányos jogok elé helyezték.

AZ ELLENÁLLÁS JELEI

Lenin elszánt törekvései ellenére a bolsevik hatalom továbbra is erőtlen maradt, és ellenállás kezdett kibontakozni. Október 29-én a vasutasok szakszervezete (Vikzsel) sztrájkkal fenyegetett. Sok munkás demokráciát akart, nem diktatúrát. Lenin és a többi vezető azzal próbálta elhárítani ezt a fenyegetést, hogy megígérték, további pártok is részt vehetnek a kormányzásban, és visszaengedtek néhány baloldali eszert a Szovnarkomba.

A parasztoknak voltak ugyan fenntartásaik, azonban olyan nagy és ellentétes érdekekkel teli szervezetet alkottak, hogy szinte sohasem tudtak egységesen szavazni. Ők gondoskodtak róla, hogy a november 26-án Petrográdban kezdődött Parasztküldöttek Kongresszusán a bolsevikok ne tegyenek szert többségre. A tanácskozáson Lenin és a pártja olyan bomlasztó taktikába kezdett, mely végül a többség (főleg eszerek, a Szocialisták-Forradalmárok Pártja tagjainak) kivonulásához vezetett, aminek következtében a bolsevikok és néhány baloldali eszer feloszlatta a

kongresszust. Később sokkal nagyobb gondok merültek fel vidéken, miután a parasztok megtudták, hogy mi vár még rájuk.[11]

Ugyancsak jelentős fegyveres ellenállás volt a hatalom megragadásával szemben Moszkvában: október 28-ával kezdődően elkeseredett harcok zajlottak a város ellenőrzéséért. A bolsevikok tizenötezer emberből álló hadsereget sorakoztattak fel, míg velük szemben nagyjából ugyanennyi, még mindig a Kerenszkij-kormányhoz lojális katona és gárdista ragadott fegyvert. A moszkvai Közbiztonsági Bizottság, melyet V. V. Rudnyev polgármester és K. I. Rjabcev katonai parancsnok vezetett, elszánt volt az ellenállás tekintetében, ám nem kívánt az ellenforradalom részeként feltűnni. Nem voltak hajlandóak átadni a város szívében elhelyezkedő Kreml-erődöt, ezért egész november 2-ig zajlottak fegyveres összecsapások.[12]

A köztisztviselők szintén ellenálltak. A puccsot követő héten, amikor újsütetű komisszárok jelentek meg a kormányhivatalokban, a fehérgalléros alkalmazottak megtagadták beengedésüket. Sok minisztérium is sztrájkkal csatlakozott. Október 29-ére saját nemzeti koordináló bizottságot hoztak létre, és felszólították minden kormányzati munkavállalót a munka beszüntetésére. A válasz pozitív volt, és a sztrájk a magánszektorra is átterjedt. A bankok a Szovnarkom követelése ellenére nem nyitottak ki, mely végül államosította őket. Az új pénzügyi népbiztosnak, Vjacseszlav Menzsinszkijnek – akinek a kormány munkájához mindenképpen pénzre volt szüksége – kevés választási lehetősége maradt, ezért decemberig engedélyezte az állami bankok és egyéb pénzügyi intézmények fegyveres kirablását.

A többi fehérgalléros dolgozó akaratának megtörése több héten át folyt, esetenként elhúzódott egészen 1918-ig. A bolsevikok végül uralmuk alá vonták a köztisztviselők felső rétegét, ám rövid távon a régi rezsim maradványára kellett támaszkodniuk. Kezdetben az új komisszárok – akiket megakadályoztak a saját hivatalukba való bejutásban – erővel jutottak csak be a minisztériumi épületekbe.[13]

Az ellenzék az augusztusban meghirdetett és november 12-én tartandó alkotmányozó gyűlési választásokban látta egyetlen pislákoló reményét. Az ország óriási területére és elmaradott infrastruktúrájára tekintettel a választások két hétig tartottak. A bolsevikok a szavazatok 24 százalékát szerezték meg, jóval elmaradva az eszerek 38 százalékos eredményétől.

Lenin lekicsinyelte az eredményt, és kijelentette, hogy az nem tükrözi a „nép akaratát". A Szovnarkom egyik indok után a másikkal állt elő, hogy késleltesse a Gyűlés megnyitását, melyet hamar el is halasztottak. Tiltakozásképpen többek között a petrográdi szovjet néhány tagja s a legkülönbözőbb emberek a szakszervezetekből és minden más szocialista pártból létrehozták az Alkotmányozó Gyűlés Védelmi Szövetségét. November 28-án 10-20 ezer emberből álló tömeg tüntetett Petrográdban e halasztások miatt, sztrájkoló hivatalnokok, diákok és munkások. Átküzdötték magukat a Tauriai-palotát körülvevő őrökön, és miután bejutottak, megpróbálták összehívni az Alkotmányozó Gyűlést. Másnap az épületet fegyveres katonák vették körül, és mindenki számára megtiltották a belépést.[14]

Ezen incidenst követően és a fehérgallérosok ellenállásának folytatódásával összefüggésben Lenin keményebb lépések megtételére szánta el magát. A liberálisok (kadetek, vagyis alkotmányos demokraták) könnyű célpontul szolgáltak, mivel őket tartották a burzsoá ellenségének. Az ő üldöztetésük elterelte a figyelmet arról a tényről, hogy az ellenzék egyre szélesebb, és gyarapodik. December 1-jén betiltották a Kadet pártot, az összes vezetőjét letartóztatták, ami egyértelmű jele volt annak, hogy megkezdődött a terror. Egy december 12-i keltezésű előterjesztés és annak két héttel későbbi, *Pravdá*ban való publikálásából levonható a következtetés, hogy Lenin még összehívása előtt az Alkotmányozó Gyűlés betiltása vagy új választások megtartása felé hajlott. Az elvtársak többsége osztotta nézeteit. Kijelentésében hemzsegtek a burzsoá rendszerből a szocialistába való „átmenetre" vonatkozó kifejezések. A „proletárdiktatúra", jelentette ki, a demokratikus intézmény „magasabb" fokát képviseli egy alkotmányozó gyűléssel rendelkező egyszerű köztársaságnál. Úgy forgatta a szavakat, hogy gyalázta azt, aki szembeszállt vele. A harcot úgy ábrázolta, hogy az érdemes munkásokat és parasztokat az aljávaló „rabszolgatartók" „könyörtelen katonai elnyomása" ellen hangolja.[15]

ELNYOMÁS

Az ellenállás elfojtására a rezsim létrehozott három új intézményt: a Csekát, vagyis a titkosrendőrséget, a koncentrációs táborokat és a Vörös Hadsereget. Az erőszak és a fosztogatás megjelenése szükségessé tette, hogy október 26-án létrehozzák a Belügyi Népbiztosságot (NKVD). Az

NKVD feladata volt a főhadiszállások biztosítása, és Feliksz Dzerzsinszkij, a KFB egyik vezető bolsevikja azt javasolta november 21-én, hogy alakítsanak meg egy rendkívüli bizottságot (*csrezvicsajnij komityet* – rövidítve: Cseka). December 5-én a KFB feloszlott, hogy teret adjon e testület számára, mely valójában teljes mértékben titkosrendőrség volt. Az ellenforradalom, a sztrájkok és a nyugtalanság kezelése képezték a feladatát.

Leninnek a december 7-i Szovnarkom-ülés előtt Dzerzsinszkijhez intézett feljegyzése arról tanúskodik, hogy az ellenségre „társadalmi", nem pusztán politikai értelemben gondolt. A kemény intézkedésekre a „kizsákmányolt" tömegek nevében kerül majd sor. Lenin feljegyzése – mely lényegében a titkosrendőrség létrehozásának indokául szolgált – megállapította, hogy az „ellenforradalmárok és szabotőrök elleni harc" a következő elvek mentén folyhat:

> A burzsoázia, a földbirtokosok és az összes gazdag osztályok kétségbeesett erőfeszítéseket tesznek, hogy aláássák a forradalmat, melynek biztosítania kell a munkások, a dolgozó és kizsákmányolt tömegek érdekeit. A burzsoázia a legnagyobb gaztettekre vetemedik, megvesztegeti a társadalom söpredékét és lezüllött elemeit – tömörítve őket pogromok rendezésére. A burzsoázia hívei, különösen a magasabb állású alkalmazottak, a banktisztviselők stb. körében, szabotálják a munkát, sztrájkokat szerveznek, hogy megingassák a kormányt a szocialista átalakításokat szolgáló intézkedések végrehajtásában. A dolog odáig fajul, hogy még a közellátást is szabotálják, ami éhínséggel fenyegeti az emberek millióit. Kivételes rendszabályokra van szükség az ellenforradalmárok és a szabotőrök elleni harcban. Ennek szükségességéből kiindulva a Népbiztosok Tanácsa [Szovnarkom] elrendeli:...[16]

E színpompás előjátékot követően Lenin hozzákezdett egy sor intézkedés meghozatalához, melyek betartásáról az NKVD gondoskodott. A Szovnarkom beleegyezett, hogy egészen addig együtt marad, míg Dzerzsinszkij elő nem áll a konkrét lépésekkel. Ennek eredményeképpen létrejött az Összoroszországi Rendkívüli Bizottság az Ellenforradalom és Szabotázs elleni Harcra, vagyis a Cseka. Annak ellenére, hogy Lenint leginkább az állami alkalmazottak általános sztrájkja aggasztotta, nyilvánvaló, hogy radikális lépéseket szándékozott tenni a „tehetős osztályokkal" és a „burzsoáziával" – vagyis jobboldali ellenfeleivel – szemben, valamint

mindenki ellen, aki akadályozta a gazdaságot, de számtalan egyéb személy ellen is.

A Cseka létrehozását tárgyaló december 7-i Szovnarkom-ülés jegyzőkönyvei már felfedik a szélsőséges erőszak döbbenetes mértékű alkalmazása iránti hajlandóságot. Az új rendőrség feladatai a következők:

> 1. Elfojtani és likvidálni az ellenforradalom és szabotázs minden tettét és kísérletét Oroszország-szerte, bárhonnan eredjen is.
> 2. Minden szabotőr és ellenforradalmár forradalmi törvényszékeknek való átadása és az ellenük folyó küzdelem eszközeinek kidolgozása.
> 3. A Bizottság [értsd: Cseka] kizárólagosan végez előzetes nyomozási feladatot, amennyiben arra az [ellenforradalmi kísérletek] elfojtása érdekében szükség van.[17]

Az orosz forradalom egyik iróniája éppen az, hogy a cári titkosrendőrségtől (Ohrana) sokat szenvedő bolsevikok létrehozták annak összehasonlíthatatlanul borzalmasabb utódját. Egyesek arra a megállapításra jutottak, hogy még maga Lenin és elvtársai sem látták előre, hogy a Cseka megalkotása totális terrorhoz vezet. Ugyanakkor az eredmény valószínűsíthető volt, figyelembe véve, hogy megnyirbálták az emberi és polgári jogokat. Az eredmény aligha okozhatott meglepetést a bolsevikok számára.

A Csekát tárgyaló egyik legkiválóbb tanulmány a legfőbb felelősséget létrehozója, Dzerzsinszkij vállára helyezi.[18] Dzerzsinszkij mögött azonban Lenin volt a hajtóerő. Sohasem gondolt arra, hogy a polgárok jogait előrébb helyezze a titkosrendőrségénél. Épp ellenkezőleg, állhatatosan inkább több, mint kevesebb terrort akart látni.

1918. január 5-én már nem lehetett tovább halogatni, hogy az Alkotmányozó Gyűlés Oroszország minden szegletéből érkezett megválasztott képviselői összeüljenek. Az Alkotmányozó Gyűlés Védelmi Szövetsége felvette a kesztyűt, és a folyamat előrehaladásán munkálkodott. A tanácskozás megkezdésének napjára felvonulást tervezett a Tauriai-palotához.

Lenin és a bolsevikok lojális katonákat hívtak össze. Az ötvenezer fősre becsült demonstráción sztrájkoló köztisztviselők, diákok és a művelt osztály egyéb tagjai vettek részt. Nem érkezett annyi munkás, sem katona, ahogy azt a szervezők remélték. Ahogy a menetelők közeledtek, a katonák tüzet nyitottak, és megközelítőleg húsz ember életét vesztette.

Ismét valami új történt. A leninisták fegyvertelen civilekre lőttek, és néhány támogató is gyorsan felhívta arra a figyelmet, hogy az esemény kísérteties módon hasonlít a hírhedt 1905-ös véres vasárnapi atrocitáshoz. Az áldozatok temetésére január 9-én került sor, a véres vasárnap évfordulóján, a halottakat pedig a cári erők által meggyilkoltak mellé helyezték örök nyugalomra.

Makszim Gorkij, az egyik vezető orosz értelmiségi írt egy maró újságbeszámolót, melyben azon töprengett, hogy az új népbiztosok – akik között bizonyára tisztességes és értelmes emberek is akadhatnak – vajon tisztában voltak-e azzal, mit tesznek. „Megértik-e – kérdezte költőien –, hogy elkerülhetetlenül megfojtják az egész orosz demokráciát és romba döntik a forradalom minden vívmányát?"[19]

Lenin várta a fejleményeket, és miután megtudta, hogy a demonstrálókat feloszlatták, összehívta az Alkotmányozó Gyűlést, azt remélve, hogy áterőltetheti napirendjét. Mindösszesen egy határozati javaslatot – melynek bolsevikok által javasolt címe „Nyilatkozat a dolgozó és kizsákmányolt tömegek jogairól" volt – terjesztett elő, melyet 237:136-os szavazati aránnyal fölényesen elutasítottak. Valójában mindenki, aki nem Lenin pártjának tagja volt, ellene szavazott. Lenin, aki a totális támogatottság hiányát sohasem vette komolyan, az eredményt teátrális kivonulásra használta fel, miután kijelentette, hogy a Gyűlés a mindenütt jelen lévő ellenforradalom részét képezi. Amikor a többi delegátus végül másnap hajnalban távozott, senkit sem engedtek vissza, a Gyűlést feloszlatták, az épületet lezárták. A demokráciához vezető utat most már visszavonhatatlanul lezárták.

Január 6-án egy mind a *Pravdá*ban, mind az *Izvesztyijá*ban megjelent cikkben Lenin bejelentette, hogy kész terror alkalmazására a „munkások, katonák és parasztok érdekében", és megtesz minden szükséges lépést a „forradalom javára". Úgy látta, a „szocializmus ellenségeit ideiglegesen nemcsak a sérthetetlenségtől, nemcsak a sajtószabadságtól lehet megfosztani, hanem az általános választójogtól is. A rossz parlamentet törekednünk kell két héten belül »feloszlatni«. A forradalom java, a munkásosztály java – íme, a legfőbb törvény."[20]

Az Alkotmányozó Gyűlés betiltásának indokául azt hozta fel, hogy a választásokat az „októberi forradalmat megelőző választói névjegyzék alapján" tartották, és az feltehetőleg a „megalkuvók" és a kadetek idejétmúlt hatalmát tükrözi. Lenin szerint az ennek eredményeként létrejövő „burzsoá parlamentáris köztársaság" elkerülhetetlenül „akadályozta" volna „az októberi forradalom és a szovjethatalom létrejöttét".[21] Január 8-án új gyűlés ült össze, a Szovjetek III. Összoroszországi Kongresszusa, melyben a bolsevikok a mandátumok többségét maguknak tartották fenn. A kongresszus minden elé terjesztett javaslatot elfogadott, még ahhoz is gépiesen hozzájárult, hogy a Szovnarkom legyen az újonnan létrehozott állam, az Orosz Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaság kormánya.[22]

Az új alkotmány, melyet egy bolsevik dominanciájú bizottság gyorsan megszövegezett, a helyi hatóságokról a központra ruházta a hatalmat. Társadalmi származás és politikai attitűd alapján korlátozták a választójogot. A szavazásnak a jövőben gyakorlatilag nem volt súlya, ám még így is megtagadták egy sor embertől, az úgynevezett *lisenci*ktől, vagyis jogfosztottaktól. A *lisenci* nem képezett határozott kategóriát, bárki beletartozott, aki munkaerőt alkalmazott, befektetésekből élt vagy kereskedő volt. A szerzeteseket, papokat, a rendőrség korábbi tagjait, az uralkodócsaládot és mindenkit, aki „a kapzsiság és a gonoszság bűnébe esett", szintén megfosztották jogaitól.[23]

ALKUDOZÁS NÉMETORSZÁGGAL

Oroszország még hadban állt, és a németek súlyos feltételeket támasztottak a békéért cserébe. A bolsevikok ki akarták terjeszteni az 1917. novemberközepi fegyverszünetet, és a végletekig nyújtották a tárgyalásokat. Sztálin és más Leninhez közel állók kivételével mindenki visszariadt orosz területek feladásától. Február 17-én a németek bejelentették, hogy folytatják a háborút, majd gyorsan elsöpörték a demoralizált orosz csapatokat, és a főváros felé nyomultak. Lenin meggyőzte a Központi Bizottságot, hogy térjenek vissza a tárgyalóasztalhoz, ám ezúttal nem kapott választ a másik oldalról.

Ezen a ponton február 21-én Lenin aláírta a Trockij által megfogalmazott, hírhedt „Veszélyben a szocialista haza!" című rendeletet. A dokumentum az egész országot mobilizálta, a németek előtti visszavonulás esetére a felperzselt föld politikájára szólított fel, és iszonyú következményeket helyezett kilátásba mindenki számára, aki hasznot húzna az invázióból. Az „ellenséges ügynökök, nyerészkedők, fosztogatók, huligánok, ellenforradalmi agitátorok és német kémek" azonnali kivégzését követelte.[24] Amikor az igazságügyi népbiztos, Iszaak Stejnberg megkérdője-

lezte e lépéseket, Lenin költőien így felelt: „Valóban úgy gondolja, hogy a legkegyetlenebb forradalmi terror nélkül győzedelmeskedhetünk?"[25]

Stejnberg később megírta, hogy mennyire elkeseredett volt. Végül is egy olyan határozatról tárgyaltak, melyet más célra is fel lehetett használni, és Lenin azzal rázta le, hogy a tágan meghatározott „forradalmi terror" miatt szükség van rá. Csalódottságában Stejnberg megjegyezte: „Akkor egyáltalán minek kell igazságügyi népbiztosság? Egyszerűen csak hívjuk a *Társadalmi Kiirtás Népbiztosságá*nak, és kész!" Lenin felkapta fejét, és így felelt: „Jól mondja... pontosan ennek kellene lennie... de ezt azért nem mondhatjuk." Stejnberg szerint „a forradalmi Oroszország talaját megmérgezték; elkerülhetetlen volt, hogy a jövőben mérges gyümölcsöket teremjen".[26]

A Cseka bejelentette, hogy nem mutat több könyörületet az ellenséggel szemben, melynek listája hosszú volt. Valójában az új titkosrendőrség tartózkodott a nagy léptékű vérontástól, és az utcai törvénytelenségek felszámolására koncentrált. Nem tudni pontosan, hogy hány embert végeztek ki 1918 első felében, ám egyes becslések a számot tíz- vagy százezrekben mérik, még véletlenül sem ezrekben.[27] A főváros március 2-i német bombázását követően folytatódott a zűrzavar. A nyugtalanság fokozódott március 10. után, amikor az új kormány szégyenteljes módon Petrográdból Moszkvába távozott.

Lenin meg volt győződve arról, hogy a német támadás folytatódik, annak ellenére, hogy Oroszország március 3-án végül aláírta a breszt-litovszki békét. Ez a fordulat kevés örömöt szerzett az orosz patrióták számára, mivel az egykor nagyszerű birodalmat az ország nyugati részének feladására kényszerítette. A németeké lett a lakosság mintegy negyede, az ipar több mint negyede és a legtermékenyebb mezőgazdasági területek és érclelőhelyek még ennél is nagyobb aránya. A békeszerződés aláírásával a bolsevikok nem pusztán az új diktatúrát gyűlölőket mobilizálták, hanem a nemzeti megszégyenülést elutasítókat is.[28]

A „LEGSÚLYOSABB RENDSZABÁLY"

1918 tavaszán és a nyár elején több ellenzéki újságot bezártak, és politikai pártokat helyeztek törvényen kívül. Lenin követelte, hogy a forradalmi bíróságok (melyek a forradalom kezdete óta léteztek) „könyörtelen

keménységgel járjanak el az ellenforradalmárokkal, huligánokkal, tétlenekkel és anarchistákkal szemben".[29]

Június közepén ismét életbe léptették a halálbüntetést. Egy hét elteltével az új törvényszékek e büntetési nemet A. M. Scsasztnij admirálissal szemben alkalmazták, ő volt az első ellenforradalmár, akit „jogszerűen" gyilkoltak meg. Lenin nem pusztán azért támogatta a halálbüntetést, mert „alkalmasnak" találta, hanem mert a hősies tettek és radikális változás részének tekintette. Ahogy a július 5-i Szovnarkom-ülésen* megfogalmazta, „[n]em volt még egyetlen olyan forradalom és egyetlen olyan polgárháborús időszak sem, amelyben ne lettek volna kivégzések". Ezért „az a forradalmár, aki nem akar képmutató lenni, nem mondhat le a halálbüntetésről".[30]

A rezsim szenvedélyesen átnevezett mindent, „a »halálbüntetést« is átkeresztelték a *társadalomvédelem legsúlyosabb fokozatának [viszsaja mera]*", és az új büntető törvénykönyv az ellenforradalmárként megjelölt személyek ellen rendelte alkalmazni. Egy „ragyogó" munkásállamban, ahol halálbüntetés nem létezhet, alkalmazásának egyetlen „logikus" magyarázatául az szolgálhat, hogy árulók ellen vetik be. 1936-ra, sokévnyi időhúzást követően, miközben több százezer kivégzést hajtott végre, a rezsim beismerte, hogy „a *legsúlyosabb büntetésről*" van szó, „nem holmi homályos védelemről".[31]

Lenin régóta támogatta a terrort, és alig várta, hogy hozzáfoghasson. 1918 közepén megszidta azokat az elvtársait, akik nem voltak hajlandóak vért ontani. Mojszej Volodarszkij-Goldstejn népbiztos merénylet áldozata lett, és Lenin egy június 26-án Zinovjevnek küldött szigorú hangvételű levélben lehordta őt, mivel arról értesült, hogy a munkások „tömegterrorral" akartak válaszolni, ám a petrográdi pártszervezet visszafogta őket. Lenin így fakadt ki: „Kategorikusan tiltakozom!... A terroristák hitvány alakoknak fognak bennünket tartani." Márpedig ez megengedhetetlen. „Ösztönöznünk kell az ellenforradalmárok elleni erélyes tömegterrort, kivált Pétervárott, amelynek példamutatása *döntő jelentőségű*."[32]

Zinovjev késve válaszolt Lenin kritikájára, minden korábbinál nagyobb vérontást kívánt, és ekképp írt: „Ellenségeink legyőzéséhez saját szocialista militarizmusra van szükségünk. *Szovjet-Oroszország százmilliós lakosságából kilencvenmillióнyival kell továbbhaladnunk. Ami a maradékot illeti, nincs mit mondanunk róluk. Meg kell semmisíteni őket.*"[33]

---

* A beszéd a Szovjetek V. Összoroszországi Kongresszusán hangzott el – *a szerk.*

„Visszafogottan"? higgadtan fontolgatta saját honfitársai millióinak meggyilkolását, akiknek egyetlen „bűnük" az volt, hogy nem osztoztak a kommunista utópia iránti lelkesedésben. Ekkoriban temérdek ilyen vérfagyasztó kijelentés hangzott el.

A Cseka tisztogatást végzett, és letartóztatta a régi cári titkosrendőrség tagjait. A tapasztalat hiányát kegyetlenséggel és lelkesedéssel pótolta. A Cseka ámokfutását támogatók közé tartozott Jakov Szverdlov, Sztálin, Trockij és legfőképpen Lenin. Védelmükbe vették a Cseka könyörtelen módszereit. 1918 közepére minden körzetben megszervezték, és az ellenforradalom megállítása és az osztályellenséggel való harc céljából nagy hatalommal látták el.

Feliksz Dzerzsinszkij egy 1918. júniusi interjújában kijelentette, hogy a Cseka küldetése a „szovjethatalom és az új típusú élet ellenségeivel szembeni küzdelem". Az ellenségek sorába „tartozik politikai ellenfeleinken kívül az összes bandita, tolvaj, spekuláns és minden olyan bűnöző, aki aláássa a szocialista rend alapjait".[34]

1919 elején, néhány évvel létrehozását követően, a Cseka személyi állománya 37 000 főt számlált, ami 1921 közepére 137 106-ra növekedett, további 94 288 fronton lévő katonával kiegészítve. Új jogosultságait (és tágan értelmezett küldetését) tükrözi az 1920-as évek közepén kapott új, hosszú neve: „Összoroszországi Rendkívüli Bizottság az ellenforradalom, a spekuláció, a szabotázs és a hivatali visszaélések elleni harcra".*[35]

Lenin hatalmi stílusára a gyakorlati megközelítés volt a jellemző, különösképpen a terror tekintetében. Százával küldte a rövid leveleket és a táviratokat a vidéki vezetőknek, hogy azok a legdrákóibb intézkedéseket tegyék. Nem egyedül tevékenykedett: Trockij, Sztálin és mások is támogatták. 1918. augusztus elején például közölte a tisztviselőkkel, hogy a burzsoázia tagjai közül ejtsenek túszokat, akik „életükkel feleljenek", ha nem szállítanak rekvirált gabonát. Augusztus 9-én utasítást adott a Nyizsnyij Novgorod-i szovjet számára egy diktatórikus trojka létrehozására, továbbá, hogy „*azonnal* kezdjenek hozzá a tömegterrorhoz, *lőjék agyon és szállítsák el* a katonákat leitató prostituáltak százait, az egykori tiszteket és így tovább. Ne késlekedjenek!" Ki kell végezni mindenkit, akinek fegyvert találnak a birtokában, a megbízhatatlan személyeket pedig deportálni

* Valójában 1923-tól a Népbiztosok Tanácsa alá rendelt GPU, majd OGPU lépett a Cseka helyébe – *a szerk.*

kell.[36] Még aznap utasította a penzai szovjetet a „kulákok, papok, a fehér gárda tagjai és az egyéb kétes elemek koncentrációs táborba" zárására.

Felszólította elvtársait, hogy legyenek kíméletlenek és kemények, augusztus 11-én Penzában például kijelentette*, hogy az alábbi módon kell szétzúzni a lázadást:

> Az öt kulákkörzet felkelését *könyörtelenül* el kell fojtani. Az *egész* forradalom érdeke követeli ezt, mivel most *mindenütt* „az utolsó döntő ütközet" zajlik a kulákokkal. Példát kell statuálnunk:
>
> 1. Akasszanak fel (haladéktalanul, úgy, *hogy az emberek lássák) legalább száz* ismert kulákot, gazdag embert, vérszopót.
> 2. Tegyék közzé a nevüket.
> 3. Kobozzák el tőlük az *összes* gabonát.
> 4. Szemeljenek ki túszokat – ahogy a tegnapi táviratomban áll.
>
> Úgy hajtsák ezt végre, hogy az emberek több száz versztás [egy verszta valamivel több, mint egy km] körzetben lássák, rettegjék, tudják és kiáltsák: *ezek megfojtják* és kiirtják a vérszívó kulákokat.
> Távirat átvétele és végrehajtás.
> P. S. Találjon néhány igazán kemény embert.[37]

Az „összes gabona" lefoglalása azt jelentette, hogy a rokonok, akiket nem gyilkoltak meg, éhen halhatnak, márpedig éppen ez volt a cél.

Az államilag támogatott terror a Lenin ellen augusztus 30-án elkövetett komolyabb merényletkísérletet megelőzően kezdődött, pedig általában ezt tartják a terror indokának. 1918 januárjában már történt egy merényletkísérlet Lenin ellen, aki azonban nem sebesült meg. A Lenin által augusztus elején sietve közölt, a kulák felkelés leverésére irányuló parancsok azért különösen említésre méltóak, mert tanúskodnak Lenin stílusáról és dühéről.

Forradalmi jobbkeze, Lev Trockij osztotta Leninnek a terror szükségességére vonatkozó nézetét. Trockij szerint a terroristák a modern történelem szerves részét képezik, és módszereik a fokozott politikai konfliktusokból alakulnak ki. Egy 1920-ban kiadott pamfletben azt állította, hogy a bolsevikok az angol és amerikai polgárháborúk által létrehozott mintát követik.[38]

* Valójában egy, a penzai kommunistákhoz küldött táviratról van szó – *a szerk.*

AZ ÚJ BÜNTETŐ TÖRVÉNYKÖNYV

Karl Marx azt az álláspontot képviselte, hogy a hagyományos bűnelkövetők termelőmunkával megjavíthatóak. Oroszország új vezetői magukévá tették e nézőpontot, ám kiterjesztették a politikai bűnözőkre is. Az elmélet szerint nem az a „humánus" eljárás, hogy a bűnözőket bezárják egy cellába, hanem hogy munka révén rehabilitálják őket. 1918. január 24-én az igazságügyi népbiztosság azt a határozatot hozta, hogy „az összes munkaképes rabnak kötelező dolgoznia".[39]

A büntetőrendszer és a börtöntáborok alapelveként az szolgált, hogy a bűnös cselekedetek a helytelen társadalmi körülményekből fakadnak. Úgy gondolták, hogy miután a kapitalizmust felváltja a tökéletesen kiegyensúlyozott szocialista rendszer, a bűnözés megszűnik, és nem lesz szükség börtönre vagy rendőrségre. Addig is azonban valamit tenni kellett a bűnözőkkel, ezért egy új büntető törvénykönyvet hoztak létre 1922-re. „Kényszermunkát" alkalmaztak a bűnelkövetők „rehabilitálására".[40]

Az új törvénykönyv nem használta a „büntetés" szót. A fogva tartás helyszínein olyan szlogenek voltak olvashatók, mint „minket nem megbüntetnek, hanem megjavítanak". A párt 1919-ben kinyilvánította, hogy a bűnelkövetők „javításának és átnevelésének elsődleges módszeréül a munka szolgál", ezért a „börtön" koncepcióját a „fogva tartási helyszínek" váltották fel. Kijelentették, hogy öt éven belül mindenkit „átnevelnek".[41]

A bűnözés azonban fokozódott, részben a társadalmi összeomlás miatt, részben pedig azért, mert az új rezsim a társadalmi élet merőben új területeit is kriminalizálta. Annak ellenére, hogy Lenin a kimerültséghez közeledett és egyre betegebb lett, biztos akart lenni abban, hogy a „terror lényegi valója" szerepel az új törvénykönyvben. Azt írta Dimitrij Kurszkij igazságügyi népbiztosnak 1922. május 7-én, hogy „a bíróságoknak a terrort nem kiküszöbölniük kell – öncsalás vagy csalás volna, ha ezt ígérnénk –, hanem elvileg, világosan, hamisítás és szépítés nélkül megindokolniuk és törvényesíteniük". Kijelentette, hogy a halálbüntetést szabadon kell alkalmazni olyanok ellen is, akik olyan szervezethez tartoznak, mely céljának (tágan megfogalmazva) a kommunista rendszer megdöntése tekinthető.[42]

AZ ELSŐ KONCENTRÁCIÓS TÁBOROK

A koncentrációs táborokat nem a kommunisták találták fel. Az első világháborút megelőzően gyarmati háborúkban érintett területeken hozták létre azokat. A spanyol Valeriano Weyler y Nicolau tábornok – a Kubában 1896. február 10-én partra szállt új kormányzó – már előre eldöntötte, hogy bevezeti a „*campo de reconcentración*"-okat, és egyéb kemény intézkedéseket tesz az ottani lázongások leverésére. A Fülöp-szigeteki spanyol–amerikai háború folytatásaként az amerikaiak 1900-ban hasonló táborokat létesítettek az új „uraik" ellen lázadók fogva tartására. E „mintatáborokat" a britek is alkalmazták Dél-Afrikában a búrok ellen az 1900-as évek közepétől. A spanyol–amerikai háború során az ilyen táborokban viszonylag kevesen vesztették életüket, azonban az afrikai táborokban százezernél is több nő, gyerek és idős raboskodott, és több mint húszezren lelték halálukat. Ezzel kezdetét vette a koncentrációs táborok évszázada.[43]

A Szovjetunióban a „koncentrációs táborok" és a „kényszermunkatáborok" *(koncentracionnije lageri* és *lageri prinugyityelnih rabot)* először 1918 tavaszán kerültek említésre. Míg a kubaiakat, a Fülöp-szigetekieket és a dél-afrikaiakat a helybeliek lázadása esetén alkalmazták, a szovjetek saját polgáraik részére hozták létre a táborokat.

1918 májusában Trockij azt mondta, hogy azokat a lázadó cseheket (hadifoglyok a keleti vonalak mögött, akik megszöktek a fogságból), akik nem teszik le a fegyvert, táborokba fogják küldeni. Június 4-én táborok létrehozását rendelte el számukra, ám június 26-án továbbment, és azt javasolta a Szovnarkomnak, hogy a koncentrációs táborokat a „parazita elemek" esetén is alkalmazni kell. Akkoriban próbálta meg létrehozni a Vörös Hadsereget, és szüksége volt az egykori cári tisztek szakértelmére. Ők azonban vonakodtak, ezért, hogy szolgálatra fogja őket, internálást helyezett kilátásba. Bizonyos esetekben azt javasolta, hogy a feleségeket és gyerekeket túszként tartsák fogva a táborokban. Augusztus 9-én – ahogy láthattuk – Lenin Penzában a lázadók koncentrációs táborba küldéséről tett említést. Két nappal később Trockij különböző emberek, többek között ellenforradalmi tisztek számára készült táborokról beszélt.[44]

A vezető bolsevikok elleni számos merényletkísérlet azonban a totális terror alkalmazása iránti utolsó fenntartásokat is felszámolta. Fanni Kaplan, a nő, aki meglőtte, de meg nem ölte Lenint, önállóan tevékenykedett,

a szocializmus nevében, hogy megmentse azt az ilyen vezetőktől. Másnap egy újság a címlapján proklamálta: „Felszólítjuk az összes elvtársat, hogy őrizze meg nyugalmát, és fokozza az ellenforradalmi elemek elleni harcát. A munkásosztály válaszolni fog a vezetőit ért ilyen merényletkísérletekre, mégpedig erőinek még nagyobb megszilárdításával és a forradalom ellenségei elleni könyörtelen terror alkalmazásával."[45]

„VÖRÖS TERROR"

Szeptember 3-ára Lenin felgyógyult sérüléséből, és utasította a Szovnarkomot, hogy hozzon létre egy bizottságot. „Feltétlenül szükséges titokban – és *sürgősen* – előkészíteni a terrort" – írta. E rövid levél kulcsfontosságú impulzus volt annak bekövetkeztében, ami a „vörös terror" lett.[46]

Egy szeptember 3-i pártújságbeli cikkben a Cseka vezetőhelyettese, J. K. Petyersz „azonnali kivégzéssel" fenyegette a megfelelő dokumentumokkal nem rendelkezőket, és közölte: „mindenkire, aki a szovjethatalom ellen merészel agitálni, azonnali letartóztatás és koncentrációs tábor vár. A burzsoázia képviselőinek érezniük kell a munkásosztály kegyetlenségét. A rablótőke minden képviselőjét, minden fosztogatót és spekulánst kényszermunkának vetünk alá, és elvesszük tulajdonát; és minden ellenforradalmi szervezkedésben érintett személyt a forradalmi proletariátus pörölye fog elpusztítani és szétzúzni."[47]

Ugyanebben a számban Sztálin a „burzsoázia és ügynökei elleni nyílt, tömeges és szisztematikus terrorra" szólított fel. A sajtó jelentette, hogy a Cseka kivégzett több mint 500 túszt Petrográdban, ám a szóbeszéd szerint a halottak száma 1300 vagy annál is magasabb lehetett.[48] Lenin ekkoriban másutt volt részese a tömeges öldökléseknek. 1918 szeptemberében például 25 egykori cári minisztert és magas rangú köztisztviselőt lőttek agyon Moszkvában. További 765 ún. fehérgárdistát is kivégeztek. Lenin személyesen írta alá a kivégzési listákat, amivel olyan hagyományt teremtett, mely Sztálin idejében is folytatódott.[49] Rögtönítélő bíróságok és a politikai ellenségek vagy gyanúsítottak kivégzése formájában terror söpört végig az országon. Helyenként tucatjával vagy még nagyobb számban ölték meg az embereket tárgyalás nélkül.

Szeptember 4-én a sajtó megjelentette G. I. Petrovszkij belügyi népbiztos táviratát, melyben arra panaszkodott, hogy a terror még mindig nem elegendő. Tovább folytatódtak a bolsevik vezetők elleni merényletkísérletek, valamint lázadásokra került sor Ukrajnában és a doni kozákok között. A gyanúsítottak legkisebb provokációjára „tömeges agyonlövéseket" javasolt, nem akart semmiféle habozást „a tömegterror" alkalmazása terén.

Szeptember 5-én Petrovszkij és Kurszkij igazságügyi népbiztos aláírta azt a Szovnarkom-rendeletet, melyet a Cseka a vörös terror „hivatalos" kezdetének tekintett. Azt tartalmazta, hogy a polgárháborúban a vonalak mögötti területet a „terror eszközével" kell megvédeni. A fehér (ellenforradalmi) „szervezetekben, összeesküvésekben és lázongásokban" részt vevő „minden személyt agyon kell lőni". A kivégzettek nevét nyilvánosságra kellett hozni. „Alapvető fontossággal bír a Szovjet Köztársaság osztályellenségektől való megvédése azok koncentrációs táborokban való elszigetelése révén." A rendelet, amely felhatalmazta a titkosrendőrséget a gyanúsítottak helyszínen való azonnali kivégzésére, az államilag jóváhagyott koncentrációs táborok hivatalos kezdő dátumául is szolgált.[50]

A vörös terror kihirdetésének napját követően a *Krasznaja Gazeta* (Vörös Újság) arról számolt be, hogy az „osztályellenség" első, ötezer fős táborát Nyizsnyij Novgorodban, egy valamikori női kolostorban hozzák létre.[51]

1918-ban viszonylag kevés tábor létesült, ám tavasszal több következett. A táborok szükségességét ecsetelő 1919. február 17-i politikai magyarázatot Dzerzsinszkij készítette, társszerzője pedig Kamenyev és Sztálin volt:

> A bírósági ítélkezés mellett szükség van a közigazgatási büntetés, vagyis a koncentrációs táborok fenntartására. A letartóztatottak munkáját még ma sem vesszük használatba közmunka révén, ezért javasolom a letartóztatás alatt állók munkájának felhasználását koncentrációs táborok alkalmazásával: a foglalkozás nélküli [és] a kényszer nélkül munkavégzésre nem hajlandó uraságok vonatkozásában; illetve a szovjet intézményekben a munka iránti lelkiismeretlen hozzáállás, hanyagság, késés stb. miatt. Ezzel az intézkedéssel rendre utasíthatjuk még saját dolgozóinkat is.[52]

A táborok évtizedeken át megőrizték „munkaiskolai" és munkacsoporti vegyes céljukat. Gazdasági szerepet szántak nekik, meg akarták általuk tanítani bizonyos társadalmi rétegeknek, hogy nincs ingyen-

ebéd, utasítani akarták a henyélőket, és erőt akartak demonstrálni a táboron kívüli társadalom számára.

Az ilyen táborok első típusát a Cseka igazgatta. Koncentrációs táboroknak nevezték őket, és a vörös terror igényének feleltek meg. A második típus a belügyi népbiztosság, az NKVD (később a titkosrendőrség kiindulási pontja) irányítása alá tartozott. Valójában a Cseka létesítményei alkalmatlannak bizonyultak, ezért ezrével küldték az embereket az NKVD vagy az igazságszolgáltatási rendszer létesítményeibe. 1919 végén 21 tábor létezett, mely szám egy év alatt 107-re emelkedett.[53] A fogva tartott férfiakra és nőkre vonatkozó statisztikáknak csak egy része áll rendelkezésünkre. 1921 szeptemberében 117 ilyen tábor létezett, és 60 000-nél valamivel több fogoly raboskodott az NKVD-táborokban, míg a Cseka által irányítottakban körülbelül 50 000.[54]

1919 közepére a Cseka Oroszország minden régiójában és jelentősebb városában rendelkezett már ilyen vagy olyan típusú börtönnel vagy táborral. 1920 során a holmogori táborban a Cseka bevezette azt a gyakorlatot, hogy foglyokat fojt a közeli Dvina folyóba. „Számos ember" kezét és lábát összekötötték, köveket aggattak nyakukra, és egy hajóról a vízbe lökték őket.[55]

1922-ben a „koncentrációs tábor" kifejezést „kényszermunkatáborra" cserélték, de más név alatt is működtek hasonlóak. A Cseka-táborok körülményei miatt a halálozási ráta nagyon magas volt, és „folytonos kivégzésekre" került sor, így a foglyok teljes számára vonatkozó becslések alig állnak köszönő viszonyban a valósággal. Az egymástól független adatok mindenesetre az öldöklés hatalmas léptékét támasztják alá. Bizonyos időkben a táborokat az összes ott tartózkodó agyonlövése révén ürítették ki.

ÁLLANDÓ KONCENTRÁCIÓS TÁBOROK

Lenin határozottan támogatta az északi táborok létesítését, és 1921. április 20-án a Politbüro az ő elnöksége alatt jóváhagyta az Uhta régióbeli táborok alapítását, ahol összesen 20 000 embert tarthattak fogva. Uhta az északi tajgavidéken található, Moszkvától 1500 kilométernyi vonatútra. Lenin felügyelete mellett további táborok is létesültek. 1923-ban felmerültek bizonyos, a táborok megszüntetésével kapcsolatos gondolatok.

Abban az évben egy felmérés 23 tábor létezését támasztotta alá, pedig a polgárháború már véget ért.[56]

Ahelyett, hogy felszabadították volna a foglyokat, északra vitték őket, ahol a Cseka még több tábor létesítésébe kezdett. Dzerzsinszkij a Szoloveckij-szigeteket – röviden Szolovki – vette használatba „különös jelentőségű északi táborként". Borisz Szapir, egy 1923-ban Szolovkira küldött politikai fogoly elmondása szerint 1925-ös távozásakor már körülbelül hétezren éltek a táborban. 1929–1930-ra a szolovki rendszert a szárazföldre is kiterjesztették, és a foglyok száma több mint százezerre emelkedett.[57]

Az orosz Memorial [Emlékezés] nevű szervezet becslései szerint 1924 és 1927 között a táborokban raboskodó emberek száma 78 000-ről 111 000-re növekedett.[58] Ha az orosz köztársasági adatokat az SZSZKSZ összes köztársaságára vetítjük, kijelenthető, hogy kb. 200 000 ember lehetett a táborokban. Az orosz forradalom tízéves évfordulója alkalmából adott amnesztia miatt a foglyok kb. felét elengedték, ám 1929-ben az NKVD táboraiban 118 000 személy raboskodott, egy évvel később pedig már 179 000.[59]

Az északi táborok egyik túlélőjének állítása szerint a foglyoknak a tábor igényeit kellett kielégíteni az 1920-as évek közepéig, ám onnantól kezdve a nemzetgazdaság számára dolgoztak és termeltek. A rendszer elvének ellentmondott az, hogy a foglyokkal annyira rosszul bántak, hogy a termelékenység a nullával volt egyenlő.[60]

A VÖRÖS HADSEREG

A bolsevikok a forradalom megvédésének másik eszközéül létrehozták a Vörös Hadsereget. Ami megmaradt a cári hadseregből, az elsorvadt az októberi forradalomban, az új rezsimnek pedig meg kellett találnia a módot egy új erő mobilizálására. 1918 elején Lev Trockij vette át ezt a feladatot, és nyárra, ahogy a helyzet minden fronton rosszabbra fordult, besorozta a cári hadsereg egykori tisztjeit. Kerenszkij idején a forradalom első napjától kezdve különleges politikai biztosok kinevezésére került sor, amit Trockij folytatott. A komisszárok feladata a katonák moráljának és „politikai megbízhatóságának" fenntartása, továbbá a dezertálás megakadályozása volt – éppen mikor melyik volt a jellemző.[61]

Trockij az általános hadkötelezettség mellett foglalt állást, mivel nem volt elég önkéntes a Vörös Hadsereg számára. Az uralkodó párt megvetette a parasztokat, nem bízott meg bennük, és az 1918. nyári első behívások a városok és a munkásosztály felé irányultak. Novemberre maga a kommunista párt 40 000 tagja „jelentkezett önként", akik közül sokan szinte azonnal elvesztek a háborúban. Végül elkerülhetetlen módon a sorozást ki kellett terjeszteni a vidékre, amit a parasztok elleneztek.[62]

A dezertőrök száma 1918-ban elérte az egymilliót, és a következő évben még magasabbra szökött. Mindazonáltal 1920 őszére a Vörös Hadsereg létszáma elérte a bámulatos ötmillió főt. Fölénybe került a fehérekkel és az ellenzék minden egyéb formájával szemben. Ezt követően a hadsereg létszáma csökkent, ám kulcsfontosságú szerepet töltött be a lakosság nevelésében azáltal, hogy milliókat tanított meg írni és olvasni, és így sokakat a pártjára állított.[63]

Bár a kommunisták 1917-ben vagy a polgárháború során nem öltek meg mindenkit, aki szemben állt velük, nagy részüket nyomon követték. A terror egymást követő hullámaiban fokozatosan elpusztították a forradalmi felfordulásban őket ellenző személyek és csoportok nagy részét. Az ellenzékiség bélyege letörölhetetlen volt. Az is elegendőnek bizonyult, hogy valaki a burzsoázia soraiba született, például egy bolttulajdonos fiaként vagy lányaként, amit sohasem moshatott le magáról.

Az ilyen gondolkodás a kezdetektől fogva Lenin programjának részét képezte. Az októberi puccs után két hónappal készített politikai röpiratában lefektette, hogy mit akar. A régi elit vélhetően a forradalom bukására várt, és úgy gondolta, hogy a gazdaság nélküle és a verseny nélkül nem maradhat életben. Lenin kijelentette, hogy a munkások és a parasztok még mindig nem ébredtek rá arra, hogy új uralkodó osztályként meg kell tanulniuk az elszámoltatást és az irányítást, különösképp a „gazdagok, a szélhámosok, a henyélők és a huligánok" vonatkozásában. Ki kellett találni, hogy mit kezdjen az ilyen élősdiekkel. Mondandóját átjárta a gonoszság, és szükségesnek nevezte, hogy

> *megtisztítsuk* az orosz földet minden kártékony féregtől, a bolháktól, a tolvajoktól, poloskáktól – a gazdagtól és egyebektől. Az egyik helyen börtönbe dugnak majd több gazdagot, tucatnyi tolvajt, fél tucat munkást, aki kibújik a munka alól... Más helyen arra fogják kényszeríteni őket, hogy az árnyékszéket tisztogassák. Harmadik helyen börtönbüntetésük letöltése után sárga lapot kapnak, hogy megjavulásukig mint *ártalmas* emberek az egész nép szeme előtt legyenek. A negyedik helyen megtizedelik a munkakerülőket ott a helyszínen. Az ötödiken különböző eszközök kombinációját találják majd ki.[64]

A kommunisták el akarták törölni a magántulajdont, kollektivizálni a parasztgazdaságokat, államosítani az ipart és a bankokat, s eltörölni a vallást. Ilyen változtatások számos ember akarata ellenére való bevezetése magától értetődően ellenállást vált ki. Lenin ezzel számolva számított erőszakos összecsapásokra, ám ridegen és tévesen úgy vélte, hogy a borzalmakat, a szenvedést és a halált hosszú távon ellentételezi a szocialista „új életmód" létrejötte.

3.

POLGÁRHÁBORÚK A SZOVJETUNIÓBAN

Lenin és őt megelőzően Karl Marx úgy tartotta, hogy az uralkodó osztály sohasem adja meg magát küzdelem nélkül. Az ilyen harc kilátásba helyezése ahelyett, hogy aggasztotta volna Lenint, a polgárháborút – az azzal járó összes borzalommal együtt – annak biztos jelének tekintette, hogy a forradalmárok úton vannak. Gyakran állította, hogy az ilyen konfliktus az osztályharc logikus és elkerülhetetlen kiterjesztése és ennélfogva a forradalom létfontosságú szakasza.[1]

Sztálin és a hozzá hasonló forradalmárok Marxot idézték, amikor kijelentették, hogy a politikai hatalom megszerzéséhez és annak gyakorlásához akár 15-20 év „polgárháborúra és nemzetközi konfliktusra" is szükség lehet.[2] Lenint felbőszítette, amikor a többi bolsevik nem értette vagy nem fogadta el, hogy a kommunizmus kizárólag óriási emberveszteségek árán valósítható meg.[3]

A Németországgal folytatott háború megakasztotta az élelmiszer-termelést, és hamarosan az éhínség kísértete ütötte fel fejét. Lenin reflexszerű válasza abban merült ki, hogy egy 1918. január 14-i Szovnarkom-rendeletben leírta: a magánkereskedelem, a spekuláció és a nyerészkedés ellen erővel kell fellépni. A tehetősebb parasztoktól – az ún. kulákoktól – szándékozott élelmet elkobozni. Ez a csoport nem nemzetiségi alapon

nyugodott, és évtizedekre visszatekintő negatív attitűd fűződött hozzá. Bárkit kuláknak titulálhattak, a szomszédjának pénzt kölcsönadó embertől kezdve az udvarát rendben tartóig.

Az új intervencionista állam által támasztott kereslet az élelemkészletek csökkenésével fokozódott, és tavasszal az Élelmiszer-ellátási Biztosság erővel kényszerítette ki az élelmet a parasztoktól. Miután Lenin „kenyérért folytatott keresztes hadjáratról" beszélt május 24-én, a népbiztosság helyi szervei a Csekával és az önkéntesekkel együtt valóságos „élelmiszer-diktatúrát" hoztak létre. A gabonakvóták meghatározásának és a gabona parasztoktól való elvételének rendszere, amely *prodrazvjorsztka* néven vált ismertté, valójában egyszerű elkobzást jelentett. A hatóságok a szegényebb parasztokat „a kulákok elleni könyörtelen" háborúra sarkallták, azok ellen, akiket később „falusi burzsoáziának" neveztek. Bárki, akit e megnevezéssel bélyegeztek meg, bajba került, ha készletet halmozott fel magának. Június elején létrehozták a Szegények Bizottságait (Komityeti Bednoti vagy *kombedi*), hogy elrejtett gabona után kutassanak. A városi munkanélküliek közül toborzottaknak megígérték, hogy részesedést kapnak abból, amit elkoboznak. Különítmények indultak útnak, hogy élelmet szerezzenek a város számára. Júliusra már közel 12 000 tagja volt az „élelmiszer-hadseregnek", mely 1920-ra már 40-50 ezer főt számlált.[4]

1917 végének és 1918 elejének féktelen napjaiban a parasztok lelkesedtek a bolsevizmus iránt, mely ingyen földet ígért nekik, és a nemesek és a burzsoázia kifosztására bátorította őket. 1918 közepére e támogatás nagyrészt elillant. A következő két évben több ezer lázadás és zendülés történt, melynek során a parasztok visszacsaptak. Legtöbbjük pusztán azt akarta, amit őseik generációk óta: hogy saját földjük lehessen. Az ilyen hozzáállást és a tiltakozásokat azonban ekkor már „kuláklázadásnak" bélyegezték, és durván elfojtották.[5]

A BOLSEVIKOKKAL SZEMBENI FEGYVERES ELLENÁLLÁS

A forradalomra a legnagyobb belső veszély a délkeleti Don régióban leselkedett, ahol 1918 tavaszán és nyarán számos közismert tábornok katonákat, legfőképpen önállóságáról és harci hagyományáról híres kozákokat gyűjtött össze. A terület fehér tábornokai közé tartozott Lavr Kor-

nyilov, Mihail Alekszejev – vezérkari főnök II. Miklós idején – és Anton Gyenyikin, akiket hamarosan Pjotr Vrangel tábornok követett.

A második front nyugatról, Ukrajnából fenyegetett, ahol a németek a háború 1918. november végéig veszélyt jelentettek. További támadási pontot jelentett egy egykori csehszlovák hadifogoly-légió (kb. 40 000 ember), akik a transzszibériai vasút mentén okoztak felfordulást. A Volga és a Csendes-óceán közötti óriási területen ellenzéki központok jöttek létre, többek között egy a szamarai Alkotmányozó Gyűlés Bizottsága, illetve az omszki ún. Összoroszországi Ideiglenes Kormány irányítása alatt. Itt A. V. Kolcsak admirális egy 1918. novemberi puccsot követően jutott hatalomra, és az volt a szándéka, hogy megszabadul a bolsevikoktól, és ezzel megmenti Oroszországot. 1919 kora őszén az egykori cári tábornok, N. N. Jugyenyics jelentett fenyegetést a balti térségben.

Sztálin első említésre méltó forradalmi szerepére – eltekintve Lenin feltétlen támogatásától – 1918. május 29-én került sor, amikor a Szovnarkom a déli területeken az élelembeszerzés felelősévé tette meg. Júniusban Sztálin útnak indult Caricinbe (melyet 1925-ben Sztálingráddá neveztek át). A Volga menti város az észak-kaukázusi gabonatermelő régió kapujául szolgált. Sztálin érkezésekor a várost a Vörös Hadsereg védte Kliment Vorosilov irányítása alatt, aki később egyik szövetségesévé vált. Vorosilov úgy emlékezett vissza, hogy Sztálin azonnal átvette az irányítást, és „nyílt, szisztematikus tömegterrort" követelt. Azt mondta Vorosilovnak, hogy emelje magasba a vörös lobogót, és „könyörtelenül, gyökerestül irtsa ki a földesurak, tábornokok és kulákok ellenforradalmát, és bizonyítsuk be a világ számára, hogy a szocialista Oroszország sérthetetlen".[6]

Sztálin arra panaszkodott Leninnek, hogy a katonai vezetők „kontár" tervet készítettek Caricin védelmére. Helyi Csekát szervezett az „árulók" kivégzésére, és naponta új összeesküvésekre derült fény. Sztálin egyszerű parancsot adott: „Lőni!"[7]

Katonai parancsnokságot követelt, és miután letartóztatta az útjában állókat, magát tette meg a fegyveres erők vezetőjévé. Megalkotta a várost védő tervet, mely azonban elbukott, és jelentős veszteséget okozott. Új vezetőket küldtek, akiknek végül sikerült átzavarnia a fehér kozákokat a Don túloldalára. Lenin mindig megbocsátotta a túlbuzgóságból eredő hibákat, különösképpen az olyanoknak, mint Sztálin, aki gyakran hangoztatta lojalitását.

Sztálin kérte, hogy a nagy tiszteletnek örvendő Trockijjal dolgozhasson. Trockij volt a Vörös Hadsereg mögötti elme. Nem bízott Sztálinban, már október elején megírta Leninnek, hogy hívja vissza Sztálint Moszkvába. Trockij azt állította, hogy Sztálin felelős a Caricinben uralkodó „legnagyobb fokú anarchiáért". Lenin beleegyezett, ám kárpótlásként és egyfajta előléptetésként kinevezte Sztálint a Köztársaság Forradalmi Katonatanácsába.[8]

A frontvonalon töltött rövid idő alatt Sztálin magabiztosságról, elszántságról és kegyetlenségről tett tanúbizonyságot. Sohasem feledkezett meg azokról, akik mellette álltak, az olyanokról, mint Vorosilov vagy a lovassági vezető és későbbi marsall, Szemjon Bugyonnij. Személyes lojalitásuk többet nyomott a latban, mint hozzáértésük.

A CÁRI DINASZTIA ELSÖPRÉSE

Lenin bizonytalan volt a Jekatyerinburgba száműzött Romanov-dinasztia sorsát illetően. Ahogy egyre fokozódott annak veszélye, hogy a családot keletről érkező seregek kiszabadítják, Lenin a kivégzés mellett döntött. A döntés célja a fehér ellenforradalmárok szimbólumának megdöntése és az oroszországi restaurációs kérdés ügyének lezárása volt. Utasítást adott a kivégzésükre, amit július 18-án a lehető legnagyobb kegyetlenséggel hajtottak végre.[9]

Miután 1918 szeptemberében meghirdették a vörös terrort, a radikalizálódási folyamat jelentősen felgyorsult. A parasztokat megölték, ha abba a gyanúba keveredtek, hogy visszatartják a gabonát, a munkásokat agyonlőtték, ha tiltakoztak. A terror első két hónapjában megközelítőleg 10-15 ezer ember rögtönítélő bíróság által elrendelt kivégzésére került sor. A krími területen, ahonnan a fehér hadsereg 1920 nyarának elején kivonult, a becslések szerint 50 000 ottmaradtat mészároltak le a vörösök. A bolsevikok nemhogy palástolták volna tetteiket, hanem hősies cselekedeteknek állították be, a sajtóban magasztalták magukat, és előléptették a vezénylő tiszteket.[10]

A Cseka könyörtelenül meggyilkolta és meggyalázta áldozatait. Raboltak és fosztogattak, részeg orgiáik során egyik faluról a másikra haladva erőszakoltak és gyilkoltak. Teljességgel ártatlan családfőket tartóztattak le, hogy a Cseka-tisztek szeretőként tarthassák feleségeiket. A lányokat

azzal zsarolták, hogy megmenthetik családjukat, ha felkínálkoznak bizonyos részeg tisztviselőknek.

A gyanúsított ellenség könyörtelen kínzásra, korbácsolásra, vesszőzésre és megnyomorításra vagy kivégzésre számíthatott. Egyeseket lelőttek, másokat megfojtottak, voltak olyanok, akiket megfagyasztottak, és olyanok is, akiket élve eltemettek, egyeseket pedig karddal kaszaboltak halálra. Hogy valójában kiből lett „ellenség", az a Cseka, a Vörös Gárda és a Vörös Hadsereg éppen aktuális emberének szeszélyén múlott. A gyilkosok bevezették azt a szokást, hogy a kivégzésre várókkal megásatták saját sírjukat.

A Cseka és a Vörös Hadsereg széles körű lázadásokkal szembesült. A szénbányászatáról és kohászatáról ismert Donyeck-medencében – délen, Ukrajna és Oroszország határán húzódó terület – a vörösök nemcsak a fehérekkel, de a feketékkel (anarchistákkal) és a zöldekkel (paraszti hadsereg) is harcolni kényszerültek. A területen több mint húsz különböző rezsim váltotta egymást, és csak 1919 első hónapjaiban néhány város tucatnyi alkalommal cserélt gazdát. A győztesek megtorlásokat, kínzásokat, csonkításokat és mészárlásokat hajtottak végre.[11]

A bolsevikoknak a szövetségesek beavatkozását is kezelnie kellett. 1918 őszén többnyire Nagy-Britanniából, Franciaországból és az USA-ból érkeztek csapatok, ám Németország még a breszt-litovszki békét követően is fenyegetést jelentett. 1918 elején a szövetségesek Oroszország kérésére kisszámú sereget küldtek Murmanszkba. A nyugati hatalmak abban reménykedtek, hogy Oroszországot vissza lehet téríteni a Németország elleni harcba, a bolsevikokkal a hatalomban, vagy éppen nélkülük.

Amikor Németország 1918 novemberében vereséget szenvedett, már értelmetlen volt szövetséges katonákat küldeni Oroszországba, és a bolsevik rezsim ellen fordultak. Egyes nyugati katonák a fehéreknek nyújtottak segítséget, ám az elhúzódó első világháborút követően már senki sem lelkesedett a további harcokért, különösképp ilyen rendíthetetlen ellenállással szemben.[12]

A fehér seregek egészen 1919 végéig nyomás alatt tartották a vörösöket, mikorra a legfőbb fegyveres fenyegetés megszűnt, és a szövetségesek elvonultak. A fehérek, akik többnyire Oroszország peremterületein tevékenykedtek – a vörösök pedig a hatalmas belső területeken –, képtelenek voltak igazi támogató bázisra szert tenni, ezért inkább a régi rendszer helyreállítása mellett foglaltak állást, beleértve a földek „jogos tulajdonosoknak" való visszajuttatását.

A többség úgy tekintett a polgárháborúra „mint egy járványra, mely csak halált és pusztítást hoz".[13] A vörösöknek „nem volt visszaút a múltba". Rengeteg parasztot vigasztalt e gondolat, mely azt jelentette, hogy megtarthatják a forradalom során szerzett személyes gyarapodást, ám a kommunisták ennél természetesen többet akartak.

A Cseka újságja Kijevben 1919. augusztus közepén a forradalom egyetemleges küldetéséről írt:

> Számunkra nem létezik és nem létezhet a burzsoázia által az „alsóbb osztályok" elnyomása és kizsákmányolása céljából létrehozott moralitás és „humanitás" régi rendszere. A mi erkölcsünk új, emberségünk pedig tökéletes, mivel minden elnyomás és korlátozás eltiprásának ragyogó ideálján nyugszik. Számunkra minden megengedett, mivel mi vagyunk az elsők a világon, akik nem az elnyomás és rabigába hajtás nevében, hanem a kötelezettségektől való felszabadítás nevében emeltünk kardot... Vér? Legyen hát vér, ha csak így lehet a régi kalózvilág szürke-fehér-fekete lobogóját skarlátszínűre változtatni, mivel kizárólag azon világ teljes és végleges halála menthet meg minket a régi sakálok zászlójának visszatérésétől![14]

„ZSIDÓ-BOLSEVIK ÖSSZEESKÜVÉS" ÉS POGROMOK

A soknemzetiségű országban a bolsevikok számára a nemzetiségi kérdés nagy problémát jelentett. Sztálin volt a bolsevik nemzetiségi politika fő teoretikusa. Egy 1913-as írásában lefektette azokat az alapokat, melyek később hivatalos doktrínává váltak. A szocialisták úgy érezték, hogy a nagyszerű forradalommal az antiszemitizmus, akárcsak az összes előítélet, eltűnik. Na de mi történik addig?

Sztálin elméletét követve a bolsevikok amellett foglaltak állást, hogy az oroszországi nemzetiségeknek és etnikumoknak regionális önrendelkezést és autonómiát biztosítanak, azonban mindezt egységes nemzeti kontextusban. A dilemmát az képezte, hogy miképpen kerülhetik el a szeparatizmust. Sztálin később az 1925-ös, „tartalmában szocialista, formájában nemzeti" szlogennel akarta megoldani a problémát. Ennek lényege abban állt, hogy mindegyik nemzetiség használhatja saját nyelvét és kultúráját, ám nem az ország egységességének kárára, és nem a szocializmus bevezetésének közös törekvése ellenére.[15]

Sztálin azt javasolta, hogy biztosítsanak kulturális jogokat a zsidóknak, és a többiekhez hasonlóan nemzetiségként kezeljék őket. Az oroszországi zsidó kisebbségre a forradalom alatt nagy nyomás nehezedett, különösképpen a polgárháború idején. A századfordulón 5,2 millió zsidó élt az Orosz Birodalomban, ami a lakosság nagyjából 4 százalékát jelentette. 1791, Nagy Katalin uralkodása óta a zsidókat arra kényszerítették, hogy az ún. letelepedési övezetben éljenek, és nem lakhattak sem Péterváron, sem Moszkvában. Az üldöztetés miatt sokan emigráltak, 1897 és 1915 között több mint egymillióan. 1917-ben az Ideiglenes Kormány véget vetett mindannak, ami a korlátozásból megmaradt, a zsidók pedig ennek hatására vidékről a városi területekre kezdtek költözni.[16]

A zsidók egy részét magába szippantotta a forradalmi mozgalom. A bolsevik forradalomban való részvételük abszolút értelemben nem volt nagy léptékű, ám az 1917. október 23-án összeülő Bolsevik Központi Bizottság 12 tagjából 5 zsidó volt. A forradalmat vezető Politbüro hét tagból állt, melyek közül hárman zsidók voltak. Az 1918–1921-es viharos évek idején a Központi Bizottság negyedét zsidók alkották, és aktívan tevékenykedtek más intézményekben is, többek között a Csekában.[17]

Nem arról van szó, hogy minden zsidó bolsevik volt, hanem arról, hogy a vezető bolsevikok közül sokan zsidók voltak vagy zsidóként nevelkedtek. Oroszországban – nemcsak a fehérek körében – a zsidókat a vörösökkel és a terrorral azonosították. A fehérek vörösök elleni propagandája a polgárháború során „a bolsevik rezsimet zsidó összeesküvésként ábrázolta, és elterjesztette azt a legendát is, hogy minden egyes vezetője zsidó". A fehér hadseregben sokan axiómaként kezelték azt, hogy a zsidóknak életükkel kell fizetniük.[18]

A polgárháború során a Vörös Hadsereg hajtott végre pogromokat. A zsidókat legnagyobb számban azonban a fehérek irtották. A fehérterrort nem központilag irányították, és alkalmanként sokkal borzalmasabb volt, mikor a renegát csapatok szabadon garázdálkodtak. Az olyan sűrűn lakott részek, mint Kijev, több mint tucatnyi alkalommal cseréltek gazdát, ami lehetőséget biztosított a fehérek számára az áldozatkeresésre. Az elfogott bolsevikokat gyakran kegyetlenül lemészárolták, ahogy bárkit, akit a „judeobolsevik" ügy szimpatizánsának tartottak.

A vád, mely szerint a zsidók álltak az orosz forradalom hátterében, ami egy nagyobb, a világhatalom megszerzésére irányuló összeesküvés részét képezte, közkeletű álláspontnak számított a fehér seregek körében.

Annak ellenére, hogy a hírhedt *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei* jóval 1914 előtt jelent meg, a polgárháború idején népszerűsítették Oroszországban. A fehér tisztek a könyv rövidített másolatát tartották maguknál, és olvastak fel belőle a katonáiknak. Az elmélet szerint a zsidók álltak az orosz forradalom mögött, amit Trockij vörös hadseregbeli vezető tisztsége „bizonyított". A fehérek által kihelyezett poszterek zsidó szörnyetegként ábrázolták Trockijt.

Az uralkodócsalád meggyilkolása is hozzájárult ahhoz, hogy a *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei* nagy példányszámban keljen el, és népszerűvé vált nem csak a fehérek és a száműzöttek körében. Az összeesküvés vádjait új koholmányokkal bővítették. E „feltáró dokumentumok" következményeket vontak maguk után, és nem csak Oroszországban. Hamarosan Németországban is publikálták, és figyelmes közönségre talált a jobboldaliak körében, akik a háború katasztrofális végét és a kommunizmus felemelkedését elméleteikben a zsidókhoz kapcsolták.[19]

A fehér hadseregben sokak számára a zsidók gyalázatos szerepe magától értetődőnek számított.[20] A Donyeck-medencében efféle jelmondatok keringtek: „Győzzük le a zsidókat, és mentsük meg Oroszországot!", „Halál a zsidókra és a kommunistákra!", illetve „Zsidók és oroszok, takarodjatok Ukrajnából!"[21]

Délen, a fehérek által megszállt területeken zsidómészárlásokra került sor. A gyilkolás léptéke példanélküli volt. Egyes becslések szerint a meggyilkoltak száma (Oroszország nyugati részén, Belorussziában és Ukrajnában) 100 000 és 200 000 fő között volt. A mészárlás alkalmanként azzal a szóbeszéddel vette kezdetét, hogy a zsidók „örömmel fogadták a bolsevikokat". Házaikat kifosztották, a nőket megerőszakolták.

A pogromok Ukrajnában még borzalmasabbak voltak, és 1919 során fokozódtak, a fehérek minden térvesztésével növekedtek, s a csúcspontot a fehérek veresége s ezzel párhuzamosan a zsidók tömeges legyilkolása jelentette, akiket mielőtt megöltek, meggyaláztak és megkínoztak.

A fehér tisztek azt állították, hogy a rabokat „megszűrték" zsidók után kutatva, és azért ölték meg őket, mert kiirtandó „mikrobáknak" és „társadalmi vírusnak" tartották őket. Ezt általában a védtelen nők, gyerekek és férfiak lemészárlása követte.[22]

A kozákok 1919. szeptember 23–26-án megtámadták Fasztovot, egy Kijevhez közeli kis falut. A virágzó falu megközelítőleg tízezer zsidó otthonául szolgált. A kozákok pénz után kutatva házról házra jártak, melyet

erőszakkal próbálták megszerezni. Minden életkorú nőt megerőszakolták, és alkalmanként azt kiáltozták, hogy „Verd a zsidót, mentsd meg Oroszországot!" Mikor végeztek, 1300-1500 halottat hagytak hátra.[23] A kozák katonák saját fajtájuk körében is követtek el erőszakot, ami megdöbbentette az ezt felismerő vörös idealistákat.[24]

Gyenyikin tábornok, a déli fehér hadsereg vezetője elborzadt a pogromok láttán, ám megállításukhoz túlságosan gyenge volt. Nem akart „zsidóbarátként" mutatkozni egy ilyen ádáz időszakban. Az antiszemitizmus leszivárgott a katonákig, akik meg akartak bizonyosodni arról, hogy foglyaik között nincs-e „zsidó", akit helyben lelőhetnek.[25] A Vörös Hadsereg és egyéb szovjet erők szintén megerőszakolták és kifosztották a zsidókat, ám sokkal ritkábban. Lenin enyhe megfeddéssel reagált, melyben azonban meglepő módon kevés szót ejtett a fehérek antiszemita tombolásáról. Nem érezte szükségét annak, hogy foglalkozzon azzal a „szélsőjobboldaliak által" terjesztett váddal, hogy „a bolsevik forradalom zsidó forradalom, és a népbiztosok mind zsidók".[26]

KOZÁKTALANÍTÁS

A kozákok különleges társadalmi és politikai státuszt élveztek a cári rezsim idején. 1917-et követően Oroszország déli részének régióit a régi rend bástyájának és az ellenforradalom magjának tekintették. A doni kozák kormányzat odáig ment, hogy menedéket ajánlott Kerenszkij ideiglenes kormányának annak megdöntését követően. Az átlagos parasztok egy része azt akarta, hogy csorbítsák a büszke kozákok státuszát, és jellegzetes öltözékükről távolítsák el a vörös csíkokat. A szovjet kormányzat megközelítése azonban sokkal radikálisabb volt.

1919. január 24-én, amikor a Vörös Hadsereg behatolt a doni területre, a kommunista párt Központi Bizottsága pontos utasításokat adott ki a teendőket illetően: „A kozák régióban tapasztalt, különböző frontokon zajlott közelmúltbeli események – előrenyomulásunk a kozák települések szívébe és a kozák erők soraiban észlelhető demoralizáció – arra késztetnek minket, hogy utasításokat adjunk a párt tisztviselői részére az adott régióban a szovjethatalom létrehozására és megszilárdítására. A kozákság ellen folytatott egyéves polgárháborút figyelembe véve fel kell ismernünk, hogy az egyetlen megfelelő eszköz az egész kozák elit elleni könyörtelen harc, a totális kiirtás." A dokumentum ekképp zárul: „Sem a kompromisszum, sem a félintézkedések nem megengedettek."[27]

Az effajta „kozáktalanítás" az általános terrort, vagyis ezen etnikai csoport kiirtását jelentette. A környékbeli szegényeket tervezték betelepíteni az egykori kozák területekre.

A Doni Forradalmi Bizottság bolsevik elnöke hozzákezdett az általa „a tömeges kiirtás általános politikájának" nevezett lépéshez. 1919. február közepétől március közepéig a bolsevikok több mint nyolcezer kozákot végeztek ki. Egyesek megpróbáltak harcolni, reménytelenül.[28]

1920-ra a bolsevikok visszatértek, és gyilkosabbak voltak, mint valaha. Év végére a közhangulat a fehérek ellen fordult, és példátlan léptékű mészárlásokra került sor. A Cseka Karl Lander vezetése alatt bevonult Észak-Kaukázusba és a Donhoz, majd „törvényszékek" álcája mögött bosszúszomjasan hozzáfogott a „kozáktalanításhoz". Pusztán októberben több mint 6000 embert végeztek ki. Pjatyigorszkban a Cseka előzetesen úgy döntött, hogy naponta háromszáz embert öl meg, és kvótákat állított fel a városrészeket illetően. Egyes helyiek előnyt kovácsoltak a kozákok szerencsétlenségéből, és a személyes gyarapodás érdekében feljelentéseket tettek. Lander jelentette, hogy a Cseka Kiszlovodszkban „jobb ötlet híján" megölte az összes beteget a kórházban. Seregével küldtek ellenforradalmársággal gyanúsított túszokat koncentrációs táborokba, ahol sokan közülük meghaltak. A hadművelet szerves részét képezte a nők ipari léptékű kihasználása.

Október 23-án az Észak-Kaukázus Forradalmi Bizottságának elnöke, Szergo Ordzsonikidze, Sztálin egyik közeli szövetségese utasítást adott a kozákok legyilkolására vagy elűzésére. Városaikat eltörölték a föld színéről. A legmegbízhatóbb becslések arról számolnak be, hogy 1919–1920-ban 300-500 ezer embert gyilkoltak meg vagy deportáltak. E veszteségeket egy akkoriban összesen hárommilliónyi lakosság szenvedte el.[29]

A kommunista vezetők alig bírtak fenntartással az eseményeket illetően. Sokkal jobban aggasztotta őket, hogy a kozákok között vajon a „megfelelő" csoportokat sikerül-e kiirtaniuk. A megmaradtak „normalizálását" a „kozákok mint társadalmi-gazdasági osztály eliminálása" címszó alatt szándékoztak végrehajtani.[30] Szégyenteljesen arra törekedtek, hogy etnikai alapú mészárlásukat az „osztályharc" köpönyegébe burkolják.

MÉG TÖBB TERROR

A kommunisták hajthatatlanok voltak az „osztályellenségek" üldözése tekintetében. Az osztályhoz való tartozást nem „szubjektívan", vagyis az egyén értékeivel és társadalmi céljaival határozták meg, hanem „objektív" társadalmi-gazdasági körülményekkel. Nem számított, ha a középosztály tagjai meg akarták változtatni attitűdjüket és magasztalták a szovjet rendszert.

Ami a Csekát illeti, az „osztályszármazás" koncepciója szinte megegyezett a „faji származással". 1918 novemberében Martin Lacisz, a Cseka egyik vezetője így fogalmazott: „Nem egyének ellen vívjuk háborúnkat. A burzsoáziát mint osztályt irtjuk ki. A nyomozás során nem keresünk arra bizonyítékot, hogy a megvádolt szavaival vagy tetteivel a szovjethatalom ellen lépett-e fel. Az első kérdés az, hogy melyik osztályhoz tartozik az illető. Milyen a származása? Milyen a végzettsége vagy foglalkozása? Ezek azok a kérdések, melyek eldöntik a vádlott sorsát." 1920 májusában Feliksz Dzerzsinszkij úgy foglalta össze a Cseka operatív működését, hogy a „forradalom ellenségeinek terrorizálására, letartóztatására és megsemmisítésére" szólított fel azok „társadalmi hovatartozása vagy forradalom előtti szerepe alapján".[31]

Az 1920-as években Sz. P. Melgunov orosz emigráns a helyi szinten zajló terrorról szóló beszámolót publikált. Eszer volt, ám semmi szüksége nem volt a borzalmak eltúlzására, ráadásul az általa használt bizonyítékok nagy részét a bolsevik sajtó is megjelentette. Részletes és megdöbbentő beszámolóját az orosz levéltárak közelmúltbeli megnyitása és a történészek egyaránt alátámasztják.[32]

Ahogy a Cseka visszafoglalt egy falut vagy várost, erőszakot követett el, gyilkolt és fosztogatott. Az élelem vagy arany kizsarolása céljából fogva tartott túszokat végül gyakran lelőtték. Néhány nap alatt több ezer embert végeztek ki. A történészek csak megközelítő becsléseket tehetnek a teljes számot illetően, a krími térségben mindenesetre, miután Vrangel tábornokot (aki Gyenyikint követte) 1920 végén leverték, a lelőttek vagy felakasztottak száma 50 000 és 150 000 fő között alakult. A boszorkányüldözés folytatódott, amit Lenin tovább fűtött, és azt hangoztatta, hogy akár 300 000 további „kémet és titkos ügynököt" kell a krími területen lenyomozni és „megbüntetni".[33]

Számos fehér katona és vélt szimpatizánsuk vált fogollyá és került koncentrációs táborba, ahol ismeretlen számú ember vesztette életét. Százezer foglyot és rajtuk kívül számtalan kozákot száműztek földjükről és tartottak fogva Jekatyerinburg közelében. 1920 novemberében egy Csekától érkezett rövid levél a táborokban lévő „rendkívüli körülményekről" számolt be. Ugyanakkor Vrangel hadseregének 37 000 tagját tartották fogva Harkovban. Helyzetük annyira keserves volt, hogy még a Cseka is a helyzet jobbításának lehetőségéről érdeklődött Lenintől, aki azonban nem adott választ. Rövid és tömör reakciója mindig ugyanaz volt, amikor úgy határozott, hogy semmit sem tesz. Azt firkálta a levélre, hogy tegyék félre, és küldjék az „irattárba".[34]

ÉHÍNSÉG ÉS A FORRADALOM EXPORTJÁNAK KUDARCA

Lenin és az elvtársai abban hittek, hogy a szocialista forradalom a természeténél fogva nem korlátozódhat és nem is korlátozódik pusztán Oroszországra. Sztálin ugyanakkor szkeptikus volt a nyugati világra vonatkozó forradalmat illetően, éppen ezért 1918 januárjában békét akart kötni Németországgal.[35] Ő legalább ebben eltért a leninista nézőponttól, mely szerint a bolsevikok fogják vezetni a világ munkásait a nemzetközi kapitalizmus ellen folytatott nagy és végső támadásban. Ezért ahhoz, hogy befejeződhessen az orosz forradalommal kezdődő folyamat, hasonló lázadásoknak kell történniük Nyugaton is, végül pedig az egész világon. A szovjeteket lelkesítették a Németországban, Ausztriában és máshol tapasztalt lázadások, ám ezeket könnyűszerrel leverték. Amikor az európaiak választhattak, a többség semmiképpen sem akarta a kommunizmust.

1919 végén Lenin és a bolsevikok merészebbek lettek a kommunizmus nyugatra való kiterjesztése tekintetében. A mélyen kommunista- és oroszellenes Józef Piłsudski marsall vezette lengyel kormány egyre agresszívabb magatartást tanúsított. 1920 januárjára Trockij már támadásra számított, és megírta Leninnek, hogy mobilizálni kell a lengyel kommunistákat a frontra. Mindkét oldal háborúval fenyegetett.[36]

Piłsudski lépett először: április 26-án támadásra indította hadseregét. Május elejére elfoglalták Kijevet, ám június 13-ára a lengyel előrenyomulás nemhogy megállt, de meg is fordult. A veszélyre reagáltak az orosz hazafiak, még a vörösöket megvető katonák is, így a hadjárat visszaszorította a lengyeleket. Nem Lenin volt az egyetlen, aki úgy vélte, hogy a

dühöt „forradalmi háborúvá" változtathatja, melynek révén elterjesztheti a kommunista forradalmat nyugatra.[37]

Lenin monumentális léptékű illúziót kergetett. Úgy vélte, hogy felszabadítja a lengyel munkásosztályt, és elviszi a szocializmust olyan országokba is, mint Magyarország, Románia, Csehszlovákia, Ausztria és Németország. Mivel meg volt győződve arról, hogy a munkásosztály ezen országokban felszabadítóként tekint a Vörös Hadseregre, utasítást adott a lengyel erők üldözésére. 1920. július 19-én a Kommunista Internacionálé (Komintern) II. kongresszusa során minden jel a győzelemre mutatott. A kongresszus üdvözletét küldte a Vörös Hadseregnek, és kijelentette, hogy „nemcsak Szovjet-Oroszország, hanem az egész dolgozó emberiség érdekében a Kommunista Internacionáléért" küzd. A Leninhez hasonló küldöttek meg voltak róla győződve, hogy forradalom söpör végig Lengyelországon és Európa többi részén. A kommunisták azonban teljesen félreértették a lengyelek reakcióját, akik ahelyett, hogy üdvözölték volna a Vörös Hadsereget, összegyűltek a nemzeti zászló alatt, amikor a vörösök augusztus 12-én Varsó közelébe értek. Négy nappal később Piłsudski sikeres ellentámadást vezetett, a háború pedig a Szovjetunióra nézve kedvezőtlenül ért véget.[38]

Lenin sohasem ismerte be hatalmas tévedését, amivel nem volt egyedül. Még az olyan „mérsékelteket" is, mint Nyikolaj Buharin, meglepte a háború, ám rögtön úgy vélekedtek, hogy a hadjáratot Varsón túlra is ki kell terjeszteni, „egészen Londonig és Párizsig".[39]

Miközben a Vörös Hadsereg Oroszország nyugati frontján harcolt, az ország különböző részein további parasztlázadások ütötték fel fejüket. A kommunisták, akiket folyton az összeesküvések felfedése foglalkoztatott, ezen eseményeket „kuláklázadásoknak" titulálták, pedig a több száz egymástól elszigetelt történés valójában a szovjet rendszer elleni utolsó elkeseredett próbálkozás volt.

A vidékre kiküldött élelemrekviráló brigádok gyötrelemmel és nyomorúsággal járó módszereket alkalmaztak. A követelt élelem mennyisége jóval meghaladta azt, amit a parasztok biztosítani tudtak, ám kínzások, nyilvános megalázások, erőszaktevések és fosztogatások révén megpróbálták kikényszeríteni az „elrejtett élelmiszert".

Az élelemellátási gondok azért is súlyosbodtak, mert a polgárháború megakasztotta a vidéki gazdaságot. Mindazonáltal a falvakban felbukkanó kommunisták egyre többet követeltek, éhezésbe kergetve a parasztokat. A Cseka közvéleményt vizsgáló titkos jelentései *(szvodki)* a kommunista rendszerrel kapcsolatos ellenérzés felgyülemléséről számoltak be. A parasztok, minden olyan dologgal felfegyverkezve, ami a kezük ügyébe akadt, összeálltak, és 1920-ban a becslések szerint a rekviráló egységek nyolcezer tagját ölték meg. Ennek híre ment, és több tízezer főből álló parasztthadseregek jöttek létre.[40]

E lázadásokat olyan emberek vezették, mint a korábban a vörösök pártján a fehérek ellen harcoló Alekszandr Antonov. Szinte az egész Tambov terület felsorakozott mögötte. Oroszország többi vidéki részében a parasztthadseregek visszaszorították a moszkvai irányítást. 1921 elejére maga Antonov 20-50 ezer fős erőt gyűjtött össze.[41]

A kommunista rezsim olyan munkásokkal is szembekerült, akik már nem bírták elviselni a kíméletlen intézkedéseket, és sztrájkba fogtak. 1921. február 23-án tízezres tiltakozás zajlott Moszkvában, a példát Petrográdban is követték. A munkások az elnyomás alóli felszabadítást, a szólás-, sajtó- és gyülekezési szabadság visszaállítását követelték. Mindez rémisztően hatott a kommunista vezetőkre, akik akkor döbbentek csak meg igazán, amikor lázadások törtek ki a kronstadti haditengerészeti támaszponton.

Az ottani tengerészek az 1917-es puccs során a bolsevikok támogatásáról váltak híressé, így zendülésük szimbolikus üzenettel bírt országszerte. A tengerészek kitartottak egészen március 17-ig, amikor azonban a lázadást kegyetlenül leverték. A Vörös Hadsereg Lengyelországból visszatért csapatait a kemény Mihail Tuhacsevszkij tábornok vezette. Több ezer embert fogtak el, akiket aztán táborokba deportáltak, ahol lassú halál vagy kivégzés várt rájuk.

A kommunista párt X. kongresszusa éppen ekkor (1921. március 8-i kezdettel) ült össze Moszkvában. Lenin beismerte, hogy a kommunista adópolitika* elleni parasztlázadások aggasztóak, és felismerte, hogy valamelyest visszalépést kell tennie. Javaslatot tett a parasztok természetbeni adózására és arra, hogy „elkobzás" helyett az adó megfizetése után eladhassák terményük egy részét, indítványozta egyúttal az adó csökkentését is. A pártban aggodalom merült fel azt illetően, hogy Lenin talán a kapitalizmushoz való visszatérést segíti elő.

Javaslatait kelletlenül „új gazdaságpolitika" (NEP – *novaja ekonomicseszkaja polityika)* néven fogadták el, melyről bővebben a későbbiekben

* Valójában a polgárháború idején, 1918 nyarától 1921 tavaszáig bevezetett „hadikommunizmusban" nem létezett adórendszer, hanem a kötelező beszolgáltatást, a „terményfölösleg" állami lefoglalását vezették be – *a szerk.*

olvasható. Kétségtelen, hogy a kronstadti események meggyőzték a párt vaskalapos tagjait az új megközelítésmód szükségességéről, ám ellenszenvvel fogadták a kellemetlen tényeket.

Tuhacsevszkij egy hónapot kapott Tambov terület megbékítésére. Május végén hadműveletekbe kezdett. Júniusra már több mint százezer fős sereget gyűjtött egybe, azonban még ez sem volt elég, mivel a partizánharcmódot folytató lázadók a lakosság szimpátiáját élvezték. E támogatás megtörésére a Vörös Hadsereg szisztematikus terrorba kezdett. Több ezer foglyot, köztük a köztudottan felkelő katonák családtagjait zárták sebtiben felépített koncentrációs táborokba, hogy ezzel kényszerítsék a parasztkatonákat önmaguk feladására. Lenin támogatta a legkegyetlenebb intézkedéseket is.[42]

Június közepére Antonov hadseregét körülzárták, majd megsemmisítették, végül őt magát is utolérték és meggyilkolták. Bár a Tambov terület által elszenvedett veszteségek sohasem váltak ismertté, egyes becslések szerint százezer embert vetettek börtönbe vagy deportáltak, és közel ötvenezer főt végeztek ki.[43]

A forradalom és a polgárháború erőszakossága és pusztítása miatt az ország gazdasága romokban hevert, az 1921-es ipari termelés az 1913. évi ötödére zuhant.[44] Vidéken a helyzet éppoly rossz, sőt rosszabb volt. 1920-ban a terméseredmény az 1914 előtti szint felére zuhant, a következő évben azonban még tovább esett.[45] A vidéket 1920-ban és 1921-ben aszály sújtotta, ami a Volga-medencére, az ázsiai határterületre, Ukrajna déli részére is kiterjedt, és széles körű éhínséget okozott. Egyes területeken, így a Volga mentén, bevett gyakorlatnak számított a parasztok részéről, hogy a rendszeresen előforduló szárazságot az erre a célra félretett gabonával vészelték át. Az ilyen „felesleget" azonban elvették, épp amikor éhínség sújtotta a területet. Az új szovjet kormány nem volt hajlandó beismerni a helyzet súlyosságát, és folytatta a gabonaexportot. Sőt mi több, annak ellenére, hogy a NEP, melynek célja eredetileg a parasztok terheinek csökkentése volt, hivatalosan már zajlott, az elkobzások tovább folytatódtak, és katasztrofális helyzetet idéztek elő.

Orosz vezető személyiségek egy csoportja, köztük írók és közismert tudósok, Leninhez fordultak, aki vonakodva beleegyezett a külföldi segítségkérésbe. 1921. július 13-án Makszim Gorkij a nemzetközi közösség segítségét kérte.

Herbert Hoover – kereskedelmi miniszter, később az USA elnöke, akit általában a nagy világválsággal azonosítanak – pozitívan reagált, és az American Relief Administration (ARA, Amerikai Segélyszervezet), melyet a háború utáni Európa megsegítésére hoztak létre, rengeteg tonna élelmet és egyéb alapvető árucikket szállított Oroszországba. 1922 nyarára az ARA napi tizenegymillió embert látott el élelemmel.[46] Emellett vetőmagot is biztosított, ami lehetővé tette a szovjetek számára, hogy saját gabonát termeszthessenek, és végül leküzdhessék az éhínséget.

A szovjet kommunisták sohasem értették az amerikai jótékonyságot, nem bíztak meg az ARA-ban, és alapos figyelemmel kísérték annak tevékenységét. Ami azt illeti, a segítséget mozgósító orosz közéleti személyiségek nagy részét letartóztatták. Lenin gondoskodott róla, hogy Gorkijt, az egykori támogatót „egészségi okok miatt" elűzzék az országból. Semmi sem volt megengedhető, ami tompíthatta az új szovjet rendszer fényét.[47]

Az amerikaiakat megdöbbentette, hogy a szovjet kormány az éhínség tetőfokán is nagy mennyiségben exportál gabonát, feltehetőleg az iparosítás finanszírozása céljából. Egy orosz történész, aki úgy véli, hogy az amerikai segély életek millióit mentette meg, megdöbbenve szerzett róla tudomást, hogy Lenin saját népétől rabolta el az adót, állítólag azért, hogy gabonát vásároljon külföldön, ám „valójában azzal a céllal, hogy anyagilag támogassa a forradalmakat világszerte, és hogy újabb és újabb kommunista pártok létrehozását kényszerítse ki". 1921-ben jelentős összegeket küldtek a többi között Csehszlovákiában, Németországban, Olaszországban, Amerikában, Angliában, a Balkánon, Svédországban és Svájcban tevékenykedő ügynököknek. Lehetetlenség komolyan venni azt a kijelentést, hogy Lenin lemondott a világforradalomról, és az egész csupán blöff volt.[48]

Lenin egészségi állapota hanyatlani kezdett, és az 1921-es év közepétől tevékenységi köre korlátozódott. Képtelen volt a folyamatos munkára, az év végére pedig ismét súlyos beteg lett. A szenvedés további egy éven át folytatódott, időnkénti eszméletvesztésekkel, ami munkaképtelenné tette.

Sztálin nem pusztán a leninizmus eltévelyedését és romlottságát jelentette. Haszonleső volt, mivel az általa megörökölt leninizmusra épített, és azt saját javára fordította. Végül számos változást vezetett be, ám azok csak a már Lenin idejében meghonosított vagy begyakorolt politikák és gyakorlatok variációi voltak. Ennélfogva torz eredményt kapnánk, ha a Sztálin alatti Szovjetuniót más diktatúrákkal úgy hasonlítanánk össze, hogy nem vesszük figyelembe az új rezsim első éveit és Lenin kulcsszerepét.

MÁSODIK RÉSZ

A NÉMET NEMZETISZOCIALIZMUS FELEMELKEDÉSE

4.

A NÁCIZMUS ÉS A BOLSEVISTA VESZÉLY

Adolf Hitler Braunau am Innben, az Osztrák–Magyar Monarchiában született, és Linzben nőtt fel. Kacérkodott a művészettel és az építészettel, egy ideig Bécsben lakott, ám céltalan életet élt. Ezen idők során mindvégig meleg érzelmeket táplált Németország iránt, ám alig vagy szinte nem adta jelét annak, hogy fanatikus nacionalista, szélsőséges antiszemita vagy könyörtelen háborúpárti lenne, akivé végül is vált. 1913. május 25-én Münchenbe költözött – valamivel több mint egy évvel az első világháború előtt. Annak ellenére, hogy önéletrajzában a Linzben töltött időket nevezte élete legboldogabb szakának, ugyanezt mondta a háborút megelőző Münchennel kapcsolatban is. Valójában abban a városban is elszigetelten létezett. A későbbiekben, amikor megpróbálta kialakítani a maga nemzetiszocialista identitását, azt állította, hogy hozzá hasonló gondolkodásmódú emberekkel társalgott a politikáról. Mindannyian meg voltak győződve, hogy „a német nemzet jövőjének kérdése egyúttal a marxizmus megsemmisítésének kérdésével elválaszthatatlanul összeforrt".[1]

Annak ellenére, hogy rengeteg találgatás zajlik arról, hogy Hitler mikor válhatott antiszemitává, 1919-et megelőzően semmilyen megbízható bizonyíték nem támasztja alá a későbbi évek során zsidók ellen tanúsított gyűlöletét és ellenségességét. Az első világháború és főként a közvetlenül azután tapasztalt müncheni következmények gyorsították fel azt

a folyamatot Hitlerben, melynek során a német történelem legradikálisabb antiszemita politikusává vált.[2]

1914. június 28-án Ferenc Ferdinánd osztrák–magyar trónörökös Szarajevóban merénylet áldozata lett, és egész júliusban diplomáciai válság zajlott. Münchenben július 26-tól kezdődően a közvélemény Ausztria mellett foglalt állást, majd augusztus 1-jén a német kormány hadüzenetet küldött Oroszországnak, és hozzáfogott a mozgósításhoz. Másnap, vasárnap Hitler egyike volt annak a több ezer embernek, aki a müncheni belvárosi Feldherrnhalléban gyülekezett, tanúbizonyságot téve támogatásáról.

Alig több mint két hét elteltével Hitler önként jelentkezett hadiszolgálatra, amit el is fogadtak. Rövid kiképzést követően a 16. bajor tartalék gyalogezred tagja lett. Az ebben szolgáló önkéntesek között müncheni diákok és művelt középosztálybeliek is felbukkantak, ám legtöbben a vidéki területekről érkeztek. A kiképzés október végére befejeződött, az ezredet pedig Flandriába, egy már reménytelen helyzetbe küldték, ahol hatalmas, közel 70 százalékos veszteséget szenvedtek. Hitler azt írta barátainak november elején, hogy az ezred 3600 tagjából mindössze 611-en maradtak. Azt is közölte velük, hogy tizedessé léptették elő (november 1-ji hatállyal visszamenőleg). Annak ellenére, hogy a bajtársai általánosságban kedvelték, magányosnak és különcnek volt nevezhető.[3]

Hitler 1918. szeptember 10-én szabadságra ment Berlinbe, ám a helyzet ekkorra elfajult, és elborzasztotta őt a háború iránti elkötelezettség hiánya. Alighogy visszatért Flandriába, egy október 13–14. éjjeli gáztámadás alkalmával megsérült. Időlegesen megvakult, és egy tábori kórházba küldték gyógyulni. Majdnem pontosan egy héttel később beutalták a Stettin [ma Szczecin, Lengyelország] melletti Pasewalk kórházába, ahol november 19-ig kezelték, majd elengedték. Pasewalki tartózkodása során nemcsak hogy Németország vereséget szenvedett, de november 9-én forradalom tört ki. Olyan eseménysor zajlott, mely soha be nem hegedő lelki sebet ejtett Hitleren.[4]

TÁRSADALMI FORRADALOM

Az első világháborúban elszenvedett német veszteségek döbbenetesek voltak, 2,5 millió ember halt meg, vagyis a 13 millió egyenruhás 18,5 százaléka. További 4,8 millióan megsebesültek, közülük 2,7 millióan ennek következtében elhaláloztak. Gyakorlatilag nem volt olyan család, amelynek ne lett volna halottja vagy maradandóan megrokkant tagja.[5]

Berlinben november 7. estéjén az SPD (Németország Szociáldemokrata Pártja*) többek között II. Vilmos császár lemondását követelő ultimátumot adott ki. Miksa badeni herceg, kancellár megkérdezte Friedrich Ebert szociáldemokrata vezetőt, hogy készen áll-e csatlakozni hozzá a zendülés ellen, ám azt a választ kapta, hogy amennyiben a császár nem mond le, a helyzet kicsúszik az irányításuk alól. Ebert kijelentette, hogy nem akar forradalmat, „utálom, mint a bűnt".[6]

November 9-én 11.00-re Miksa herceg tájékoztatta a sajtót a császár közelgő lemondásáról és saját visszavonulásáról. Kora délutánra a szociáldemokrata Philipp Scheidemann a Reichstag egyik erkélyéről a tömeg előtt kikiáltotta a „Német Köztársaságot". Két órával később Karl Liebknecht, a sokkal radikálisabb Németország Független Szociáldemokrata Pártja (USPD) képviselője a „Szabad Szocialista Német Köztársaságot" proklamálta. Ez volt a régen várt forradalom, de kevéssé elégített ki bárkit is.

Kezdetben a monarchia köztársasággá való erőszakmentes átalakulását külső nyugalom kísérte. A nagy többség elfogadta, hogy a császárság kora véget ért. Mindezek ellenére november 9-e lett az a nap, mely visszatekintve a német történelem érzelmileg legfűtöttebb napjává vált. Hitler és a nacionalista jobboldal azonnal a katonák „hátbatámadásának" kiáltotta ki. Az otthoni front cserbenhagyja a csatamezőt. E legendát a hadsereg találta ki, ám Hitler és több millió ember számára valódi alaptétellé vált. A szocialistákat, köztük Ebertet, Scheidemannt, Liebknechtet és bajtársaikat „novemberi bűnözők" elnevezéssel illették, mely kifejezés magában foglalt mindent, amit a jobboldal gyűlölt – különösen a marxistákat és a zsidókat.

November 6-ával hozzáfogtak egy fegyverszünetről szóló megállapodáshoz, melyet végül november 11-én írtak alá. A fegyverek elhallgattak a nyugati fronton, ám keleten a helyzet sokkal összetettebb volt. Szovjet-Oroszország veszélyt jelentett Európára, Németországban a megszállástól tartottak. Hamarosan létrejött egyfajta „alapvető konszenzus" az új hatalmon lévő szocialisták és a „régi elit" között a tekintetben, hogy meg kell állítani a bolsevikok balti régió feletti hatalomátvételét. Az (antant) szövet-

* A szerző a könyvben az SPD-t következetesen *Szocialista* Pártnak, a német szociáldemokratákat *szocialistáknak* nevezi – *a szerk.*

ségesek osztották e nézőpontot, és a lefegyverzés ellenére beleegyeztek, hogy a német katonák folytathatják a harcot a balti területekért. 1918 „nagy félelme" – egyúttal Lenin nagy reménye – az volt, hogy a bolsevizmus átterjed a nyugati világra, különösképpen Németországra és Ausztriára.[7]

Amikor Hitler november 19-én távozott a pasewalki kórházból, az ország még mindig a forradalommal küszködött. Két nappal később Münchenbe érkezve azt tapasztalta, hogy a bajor monarchia véget ért. Még ennél is valószínűtlenebb volt a régió tradícióit és vallási kultúráját figyelembe véve, hogy a monarchiát egy radikális Tanácsköztársaság váltotta fel, melyet a szocialista, de még csak nem is bajor Kurt Eisner vezetett.

Ami Hitlert illeti, szerencsésnek érezte magát, hogy továbbra is a hadsereg tagja maradhatott, hiszen munkahiány és általános lázongás uralkodott. Azonban alig kapott az alkalmon, hogy a forradalom részese legyen, talán azért, mert világán káosz lett úrrá, és nem tudta, mitévő legyen. Ami azonban számos hasonló embernek felháborító volt Eisnerrel kapcsolatban, az nem radikalizmusa, hanem zsidósága volt. A jobboldal felé húzók szemében a marxizmus és a szocializmus a bolsevizmus szinonimájává vált, és egybeforrt az antiszemitizmussal.

A bolsevizmustól való félelem jelen volt a Berlinben december 16. és 21. között megrendezett Munkás- és Katonatanácsok I. kongresszusán is. E kongresszus határozta meg az új köztársaság formáját. Az 514 képviselői hely a következőképpen oszlott meg: az SPD (többségi szociáldemokraták) megközelítőleg 300, az USPD (független szociáldemokraták) kb. 100 képviselővel rendelkezett, a többi vagy balliberális volt, vagy pártoktól független. A szélsőbaloldal támogatásának hiányát jól jelzi, hogy Rosa Luxemburgot és Karl Liebknechtet – a Spartacus Szövetség ultrabaloldali szocialista vezetőit – még csak meg sem választották. Az orosz bolsevik vezető, Karl Radek, Lenin december 19. óta Németországban illegálisan tartózkodó képviselője a radikálisokat támogatta. Az ő jelenléte önmagában is megerősítette a legnagyobb jobboldali félelmeket.

A kongresszus határozottan (344 a 98 ellenében) elutasította azon indítványt, mely szerint az új tanácsrendszert a Szovjetunió* irányvonala mentén kell létrehozni. Számos felszólaló az orosz példát elutasítandóként hozta

* A Szovjetunió (SZSZKSZ) csak 1922 decemberében jött létre Szovjet-Oroszországból, illetve az egykori cári birodalom (megmaradt) területén létrejött szövetséges szovjet köztársaságokból – *a szerk.*

fel. A kongresszus még nagyobb többséggel (400:50 arányban) döntött arról, hogy 1919. január 19-én előrehozott országos választást tartanak.[8]

Németország magántulajdonon alapuló állam volt, ahol sok millió ember rendelkezett részvény, kötvény és megtakarítás formájában befektetéssel. Az országban működött továbbá nyugdíj- és jóléti rendszer, ami az állam és a társadalom integrálását szolgálta. A legtöbb munkás ellenezte a kommunizmust, és még a radikális baloldaliak sem voltak a bolsevikok követésének álláspontján. Arthur Rosenberg – a kommunista párt egyik lojális tagja – szerint ha az új köztársaság első választása alkalmával (1919. január) jelölteket indítottak volna, valószínűleg a szavazatok „maximum" egy százalékát kapták volna meg. A munkások jellemzően szakszervezet-orientáltak voltak, a juttatások fokozatos fejlesztését akarták, amit Lenin elvetett, hiszen az a rendszer működését, nem pedig elpusztítását segítette volna.[9]

A háború végére jellemző kétségbeesett helyzet ellenére a németek nem álltak készen még mérsékelt szocializmus befogadására sem. Az 1918. november és 1919. január között rendezett első hat tartományi választás során az SPD mindössze két helyen szerzett többséget. Ezt a közérzületet a januári országos választások is megerősítették. Ott az SPD a szavazatok 37,9, az USPD a szavazatok 7,6 százalékára tett szert. Még ha félretették volna a különbségeket, akkor sem rendelkeztek volna abszolút többséggel. A liberális pártok 18,5 százalékos eredményükkel meglepően jól szerepeltek, a Katolikus Centrum Párt 19,7 százalékot ért el. A konzervatív és még jobboldalibb pártok a szavazatok 14,7 százalékára tettek szert, ami jól jelzi, hogy háborúval való azonosításuk miatt elveszítették a bizalmat.[10]

A „vörös riadalom" nem tűnt el Németországból, még akkor sem, ha a szélsőbaloldali radikálisok minimális támogatottságot élveztek, hiszen ez nem jelentette azt, hogy nincs ok az aggodalomra. Elvégre a bolsevikok kis támogatottsággal rendelkeztek Oroszországban is, és sohasem törekedtek arra, hogy megvárják a többségi hatalmat.

Lenin az egész világot akarta. Az általa elképzelt úttörő párt, mely „megvilágosítja" és irányítja a munkásokat, nem korlátozódott pusztán a Szovjetunióra. 1919 márciusában létrehozta a Kommunista Internacionálét (Komintern). Azt állította, hogy az orosz forradalom nem állhat meg magában, és kérte a világ proletariátusának támogatását. Ez szolgálta az orosz stílusú kommunizmus terjesztésének logikai alapját, ami alatt a fegyveres módszert is értették. A Komintern második kongresz-

szusán, 1920. július–augusztusban kikötötte, hogy minden létező kommunista pártnak bele kell egyeznie huszonegy feltételbe, vagyis el kell fogadniuk a „proletár vascentralizmust", és teljes mértékben alá kell vetniük magukat Moszkvának. Lenin szovjetunióbeli felülről lefelé történő megközelítése logikus módon a világ bármely részén lévő kommunista pártra is kiterjedt. A szovjetek azt akarták, hogy nyugati partnerpártjaik hozzanak létre „sejteket" a fontos társadalmi intézményekben, felismerve, hogy „a kommunizmus képtelen többségre szert tenni, még a munkásosztály körében sem, míg nem győz a forradalom". Lenin és Trockij abban reménykedtek, hogy nyugaton végül bolsevik típusú puccsok zajlanak le, melyet Moszkva vezet, és a világforradalom élén szintén ő áll majd.[11]

A Szovjetunió folyamatos törekvése a forradalom exportálására fokozta a vörösökkel szembeni félelmet, és alapul szolgált a radikális jobboldali pártok, többek között az olyan zavarosak számára, mint amilyet Hitler fedezett fel Münchenben, mikor a háború végén visszatért.

KOMMUNISTÁK MÜNCHENBEN

Kurt Eisner, az USPD vezetője bajorországi kormányfőként valami olyasmiért állt ki, ami abszolút oda nem illő volt. Ezt az 1919. január 12-én megtartott első tartományi (Landtag-) választás is alátámasztotta. Eisner vereséget szenvedett, az USPD utolsó helyen zárt, a szavazatok mindössze két százalékát, a 180 helyből csupán 3-at szerzett meg. A bajorországi katolikus párt (BVP) szerepelt a legjobban (66 hely), melyet az SPD (61) és a demokraták (25) követtek. Eisner több mint egy hónapig habozott, ám éppen a február 21-ére ütemezett csendes visszavonulását megelőzően meggyilkolta a szélsőjobboldali Anton Arcon-Valley gróf. Alig egy órával később – talán megtorlásképpen – a Forradalmi Munkástanács egyik tagja belépett a Landtagba, és lelőtte (többek között) a bajor SPD vezetőjét, Erhard Aurert, aki azonban túlélte a merényletkísérletet.[12]

Németország Kommunista Pártját (KPD) az 1918. december 30. és 1919. január 1. között tartott gyűlések során hozták létre. A Szovjetunió megpróbált delegációt küldeni, melyet azonban a német hadsereg megállított a határnál. Az egyik első dolog, amit Karl Radek megtárgyalt Rosa

Luxemburggal, a Spartacus Szövetség kulcsfigurájával, a terror alkalmazása volt. Luxemburgnak voltak ugyan fenntartásai, ám kollégája, Karl Liebknecht „melegen támogatta" Radeket. Az egyetlen, amit felhozott, hogy a Cseka miért volt „olyan kegyetlen". Radek egyszerűen érvelt: „világforradalmat tervezünk, [és] néhány évnyi előnyre van szükségünk. Hogyan tagadhatná bárki is a terror szükségességét e körülmények között?" A Radekhez hasonló leninisták hittek benne, hogy az „igazi szocialista" forradalom a küszöbön áll.[13]

Berlinben január 5-én rosszul időzített tömegtüntetésre került sor, melyet az USPD-tag berlini rendőrfőnök előző napi elbocsátásának kísérlete váltott ki. A KPD korábban beleegyezett, hogy a tiltakozó menettel tart, ám nem szándékozott megragadni a hatalmat, mivel úgy vélte, hogy a puccs eleve bukásra van ítélve. A KPD vezetői és más radikálisok megrökönyödtek a január 5-i tüntetés mérete és az azt követő napokban tapasztalható nyugtalanság láttán. Nem nyugodtak a kedélyek. A tévesen „Spartacus-felkelésnek" nevezett esemény zavaros ügy volt, melyben részt vett az USPD és a KPD, továbbá a Spartacus Szövetség is. Fegyveresek vették át az irányítást Berlin vezető újságjai felett, és a téves hírekből azt a következtetést vonták le, hogy a hadsereg az oldalukon áll, Liebknecht és a többiek pedig az erőszakot az általános sztrájk előidézésére készülnek használni, hogy megbuktassák a kormányt.[14]

A Liebknechthez és Luxemburghoz hasonló radikális szocialisták nem akartak parlamenti választásokat. Voltak ugyan fenntartásaik Lenint és a bolsevizmust illetően, ám nagyrészt egyetértettek Lenin céljaival, vagyis az ipar államosításával és a mezőgazdaság kollektivizálásával. A Spartacus Szövetség gazdasági programját akár Lenin is írhatta volna. Luxemburg kritizálta az SPD-t, amiért nem semmisítette meg a kapitalista osztályt, és ragaszkodott a „magántulajdon sérthetetlenségéhez".[15]

Ezek voltak a forradalom kezdetén mindössze ezer tagot számláló Spartacus vezetői. A követeléseiket hallva inkább német bolsevikoknak tűntek.[16] Bár Luxemburg vitába szállt Leninnel, Németországban annak egyik legkedveltebb gondolatát harsogta: a szocializmust nem lehet csupán „bevezetni". Kijelentette, hogy szükség lehet az erőszakra és a polgárháborúra, mert ha a „burzsoáziát szíven szúrják – a szíve pedig a pénztárgépben dobog –, élethalálharcba fog". Ennélfogva „az az elképzelés, hogy a szocializmus osztályharc nélkül és többségi parlamentáris döntéssel létrehozható, nem más, mint nevetséges kispolgári illúzió".[17]

Január 7-én Gustav Noske, az SPD és a kabinet tagja úgy döntött, hogy elérkezett az idő az erő alkalmazására. Kijelentette, hogy „Rendben, hadd legyek én az! Valakinek vérebnek is lennie kell, én pedig nem húzódom a felelősségvállalástól!"[18] A sorkatonák mellett önkénteseket is hívott, akik jobboldali csoportokból, többek között a Reinhard Önkéntes Ezredből érkeztek. Noske szabadcsapatokat is igénybe vett Walther von Lüttwitz tábornok irányítása alatt, akik elkötelezett antibolsevikok voltak. E csoportokat később a nácizmussal hozták kapcsolatba. Január 11-ére kiürítették a megszállt berlini épületeket, és január 15-ével a puccs véget ért. Luxemburgot és Liebknechtet brutálisan meggyilkolták. A helyzet komolyságát nem lehet eltúlozni. Ahogy egy író fogalmazott: „Ha azonnal elérik céljukat – az Ebert–Scheidemann-kormány megdöntését –, az egész Németországra kiterjedő véres polgárháborút okozott volna, és szükségessé tette volna a szövetségesek beavatkozását."[19]

Eisner február 21-i meggyilkolása, melynek célja eredetileg a bajorországi forradalom maradványának elfojtása volt, valójában újra lángra lobbantott bizonyos radikálisokat. Münchenben Eisnerénél sokkal kaotikusabb és kommunistább forradalomhullám söpört végig. Február vége és május eleje között a várost az a veszély fenyegette, hogy az orosz forradalom kisebb léptékű és kevésbé véres helyszínévé változik át. Mindenféle próbálkozásra sor került, beleértve a Bajorországi Szovjet Köztársaságot is.

Pontosan ekkor szerezte meg a hatalmat Kun Béla (szintén zsidó származású kommunista) Magyarországon, és olyan szóbeszéd kapott szárnyra, hogy Ausztria és Bajorország lehet a következő.[20]

Münchenben márciusban és áprilisban különféle intézmények versengtek a hatalomért. Közvetlenül Eisner meggyilkolását követően, február 22-én radikális központi tanácsot hoztak létre, amelyben az SPD, az USPD és a KPD képviselői vettek részt. Bizonytalanok voltak a tennivalókat illetően, ezért annak rendje és módja szerint elismerték a megválasztott Landtagot (tartományi parlament). E lépés feszültséget okozott a tanácson belül, és Max Levien, a kommunista párt vezetőjének visszavonulásához vezetett. Március 17-én a Landtag megválasztotta Johannes Hoffmannt Bajorország miniszterelnökévé, aki az SPD mérsékelt tagjaként a kormányt az SPD és az USPD, valamint a Bajorországi Parasztpárt néhány tagjából hozta létre.

„ZSIDÓ BOLSEVIZMUS"

A müncheni politikai válság még nem ért véget, és a radikálisok egy része a Szovjetunió és Magyarország példája nyomán tanácsköztársaságot (Räterepublik) próbált létrehozni. A bajor kommunista párt vezetői második forradalmat akartak, ám visszautasították a szovjet köztársaság ötletét. A káoszban azonban egy ilyen köztársaságot is kikiáltottak. Április 7-én az új Bajorországi Szovjet Köztársaság nevében Ernst Niekisch, a Központi Tanács elnöke kinyilvánította, hogy a Landtagra (melynek másnap kellett összeülnie) vonatkozó választás érvénytelen, és meg nem történtnek tekintendő.

A szovjet köztársaság iránti legfőbb hajtóerő nem a rövid életű rezsimben részt vett kommunistáktól, hanem az USPD-től és bizonyos anarchistáktól eredt. Gustav Landauer radikális szocialistát és zsidót oktatásügyi és népművelési népbiztosnak nevezték ki, ami által a többnyire keresztény iskolarendszert irányíthatta, s ez a nagyrészt katolikus lakosság körében valódi sértéssel ért fel. A mezőgazdaság kollektivizálására vonatkozó ígéreteket hitetlenség fogadta.

Még a müncheni kommunista vezetők is megkönnyebbültek az általuk „mű-tanácsköztársaságnak" nevezett formáció április 13-i összeomlásától. A bambergi ideiglenes főhadiszállásról Hoffmann miniszterelnök blokád alá vette a várost, és végül egy meglepetésszerű támadás mellett döntött. Erőszak tört ki, ám a szovjet köztársaság rövid ideig fennmaradt.

Eléggé valószerűtlen módon Eugene Leviné vette át az irányítást a köztársaság felett, és hamarosan kiadott egy nyilatkozatot: „A világforradalom napja felvirradt. Éljen soká a világforradalom! ... Éljen soká a kommunizmus!"[21] Leviné 1883-ban Szentpéterváron született egy tehetős zsidó üzletember fiaként. Németországban tanult, és német állampolgárságot szerzett. Március 5-én érkezett Münchenbe Paul Levi, Németország Kommunista Pártja új vezetőjének nyomatékos kérésére. Ragaszkodott azon állásponthoz, hogy a kommunistáknak semmi közük sincs az első szovjet köztársasághoz, melyet ő hamisnak bélyegzett.

Április 13-án Leviné nem Lenin kifejezett utasítására, ám várakozásaira tekintettel úgy határozott, hogy eljött az idő a müncheni hatalomátvételre. Az új rezsim mottója az lett, hogy „Bajorország ma végre létrehozza a proletárdiktatúrát". Mindazonáltal a kommunista forradalmak napja

lenyugvóban, nem pedig felkelőben volt. Keletebbre román csapatok hatoltak be, és tiporták el a kommunistákat Magyarországon április 10-én*, április 18-án pedig az osztrák kommunistákat elűzték Bécsből.[22]

Lenin április 27-én táviratban jókívánságait küldte Levinének, és azt tanácsolta, hogy a kisparasztok jelzálogainak és bérleteinek eltörlésével szélesítse támogatói bázisát. A terror mindig is közel állt Leninhez, így indítványozta, hogy ejtsenek túszokat a burzsoázia tagjai közül. A Leviné-rezsim napjai Bajorországban azonban meg voltak számlálva.[23]

München ostrom alatt állt, a városban a körülmények egyre elkeseredettebbé váltak. Bambergben Johannes Hoffmann volt még mindig a törvényes kormányfő. Önkénteseket szólított fel, hogy zúzzák szét a kommunista rezsimet. Az egyik minisztere ekképp fogalmazott: „Münchenben orosz terror uralkodik. Idegen zendülők vezetik, a kommunisták megragadták a hatalmat... Ha nem akarunk Oroszország sorsára jutni, akkor meg kell védenünk veszélyben lévő bajor szülőföldünket, az utolsó emberig!"[24] Az „idegen" szó alatt a zsidókat, oroszokat és a nem bajor németeket értette.

A müncheni Szovjet Köztársaság sebtében összeállított Vörös Hadserege nem volt ellenfele a várost április végén „felszabadító" erőknek. A vörösök ártatlan túszokat gyilkoltak, míg a fehér katonák, akiket Noske által erősítésül küldött szabadcsapatok és bajor katonák alkottak, válogatás nélkül álltak bosszút. Összesen 606 embert gyilkoltak meg, közülük 38 kormánykatona volt. Levinét hazaárulásért bíróság elé állították és kivégezték. Mások börtönbüntetést kaptak, ám sokan közülük megszöktek.[25]

Ebben az időszakban számos további fontos német tartomány (Poroszország és Szászország) vezetője Kurt Eisnerhez hasonlóan zsidó volt. Bajorországban zsidók vezették a szovjet köztársaságot, közéjük tartozott Ernst Toller, Erich Mühsam, Gustav Landauer, Towia Axelrod, Eugen Leviné és Max Levien. Az utóbbi három Oroszországban született, így a németek összekapcsolták őket a bolsevizmussal, még ha nem kifejezetten voltak is Lenin képviselői. Több más kommunista (és szocialista) vezető is zsidó volt Németországban, közülük a leginkább említésre méltó Rosa Luxemburg, akinek zsidó-lengyel származása közismert volt. Német kommunista zsidó társai közé tartozott Leo Jogiches és Paul Levi. Kun

* Mint ismeretes, a román támadást a magyar Vörös Hadsereg a Tiszánál megállította, és a Magyar Tanácsköztársaság csak augusztus 1-jén bukott meg – *a szerk.*

Béla kommunista kormányában a népbiztosok többsége zsidó volt, ahogy az osztrák vezető marxisták közül is sokan.[26]

Az összeesküvési elméleteket kedvelők akkoriban könnyen összekötötték e személyeket az oroszországi zsidó vezetőkkel, akik közül Trockij, Zinovjev és Kamenyev voltak a legprominensebbek. Nem számított, hogy ők már régóta feladták hitüket. A nemzetközi „zsidó bolsevizmus" megtestesülésének tekintették őket, mely megvető kifejezést az Oroszországból nyugatra menekült emigránsok vitték magukkal.

A „bolsevik forradalmak" alatt Hitler Münchenben tartózkodott, ahol a moszkvai beavatkozástól való félelem nem pusztán elméleti lehetőség, hanem a hétköznapok része volt.

A bajorok többsége örült, hogy véget ért a zendülés. A nagy regényíró, Thomas Mann „a felszabadulás és a vidámság érzésével" jellemezte „a müncheni kommunista epizód végét".[27] Ruth Fischer, a KPD egyik vezetője az általa polgárháborúhoz hasonlított müncheni forradalmakat követően felismerte, hogy „fokozódott" a bajor középosztály forradalom miatti „rettegése". Megállapította, hogy mindezen események nélkül „München sohasem válhatott volna Hitler mozgalmának szülőhelyéül".[28]

A korszakban burjánzottak az antiszemita szervezetek, melyek több százezer tagot vonzottak. Németország vereségében, továbbá a Petrográdtól Berlinig, Münchenig és azon túl lezajlott forradalmakban a zsidók által betöltött szerepet hangsúlyozták, és a zsidókat a „forradalom mozgatórugóinak" tekintették. Általánossá vált az a nézet, hogy Németország „zsidó köztársasággá" vált.[29]

HITLER JOBBOLDALI POLITIKÁJA

A bajor hadsereget újjászervezték, majd május 11-én Arnold von Möhl vezérőrnagy vezetésével létrehozták a bajor Reichswehr Gruppenkommando 4-et (vagy Gruko 4-et), mely ítélkezési joggal rendelkezett a bajor reguláris katonák és a müncheni polgári ügyek felett. A Gruko 4 „hírrészlege" magában foglalta a sajtót, a tájékoztatást és a propagandát, és információt gyűjtött a katonák „oktatásához" és a politikai fejlemények befolyásolásához.

Május 28-án Möhl tábornok antibolsevik propagandára adott utasítást minden rangú és társadalmi állású szónoknak, miután azok anti-

bolsevik „oktatásban" részesültek. Az antibolsevik perspektívát kialakító kurzusok nyolc témával foglalkoztak, többek között a német történelemmel, a szocializmus elméletével és gyakorlatával, Oroszországgal és annak múltjával.[30]

Május 30-án Karl Mayr százados vezérkari tiszt vette át a hírrészleg irányítását. Radikális nacionalistaként és antiszemitaként megismerkedett Hitlerrel, aki megbízhatónak és a maga harminc évével érettnek számított. Hitler antiszemita szónoki képzése 1919. június 5-én, a müncheni egyetemen vette kezdetét. Ami Hitlert, a lemorzsolódott diákot illeti, aki meg volt győződve arról, hogy műveltebb társainál, remek alkalom kínálkozott arra, hogy a professzorok és szakértők mondanivalóját hallgathassa. Az oktatók közé tartozott Karl Alexander von Müller és Gottfried Feder közgazdasági szakértő.

A kurzuson szintén részt vevő Hermann Esser szerint Feder bizonyos „köröket", nevezetesen a „nemzetközi zsidóságot" okolta a német gazdaságot pusztító „rákfenéért". Hitler rákapott e témákra, és Feder elgondolásainak hű követője lett. Lenyűgözte, ahogy Feder átlátja „a tőzsdepiac és tőkekölcsön spekulatív és gazdasági jellegét". A „kamatrabszolgaság" megszüntetése vált a zsidók gazdasági ereje megtörésének jelszavává. Hitler szerint Feder kritizálta a kapitalizmus némely vonását, a többi között internacionalizmusát, azonban önmagában nem kérdőjelezte meg.[31]

Hitlert 1919 áprilisában, a Bajor Tanácsköztársaság féktelen napjaiban katonatársai a nem túl rangos zászlóaljképviselő-helyettesi pozícióba választották. Anélkül, hogy arra következtetnénk, hogy akkoriban szimpátiát érzett volna a kommunisták vagy a szocialisták iránt, azt kell feltételeznünk, hogy sodródott az árral, és legjobb esetben is „semleges" volt. Semmi sem bizonyítja, hogy valaha is vonzotta volna a kapitalizmus marxista elutasítása, illetve a „nemzetközi testvériség" iránti lelkesedés. Addig a mértékig osztotta a „szocialista" nézeteket, amíg azok az „értékpapírtőzsdés" kapitalizmust és a spekulánsokat kritizálták. Bizonyára később kínos volt számára, hogy bármilyen köze is volt a baloldaliakhoz, akármilyen rövid ideig is. Önéletrajzában hazudott élete e szakaszáról.[32]

A katonai propagandakülönítmény tagjaként Hitler sokkal komolyabban vette a jobboldal melletti elkötelezettségét. Augusztus 19-én öt napot töltött egy lechfeldi táborban, ahol a baloldali politikával és a bolsevizmussal szimpatizáló katonákkal foglalkozott. Feladata abban állt, hogy kiűzze e gondolatokat a katonák fejéből, mielőtt még leszereltek volna.

Az antibolsevizmus egyike volt azon témáknak, melyek tekintetében Hitler sikeres szónoknak bizonyult. A német történelem legfőbb eseményeinek és a kapitalizmus problémáinak „magyarázatát" mindig a zsidók tevékenységére való hivatkozással kezdte. A témát ezáltal helyezte „kontextusba", és olyan történelmi vonalat gyakorolt be, mely az antibolsevizmust az antiszemitizmussal és a nacionalizmussal elegyítette. Olyan szenvedéllyel adta elő üzenetét, hogy lelkes fogadtatásra talált a katonák körében.

A Hitlertől származó első dokumentált antiszemita kijelentés egy Lechfeldben a kapitalizmusról szóló beszélgetés során történt. Később egy propagandistatársa, Adolf Gemlich kérdéseire válaszolt, aki többet akart megtudni arról, hogy mit mondjon a zsidókról. Hitler 1919. szeptember 16-i levele azt láttatja, miként gondolkodott a témáról korábban, és hogy a zsidókra nemcsak mint vallási közösségre, hanem mint fajra is gondolt. Meg volt győződve arról, valamilyen radikális lépést kell tenni, hogy Németország megszabaduljon a zsidóktól. De mit? Az átlagpolgárok megrémülnének a szervezett mészárlástól, mondta. Nemzetként elpuhultak, és ezáltal sérülékennyé váltak a zsidók machinációival szemben, akik állítása szerint a németek „magasabb" értékeire – vallás, szocializmus és demokrácia – alapozva szándékoztak megszerezni, amit valójában akartak, vagyis a pénzt és a hatalmat. Németország mint nemzet „faji tuberkulózistól" szenved, és az ő feladata kigyógyítani belőle. Hitler komoly következménnyel járó következtetéseket vont le ezen elemzésből.

Gondolkodását ismerve csak a stratégián múlott, hogy mit vet be a zsidók elleni harcban. A német nép beteg, gyomra nem bírja a pogromot, és túl demokratikus. Ennélfogva egyetlen módon lehet jobb belátásra téríteni őket: a demokráciában és a jogrendszer felhasználásával. Nem volt másról szó, mint tűzzel való tűzoltásról. A „józan antiszemitizmusnak" kell szisztematikusan és jogi úton megszüntetni a zsidók jogait, vélekedett. A legfontosabb cél a „zsidók általában történő eltávolítása" *(Entfernung der Juden überhaupt)* volt.[33]

Hitler tájékozódni kezdett a jobboldali politikai világban, ahol legalább ötven müncheni párt és csoport közül választhatott. Ezekről akkor szerzett tudomást, amikor Mayr százados vizsgálódásra küldte oda, továbbá a városban és a város körül beszédeket tartott a katonaságnak, melyekkel mély benyomást keltett.

1919. szeptember 12-én Mayr százados utasította Hitlert, hogy vegyen részt a Német Munkáspárt (DAP) ülésén, és tegyen róla jelentést. A DAP-t

Karl Harrer és Anton Drexler vezette, az est szónokai között pedig felbukkant Gottfried Feder, aki *Hogyan és milyen eszközzel lehet elpusztítani a kapitalizmust?* címmel tartott előadást. Az ezt követő beszélgetés során Hitler bebizonyította, hogy jártas a témában, és gyors észjárású. Dextert ez lenyűgözte, és megkérte, hogy csatlakozzon a szárnyait bontogató párthoz.

Mint sok más dologban, Hitler önéletrajzában arról is hazudott, hogy mikor csatlakozott a DAP-hez, és megmásította tagsági számát, mely nem 7, hanem 555 volt. 1919 szeptemberétől tevékenykedett a pártban, és katonai munkáját a politikai gyűléseken való szónoklásokkal elegyítette, egészen 1920. március 31-i leszereléséig.[34]

A NÁCI PÁRT ALAPÍTÁSA

Hitler ettől kezdve a politikát már hivatásnak tekintette. Életcélt kínált számára. Már úgy tekintett magára, mint aki befolyásolhatja Németország sorsát. Sohasem dolgozott ki egyetlen formális elméletet vagy ideológiát, ahogy nem dicsőítette másét sem, ugyanakkor érzelmileg és vérmérsékleténél fogva vonzódott a jobboldali politikához.

A DAP tagjaként, annak legnagyobb hatású személyeként kellő ambícióval rendelkezett hatókörének kiterjesztésére. 1920. január 7-én München legnagyobb antiszemita és *völkisch* (nacionalista)* csoportjai előtt tartott beszédet, mely hétezer fős tömeget vonzott. Megélhetését lassacskán a politikai szónoklás biztosította. Azzal, hogy az ország szerencsétlenségének magyarázatához a zsidók tevékenységét hívta segítségül, azonnali tetszést aratott.

Másik kedvelt témája a „háborús bűnösség kérdése" volt. A versailles-i békeszerződést Németország tárgyalásokban való részvétele nélkül alkották meg, Woodrow Wilson tizennégy pontja és nyílt diplomáciájának ígérete ellenére. A szerződés 231. cikke Németországot nevezte meg a háború felelősének, a helyzetet pedig tovább rontotta, hogy az országnak a szövetségesek részéről felmerült minden költséget meg kellett fizetnie, s ebbe beleszámították mindenféle számlákat, köztük a veteránok nyugdíját és az özvegyi járadékokat is.

* A német szó jelentése inkább: népi, népies – *a szerk.*

Bár napjainkban is erősen vitatott, hogy Németország képes lett volna-e kifizetni a követelt összeget, a versailles-i békeszerződés politikai katasztrófát jelentett, és minden német politikus kötelességének érezte ellenezni, mivel az a nemzet megaláztatását juttatta kifejezésre. Az országot szembesítették a kész szerződéssel, és megszállással fenyegették, ha nem írja alá. A mérsékelt szociáldemokrata kancellár, Philipp Scheidemann inkább lemondott, mintsem aláírásával lássa el a dokumentumot. 1919. június 23-ára a kormánynak nem maradt más választása, mint feltétel nélkül elfogadni a békeszerződést. A versailles-i palotában június 28-án rendezett ízléstelen ceremóniára delegációt küldtek.[35]

A békeszerződésből eredő területi és tulajdonvesztés, továbbá a jóvátételi kötelezettség az egész német politikai palettán a méltánytalanság megtestesítőjévé tette Versailles-t. *Diktat*nak, vagyis békediktátumnak nevezték. A jobboldali politikusok meglovagolták a nemzeti felháborodást, mely hamarosan Hitler repertoárjának fő alkotóelemévé vált. Ha összehasonlítjuk, hogy mi történt 1945 után, amikor Németországot segítették a talpra állásban és a demokrácia gyökeret vert, a bosszúszomjas versailles-i békeszerződés különösképpen elhibázottnak tűnik.

A háborús években kezdődött infláció hamarosan riasztó mértéket öltött, és végül rosszabb lett, mint bármi, amit valaha fejlett ipari országban tapasztalhattak. A pénz elértéktelenedése a német társadalmat a keserűségből a káoszba taszította. Ilyen körülmények között jött létre, virágzott és kísérelte meg a hatalom megszerzését Hitler pártja.

PÁRTPLATFORM

1920. február 1-jén a Német Munkáspártot (DAP) Nemzetiszocialista Német Munkáspártra (NSDAP) változtatták. Vezetője Anton Drexler volt, ám meghatározó személyisége és az új név kitalálója Hitler volt. Ketten dolgoztak ki egy huszonöt pontos programot, melyet az 1920. február 24-i nyilvános gyűlés alkalmával mutattak be.

Az olyan marxisták, mint Lenin és Sztálin írásaival összehasonlítva a program meglehetősen sovány volt. Nem kapcsolódott hozzá meggyőző filozófiai érvelés, sem nagy történelmi elmélet. A kommunizmussal szembeni egyik legfontosabb különbséget az képezte, hogy nem töreked-

tek általános tetszés kivívására; az NSDAP célközönségét „kizárólag a németek" alkották.

A program első pontja Nagy-Németország egyesítés révén való létrehozása volt. Kizárólag „német vérű" emberek lehetnek állampolgárok, a zsidók nem képezhetik a nemzet részét. A nem állampolgárok vendégként élhetnek az országban, nem dolgozhatnak a kormányzatban vagy köztisztviselőként, és tevékenységüket korlátozzák, még az újságírás tekintetében is. Mindenféle nem német bevándorlást meg szándékoztak szüntetni. Az állam kötelessége az állampolgárok táplálása és a róluk való gondoskodás, az idegen nemzetiségűeket (nem állampolgárokat) pedig, akiket nem tudnak ellátni, deportálni kell.

A másik fontos követelés az 1919-es békediktátummal való szakítás volt. Ezt a lakosság számára „földet és területet" kereső egyéb kívánalmakkal elegyítették.

A párt antiszemita jellegét számos különféle módon ismételték, lehetetlen volt átsiklani felette. A zsidók jogi emancipációját, közösségük büszkeségét vissza szándékoztak fordítani, aki közülük az országban marad, másodrangú állampolgár lehet. Valójában a program legnagyobb része antiszemita jelleggel bírt.

A párt nem szándékozott létrehozni meghatározott társadalmi osztályt, hanem mindenki számára igyekezett valamit kínálni. Feder „kamatrabszolgaság" megtörésére vonatkozó követelését visszhangozta, és számos mérsékelt szocialista pontot tartalmazott. A párt elképzelései között szerepelt bizonyos szintű közjólét biztosítása, az egészség megőrzésében, az anyák és újszülöttek védelmében való állami részvétel és az időskori nyugdíjak kiterjesztése. A program népoktatási tervekről is említést tett, külön hangsúlyt helyezve a szegény, de tehetséges gyerekek segítésére.

Annak ellenére, hogy a párt kritikus volt a kapitalizmust illetően, aligha lehet antikapitalistának nevezni. Követelte a nagyvállalatok nyereségének megosztását, azonban ennél messzebb nem ment.* A párt végül határozottan a magántulajdon, különösképpen a paraszti tulajdon védelmében lépett fel, azonban itt a földspekuláció tiltásáról beszélt. Ez és az olyan gazdasági követelések, mint a nagy áruházak megszüntetése – melyeket Németországban többnyire zsidó vállalkozásokkal azonosítottak –, hagyományos antiszemita elképzelésnek számítottak.

* A program követelte a trösztök államosítását is – *a szerk.*

A párt programjában tartalmazott egy erős „törvény és rend" elemet is, mely a „népellenes közönséges bűnözőket, uzsorásokat, síbereket" halállal fenyegette, amennyiben tevékenységük „sérti a közérdeket".

A „szocializmus" e típusa alapvető aspektusának számított az úgynevezett „zsidó-materialista szellem" elutasítása a „közérdek az egyéni érdek előtt" elv nevében. A kommunizmus vagy a marxi alapú szocializmus fenyegetéséről nem esett szó, ahogy politikai riválisokról és kulturális ügyekről sem. Az üzenet egyszerűségére nagy hangsúlyt fektettek.

Az NSDAP-t érintő egyik megkülönböztető jellegzetesség a támogatóik iránti elkötelezettség volt: „A párt vezetői ígérik, hogy életüket a fenti követelések maradéktalan megvalósulására áldozzák."[36]

A Nemzetiszocialista Német Munkáspárt elnevezés mind a nacionalista, mind a szocialista oldalt hangsúlyozta. Vagyis megpróbált túlhaladni azon a ponton, hogy valójában a párt a marxistákkal verseng a német munkások megszerzéséért.

Az antiszemitizmust szimbolikusan belevésték az új zászlóba, melyet maga Hitler alkotott. Azt mondta, hogy a vörös háttér a mozgalom „szocialista vonulatát" jelképezi. Ezzel megpróbálta elcsenni a tetszetős vörös színt az oroszoktól, akik számára a vörös tradicionális vallási jelentőséggel bírt. Az NSDAP lobogóján lévő fehér szín a „nacionalista ideára" vonatkozott, a horogkereszt – melyet Hitler először a háború előtt Ausztriában látott – pedig az „árja ember" küldetését és harcát szimbolizálta. Azt állította, hogy a horogkereszt a „teremtő munka" jelképe is, ami „mindig is antiszemita volt, és az is marad". A horogkereszt tehát Hitler gondolataiban a párt antiszemita jellegét hangsúlyozta.[37]

Az emberek akkoriban minden bizonnyal tudatában voltak annak, hogy az NSDAP az addigi német történelem legradikálisabb antiszemita politikai pártja. Kétségtelenül azonban a legtöbb politikai párthoz hasonlóan a helyi körülményekhez igazodva változott. Magvát azonban az antiszemitizmus szolgáltatta, ami annyira nyilvánvaló volt a nácik számára, hogy még vitákat sem váltott ki. Hitler nem volt mindig antiszemita, azonban a háború utáni Münchenben a német nemzeti büszkeséget illető rögeszmés aggodalma olyan irányt vett, mely elválaszthatatlanná vált a zsidók iránti gonosz és megingathatatlan gyűlöletétől.

Sokan 1920-ban Németországban még nem tudták, hogy mit is jelent a horogkereszt, ám lassacskán kezdték megérteni. Sebastian Haffner történész és újságíró visszaemlékezett, hogy gyermekként egyik iskolatársa

ezt a szimbólumot firkálta füzetébe, és suttogva megkérdezte tőle, hogy mit jelent. „Antiszemita szimbólum – válaszolta. – Jelentése: zsidók, pusztuljatok. Ismerni kell."[38]

1920 során Hitler óriási szónoki jövedelemre tett szert, nemcsak Bajorországban, hanem más német tartományokban is. Ezen összegek 200-1000 birodalmi márka között változtak, ami abban az időben jelentősnek számított. Szintén fogadott el pénzt müncheni jobboldali köröktől, pénzzel vagy kapcsolatokkal rendelkező emberektől, például Mayr századostól, Dietrich Eckarttól, Heinrich Classtól és Ernst Röhmtől, aki később Hitler egyik legközelebbi barátja és szövetségese lett.[39]

1920-ra Hitler neve az NSDAP szinonimájává vált, ám nem volt annak vezetője. Minden bizonnyal nem kellett küzdenie a vezetőségért, mivel Drexler 1921-ben számos alkalommal felajánlotta neki. Hitler ezt visszautasította, részben mert tudta, hogy tehetsége a szónoklásban és a közönség lelkesítésében áll, nem a politikai párt profán témáival való foglalkozásban.[40]

Akkor követelte magának a vezetést, írja önéletrajzában, amikor 1921 nyarán arra kényszerült, hogy megállјt parancsoljon „egy csoportnyi *völkisch* holdkórosnak", akik át akarták venni a hatalmat.[41] Az ügy akkor zajlott, amikor Hitler Berlinben tartózkodott, és nem sokkal visszatérte után, július 11-én bejelentette, hogy távozik a pártból. Néhány nappal később a vezetőségnek küldött hatoldalas levelében arra panaszkodott, hogy megtörték a párt szellemiségét, és e körülmények között nem maradt más választása, mint távozni. Hitler azonban tudatában volt saját pártbeli jelentőségének, és annak ellenére, hogy úgy képzelte, mindig a politikai viszályok felett áll, hat feltételt szabott, melyek teljesítése esetén meggondolja magát. Ezek legfontosabbika, hogy ő legyen a „diktatórikus hatalommal bíró elnök". Drexler és a többiek megadták magukat, így Hitler július 29-én megkapta, amit akart.[42]

Az elvek emberének mutatta magát, aki a vezetés során vagy cselekszik, vagy távozik. Azonban e viselkedésmód mögött az abszolút hatalomra való mély vágyakozás sejlett, amit semmiképpen sem kívánt megosztani senkivel. Rendkívül türelmes volt, és ahogy később is, 1933-ban, várt egészen addig a pillanatig, amíg megerősíthette dominanciáját. Azt kívánta, hogy a káosz és a széthullás egyetlen alternatívájaként tekintsenek rá.

Szívesen nézett magára úgy, mint egy nagyszerű „teoretikusra és programkészítőre", inkább, mint szervezőre, és semmiképpen sem mint olyasvalakire, aki rutinszerű adminisztrációs robotmunkát végez. Hitler gondolkodásmódjában vezetőnek lenni annyit tett, mint „milliókat mozgósítani", „támogatókat vonzani".[43] Arra volt szüksége, hogy mindenki a lábánál heverjen, hogy lojális társak övezzék, a tömeg pedig imádja.

Hitler számára a vezetőnek kellett az első számú propagandistának lennie, akinek célja, hogy „az eszme számára megdolgozza a közvéleményt", és „alkalmassá tegye a tömeget az eszme győzelemre vitelére". A szervezetnek teljesen más volt a feladata. A szervezet célja az volt, hogy állhatatos munkával összegyűjtse a támogatókat, így Hitler tehetséges szervezőket keresett. Max Amannt, egyik háborús őrmesterét állította a párt új igazgatói posztjára. Amann rátermettnek bizonyult, és ő foglalkozott Hitler személyes ügyeivel is. 1921. január 3-ától a *Völkischer Beobachter* lett a párt hivatalos orgánuma, majd 1921 augusztusában Hitler Dietrich Eckartot nevezte ki főszerkesztővé.

A Hitlerhez lojális Eckart antiszemita hajlamú költő és író volt. Az újság és az Eher Verlag kiadóvállalat megszerzéséhez némi saját pénzzel is hozzájárult, továbbá segített tőkét szerezni a hadseregtől és tehetős adományozóktól. A kiadóvállalat, melyet végül Amann irányított, pamfleteket és könyveket adott ki, többek között Hitler *Mein Kampf*ját.

Szintén fontos mozzanat zajlott október 5-én, amikor a párt védelmi osztagát – melyet ez idáig Gimnasztikai és Sportrészlegnek hívtak – Sturmabteilungra (rohamosztag) nevezték át, ez lett a barnainges SA.

ANTISZEMITIZMUS ÉS ANTIBOLSEVIZMUS

Hitler antiszemitizmusa és antibolsevizmusa nagyjából ekkoriban alakult ki, a bolsevik forradalmat követően, konkrétan a háború utáni Bajor Tanácsköztársasággal összefüggésben.

A Hitler körébe tartozók hasonló nézeteket vallottak, különösen Eckart és a balti térségből származó két férfi, Alfred Rosenberg és Max Erwin von Scheubner-Richter. Hitler mohón olvasta cikkeiket, és eszmecserét folytatott velük, különösképpen Oroszországot illetően. Ismertek fehér menekülteket, akik keletről szöktek, és magukkal hozták a hamis *Cion bölcseinek jegyzőkönyveit*. A könyv, mely egy világszintű hatalomátvételre irányuló zsidó összeesküvésről szól, az első világháborút megelőzően keletkezett, és mind a német II. Vilmos császár, mind az orosz II.

Miklós határozottan hitt benne.[44] Az orosz forradalom és a cári család lemészárlása révén a könyv nagyobb ismertségre tett szert nyugaton. Eckart, Rosenberg és Scheubner-Richter igaznak fogadták el a *Cion bölcseinek jegyzőkönyveit*, és valószínűleg valamelyikük továbbította a legendát Hitlernek 1920-ban. 1921. augusztus 12-én Hitler egyik beszédében először utalt „Cion bölcseire", amit egy héttel később megismételt. Teljesen magáévá tette az elméletet, melyet tényként kezelt.[45]

A *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei* fogadtatását a forradalomról és terrorról Oroszországból kiáramló hírek készítették elő. Az újságok terjedelmesen számoltak be a történésekről. A *Völkischer Beobachter* már a Hitler pártja általi átvételt megelőzően is hemzsegett az olyan történetektől, melyek összekötötték a zsidókat a bolsevizmussal és annak terrorjával. A horogkereszt, legalábbis ahogy 1920. november közepétől állították, az antibolsevizmus szimbóluma volt.[46]

Hitler első olyan beszédére, mely általánosságban ezzel a témával foglalkozott, 1920. január 9-én került sor. A „bolsevik megközelítés" témájú beszédében Marxról, Engelsről és a tanácsrendszerről beszélt.[47] Később, ugyanebben a hónapban, arra utalt, hogy Oroszországban annyira rosszak a körülmények, hogy a keleti zsidók távoznak. Egy április 27-i pártgyűlésen tartott beszédében, mely hivatalosan a „Politika és a zsidók" címet kapta, részletesen tárgyalta Oroszországot, a polgárháborútól kezdve az *intelligencija* „tömeges meggyilkolásán" és a gazdaság elpusztításán át a tizenkét órás munkanap bevezetéséig. Arra figyelmeztetett, hogy amennyiben a németek nem tesznek semmit, ugyanerre kerül sor az ő hazájukban is. „Ki irányította mindezt?" – tette fel a költői kérdést. Azt mondta, hogy ő és a pártja készen áll a harc megvívására, „amíg az utolsó zsidót is el nem távolítják a Német Birodalomból".[48]

Rájátszott arra a témára, hogy Oroszországban „éhezés és gyötrelem" tombol, és „e fejlemény okozói csakis, kizárólag a zsidók". Figyelmeztetett, hogy a Bajor Szovjet Köztársaság vezetői ugyanezt akarták látni Németországban.[49] Július 27-én ismét feltette a költői kérdést: „Mit ígért a bolsevizmus a forradalmat követően?" Azt, hogy véget vet az osztályuralomnak és a bürokráciának, megszünteti a magántulajdont és lerövidíti a munkanapot. Mit tett a bolsevizmus? A munkásokat az állami vállalatoknak adta át, kikényszerítette a darabbérrendszert, létrehozott egy új (és írástudatlan) hivatalnoki kart, engedélyezte a külföldi vállalatoknak, hogy kizsákmányolják az országot, és óriási éhínséget okozott.[50]

Lenint úgy festette le, mint egy csődtömeget, aki az orosz népet átadta a zsidó diktatúrának. A zsidó befolyás nagyságát eltúlozva kijelentette, hogy a 478 népbiztosból 430 zsidó.[51] Az év végén a náci újságban közölt beszédében a szám 674 népbiztosból 466 volt.[52] Eljutott arra a pontra, hogy kijelentette, a marxizmus győzelme Oroszországban a zsidók győzelme volt.[53] A bolsevizmus tanulmányozása nem elegendő Németország bolsevizmustól való megvédésére, ahogy a zsidók jelentette veszély felismerése sem elég „ártalmatlanná tételükre" *(um den Jüden unschädlich zu machen)*. Kulcsfontosságú, hogy valamit tenni is kell az ügyben.[54]

Hitler számára „szocialistának" lenni a materializmussal való szembeszegüléssel és a zsidók elleni harccal volt egyenértékű. Az oroszok kizárólag az ipari kapitalizmust támadták, állította. A zsidó kapitalizmust nem érintették, ami alatt vélhetőleg a finánctőkét értette. Egy 1921. január 1-ji újságcikkben Hitler a Szovjetuniót „zsidó vérdiktatúrának" nevezte, melyben 150 milliónyian szenvedik 600 000 ember „véres terrorját".[55]

Ami a szovjeteket illeti, ők határozottan exportálni szándékozták a kommunizmust, még fegyveres erők árán is. Lenin 1920 nyara közepén Dél- és Nyugat-Európa inváziójára adott utasítást. Július elején a lengyelek ellen aratott győzelmeket követően már arról álmodott, hogy a kommunizmust Olaszországra, Magyarországra, Romániára, Csehszlovákiára és Németországra is kiterjeszti. Kijelentette, hogy még a lengyel kudarc (ami hamarosan be is következett) sem állíthatja meg, mivel oly határozottan hitt a világforradalomban.[56] Erről sohasem mondott le.

Németország Kommunista Pártja 1921 elején Moszkva ösztönzésére felkelést kísérelt meg Közép-Németországban, Halle-Merseburgban. Az úgynevezett „márciusi akciót" a Komintern, valamint jól ismert moszkvai személyiségek, továbbá a magyar kommunista Kun Béla és a hozzá hasonlók támogatásával hajtották végre. A porosz rendőrség megneszelte a terveket, és március 19-én bevonult a területre. Tíz nappal később, haderőkkel támogatva, lecsaptak. A márciusi akciót 145 ember élete árán, 34 700 fő letartóztatásával verték le. A foglyokkal borzalmasan bántak, csaknem fehérterror alakult ki. A felkelésért széles körben a „kommunista bolsevik" agitátorokat és az „orosz zsidókat" tették felelőssé.[57]

Hitler a saját mozgalmát az e veszélyekre adott reakciónak tekintette. 1921. január 27-én azt mondta, hogy a kommunista párt alá akarja ásni a nemzetet belülről, és orosz mintára diktatúrát szándékozik létrehozni. Ki fog fellépni ezzel a „nemzetközi, zsidó, proletár tömegenergiával" szem-

ben? Úgy vélte, hogy kizárólag a nép rendelkezik ehhez szükséges ellenenergiával. Több ember megválasztása nem elég. Amire szükség van, az egy új és antiszemita mozgalom. A pusztán „választási antiszemitizmus erkölcstelen".[58]

Hitlernek az eseményeket taglaló antiszemita magyarázatai a német gazdaság hanyatlásával egyre átfogóbbakká váltak. 1921. február közepén azzal vádolta Londont és Párizst, hogy a tőzsdekapitalizmus uralma alatt állnak. Ezt a következőképpen magyarázta: először megpróbáltak jóvátételt szerezni Németországtól, ám amikor ez lehetetlenné vált, az ország „kiirtásának" politikájára váltottak. Franciaországot különös követelésekkel vádolta, továbbá azzal, hogy a németeket „zsidó diktatúrába, bolsevizmusba akarja hajtani. Ez – és ez is marad – a zsidó tőzsdei vezetés végső célja".[59]

A náci üzenet testet öltött. A nagy kérdés az lett, hogy Hitler és az ő kis pártja miként kerülhet olyan pozícióba, hogy saját elképzelései szerint cselekedhessen.

5.

AZ ELSŐ NÁCI KÍSÉRLET A HATALOM MEGRAGADÁSÁRA

Az első világháború erőszaköröksége az orosz forradalommal együtt óriási hatást váltott ki Európa-szerte. Az olasz fasizmus felemelkedésével Mussolini újabb radikális lehetőséget teremtett az európai politikában.

MUSSOLINI MINT MINTA

1922. október 28-án Benito Mussolini végrehajtotta a „Marcia su Romá"-t, a menetelést Rómába. Egy viszonylag kis párt karizmatikus vezetője volt. A legutóbbi választások alkalmával a Partito Nazionale Fascista (Nemzeti Fasiszta Párt) az 535 helyből 35-öt szerzett meg. Mussolinit a feketeingesek, vagyis a Squadre d'Azioni különböztette meg másoktól. 1922 áprilisáig számuk valószínűleg 73 000 és 110 000 közé esett. Sokan katonai banditák, az első világháború kiábrándult veteránjai voltak, akik nem sokat várhattak a falvaikba való visszatéréstől. Mussolini személyes és társadalmi elégedetlenségüket a jobboldali politika irányába terelte. Közösen kidolgozták a megfélemlítés, a támadás, a gyújtogatás és a terror egyéb formáinak alkalmazását, ami alkalmanként gyilkosságokba torkollott.[1]

Mussolini táplálta azt a gondolatot, hogy Olaszország a kommunista forradalom szélén áll. A fasiszták a maguk oldalára állították a földbirtokosokat és az elit tagjait, akik amiatt aggódtak, hogy Olaszország a szovjet példát követi. A fasizmus a törvényes rend és közrend ígéretével lépett fel. Winston Churchill Mussolinit titokban „disznó gazembernek" nevezte kegyetlenkedései miatt, ám nyilvánosan dicsőítette, amiért rendet teremt és a vörös forradalom elleni bástyaként lép fel.[2]

Az 1922-es római menetelés több hónapnyi feketeinges erőszak tetőpontja volt. Középületeket foglaltak el, kirúgták a szocialistákat, megfosztották az újságokat irodáiktól, és október 28-án négy vezető becslések szerint kilencezer *squadristi*t irányított Róma kapuihoz. Söpredék alkotta csoport volt, melyet egy hadsereg könnyedén szétkergethetett volna. Közel sem volt ahhoz a 100 000 emberhez, amit később Viktor Emánuel király említett védekezésképp, hogy miért nem hívta össze a katonákat. Mussolini bizonytalan volt, és Milánóban várakozott, majd október 30-án vonattal utazott Rómába.[3] Megalkotta azt a legendát, hogy 300 000 ember menetelt, valójában azonban még a tizede is alig volt. A király habozott, majd kinevezte az új és tapasztalatlan (harminckilenc éves) fasiszta vezetőt miniszterelnöknek. Róma utcáit vidámság lepte el, az embereket öröm töltötte el, hogy végre befejeződött a félresikerült kormányzás időszaka.[4]

Mussolini sikere azt példázta Hitler számára, hogy egy közvélemény erejével támogatott karizmatikus vezető képes megszerezni a hatalmat. Mussolini volt az első politikus a 20. századi Európában, aki megmutatta, hogy a törékeny demokráciákat véget nem érő választások nélkül is meg lehet dönteni.

Hitler „mélységesen csodálta" Mussolinit, amiért „eltökélt volt abban, hogy Olaszországon nem osztozik a marxistákkal, hanem elpusztítja az internacionalizmust, és megmenti tőle hazáját".[5] Az olasz baloldali pártok nem hirdettek általános sztrájkot (amitől Mussolini tartott), hogy megakadályozzák hatalomátvételét. Az országban magasra csapott a nacionalizmus, amit a párizsi békekonferencián juttatott csekély területgyarapodás miatti harag is szított. Sok olasz úgy vélte, hogy a szövetségesek nem tisztelik azt a 460 000 olasz katonát, aki a háborúban életét veszítette, illetve azt a 250 000-et, aki megsebesült.

1922. november elején Hitlert az ő és az olasz mozgalom közötti hasonlóságról kérdezték. Elismerte, hogy egyesek pártját „német fasisztáknak" nevezik, ő azonban ebben nem biztos, viszont úgy véli, hogy mindkét pártban „közös a haza iránt érzett feltétel nélküli szeretet, az akarat, hogy a munkásosztályt megmentsék az internacionalisták [kommunisták] karmaitól, valamint a front friss és bajtársi szellemisége".[6]

A két baloldali párt Németországban, ekkor már a KPD (kommunista párt) és az SPD (szociáldemokrata párt) lobogója alatt, úgy vélte, hogy Hitler német Mussolinivé akar válni.[7] A német zsidókat megrémítette a könnyű fasiszta győzelem, a nácik pedig következtetéseket vonhattak le belőle.[8]

A november 3-i NSDAP-gyűlés alkalmával, ami az egyik első volt a Marcia su Roma óta, Hermann Esser propagandavezető, Hitler egyik leglelkesebb támogatója nagy tömeg előtt beszédet mondott egy müncheni sörsátorban: „Nekünk Bajorországban is van Mussolinink. Adolf Hitlernek hívják." Ez volt az első alkalom, hogy az NSDAP vezetői nyilvánosan kifejezték céljaikat. Az ő forradalmuk az olasz, nem pedig a szovjet mintát követi.[9]

GAZDASÁGI KÁOSZ ÉS POLITIKAI SZÉLSŐSÉGESSÉG

Hitler 1923. novemberi hatalomszerzési kísérletének hátteréül a német gazdaság strukturális összeomlása szolgált. A szárnyait bontogató köztársaságot ellehetetlenítették a hatalmas jóvátételi adósságok, és minden egyes kormány többé-kevésbé kötelességének érezte, hogy csak ímmel-ámmal teljesítse a fizetési kötelezettséget. A gazdasági problémákat részben megoldatlanul hagyták, hogy ezzel is láttassák, a jóvátételi adósság lehetetlenül magas. 1922 végén a franciák azzal fenyegettek, hogy megszállják az országot, ha nem teljesül a fizetés. A november 22-én hivatalba lépett Wilhelm Cuno kancellár megismételte elődje szavait: „Először kenyér, utána jóvátétel!"

1922. december 26-án a Jóvátételi Bizottság azt állapította meg, hogy mivel Németország nem szállította az igényelt szenet és fát, megszegte a kötelezettségét. A britek négyéves moratóriumot javasoltak, ám a franciák ezt a megszállás ürügyeként használták fel. 1923. január 11-én francia és belga csapatok vonultak be a Ruhr-vidékre, Németország nyugati részének ipari szívébe. A francia miniszterelnök, Raymond Poincaré célja nem pusztán a jóvátételi adósság begyűjtése volt, hanem a határ Rajnáig való eltolása.[10]

Ezt Németországban közfelháborodás kísérte, és minden politikai párt összefogott, hogy végiggondolják, mit tegyenek. Az egyetlen említésre méltó kivétel az NSDAP volt. Hitler meg akarta különböztetni saját felháborodását az általános felzúdulástól, ezért január 11-én Münchenben egy tömeggyűlésen vett részt. Az ő jelszava nem a „le Franciaországgal", hanem a „le a novemberi bűnözőkkel" volt.[11] A „novemberi bűnözők" azonnal felismerhető elnevezése volt a hadsereget hátba szúróknak, és akik aláírták a gyűlöletes versailles-i békeszerződést.

A KPD általános sztrájkra vonatkozó felszólítását a „szabad" szakszervezetek, az SPD szövetségesei elutasították, akik „passzív ellenállást" akartak. Január 13-án a Reichstag túlnyomó többsége támogatta Cuno kancellárt, és elfogadott egy erre vonatkozó törvényjavaslatot.[12] A kormány utasította a vasúti munkásokat és a köztisztviselőket, hogy kizárólag a német hatóságok utasítását fogadják el. A franciák katonai kormányzást vezettek be, de hagyták a német kormánynak, hogy anyagilag támogassa a munkásokat és alkalmazottakat. Az erőfeszítés rendkívüli módon megterhelte az amúgy is ingatag költségvetést. A gazdaság veszélybe került, mivel a Ruhr-vidéket – Németország fő energia- és nyersanyagforrását – gyakorlatilag elvágták az ország többi részétől. A franciák és a belgák végül 100 000 katonát állomásoztattak a területen, hogy kikényszerítsék a jóvátételt a Ruhr-vidékről. E gazdasági célok azonban kudarcba fulladtak, és politikai katasztrófát idéztek elő.

Az infláció teljes mértékben elszabadult. 1914 óta folyamatosan nőtt, akkor egy amerikai dollárért 4,21 márkát adtak. 1922 januárjára ez 7589,27 márkára növekedett, a francia megszállás pedig szinte meggyilkolta a valutát. 1923 januárjában egy dollárért már 17 972 márkát kértek, augusztusra a szám elérte a döbbenetes 4 620 455-öt, december elején pedig egy dollár 4,2 billió márkával volt egyenértékű.[13]

A megszállás jelentette megaláztatást a fejlett ipari országot valaha ért legsúlyosabb infláció tetézte. Egy kilogramm kenyér 1923. szeptember 3-án 274 000 márkába került, szeptember 24-ére pedig 3 millióra emelkedett. Ugyanebben az időszakban egy kilogramm burgonya ára 92 000-ről 1,24 millió márkára növekedett. A legnagyobb vesztesek a középosztály tagjai, a pénzügyi eszközök, például kötvények és járadékok tulajdonosai voltak.

A „győztesek" közé tartoztak az adósok. Egyesek megtanulták a játékszabályokat, és mindennap úgy játszottak a piacon, mintha az lottózó lenne. Ők iparmágnások voltak, akik hatalmas birodalmakat hoztak létre. Új éjszakai szórakozóhelyek nyíltak, divattá vált a szerelem nélküli nemi kapcsolat, a középosztály értékei pedig eltűntek. Egyesek életük legjobb időszakát élték, nem fogyasztottak mást, csak kitűnő évjáratú borokat és ínyenc ételeket. Mások éhhalált haltak, és hajléktalanok jelentek meg mindenütt.[14]

A pszichológiai és politikai hatást a bal- és jobboldalon egyaránt megjelenő szélsőséges politikusok növekvő száma tükrözte. Elsőként a KPD cselekedett, mely ekkorra már határozottan Moszkva irányítása alatt állt. A kommunisták nagyon elszámolták magukat az 1921-es ún. márciusi akciójukkal, ám Moszkva tovább próbálkozott a forradalom szításával. Ahogy a gazdasági helyzet 1922 végén és 1923-ban tovább súlyosbodott, a KPD vezetői, köztük Heinrich Brandler, úgy érezték, hogy közeledik a forradalmi helyzet. Brandler 1922–1923 telén tért vissza Moszkvából, ahol a szovjet vezetők merész lépések végrehajtásával tömték tele a fejét. Abban általánosságban egyetértettek, hogy a német munkásokat a hatalmas infláció rábírhatja a nyugtalanságra.[15]

Augusztus 23-ára Trockij, Zinovjev és a Politbüro meg volt győződve arról, hogy a forradalom véghezvihető. Sztálin kevésbé osztotta a véleményt, ám Radekhez hasonlóan hajlott a gondolatra, hogy „a németeket vissza kell fogni". Még nem teljesen zárult le annak eldöntése, hogy a Politbürón belül ki a főnök, ezért közös döntést hoztak. Arra törekedve, hogy a történelem megismételje önmagát, a forradalom dátumát a lehető legközelebbre hozták az 1917-es bolsevik puccshoz: az eseményt „német októbernek" nevezték.

Brandler nem volt benne biztos, hogy képes lesz „német Leninné" válni. Végül magát Trockijt kérte meg, hogy vegye át a vezető szerepet, ami azonban nem következett be. A KPD egyre erősebbé vált. 1923 szeptemberében tagjainak száma elérte a 295 000 főt, és több mint 3300 helyi csoporttal rendelkezett. Vezető szovjet kommunisták úgy vélték, hogy a helyzet az 1917-es oroszországihoz hasonlít, és sztrájkot akartak, mégpedig „most vagy soha".[16]

Moszkva terveiben szászországi kezdés szerepelt (mintha megismétlődne az 1921-es forradalom), s onnan haladnak tovább Berlinbe, Hamburgba, a Ruhr-vidékre és az ország többi részére. A Berlin által küldött csapatok hamar elfojtották a rosszul szervezett kísérletet. Az orosz szakértők által támogatott Brandler ezután lefújta a kommunista lázadást. Berlin

és Hamburg között félreértés történt, és ott az események tovább zajlottak október 21-én.[17] A következő néhány napban a hamburgi kommunisták – akik katonai jellegű akcióra váltottak – bosszúságára a városban nem tört ki általános sztrájk. A felkelést elfojtotta a rendőrség, melynek tagjai közül tizenheten meghaltak és huszonhatan megsebesültek. A zendülők nagyobb veszteségeket szenvedtek. A halva született törekvés megmutatta a jó állampolgárok számára, hogy a közvetlenül Moszkva irányítása alatt álló kommunisták ismét forradalmat próbáltak végrehajtani.[18]

Sztálin korábban arra figyelmeztette a Politbürót, hogy korai megkísérelni egy ilyen puccsot. Minden riválisa kisebb vagy nagyobb mértékben tekintélyét veszítette, amiért támogatta ezt a fiaskót.[19] Németország és Nyugat-Európa nem állt még készen a kommunizmusra, ám e reménytelen vállalkozások tovább táplálták az attól való kézzelfogható félelmet.

SZOVJET CSILLAG VAGY HOROGKERESZT

A náci párt Bajorországban nagyobb ismertségre tett szert 1923-ban, elsősorban Hitler beszédeinek köszönhetően. Leggyakoribb témája az antiszemitizmus volt. 1923. január 18-án Hitler a szokásos beszédét mondta Münchenben. „Két front Németországban" címmel népszerűsítették, és a zsidók és marxisták elleni küzdelemmel foglalkozott. A zsidók voltak a felelősek a „szovjet paradicsomért". Hitler figyelmeztetett, hogy ugyanez a sors vár a németekre. Az embereknek rá kell ébredniük, hogy a küzdelem nem a burzsoázia és a proletariátus között zajlik – az előbbit a zsidók vezetik, az utóbbit megvezetik. „Két front" létezik a háborúban Németország számára, az egyik a bolsevizmus ellen, a másik pedig a zsidók ellen. Ám ez az egy és ugyanazon ellenség – dörögte – legyőzhető a zsidók elleni német „faji küzdelem" révén.[20]

Annak ellenére, hogy elborzasztotta a Ruhr-vidék megszállása, január végén fenntartotta azon álláspontját, miszerint ez nem olyan fontos, mint sokan gondolják. Az igazi küzdelemnek nem a külső világ ellen kell zajlania, hanem a belső ellenségekkel, mindenekfelett a zsidókkal és a marxistákkal szemben.[21] Sok hasonló beszédre került sor. Dühödten kijelentette, hogy folyamatban van Európa „egyre fokozódó elszovjetesítése", és az a veszély fenyeget, hogy a párizsi zsidó tőke a zsidó „világuralom" igájába hajtja Németországot.[22]

Hitler tisztában volt a KPD térnyerésével az olyan tartományokban, mint Szászország, Türingia és a Ruhr-vidék. Előbb vagy utóbb – mondta – az embereknek választaniuk kell a szovjet csillag és a horogkereszt között. Március végén azzal tüzelte a rohamosztagosait (SA): ha a francia hadsereg és a Vörös Hadsereg menetel, „mi sem fogunk aludni".[23] Ami a weimari köztársaságot illeti, azt „marxista–zsidó–internacionalista disznóólnak" nevezte.[24]

Ahogy a valuta szabadesésbe kezdett, Hitler rámutatott a zsidó spekulánsokra, és azt állította, hogy a romba dőlt kultúrából a zsidók fognak felemelkedni a „sarló, kalapács és csillag" lobogóval. A „szovjet csillag" kifejezést fokozatosan az antiszemitizmus és az antibolsevizmus szimbólumaként használta.[25] A sajtójelentések szerint ezeket a beszédeket „mindig" viharos tetszésnyilvánítás kísérte.[26]

Minden rosszat a zsidók számlájára írtak. Lehetetlen nem észrevenni, hogy Hitler mennyire nyílt és radikális volt antiszemita vádjaiban. Végtelenül és büszkén hirdette, hogy rasszista, és hogy a zsidók sohasem „térhetnek meg", és nem lehetnek német állampolgárok. A rendőrségi jelentések alkalmanként arról számoltak be, hogy a tömeget már-már „pogromhangulatba" tüzelte.[27] Általában arra szólított fel, hogy „dobjuk ki a zsidókat", távolítsák el őket a művészetekből, a tudományból, a sajtóból és a színházból. Tömeges legyilkolásukról egy szót sem ejtett.[28]

Hitler a zsidókat okolta a gazdaság romlásáért és a kommunizmus felemelkedéséért. 1923 májusának közepén egy erlangeni beszédében azt állította, hogy Németország politikája kizárólag a bankok és a tőzsdék javát szolgálta. „A cél Németország bolsevizálása. A munkanélküliek, akiknek száma nagymértékben megemelkedett a Ruhr-vidék megszállásával, fogják alkotni a Vörös Hadsereget." Olyan szokatlan érvelés volt ez, mely szerint a kapitalisták feltehetően a kommunizmus számára készítik elő a terepet, melyben kizárólag az NSDAP áll útjukba. Gondolatait „hosszan tartó tapsvihar" kísérte.[29]

A májustól a novemberi puccsig tartott összes beszéd ugyanazon húrokat pendítette meg: Németországot a franciák és az infláció fenyegeti, ám ezek csak részei egy nagyobb, a zsidók és a bolsevikok jelentette veszélynek. Annak ellenére, hogy a zsidókat gyakran tőzsdekapitalistának nevezte, e vádja közel sem volt olyan gyakori, mint az, hogy ők állnak a szovjet rezsim mögött. A zsidókat és a bolsevizmust olyan gyakran emlegette, hogy a kettőt gyakran eggyé gyúrta össze.

Augusztusban Hitler egy müncheni nagygyűlés alkalmával „Infláció, köztársaság és fasiszta veszély" címmel tartott beszédet. Kiemelte, hogy az infláció elégedetlenséget szül, mely politikai szélsőséget hoz létre, amit összefoglalva „szovjet csillagnak és horogkeresztnek" nevezett. „Mi a szovjet csillag? Egy olyan faj emblémája, mely Vlagyivosztoktól Nyugat-Európáig uralomra tör. A sarló a kegyetlenség szimbóluma, míg a kalapács a szabadkőművességé. A szovjet csillag dominanciája paradicsom lesz a zsidók számára, ám rabszolgagyarmat mindenki másnak. A kommunisták célja nem a megmentés, hanem Németország hanyatlása." A beszéd más részeiben azt mondta, hogy az éhezés a tömegeket készíti elő a „Dávid aranyszínű csillaga alatt zajló második forradalomra". Más beszédeiben kijelentette, hogy a szovjet kommunista zászlón lévő csillag és a zsidók Dávid-csillaga együttesen „magyarázza" az inflációt és Németország hanyatlását.[30]

Amerikai és brit riporterek alkalmanként interjút készíthettek Hitlerrel. Különösen sokatmondó volt, amelyet George Slyvester Viereck készített, és 1923 októberében New Yorkban jelent meg. Megkérdezte Hitlert, hogy mit ért a szocializmus alatt, amire azt a választ kapta, hogy a marxizmus – „zsidó találmány" – megpróbálja ellopni a „szocializmus" kifejezést, ám valóságban a szocializmus az árja, német hagyományok gyakorlatára vonatkozik. Kijelentette, hogy az ő szocializmusa „nem tagadja meg a magántulajdont", és egyáltalán nem internacionalista, ami alatt azt érti, hogy nem része a kommunista internacionálénak. Közölte Viereckkel, hogy pillanatnyilag a „legnagyobb gonosz" a bolsevizmus, amit valószínűleg sok amerikai és európai ember osztott.

Hitler magyarázata egyszerű volt: „Ha kiölöd a bolsevizmust Németországból, hetvenmillió embert állítasz vissza a hatalomba." Kijelentette, hogy Franciaország „nem hadseregének, hanem" a németországi „bolsevista erőknek" köszönheti „hatalmát". A versailles-i békeszerződés és a bolsevizmus „kétfejű szörny", melynek „mindkét fejét le fogja vágni". A német munkásoknak „két lelkük" van, az egyik nacionalista, a másik marxista. Az előbbit táplálni kell, az utóbbit gyökerestül kitépni.

Viereck megkérdezte, hogy mit tenne a zsidókkal Hitler. Azt válaszolta, hogy megfosztja őket választójoguktól. De mi legyen állampolgárságukkal? Hitler azt mondta, hogy ő úgy tekint a zsidókra, mint az amerikaiak az USA-ban élő japánokra. A különbség annyi, hogy a zsidók vélhetően romba döntötték Németországot, és ők „a bolsevizmus hordozói". Nem történt ellenük erőszak, és nincs is tervben. Mindazonáltal a náci jelszó, hogy „Németország a németeké", azt jelenti az idegenek számára, hogy függetlenül attól, zsidók-e vagy sem, „csak megtűrten élhetnek Németországban".

Hitler külpolitikai céljai között szerepelt a versailles-i békeszerződésben elveszített gyarmatok visszaszerzése. Ezenkívül így fogalmazott: „Kelet felé kell terjeszkednünk. Volt idő, amikor osztozhattunk volna a világon Angliával. Most azonban csak kelet felé nyújthatjuk ki görcsbe rándult végtagjainkat." Azonban nem lesz imperializmus, amíg a németek nem rendezik az otthoni helyzetüket. Így folytatta: „Olyan helyzetben vagyunk, mint az az ember, akinek leégett a háza. Először tetőt kell a fejünk fölé helyezni, hogy belekezdhessünk nagyra törőbb terveinkbe."

Az interjút a jövőre való utalással zárta: „A német államban az én elképzelésem szerint nem lesz hely az idegenek számára, sem a bűnözők, sem a betegek, sem a söpredék, sem az uzsorások, sem a spekulánsok számára, sem senkinek, aki képtelen a termelő munkára."[31]

1923. október elején azt nyilatkozta a londoni *Daily Mail*nek, hogy amikor a „német Mussolini" megkapja Németországot, „az emberek térdre hullnak majd, és jobban magasztalják, mint amennyire Mussolinit valaha is imádták".[32]

HITLER ELBUKOTT HATALOMSZERZÉSI KÍSÉRLETE

A korabeli pártokat még mindig az első világháború harcias hangulata határozta meg, és félkatonai csoportok vigyázták a gyűléseket. A kommunistáknak és a szocialistáknak egyaránt volt ilyen szervezetük. 1921 októberére az Emil Maurice vezette náci csoportot kezdték SA-nak, vagyis Sturmabteilungnak nevezni; ez megközelítőleg 300 tagot számlált. 1922 második felében erőszakossága révén szerzett hírnevet, és imázsát fokozta a Mussolini feketeingeseinek Rómába való bevonulása.

A Ruhr-vidék megszállása okán Hitler pártgyűlést hívott össze 1923. január 27–28-án, és „megáldotta" a számára hűséget fogadó különféle SA-csoportok zászlóit, ami később rituálévá vált. Az SA kezdeti feladata Hitler és mások védelme volt a beszédek során, ám a mozgalom katonai jellegét testesítette meg.

1923 februárjában Ernst Röhm százados különféle jobboldali bajor csoportok számára létrehozott egy gyűjtőszervezetet, melybe az NSDAP is beletartozott. Az új Hazafias Harci Szövetségek Munkaközössége (Arbeitsgemeinschaft der Vaterländischen Kampfverbände) első jelentősebb eseményére május 1-jén került sor, pontosan akkor, amikor a munkásosztály szervezetei évenkénti felvonulásukat tartották. A Harci Szövetségek ultimátumot intéztek a bajor kormányhoz, hogy állítsa le a vörösök május 1-ji demonstrációját. Amikor ezt a kormány elutasította, felfegyverezték magukat. A Münchenen kívülről megerősített rendőrség és a Reichswehr (katonaság) azonban nem tűrte az ilyen utcai erőszakot. Kissé esetlen módon a Harci Szövetségek visszaadták lopott fegyvereiket, és csendben hazavonultak.[33]

A pénz elértéktelenedésével országszerte fokozódott a politikai erőszak, ám Bajorországban a jobboldali szélsőségesek profitáltak belőle a legtöbbet. Szeptember 1–2-án Nürnbergben nacionalista félkatonai szervezetek „Német nap" néven nagygyűlést tartottak. Megünnepelték a Franciaország felett aratott 1870-es győzelmet, s a szeptember 2-án tartott beszédekre legalább huszonötezren voltak kíváncsiak. A legfőbb vonzerőnek nem Hitler, hanem Erich Ludendorff tábornok számított, az első világháború „veretlen" hőse, aki politikai visszatéréssel próbálkozott. Hitler volt a főszónok, és a *New York Times* szerint „lázító beszédet" tartott. A következőket hangoztatta: „Új diktatúrára van szükségünk. Nincs szükségünk a jelenlegihez hasonló parlamentre, sem kormányra. Németországot nem válthatjuk meg a jelen körülmények között, mert arra kizárólag karddal kivívott diktatúra révén kerülhet sor."[34]

A náci röpcédulán követelések hosszú sora volt olvasható. Az elsődleges fontosságú tennivaló a versailles-i békeszerződéstől való megszabadulás volt. Erre azonban kizárólag a „marxista mozgalom, a [kommunista] internacionálé minden formája, a zsidók mint az emberek rothasztó baktériumai és a pacifizmus" elleni harc révén kerülhet sor. Németországnak „új népközösséget" kell találnia.[35]

A Német Harci Szövetség (Deutscher Kampfbund) létrejötte a nürnbergi események egyik eredménye volt. Hitler jobbkezét, Max Erwin von Scheubner-Richtert választották meg igazgatónak, aki szeptember 24-én készített egy „akciótervet" a bajorországi hatalomátvételre. Az „alapküldetés" a „marxizmus eltiprása" volt, mely csak akkor lehet sikeres, ha a Harci Szövetség birtokolja a hatalmat Bajorországban, ám minimálisan a belügyminisztériumot kell megszerezni, hogy megkaparintsák a rendőrségi irányítást. Scheubner-Richter úgy gondolta, hogy e célokat „látszólag legális keretek között" meg lehet valósítani.[36]

Nem abban reménykedtek, hogy a bolsevik mintát követve erőszakos puccsot hajtanak végre, hanem abban, hogy tanulnak Mussolini példájából. München azonban nem Róma volt, ahol 1922-ben az olasz rendőrség és hadsereg szimpatizált a fasisztákkal. A Hitlert körülvevők nem lehettek biztosak abban, hogy a bajorországi rendőrség és hadsereg az ő oldalukon áll-e.

Ernst Röhm szeptember 25-én gondoskodott róla, hogy Hitler kapja meg az új Harci Szövetség „politikai vezetését". Hofban (szeptember 16.), majd azt követően Bayreuthban (szeptember 30.) megismételték a Német napot. Utóbbi a Wagner-kultusz otthona volt, ennélfogva Hitler számára szent területnek számított. A United Press hírügynökségnek Bayreuthban adott interjúban Hitler csaknem provokálta a „kommunista forradalmat", és kijelentette, hogy „a vörösök északon, Szászországban és Türingiában megszűnnek létezni, ha nem ténykedhetnek kedvük szerint". Úgy érezte, hogy a bajor tömegek körülötte sorakoznak fel: „A mi programunk egy nemzeti diktatúra. Ha egy bizonyos időpontban München nem vonul Berlin ellen, akkor Berlin fog felvonulni Münchennel szemben."[37]

Gustav Stresemann szeptember 26-án úgy határozott, hogy befejezi a franciákkal szembeni „passzív ellenállást". Stresemann – talán a legtehetségesebb a weimari köztársaság politikusai közül – azt remélte, hogy a franciák és a britek beleegyeznek egy megállapodás létrehozásába, ám a megszállás folytatódott.[38]

Bajorországban Eugen von Knilling miniszterelnök figyelmeztetett, hogy a nácik forradalomra készülődnek, és megelőző lépésként szeptember 26-án kinevezte Gustav von Kahrt különleges állami biztosnak. Hitler Kahr kinevezését hadüzenetnek tekintette.[39]

Kahr Harci Szövetségre gyakorolt nyomása hetekig csendet eredményezett. Hitler és a tanácsadói attól tartottak, hogy követőik eltávolodnak tőlük, mert a folyamatos gazdasági bajok csökkentik a harci kedvet. Időközben a Moszkva által ösztökélt kommunisták ismét megpróbálták átvenni a hatalmat számos helyen. A KPD egyik vezetőjének, Heinrich Brandlernek a nézetei helyesnek bizonyultak, míg Moszkváéi tévesnek. A kommunisták nem végeztek előkészítő munkát, talán abban hittek, hogy Németország megérett a vállalkozásra, ám október 23. és 26. között Szászországban és Hamburgban ennek ellenkezője bizonyosodott be.

Ennek ellenére az oroszok továbbra is úgy képzelték, hogy az orosz forradalom évfordulóján vagy a körül forradalmat hajthatnak végre.

A sikeres forradalom valós veszélye azonban a politikai paletta másik végéről fenyegetett. A hitleri hatalomátvételtől félő – ám Mussolini sikerére áhítozó – Kahr a bajorországi rendőrség ezredesével, Hans Ritter von Seisserrel és a bajor Reichswehr parancsnokával, Otto Hermann von Lossow-val szövetkezve saját menetelést tervezett Berlin ellen. Októberben és november elején befolyásos személyekkel tárgyaltak Berlinben, köztük Hans von Seeckt tábornokkal, a Reichswehr vezetőjével. Seeckt november 3-án határozottan közölte velük, hogy nem vesz részt ebben, és Berlinben a törvényes kormány támogatójaként fog fellépni. A bajor trió ezt követően megállapodott egymás között, hogy bármilyen müncheni puccskísérletre kerüljön is sor, leverik azt.[40]

Hitler megpróbált Kahrral találkozni, sikertelenül. Tovább haladtak előre, anélkül hogy végiggondolták volna, hogy a rendőrség és a hadsereg miként reagál, és november 6-án Hitler és közeli tanácsadói a puccs mellett döntöttek. Másnap reggel egy másik ülésre került sor, ahol Scheubner-Richter, Hermann Göring, Hermann Kriebel, a Harci Szövetség katonai vezetője, és valószínűleg Rudolf Hess és Ernst Röhm is részt vettek. Ők megerősítették a döntést.[41]

A stratégia közelebb állt a Trockij által Petrográdban 1917-ben alkalmazotthoz, mint Mussolini rómaijához. Az volt a céljuk, hogy átvegyék a hatalmat hat kulcsfontosságú bajor városban: Münchenben, Augsburgban, Nürnbergben, Regensburgban, Ingolstadtban és Würzburgban. Mindegyikben elfoglalják a vasútállomásokat, a távközlési irodákat, a rádióállomásokat, a városházát és a rendőrség főhadiszállását.[42] A cél egy olyan diktatúra volt, melynek feladata Hitler összes ígéretének valóra váltása. A gazdaságot meg szándékoztak tisztítani a „parazita elemektől", ám a magántulajdont az erős és független parasztságra tekintettel érintetlenül hagyják. Az állampolgárság „kizárólag németeknek" jár. Le kívántak csapni a bűnözőkre, minden ellenzéki pártot be akartak tiltani, a kommunista és szocialista politikusokat pedig letartóztatni.

A koncentrációs táborokról (*Sammellager* – gyűjtőtábor) való néhány említésre is rábukkantak később az összeesküvők valamelyikének dokumentumai között, ám valószínűtlen, hogy teljes egészében kidolgoztak volna egy terrorrendszert, még ha egyesek néha ezt is vetik fel. Az az elképzelés, hogy a politikai ellenségeket koncentrációs táborokba gyűjtik, benne volt a levegőben, de ezt többnyire a Szovjetunióval társították. Számos történet keringett róluk az újságokban, többek között a szocialista sajtóban, így még az oly gyűlölt szovjetek másolása is csábítónak tűnhetett bárki számára, aki forradalmat tervezett.[43]

A puccs időzítése november 8. estéjére esett, amikor Kahr nagy hallgatóság előtt szándékozott beszédet mondani a Bürgerbräukellerben. Ez volt az 1918. novemberi forradalom ötödik évfordulója, így várható volt, hogy Berlin- és szocialistaellenes aktivistákból álló tömeg verődik össze.

Kahr az emberekkel teli csarnokban beszélt, amikor Hitler 20 óra után megjelent, és átment egy szomszédos helyiségbe, várva fegyvereseire. Miután megérkezett kísérete – többek között testőre, Ulrich Graf, továbbá Max Amann, Putzi Hanfstaengl, Rudolf Hess és Hermann Göring –, felviharzott a pódiumra. Mire Hitler a töltött pisztolyát vadul lengetve eljutott Kahrhoz, az emberek zajongani kezdtek. A figyelmüket azzal irányította magára, hogy belelőtt egyet a mennyezetbe.[44]

Hitler bejelentette a kormány megdöntését, és figyelmeztetett, hogy az épületet hatszáz fegyveres veszi körül. Ezután Kahrt, Lossow-t és Seissert megbeszélésre egy oldalhelyiségbe vezette. Az idő csak telt, a tömeg egyre nyugtalanabbá vált, ezért Hitlernek le kellett csendesítenie őket. Karl Alexander von Müller történész lejegyezte a rövid beszédet, amit Hitler mondott, amikor visszatért a nagyterembe. A tömeg lecsendesült, amikor azt mondta – hamisan –, hogy a hadsereg támogatja őt, ám az emberek fellelkesedtek, amikor közölte, hogy Kahr, Lossow és Seisser egy szabad Bajorországért dolgoznak majd. Feltette a kérdést: „Kahr, Lossow és Seisser kint tartózkodnak. Azon küzdenek, hogy döntésre jussanak. Mondhatom-e nekik, hogy ti mögöttük álltok?" Igen, igen! – zengett a válasz minden oldalról. „Egy szabad Németországban helye van egy autonóm Bajorországnak is! Egyvalamit megígérhetek: vagy ma éjjel elkezdődik a német forradalom, vagy hajnalra mind halottak leszünk!" – kiáltotta a tömegnek.[45]

Kahr, Lossow és Seisser beadták derekukat. Ludendorff tábornok megjelent, és felajánlotta támogatását, miután megbizonyosodott róla, hogy az ügy kimenetele kedvező lesz. Hitler ezután visszavezette négyüket a nagyterembe, ahol vad üdvözlésben részesültek. Ez Hitler estéje volt. Mindegyiküket rávette, hogy mondjanak néhány szót, és három foglya kénytelen-kelletlen „az új kormány" mögé állt. Beszédeiket helyeslő kiabálások kísérték.[46]

A függöny azonban éppen legördülőben volt a politikai színház színpadán. Amikor a könnyen felfegyverzett SA és Harci Szövetség megpróbálta biztosítani a városban a különböző stratégiai helyeket, rá kellett jönniük, hogy túl kevesen vannak. Az 1917-es petrográdi helyzettől eltérően a katonák és a rendőrség nem volt csüggedt. Alkalmanként egyszerűen lezárták a laktanyáik bejáratát, és magukra hagyták a leendő forradalmárokat, akik azon tanakodtak, mit tegyenek.

Hitler ádázul próbálta maga mögött tartani a tömeget a Bürgerbräukellerben, amikor tudomására jutott, hogy nem minden zajlik terv szerint. Elkövette azt a hibát, hogy elhagyta a főhadiszállást, megnézni, mit tehetne, és távollétében az irányítással megbízott Ludendorff elengedte Kahrt, Lossow-t és Seissert. A naiv Ludendorff elfogadta ígéreteiket, ám alighogy biztonságban tudták magukat, mindent megtagadtak.

Azon az éjszakán nem vagy alig zajlott bármiféle lövöldözés, Kahr pedig utasította Lossow-t, hogy vessen véget a puccsnak olyan gyorsan, ahogy csak tud, hogy elkerüljék a vérontást. A Harci Szövetség nem volt abban a helyzetben, hogy ellenállást tanúsítson, mivel nagyszámú katonát és rendőrt mozgósítottak.[47]

Reggel 5 órára, hacsak nem korábban, Hitler elkönyvelte a kudarcot. Ludendorff erősködött, hogy a hadsereg semmiképpen sem fog tüzet nyitni: „Előbb szakad le a mennybolt, mint hogy a bajor Reichswehr ellenem fordulna!"[48]

A Harci Szövetség megközelítőleg kétezer – többségében náci – embere Hitlerrel és közeli bajtársaival az élen dél körül a belváros felé vette az irányt. A menet gyorsan túljutott az első könnyű rendőri ellenálláson, ám hamar komoly szembenállásba ütközött. Az, hogy ki lőtt először, hosszú ideig vita tárgyát képezte, mindenesetre három vagy négy rendőrt megöltek, és tizennégy puccsista vesztette életét. A legprominensebb náci áldozat Scheubner-Richter volt, aki Hitlerrel karöltve menetelt, s úgy találta el egy golyó.[49]

A HITLER-PUCCS KÖVETKEZMÉNYE

A halva született puccsot követően a főkolomposokat, köztük Hitlert is felkutatták, letartóztatták, majd 1924. február 26. és március 27. között bíróság elé állították.

A bíróság Hitlert és a többieket úgy kezelte, mint valamiféle hírességeket. Hazaárulással vádolták őket, ám Hitlernek hagyták, hogy a tárgyalást egyfajta politikai előadássá változtassa. Utolsó megszólalásában kijelentette, hogy sohasem akart egy politikus lenni a sok közül, hanem „elhatároztam, hogy megsemmisítem a marxizmust. Ez az én feladatom, és tudom, hogy ha elérem ezt a célt, akkor a »miniszteri« titulust nevetségesnek tartanám".[50]

Mivel árulás vádjában találták bűnösnek, a bírók elrendelhették volna kiutasítását, hiszen még mindig osztrák állampolgár volt. Ehelyett öt év szabadságvesztésre ítélték, melybe beleszámították az addig eltöltöttet, továbbá némi pénzbüntetést kapott. A társai közül hárman hasonlóan enyhe büntetésben részesültek, Ludendorffot pedig nem találták bűnösnek. A bíróság engedékenységét azzal indokolta, hogy a vádlottat „tettei során a tiszta nemzeti lelkület és a nemes, önzetlen akarat vezérelte". A bírókat lenyűgözte a nácik célja: „a haza megmentése".[51]

Hitlert közvetlenül 1924 karácsonya előtt engedték szabadon. A többi szélsőséges politikushoz hasonlóan akkor boldogult legjobban, amikor a rossz társadalmi-gazdasági helyzet még rosszabbra fordult. 1923 vége felé és 1924 elején vegyes hírek szivárogtak be cellájába, melyek arra utaltak, hogy a gazdasági válság véget érhet. Az egyik ilyen, egyértelmű jelzés a november 15-én kibocsátott új pénz volt. A németek nekiláttak régi pénzük újra váltására: egy Rentenmark [„járadékmárka"] egybillió régi „papírmárkát" ért.[52]

Stresemann kancellárnak sikerült megteremtenie a stabilitás alapját, ám a parlament ezt nem értékelte, helyette bizalmatlansági szavazást tartott ellene november 23-án. Mindazonáltal eredményei megmaradtak, az infláció véget ért, a franciák hazamentek. Az amerikaiak a stabilitás visszatértére azzal válaszoltak, hogy megígérték, foglalkozni fognak a jóvátételi problémával. Charles Dawes vezetésével egy bizottság 1924. január közepén hozzáfogott a kérdés tanulmányozásához.

Az ezt követő öt évben visszatért az „ingatag normalitás". A radikálisok azonban nem távoztak, de nem is fogadták el a köztársaságot. 1924-ben és 1925-ben még senki sem sejtette a jövőbeli drámai eseményeket, még kevéssé azok kimenetelét.

6.

HITLER ÚJRAKEZDI

Hitler 1924 áprilisában, közvetlenül landsbergi börtönbüntetésének megkezdése előtt írt egy esszét. A kiadatlan írásban kijelentette, hogy a marxizmus 1914 óta aláássa az országot, és hogy bizonyos német vezetők részéről „butaság" azt képzelni, hogy egyszerűen „betilthatják" az ilyen mozgalmat. Azt állította, hogy a marxizmus a „jelenkori emberiség halálos ellensége". Vehemensen ragaszkodott hozzá, hogy a *„marxista internacionalizmust kizárólag a legmagasabb szintű társadalmi elvek és erkölcsösség jellemezte fanatikus, szélsőséges nacionalizmussal lehet megtörni.* A marxizmus hamis bálványát nem lehet elvenni az emberektől anélkül, hogy helyette ne adnánk nekik egy jobb Istent". Benito Mussolinit hozta például, akinek „legnagyobb érdeme", hogy felismerte ezt. „A pusztító, internacionalista marxizmus helyett [Mussolini] nemzeti, fanatikus fasizmust hozott létre, ami Olaszország összes marxista szervezetének szinte teljes felbomlását eredményezte."

A nemzetiszocialista mozgalom feladata hasonló, és kizárólag akkor lehet teljes, ha „Németország megmentve látszik". A harc egészen addig nem ér véget, míg az utolsó marxistát is „áttérítik, vagy kiirtják".[1]

Hitler sohasem volt a parlamentáris demokrácia és a választások barátja. Már Bécsben, fiatalkorában is határozottan taszították a politiku-

sok civakodásai. A weimari köztársaság legnagyobb félelmeit váltotta valóra, bizalmatlansága pedig gyűlöletté alakult át. Mindazonáltal 1919 elején úgy számolt, hogy a német kultúra jelenlegi állapotát tekintve – melyet rendkívül puhának és túlzottan is törvénytisztelőnek tartott – a zsidók kezelésének leghatékonyabb és legtartósabb módja, ha jogi lépésekkel megvonják tőlük a polgári és törvény adta jogaikat.[2]

Egy ideig, a gazdasági és politikai káosz közepette elragadta a Mussolini-stílusú hatalomátvétel iránti lelkesedés. E kudarcával azonban gyorsan visszatért ahhoz az állásponthoz, mely szerint parlamenti eszközökkel érheti el az általa áhított forradalmat. Azt mondta a Landsbergbe látogató párttagoknak, hogy „nem fegyveres összeesküvés révén kell megragadni a hatalmat, hanem vissza kell fognunk magunkat, és be kell jutnunk a Reichstagba", ami választási részvételt jelent a „katolikus és marxista delegáltakkal szemben. Ha a kiszavazásuk tovább is tart, mint kilövésük tartana, legalább az eredményt a saját Alkotmányuk fogja garantálni!" Úgy vélte, a náciknak módjukban áll választások útján megszerezni a hatalmat. Harminckét képviselővel rendelkeztek (köszönhetően az arányos képviseleti rendszernek), és ők számítottak a második legnagyobb pártnak a bajor Landtagban. „Az országban uralkodó körülmények nagyon radikálisan megváltoztak" – elmélkedett.[3]

MEIN KAMPF

Mindenki tud Hitler hírhedt önéletrajzáról. Megvan az az előnye, hogy propagandaírás, így azt fedi fel, amiről azt akarta, hogy az emberek tudjanak. Nem arra helyezi a hangsúlyt, ahogy ő maga valójában létezett, hanem arra, milyennek akarta, hogy lássák, és hogy szerinte miben rejlik az ő vonzereje. Amit mondott, azt azért mondta, hogy követőkre találjon, megnyerje az embereket. A könyv szokatlan őszinteséggel tárgyal számos kulcsfontosságú témát, többek között az antiszemitizmust és az antimarxizmust.

Hitlert meggyőzték, hogy a börtönben írja meg könyvét. Diktálta, először testőrének, Emil Maurice-nak, később pedig az örökké hűséges Rudolf Hessnek. A végül *Mein Kampf* (Harcom) címet kapott könyvet a párt saját kiadója (Eher Verlag) két vastag kötetben jelentette meg, melyek 1929-ig együttesen megközelítőleg harminchatezer példányban keltek el.

Az első kötet 1924-ben készült, és a következő évben jelent meg. Hitlert az év december 20-án engedték ki a börtönből, a második kötetet 1925-ben írta meg, és 1926 végén adták ki. A könyvek ugyan drágák voltak, ám Hitler népszerűségének fokozódásával nőtt az értékesített mennyiség, végül összesen tízmillió fogyott belőle a Harmadik Birodalomban.[4]

A *Mein Kampf*ot sokan szerkesztették, sokan dolgoztak kiadhatóvá formálásán, Hitler azonban beismerte, hogy nem egy nagy olvasmány. Lenin és Sztálin írásai sem voltak falnivalónak nevezhetőek, de legalább általuk a kommunizmus kulcsfontosságú marxista és leninista szövegeket mondhatott magáénak. Sztálin sikerrel győzte le riválisait, és lépett Lenin örökébe, a maga oldalára fordította e szövegeket, és saját változatait a leninizmus bibliaszerű kiegészítéseivé, ezáltal megkérdőjelezhetetlenné tette.

Hitler mozgalma azonban Hitler karizmatikus vezetésén, szavain és tettein alapult. A náci „szöveg" valójában egy 1920-ban készült egyoldalas, azóta változatlan program volt. A nácizmus az volt, amit Hitler annak mondott. A kommunizmustól eltérően nem léteztek egymással versengő értelmezéseket kínáló frakciók. Mindazonáltal annak ellenére, hogy a náci programot nem szisztematikusan hozták létre, a *Mein Kampf* lefektette Hitler számos alapelvét, még ha rendszerezetlen és zilált módon is.

A könyvet politikai röpiratnak szánták, ezért bővelkedett hazugságokban és félrevezetésekben. Lenin és Sztálin írásait szintén valótlanságok és túlzások szőtték át, oktalanság lenne azonban figyelmen kívül hagyni e műveket kegyetlen rezsimjük megértése és működésének leírása során.[5]

Hitler vaskos írása közel hétszáz oldalt tesz ki. A bolsevizmusról nem írt sokat, azonban akárcsak 1923-ban, most is egyesítette az antiszemitizmust az antimarxizmussal, és hangsúlyozta, hogy küldetése az ország megmentése. Kegyetlen egyenességgel fogalmazta meg legfőbb vádját: „Az orosz bolsevizmusban mi a zsidó világuralmi törekvések 20. századbeli megnyilatkozását látjuk."[6]

Az alapul szolgáló fajelméletet sok, a rasszizmust népszerűsítő szerzőtől gyűjtötte egybe. Az általános összegzés ekképpen hangzik: véget nem érő harc folyik az életben maradásért, melynek során az erősebb legyőzi a gyengébbet. A faji küzdelem épp oly alapvető volt Hitler számára, mint az osztályharc Lenin és Sztálin gondolataiban.

Hitler szerint a fajok megtartása érdekében a harc és háború győztesei közösségeket alkotnak, melyek egyike értékesebb, mint a másik. A népeket három csoportra osztotta: „kultúraalapítók, kultúrahordozók és kultúrarombolók". „Kultúraalapítóknak" csak az árja fajt tartotta, a japánokra mint „kultúrahordozókra" tekintett, míg a zsidókat teljes mértékben „kultúrarombolóknak" vélte.[7] Az európai képzeletben a 18. század végétől a 19. század elejéig jelen lévő árjákat minden erénnyel felruházta, míg a zsidókat, azaz szemitákat a legsúlyosabb hibákkal társította.[8]

Antiszemitizmusát a faji tisztaságra való törekvés vonatkozásában magyarázza. A zsidók elleni harc azonban sürgőssé és különlegessé vált számára, elvileg azért, mert a zsidók a marxizmus révén hozzáfogtak az „utolsó nagy forradalmukhoz". Az orosz forradalmat a „legrémisztőbb példának" tartotta, mely a németekre is vár, ha nem lépnek fel harccal ellenük. Az alternatívát a nemzetiszocializmus jelenti, melyet ő „új életfilozófiának", *völkisch*nek, orientációjában rasszistának és marxizmusellenesnek tartott. Az új filozófia, „a népi – völkisch – világnézet elismeri az emberiségnek faji őselemeiben rejlő jelentőségét. Szemében az állam csak a célt szolgáló eszköz, célja pedig az emberiség faji létének fenntartása". Hitler gondolatait a rasszok egyenlőtlenségével indokolta. A fajok nemcsak különbözőek, hanem a nemzetiszocializmus állítása szerint vannak „magasabb és alacsonyabb rendű" fajok. Olyasfajta tudás ez, mely kötelezettségekkel jár. E tudás birtokában „kötelesnek érzi magát arra, hogy a világegyetemben uralkodó örök akaratnak megfelelően a jobbnak és erősebbnek a győzelmét segítse elő, és a silányabbnak, gyöngébbnek alárendeltségét követelje".[9]

E fajelmélet szándékos és megfontolt kísérlet volt arra, hogy az antiszemitizmus a politikai stratégia vonzó központi elemévé válhasson. Hitler úgy szándékozta meggyőzni az embereket, hogy az antiszemitizmust tudomány és értelem révén magyarázza el nekik. Hasonlóképpen hívta segítségül a tudományt rasszista gondolkodása egyéb területein. Úgy szándékozta például fenntartani a fajt, hogy sterilizálja a gyógyíthatatlan betegségben szenvedőket, és megtiltja az alkalmatlanokkal való házasságkötést. Az eugenika, vagyis fajegészségtan tanításait mindenféle fenntartás nélkül, teljes egészében elfogadta. Az eugenika akkoriban nemcsak Németországban, de az USA-ban is nagy népszerűségnek örvendett. Egyszerű elve az volt, hogy elősegítse a „fajilag alkalmas" embereket, míg mindenki mást, „a fajra ártalmasakat" megakadályozzon abban, hogy gyermekük lehessen. Az eugenika és a kötelező sterilizáció tökéletesen illeszkedett Hitler faji filozófiájának többi részéhez.[10]

Megvetette a parlamentáris demokráciát, az általa óhajtott diktatúrát azonban támogatnia kell a népnek. A *Mein Kampf*ban leírta, hogy a poli-

tikai tekintély két alapon nyugszik: a népszerűségen és a hatalmon. A hatalom szilárd birtoklásával párosuló népszerűség egy akár konszenzusos diktatúrának is nevezhető rendszert eredményez, melyben az emberek közös akarattal jóváhagyják, hogy egy teljhatalmú vezető uralkodjon felettük. Hitler felhívta a figyelmet az 1918–1919-ben kudarcot vallott német forradalomra, amikor a „marxista gonosztevők" megpróbáltak népszerűek lenni, és egy ideig sikerrel jártak, azonban nem tudták, miként kormányozzanak.[11]

Németországban - mondta Hitler - „a [1918–1919-es] forradalom *igazi* szerzője és valódi szervezője a nemzetközi zsidó" volt, azonban „a német nép még nem érett meg arra, hogy bolsevista vérposványba gyűrhessék, amint az Oroszországban sikerült". Hitler szemében a forradalomra való német reakció legfontosabb tényezője „a német faj értelmisége és fizikai munkása között fennálló nagyobb egység" volt. Oroszországban ezzel szemben az értelmiség „legnagyobb része nem orosz nemzetiségű vagy legalábbis nem szláv jellegű volt". Csak egy „vékony, értelmiségi felső réteg volt", melyet könnyen eltávolítottak. „Abban a pillanatban, melyben Oroszországban sikerült az írni és olvasni nem tudó, műveletlen tömegek széles rétegeit a velük semmiféle kapcsolatban nem álló felsőbb rétegek ellen forradalmasítani, az ország sorsa már el is dőlt. A forradalom sikerült." Ezzel azonban „a nép nagy tömege rabszolgájává lett zsidó diktátorainak, akik természetesen elég okosak voltak ahhoz, hogy ezt a diktatúrát »népi diktatúrának« nevezzék".[12]

A *Mein Kampf*ban Hitler nagy vonalakban felvázolta, hogy mit szándékozik tenni. A választási lehetőségek áttekintését követően közölte: „Nekünk, nemzetiszocialistáknak tántoríthatatlanul ki kell tartanunk külpolitikai céljaink mellett, amelyek pedig azt követelik, hogy biztosítsuk a földön a német nép számára az őt megillető területet és termőföldet". A „termőföld" keleten van, különösen Oroszországban, és a nemzetiszocialisták „kötelessége" azt megszerezni, különben Németország „pusztulásra ítéltetik". Az alternatívákhoz kapcsolódó figyelemre méltó kijelentésében Hitler megállapította, hogy „Németország vagy világhatalom lesz, vagy nem lesz többé Németország".[13]

Ami Hitler gondolkodásmódját illeti, hogy Oroszország a „zsidó bolsevizmus" áldozatává vált, azt a sors jelének tekintette. Állítása szerint az orosz államszervezetet „a germán elem" hozta létre, az teremtette az értelmiséget, és szervezte meg az egykor hatalmas államot. Oroszország már

századok óta emésztette felső rétegének ezt a germán magvát, amely ma „úgyszólván teljesen kiirtottnak és megsemmisítettnek tekinthető. Helyét a zsidó foglalta el. Amennyire lehetetlen, hogy az orosz nép saját erejéből a zsidó jármot lerázza, éppen annyira lehetetlen viszont, hogy a zsidó ezt a hatalmas birodalmat hosszabb időn keresztül uralma alatt tartsa... Oroszország zsidó uralmának vége egyben Oroszországnak mint államnak a végét is jelenti".[14]

Kijelentve, hogy Oroszországban kiirtották a „német elemet", Hitler az Oroszországon kívüli németekhez fordult, faji harcra szólítva őket. „A sors bennünket arra választott ki, hogy szemtanúi legyünk olyan katasztrófának, amely a népi *[völkisch]* fajelmélet helyességének leghatalmasabb bizonyítéka. A mi feladatunk, a nemzetiszocialista mozgalom hivatása az, hogy népünket erre a politikai belátásra késztesse, hogy jövő célkitűzését ne a Nagy Sándor-i hódítás csalóka délibábjában, hanem a német eke szívós és kitartó munkájában lássa, amelynek számára a kard csak a földet biztosítja."[15]

Az Oroszországgal folytatott háborút önvédelmi háborúként mutatta be. „Németország napjainkban a bolsevizmus következő nagy hadi célja. Minden születőben lévő missziónáriusi elképzelésünk erejére szükség lesz, hogy ismét felemeljük népünket, és megszabadítsuk az embereket a nemzetközi kígyó csapdáitól." A harcot a „zsidók világbolsevizálása" ellen folytatni kell.[16] Egy későbbi, csak 1928-ban befejezett, életében sohasem publikált könyvben részletesebben kidolgozta e külpolitikai elveket, és vele a faj és tér egyedi kombinációját. A legfontosabb pontok azonban már ott sorakoztak önéletrajzában.[17]

A *Mein Kampf* révén Hitler követői bepillanthattak gondolataiba. A mozgalom egyik képzett szónoka később így nyilatkozott: „Ennek a könyvnek kell az összes nemzetiszocialista bibliájának lennie. Minél jobban elmerültem benne, annál jobban magával ragadott a benne kifejtett gondolatok nagyszerűsége. Úgy éreztem, hogy örökre kötődöm ehhez az emberhez." Nem meglepő, hogy a szerző (aki Alsó-Sziléziában született 1890-ben) nagyfokú antiszemitizmusról tett tanúbizonyságot. Hosszas fejtegetéseit egy amerikai professzor által támogatott versenyre 1934-ben készült esszében taglalja.[18]

Sokan minden kétséget kizáróan sohasem olvasták Hitler könyvét, amire azonban szükség sem volt, mivel beszédeiben ugyanazon témákat ismételgette. A könyv Hitler életére vonatkozó egyes adatai tévesek voltak, hemzsegett a ténybeli hibáktól, és zavar jellemezte a kulcsfontosságú

elképzelések tudományos és nyelvi eredetét illetően – legfőképpen az olyan kifejezések vonatkozásában, mint az „árja" vagy a „szemita". Azonban Hitler kegyetlen életfilozófiát kínált követőinek, amit „tudománnyal" támogatott, radikálisan szemben állt a marxizmus minden formájával, szemérmetlenül rasszista volt, és végérvényesen elkötelezte magát az antiszemitizmus mellett.

Hitler pontosan azt mondta, amit tenni szeretett volna, és 1926 és 1933 közötti több száz beszédét következetesség jellemezte. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a kezdetektől fogva rendelkezett volna pontos tervvel. A történéseket nagyrészt az időközben adódott lehetőségekre és alkalmakra adott pillanatnyi reakciók alakították. „Elméletei" ugyanakkor jelzik, hogy gondolatainak és tetteinek őrültsége egységes volt. Mindaz, amit a hatalomra kerülése előtt mondott és írt, valamiféle programsort alkotott. Bárki, aki akkoriban a legkisebb mértékben is érdeklődött a politika iránt – beleértve az olyan külföldieket is, mint Sztálin –, pusztán publikált írásaiból is megismerhette gondolatait.

FÜHRER-KULTUSZ ÉS TÖRVÉNYES FORRADALOM

Ernst Hanfstaengl, Hitler egyik közeli, felsőbb társadalmi körökbe tartozó barátja meglátogatta őt a börtönben, és segített neki kicsempészni a *Mein Kampf* egy részét. Ő és Hitler együtt menetelt azon az 1923. november 9-i végzetes napon, ám Putzinak, ahogy becézték, sikerült elmenekülnie. Örömmel vállalta Hitler könyvének korrektúrázását, azonban a stílushibák és a gyenge nyelvtan használata elborzasztotta, és némely részt teljességgel értéktelennek tartott. Mindazonáltal megjegyezte a könyvről, hogy „ha keresztülrágjuk magunkat a túlburjánzó szövegen, akkor feltárul előttünk Hitler valója, minden egyes vakfoltjával együtt, melyet fantasztikus energiával és céltudatossággal elegyít – meg fecsegéssel".[19]

Hanfstaengl megragadta azt a pillanatot, amikor formálódni kezdett a Führer-kultusz. Az a benyomás élt benne, hogy az 1923-as puccsig egyszerűen „Herr Hitler" volt. Valószínűleg Rudolf Hess indította útjára a kultuszt a landsbergi börtönben, ahol a *„der Chef"* (Főnök) kifejezést kezdte használni, ám hamarosan a *„der Führer"*-t alkalmazta, Mussolini *„il Ducé"*-ja mintájára. A *„Heil"* köszöntés pedig, mely gyakorinak számított (és ma is az) Ausztriában, fokozatosan kezdett átalakulni.

Hanfstaengl szerint a *„Heil Hitler"* egy jelszó volt, mely egyre inkább Hitler különlegességét szuggerálta, ami miatt Hanfstaengl azt nem volt hajlandó használni. Ő ragaszkodott a régi és hivatalos *„Herr Hitler"*, később pedig a *„Herr Reichskanzler"* megszólításhoz. Hitler sohasem kért vagy utasított senkit arra, hogy Führernek szólítsa, ahogyan Sztálin is lekicsinyelte a *vozsgy* megnevezést, mégis mindketten örömüket lelték e tiszteletadásban.[20]

A vezérkultusz és a Heil Hitler köszöntés egyesítette és megtestesítette a teljhatalommal rendelkező vezető személye körüli náci mozgalmat. A két háború közötti időszakban Európa-szerte diktátorok bukkantak fel, akik közül a legfontosabb Sztálin, Hitler és Mussolini volt. Ők állandóan teljes katonai díszben pompáztak, és gyakran szalutáltak. Uniformizált követőik a hadsereg mintájára szerveződtek, mintha még mindig hadban állnának – és saját álláspontjuk szerint abban is álltak.

1925. február közepére, mindössze a szabadulását követő néhány hónap elteltével, Hitler a politikai hatalom megszerzésének új alapjait fektette le. Engedélyt kapott a bajor kormánytól a törvényen kívül helyezett NSDAP és a *Völkischer Beobachter* újbóli működtetésére. Új alapítógyűlést hívott össze, hiszen a párt távollétében már majdnem megszűnt létezni. Azonnal követelte, hogy ismerjék el vezetőnek. Aki nem tudta elfogadni dominanciáját, annak nem volt többé helye a pártban. A Sturmabteilungot (SA) szintén újraalapították. Mindkettő célja egyszerű volt: „A mozgalom teljes ereje a német nép legszörnyűbb ellenségei, a zsidók és marxisták ellen irányul."[21]

A február 27-én a Bürgerbräukellerben – az 1923. november 8-i puccskísérlet helyszínén – tartott gyűlés alkalmával Hitler újraalapította a pártot. A terem zsúfolásig megtelt háromezer emberrel, a rendőrségnek vagy további kétezret el kellett küldenie. Ezúttal sem volt semmi ingyen: jelképes belépődíjat – egy márkát – kértek a résztvevőktől. Hitler a tömeget inspirálva vezetése alatti egységre szólított fel, és arra, hogy a náci mozgalombeli fő ellenfelei is csatlakozzanak hozzá.

Újraélesztette a párt lobogóját, és emlékeztette a közönséget annak jelentőségére: a horogkereszt a munkát, a fehér szín a nacionalista irányultságot, a piros pedig a szociális érzületet jelképezte. A céljukat ekképp foglalták össze: „Harc a németeket szörnyű állapotba juttató ördögi hatalom ellen, harc a marxizmus, valamint e világjárvány és métely, vagyis a zsidók ellen."[22]

A beszédekről „Hitler-láz", „Az államhatalom provokálása", „Hitler diktátor" főcímek alatt és egyéb kevésbé színes kifejezések formájában számoltak be, melyek mind azt jelezték, hogy Hitler visszatért, megátalkodott és népszerű. Provokációjára a bajor rendőrség március 9-én válaszolt: eltiltotta őt a nyilvános beszédektől, azzal az indokkal, hogy erőszakra bujt fel. A szájzárrendeletet két éven át, 1927. március 5-ig tartották fenn, azonban addig is „magángyűléseken" szónokolhatott.[23]

A pártban egyetértés volt a tekintetben, hogy céljaikat törvényesen, választások révén kívánják elérni.[24] Az egyik első olyan alkalom, melynek során kiderült, hogy a párt mit tenne, az új köztársaságielnök-választás volt. A szociáldemokrata Friedrich Ebert, az első elnök, 1925. február 28-án meghalt.

Hitler és a jobboldal megvetette őt, mivel az 1918. november 9-i árulást testesítette meg. Ebert megüresedett pozíciója azonban túl fontos volt ahhoz, hogy figyelmen kívül hagyhassák. Az alkotmányosan meghatározott elnöki státusz nagyobb hatalmat jelentett, mint az amerikai elnöké. Olyan államfő volt, akit az emberek közvetlenül választottak meg hét évre, és ő volt a fegyveres erők parancsnoka. Ő jelölte ki a kancellárt – a kormányfőt –, akinek rendelkeznie kellett a Reichstag bizalmával (vagy toleranciájával), ám akkor is posztján maradhatott, ha az elnök támogatta. Az alkotmány 48. cikke értelmében az elnök szükségállapotot hirdethetett, és ha úgy látta szükségesnek, rendelet útján – akár a költségvetésre vonatkozóan is – törvényt alkothatott. Elméletben a Reichstag meggátolhatta e szükséghelyzeti lépéseket, azonban az elnök a Reichstag feloszlatásával és új választások kiírásával megakadályozhatta az ilyen irányú terveket. Ebert 134 szükséghelyzeti rendeletet bocsátott ki a demokrácia és a köztársaság fenntartása érdekében, ami jól demonstrálta az elnöki intézmény dominanciáját.

A nácik nem tudták Ebert halálát saját javukra fordítani, ám Hitler rávette Ludendorff tábornokot, hogy a náci párt jelöltjeként induljon, így heten versengtek a választáson. Egyikük sem szerzett abszolút többséget, ezért második fordulóra került sor. Ludendorff olyan rosszul szerepelt az első szavazáson (1,1 százalék), hogy kiesett a második körből. Az eredménynek köszönhetően, melyre Hitler kétségtelenül számított, Ludendorff már nem volt Hitler lehetséges jobboldali riválisa. A második körben a jobboldal új jelölttel, a hetvennyolc éves hadseregtábornokkal, a tannenbergi hőssel, Paul von Hindenburggal állt elő. Az SPD és a Katolikus Centrum az egykori kancellárt, (a Centrumpárthoz tartozó) Wilhelm Marxot támogatta. A kommunisták ragaszkodtak hozzá, hogy pártvezetőjük (Ernst Thälmann) továbbra is versenyben maradjon.

Hindenburg nem szerzett abszolút többséget, ám Marxszal szemben, aki 13 751 605 szavazatra (45,3 százalék) tett szert, 14 655 641 szavazatot (48,3 százalék) gyűjtött be. Thälmann messze lemaradva a harmadik helyen végzett 1 931 151 szavazattal (6,4 százalék); ha e szavazatokat Marx szerzi, az már elegendő lehetett volna megválasztására.[25] A szociáldemokraták keserűen a kommunistákra mutogattak, és őket vádolták, amiért Hindenburg győzött. Az idős hadseregtábornok gyakorlatilag személyesen fel sem lépett a választási kampányban, azonban az ország jelentős részét mozgósította az SPD és a KPD ellen. Az ő megválasztása vereség volt a köztársaság számára.

Hindenburg köztársaság-ellenes volt, erős antidemokratikus hajlammal, most pedig Németország legnagyobb hatalmú pozícióját töltötte be. Az aggodalmat nem kifejezetten maga Hindenburg váltotta ki, hanem az őt körülvevő „vezérkari csoportosulás" *(Generalstabskamarilla)*. Alapjában véve azonban sokkal lojálisabb volt az alkotmányhoz, mint egyesek remélték – vagy tartottak tőle –, mégis Hindenburg volt az, aki az őt körülvevők tanácsára 1933 januárjában Hitlert nevezte ki kancellárnak.

Új emberek kezdtek belépni az NSDAP-be Bajorországon belül és kívül egyaránt. Közülük néhányan, például a Ruhr-vidéki Rheydtből származó Joseph Goebbels, hozták magukkal saját elképzeléseiket, melyek egy része nem illeszkedett Hitleréihez. Goebbels Hitlernél képzettebb, érthetőbb és számos új csatlakozónál „szocialistább" volt. Olyan messzire is elment (karrierje elején), hogy empátiát mutatott a bolsevizmus iránt, és szövetség létrehozását javasolta Németország és Szovjet-Oroszország között. Gregor Strasser, egy szintén magas képzettséggel rendelkező bajor észak felé továbbította a náci üzeneteket, Hitler utasításainak megfelelően. Strasser visszafogottabb volt az antiszemitizmus tekintetében, és inkább a Goebbelsre jellemző társadalmi-gazdasági álláspontot képviselte. A terjeszkedő pártban további árnyalatnyi nézetkülönbségek is jelentkeztek, azonban ez az orosz forradalom előtti vagy utáni marxista különállásra még kismértékben sem hasonlított. A nácik egy dologban egyetértettek, és ez Hitler nélkülözhetetlensége volt.

Hitler 1926. február 14-én Bambergbe összehívott egy „vezetői gyűlést", melyen a rendőrségi jelentések alapján 60-65 pártvezető vett részt.

Határozottan elutasított bármiféle szövetséget a Szovjetunióval. Bármilyen Oroszországgal való „együttes haladás Németország azonnali bolsevizálását" eredményezné, ennélfogva „nemzeti öngyilkosság" volna. A földet érintő kérdések tekintetében Hitler aggódott a faj egészségéért, és úgy gondolta, hogy a német népnek nem a messzi gyarmatokon, hanem Kelet-Európában van szüksége térre. Ami a német hercegek földjeinek kisajátítását illeti, Hitler kikelt az olyanok ellen, mint Goebbels.

Hitler hallani sem akart a föld államosításáról. Nem akarta, hogy a nácikat összekeverjék a kommunistákkal. „Számunkra nem léteznek hercegek, pusztán németek." Megragadta az alkalmat, hogy a szocialistább érzületűeket a zsidókhoz kapcsolja. „Mi a törvény talaján állunk, és nem fogunk törvényes keretet biztosítani a zsidó kizsákmányoló rendszernek, hogy kifossza népünket." Hitler azonban szerette volna „a nem német »hercegeket« megfosztani a pénzüktől, a tőzsdétől, a kereskedelemtől".[26]

Goebbels bevallotta naplójában, hogy mennyire meglepte Hitler nézőpontja e kérdéseket illetően. Azon töprengett, hogy talán valamiféle rossz ítélőképességgel rendelkező „reakciós": „Oroszkérdés: tökéletes melléfogás. Olaszország és Anglia természetes szövetségesünk. Rémes! A mi feladatunk a bolsevizmus szétzúzása. A bolsevizmus zsidó szemfényvesztés! Oroszország örökébe kell lépnünk! 180 millió!!" Goebbels azt írta Hitler beszédéről: „Bizonyára életem egyik legnagyobb csalódása."[27]

Időbe telt, hogy Hitler őt és az északi csoportot a maga pártjára állítsa. A potenciális szakadás lehetőségét a Hitler által keltett személyes meggyőzés akadályozta meg. Meghívta Goebbelst Münchenbe, és személyesen magyarázta el beszédét. Ahogy mondta: „Oroszország fel akar falni bennünket." Az effajta kijelentésekkel, valamint személyes hatásával sikerült megnyernie az ellenséges Goebbelst, aki ezt írta naplójába április 13-án: „Meghajlok a nagyobb ember, a politikai zseni előtt."[28] Gregor Strasserhez hasonlóan megértette, hogy Hitler nélkül semmi esélyük sincs.

Hitler kellően okos volt, hogy az effajta lehordást kiegyensúlyozottan és csak szükség esetén, magánkeretek között végezze, úgy, hogy ugyanakkor kinyújtja kezét, mely gesztust pártbeli előléptetés követte. 1926 szeptemberében Strasserből propagandavezetőt csináltak, az év végére pedig Goebbels berlini gauleiter (kerületi vezető) lett. Ez volt Hitler két legjobb választása: mindkét személy fanatikus, intelligens és fantáziadús, mindemellett jó szervező és saját jogán tehetséges szónok volt.[29]

HARMADIK RÉSZ

SZTÁLIN DIADALA A POLITIKAI RIVÁLISOK FELETT

7.

HARC A KOMMUNISTA UTÓPIÁÉRT

Mire Lenin ötvennégy éves korában, 1924. január 21-én meghalt, létrejött a kommunista rezsim, kialakultak alapvető vonásai. Az egypárti és egyideológiájú állam gyakran alkalmazta a terrort, a hatalom fél tucat ember – a Politbüro, a kommunista párt központi bizottsága végrehajtó testületének tagjai – kezében összpontosult. Lenin rendkívül centralizált uralmi rendszerét a „proletárdiktatúra" nevében hozta ugyan létre, azonban az intézmények, kongresszusok és az alkotmány harsonaszava mögött a szovjet vezér sokkal erősebb és autokratikusabb volt, mint a legnagyobb hatalmú cárok. Lenin megsemmisíttette ellenségeit, és kénye-kedve szerint hagyta figyelmen kívül a nép akaratát.

A kommunista vezetők közül Sztálin volt a legkevésbé képzett, azonban pszichológiai előnnyel rendelkezett riválisaival szemben, mivel szerény körülmények közül, a távoli Grúziából, egy gazdaságilag visszamaradott, nem orosz nyelvet beszélő, vad kaukázusi vidékről származott. Az oroszt mint második nyelvet tanulta meg, és egész életében grúz akcentussal beszélt.[1]

1878. december 6-án látta meg a napvilágot, ám a dátum megkérdőjelezhető. Apja, Visszarion Dzsugasvili nyers jellemű és alkoholista cipész volt, aki végül elhagyta családját. Anyja, Jekatyerina a többi szegény

goribeli asszonyhoz hasonlóan ott dolgozott, ahol munkát talált, így varrónőként és házvezetőnőként kereste meg a betevőt. Mindent megtett annak érdekében, hogy elősegítse Joszif vallási neveltetését és oktatását. Amikor Joszif kilencéves lett, beíratta a kisváros görögkeleti elemi iskolájába.

1894-ben, tizenöt évesen Joszif Tifliszbe (Tbliszi), a tartományi fővárosba utazott, ahol a papneveldében tanult. Ez számított a legfontosabb középiskolának az egész Kaukázusban, azonban kíméletlen volt és katonai fegyelmet követelt. A diákok a környék legtehetségesebbjei közül kerültek ki, és élénken érdeklődtek a politika iránt. Akkoriban a marxizmus és egyéb előrehaladott nyugati nézetek mellett a grúz nép sérelmei számítottak a legfontosabb témáknak. Grúzia még orosz mércével mérve is elmaradott helynek számított. Oroszországbeli 1861-es eltörlését követően a jobbágyság itt fennmaradt, és amikor végre Grúziában is emancipálódtak, kedvezőtlenebb körülmények között éltek, mint Oroszországban. A zsarnoki Sztálinná váló fiú benyomásokra fogékony gyermek volt, akit minden kétséget kizáróan befolyásolt a körülötte érezhető hangulat és elégedetlenség. Felhagyott tanulmányaival, és lázadóvá vált.

A fiatal Sztálin hamarosan elköteleződött az „ügy" iránt. Tizennyolc vagy tizenkilenc éves korára megvetette a létező társadalmat, és feladta a „normális" jövőre vonatkozó elképzeléseit. 1899-ben otthagyta a szemináriumot, még a vizsgáit sem fejezte be. Vonzódott a marxista körökhöz, betiltott szövegek megbeszéléseiben vett részt. Hivatalos önéletrajza, melyet fél évszázaddal később publikáltak, azzal a hősi feljegyzéssel bővült, miszerint azért távolították el az iskolából, mert marxista propagandamunkát végzett. Miután kikerült az iskolából, rövid időre munkába állt, azonban hamarosan a bujkáló életformát választotta, és főállású forradalmárrá vált.

Az orosz mozgalom a marxista eszmékhez – melyeknek akkorra már számos követője volt Nyugat-Európában – kötődő, társadalmilag periférián élő egyének laza szövetségéből állt. A populista vagy agrárszocializmust szélesebb körben elfogadták Oroszországban, ám még ez is kevés követőre talált. Marx eszméi korának leghaladóbbjai közé tartoztak a követői szemében. 1898-ban néhányan megjelentek az OSZDMP (Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt) alapító kongresszusán. 1903-ban, a második kongresszussal komolyabb próbálkozásra került sor, ám (ahogy korábban szó volt róla) a párt két frakcióra bomlott: a bolsevikokra (többség), Leninnel az élen, illetve a mensevikekre, vagyis a kisebbségre.

Lenin a fiatal orosz radikálisok között az *Iszkra* (Szikra) 1900-as alapításával tett szert hírnévre. Az emigránsok újságját Németországban adták ki. Támogatta az olyan földalatti tevékenységet, mely „szikrájával" lángra lobbanthatja a forradalmat. Lenin azonban *Mi a teendő?* c. értekezésével (1902) szerzett még nagyobb ismertséget. Olyan embereket állított a maga oldalára, akik – pl. Sztálin – fellelkesültek attól a gondolattól, hogy egy maréknyi forradalmár gyökeres változásokat idézhet elő. Elfogadták Lenin gúnyos megjegyzését arról, hogy a munkások sajnálatos módon hajlanak arra, hogy a rendszeren belül tevékenykedjenek: „Minden ország történelme arról tanúskodik, hogy a munkásosztály kizárólag saját erejéből csak trade-unionista tudatot képes kifejleszteni, vagyis csak azt a meggyőződést, hogy szervezetekben kell egyesülnie, hogy harcolnia kell a munkáltatók ellen, hogy a munkásoknak szükséges törvényeket kell kicsikarnia a kormánytól stb." Lenin készségesen elfogadta a mindenre alkalmazható marxista kijelentést, hogy amelyik munkás nem ért egyet, az „hamis tudatban" szenved, és nincs tisztában azzal, hogy mi szolgálja leginkább érdekét. A többi marxistától eltérően nem alkalmazta a paternalista utat a munkások „felvilágosítására", azonban eltökélten állította, hogy a forradalmat kívülről kell a munkások közé bevinni.[2]

Sztálin tetszését elnyerték e gondolatok, és már jóval azelőtt leninistává vált, hogy személyesen találkozott volna inspirációja forrásával. Rendületlenül képviselte a lenini *Mi a teendő?* elveit a grúz földalatti mozgalmakban. Leninhez hasonlóan kedvelte azt az erősen elkötelezett egyénekből álló szoros csoportot, mely készen áll arra, hogy akármilyen módszer alkalmazásával elősegítse az általa áhított világ létrejöttét. Mindketten úgy érezték, tudatában vannak annak, hogy mi a legjobb az általuk „megmenteni" kívánt emberek számára.[3]

SZTÁLIN KORAI POLITIKAI KALANDOZÁSAI

Sztálin az a fajta szélsőséges volt, aki Lenin szavaival élve „határtalanul elkötelezett a forradalom iránt".[4] A cári titkosrendőrség és kémhálózat éberségének köszönhetően azonban nemsokára eltűnt a grúz radikális körökből: mivel üldözték, földalatti életre kényszerült. A rengeteg általa

használt álnév közül elsőként a „Kobát" vette fel. Ez egy Alekszandr Kazbegi által írt, akkoriban jól ismert grúz regényből származott, melyben a hősies Koba a helyi népet a szabadság és a függetlenség felé vezeti. Joszif Dzsugasvili nyilvánvalóan jól érezte magát Kobaként, és főállású forradalmár lett.

Belépett az írók, álmodozók, idealisták, fanatikusok, anarchisták, összeesküvők és merénylők különös és néha enyhén őrült világába. Kitűnő példányává vált egy új politikai fajnak, férfiak és nők közösségének, akik önzetlenül átadták magukat egy felsőbb ügynek, és készen álltak arra, hogy céljaik elérése érdekében megvonják maguktól az összes e világi kényelmet. Azt akarták, hogy az emberek teljes boldogságban és e világi megváltásban részesüljenek, ha kell, akkor erőszak és terrorizmus árán. A legtöbbjük aszkéta volt, szinte úgy élt, mint egy középkori szerzetes. Kobát legalább kilenc alkalommal tartóztatták le, és száműzték, gyakran Szibéria messzi szegleteibe. Buzgóságát semmi sem tudta elvenni, újra és újra megszökött, és valahogy visszajutott Oroszországba, majd ismét belevetette magát a küzdelembe.

Saját szemével látta a nyomort és a társadalmi borzalmakat, és megtapasztalta, milyen az, ha a nagyipar felváltja a mesteremberek munkáját, hiszen cipész apja is azért vesztette el megélhetését, mert egy új, nagy gyárral kellett versenyeznie. Az olyan igazi hívők, mint Sztálin számára a marxizmus „tudományos" megalapozottságot kínált abban, hogy a boldogság nem a visszalépésben, hanem az előrehaladásban rejlik, és a „jó" végül győzedelmeskedik.

Sztálinnal egy időben sok száz férfi és nő tette magáévá ezt az üzenetet és a professzionális forradalmár szakmát. Az orosz marxizmusban, mely Marx tanításait a forradalmi terrorizmussal elegyítette, nem volt hely a demokraták vagy a liberálisok félmegoldásainak. A gyökeres változtatás iránti igény túlhaladt az orosz marxistákon, és egyéb forradalmi csoportokra is átterjedt. Az érzelmek olyan magasságokba hágtak, hogy minden változást akaró érintetté vált, így aztán a mérsékeltekre épp oly rossz szemmel tekintettek, mint magára a cári rezsimre.

A terrorista támadások áldozatainak száma, beleértve az ártatlanokat is, fokozatosan emelkedett. Az 1860-as évektől a századfordulóig megközelítőleg száz ember lelte halálát ilyen merényletekben, ám 1905-öt követően a terrorista gyilkosságok száma soha nem látott magasságba emelkedett. Az újságok nem foglalkoztak már a történtek egészével, néhányról mindössze egy rövid írásban tudósítottak, és különféle forradalmi csoportokat neveztek meg a merényletek, bankrablások és egyéb hasonló bűncselekmények elkövetőiként. A 20. század első tizenhét évében birodalomszerte a terroristák megközelítőleg tizenhétezer embert gyilkoltak vagy sebesítettek meg.[5]

Kevés információ áll rendelkezésre Sztálin korai pályáját illetően, és még kevesebb a magánéletéről. Lázadt a meglévő társadalom ellen, ugyanakkor kellően tradicionalista volt ahhoz, hogy 1902-ben vagy 1903-ban megházasodjon. Felesége, Jekatyerina testvére volt egy forradalmárnak, Alekszandr Szvanidzének, akivel Sztálin egy tifliszi búvóhelyen találkozott. Jekatyerinában azt kedvelte leginkább, hogy nem tartozott kifejezetten a mozgalom divatos „új női" közé, akiket a szexuális szabadságuk miatt erkölcstelennek tartott. Felesége otthont teremtett számára, és a szökésben lévő Sztálin, amikor csak tudta, meglátogatta. Azt, hogy pontosan miként és miből éltek, rejtély övezi, akárcsak egyetlen fiuk, Jakov pontos születési időpontját (valószínűleg 1908, esetleg 1907). Sztálin mélyen elszomorodott, amikor Jekatyerina 1907 novemberében elhunyt. Folytatta a hajthatatlan forradalmári életét, és folyton költözött, hogy egy lépéssel mindig a rendőrség előtt járjon.[6]

Lenin a századfordulót követően az *Iszkra* újságban többet árult el a párt szervezetéről. Nem élt Oroszországban, és nem állt kapcsolatban a hatalmas cári birodalom átlagembereivel. Eltökélten törekedett arra, hogy a küzdelmet nyilvánosan vívják, azonban olyan kevés volt az ismerete, hogy nem tudta megítélni az 1904-es és 1905-ös szerencsétlenséget követő társadalmi reakciót, mely a katasztrofális orosz–japán háború nyomán alakult ki. Kezdetben nem értékelte nagyra az 1905. januári véres vasárnap jelentőségét, ahogy a sztrájkok, zendülések és összehangolt társadalmi tiltakozások sorát sem, mely végül a forradalomban tetőzött. A fiatal Sztálin az OSZDMP tifliszi bizottságának tagjaként sokkal jobban benne volt az eseményekben, azonban nem töltött be vezető szerepet a messzi Grúziában, ahol az év során súlyos elnyomó intézkedésekre került sor.[7]

A II. Miklós cár által 1905 októberében kiadott manifesztum után Lenin visszatért Oroszországba. Pszichológiailag távol állt a tömegtől, azonban Lev Trockijtól, az ádáz mensevikétől, a radikális szentpétervári szovjet vezetőjétől eltérően nem pusztán demagóg szónok volt. Készen állt a terrorizmus minden lehetséges fajtájának alkalmazására, beleértve a merényleteket és a „konfiskálást" is. Furcsa és szokatlanul amatőr javasla-

tokkal is előállt, például, hogy a politikai aktivisták mindig tartsanak maguknál savat, melyet az őket üldöző rendőrökre vethetnek. Készen állt azonban arra, hogy előnyt kovácsoljon az új választásokból. A párt legtöbb vezetőjétől eltérően hasznosnak tartotta képviselőjelöltek indítását az Állami Dumába.

Miután elfojtották az 1905. decemberi felkelést, az akkor még mérsékelt forradalom áradata megfordult, Lenin pedig a saját biztonsága érdekében Finnországba távozott. A decemberi tanulság az volt, írta a következő nyáron, hogy „bebizonyosodott", az általános sztrájk nem megfelelő válasz. Ehelyett az „azonnali feladat" a tömegek szervezése és a rezsim megdöntésére való felkészítése. Hatalmat akart, nem választásokkal való játszadozást. Szokásos magabiztosságával megállapította, hogy az elkövetkező „nagy tömegharcban" katonai módszerekre lesz szükség. Eljön az ideje a szervezett tömegek támadásának, mondta, akiket – mint fogalmazott – „könyörtelen megsemmisítő háborúba" vezetnek.[8] 1907 vége felé Nyugat-Európába távozott, és csak egy évtizeddel később, a cári rezsim összeomlásakor tért vissza.

Sztálin első alkalommal hagyta el Grúziát, amikor 1905 decemberében megválasztott delegátusként a finnországi Tammerforsba (Tampere) küldték egy bolsevik kongresszusra. Visszaemlékezésében leírta, hogy mennyire várta azzal a Leninnel való találkozást, aki „pártunk kőszáli sasa, nagy ember", azonban határozottan ellenezte Lenin azon álláspontját, hogy a párt részt vegyen a választási politikában, miután az 1905-ös események nyomására a cár demokratikus engedményeket tett.[9] Lenin célja egyáltalán nem a parlamentáris demokrácia volt, mégis úgy gondolta, hogy nyerhet azáltal, ha a rendszert belülről bomlasztja. Sztálin ezzel nem értett egyet, mert úgy vélte, hogy az ilyen politikai részvétel elszívná a forradalmi mozgalom erejét. Nem akart kompromisszumokat, „a proletárság és parasztság demokratikus diktatúráját" tűzte ki célul.[10]

Lenin még nagyobb ellenállásba ütközött, amikor a mensevikekkel való újraegyesülést szorgalmazta. Ezt a kezdeményezését 1906 áprilisában ismét felkarolták, és elfogadták az OSZDMP stockholmi Összoroszországi Kongresszusán. Annak ellenére, hogy a párt a felszínen egyesülni látszott, a mélyen meghúzódó szakadék nem szűnt meg. A mensevikek (akiket olyanok vezettek, mint Trockij) a forradalom mellett foglaltak állást, ám ők Lenintől eltérően úgy értelmezték a marxizmust, hogy a forradalmat a középosztály vezeti, és polgári jogokat és demokráciát eredményez.

Sztálin részt vett a stockholmi üléseken, és bár tisztelettel tekintett Leninre, nem volt talpnyaló. Ők ketten fontos kérdésekben nem értettek egyet. Lenin úgy gondolta, hogy a földet az államnak el kell vennie, államosítania kell, míg Sztálin azt a nézetet vallotta, hogy a kommunistáknak meg kell ragadniuk a lehetőséget a parasztok maguk mellé állítására azáltal, hogy odaadják nekik az áhított földet. A vitát Lenin nyerte, ám az 1917-es októberi forradalom idején, amikor oda kellett adnia a földet a parasztoknak, hogy azok a forradalom oldalára álljanak, rájött, hogy Sztálinnak volt igaza.[11]

A háború előtt Sztálin általában békülékenyen lépett fel párton belüli ellenzőivel szemben, és rosszallta, ahogy Lenin sértegeti és megalázza őket. Mindazonáltal követte a kellemetlen taktikát, és a Kaukázusban Lenin képviseletében dolgozott együtt egy „Kamo" álnevű (igazi nevén Szimon Ter-Petroszjan) örmény forradalmárral, goribeli gyermekkori barátjával. Mindketten a Harci Technikai Csoport nevű kétes szervezet tagjai voltak; ezt manapság a párt „adománygyűjtésért" felelős fegyveres szárnyának neveznénk, mely bankrablással foglalkozott. Az effajta tevékenységek elborzasztották a mensevikeket, és távol tartották őket a bolsevikoktól. Lenin és az elvtársai kedvelték az ilyenfajta „kisajátítást", ám Trockij és mások úgy vélekedtek, hogy semmivel sem különbek a közönséges bűnözőknél.[12]

Lenint lenyűgözte a Sztálin által szervezett és Kamo által végrehajtott 1907. júniusi tifliszi postakocsirablás. Az OSZDMP 1907-es londoni kongresszusán ismét elítélték a bolsevik törvénytelenséget, ám Lenin terrorista és „kisajátítási" tevékenységének égisze alatt folytatódott a forradalmárok effajta finanszírozása. E grúziai „kisajátítások" (rablások) során hatalmas pénzösszegekre tettek szert, és Sztálin élete későbbi szakában azzal hencegett, hogy alkalmanként akár negyedmillió rubelt is raboltak. Lenin és a bolsevikok a mensevikek és mások véleménye ellenére folytatták ez irányú tevékenységüket. Vagyis azelőtt, hogy a bolsevikok hatalomra kerültek volna, nem sokat foglalkoztak a hagyományos erkölccsel és törvényességgel.[13]

Lenin nagyon megkedvelte Sztálint elkötelezettsége, könyörtelensége és értelmi képességei miatt. Természetes szövetségesként az oldalán akarta tudni Sztálint, ám a cári titkosrendőrség szigorú felügyelete mellett nehéz volt találkozniuk. Sztálin ugyan elismerésben részesült tetteiért és néhány grúziai publikációjáért, azonban az igazi fordulópontot karri-

erjében 1912 januárja jelentette. Lenin a bolsevik frakció prágai ülésén követelte, hogy a jelen nem lévő Sztálint vegyék be az új Központi Bizottságba. Lenin úgy hívta össze az ülést, hogy mindössze tizennyolc delegált jelent meg, akik közül tizenhat bolsevik volt, és így állították össze a bizottságot.[14]

Lenin Sztálin iránt érzett szimpátiája nem volt meglepő, ismerve Sztálin hozzáállását, lojalitását és „pénzalapnövelő" tevékenységét. Sztálin velejéig leninista volt, és a mensevikek ádáz ellensége a Kaukázusban. 1912-re Lenin már jóval elismerőbb volt, mint korábban, amikor nem értett egyet Sztálinnal és a többi *praktyiki*vel (gyakorlati emberrel) abban, hogy a parasztok földet kapjanak. Kezdett felfedezni valami különlegeset Sztálinban, az „acélemberben", ahogy ő nevezte magát akkoriban. Sztálin egy sor álnevet használt egészen körülbelül 1910-ig, amikor a „Koba" új vezetéknévvel, a „Sztálin"-nal egészült ki. A Kobát továbbra is használta mint keresztnevét, igazi keresztnevéhez, a Joszifhoz azonban csak az októberi forradalom során tért vissza.

SZTÁLIN, A NEM OROSZ

Sztálin más tulajdonságai miatt is kitűnő választás volt Lenin számára. Ismerte a valós orosz politikai helyzetet, mindenekfelett a kaukázusi régióban, és azzal az előnnyel is bírt, hogy társadalmilag közelebb állt a munkásosztályhoz, mint a párt legtöbb vezetője. Szervezett sztrájkokat, és közvetlen kapcsolatban állt a munkásokkal.

Mindemellett Sztálin nem orosz nemzetiségű volt, és kellő tájékozottsággal bírt a bonyolult nemzetiségi kérdést illetően, ami már önmagában elnyerte Lenin tetszését, elvégre egy soknemzetiségű birodalomban szeretett volna forradalmat végrehajtani. Egy pártaktivistákkal Krakkóban folytatott központi bizottsági ülés alkalmával 1912 végén mindketten hosszasan beszéltek a nemzetiségi kérdésről, mely téma egyre nagyobb teret nyert Európában, és nagy jelentőséggel bírt a szocialisták számára. Lenin azt javasolta, hogy Sztálin írjon erről egy cikket a *Proszvescsenyije* (Oktatás vagy Felvilágosítás), a párt legfőbb elméleti lapja számára.

Sztálin január–februárban Krakkóból Bécsbe utazott, hogy további kutatásokat végezzen. Amikor Lenin megkapta a kész cikket, nagyon megörült, és februárban egy gyakran idézett, Makszim Gorkijnak írt levelében Kobát „csodálatos grúznak" nevezte, aki tanulmányt ír számára. Ebben az írásában Sztálin bebizonyította, hogy tájékozott a nemzetiségi és a kaukázusi etnikai kérdésekben, és átlátja Nyugat-Európában a szocialisták között a nacionalizmusról folyó bonyolult vitákat. Tanulmánya hamarosan klasszikussá vált, és kikövezte számára azt az utat, mely öt évvel később Lenin kormányában a nemzetiségi népbiztosi tisztséghez juttatta.

Noha másra számítanánk, Sztálin nem támogatta a kisebbségek hatalmas orosz olvasztótégelybe való egyszerű beleömlesztését. Azonban nem fogadta el egyes nyugati szocialisták azon nézetét sem, miszerint a kisebbségeket nagyobb fokú autonómiával és saját, választott irányító testülettel kell felruházni, függetlenül attól, hogy egy soknemzetiségű birodalom mely szegletében élnek. Úgy vélte, e stratégia feldarabolódáshoz vezetne, ezért helyette önrendelkezésre szólított fel, melyben a kormány támogatná a kisebbségek nyelvét, kultúráját és oktatását. Mindazonáltal a különféle nemzetiségek munkásai nem csatlakoznának saját, különálló intézményekhez, hanem „egyesült kollektív testületeket" formálnának, „melyek egy párttá állnának össze", és az általa „az ország teljes demokratizálódásának" nevezett folyamatért dolgoznának.[15]

A sztálini megközelítés megakadályozta, hogy a forradalmi mozgalom több száz nemzeti variánsra essen szét. Hosszú távon egy soknyelvű országban, különösképpen egy olyanban, ahol oly sok nemzetiségi csoport élt, mint a Szovjetunióban, nem létezett könnyű megoldás a nemzetiségi problémák kezelésére.[16]

1913. február végén Sztálin véget vetett hathetes külföldi tartózkodásának – ez volt a leghosszabb időszak, amit Oroszországon kívül töltött –, és visszatért Szentpétervárra. Rövidesen letartóztatták, majd ismét száműzték, ezúttal négy évre Szibériába. A cári rezsim 1917. februári összeomlásáig nem is tért vissza.

SZTÁLIN 1917-BEN

Sztálin az 1917-es forradalmi események során csekély szerepet töltött be. Az októberi puccs előestéjén zajlott számos fontos ülésen nem volt jelen, és hírneve csorbát szenvedett, amiért neve nem szerepelt az október 25-én azt vezetők feladatait tartalmazó listán.[17] Ugyanakkor a Katonai Forradalmi Bizottság (KFB) és a Bolsevik Központi Bizottság tagja volt,

és úgy tűnik, nagyobb részt vállalt az eseményekből, mint ahogyan azt sokan gondolják. A Szovjetek II. Összoroszországi Kongresszusának viharos ülésén, melyre október 25-én került sor, Sztálin nem mondott beszédet, és nem éreztette jelenlétét. Mindazonáltal túlzás lenne azt állítani, hogy lemaradt a forradalomról.[18]

Hamarosan a Szovnarkom, vagyis az új kormány tagjává jelölték mint nemzetiségi népbiztost. Kézenfekvő választás volt, mivel kötődött Leninhez, és grúzként a kevés nem orosz nemzetiségű bolsevikok egyike volt. Jelenléte segítette közvetíteni azt a látszatot, hogy a hatalomátvétel az országot mint egészet érintette.

Mindazonáltal Sztálin nem tudott felmutatni hősi cselekedeteket, nagy beszédeket vagy hatalmas döntéseket a forradalomban, ami egész életében gyötörte. Ellenzői ezt szemére is vetették, köztük Trockij, az inspiráló szónok, a puccs mögött álló „géniusz", a Vörös Hadsereg létrehozója, a híres polgárháborús katonai vezető. Sztálin látszólag semmiféle olyan tehetséggel nem rendelkezett, ami nagyságra ítélte volna.

Egy potenciális kommunista vezetőnek teljes egészében ismernie kellett a marxista elméletet. E téren Sztálin nem versenyezhetett sem Trockijjal, sem a fiatalabb és briliánsabb Nyikolaj Buharinnal. Mindebből kifolyólag 1917-ben vagy 1918-ban egyáltalán nem tűnt úgy, hogy Sztálin válik majd egyszer Lenin utódává.

Sztálin azonban mindenkinél jobban megtanulta, hogy miként építkezzen a Lenin által lefektetett alapokra. Kézenfekvő lehet azt feltételezni, hogy ha Lenin egy bizonyos ponton megszabadult volna Sztálintól, akkor a Szovjetunióhoz kapcsolódó összes későbbi gyalázatra nem került volna sor. Ez a feltevés azonban helytelen lenne. Lenin volt az, aki létrehozta az új rezsimet, a titkosrendőrséggel együtt, a koncentrációs táborokat és a polgári szabadságjogok elnyomását. A Lenin utóda címért Sztálinnal versengők egyike sem változtatott volna ezeken az alapokon. Mindazonáltal Sztálin volt Lenin logikus utódja, abban az értelemben, hogy teljesen magáévá tette Lenin gondolatait, és hűen építkezett rájuk.

8.

LENIN HALÁLA, SZTÁLIN GYŐZELME

Az új kommunista vezetőket súlyos gazdasági, kulturális és politikai problémák gyötörték. Nagy nyugati riválisaival összevetve Oroszország elmaradott társadalom volt, az első világháború, a forradalom és a polgárháború pedig csak tovább rontották a helyzetet. Oroszország bruttó ipari termelése 1921-ben 69 százalékkal kisebb volt, mint 1913-ban. A mezőgazdaság teljesítménye még alacsonyabb szintet ért el, az országot éhínség sújtotta. Az utópisztikus álmodozók professzionális forradalmárok voltak ugyan, ám szinte egyikük sem rendelkezett semmilyen, a kormányzáshoz kapcsolódó releváns gyakorlati tapasztalattal. Honnan remélték az ország működtetéséhez szükséges szakértelmet?

A rezsim kezdetekor indult közigazgatási sztrájk hamarosan véget ért. A közigazgatási piramis tetején bolsevikok helyezkedtek el, ám az alsó szinteken meg kellett engedniük, hogy megörökölt cári tisztviselők dolgozzanak. Lenin 1922 márciusában, a XI. pártkongresszus alkalmával beismerte, hogy a kommunisták képtelenek a hatalmas bürokratikus gépezet irányítására, ami különösképpen lehanyatlott vidéken. A Cseka moszkvai irányítása is kellően nehéz volt, ráadásul az új köztársaság távoli részeiben szinte semmibe vették a törvényeket.[1]

Lenin és a bolsevikok megvetették a közigazgatásban és a gazdaság más területén dolgozó „burzsoá" szakembereket, azonban kénytelenek voltak rájuk hagyatkozni. 1918 áprilisában Lenin dühösen kifakadt azon, hogy milyen „magas árat" kell fizetniük ezeknek az embereknek a maradásáért. E szakemberek túlzottnak vélt bérét „sarcnak" nevezte, amit az ország elmaradottságáért kell fizetni. Abban reménykedtek, hogy gyorsan nevelhetik a tömegeket, melynek révén a kommunista állam megszabadulhat a burzsoáziára való sajnálatos támaszkodásától.

A második fő probléma, mely még zavarba ejtőbb volt, mint az ország gazdasági elmaradottsága, abból fakadt, hogy az országban élő emberek többsége nem akarta a kommunista stílusú forradalmat. Miként lehetséges olyan szocialista társadalmat építeni, ahol oly sokan elutasítják annak alapvető elveit?

A legtöbb orosz marxista úgy vélte, hogy az ország 1917-ben még nem állt készen a szocialista forradalomra, és Lenin szinte egyedül ösztönözte a puccs véghezvitelét. Ismeretes, hogy maga is bevallotta: Oroszország „nem megfelelően kulturált ország", „félig ázsiai", azonban céltudatos fanatizmusával fejest ugrott. Nem volt tehát könnyű megoldani azt a két központi problémát, mellyel az új rezsim szembesül, még a szervezett ellenzék legyőzése után sem: Oroszország visszamaradottságát és a kommunizmus népszerűtlenségét.

Lenin a kommunizmus magasabb ügyének nevében mindenre kiterjedő erőszakot és polgárháborút szorgalmazott. A terrort az orosz vagy európai történelemben példa nélkül álló léptékben folytatták, Sztálin – Lenin legbuzgóbb tanítványa – pedig jól megtanulta a leckét.

A legszegényebb parasztok felé fordulással – akik amiatt aggódtak, hogy a fehérek visszaállítják a régi rendszert, és ezáltal ők elveszíthetik földjeiket – elegendő támogatásra tettek szert ahhoz, hogy legyőzzék a fehér és az ellenforradalmi erőket.

A kommunisták egyesekben messiási buzgalmat, a mindenre kiterjedő ügy iránti vágyódást ültettek el. A maguk pártjára állították a fiatal idealistákat, akik számára az utópia megvalósulásához minden eszköz megengedett volt. A párt létszáma 1918. január és 1921. január között 115 000-ről 576 000-re duzzadt. A tisztogatások és a kilépések ellenére a tagság 1926-ra meghaladta az egymilliót, és soha többé nem esett e szám alá. Ekkor és ezután is többnyire a munkások pártja maradt; Lenin korában, de azután is a parasztok aránya 30 százalékot sem tett ki. Legjobb tudomásunk szerint az újonnan csatlakozottak „bátrak és merészek voltak", ám motivációjuk sokrétű volt, az idealizmustól kezdve a kizsákmányolójukon való bosszúvágyig. Az ezeket az időket átélő kommunisták naplóiból és önéletrajzaiból kiderül, hogy sokan közülük őszintén egyetértettek vezetőik módszereivel és céljaival.

Lenin szerepe kulcsfontosságú volt a rezsim létrehozásában, azonban nem egyedül cselekedett. A szűk környezetében lévő tanítványainak száma egyre emelkedett, és bárhogy vélekedtek is korábban, most arra jutottak, hogy a forradalom szentesíti az erőszakot. Nem láttak semmilyen ellentmondást abban, hogy az utópisztikus kommunizmust kizárólag a korlátlan terror használatával lehet majd fenntartani.

A polgárháború végére Lenin gyakorlatilag diktátorrá vált. Társai sietve értettek vele egyet, és versengtek radikalizmusával és erőszakosságával. Csak egy gyorsan múló pillanat volt, amikor azt merészelték állítani, hogy a terror kicsúszhat a kezük közül. Az egyet nem értés legkisebb jelére tisztogatást vagy még annál is rosszabbat helyezett kilátásba.

„TÁBORNOKKÉNT GONDOLKODIK"

Az elkerülhetetlen gazdasági problémákra a terror nem kínált megoldást. A radikális kommunizmushoz való ragaszkodás egyre súlyosabb helyzetet eredményezett, és az egyetlen reális alternatívának a kisebb visszakozás bizonyult, hogy ismét beindítsák a gazdaságot, mielőtt teljes gőzzel belevetik magukat a kommunizmusba. Lenin jelentős pártbeli ellenkezés dacára úgy döntött, hogy bevezeti az Új Gazdaságpolitikát (*Novaja ekonomicseszkaja polityika* – NEP). Ahogy az 1921. márciusi X. pártkongresszuson több beszédében is kijelentette, követtek el hibákat. Az ülések sorának második és utolsó napjai között beismerte, hogy „Oroszországban csakis a parasztsággal való megállapodás mentheti meg a szocialista forradalmat, amíg a forradalom más országokban be nem következik". Tekintettel az ország hatalmas voltára, elkerülhetetlen volt helyi szinten bizonyos fokú árucsere-szabadság engedélyezése, és ennek eltiprásában túl messzire merészkedtek. Mint mondta, „fel kell ismerni a tényt, hogy a tömegek teljesen kimerültek a hét év háború után. Az elmaradott országban a munkások példátlan erőfeszítéseket tesznek, a paraszti tömegek pedig totális kimerültség állapotába kerültek. Most arra van szükség, hogy lélegzethez jussanak a gazdaságban".[2]

Keserű pirula volt ez, és Leninnek szembe kellett szegülnie azokkal az aktivistákkal, akik egy szót sem akartak hallani a múltba való visszatérésről. Sokkal rugalmasabb taktikus volt, mint a vaskalapos kommunisták. A forradalom egy elmaradott és hátrányos helyzetű országban indult meg. „Ezért kellett – mondta elvtársainak egyenesen az 1921. decemberben a Szovjetek IX. Összoroszországi Kongresszusa során – visszavonulnunk az államkapitalizmushoz, a koncessziókhoz, a kereskedelemhez. E nélkül a rombolás mai talaján nem tudjuk kialakítani a kellő kapcsolatot a parasztsággal. E nélkül az a veszély fenyeget bennünket, hogy a forradalom élcsapata annyira előrerohan, hogy elszakad a paraszti tömegektől. Az élcsapat és a paraszti tömegek között így nem lenne meg az összefogás, ez pedig a forradalom pusztulását jelentené."[3]

Mindazonáltal továbbra is elkötelezett maradt az egypártrendszer iránt. A NEP-et mint szükséges rosszat vezette be. A Kommunista Internacionálé 1922. július eleji ülésén világossá tette a nem csüggedő aktivisták számára, hogy „a diktatúra a kiélezett háború állapota. Éppen ilyen állapotban vagyunk. Jelenleg nincs katonai invázió. De el vagyunk szigetelve... Amíg [a burzsoáziával folytatott harcban] nincs általános, végleges eredmény, tovább tart a szörnyű háborús állapot. És mi azt mondjuk: »Háborúban háborús szokások szerint járunk el; nem ígérünk semmiféle szabadságot és semmiféle demokráciát. Egészen nyíltan azt mondjuk a parasztoknak, hogy választaniuk kell: vagy a bolsevikok hatalma... vagy pedig a burzsoá hatalom.«"[4]

Vjacseszlav Molotov, az egyik legbefolyásosabb szovjet kommunista vezető visszaemlékezett arra, ahogy Lenin tábornokként gondolkodott: „Most visszavonulunk elsáncolni magunkat, de aztán egy még nagyobb offenzívát indítunk!"[5] Az elkötelezettek közül sokan, akik úgy vélték, hogy a helyes válasz a még több, nem pedig a kevesebb kommunizmus, elborzadtak, és visszaadták tagkönyvüket.

Lenin lazítani szándékozott valamelyest a terroron, még ha időlegesen is, és a Szovjetek IX. Összoroszországi Kongresszusán kijelentette, hogy a Cseka jó munkát végzett, azonban reformra szorul:

> Most a polgári forgalom fejlesztésének feladata áll előttünk – ezt követeli az új gazdasági politika –, ehhez pedig szilárdabb forradalmi törvényesség kell. Érthető, ha a katonai támadás idején helyeztük volna előtérbe ezt a feladatot, amikor a szovjethatalom torkát szorongatták, vaskalaposok lettünk volna, csak forradalmasdit játszottunk volna, de nem csináltunk volna forradalmat. Minél inkább kialakulnak a szilárd és megingathatatlan hatalmi viszonyok, minél inkább fejlődik a polgári forgalom, annál elengedhetetlenebb... a szilárdabb forradalmi törvényesség, és annál inkább leszűkül annak az intézménynek [a Csekának – *a szerk.*] a hatásköre, amely csapással válaszol az összeesküvők minden csapására.[6]

1922. január 23-án a Politbüro a titkosrendőrséget Állami Politikai Igazgatóságra – Goszudarsztvennoje Polityicseszkoje Upravlenyijére, vagyis GPU-ra – nevezte át. A titkosrendőrség állományát az 1921. decemberi 143 000 főről 1922 májusára 105 000-re csökkentették. A rendőrség azonban rendelkezett ügynökhálózattal és kapcsolatokkal, és négy városlakó közül egy valamiféle titkos besúgóként tevékenykedett.[7]

Lenin továbbra is támogatta az „osztályellenségek" elszigetelését és megsemmisítését, azonban jobban akarta álcázni, és e tekintetben bizonyosfajta enyhe visszavonulást tett. Mindazonáltal csak két hét telt el a Cseka feloszlatását és GPU-val való helyettesítését követően, amikor február 20-án levelet írt Kurszkij igazságügyi népbiztosnak, melyben közölte, azt akarja, hogy a bíróságok töltsék ki a vákuumot.

Azt várta Kurszkijtól, hogy „több, példát statuáló pert" folytassanak le „(legyenek ezek példamutatóak a gyorsaság és a megtorlás ereje szempontjából, abból a szempontból, hogy megmagyarázzák a néptömegeknek a bíróságok és a sajtó útján ezek jelentőségét) Moszkvában, Petrográdban, Harkovban és néhány más fontosabb centrumban; a párt útján hassanak a népbírókra és a forradalmi törvényszékek tagjaira, hogy javítsák a bíróságok munkáját és fokozzák a megtorlást". Lenin felszólította Kurszkijt, hogy az új büntető törvénykönyv (amit akkoriban készítettek) tartalmazzon egy terrorral kapcsolatos cikkelyt, melyet „olyan tágan alkossanak meg, amennyire csak lehetséges".[8]

A gazdasági és politikai problémák okozta megterhelés is hozzájárulhatott Lenin egészségi állapotának hanyatlásához, melynek mögöttes okai zavarba ejtették orvosait. Egyesek úgy vélték, szifiliszben szenvedett. Bárhogy volt is, a betegség hatására hirtelen eszméletét vesztette, részlegesen megbénult, és 1921. június elejére a Politbüro tagjai – a politikai piramis tetején elhelyezkedő féltucatnyi ember – már komolyan aggódtak, és ragaszkodtak hozzá, hogy Lenin szánjon időt a pihenésre.[9]

LENINTŐL SZTÁLINIG

Annak ellenére, hogy Lenin az 1922. márciusi XI. pártkongresszus idején már gyenge volt, részt vett rajta, és minden bizonnyal befolyást gyakorolt annak kimenetelére. Lev Trockij és szövetségeseinek egy része fenntartásokkal éltek a NEP-et illetően, és azzal akarták ellensúlyozni, hogy a gazdaság mint egész számára alkossanak egy állami tervet (az Állami Tervbizottságban, azaz Goszplanban). Válaszképpen Lenin beismerte, hogy a forradalmárok számára bármiféle visszalépés nehéz dolog. Ugyanakkor megpróbált jó képet vágni hozzá, ismételten a háborúban álló hadsereg analógiájával élve:

> Előrenyomulás idején, még ha nem is fordítunk nagy gondot a fegyelemre, mindenki magától tör, repül előre; visszavonulás idején a fegyelemnek is szigorúbbnak kell lennie, és százszorta nagyobb szükség van rá, mert amikor egy egész hadsereg vonul vissza, nem világos előtte, nem látja, hol fog megállni, csak a visszavonulást látja – ilyenkor elég néhány rémült hang, hogy az egész hadsereg futásnak eredjen. Ez roppant veszélyes. Mikor igazi hadsereg vonul így vissza, géppuskákat állítanak fel, s mikor a rendezett visszavonulás rendezetlen futásba csap át, kiadják a vezényszót: „Tűz!" És ez így van rendjén.[10]

Lenin a pártra „vezérkarként" tekintett, melyet alig „egy tucat kipróbált és tehetséges vezetőből" álló elit irányít. Sztálin erre építkezett, amikor 1924-ben elkészítette Lenin tanításainak híres magyarázatát, mely a politikai küzdelmet egy háborút vívó hadsereghez hasonlította:

> Ki képes tisztán látni e körülmények között, és ki képes iránymutatást adni a proletárok milliói számára? Egyetlen hadban álló hadsereg sem létezhet tapasztalt vezérkar nélkül, különben vereségre ítéltetett. Talán nem igaz, hogy a proletariátus egyre nagyobb szükségét érzi egy ilyen vezérkarnak, ha nem akarja, hogy elpusztítsák halálos ellenségei? Hol van azonban a vezérkar? Kizárólag a proletariátus forradalmi pártja tevékenykedhet vezérkarként. A forradalmi párt nélküli munkásosztály olyan, mint a vezérkar nélküli hadsereg. A párt a proletariátus vezérkara.[11]

Lenin Sztálint és szövetségeseit használta fel Trockij NEP-ellenes hozzáállásának aláásására és a politika keresztülvitelére. Trockij végzetes hibát követett el azzal, hogy szembeszegült Leninnel, annak utolsó pártkongresszusán. A NEP vált az új hivatalos elképzeléssé. Köszönetképpen Lenin felszólalt Sztálin érdekében, és gondoskodott annak újraválasztásáról a párt két csúcsbizottságába: a Politbüróba és az Orgbüróba (Szervezőiroda).

Az ekkor huszonegy tagú Központi Bizottság által megválasztott első forradalom utáni Politbürót az 1919. március 25-én megrendezett VIII. pártkongresszus utasította három intézmény létrehozására a kommunista párt egyre szaporodó munkájának intézése céljából. Lenin úgy érezte, hogy a Központi Bizottság túlságosan nagy, és beleegyezett a Politikai Iroda, vagyis a Politbüro létrehozásába, kezdetben öt taggal. A Politbüro lett az új rezsim legbefolyásosabb vezetőinek belső köre. Leninen, Sztálinon és Trockijon kívül Lev Kamenyev és Nyikolaj Kresztyinszkij kapott benne helyet, tagjelöltek pedig Nyikolaj Buharin, Mihail Kalinyin és Grigorij Zinovjev voltak. Ugyanezen a központi bizottsági ülésen létrehozták a szintén öttagú Orgbürót, melynek egyik tagja Sztálin volt. Ez felelt az alsóbb szintű párt- és kormányzati szervezetekért, továbbá a személyügyi kérdésekért. Az új titkárság öt alkalmazottal rendelkezett a rutinügyek kezelésére, azonban később kulcsfontosságú intézménnyé vált, és a központi ügyvitelért felelt.[12]

Jakov Szverdlov volt a pártapparátus igazi létrehozója, és egyfajta egyszemélyes titkárságot képezett. 1919. március 16-án halt meg, közvetlenül a pártkongresszust megelőzően. A Központi Bizottságnak létre kellett hoznia az új pártintézményeket, részben Szverdlov halálára reagálva. Egészen addig, ha létezett egyetlen olyan személy, aki a pártgépezet létrehozója volt, akkor annak nem Sztálint, hanem őt lehetett tekinteni. Sztálint nem érdekelték különösebben a gyakorlati ügyek, és nem volt jó „szervező". Olyan akart lenni, mint Lenin, a példaképe: vezetni akarta „a pártot nagy forradalmi tettekben otthon és külföldön egyaránt".[13] Mindazonáltal Sztálin mégis gyakorlati vezetővé vált. Hosszú órákat töltött az igazgatási kérdések felett görnyedve, és aprólékos gonddal kezelte a hatalmas szovjet politikai és közigazgatási rendszert.

Miután a Politbüro hozzáfogott a rendszeres ülésezéshez – ahogy Lenin idején tette –, egyfajta „szuperkormánnyá" változott, melynek döntései „mindenek felett valóak, magasabb rendűek, mint a törvény vagy az

alkotmány, melyek e testületnek pusztán kiegészítő eszközei voltak. A nagyszerű állam polgárai számára a Politbüro testesítette meg a törvényt. Lenintől származott annak totálisan titkos jellege is".[14]

Lenin elszántan hajszolta céljait, különösen a forradalom első hónapjaiban. A legnagyobb felfordulás idején ő volt a Politbüro és a Központi Bizottság kulcsfontosságú figurája, cselekvésre sürgető rövid leveleket írt elvtársainak, és végtelen mennyiségű cikket készített a sajtó számára. A Szovnarkom elnökeként a kormányfői szerepet is betöltötte, annak ellenére, hogy elutasította az olyan „burzsoá" címeket, mint a miniszterelnök vagy az elnök. Az ügynek szentelt odaadás olvasható ki abból a tényből is, hogy 1918. július 27-ig, az SZNK első 173 ülése közül mindössze héten nem volt jelen. Az üléseket délelőtt tartották. Gyakran esténként második ülésre került sor, mely késő éjszakába nyúlt. A hatalmas munkamennyiség, továbbá a forradalom és a polgárháború terhe ártható Lenin ingatag egészségi állapotának, mely tovább hanyatlott, miután felgyógyult az 1918. augusztusi ellene irányuló merényletkísérletből. Környezete előtt megpróbálta leplezni tüneteit, ám 1921 közepére kremlbeli elvtársai már tudták, hogy nem képes tartani a tempót, és arra sarkallták, hogy pihenjen. Megőrizte azonban radikális elhivatottságát, és vidéki dácsájában tevékenykedve is mindent megtett azért, hogy kézben tartsa a politikát.[15]

1922. április 3-án Lenin megszervezte Sztálin kinevezését egy olyan új tisztségbe – a titkárság főtitkárává –, ami később fontos pozícióvá vált a pártban. Sztálin ettől fogva már nemcsak a Központi Bizottság két fő bizottságának – a Politbürónak és az Orgbürónak – volt a tagja, hanem a titkárságot is vezette. E szerepek rosszallást váltottak ki a párt felső köreiben, ahol aggódtak, amiért ilyen sok hatalom összpontosul egyetlen ember kezében. Három pozíciója révén előnyös helyzetbe került Lenin utódlása terén. Önmagában ez talán még nem lett volna elegendő, ám Sztálin politikai ösztöneivel jócskán túltett bármely politikai riválisán.[16]

Ahogy Lenin egészségi állapota hanyatlott, egyre inkább zavarta őt Sztálin, de továbbra is jobban bízott benne, mint bárki másban, és megeskette a legfontosabb feladatra: megígértette Sztálinnal, hogy amennyiben és amikor megkéri, mérget ad neki. Lenin nem akart teljesen elerőtlenedni, és nem akart a halálra várni. 1922. május 25-én súlyos szélütést kapott, és néhány nappal később magához hívatta Sztálint Gorkiba, ahol lábadozott. Kérte a mérget, azonban a kérés túl nagynak bizonyult Sztálin

számára, aki megbeszélte az ügyet Lenin feleségével és a szintén ott tartózkodó Nyikolaj Buharinnal. Úgy döntöttek, hogy Leninnek ki kell tartania.[17]

Sztálin még mindig közel állt Leninhez, ahogy arról az 1922. május 25. és október 2. közötti gorki látogatójegyzék is tanúskodik. Tizenkét alkalommal jelent meg Leninnél, ő volt a leggyakoribb látogató. Rövid leveleket váltottak egymással mindenféle témáról.[18]

A két embert többek között az új köztársaságban felmerülő kényes nemzetiségi kérdés választotta el egymástól. 1922 nyarán az országot az Orosz Szövetségi Köztársaság (mely saját „autonóm" köztársaságokkal rendelkezett) alkotta, továbbá Oroszországot kétoldalú szerződések kötötték Ukrajnához, Belorussziához és a Transzkaukázusi Föderációhoz. Moszkva e megállapodást sokkal határozottabb alapokra szándékozott fektetni, ezért 1922 augusztusában létrehozott egy bizottságot, melyet nemzetiségi népbiztosként Sztálin elnökölt. Megállapította, hogy az lenne a legjobb, ha az összes köztársaságot Moszkvából irányítanák, éppen úgy, mint ahogyan Moszkva saját „autonóm" köztársaságait irányítja. A már létező központi orosz intézményeket egyszerűen csak ki kell bővíteni, hogy azok a köztársaságokat is irányítsák.

Lenin szeptember 26-án magához hívta Sztálint, mert nem tetszett neki ez a javaslat. Másnap leírta, hogy azt akarja, az új állam kevésbé központosított módon működjön, inkább egy külön szövetségi végrehajtó bizottságot részesít előnyben. Az Orosz Föderáció meglévő népbiztosságainak a Szovjetunió többi részére való kiterjesztése – amit Sztálin akart – azt a benyomást keltené, hogy Oroszország leigázta az adott országot, beleértve az olyan független szovjet köztársaságokat is, mint Ukrajna vagy Grúzia.

Lenin egy sokkal nyitottabb föderációt szándékozott létrehozni, melyben hamarosan Németország, Lengyelország, Magyarország és Finnország szovjet köztársaságai is helyet kaphatnak. Nem akarta, hogy a belső és a külső (jövőbeli) kommunista köztársaságok azt érezzék, hogy Oroszország meghódítja őket. Azt javasolta, ami az SZSZKSZ lett, melyben az Orosz Föderáció egy a sok „független" köztársaság között. Lenin a föderáció új szintjét szándékozott létrehozni, és meg akart felelni annak, hogy a nemzetek önrendelkezést akarnak, amit az állandóan bővülő Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége keretein belül meg tudnak valósítani. Elméletben akkorára is bővülhet, hogy minden egyes európai orszá-

got kormányoz, ahogy azok mindegyike magáévá teszi a kommunizmust. Sztálin hitt ebben a misszionáriusi célban, azonban nem hitte, hogy az adott időben ez kivitelezhető. Kellően realista volt ahhoz, hogy lássa, nem állnak küszöbön forradalmak, ahogy azt Lenin remélte, és azt pusmogta, hogy a nagy ember téved, és „elsieti" a döntéseit.[19]

A kettőjük közötti különbséget azonban nem szabad eltúlozni, hiszen mindkettőjüket nagyrészt taktikai megfontolások vezették. Lenin és Sztálin egyaránt elkötelezett híve volt a legfontosabb alapelveknek, vagyis „az egy párton, egyetlen ideológián alapuló, soknemzetiségű államnak".[20] Az az autonómia, melyet a Szovjetunióban a különálló köztársaságok számára biztosítottak, pusztán fügefalevél volt, mely mögött a moszkvai párt Politbürója hozott minden fontos döntést.

Az uralkodó belső körök tagjai meglepődtek Lenin indulatos nyelvezetén és a feléjük is irányuló támadásain, ezért reakcióit általában betegsége tünetének tulajdonították. Sztálin nem értett egyet Leninnel, azonban tisztelete jeléül átdolgozta a tervezetet, és a változtatásokat belefoglalták a Szovjetunió 1922. december 30-án kihirdetett kartájába, aztán később az alkotmányban is helyet kapott.[21]

Lenin még betegen is vérszomjas magatartást tanúsított. 1922 novemberében például azt írta Sztálinnak, hogy a GPU-t nagyobb mértékű „tisztogatásra" kell használni az értelmiség köreiben. Aggódott, hogy távollétében a Politbüro nem eléggé elnyomó. A levél alátámasztja Leninnek azon folytonos eltökéltségét, hogy az „ellenzék" bármely jele ellen terrort alkalmazzon. Sztálinnak ceruzával lejegyzett rövid levele politikai ellenfelek nevének egész sorát tartalmazta. Tudni akarta, hogy az adott egyéneket „gyökerestül kitépték-e", ami deportálást vagy száműzetést jelentett. El akarta távolítani az egész társaságot.

Lenin előszeretettel készített „listákat" kegyelt és kegyvesztett emberekről, lelkesítették a „tisztogatások", a likvidálások. Listát kért az összes politikai „ellenségéről", akiket „könyörtelenül külföldre kell száműzni. *Hosszú időre tisztítjuk meg Oroszországot.* Ezt egyszerre kell végrehajtani". Azzal zárta, hogy „több száz" író és kiadó letartóztatására adott utasítást, akikkel nem közölték az ellenük felhozott vádakat. Sztálin azonnal ceruzával saját utasításába foglalta, és továbbította a levelet a GPU vezetőjének, Dzerzsinszkijnek.[22]

1922. december 13-án Lenin otthonába hívta Sztálint. Ez volt az utolsó megbeszélésük. Élete vége felé merülhettek ugyan fel kétségei Sztálint illetően, ám a többi vezetőben sosem bízott. December 16-án újabb szélütés érte, és három nappal később a Központi Bizottság Sztálint bízta meg Lenin egészségügyi ellátásának felügyeletével.

Amint Lenin egészségi állapota egyre rosszabbodott, Sztálin Buharinnal, Kamenyevvel és az orvosaival eldöntötte, hogy Lenin még csak nem is diktálhat napi néhány percnél hosszabban. A legyengült Lenin még tizenhárom hosszú hónapig élt, és ez idő alatt nem volt hajlandó egyetlen pártvezetővel sem találkozni.

LENIN VÉGRENDELETE

1921 végén Lenin már nyugtalan volt. Az üléseken mindössze rövid ideig tartózkodott, és ahogy később megtudta, az igazi döntéseket távozása után hozták. Azonban meg akarta határozni a szovjet kommunizmus halálát követő sorsát, és 1922. december 23-án hozzáfogott, hogy lediktálja a jövőre vonatkozó iránymutatásait titkárnőjének, Ligyija Fotyijevának. E rejtélyes feljegyzéseket szokás nevezni Lenin „végrendeletének".

Lenint aggasztotta a Sztálin és Trockij közötti „szakadás" *(raszkol)* lehetősége, mely kifejezést négy alkalommal is használta 1922. december 25-i rövid levelében. Az „apparátus" növekedését illetően is kétségek gyötörték, azonban azt javasolta, hogy a Központi Bizottságot ötven-, de akár száztagúra is növelhetik. Úgy gondolta, hogy egy nagyobb testületet sokkal nehezebb egyetlen erős személyiségnek uralnia. Megkésve ugyan, de munkástagokat is követelt bele, abban reménykedve, hogy a párt ennek révén összhangban marad az emberekkel.

Írásában hat személyt nevezett meg mint lehetséges örökösét, akik mindegyikét vegyes megjegyzésekkel illette. Sztálin és Trockij foglalkoztatta leginkább. Kijelentette, hogy Sztálin főtitkárként „korlátlan hatalommal rendelkezik". Lenin „nem volt meggyőződve arról", hogy Sztálin „mindig elég körültekintően tud majd élni ezzel a hatalommal". Trockij ugyanakkor a Központi Bizottság „legtehetségesebb" tagja, „túlzott magabiztossággal" bír, és „túlságosan is a munka adminisztratív oldala iránt érez vonzalmat". A „jelenlegi Központi Bizottság két kiváló vezetőjének ez a két tulajdonsága szakadáshoz vezethet, és ha pártunk nem tesz intézkedéseket ennek megakadályozására, a szakadás váratlanul is bekövetkezhet".

örökség maradt volna fenn, és másképp alakul a Szovjetunió és a kommunizmus története. E mögött azon alaptalan feltételezés húzódik, hogy Sztálin „eltorzította" Lenin tanításait.

A mindkét szovjet hatalmassággal szorosan együttműködő Molotovot 1945 után megkérdezték, hogy kit tartott szigorúbbnak. Habozás nélkül rávágta: „Természetesen Lenint." Molotov visszaemlékezett, miként feddte meg Lenin Sztálint puhánysága miatt. „Miféle diktatúrával rendelkezünk? Tejjel és mézzel folyó kormányunk van, nem diktatúránk!"[28]

AZ EGYSÉG FELBOMLÁSA A PÁRTBAN

Lenin halálát követően a kommunista párt két téma, a pártapparátus gyors növekedése és a gazdaság körül oszlott meg. Az ügyek döntő stádiumba kerültek, amikor Lev Trockij vált az ellenzék központjává. Október 8-án írt a Központi Bizottságnak, s arról panaszkodott, hogy a pártvezetők feladták a demokratikus eljárásokat, és egy héttel később a párt negyvenhat prominens tagja írt levelet azzal, hogy a vezetőik gondosan „saját maguk válogatják" ki az embereket az apparátus pozícióira.[29]

A Központi Bizottság gúnyosan arra emlékeztetett, hogy Trockij 1922 áprilisában miként utasította vissza, hogy Lenin egyik helyettese legyen, ami már önmagában is súlyos bűnnek számított.[30] Azért is kritika érte, amiért négy évig nem vett részt a Szovnarkom ülésein, és azzal vádolták: ahelyett, hogy a meglévő keretek között próbálna dolgozni, a maga feje után megy. Trockijt „frakció" vezetésével vádolták, és azzal, hogy „diktatórikus hatalomra" kíván szert tenni „a gazdasági és katonai szférában egyaránt".

E pártfrakciókat Lenin követelésére betiltották az 1921. márciusi X. pártkongresszuson, ugyanott, ahol az új gazdaságpolitika bevezetését ismertette. Kijelentette, a kommunista párt olyan sok ellenséggel rendelkezik, hogy nem engedheti meg magának többé a viták és nézeteltérések fényűzését. A „proletárdiktatúrára paraszti országban olyan felmérhetetlen, olyan nehéz feladatok hárulnak, hogy... arra van szükség... a munka egységesebb, összetartóbb legyen, mint eddig" – tette hozzá. A „frakciók legkisebb jelét" sem láttathatják. A kongresszus úgy határozott, hogy a Központi Bizottság kétharmados szavazati aránnyal kizárhat bárkit, akit pártbeli frakció részének tart. A párt legfőbb szerveiben

talált bűnösöket tagjelölti státuszba fokozzák le. Épp e határozat okozta Trockij vesztét.[31]

A Központi Bizottság 1923. október 23-i különleges ülése alkalmával 102:2 arányban (10 tartózkodás mellett) Trockijt bűnösnek találta frakciózásban. Kamenyev és Zinovjev javasolták a pártból való kizárását, és volt olyan javaslat is, hogy tartóztassák le. A győzelemben fürdőző Sztálin azonban Trockij maradását javasolva a mérsékeltebbek táborát gyarapította. Sztálin nem csak Lenint védelmezte, hanem a legendákkal ellentétben gyakran mint az észérvek nyugodt embere jelent meg.[32]

Trockij azonban tovább rontotta helyzetét azzal, hogy félresöpörve a Központi Bizottság elítélő határozatát, panaszaival a nyilvánossághoz fordult. Igazi leninistának kiáltotta ki magát, aki tudja, hova kell tartania az országnak, és az 1924. januári XIII. pártkongresszusra bizonyos támogatásra is szert tett. Azonban túl beteg volt ahhoz, hogy részt vegyen rajta, ám az is lehet, hogy érezte, a kimenetel előre eldöntött.

A kongresszus túlnyomó többséggel a „trockizmust" a kommunizmus „kispolgári" torzulásának ítélte, amivel Trockij a Szovjetunióban megszűnt erőnek lenni. Trockij háttere mindig meghatározó tényező volt, hiszen korábban prominens mensevik volt – az a csoport, amelyik szakított a bolsevikokkal 1914 előtt –, és sok írásában és beszédében becsmérelte az istenhez hasonlatos Lenint. Végül „antileninizmusa" többet nyomott a latban, mint az a tény, hogy hadügyi népbiztosként felállította a Vörös Hadsereget és megmentette a forradalmat.[33]

Nem sokkal később Lenin kómába esett, és 1924. január 21-én elhunyt. A továbbra is délen lábadozó Trockij elkövette azt a hibát, hogy nem tért vissza Lenin január 27-i temetésére. Később azt mondta, hogy Sztálin vezette félre a dátumot illetően. Bárhogy volt is, a temetés kihagyása katasztrofális hibának minősült.

Trockij helyzetét súlyosbította az is, hogy zsidó származású volt. Az antiszemitizmus óriási gondot jelentett az ország egyes részeiben. Annak ellenére, hogy Trockij elhatárolta magát a judaizmustól, attól tartott, hogy a származása mindig ellene lesz. Megpróbálta elkerülni a Vörös Hadsereg vezetését – helyesen, ahogy később kiderült –, nehogy ellenzői felhozzák ellene zsidó származását, és tovább terjedjen az antiszemitizmus.

Zinovjev és Kamenyev – Lenin szintén lehetséges utódai – hasonlóképpen zsidó származásúak voltak. Az antiszemiták számára irreleváns

volt, hogy egyikük sem gyakorolta zsidó vallását. Nagyon kétséges, hogy a Szovjetunió elfogadott volna-e zsidó vezetőket.

Lenin halálakor egyfajta „kollektív vezetés" alakult ki a Politbüróban, így a hatalom nem szakadt azonnal Sztálin nyakába. Mindazonáltal ekkorra már létrehozta támogatói bázisát, és kellő tiszteletnek örvendett a pártban.

Főtitkári pozícióját arra használta, hogy a vele egyetértők karrierjét egyengesse, a vele egyet nem értőktől pedig megtagadja az előrelépést. Az előléptetettek egyéb előnyökre is számíthattak – például engedélyt kaptak különleges üzletekben való vásárlásra –, és Sztálin hálózatokat hozott létre. Képes volt irányítani a központi apparátust, és ennélfogva hatalmas előnynyel rendelkezett az összes többi lehetséges versenytársával szemben.[34]

LENINIZMUS LENIN UTÁN

Lenin kultusza már halála előtt kialakult. A „Lenin-sarkok" – melyek egy Lenin-képet és egy idézetet tartalmaztak – számos hivatali épület sztenderd részévé váltak, az iskolától a börtönig, megfelelve a vallási ikon és rituálé hagyományának.

Lenin 1924. január 27-én tartott temetésén milliók álltak a fagyos hidegben a hatalmas országban. Az eseményt a párt szervezte, ám a beszámolók szerint mindenki tiszteletet érzett Lenin iránt. A kultusz fokozódott, emlékhelyek és múzeumok jöttek létre, a moszkvai Kreml falánál pedig mauzóleumot létesítettek. Kritika nélkül mutatták be Lenin életét, küzdelmét, sikereit, úgy, hogy az a pártban és az országban „a rendszer és értékei iránti lojalitást keltsen".[35]

A kultusz nyilvános kezdetét jelképezte az 1924. január 26-án tartott különleges emlékülés. Petrográdot Leningrádra nevezték át. Az ötlet helyi párttisztviselőktől származott, és noha Sztálin érdemének tartják, nem ő volt a kultusz elsődleges létrehozója.[36]

Már jócskán Lenin halála előtt országos felhívás hangzott el, a „lenini behívó" a nemrégiben „megtisztított" kommunista pártba. A párt 1917-es 25 000 fő körüli létszáma 1919-re 250 000-re növekedett, azonban az év végére a tagságból tisztogatással eltávolítottak 100 000 „érdemtelen" személyt. Lenin újabb tisztogatást javasolt az őszintétlen és kétszínű emberek felfedésére.

1924 januárjában összesen 350 000 tag maradt. A „lenini behívó" további 240 000 taggal való bővülést hozott két év alatt. Még fontosabb, hogy a tagtoborzás során a Sztálinhoz lojális jelölteket részesítették előnyben, aki hozzáfogott a párt saját képére való formálásához.[37]

Hogy megörökölhesse Lenin helyét, Sztálinnak a párt legfontosabb tisztviselőjénél is hatalmasabbá kellett válnia. A kultuszhoz kapcsolta önmagát azáltal, hogy a leninizmus – a kifejezés már a vezér halála előtt hallható volt, de 1923-tól alkalmazták gyakrabban – „tévedhetetlen" doktrínájával azonosította magát.

Mindössze két hónappal Lenin halálát követően Sztálin a moszkvai pártegyetemen tartott előadások sorában Lenin szavainak tolmácsolójaként törekedett elismertségre. Előadásai megjelentek a *Pravdá*ban, később pedig egy rövid könyv formájában, *A leninizmus alapjai* címmel. Leninizmussal kapcsolatos szemináriumok és tanszékek jöttek létre más egyetemeken is. Sztálin átdolgozott és frissített kis könyve végül tizenhétmillió példányban kelt el, és alapvető olvasmánynak számított.[38]

A leninizmus alapjai egy egyszerű „tankönyv" volt arról, amit Sztálin Lenin legfontosabb tanításainak tartott. Számos, Lenin írásaiból származó idézet és aforizma tarkította. A párt fő értelmiségijeitől eltérően Sztálin nem tartotta magát egyenrangúnak Leninnel, éppen ezért a kultusz az ő javát szolgálta. Megtanulta, hogy miként kerekedjen felül bármilyen vitában azáltal, hogy Lenintől származó, őt támogató idézetet dob be a kellő pillanatban.[39]

Annak ellenére, hogy *A leninizmus alapjai* nem bocsátkozik részletekbe minden jövőbeli elképzelést illetően, Sztálin Lenin szövegeinek felhasználásával létrehozott egyfajta „általános vonalat". A könyv rendelkezik azon tulajdonságok egy részével, mint később Mao *Vörös könyvecské*je (1964), mely oly fontossá vált az 1966-ban kezdődött kínai kulturális forradalom során.

Sztálin az 1923-tól 1928-ig tartó pártbeli viták során bebizonyította ügyességét. A leninista tradícióknak megfelelően a párt nevében beszélt, és mindig megtalálta a módot arra, hogy másokat „elhajlónak" tituláljon. Igazi mesterévé vált annak, hogy a vele szemben állók által kimondott minden egyes gondolatot egyfajta nyelvi szűrőn megrostáljon.[40]

Képességeit kiválóan példázza, ahogy Lenin betegsége és halála idején boldogult az elméleti vitákban. Sztálin 1924. november 24-én egy kommunista csoportnak mondott beszédet, melyet *Trockizmus vagy leniniz-*

mus? címmel publikálták.[41] Azt állította, hogy a jövőre vonatkozó tervei a nagy embertől származnak, és 1924 során kidolgozta saját „szocializmus egy országon belül" elképzelését. Számos sarkalatos pontban nem értett egyet Trockijjal, különösképpen annak „permanens forradalom" elméletével, mely szerint a kommunista forradalom nem maradhat fenn a Szovjetunióban, hacsak nem társul hozzá nyugati forradalom. Lenin és a bolsevikok többsége, Sztálint is beleértve, egykor azonosult e nézőponttal, azonban maga Lenin vetette fel 1915-ben, hogy a szocializmus győzelme egy országon belül is megvalósítható. Trockijt most egy új bűn, a „permanentizmus" vádjával illette, vagyis azzal, hogy nem hisz eléggé a szovjet népben.

Sztálin, Zinovjev és Kamenyev a Politbürót uraló trojkaként Trockijt saját kijelentéseinek felemlegetésével hiteltelenítette el. A nyugaton tapasztalható „spontán" forradalom hiányára való tekintettel a „szocializmus egy országban" jóval vonzóbb alternatívának bizonyult, mint a „permanens forradalom". Akik abban reménykedtek, hogy a terror véget ér, abban lelhettek némi reményt, hogy Sztálin elítélte Trockijt annak alkalmazásáért.[42]

Egy másik viszály – mely Sztálint Zinovjevvel és Kamenyevvel állította szembe – az 1925. decemberi XIV. pártkongresszuson érte el csúcspontját, mely Sztálin nézőpontját támogatta: eszerint „általánosságban véve a szocializmus győzelme (nem a végső győzelem értelmében) határozottan lehetséges egyetlen országban". Zinovjevet és Kamenyevet felbiztatták, hogy beterjesszenek egy kisebbségi jelentést, amely – úgy tűnt – ellentétes a párt akaratával, a leninizmus tekintetében pedig ingatag. Amikor Kamenyev kijelentette, hogy Sztálin nem „olyan személyiség, aki egyesíthetné a régi bolsevikokat", felbolydulás tört ki a hallgatóság köreiben. Hozzátette, hogy „az egy ember általi uralom doktrínájának ellenzői vagyunk, ellenezzük egy Vezér létrejöttét". Az ülésről készült gyorsírójelentés bemutatja a küldöttek reakcióját: „»Nem igaz!«, »Nonszensz!«, »Hát erre készülnek!«, »Végre kimutatták a foguk fehérjét!«, »Nem szolgáltatjuk ki nektek a parancsnoki posztokat!«, »Sztálin! Sztálin!« A küldöttek felállnak, és tisztelegnek Sztálin elvtársnak. Zajos tetszésnyilvánítás. »Egységes a párt!«, »A bolsevik vezérkarnak egységesnek kell lennie!« kiáltások hangoznak. »Éljen soká Sztálin elvtárs!« Hosszas, zajos tetszésnyilvánítás. »Hurrá!« kiáltások. Általános lárma."[43]

Sztálin „szocializmus egy országban" határozatát ékesszóló többséggel – 559 igen 65 nem szavazat ellenében – fogadták el. Az interregnum és a kollektív vezetés véget ért, Sztálin lett a domináns személyiség és a párt legnépszerűbb vezetője.[44] Még Leningrádban is, mely Zinovjev számára hazai pályának számított, ellene szavazott az üléseken a munkások túlnyomó többsége, és Sztálin támogatója, Szergej Kirov került a helyére.[45]

Hogy megakadályozzák az elkerülhetetlent, 1926 tavaszán és nyarán Trockij, Zinovjev és Kamenyev másokkal együtt egységes ellenzéket hoztak létre. Megtámadták a Sztálin és Nyikolaj Buharin által indítványozott gazdasági irányelveket, és azzal vádolták Sztálint, hogy indokolatlanul előnyben részesíti a kulákokat és az úgynevezett nepmanokat (az újjáéledő kapitalista burzsoáziát) a proletariátus kárára.

A fejlődő gazdaság, az éhínség nagy részének elfojtása és a mérsékelt boldogulás időszakában azonban nem rendelkeztek valódi támogatással a NEP ellen. A helyzet Sztálinnak kedvezett, mert akkoriban a párttal egyetértve az óvatos optimizmus elve, nem a világforradalommal való kalandor hazárdjáték mellett foglalt állást.[46]

Buharin úgy gondolta, elegendő, ha az egységes ellenzék beismeri, hogy tévedett. Arra utasították őket, hogy „lehajtott fejjel járuljanak a párt elé, és kérjék, hogy »Bocsássanak meg azért, amiért vétkeztünk a leninizmus szellemisége, betűje és lényege ellen!«" Arra utasították őket, hogy őszintén „mondják ki, hogy Trockij tévedett".[47] Ez jóval több volt annál, amit az ellenzék vezetői hajlandók lettek volna megtenni; 1926 végére Trockijt, Zinovjevet és Kamenyevet eltávolították a Politbüróból, és helyükre Sztálinhoz hű emberek kerültek.

Sztálin és Trockij között a végső harcra 1927. október 23-án, a következő pártkongresszust előkészítő ülésen került sor. Sztálin ádáz támadást indított a már amúgy is megsemmisített ellenség ellen, és ismét Lenin védelmében lépett fel, akit Trockij meggondolatlan (ám helytálló) módon „Maximilien Leninnek" nevezett, utalva Lenin robespierre-i diktatórikus stílusára. Ismét felmerült Lenin „végrendelete", melyet Trockij Sztálin ellen szándékozott felhasználni. Sztálin ismét bűnösnek vallotta magát a gorombaság vádjában, ami elmondása alapján azonban a pártot szétszakító emberek (mint Trockij) ellen irányult. Felidézte Trockij nagy bűneit, mindegyiket úgy eltorzítva, hogy kiderüljön, szörnyű károkat okoztak. Mesteri teljesítmény volt, mégpedig a szent leninizmus felmagasztalása nevében.[48]

Az egységes ellenzék kitartott a mellett az együgyű terv mellett, hogy november 7-én, a bolsevik forradalom tizedik „hivatalos" évfordulóján Moszkvában és Leningrádban utcai tüntetéseket tart. A demonstrációt

eltiporták, Trockijt és Zinovjevet néhány héten belül kitették a pártból. A decemberben összeülő XV. pártkongresszust hetvenöt további „ellenzéki" személy, köztük Kamenyev, Pjatakov és Radek eltávolítása követte. A kizártak közül harmincat az új év elején Trockijjal együtt az ország távoli részeibe száműztek. A társadalomban szintén tisztogatást hajtottak végre a szimpatizánsok körében.[49]

Sztálin az ellene irányuló támadásokat nem tekintette komoly veszélynek, ugyanakkor megteremtették számára annak lehetőségét, hogy megmutathassa politikai tekintélyét. Az 1927. decemberi XV. pártkongresszuson már ő volt az egyetlen szónok, aki „zajos és hosszas tetszésnyilvánítást" aratott. A kommunista párt lelkesen dicsőítette vitathatatlan vezetőjét, Sztálint.[50]

9.

SZTÁLIN ÚJ KEZDEMÉNYEZÉSEI

Sztálin 1927. december 3-án hosszas beszédet tartott a pártkongresszuson az új gazdaságpolitika (NEP) jövőjéről. Az ellenzék hibáinak elemzésével kezdte, akiket azzal vádolt, hogy nem elég nagy a leninizmusba vetett hitük. Kijelentette, hogy Trockij tévesen szorgalmazta a könnyűipar erőltetett átalakítását, hogy azzal pótolja az akkor „áruínségnek" nevezett jelenséget. Ehelyett nehézipari forradalomra van szükség (gyártás és haditermékek terén).

Buharint most azért hibáztatta, mert arra ösztönözte a kulákokat, hogy „gyarapodjanak". Sztálin megállapította, hogy a NEP elérte határait, és hogy többet kell tenni a kulákok számának csökkentése érdekében. A mezőgazdasági termelés lemaradt az olyan országok mögött, mint az USA vagy Kanada. Az egyetlen kiút a „kisméretű és elszórtan elhelyezkedő parasztgazdaságok nagy, közös földművelést végző gazdaságokká való átalakítása, hogy a közös művelést újabb és magasabb műszaki színvonalon hajthassák végre".[1]

Nagy tapsvihar kísérte Sztálin beszédét, aki megállapította: „Most egy olyan folyamatban vagyunk, hogy az ipar és a mezőgazdaság helyreállításáról átlépünk az új technikai alapokon nyugvó, teljes nemzetgazdaság felépítésére, egy olyan korban, amikor a szocializmus építése nem pusz-

tán jövőkép, hanem élő és gyakorlati dolog, ami a hatalmas belső és külső nehézségek leküzdésére hív."[2]

ÖTÉVES TERV

Sztálin anélkül akart véget vetni a NEP-nek, hogy a parasztok között pánik törne ki amiatt, hogy ismét visszatérnek azok a kegyetlen idők, amikor a kormány osztagai egyszerűen elvették tőlük javaikat. Ennélfogva ki kellett állnia azon érvelés mellett, mely szerint az ország egészsége és biztonsága szempontjából alapvető fontosságú ezen irányváltás. 1927-ben „háborútól való félelemmel" szembesült, melyet szándékosan felnagyított annak érdekében, hogy rámutasson arra, a Szovjetunió sérülékeny az ellenséges Nyugattal szemben.

Májusban Nagy-Britannia megszakította a diplomáciai kapcsolatokat az országgal, mivel a szovjetek támogatták a brit sztrájkolókat, és úgy látszott, hogy forradalmat kívántak előidézni. Franciaországgal feszültség alakult ki, ám amikor Georgij Csicserin külügyminiszter a nyáron visszatért, meglepve tapasztalta, hogy háború lóg a levegőben. Sztálin felfújta az ügyet, alátámasztandó azon követelését, hogy az országot a lehető leggyorsabban iparosítsák, a nehéziparra összpontosítva, és vessenek véget a NEP-nek a sokkal kommunistább ötéves terv megvalósítása érdekében.[3]

A hazai politikai fejleményekből szintén előnyt kovácsolt. Például az 1920-as évek során a helyi hivatalnokok Ukrajnában a NEP kudarcaiért a burzsoá „specialistákat" *(szpeci)* okolták. Az ilyen „kártevők" *(vregyityeli)* koncepciós perei népszerűnek bizonyultak, mert a hiányokért való felelősséget a munkásokról a vezetés és a szakszervezeti irányítás vállára helyezték.[4] 1927 végén egy titkosrendőrségi tisztviselő, Sztálin egyik régi észak-kaukázusi bajtársa tájékoztatta Sztálint egy „kártevő összeesküvésről", melyben az ukrajnai Sahti és a közeli Donyeck-medencebeli városokban ötvenhárom mérnök vesz részt. 1928. március 10-én a titkosrendőrség bejelentette, hogy sikerrel leleplezték az összeesküvést.[5]

Sztálin felhasználta az alkalmat arra, hogy május–júniusban tömeges pereket rendezzen. Leninhez hasonlóan hitt az effajta rítusok nevelő erejében, melynek, hogy sikerrel járjon, az átlagemberek számára is érthető módon kell bemutatnia a hitelt érdemlő veszélyt. Az ilyen perek lerántották az álarcot a kétszínű emberekről, és bemutatták az árulást, éppen ezért nagyon óvatosan kellett megrendezni azokat.[6] Sztálin közvetlenül bekapcsolódott az ügybe, és hagyományos bíróság helyett Andrej Visinszkijt egy „különleges összetételű bíróság" bírájának nevezte ki. A kártevőket azzal vádolták, hogy külföldi kormányok megbízásából szabotázsakciókat hajtanak végre a gyáraikban. A koncepciós per – melyet az egykori moszkvai Nemesi Klubban tartottak – célja az volt, hogy felkeltse a nyilvánosság érdeklődését, és formálja véleményét. Az elítéltek többsége börtönbüntetést kapott, a külföldieket (németek) elengedték, a tizenegy halálra ítélt közül végül ötöt lőttek agyon.[7]

A Sahti-per célja az volt, hogy a kormány mögé sorakoztassa fel az országot, közelgő háborús veszélyt demonstrálva. Az üzenet lényegét az képezte, hogy a belső ellenség „álarcot visel", vagyis nem olyan, amilyennek mutatja magát, ezért mindenkinek ébernek kell lennie. A Donyeck-medence bányászait egyértelműen meggyőzték az „összeesküvésről", és amikor a részletek napvilágra kerültek, a vasúti kocsikat „Éljen soká a GPU!" szlogenekkel borították be.[8] Az utóbbi a Cseka legújabb (1922-es) elnevezése volt.

Sztálin a Központi Bizottság 1928. júliusi ülésén harcias volt. Mindenhol frontokat látott, így „gabonafrontot", „tervezési frontot", sőt „filozófiai frontot". A refrén úgy hangzott, hogy a forradalom ellenségei nem fogják megadni magukat, és minél közelebb kerülnek a vereséghez, annál kétségbeesettebbekké válnak.[9]

A „külföldi fenyegetések" igazolták az „ipari fronton" való harc szükségességét. Miközben a birodalmi Oroszország ipara többnyire az ország nyugati, európai oldalán helyezkedett el – a délen lévő kaukázusi Baku említésre méltó kivételével –, Sztálin ekkor már arról döntött, hogy védelmi okokból az új ipart az Urál hegységtől keletre telepíti. Ez a döntés nagyon fontos volt, mely igazolódott, amikor a nácik később lerohanták az ország nyugati részét.

A szovjet archívumok legújabban fellelt iratai alátámasztják, hogy 1929–1930-ban Sztálin e „fenyegetéseket" komolyan vette, még akkor is, ha azok napjainkban túlzottnak tűnnek. A koncepciós perekkel foglalkozó levelei arról tanúskodnak, hogy valóban hitt az összeesküvésekben. Ragaszkodott hozzá, hogy a tárgyalásokat és a büntetéseket hozzák nyilvánosságra a sajtóban.[10]

Sztálin politikája arra utasította a parasztokat, hogy rengeteg gabonát termeljenek, olcsón. A parasztoknak „természetbeni járandóságot" kel-

lett fizetniük, vagyis fel kellett ajánlaniuk feleslegeiket külföldi értékesítés céljából, hogy a kormány ekképp fizethessen az új technológiákért.[11] Sztálin 1929. augusztus 29-én azt írta Molotovnak, hogy „ha sikerül úrrá lennünk ezen a gabonamizérián, akkor mindenen úrrá leszünk, mind a belföldi, mind a külföldi ügyekben".[12]

A szocializmus létrehozására irányuló részletes szovjet tervezetet az 1928 októberétől kezdődő első ötéves terv *(pjatyiletka)* foglalta magába, melyet azonban csak az 1929 áprilisában kezdődő XVI. pártkongresszus fogadott el. Ezt a tervet már 1925 óta tárgyalták. Végső változatában egyfajta második orosz forradalmat vetített előre, mely felülkerekedik az I. (Nagy) Péter óta az országot sújtó problémákon.

Az ötéves terv volt az első olyan próbálkozás, melyben egy nagyhatalom hozzáfogott a társadalom és gazdaság minden részének átalakításához. Az egyetlen hasonló példaként a német „háborús szocializmus" említhető, mely az első világháború során zajlott, hogy megszervezze az ipart, és összeegyeztesse a munka és az irányítás érdekét. Az új szovjet stratégia sokkal messzebbre mutató volt, és a harcos antikapitalizmus és a radikális szocialista forradalom elvén alapult.[13]

A MEGTERVEZETT TÁRSADALOM

1928 novemberében Sztálin kijelentette, hogy a Szovjetunió azáltal, hogy „létrehozott egy új politikai rendszert, megelőzte és lehagyta a fejlett kapitalista országokat. Ez jó. Azonban nem elegendő. Országunkban a szocializmus végső győzelmének biztosításához ezeket az országokat technikai és gazdasági tekintetben is utol kell érnünk, és le kell hagynunk. Amennyiben ezt nem tesszük meg, a falhoz szorítva találhatjuk magunkat".[14]

A terv a társadalmi és kulturális élet minden területét érintette, és bizonyos iparosításra vonatkozó célokat nyilvánított ki a Nyugat „utolérése és lehagyása" érdekében. A cél az volt, hogy meghaladják a kapitalizmus egy főre jutó teljesítményét, nagyobb technológiai fejlődést érjenek el, a nehézipar elsőbbséget élvezzen a fogyasztási cikkekkel szemben, megemeljék az életszínvonalat – ennek keretében az emberek jobb oktatásban, egészségügyi és szociális ellátásban részesülhetnek –, és megvédjék az országot idegen betolakodókkal szemben azáltal, hogy az új fejlesztések nagy részét támadással szemben kevésbé sérülékeny helyszínre telepítik.

Szergo Ordzsonikidze nehézipari népbiztos beismerte, hogy a kihívások rémisztőek „a faeke országa" számára. A keserű pirulát az jelentette, hogy a szovjeteknek Nagy Péterhez hasonlóan Nyugatról kellett szakembereket behívniuk és technológiát kölcsönözniük. Amerikai nagyvállalatok, többek között az Austin Company – mely éppen akkor fejezett be egy hatalmas gyárat a General Motors számára –, olyan szerződéseket írtak alá, melyek keretében még nagyobb létesítményeket hoznak létre a Szovjetunióban. 1929. augusztus 23-án az Austin megállapodott egy óriási gyárkomplexum létesítésében a Volga menti új iparvárosban, Nyizsnyij Novgorodban. Minden mércével mérve óriási vállalkozásnak számított. Az üzemet úgy hozták létre, hogy évente több mint 100 000 gépjárművet állítson elő. Az Austin egy egész rendszert alkotott, mely által az üzemben a tervből késztermékét lehetett előállítani. A hatvanezer vagy annál is több munkás szükségleteit kielégítendő egy új várost is létrehoztak. A *New York Times Magazine* „A kommunizmus felépíti az utópia városát" címmel jelentetett meg színes riportot.[15]

A Ford Motor Company 1929. május 31-én kötött szerződése értelmében évente harmincezer Model A és hetvenezer Model AA teherautót volt köteles előállítani. Kezdetben a szovjet munkások szerelik össze az amerikai alkatrészeket, amíg a Ford szakemberei ki nem képezik a szovjeteket az alkatrészgyártásra, mint Nyizsnyij Novgorodban. Más amerikai vállalatok traktorgyárak létrehozásában vettek részt Sztálingrádban és Harkovban.[16]

Henry Fordot bírálták az USA-ban, amiért segíti a kommunistákat. Azzal felelt, hogy a legfőbb cél az emberek munkához juttatása. „A magas bérek, alacsony árak és tömegtermelés kialakulása minden országban csak idő kérdése – jelentette ki. – Külföldi piacaink csökkenése helyett annak meghatározója lesz."[17]

A Nyugat segítségével létrejött egyik látványos projekt a semmiből felépített vadonatúj Magnyitogorszk város új acélkomplexuma volt. Az olvasztókemencétől az energiaforráson át a szállításig mindent üzemszerűen megterveztek, mégpedig óriási léptékben és olyan gyorsan, ahogy csak lehetett. A szerződést az Ohio állambeli, clevelandi Arthur McKee & Co. kapta, mely megrémült, mikor megtudta, hogy a terveket két hónapon belül el kell készítenie. A mérnökök akkor is kétségbeestek, amikor megérkeztek az építkezés helyszínére: a munkások kétharmada nem rendelkezett semmiféle ipari tapasztalattal és képzettséggel, harminc százalé-

kuk pedig analfabéta volt. Mindezek ellenére az Urál hegység keleti oldalán lévő projektet rekordidő alatt felépítették, és 1932. február 1-jén nagy ünnepség keretében Mihail Kalinyin avatta fel.

A szovjet ipart érintő nehézségeket jól érzékelteti az a tény, hogy hetvennapos utazást követően érkeztek meg Moszkvából az első teherrakományok Magnyitogorszkba. Azonban az új szocialista város kijelölte az utat a jövő számára, és tökéletesen illeszkedett Sztálin óriási víziói sorába. Az első ötéves terv során a semmiből felépített hatvan vagy annál is több város kitűnően példázta mindezt. Az új metropolis célja a kommunizmus összes erényének demonstrálása, a tervezettség és a modernség érzékeltetése volt. E közösségeket működtetni – pl. Cseljabinszket, a Szibéria Chicagójának is nevezett traktorgyárvárost – azonban csak elméletben volt könnyű, a gyakorlatban nem. Ki tudta egyáltalán, hogy miként kell megtervezni egy teljes várost? A létrehozásukra irányuló ambíció egy utópisztikus küldetés része volt, és a kapitalisták általi lerohanástól való félelem vezérelte, továbbá az, hogy megmutassák nekik, mire képesek.[18]

A „Nagy áttörés éve" cím alatt Sztálin a *Pravda* 1929. november 3-i számában első alkalommal tekintette át az ötéves tervet. Az alkalmat az szolgáltatta, hogy az orosz forradalom évfordulóján különböző frontokon zajlott az ünneplés. A fokozott iparosítás okát szokás szerint katonai stílusban mutatta be:

> Az elmúlt év a nagy *változás*ok éve volt a szocializmus építésének összes frontján. A változás célja, ahogy eddig, úgy ezután is a szocializmus kérlelhetetlen *offenzívá*ja a városok és a vidék kapitalista elemei ellen. Ez az offenzíva már egy sor jelentős *siker*t eredményezett népgazdaságunk szocialista újjáépítése során. Mi ennélfogva megállapíthatjuk, hogy pártunk jól hasznosította az új gazdaságpolitika első szakaszaiban végrehajtott visszavonulást, ami által képesek vagyunk, hogy a következő szakaszokban megszervezzük a *változást*, és *sikeres offenzívát* indítsunk a kapitalista elemek ellen.

Az ipar növekedése és a mezőgazdaság kollektivizálására irányuló lépések felvázolását követően kijelentette, hogy a Szovjetunió végre halad előre:

> Az iparosítás útján gyors léptekkel haladunk előre a szocializmus felé, hátrahagyva a régi „orosz" elmaradottságot. A fém, a gépkocsi és a traktorok országává válunk. És amikor majd gépkocsira ültettük a Szovjetuniót, a muzsikot [parasztot] pedig traktorra, lássuk, hogy a „civilizációjukról" oly sokat hencegő kapitalisták le tudnak-e győzni minket! Majd meglátjuk, hogy melyik ország lesz elmaradott, és melyik fejlett![19]

Sztálin nem volt egyedül az ország átalakítására irányuló törekvésben. A párt apparátusának felső rétegén kívül sikerült megnyernie a ranglétra alsóbb fokán elhelyezkedő számos oktatót, mérnököt és alsóbb tisztviselőt is.

Az első ötéves tervet egy saját „kulturális forradalom" kísérte, mely túlment a bolsevikok által eredetileg megálmodott mindent elsöprő átalakításon. A Sahti-ügyből ihletet merítve az 1928–1931-es változások során a kormányhivatalokban és a felsőbb oktatási intézményekben tisztogatásra került sor, hogy gyökerestül pusztítsák el a mindenütt jelen lévő szabotőröket. Sahtit és a hozzá hasonló 1930-as koncepciós pereket úgy tervezték meg, hogy felrázzák a „burzsoá" szakembereket, és a műszaki értelmiséget az iparosítás mögé állítsák. A koncepciós perek és tisztogatások eltávolították a jobboldallal szimpatizáló embereket, és helyet teremtettek a Sztálinhoz közelebb állók számára. E perek jelentették az első „offenzívát" a „kulturális front" terén, melynek célja abban állt, hogy minden munkást és elmaradott parasztot büszke „új emberré" alakítson át.

A Szovjetunió mintegy 150 milliós lakossága az 1920-as évek végén még mindig túlnyomórészt falusi volt, mindössze ötöde volt városi. A lakosság (9 és 49 év közöttiek) 57 százalékát tartották írni-olvasni tudónak az 1926-os népszámlálás során, ám vélhetőleg még ez is túlzottan optimista eredmény volt.[20]

A kulturális forradalom új értelmiséget akart létrehozni, olyat, mely a munkásosztályból ered, ezért ösztönözték őket a felsőbb oktatásban való részvételre. A beiratkozottak száma az 1927–1928-as 160 000-ről az 1932–1933-ban 470 000-re ugrott, ám ahogy mindig, most is óvatosan kell kezelni (a gyakran eltorzított) adatokat. Ez a folyamat értelmiségiek és politikai vezetők, olyanok, mint Leonyid Brezsnyev – a poszt-sztálini Szovjetunió leendő vezetője –, új generációja előtt nyitotta meg a kaput, akik az 1930-as években kerültek magas pozíciókba. Miközben a szegény családok sarjai lehetőséget kaptak a feljutásra, addig számtalan egyént ítéltek haszontalannak azért, mert szüleik „a múlt emberei", például a burzsoázia, a nemesség vagy a papság tagjai voltak.[21]

TÁMADÁS A VIDÉK ELLEN

1927 őszén egy Moszkvában tartózkodó külföldi kommunista megjegyezte, hogy valami megváltozott legutóbbi látogatása óta: „A boltokban nem volt vaj, sajt, tej. Aztán zavarok támadtak a kenyérellátásban is."[22] 1927/1928 fordulóján a titkosrendőrség számos „szovjetellenes megnyilvánulásról" tett jelentést országszerte, amit a gabonabegyűjtési problémák és az „áruínség", vagyis kínálati hiány idézett elő. Egyes területeken, így Ukrajnában is, azzal vezették félre az embereket, hogy a zsidók – pontosabban „a zsidók és a kormány" – elrejtették „a különféle árukat, hogy később megtévesszék a parasztokat". A kulákok és mások feltehetően megpróbálták a maguk javára fordítani az elégedetlenséget, hogy megszabaduljanak a szövetkezetektől és egyéb szocialista intézményektől.[23] 1928 nyarán szinte mindenhol sorban álltak az élelmiszerért, és bevezették a fejadagokat.

1928 elején Sztálin közeli szövetségeseit küldte a kulcsfontosságú területekre, hogy felmérjék a helyzetet, és felgyorsítsák az élelmiszer-szállítmányokat. Lazar Kaganovics Ukrajnába, Anasztasz Mikojan Észak-Kaukázusba, Molotov pedig az Urálba ment. Január közepén Sztálin három hetet töltött Szibériában és az Urálban, ahol útjának minden állomásán megfélemlítette a helyi tisztviselőket. Hízelgett és fenyegetőzött, azt követelte, hogy minden szükséges eszközt vessenek be, beleértve az erőszakot is, hogy a munkások és a városok számára élelmet szerezzenek. Ő állt a Politbüro azon egyhangú döntése mögött is, hogy „rendkívüli intézkedéseket" kell végrehajtani.

E könyörtelen gabonaszerzési mód az „uráli–szibériai módszerként" vált ismertté. Sztálin követelte a tisztviselőktől, hogy a büntető törvénykönyv 105. (kereskedelmi törvénysértés) és 107. cikkére (gabona-visszatartás) hivatkozással vegyék üldözőbe a „kulák spekulánsokat" és másokat. A hadjárat során radikális kommunistákat és városi munkásokat alkalmaztak, és jutalmat osztottak azoknak a szegényparasztoknak, akik információval szolgáltak a tehetősebb kulákokról, és részesülhettek zsákmányukból is.[24]

Egy történész ekképp írta le a hadjáratok továbbgyűrűző hatását:

> A legrémisztőbb pletykák kaptak szárnyra a lakosság körében: azt mondták, hogy éhínség lesz, és hogy közeleg a háború és a szovjet rezsim bukása.

> Hétköznapinak számított a pártaktivistákkal szembeni erőszak és az erőszakkal való fenyegetés. Herszonból, Melitopolból, Szemipalatyinszkból és egyéb körzetekből tüzekről, üzletek és áruházak kifosztásáról, polgári engedetlenségről érkeztek hírek, továbbá megkísérelték megakadályozni a hatóságokat abban, hogy elvigyék a gabonát a mezőgazdasági régiókból. A lakosság elégedetlensége a városokban és falvakban lázongások és hatóság elleni demonstrációk formájában öltött testet.[25]

Az ellenállás vagy a „kulákterrornak" nevezett jelenség legkisebb jelére elnyomással válaszoltak. 1929-ben több mint ezer ilyen „bűncselekményt" jelentettek, a gyilkosságtól a „szabotázsig". Ugyanebben az időszakban a „gazdasági" és „ellenforradalmi" bűncselekmények közel harmincezer letartóztatást eredményeztek.[26] A kulákok elnyomása azt jelentette, hogy az engedelmességig verték őket, amivel példát statuáltak az egész vidék számára.

1928 elejétől kezdve keményen lesújtottak a kiskereskedőkre, akik megtalálták a módját annak, hogy miként fordítsák saját javukra a NEP-et. Több ezer „zsákos ember" *(mesocsnyiki)* járta a vidéket élelmet keresve, aki hajlandó volt az államnál magasabb árat fizetni. Ezt követően a városokban csekély árréssel eladták a termékeket. Voltak kereskedők, akik munkanélkülieket béreltek fel, hogy sorbaálljanak a kevés áruért, melyet később profittal megnövelt áron adtak el.[27] Az ilyen nepmanok – akik nevüket onnan kapták, hogy kihasználták a kismértékű kereskedelmi szabadságot – megvetés tárgyai lettek a rezsim szemében, és akárcsak Sztálin, szabotőröknek tekintették őket. Sztálin meg akarta őket semmisíteni.[28]

Szibériai útja során arra a következtetésre jutott, a gabonakrízist az okozza, hogy a parasztok kisméretű területeket művelnek. A probléma abban rejlik, hogy a gyakorlat gazdaságtalanságot eredményez, és amíg ez fennáll, addig a válság bármikor visszatérhet. Nézőpontja szerint a strukturális problémák megoldásához a földeket kollektivizálni kell, hogy lehetőség nyíljon a modern gépek megszerzésére és alkalmazására. Kijelentette, hogy ez volt Lenin terve, és hogy ez „döntő jelentőségű a szocializmus győzelméhez vidéken".[29]

A mezőgazdaság kollektivizálása ekkor még nem volt kormányzati irányelv, és 1928-ban a Politbüro néhány tagja még mindig hitt a NEP-ben. Buharin például kizárólag az árrendszert és az adózást akarta megváltoztatni, s azon gondolkodott, hogy a parasztok több terményt állítanának elő és adná-

nak el az állam számára, ha nyereségre tehetnének szert. Az egyre fokozódó gabonahiány árnyékában Sztálin kikelt Buharin ellen, és álláspontját „jobboldali szembenállásnak" titulálta, ami elhajlás a „központi vonaltól", és a kulákoknak és egyéb függetlenül gondolkodó parasztoknak kedvez.

Sztálin összecsapása ezzel az ellenzéki nézettel ádáz volt és gyors. 1928 áprilisára Buharint legyőzték, és novemberben eltávolították a Politbüróból. Bukását nagyrész a NEP-pel való azonosulása okozta, vagyis az, hogy az emberek által kedvelt liberális megközelítést helyezte előtérbe, melyet a párt radikálisai megvetettek. A NEP-et előnyben részesítőket vádolták a hiánnyal és a kisszerű visszaélésekkel.

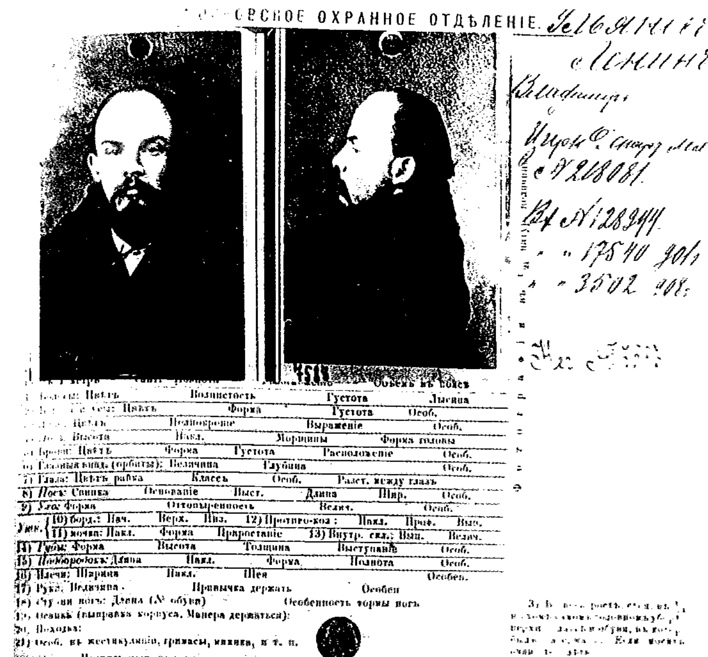
Moszkvában, Leningrádban és más nagyvárosokban 1928–1929 telén be kellett vezetni az élelmiszerjegy-rendszert, amit a Politbüro 1929. február 15-én az egész országra kiterjesztett. A gabona beszerzése sokkal kevésbé volt sikeres, mint egy évvel korábban, és 1929 októberében az élelmiszerjegyet a főbb városokban és ipari területeken is bevezették a legfontosabb élelmiszerek (így a kenyér, a hús, a vaj, a tea és a tojás) tekintetében. 1931 elejére mindezt az egész országra kiterjesztették, ám ekkorra az éhínség már valós veszéllyé vált.[30]

Az ötéves terv a magángazdálkodásról mérsékelt sebességben szándékozott kollektív gazdálkodásra váltani, azonban az átmenet nagyon felgyorsult. Már 1929 elején a helyi hatóságok egymással versengtek abban, hogy melyik tudja kollektivizálni a legtöbb területet. A parasztokat megtévesztették a belépést illetően, és hamis ígéreteket tettek a közös gazdasághoz való tartozás előnyeiről. Ennek ellenére Sztálin 1929. novemberi beszéde idején a kollektivizált területek legalább 30 százaléka a szegénynek vagy mezőgazdasági munkásnak minősített parasztoktól származott. A tehetősebbeket nem győzte meg a propaganda.[31]

A parasztok fennmaradt közel 70 százaléka „közepes" vagy tehetős volt, mint a kulákok. Leninhez hasonlóan Sztálin visszaállította a terrort, minden korábbinál nagyobb mértékben.

„A KULÁKSÁG MINT OSZTÁLY FELSZÁMOLÁSA"

Sztálin 1929. december 27-én elmagyarázta a marxista diákoknak, hogy itt az ideje megkezdeni „a kulákság mint osztály felszámolását". Azt állította, hogy „új szocialista offenzívára" van szükség, mivel a kapitalista ele-

FENT: Vlagyimir Lenin az orosz titkosrendőrség (Ohrana) által 1895-ben Moszkvában készített fotón. Az év végén Szentpéterváron tartóztatták le.

LENT: A Vörös Gárda tagjai a Szmolnij Intézet előtt a bolsevik forradalom idején (1917)

Vlagyimir Lenin *(2. sor, középen)* a jobbján Joszif Sztálinnal, balján Mihail Kalinyinnal (1919)

FENT: A Vörös Hadsereg katonái menetelnek primitív lábbeliben az orosz polgárháború során (1919–1920)

LENT: Fehérgárdista kozákok áldozataikkal pózolnak (1919)

Lenin és Sztálin 1922-ben Lenin dácsájában, Gorkiban. A levéltárak megnyitása óta eloszlott az a gyanú, hogy Sztálin utólag montíroztatta rá magát a képre.

BALRA: Lenin a Komintern II. kongresszusán. Közvetlenül mögötte áll Makszim Gorkij. Grigorij Zinovjev jobbra, Karl Radek a bal szélen, mellette pedig Nyikolaj Buharin látható.

KÖZÉPEN: Sztálin Feliksz Dzerzsinszkijnek, a Cseka első vezetőjének temetésén. *Balról jobbra:* Alekszej Rikov, Genrih Jagoda, Mihail Kalinyin, Lev Trockij, Lev Kamenyev, Joszif Sztálin, Mihail Tomszkij és Nyikolaj Buharin. (1926)

LENT: Sztálin és néhány bukás előtt álló riválisa. *Balról jobbra:* Sztálin, Alekszej Rikov, Lev Kamenyev és Grigorij Zinovjev. (1920-as évek eleje)

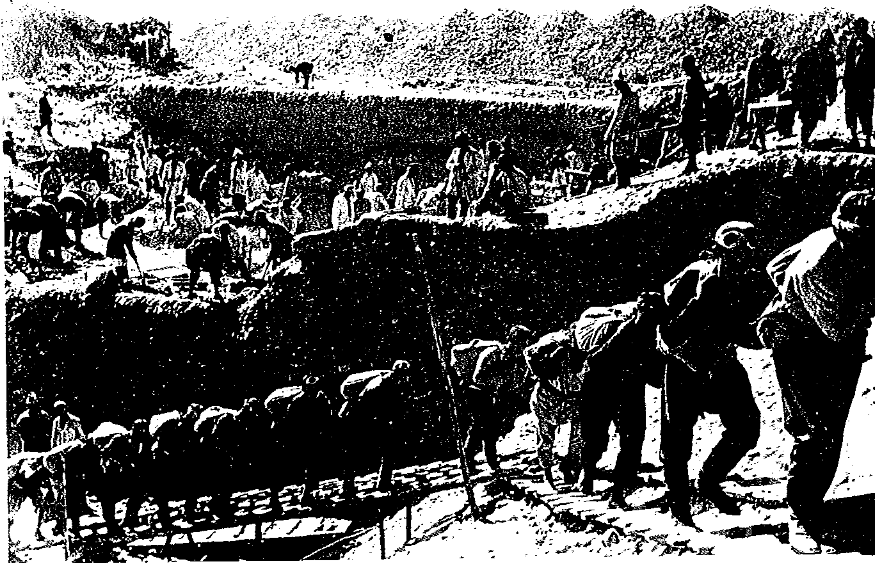
FENT: Szovjet vezetők megtekintik az októberi forradalom emlékére rendezett éves felvonulást 1935-ben. *Balról jobbra:* Anasztaz Mikojan, Andrej Andrejev, Nyikita Hruscsov, Lazar Kaganovics, Vjacseszlav Molotov, Joszif Sztálin, Jan Rudzutak és Mihail Kalinyin.

LENT: Orosz kulák, akit a karéliai erdőbe deportáltak kényszermunkára 1932-ben

Kötelező kollektivizálás a szovjet vidéken 1929-ben. A molinón ez olvasható: Parasztok, olvassatok könyveket! A könyv a földművesek legjobb barátja. Megtanít a helyes gazdálkodásra.

FENT: Gulag-munka és a Ferganai-csatorna építése Üzbegisztánban 1939 nyarán

LENT: Gulag-rabok dolgoznak a Belomor-csatorna építésén 1933-ban

mekkel való bánásmód összes más módszere kudarcot vallott. Hadüzenetet adott ki a vidék ellen:

> Az elmúlt év során mi, a párt, a szovjethatalom *(a)* az egész fronton offenzívát indítottunk a vidéki kapitalista elemek ellen; *(b)* ez az offenzíva, ahogy látják, jelentős, pozitív eredményeket hozott. Mit jelent mindez? Egy szóval azt jelenti, hogy a kulákok kizsákmányolásának *korlátozásá*ról a kulákok mint társadalmi osztály *felszámolására* kell váltanunk. Egész programunk egyik döntő fontosságú kérdése mentén haladtunk, és haladunk tovább...
>
> A kulákok elleni offenzíva komoly ügy, és nem keverendő össze holmi kulákok elleni hangzatos felszólalással... Az offenzíva megköveteli, hogy eltiporjuk a kulákokat, és megsemmisítsük őket mint osztályt. Ami ennél kevesebb, az pusztán szónoklás, szurkálódás és üres fecsegés, nem igazi bolsevik offenzíva. A kulákok elleni offenzíva indításához előkészületeket kell tennünk, és le kell csapnunk, ám olyan erővel kell lecsapnunk, hogy megakadályozzuk, hogy valaha ismét talpra álljanak. A bolsevikok ezt nevezik igazi offenzívának. Képesek lettünk volna sikerrel végrehajtani egy ilyen lépést mondjuk öt vagy akár három évvel ezelőtt? Nem, nem lettünk volna képesek.[32]

Az érvelés lényegét az képezte, hogy mivel a rezsim a kollektív gazdaságok – rövidített nevükön: kolhozok – létrehozása és az (állítólagosan) elégséges termelés révén felfejlesztette a vidéket, az ország már megengedheti magának a „kulákság felszámolását" és a szocializmus építését. A kulákok nem egy meghatározott etnikai csoportot alkottak, annak szinte bárki tagja lehetett.

Meg kell-e engedni a kulákok számára, hogy csatlakozzanak az új kolhozokhoz? Végül is szorgalmas, jártas és kezdeményező emberek. Sztálin válasza egyértelműen nemleges volt. Gyökerestül akarta kitépni őket, nem érdekelte a módszer. Szerinte a kollektív gazdaságok (feltételezett) termelése lehetővé tette, hogy a kulákok elleni korlátozó intézkedéseken túllépjen, és osztályként semmisítse meg őket. Szerinte felesleges is több szót ejteni a kulákokról: „Ha levágjuk a fejet, akkor nem a hajat fogjuk gyászolni."[33]

A Sztálin által feltüzelt Molotov vezette bizottság nagy horderejű rendeletet hozott végrehajtási utasításokkal együtt 1930. január 30-án. Az első kategóriába sorolt, „ellenforradalmári tevékenységben" bűnösnek

mondott kulákokat azonnal kivégezték vagy koncentrációs táborba küldték, családjaikat messzi vidékekre deportálták, és megfosztották minden tulajdonuktól. A második kategóriát, „a rezsim megingatására vele született hajlammal rendelkező fő kizsákmányolókat" megfosztották tulajdonuktól, és messzire deportálták családjukkal együtt. Végül a harmadik kategóriába eső kulákokat ugyan a rendszerhez hűnek találták, ám a biztonság kedvéért távozniuk kellett otthonukból, a „kollektivizált zónákból", mégpedig gyenge minőségű területekre.[34]

A kor kvótákban való gondolkodásával összhangban a bizottság úgy becsülte, hogy a kulákok „átlagosan" az összes gazdaságok 3-5 százalékát birtokolták, és hat hónapon belül kell őket eliminálni, ennélfogva kvótákat állított fel arra vonatkozóan, hogy közülük hányat küldjenek koncentrációs táborba, száműzzenek stb. Mindent előre megterveztek, beleértve az elkobzott tulajdonnal való rendelkezést és a katonai akciókat is.[35]

A titkosrendőrség főnöke, Genrih G. Jagoda utasította embereit, hogy mozgósítsák a csekistákat, akik „előtt ismét hatalmas és nehéz feladat tornyosul... Új harcot kezdtünk, melyben minimális veszteségekkel kell küzdenünk... Ehhez egy hirtelen, pusztító erejű csapásra van szükség, arra az erőre, ami kizárólag előkészületünktől, szervezetünktől és fegyelmünktől függ".[36]

A Politbüró tagjai, köztük Kaganovics, Mikojan és Molotov, vidékre indultak, páncélozott vonatokon, titkosrendőrségi egységek kíséretében. A Kremlbe küldött leveleik ellenállásról számoltak be, amit el kell tiporni. Azonban Sztálin volt az, aki ösztökélte az egész folyamatot, aki arra sarkallta a regionális és helyi vezetőket, hogy folytassák munkájukat. Gyilkossá vált népbiztosai úgy tekintettek magukra, mint akikben egyesül a „párthűség, erkölcs, alaposság, gondosság, jó egészség, a dolgok alapos ismerete... és a kötélidegzet". Az effajta öndicsérő leírások mögött élvhajhászat, könyörtelenség és erkölcstelenség rejlett.[37]

Olyan hangulat alakult ki, mint a polgárháború napjaiban. Makszim Gorkij, a lelkiismeret egykori hangja most üdvözölte a parasztok ellen folytatott kegyetlen hadjáratot. 1928-ban, nyugati száműzetését követően visszatért a Szovjetunióba, és úgy tűnt, meg akarja mutatni, mennyire azonosul a vörösök elképzeléseivel. A vezető újságokban és a rádióban brutális egyszerűséggel jelentette ki: „Ellenünk van minden olyan erő, amely már túlélte önmagát, amelynek a történelem ítélete szerint el kell tűnnie a színről. Ez pedig feljogosít bennünket arra, hogy továbbra is hadiállapotban lévőknek tekintsük magunkat: a polgárháború még nem ért véget. Ebből pedig önként következik: ha az ellenség nem adja meg magát, megsemmisítik!"[38]

Minden, a kollektivizálási listára felvett kerületbe hivatalnokok trojkája látogatott el, melybe általában a kommunista párt első titkára, a titkosrendőrség egy tagja és a helyi szovjet végrehajtó bizottságának elnöke tartozott. A trojkák vagy „listákkal" jelentek meg, vagy besúgásokra hagyatkoztak.

A helyi hatóságok úgy látták, profitálhatnak abból, hogy „kuláktalanított" parasztok hatalmas tömegét zavarják el földjükről az egyre szaporodó munkatáborokba. Az ingyenes munka segítségével tudták csak teljesíteni a kvótákat, így a parasztok mindenféle nagyléptékű programokon dolgozó rabszolgákká váltak.[39]

Az áldozatok kegyetlen életének bemutatása egy egész szívbemarkoló könyvet megtöltene. A vidékre küldött „kuláktalanító egységek" a helyiekkel együttműködve olyan túlzásokba estek, amilyenekre még a polgárháború során sem volt példa. A „Huszonötezrek" néven ismert egységekhez városi radikálisok csatlakoztak; a csoportok tagjait a parasztok „ezres elvtársaknak" nevezték.

Ezek az aktivisták munkások vagy a Komszomol, azaz a Kommunista Ifjúsági Szövetség tagjai voltak. Sokan közülük megvetették a parasztokat, és gyűlöltek mindenkit, akire rásütötték a kulák jelzőt. Az 1930-ban akár 180 000 főt is számláló brigádok – melyeket a szakszervezetek, a Vörös Hadsereg és a titkosrendőrség válogatott tagjai erősítettek – meggyőzték magukat, hogy a rettentő tágan meghatározott kulákok elleni háborúban a „történelem" az ő oldalukon áll. Sztálin egyszer maga is ezt firkálta egy jegyzetére: „Mit is jelent valójában a kulák szó?"[40]

1929–1930-ra, mire a legtöbb paraszt elszegényedett, „gazdag" parasztot szinte nem is lehetett találni, ezért elegendő volt, ha valamelyik család tulajdonában két szamovár volt, vagy valami „státuszszimbólum", és máris elítélték őket. E javak a kulákok „ismertetőjeleiként" szolgáltak, és bármely parasztot, akit ekképp azonosítottak, minden tulajdonától megfosztottak egészen az alsóruházatáig, majd kitették őket az utcára. A helyi papokat a vallásuk, az emberekkel való kapcsolatuk vagy a kommunizmussal szembeni fenntartásaik miatt – ha kinyilvánították azokat, ha nem – megtámadták, és a tél kellős közepén elzavarták otthonaikból.[41]

A „kuláktalanítóknak" elvileg mindent el kellett kobozniuk, és a kolhozhoz – az új kollektív gazdasághoz – kellett továbbítaniuk, azonban az elkobzás nem jelentett mást, mint államilag jóváhagyott fosztogatást. A brigádok elfogyasztották az általuk talált étel és ital nagy részét, hadjáratukat pedig jellemzően nemi erőszak és egyéb szörnyűség kísérte.[42]

A helyiek kihasználták az alkalmat, hogy megszabaduljanak a bajkeverőktől, a társadalmon kívül állóktól, az alkoholistáktól és az alkalmatlan emberektől. Pusztán egy arra vonatkozó pletyka vagy hallomás arról, hogy „káros elem", elegendő volt az adott paraszt deportálásához. A rosszindulatúak efféle hozzáállást tanúsítottak: „Jó kabát van rajtad! Itt az ideje, hogy mi viseljük!"[43]

Egyes kerületekben túl kevés volt a kulák ahhoz, hogy a brigádok teljesíthessék a kvótát, ezért dühüket a „középparasztokra" zúdították, akik alig különböztek a nyomorgóktól. Az ő „bűnük" legfeljebb az lehetett, hogy „mindig templomba járnak".[44]

Ember által teremtett pokol volt ez, mely milliók életét tette tönkre, akik még azt a bizalmat is elveszítették, amit esetleg valaha tápláltak a kommunista rezsim iránt.

10.

SZTÁLIN MEGSZILÁRDÍTJA HATALMÁT

A vidéken tapasztalható felfordulás mértékét kitűnően jelzik a számok. Csak 1930-ban 337 563 családot, vagyis jóval több, mint félmillió embert kuláktalanítottak. Az azonban nem egyértelmű, hogy ezek a számok tartalmazzák-e az OGPU trojkái által büntetésben részesítetteket. Egy 1930-ra vonatkozó másik dokumentum 179 620 embert tartalmaz, akiket e „bíróságok" ítéltek el. 10,6 százalékukat (18 966 fő) kivégezték, 55,3 százalékukat (99 319 fő) koncentrációs táborokba küldték, a maradékot „száműzték" (21,3 százalék, azaz 38 179 fő), vagy „kitiltották" (4,3 százalék vagy 8869 fő). Pontosan 7,9 százalékot ítéltek el „feltételesen", és továbbították az Igazságügyi Népbiztosságra, vagy „tettek szabaddá".[1] Az adatok hiányosak, hiszen számos területről nem küldtek jelentéseket.

A kuláktalanítási hadjárat 1930-ban feje tetejére állította a vidéket. Egyes régiókban – például Észak-Kaukázusban – 1929-ben a földek kevesebb mint 10 százalékát kollektivizálták, ám az arány 1930 közepére több mint 50 százalékra ugrott. Hasonló, ám nem egészen ilyen nagy léptékű változások történtek más főbb mezőgazdasági térségekben is.[2] A kulákok üldözése és a kollektivizálás még akkor is folytatódott.

„AKIKNEK A SIKER A FEJÜKBE SZÁLLT"

Sztálin híres, „Akiknek a siker a fejükbe szállt" című cikkével – mely 1930. március 2-án minden újságban megjelent – időleges megállásra intett. E beszámoló szerint a kormányzat törekvései váratlanul könnyen teljesültek, február 20-ig a földek több mint 50 százalékát kollektivizálták. Az ország több mint 100 százalékkal „túlteljesítette" az ötéves terv céljait. Megállapította, hogy „a vidék szocializmusba való radikális átfordítása megtörtént".

Sztálin ugyanakkor beismerte, hogy egyes pártaktivisták „megszédültek a sikertől", és botor módon úgy vélik, hogy bármit elérhetnek egy szempillantás alatt. Elismerve, hogy a kolhozok egy része csak papíron létezik, elmagyarázta, hogy a helyi tisztviselők dicsekvésre hajlamosan eltúlozták teljesítményüket. Sőt, mi több, a túlbuzgók egy része olyan messzire ment, hogy „a háztartások minden egyes szárnyasát feljegyezte". Ez értelmetlenség, mondta Sztálin, és bomlasztja a kollektivizálást. Amennyire fontos volt, hogy senki ne maradjon le a kommunista mozgalomtól, úgy az is éppoly fontos, hogy senki se rohanjon előre túl messzire.[3] Távolról sem vállalva a felelősséget a vidéki antiutópiáért, Sztálin büszkén hirdette, hogy a kolhozmozgalom kitűnően működik, és „önkéntes".

Az üzenet az volt, hogy lassítsák a kollektivizálás ütemét – legalábbis egy időre. A parasztok eleget láttak a kolhozból, és nem örvendeztek, amikor elkobozták minden tulajdonukat, és csatlakozásra kényszerítették őket. Tiltakoztak az ellen, ami zajlott. Sztálin most őszintén kijelentette, hogy egyes helyek nem állnak még készen a kollektív gazdálkodásra.

1930 márciusát követően a tiltakozások alábbhagytak, azonban pusztán abban az évben több mint 2,5 millió paraszt vett részt megközelítőleg 14 000 tiltakozásban, lázadásban, zendülésben és tüntetésben. Mindenféle alapon szerveződött ellenállás, különösképpen a kollektivizálás és a kuláktalanítás ellen. E tiltakozások más tiltakozásokhoz kapcsolódtak, például a templomok bezárása, az adók és az élelemellátási gondok elleniekhez. A hatalmas ellenállás – melyet a történészek hajlamosak figyelmen kívül hagyni – a polgárháború óta nem látott méreteket öltött.[4]

Leginkább a tehetősebb területek, a fekete föld régió, az Észak-Kaukázus és Nyugat-Ukrajna voltak érintettek. A peremterületek egy része időszakosan kikerült a központi szovjet hatóságok irányítása alól. A gyakran asszonyok által vezetett „primitív lázadók" tradicionális fegyverekkel támadták és gyilkolták meg a tisztviselőket, és követelték tulajdonuk visszaadását és a kolhoz megszüntetését. A hatóságok a legkeményebb terrorral léptek fel ellenük. A tiltakozás sohasem fejlődött egységes tömegmozgalommá, s a titkosrendőrség egybehangolt akcióinak áldozatává vált. A legyőzött, ám meg nem tört parasztság megpróbálta megőrizni azt a kevés autonómiát, ami megmaradt neki, miközben a sztálinizmus egyre jobban beavatkozott az életébe.[5]

GULAG

Lenin idején a kényszermunkatáborok és a koncentrációs táborok a szovjet rendszer szerves részét képezték. A táborok a polgárháború végeztével és a törékeny béke beálltával nem merültek a feledés homályába.

Az ötéves terv, a nagy építkezési programok és a kollektivizálás során a táborok új feladatot kaptak. Az egykor elsősorban a börtönrendszer részét képező táborok a rabszolgamunka biztosítóivá váltak. Az emberi szenvedésre tekintet nélkül felvázolt magasztos tervek és ambiciózus projektek kielégíthetetlen mennyiségű munkást tettek szükségessé. Míg korábban a szovjetek a kényszermunka alkalmazásával rehabilitálni kívánták a bűnözőket, addig az új körülmények között a rabokat addig dolgoztatták, míg bele nem haltak.

A kollektivizálással szembeni ellenállásból rengeteg rab származott, és a Politbüro 1928-tól kezdődően bizottságokat állított fel, hogy vizsgálja meg, mit lehet tenni.

1923. július 6-án az új alkotmány hivatalosan rendelkezett az OGPU-ról (a titkosrendőrség legújabb neve). Lényeges, hogy az OGPU-t közvetlenül összekapcsolták a Szovnarkommal, és összszövetségi státuszt kapott. 1923. szeptember 18-án Feliksz Dzerzsinszkijt elnöknek nevezték ki, míg Vjacseszlav Menzsinszkij és Genrik Jagoda első és második elnökhelyettesek lettek.[6]

1929 elején a munka és a táborok jövőjéről tartott bizottsági üléseken Jagoda azt mondta, hogy a nagyobb intézmények előnyt kovácsolhatnak a sok új munkaerőből, és hogy a táborokat fejlesztési eszközként vennék használatba északon. Megállapította, hogy nehéz munkásokat csábítani azokra a területekre, és a táborok odahelyezése révén lehetővé válna a

régió természeti erőforrásainak kiaknázása. Úgy vélte, hogy „különböző, részben gazdasági, részben adminisztratív intézkedésekkel arra kényszeríthetjük a kiszabadult foglyokat, hogy északon maradjanak, miáltal külső régióink benépesülnek".[7]

A táborrendszer létrehozása és irányítása néhány hónapon át rendszertelenül zajlott, és kisebb belső harcok alakultak ki a bizottságon belül, hogy melyik népbiztosság irányítsa a táborokat. Az 1929. április 13-i javaslat szerint egy olyan rendszert kell létrehozni, melyben a „hagyományos" és „különleges" táborok közötti régi megkülönböztetés már nem áll fenn. A Politbüro „A bűnelkövető rabok munkájának hasznosítása" címmel elfogadott egy határozatot, mely olyan táborhálózat létrehozását tűzte ki célul, mely kiegészíti a már létező Szolovki-táborokat. Ennek megfelelően 1929. június 27-én a Politbüro elhatározta, hogy az összes három vagy annál több évre elítélt „bűnelkövetőt" át kell adni az OGPU-nak, melynek táborai bővítésre szorulnak. A titkosrendőrség ekkorra már sok ezer ember életét irányította, akiket a mezőgazdaság kollektivizálása során gyűjtöttek be, ennélfogva az ország legnagyobb foglalkoztatójává vált, arról nem is beszélve, hogy a legkegyetlenebbé.

1929. július 11-én a Szovnarkom áldását adta a változásokra, és a koncentrációs táborokat javító munkatáborokra *(iszpravityelno-trudovije lagerja)* nevezte át. Az újabb táborokat az északibb, távolabbi régiókban helyezték el, „abból a célból, hogy gyarmatosítsák e régiókat, és hogy a rabok munkaerejével hasznosítsák e területek természeti erőforrásait". A kezdeti tervek szerint az új táborokban legfeljebb ötvenezer rab lett volna, azonban ez a szám túlságosan szerénynek bizonyult. Egyes foglyok megmaradtak az NKVD (Belügyi Népbiztosság) táboraiban, azonban az ügy ezzel még korántsem zárult le.[8]

A szovjet vezetők nem dolgozták ki pontosan, hogy a táborok milyen szerepet játsszanak a gazdaságban, azon a tág elképzelésen túl, hogy az északi területek fejlesztését szolgálják. Az OGPU a rabokat olyan projektekhez vette használatba, mint vasútvonalak építése, erdészet és halászat. A kezdeti sikerek „meghozták" a rezsim „étvágyát", és az egyre gyarapodó ilyen munkaerőből egyre nagyobb haszonra kívánt szert tenni. 1930 januárjától Jagoda rendeleteket adott ki arra vonatkozóan, hogy gyűjtsék be a három kategóriába tartozó kulákokat, az első kategóriával kezdve, onnan lefelé haladva. Ismeretlen, ám nagyszámú „társadalmilag veszélyes elemet" tartóztattak le.[9]

A kuláktalanítás e második hulláma 1930–1931-ben nem volt olyan drámai, mint az első hullám, ám még nagyobb méreteket öltött, és 1931 végére összességében 1,8 millió embert ért el. E rabszolga-munkaerőt innentől kezdve az egyre bővülő koncentrációstábor-rendszer rendelkezésére bocsátották.

A Szovnarkom 1930. április 7-én határozott a Javító Táborok és Javító Települések Főigazgatósága – Glavnoje Upravlenyije Lagerej, röviden: Gulag – létrehozásáról. A Szovnarkom megpróbálta ezt megindokolni, és cinikusan azt a kijelentést hozta nyilvánosságra, miszerint a táborok célja, hogy „elszigeteljék a különösen veszélyes törvényszegőket, és alkalmassá tegyék őket a dolgozó emberek társadalmának körülményeire". Az összes fogoly súlyos nehézségekkel szembesült. Ahogy egyre hasznosabbnak bizonyultak, úgy a körülményeik egyre javultak, azonban mindenkinek dolgoznia kellett, hogy ehessen. Azt is megemlítették, hogy a rabok munkája hozzájárul „a kommunista erkölcsért folyó harchoz".[10]

Sztálin beavatkozott a tekintetben, hogy a táborok miként illeszkedjenek egy nagyobb léptékű sémába. Az ő sürgetésére a Politbüro 1930. május 5-én eldöntötte, hogy megépítik a Fehér-tenger–Balti-tenger csatornát (Belomorkanal vagy Belomor). 226 km hosszúra tervezték, gátakkal és zsilipekkel a rendkívül zord területen. Sztálin égett a vágytól, hogy a koncentrációs táborokban lévő emberek munkaerejével olcsón és az elképesztően rövid idő, két év alatt megépüljön. Az OGPU és az Orosz Föderáció NKVD-je között azonban konfliktus ütötte fel a fejét. Mindkét szervezet eltervezte a rabszolgamunka felhasználását, és most egymással versengtek értük. Végül a felsőbb hatósághoz fordultak. Az első esetben, augusztus 31-én a Szovnarkom úgy döntött, hogy az NKVD kívánságának megfelelően megtarthatja magának a három évnél hosszabb időre elítélt embereket. Az OGPU elnöke, Menzsinszkij azonban több embert akart, ezért szeptember 3-án a Politbürónak panaszkodott, mire az ügy felkeltette Sztálin figyelmét.

Az OGPU vezetői elmondták Sztálinnak, hogy amennyiben az NKVD megtartja rabjait, akkor Sztálin kedvenc programjának, a Fehér-tenger–Balti-tenger csatornának a befejezése jóval elmarad a menetrendtől. Ezt hallva Sztálin nem repesett az örömtől. Szeptember 7-én írt Molotovnak, és utasította őt, hogy rendezze el az ügyet oly módon, hogy az OGPU-nak juttatja az összes foglyot, és elveszi őket az NKVD-től. Október 5-ére a

Politbüro eldöntötte, hogy valójában ez a helyes út, ezért Sztálin akaratának megfelelően felülbírálta önmagát.[11]

Ez a változás jelentősnek számított, hiszen ezáltal megnövekedett az OGPU befolyása, melyet ezután a Gulag irányításával bíztak meg. Az eliten belül politikai következményekre is sor került. Egészen eddig Sztálin kénytelen volt szembesülni a Politbürón és a Szovnarkomon belül egyfajta „jobboldali ellenzékkel", ám ezzel most demonstrálta, hogy könnyedén keresztülviszi akaratát.[12]

A táborok ezt követően gyorsan bővültek. A foglyok száma az 1930-as 30 000-ről a következő évben 179 000-re növekedett. 1933. január 1-jén 334 300, a következő évben 510 307 rabbal rendelkeztek. 1936. január 1-jére a szám 839 406-ra duzzadt. Ez a hatalmas növekedés annak ellenére következett be, hogy a táborokban és az építkezések helyszínén a várható élettartam rendkívül rövid volt (egyes becslések szerint egy év). A kegyetlen bánásmód és a borzalmas munkakörülmények miatt még a szabadon engedettek is megnyomorodott állapotban távoztak, és megrövidült életük.[13] Az 1930-as évek közepére szétszórva az egész Szovjetunió területén voltak rabok; a legnagyobb csoportok az olyan nagyvárosokban és azok körül tömörültek, mint Moszkva vagy Leningrád.[14]

A táborok borzalmas körülményeiről a Szovjetunión belül és kívül terjengő szóbeszéddel szembeni harc elemeként a rezsim „mintalétesítményeket" hozott létre, melyet az érdeklődők, köztük a külföldiek is, látogathattak. Sztálin azt akarta, hogy a nyilvánosság számára úgy tűnjön, a kulákok nem foglyok, hanem szabadon dolgoznak. Állítólag „az önkéntes munkaerő minden jogával rendelkeztek".[15]

Egyes regionális vezetőket azonban a terv és saját ambíciójuk arra ösztönzött, hogy ne foglalkozzanak az ilyen papíron létező különbségekkel. Rettentően igényelték a munkaerőt, és nem tette őket boldogtalanná Sztálin döntése „a kulákok mint osztály megsemmisítéséről". Az Urál régióban például több munkaerő alkalmazása nélkül lehetetlen volt teljesíteni az erdészeti kvótákat. A helyi tisztviselőket hidegen hagyta a kulákok sorsa, és egyre nagyobb számban, „állhatatosan igényeltek" további foglyokat, mégpedig többet, mint amennyit képesek voltak ellátni.[16]

Ami a kulákok három kategóriájára és sorsukra vonatkozó tervet illeti, egy részüket az ország legészakibb és legkeletebbi, lakatlan részeire küldték, ahol a „gyenge földet" kellett megművelniük. Valóságban sokukat egyszerűen vonatra tették, majd elhagyatott, lakatlan területeken kitették

őket az eufemisztikus „deportálás során otthagyva" megjegyzéssel. Hogy e kifejezés pontosan mit is jelentett, az egy későbbi, 1933 májusában Sztálinnak küldött jelentésből derül ki. A beszámoló nem a kulákokról, hanem egy másik megbélyegzett csoportról, a „deklasszált elemekről" szól, azonban kellő pontossággal mutatja be, hogy mit is értettek azon, hogy „deportálás során otthagyva".

A jelentés két vonatszerelvény szerencsétlenről szólt, akik feltehetően a burzsoázia, a nemesség vagy a papság tagjai voltak, összességében több mint hatezren, és Moszkvából és Leningrádból származtak. 1933. április végén a távoli és lakatlan Nazino-szigetre küldték őket. Már maga az utazás elegendő volt sokuk halálához. A lesoványodott túlélőket az éhség és a rossz bánásmód tovább gyengítette. Ezután a semmi közepén, egy szigeten hagyták őket, szerszámok, gabona és élelem nélkül. Még tüzet sem tudtak gyújtani. Havazni kezdett, és már az első napon sok százan haltak meg a hideg vagy az éhezés miatt. A negyedik vagy az ötödik napon érkezett egy konvoj, és minimális mennyiségű lisztet osztott ki mindenkinek. A kimerültség és éhínség okozta önkívületi állapotban sokan a kalapjukban keverték össze a lisztet vízzel. A legtöbben megpróbálták azonnal elfogyasztani, ám a rossz keveréktől nyomban megfulladtak. Utolsó forrásaik elfogytával a túlélők kannibalizmusra kényszerültek.

A hatóságok visszatértek, és áttelepítették a szerencsétleneket egy másik kudarcot vallott „telepre", miután megállapították, hogy a régió lakhatatlan. Júliusra ezen „deklasszált elemeket" végül egy lakottabb vidékre telepítették át, ahol kétségbeesésükben „mohát, füvet, leveleket stb." fogyasztottak, és továbbra is fennállt a kannibalizmus. Augusztus 20-ára az eredetileg 6000 fős csoport több mint kétharmada életét veszítette. Így a „deportálása során otthagyás" megközelítőleg négyezer ember számára sok hónapnyi céltalan szenvedést követő halállal volt egyenértékű.[17]

A hivatalos népszámlálás szerint az 1932. január 1-jén összeszámolt 1,8 millió deportált kulák száma 1930–1931-re 1 317 022 főre csökkent. Ha pontosnak is ítéljük az adatokat, közel félmillió ember így is hiányzik. Néhányan megszöktek, ám sokan meghaltak.[18]

Az időről időre felbukkanó gabonaválságot a kényszerrel történő kollektivizálás és az azt kísérő zsarnokság nemhogy megoldotta volna, hanem súlyosbította. Sztálin eltökélte, hogy nem fordulnak vissza, és a tempó fokozódott. Minden egyes lépését Lenintől származó kijelentésre

vezette vissza. Sztálin 1931. február 4-i, ipari vezetőknek szóló beszéde ismét háborús hangot ütött meg:

> A tempó lassítása a lemaradással ér fel. Akik lemaradnak, azokat legyőzik. Mi azonban nem akarunk legyőzöttek lenni! Nem, mi nem vagyunk hajlandóak legyőzöttek lenni! A régi Oroszország azért szenvedett annyi vereséget, mert elmaradott volt. Legyőzték a mongol kánok, a török bégek, a svéd földesurak, a lengyel és litván nemesek, a brit és francia kapitalisták és a japán fejedelmek. Mindannyian legyőzték Oroszországot, mert elmaradott volt, katonai, kulturális, politikai, ipari és mezőgazdasági téren egyaránt. Azért győzték le, mert az hasznot hozott számukra, és büntetlenül tehették.

Arra sarkallta az ipari vezetőket, hogy a lehető legrövidebb idő alatt számolják fel a „szocialista haza" gazdasági elmaradottságát. Elvárta tőlük, hogy „a szocialista gazdaság fejlesztésében igazi bolsevik tempót diktáljanak. Nincsen más út. Ezért mondta Lenin az októberi forradalom előestéjén, hogy »vagy elpusztulunk, vagy utolérjük és lehagyjuk a fejlett kapitalista országokat«".[19]

A beszédét ezzel zárta: „Nincs olyan vár, melyet a bolsevikok ne tudnának bevenni. Sok nagyon súlyos problémát oldottunk már meg. Megdöntöttük a kapitalizmust, hatalomra jutottunk, és felépítettünk egy hatalmas szocialista ipart. A középparasztokat a szocializmus útjára állítottuk. Az építés legfontosabb előfeltételeit már teljesítettük."[20]

A VEZÉR

Sztálin győztesként került ki a Lenin utódlásáért folyó harcból, és 1929-re összes versenytársát legyűrte. Ekkor még nem az a diktátor volt, akivé később vált. A hatalmat úgy gyakorolta, hogy közben álláspontját érvekkel támasztotta alá, és politikáját a szovjet párt- és államrendszer felső köreiben manőverezte végig. 1929–1930-ra nagy hatalmú pozíciókra tett szert a Politbüróban, a titkárság főtitkárává, illetve a Szovnarkom, a Népbiztosok Tanácsának meghatározó személyévé vált. Azonban többet akart.

Lenin halála politikai és pszichológiai űrt hagyott a pártban, és bizonyos mértékben az országban, melyben egy erős hős személyére, egy

olyan karizmatikus vezetőre vártak, aki mellett felsorakozhatnak. A karizma – „a tehetség" – saját maga által ruházza fel hatalommal a vezért, nem pedig a pozíciója okán. Vagyis annak ellenére, hogy Sztálin jelentős vezetői pozíciók birtokában volt, nem rendelkezett a karizma által nyújtott varázslatos hatalommal. Lenin nyomdokába lépni azért is volt nehéz, mert az sohasem rendelkezett prominens címmel, például pártvezetőivel vagy államfőivel. Nem volt semmiféle tetszetős titulus, melyet tovább lehetett volna adni.

A Sztálin-kultusz – olyan, mint amilyet Lenin számára hoztak létre – megteremtésének első jelentős lehetősége Sztálin „hivatalos" ötvenedik születésnapjával, 1929. december 21-én érkezett el. Ez teljes véletlenséggel a „nagy áttörés", vagyis az ötéves terv fordulópontja is volt egyúttal.

1929 nagy részében a *Pravda* csak kevés Sztálinról szóló vagy tőle származó cikket közölt. Egyesek, valószínűleg a párt felső köreiből, úgy vélték, hogy ideje a köz figyelmét a vezérre irányítani. 1929 során, összhangban azon tradícióval, miszerint az ország megünnepli a fontos évfordulókat, születésnapokat és egyéb alkalmakat, úgy döntöttek, hogy némi elismeréssel adóznak Sztálinnak.

Emberek széles körét, több ezer főt mozgósítottak az élet minden területéről, a főbb szervezetekből, gyárakból és katonai egységekből, hogy lojalitásukat és odaadásukat *Pravdá*nak írt levelekkel támasszák alá. Az ilyen „spontán" örömkifejezésnek természetesen nemzetközi vetülettel is kellett rendelkeznie. A külföldi kommunista pártok vezetőit is ösztönözték arra, hogy írjanak Sztálin eredményeiről.

E születésnapi köszöntők nagy részét publikálták a szovjet újságokban is. Csak a *Pravdá*ban 200 üdvözlőlevelet hoztak nyilvánosságra, közülük 117-et december 21. és december 28. között. A leveleket sok száz közül válogatták ki. Némelyik annyira hasonlított a másikra, hogy feltehetően másolták is azokat. Ennélfogva nem lehet őket Sztálin támogatottságának „tudományos" alapjául venni, ahogy figyelmen kívül hagyni sem.

James Heizer a *Pravdá*ban megjelent 117 levél elemzésével bemutatja, hogy 483 különféle kifejezést használtak Sztálin kiválóságára, melyek közül 201 (42 százalék) különféle vezetői szerepre vonatkozott. Az orosz nyelv két főbb szóval rendelkezik a vezetőre. Az egyik a *rukovoditel,* melyet 76 alkalommal használtak. A szó töve iránymutatást vagy irányt jelent, és leginkább Sztálin pártbeli és központi bizottsági stb. irányító tevékenységére vonatkozik.

A másik orosz szó a *vezért* jelentő *vozsgy*, melyet gyakran használtak Lenin esetén. Sztálin erre a címre sóvárgott, ám álszent módon visszautasította a személyi kultuszát. A *vozsgy* a mozgalom kétségbevonhatatlan, hős vezére, annak szinte vallási prófétája volt. A szót negyvenkilenc üdvözlésben alkalmazták Sztálin születésnapján, mely közül nyolc külföldről származó jókívánságok fordítása volt. Csak huszonnyolc szovjet levélben fordult elő a *vozsgy* Sztálinra való utalásként. Ráadásul a kifejezés a kommunista pártban betöltött vezető szerepére utalt. 1929 végén még igencsak távol állt attól, hogy Leninnel egyenrangú vezetőnek tekintették volna.[21]

Ettől kezdve a sztálini kultuszt sokkal nagyobb odafigyeléssel kezelték. A keretrendszert már felvázolták, és semmi kétség nincs afelől, hogy egyes emberek őszintén szent vezérként kezdtek Sztálinra tekinteni. Sokféle társadalmi elvárás létezett, és sok jele mutatkozott annak, hogy az emberek üdvözlik a dolgokat helyes irányba terelő erős vezér visszatértét. Sztálin kezébe vette a dolgokat az elkövetkező viharos évtizedben, hogy gondoskodjon a részletekről.

Lenin 1917-től 1924-ig a Szovnarkom elnöke és a kormány egyfajta nem hivatalos miniszterelnöke volt. Végül végigdolgozta magát a Politbürón, akárcsak Sztálin, aki elutasította a Szovnarkom elnökségét, mely szerepet inkább az egyik bólogató emberére hagyta. Magasztalta és dicsőítette Lenint, és ahogy múltak az évek, abban reménykedett, hogy egyszer majd mindez őt is megilleti.

Az 1930-as évek során a kollektív vezetés hagyománya megkopott, és Sztálin egyre jobban autokrataként és diktátorként lépett fel, még ha névleg nem is. A kormányzás és a számtalan szférára kiterjedő igazgatás apró részleteit saját kezében összpontosította. Ahogy az egy ilyen összetett pártállami rendszertől elvárható, nem az összes döntést meghozó személlyé vált, hanem olyan vezetővé, aki „legfőbb döntőbíróként" tevékenykedett a hatalom csúcsán.[22]

Sztálin nyíltan nem hirdetett diktatúrát, ám, noha nagy gonddal palástolta, egyre szélesedett az őt övező aura. Megfélemlítette belső köreinek tagjait, és azokat, akik közel álltak a hatalom központjához. Az ökölbe szorított kéz selyemkesztyűben jelent meg a nyilvánosság előtt, az állami épületekben pedig képei és szobrai díszelegtek. Atyai szerepben tetszelgett, aki mindig mindent jobban tud, aki semmit sem akart saját maga számára, mindent csak a népének. Tartózkodó, rejtélyes és félelmetes

maradt. Amikor az 1930-as évek elején meglátogatta idősödő anyját (amire ritkán került sor), anyja megkérdezte tőle: „Joszif, mi vagy te valójában?" Sztálin sokkal őszintébben felelt, mint szándékozott: „Hát, emlékszel a cárokra? Valami olyasmi vagyok."[23]

NEGYEDIK RÉSZ

A NÉMETEK KIEGYEZNEK HITLERREL

11.

A NÁCI PÁRT MINT TÁRSADALMI MOZGALOM

A weimari demokrácia képes volt megálljt parancsolni egy ideig az olyan szélsőséges pártoknak, mint a nácik vagy a kommunisták, ám az 1920-as évek végén, amikor a gazdaság összeomlott, a németek fokozatosan eltávolodtak a mérsékeltebb pártoktól, és kétségbeesésükben a politikai szélsőség mögött sorakoztak fel. A zűrzavar közepette sokan olyan erős vezetőre vágytak, mint Nagy Frigyes vagy Bismarck, aki helyre tudná hozni a dolgokat. A náci pártnak „jó időkben" esélye sem lett volna, ám az 1920-as évek végén az országban tökéletes zűrzavar uralkodott. A szavazók a nácikat egyre inkább elfogadható alternatívának tartották, annál is inkább, mivel a nácik rendületlen ellenfelei voltak a kommunista pártnak, amelynek támogatottsága választásról választásra növekedett.

A nácizmus egyúttal társadalmi mozgalom is volt, mely elkötelezettséget és önfeláldozást követelt. Még a nehéz időkben, pénzszűkében is fizettek az emberek azért, hogy hallhassák szónokolni a nácikat. A pártot támogató pénz tehát – azon gyakori állásponttól eltérően, mely szerint nagyvállalkozóktól vagy bankároktól eredt – többnyire az átlagemberektől származott, akik hajlandóak voltak a zsebükbe nyúlni.[1]

AZ ÖNFINANSZÍROZÁS MINT IRÁNYÍTÓ ESZKÖZ

A müncheni központ fedezte az országos irodák legtöbb kiadását, azonban nem volt abban a helyzetben, hogy segélyezze a helyi egységeket, melyeknek saját tőkét kellett teremteniük például azáltal, hogy a beszédekért és gyűlésekért díjat szedtek a hallgatóságtól. Hogy fizetésre ösztönözték a helyieket, egyúttal azt is jelentette a nácik számára, hogy a szónoklatot a helyi körülményekre kellett szabni, ezért a párt a tartományokban jelentős autonómiát kapott, hogy azonosítsa a problémát, és kitalálja, miként fordíthatná azt saját javára.

Hitler jóváhagyta, hogy a párt „valamelyest helyi színezetet" kapjon, és hogy térségenként kissé eltérően jelenjen meg. Egy müncheni taggyűlésen kijelentette, hogy nem kell aggódni az üzenetbeli variánsok miatt, mivel „az elvek terén mi mindannyian ugyanazon cél felé menetelünk".[2]

A katonai időszakától kezdődően Hitler megtanulta, miként legyen szónok, és azt akarta, hogy kizárólag külön erre a célra kiképzett egyének szólalhassanak fel a pártgyűléseken. Őket aszerint toborozták és képezték ki, ahogy Hitler utasítást adott arra vonatkozóan, hogy miként beszélhetnek bizonyos témákról, és miként kelthetik fel a közönség érdeklődését. A tapasztalt szónokokat kívülről kellett hozniuk. Amennyiben az ilyen személyek a Reichstag tagjai voltak, ingyenes vasúti bérlettel utazhattak. Ha nem, akkor a kerületi vagy helyi fiókirodáknak kellett állniuk ezeket a költségeket is.[3] Az ilyen típusú önfinanszírozás olyan mechanizmusként működött, melyben a párt lecsapott a népszerű témákra, és elkerülte azokat, melyek nem vagy csak alig élveztek támogatást. A legalul elhelyezkedő náci tisztviselők nem vártak a felülről jövő utasításokra, hanem kihasználták a helyismeretükből fakadó előnyt, hiszen volt, amit jobban tudtak, mint Hitler vagy a messzi müncheni propagandisták. Minél nagyobb és minél sikeresebb tömeggyűléseket tartottak az ilyen csoportok, annál több pénzre tettek szert, ezért érdekükben állt olyan témákra ösztönözni a szónokokat, melyek a legnagyobb tömeget vonzották.[4]

A nácik olyan fanatikusokra bukkantak, akik fáradhatatlan kampányolókká váltak. Amikor a párt még csak bontogatta a szárnyait, az 1926 májusáig eltelt egy évben Hitler több mint 2370 „tömeggyűlés" megtartásáról számolt be. Akkoriban mindössze negyven pártszónok volt, a névsort Joseph Goebbels, Julius Streicher és Wilhelm Frick vezette. Maga Hitler országszerte tartott beszédeket, és mindenütt nagy vonzerőnek bizonyult.[5]

Nem hagyta ki a szimpatizáló iparosokat és tehetőseket sem, ám körükben mindössze vegyes sikert aratott. A párt taszító hatással volt a tehetős körökben, mivel „szocialista" stigmával rendelkezett. Ez marxista vagy szovjet irányultságra utalhatott. Mindazonáltal az 1920-as évek során alkalmanként ajándékok és kölcsönök érkeztek a párt részére, például Edwin Bechsteintől, Hugo Bruckmanntól és különösképpen feleségeiktől. A híres Richard Wagner családjából származó Winifred Wagner már a kezdeti időkben szimpatizánssá vált, és noha nem rendelkezett saját pénzzel, „fáradhatatlanul dolgozott" a párt számára, és a párt támogatására buzdította a bayreuthi zenészeket és énekeseket. Hitler Wagner-kultuszhoz és e jó kapcsolatokkal rendelkező emberekhez való kötődése a pénztámogatáson kívül társadalmi megbecsültséget is kölcsönzött neki.[6] 1927-ben az idősödő Ruhr-vidéki iparos, Emil Kirdorf 100 000 márkát adományozott a pártnak. Hitler később közölte Goebbelsszel, hogy már a kétségbeesés határán állt, amikor Kirdorf éppen átsegítette a pártot a pénzügyi válságon.[7]

A jövedelem fokozásának nyilvánvaló módszerévé váltak a toborzások, hiszen az új tagoknak díjat kellett fizetniük, és meg kellett vásárolniuk a párt újságját és kiadványait. Ha a csatlakozni szándékozó éppen munkanélküli volt, akkor is kellett fizetnie, szükség esetén egyik barátjától kérve segítséget. A cél a 100 000 fő elérése volt, ám 1926 májusában a párt pénztárosa, Franz Xaver Schwarz mindössze 36 000 tagról számolt be, mely szám akár túlzott is lehetett. Sokkal jobb eredményekre volt szükség.[8]

Hitler folyamatosan felhívta a figyelmet a Németország Kommunista Pártja (KPD) jelentette egyre fokozódó veszélyre. A párt csak Berlinben 700 000 szimpatizánssal rendelkezett. A szociáldemokrata párt (SPD), mely sok millió taggal és a szakszervezeti mozgalom révén még több szövetségessel büszkélkedhetett, még előrébb tartott.[9]

A náci párt lassacskán haladt előre. Az 1926. júliusi weimari gyűlésen a párt bemutatta a Schutzstaffelt (SS), vagyis a Védelmi Osztagot (melyet 1925 novemberében alapítottak). A megközelítőleg kétszáz tagból álló elitalakulat valójában Hitler személyi testőrségéül szolgált. Josef Berchtold SS Reichsführert megajándékozták a „véres zászlóval", melyet a nácik az 1923-as, kudarcot vallott puccs napján vittek magukkal. Az ilyen rítusok gyűlésről gyűlésre a párt egyre inkább vallásszerű ceremóniáinak részévé váltak. Annak ellenére, hogy az SS technikai értelemben véve 1934. július

20-ig az SA alá tartozott, függetlenül tevékenykedett. Miközben az SA-nál érvényesült a helyi befolyás, az SS mentes volt az efféle beavatkozástól. Az SA jelen volt az 1926-os weimari pártgyűlésen is, azonban ezúttal nem Ernst Röhm vezetése alatt, aki érezve, hogy nincs esélye a választáson, távozott a mozgalomból, majd emigrált. Az SA 1926-ban szerény hét-nyolc ezer fős tagsággal rendelkezett; nyilvánvalóan eltörpült a hasonló baloldali erőkkel való összehasonlításban.[10]

SZERVEZET ÉS PROPAGANDA: FELKÉSZÜLÉS A JÖVŐRE

Papíron a náci párt parancsnokságok finom láncának tűnt, mely összekapcsolja Münchent a *Gauleiter*ekkel (körzetvezető), az *Ortsgruppenleiter*ekkel (helyicsoport-vezető) és legalul a *Blockleiter*rel (lakótömb-vezető). Alkalmanként *Bezirksleiter*ek (kerületi vezető) is tevékenykedtek, akik a *Gauleiter* és az *Ortsgruppenleiter* között kaptak helyet. Voltak, akik egyes kerületekben úgy határoztak, hogy kitöltik a parancsnoki láncban lévő réseket. Úgy tűnt, mintha a merev hierarchia kőbe lett volna vésve, valójában azonban a struktúra rugalmas volt, és nemcsak hogy képes volt alkalmazkodni a helyi körülményekhez, hanem ösztönözte az „alulról jövő" kezdeményezést.[11]

Hitler engedte, hogy a darwini elvek szabadon érvényesüljenek a párton belül, aminek egyik példáját egy hannoveri párttag, Gustav Seifert szolgáltatta, aki 1921-ben saját csoportot hozott létre. 1925-ben levelet írt Münchenbe, melyben kérte, hogy nevezzék ki *Ortsgruppenleiter*nek. Max Amann, Hitler egyik jobbkeze sokatmondó választ küldött október 27-én:

> Az NSDAP korábbi csoportvezetői tevékenységére tekintettel bizonyára tudatában van annak, hogy Herr Hitler azt az álláspontot képviseli, hogy nem a párt központjának feladata a pártvezetők „kinevezése". Herr Hitler teljes mértékben meg van győződve arról, hogy a nemzetiszocialista mozgalom leghatékonyabb harcosa az az ember, aki saját teljesítménye alapján vívja ki magának a tiszteletet. Levelében ön kijelenti, hogy szinte az összes tag követi önt. Akkor miért nem veszi át a csoport irányítását?[12]

Ezen őrültségben talán annyi értelem lehetett, hogy a politikai küzdelem megsemmisíti a gyengét, és vezetővé teszi az elkötelezettet.

Az önszelekciós mechanizmus, mely olyannyira meghatározta azt, amivé a náci párt vált, azt eredményezte, hogy a súlypont a városról a vidékre helyeződött át. Hitler kezdeti célja az volt, hogy a marxistákkal verseng a német munkásosztály lelkéért. A párt újraalapítását követő első években azonban világossá vált, hogy a jó időkben a munkások szinte immúnisak a nácizmusra; az SPD-re vagy a KPD-re szavaznak.

1927 végére a náci párt a vidék, legfőképpen az olyan protestáns területek felé fordult, ahol elégedetlenséget tapasztalt az adók és a külföldi import miatt, és a szónokok sokkal szívélyesebb fogadtatásban részesültek, mint a városokban.[13] Gregor Strasser a pártpropaganda fejeként rendületlenül célozta meg a városokat és a munkásokat, azonban a stratégia nem igazolódott be. Hitler a pártgyűléseken arra utasította a tagokat, hogy legyenek készek „áldozatokat hozni" a mozgalom érdekében.[14]

Hitler 1928. január 2-án Strassert egy fiatal helyettessel, Heinrich Himmlerrel váltotta fel, azzal az emberrel, akit később, 1929-ben az SS vezetőjévé választott. Himmler részt vett az 1923. november 8–9-i, kudarcot vallott puccsban, és 1925-ben csatlakozott az SS-hez. Strasser szárnysegédjeként dolgozott, majd ugyanazt a munkát folytatta Hitler mellett, akit lenyűgözött propagandamunkájával és szervezőkészségével.[15]

Hitlernek meggyőződésévé vált, hogy a pártot a vidék felé kell orientálni, és azonnal hozzáfogott az 1920-as programjának módosításához. A 17. pont olyan követeléseket fogalmazott meg, melyek túlságosan is „szocialistának" tűntek, főként a gazdálkodók számára: követelte „a nemzeti szükségleteinknek megfelelő földreform végrehajtását, törvény hozatalát a föld közcélokra történő, kártalanítás nélküli kisajátításáról, a földjáradék megszüntetését és minden telekspekuláció megakadályozását". A nácizmus konzervatív ellenfelei a 17. pont alapján a pártot radikálisnak és szocialistának kiáltották ki. Hitler 1928. április 13-án kiadott egy „tisztázást", hogy világossá tegye a dolgokat, mely a következőképpen hangzott: „Mivel az NSDAP a magántulajdon elvén alapul, magától értetődő, hogy a »kárpótlás nélküli kisajátítás« pusztán a törvénytelenül szerzett vagy a nem közérdeket szolgáló földek szükség esetén történő konfiskálása törvényi lehetőségeinek megteremtésére utal, tehát elsősorban a földspekulációval foglalkozó zsidó vállalatok ellen irányul".[16]

A szocialistának hangzó pontot úgy árnyalták, hogy elnyerje a konzervatívok tetszését, ugyanakkor az antiszemita propaganda részét is képezze. Ahogy várható volt, a tagság szinte azonnal gyarapodni kezdett.[17]

Az 1928-as választások, melynek során a nácik szokás szerint elszántan küzdöttek, sovány eredményt hoztak. Annak ellenére, hogy a szavazatoknak mindössze 2,6 százalékát szerezték meg, és egyetlen kerületben sem értek még csak a többség közelébe sem, 12 tagjukat az arányos képviselet révén megválasztották. Bár a 491 tagból álló Reichstagban a 12 fő csak kis százalékot tett ki, számolni kellett jelenlétükkel. Parlamenti képviselőként vasúti bérlettel rendelkeztek, az állam költségén bejárhatták az egész országot, és politikai beszédeket tarthattak.

1928 nagy nyertesei a kommunisták voltak, akik 45-ről 54 képviselőházi helyre ugrottak; az SPD jobban szerepelt, ahogy mindig, és a 153 helyével a legnagyobb párt volt a Reichstagban. A marxisták összességében 200 helyet szereztek meg, és ha képesek lettek volna szövetséget kötni, akkor a nácik számára legyőzhetetlen erővé válhattak volna. A Komintern – a moszkvai kommunista párt – úgy döntött azonban, hogy az SPD-vel való koalíció szóba sem jöhet. 1928 tavaszán az SPD-t – az országban a demokrácia egyik legfőbb támogatóját – a szovjet vezetők „szociálfasiszták" névvel illették.

Az új irányvonalat a Komintern 1928. augusztusi VI. kongresszusán határozták meg. Elméletük szerint a fasizmus nem pusztán Olaszországot és Németországot fertőzte meg, hanem az olyan munkáspártokat is, mint az SPD. Moszkva egyre fenyegetőbb veszélyt vélt felfedezni, és felszólította a kommunistákat a szocialista pártok elleni küzdelemre. A Komintern-ülésekről beszámoló 1929. júliusi *Pravda* kijelentette, hogy a szociáldemokraták „a fasiszta rendszer alkotórészei", és le kell őket győzni.[18] A KPD-t ennélfogva moszkvai utasításokkal arra kényszerítették, hogy az SPD ellen forduljon. A nácik gúnyt űztek megosztottságukból, és az összes marxistát egy kalap alá vették.

A munkásmozgalom megosztottsága segítette a nácik növekedését. Hitler és Himmler 1927 márciusában hozzáfogtak a „propaganda-irányvonalak" publikálásához. Ezeket többnyire Himmler írta, aki segített létrehozni és működtetni azt a propagandagépezetet, melyet általában Joseph Goebbels érdemének tekintenek.[19]

1928 júliusában Fritz Reinhardt felső-bajorországi és svábföldi gauleiter létrehozott egy „szónokiskolát", mely levelező kurzusokat működtetett. Himmler arra sarkallta a pártvezetőket, hogy vegyenek részt benne. Mindegyiküket ellátták némi egyszerű elmélettel, megmondták nekik, hogy a tükör előtt gyakoroljanak, kaptak néhány memorizálandó beszédet, sőt válaszokat is a várható kérdésekre. A szónokoknak tudniuk kellett, hogy miről beszélnek, ezért a társadalmi és politikai ügyekről megkapták a legfrissebb anyagokat. A cél az volt, hogy kellően felkeltsék az átlagemberek érdeklődését ahhoz, hogy elutazzanak a kerületi központba, ahol jobban képzett *gau*-szónokokat, sőt akár országos pártvezetőket hallhatnak.[20]

A szónokiskolát hivatalosan 1929. május 6-án ismerték el. Ezt követően mindegyik körzet kurzusonként két embert nevezett. Miután teljesítették a képzést, hivatalos pártszónokokká léptek elő. Kéthetente olvasmányokat küldtek részükre, ahogy Reinhardt fogalmazott, ahhoz hasonlóan, „ahogy a kommunisták és szocialisták információs rendszere működött". A képzett náci szónokok száma Hitler 1933. januári kinevezésére már hatezer körülire rúgott. A legtöbbjük azonban még így is csekély közönséget vonzott, azonban együttesen lelkesedést, elkötelezettséget és fáradhatatlanságot sugároztak. Az ő tevékenységük volt a legjobb válasz a kommunista párttól való félelemre. Sokan közülük fizetség nélkül dolgoztak, és csak azután kaptak díjazást, miután a párttagság növekedése ezt lehetővé tette.[21]

A párt innovatív módon használta fel a filmet mint új médiumot. Ügyesen jelenítette meg magát a rádióban is. 1928 októberében létrehozták a hetente megjelenő képes magazint, az *Illustrierter Beobachtert* (Képes Figyelő), melynek címe a párt nemzeti újságjához kapcsolódott. Az amerikai *Life* magazin náci változata a történeteket pazar fényképekkel kombinálta, és a Harmadik Birodalom egyik intézményévé vált. Az efféle innovációk 1928-ban még épphogy csak szárnyukat bontogatták, azonban később meghozták gyümölcsüket.[22]

Időközben mindent rettentő szűkös anyagi keretek között működtették. Nem volt elegendő pénz arra sem, hogy pártkongresszust tartsanak 1928-ban, ami azt jelezte, hogy a tagság nem az elvárt módon alakul. A választásokon és a toborzás során elért kudarcot Münchenben tartott hosszas üléseken boncolgatták. Augusztusban azonban Hitler bejelentette, hogy a párt 100 000 taggal és 1124 „helyi csoporttal" rendelkezik. Annak ellenére, hogy a rendőrség szerint a számok „nagymértékben eltúlzottak" voltak, nem álltak olyan messze a valóságtól.[23]

Szeptemberben kihirdették a pártstruktúrát: új körzeteket határoztak meg, kineveztek néhány új vezetőt, és a *Gau* fontossága megnövekedett. Bajorországon kívül huszonnégy *Gau* volt, melyek mindegyike nyolc

„független *Untergaut*" foglalt magában. A gauleiterek nagy többsége elkötelezett fanatikus volt, és a Harmadik Birodalom során végig hivatalban maradt. Ha elmozdították őket, akkor ugyanolyan fontos posztot kaptak más helyütt.[24]

Annak ellenére, hogy a párt sok energiát fordított az újraszervezésre, a választási eredményekben ez csak lassan tükröződött. Sőt, mi több, a porosz kormány arra a következtetésre jutott, hogy Hitler már nem jelent veszélyt, és 1928 szeptemberének végén visszavonta a nyilvános szónoklására vonatkozó tilalmat. Vakmerő módon a párt vezetői november 16-ára egy óriási gyűlést terveztek a berlini Sportpalastba, melynek során Hitlert szánták a fő attrakciónak. A párt sajtója szerint 18 000-en zsúfolódtak össze, ami enyhe túlzásnak tűnhet, mindenesetre jelentős gyülekezés volt, olyan, mely a mozgalom erősödését mutatta.

A Goebbels által röviden felvezetett Hitler bemutatta, hogy az összes többi párt vezetőjét könnyedén lesöpri a nemzeti színpadról. Gyakran szakította meg „viharos taps", ő pedig hagyta a résztvevőket ujjongani.[25]

A nézők emelkedett hangulatban voltak, amiért másfél órán át láthatták az ereje teljében lévő Hitlert. Megpendítette a nacionalista és gazdasági témákat, és kihangsúlyozta, hogy az országot legyengítették, és kizárták a nemzetközi színtérről. Elmondta szokásos gondolatait a világháborút illetően, és azt, hogy Németországot hamisan vádolták annak okozásával.

Hitler kijelentette, hogy a politika és a társadalmi osztályok fölé szándékozik emelkedni, és „tiszta véren" alapuló „népközösség" megteremtéséért lép fel. Előhozakodott kedvenc témájával – azzal, hogy a faji keveredés okozta a nemzet hanyatlását –, a demokráciát pedig „hibának" titulálta. A marxizmust és az osztályharcot le kell győzni, „nem azért, hogy a burzsoázia diadalmaskodjon, hanem azért, hogy a német nép fennmaradhasson. „Teret és kenyeret kell teremteni magunk számára, mert jelenleg a világgazdaság rabszolgái vagyunk, rabszolgák vagyunk saját földünkön. Tanúsítjuk, hogy ismét földet akarunk juttatni az embereknek. A fegyverünk élén akaraterőnk található, az a nagyszerű fegyver, mely elpusztítja a többi filozófiát." Itt nemcsak a marxizmusra, hanem a parlamenti demokráciára is gondolt. „A köztársaság üldöz minket, elveszi szabadságunkat és létezésünket, ám ezáltal létrehozza a Harmadik Birodalomért küzdő fegyvert."[26]

Hitler visszament Münchenbe, ahol novemberben a Nemzetiszocialista Német Egyetemi Diákcsoport előtt mondott beszédet. A huszonegy éves Baldur von Schirach vezetése alatt a diákszervezet nagymértékben teret nyert az országos egyetemi szövetségben. Ami talán a választásoknál is fontosabb lehetett, Schirach eljuttatta a náci eszméket az ország fiatal elitjéhez. A náci egyetemi hallgatókat hivatalosan 1926. január 26-án szervezték meg, ám mindössze két évvel később váltak fajsúlyosabb erővé.

Hitler számított a fő műsorszámnak november 20-án, amikor a Löwenbrau Kellerben 2500 vagy annál is több egyetemi hallgató és meghívott vendég gyűlt össze, hogy meghallgassa „Nem szép szavak, hanem tettek" című beszédét. Az összes olyan témát megpendítette, mely vélhetőleg tetszhetett ennek a tömegnek, legfőképpen a nacionalizmust, illetve a szülőföldért „és a Harmadik Birodalom eljöveteléért" való harcot. Olyan embereket toborzott, akik érvényesítik Németország akaratát külföldön, és győzedelmeskednek az otthoni osztályharcon. Célba vette a kommunistákat, akiket azzal vádolt, hogy nemrégiben tartott berlini beszédét követően megtámadták a párt tagjait. „Megtörjük a kommunisták terrorját, mert a terrorra terrorral felelünk!" Azzal zárta üzenetét, hogy bármi történjék is, sem ő, sem a párt nem hajlandó engedni, hanem folytatja a harcot. Szokás szerint Hitler gondolatait hangos tetszésnyilvánítás kísérte.[27]

A választásokra való felkészülés jegyében Himmler a propaganda „koncentrációját" tervezte, melynek során a párt egy kerületben egy héten vagy tíz napon keresztül átfogó kampányt folytat. 1928 végén, a választások előtt, a párt akár kétszáz gyűlést is szervezett egy-egy kerületben. E „nagyon kifinomultnak" nevezett taktikát nem használták már biztos körzetekben, és elkerülték az olyan helyeket is, ahol nem vagy csak alig volt támogatottságuk. Ehelyett Himmler, Hitler és Hess teljes erőbedobással kampányolt az olyan területeken, ahol áttörés volt várható. A célpont meghatározásához Himmler kiértékelte a gauleiterektől havonta beérkező jelentéseket, és összeállított egy listát, mely a propaganda „koncentrációjának" lehetséges helyszíneit azonosította.

A menetrendet a három vezető dolgozta ki Hitler beszédeinek tervezett időpontjával összhangban és figyelembe véve a többi kiváló szónokot is. Utóhadként az SA ellátogatott minden egyes megcélzott faluba vagy városba, hogy jó színben tüntesse fel magát. Ennek eredményeként szinte végtelen számú gyűlésre került sor, ami mindig megtette hatását.[28]

Hasonló módszerek alapján választották meg a témákat, beleértve Hitlerét is. Vidéki környezetben nem sok értelme lett volna a marxizmust

vagy a bolsevizmust kárhoztatni, hiszen az emberek ott nem érezték magukat fenyegetve a szocialisták vagy kommunisták által. Hasonlóképpen, Németország sok részében egyáltalán nem léteztek zsidó közösségek, így aztán az ilyen területeken alig vagy egyáltalán nem uralkodott antiszemitizmus, ezért ott értelmetlen lett volna e téma tárgyalása. Ahol a mezőgazdasági ügyek égető gondnak számítottak, ott a párt mindenképpen azokról kívánt beszélni. 1928-ban a párt, mielőtt még létrehozta volna a szónokok iskoláját, tízszer annyi mezőgazdasági „szakértőt" alkalmazott, mint bolsevizmushoz értőt.[29]

Goebbels naplója azt a benyomást keltette, hogy Hitler állt elő az ötletekkel, mások pedig megvalósították azokat. 1929 végére Goebbels és Himmler szorosan együttműködve dolgoztak a párt propagandáján.[30]

A szavazóknak fogalmuk sem volt a színfalak mögötti tudatos tevékenységről. Bizonyos területeket kiválasztottak elárasztó kampány céljából, majd cselekedtek. A párt azt a benyomást keltette, hogy hatalmas mozgalom, melynek tevékenysége megállíthatatlan és kimeríthetetlen. Mindig a megfelelő időpontban és a megfelelő „szakértőket" vették használatba. A történészek mindig erről a benyomásról számoltak be, különösképpen azok, akik helyi lakosokat kérdeztek meg. A nácik mindig óriási figyelmet fordítottak a részletekre, a választási plakátok vázlataitól kezdve az SA által énekelendő harci dalokig.

AZ ELJÖVENDŐ ELŐJELEI

A párt szervezeti apparátusa már 1928 végére felállt. A taglétszám egyre növekedett, az 1928 októberében jelentett 100 000-ről 1929-ben 150 000-re. Az aktív tagok valószínűleg egytizeddel kevesebben voltak, mint e számok mutatják, mivel egyesek távoztak a mozgalomból, míg mások elhunytak. A párt képviseletét ellátó megfelelő személyek megtalálása folytonos problémát jelentett.[31]

Hitler és a pártja 1929-ben, még a nagy gazdasági világválságot megelőzően annak előjeleit látták, hogy a következő választásokon jobban szerepelnek. Nemcsak Hitler volt jelentős vonzerő, más nácik is egyre növekvő tömeg előtt szónokoltak. Goebbels például 1929. április közepén a hamburgi Busch Cirkuszban ötezer fős telt ház előtt mondhatott beszédet. Hamburg városa a baloldali vagy liberális pártok támogatásáról volt

híres, és az, hogy ekkora tömeg gyűlt össze Goebbelsnek, az ösztönzőleg hatott a nácikra. Ugyanennyien gyűltek össze Berlinben szeptemberben. Németország különböző részeiben hasonló volt a helyzet. E tömegesemények erősen politizált hangulatban zajlottak, már a helyi és tartományi választási kampányok kezdete előtt is.[32]

Az 1929. augusztus elején megrendezett éves pártgyűlést a nácik hatalmas sikerként könyvelték el. A rendőrség szerint 26 300-an jelentek meg Nürnbergben, a nácik szerint ez a szám 200 000-re rúgott.[33] Az esemény társadalompolitikai jelleget kapott, mert speciális, propagandával, kultúrával, közszolgálattal, paraszti és szakszervezeti témákkal foglalkozó, szakértők által vezetett tanácskozásokat is tartottak. A párt ekkorra már számos alszervezettel, például ifjúságival és egyetemivel is rendelkezett. Az újabbak közé tartozott a Nemzetiszocialista Jogászok Szövetsége, a Nemzetiszocialista Orvosok Szövetsége, a Nemzetiszocialista Tanárok Szövetsége és a Német Kultúráért Harcolók Szövetsége. E szervezetek meghatározott üzeneteket közvetítettek a középosztály tekintélyes részei számára, és az új párttagokból ítélve a törekvést jelentős siker kísérte.

Az 1920-as években egy sor nőszervezet került kapcsolatba a náci párttal. Ezeket Strasser szervezte újjá, majd 1931. július 6-án kihirdette a Nemzetiszocialista Nőszervezet (NS-Frauenschaft) létrejöttét. Az 1920-as évek során sok nő sodródott a jobboldali pártokhoz, például a nácikhoz, mivel nemtetszésüket fejezték ki „mindennel szemben, ami a szocializmushoz kapcsolódik, beleértve az »ateista marxizmust« is". Ezek a nők a „keresztény erkölcsöt" részesítették előnyben a „bolsevista szabadsággal" szemben, és a nácizmus elsősorban „baloldalellenes beállítódása miatt" volt vonzó számukra.[34] Ugyanez vonatkozott számos férfira és különféle középosztálybeli csoportra is.

A kifelé láttatott tiszteletreméltóság mögött erőszak rejlett. Az 1929-es pártgyűlés alkalmával összecsapás tört ki az utcákon az SA és az SPD félkatonai szervezete között, melyben az NSDAP egyik női tagját lelőtték. Az SA különféle baloldali csoportokat támadott, és olyan főcímek jelentek meg az újságokban, mint „Vadnyugat Nürnbergben" vagy „Vörös gyilkosság Nürnbergben". Még Hitler szónoklata közben is olyan hír terjengett a tömegben, hogy valamiféle baloldali támadás várható.[35]

Hitler beszédének témája egy „faji állam" létrehozása volt árják számára, az ókori Spárta mintájára. A küldetés nem más, mint „az állam újjászervezése" az elkorcsosulás megakadályozása és a zsidók visszaszorítása érdeké-

ben. Mint mindig, a történelemóra most sem maradhatott el: 1918 novemberében Németország a marxista és a burzsoá politikusok áldozatául esett. „A szocializmus nevében kiszolgáltatták a nemzetet a pénzarisztokráciának, a fejlődés nevében középkori barbarizmust hoztak, a kultúra nevében megfertőzték a művészeteket, és a művészet nevében elpusztították a kultúrát." Az új mozgalom azonban mindent helyrehoz: „Az a csodálatos, hogy a szovjet csillaggal végre szemben áll a német kereszt" – vagyis a horogkereszt. Hitler bűnök hosszú listáját sorakoztatta fel a köztársaság, a burzsoázia és a marxista pártok ellen. A beszéd szokás szerint bizakodóan zárult: „Németország ébredezik" – biztosította hallgatóságát.[36]

A párt 1929 november–decemberében minden korábbinál jobban szerepelt a tartományi és helyi választásokon, főként az északi és javarészt agrár Schleswig-Holsteinben, ahol a szavazatok 10,3 százalékát szerezte meg. Hessen egyes részeiben is viszonylag jól szerepelt (5,1 százalék), itt Otto Böckel háború előtti antiszemita tradícióira építkezett. A protestáns Nürnbergben a nácik a szavazatok 15,6 százalékát szerezték meg az 1929. decemberi helyhatósági választások során, így a párt a második legerősebb lett a városban, csak az SPD előzte meg. A nácik javítottak eredményükön minden bajor városban, sőt még a „vörös" Berlinben is, ahol jelentősen nőtt a támogatottságuk. Goebbels el volt ragadtatva.[37]

A párt 1929 végén a nacionalista jellegét azzal erősítette, hogy részt vett az Alfred Hugenberg vezette Német Nemzeti Néppárt (DNVP) és további prominens konzervatívok Young-terv elleni fellépésében. Owen D. Young amerikai jogász és vállalatigazgató olyan tervet ajánlott a jóvátételre vonatkozóan – ez az első világháború óta sújtotta a gazdaságot –, mely lehetővé tenné, hogy Németország 59 év alatt fizesse ki adósságait. Cserébe a szövetségesek felajánlották a Rajna-vidékről való azonnali kivonulást. A megállapodást aláírták, ám az nacionalista felháborodást okozott, Hugenberg pedig petícióakciót szervezett, mellyel arra akarta kényszeríteni a kormányt, hogy vesse el. Kellő számú aláírás gyűlt össze ahhoz, hogy a weimari alkotmány értelmében 1929. december 22-én népszavazást tarthassanak az ügyről. Bár a nagy többség a terv elfogadását tartotta helyesnek, elutasítva Hitler, Hugenberg és mások tiltakozását, Hitler a címlapokra került. A nacionalisták legnacionalistábbjaként tündökölt, olyan emberként, aki bármi áron kiáll Németország mellett.

1930. január 5-én Hitlerrel interjút készített a *New York American* munkatársa, Karl Henry von Wiegand. Megkérte, hogy magyarázza el, mi az oka a párt jó szereplésének, mire ő azzal válaszolt, hogy az a Németország bolsevizmustól való megmentése iránt tett erőfeszítéseknek köszönhető. A legutóbbi választási eredményeket annak bizonyítékaként hozta fel, hogy az üzenete eljutott az emberekhez. Arra a felvetésre, hogy netán „túlbecsüli a bolsevizmus jelentette veszélyt", azzal felelt, hogy a gazdaságban a hanyatlás jelei mutatkoznak, melyek a vörösök előtt egyengetik az utat. „A közvélemény Németországban teljesen össze van zavarodva. Annyi bizonyos, hogy a nemzetiszocialisták felemelik hangjukat a haza, az ország és a nemzet érdekében, a marxi szocialista internacionalista szlogenek ellen."

Wiegand megkérdezte, hogy az antiszemitizmus miért része a párt programjának. Hitler azt felelte, hogy „az emberek nem értenék, ha másképp cselekedtem volna. Minden tagadás ellenére erős antiszemita érzület uralkodik, nem pusztán Németországban, hanem más országokban is". Hangot adott a szokásos gondolatának, mely fenyegetéssel is felért: „Nem azért vagyok, hogy megnyirbáljam a Németországban élő zsidók jogait, ugyanakkor ragaszkodom hozzá, hogy mi magunk, akik nem vagyunk zsidók, ne rendelkezzünk kevesebb jogokkal, mint ők."

Hitler közölte Wieganddal, hogy az 1924-es amerikai bevándorlási törvényhez hasonló korlátozásokat akar. A törvény az Egyesült Államokba befogadható bevándorlók számát akként maximalizálta, hogy az nem haladhatja meg az 1890-ben az adott nemzetiség USA-ban élő tagjai számának két százalékát. Hitler kijelentette, hogy „a nemzetiszocialisták éppúgy meg akarják határozni a németországi bevándorlást, mint az amerikaiak a sajátjukat". Azonban ennél jóval többet akart, annak ellenére, hogy gyorsan hozzátette: „nem gondol forradalomra". Rámutatott a parlamentáris demokrácia mint kormányzati rendszer gyengeségeire, ugyanakkor kifejezte nagyrabecsülését az amerikai elnök hatalma iránt, aki sokkal több, mint „gépies bólogató János" a Kongresszus döntéseinél.[38]

Annak ellenére, hogy Hitler és a Goebbelshez hasonló hű követők elégedettségüknek adtak hangot a választásokon elért megnövekedett támogatottság miatt, elég őszinték voltak ahhoz, hogy beismerjék, legalább három év választja el őket a hatalomtól. Azonban még ez a menetrend is túlzottan optimista lett volna, ha nem következik be a nagy világválság.

12.

A NÁCIZMUS KIHASZNÁLJA A GAZDASÁGI BAJOKAT

A német mezőgazdaságot az 1920-as évek végén egyre súlyosabban érintette az árak csökkenése. A helyzetet tovább súlyosbította, hogy a köztársaság 1926–1927-ben kereskedelmi szerződéseket kötött többek között Lengyelországgal, és lehetővé tette az élelmiszerek kedvező ár melletti importálását. Az összes jelentős mezőgazdasági termény ára 1928–1929-től kezdve évről évre esett egészen 1933–1934-ig.[1] A parasztok eladósodtak, és sokan közülük elveszítették tulajdonukat. A kommunista párt megkísérelte beszervezni a szerencsétlenül járt embereket, azonban a szovjet kommunizmushoz és kollektivizáláshoz való kapcsolata miatt kudarcra volt ítélve. A náci párt sokkal sikeresebben szivárgott be a parasztság körében szerveződő tiltakozási mozgalmakba, és 1930-ra létrehozta saját Mezőgazdasági Irodáját *(Agrarpolitischer Apparat)*.[2]

A párt mezőgazdaságra vonatkozó első programjában – melyet Hitler és Konstantin Hierl dolgoztak ki, és 1930. március 7-én hoztak nyilvánosságra – a mezőgazdasági szektor gondjait az 1918-as vereséghez és jóvátételhez kapcsolták. A párt a külföldi élelmiszerek beáramlását szintén okolta. A parasztság szorult helyzetét négy cím alatt foglalták össze: magas adók, hibás kereskedelmi politika, viszonteladók (zsidók említésével) méltánytalan magas haszna, az áram egekbe szökő ára (amiről azt mondták, hogy a zsidó vállalatok szabják meg). Az adósság miatt elveszített parasztgazdaságokra állítólag zsidó pénzemberek csaptak le. A parasztokat érő csapásokra azt a választ szándékoztak adni, hogy a törvény megakadályozza a földspekulációt, és nem teszi lehetővé az egyéni gazdálkodók kivásárlását (elidegeníthetetlenség). Kizárólag a „német faj tagjai" birtokolhatnak területet; a mezőgazdaság ügye „élet-halál kérdés" a nemzet számára. Annak ellenére, hogy Hitler nem ment olyan messzire, hogy szabályozza a gazdaságok méretét, kijelentette, hogy a kisebb és közepes méretű birtokokat védelemben kell részesíteni. A program tartalmazza a föld elkobzását is, ám csak kivételes esetekben, és ha nem német tulajdonában áll.[3]

Az új mezőgazdasági program összhangban állt régóta képviselt nézeteivel, és teljesen ellentétben állt az akkoriban Sztálin által hirdetettel. 1929 áprilisában – ahogy már korábban láthattuk – Hitler visszavonta a náci program azon „szocialista" pontját, mely a „föld kisajátításáról" szólt, és azzal „tisztázta", hogy az kizárólag a földdel spekuláló zsidók tekintetében alkalmazható. Mindazonáltal az eredeti „szocialista hangzású" követelés elhintette a bizalmatlanság magvát.

A problémák megoldásának egyik módja az volt, hogy képzett szakértőket küldtek vidékre szónokolni. 1930-ra a nácik tökéletesítették megközelítésmódjukat, és zenekarral, felvonulással és mozifilmekkel kiegészített programot alakítottak ki. A tömeget egészen addig szórakoztatták, amíg a fő műsorszám el nem kezdődött. A sátorba vagy terembe csak a szokásos belépődíj ellenében lehetett bemenni, mely összeg akkoriban jelentősnek számított. A szónok meghallgatásáért való fizetés kötelezettsége felvetette azt a kérdést, hogy „mennyire fontos az egyén számára saját és országa jövője?"[4]

Az új náci mezőgazdasági politika határozott faji elemmel rendelkezett. Az 1930-ban az NSDAP mezőgazdasági osztályának vezetését átvevő Walther Darré közvetlenül ugyan nem vett részt az új program létrehozásában, azonban elfogadta annak irányelveit, és olyan publikációkat készített, mint a *Neuadel aus Blut und Boden* (1929; Új arisztokrácia vérből és földből). Darré akkor keltette fel Hitler figyelmét, amikor vidéki szavazatokat szerezni képes mezőgazdasági szakértőket keresett. 1933 júniusában Hitler mezőgazdasági minisztere lett.[5]

Hitler számára a parasztság alapvető fontossággal bírt az ideológia céljainak valóra váltásához. Ebben a környezetben a „vér" a „népünk faji

alapja" létrehozása iránti elszántságot, míg a „föld" az „élettér", vagyis a kelet-európai idegen területek elfoglalására irányuló célt jelentette.[6] Nem kétséges, hogy sok gazdálkodó számára a gazdasági problémák megoldására tett javaslatok voltak a vonzóak, de a náci ideológia aspektusai szintén tetszetősnek hangzottak számukra, beleértve a harmonikus „népközösségbe" vetett hitet is. A párt nyilatkozatai tartalmaztak gyakran nyílt vagy alig leplezett antiszemitizmust is. Hitler 1930. március 7-i beszédé elmagyarázta az új programot a földműveseknek, melyet hangzatosan így zárt: „A mezőgazdaságból élő lakosság válsága egy olyan krízis része, mely az egész lakosságot érinti, és a nemzetiszocialista mozgalom az egész ország szabadságáért harcol".[7]

A KÖZTÁRSASÁGI DEMOKRÁCIÁTÓL A „FÉLDIKTATÚRÁIG"

A vidéket érintő gazdasági válságot felváltotta és még jobban elmélyítette a nagy gazdasági világválság, mely 1929. október 24-én a Wall Street-i összeomlással vette kezdetét. Németország hat évvel korábban soha nem látott mértékű inflációt élt át, és az ország most ismét káosszal került szembe. Ahogy a gazdaság egyre rosszabb állapotba került, a viszonylag biztos helyzetben lévők is elgondolkodtak, hogy vajon mennyi ideig tudnak kitartani.

A kormány amerikai kölcsönökre szorult, és amikor ezeket lehívták, gond kerekedett. A Reichsbank elnöke, Hjalmar Schacht kijelentette, egyetért azzal, hogy kölcsönt vegyenek fel az adósság rendezésére, ám erre csak akkor hajlandó, ha a kancellár beterjeszt egy hosszú távú, pénzügyet rendbe tevő tervet. Ez a feltétel és egyéb felmerült témák elmérgesedett vitákat okoztak a Reichstagban, ami végül megdöntötte Hermann Müller kancellár öt pártból álló „nagykoalíciós" kormányát.

A közvetlen okok között a költségvetési témák szerepeltek, legfontosabb közülük a munkanélküliség esetére szóló biztosítás volt. A kérdés úgy hangzott, hogy a munkásoknak többet kell-e fizetniük biztosításukért, és kevesebb juttatást kapnak, vagy a munkáltatók és az állam veszik-e magukra a teher nagy részét? A weimari jóléti államot fenntartják-e, vagy lebontják? A kormányban a koalíció tagjai nem tudtak megegyezésre jutni. Hindenburg nem volt hajlandó Müllert támogatni az alkotmány 48. cikke szerinti szükséghelyzeti hatalmával.

Ebből kifolyólag 1930. március 27-én a kancellár lemondott a sokáig a köztársaság „fekete napjának" tartott napon. Visszatekintve az időpont a „relatív stabilitás" végét és a demokrácia szétbomlasztásának kezdetét jelentette.[8] Müller eltávolításában hónapokon keresztül Hindenburg és egy sor befolyásos tanácsadója is részt vett. Ráuntak a vezető szerepben lévő SPD-re, és jobbra szándékoztak fordulni. A Katolikus Centrum Párthoz tartozó Heinrich Brüning közgazdászt akarták a hivatalba ültetni. Az élete végéig agglegényként élő Brüning távolságtartó, hűvös és titkolózó volt, és a nadrágszíj meghúzása, valamint a kiadások csökkentése mellett foglalt állást, különösképpen a közigazgatásban. Irányelveit Sebastian Haffner a következő szavakkal illette: „Az operáció sikerült, a páciens meghalt". Brüning bevezette a Haffner által új kormányzásnak nevezett módszert, vagyis a „demokrácia nevében bevezetett féldiktatúra az igazi diktatúra kivédésére". Gazdasági csoda híján azonban a kancellár bukásra volt ítélve.[9]

Hindenburg már eleget látott a parlamentáris demokráciából, és arra számított, hogy Brüning a Reichstag támogatása nélkül is folytatja munkáját, ha a helyzet úgy hozza. Április 3-án lezajlott az első bizalmatlansági szavazás, ám a kormány hivatalban maradt. A kancellár intézkedések bevezetését javasolta a gazdaság megmaradása érdekében, ám azok a lakosságot terhelték. Az új megközelítésmódot július 16-án elnöki szükségintézkedés révén vitte keresztül. Ezt újabb bizalmatlansági indítvány követte. A náci párt csatlakozott az SPD-hez és a KPD-hez a kommunisták által „éhségkormánynak" nevezett kabinet elleni tiltakozásban.

Ezzel megkezdődött az átalakulás egy nyíltan elnöki kormány irányába, ami végül diktatúrába torkollott. A biztonság kedvéért szeptember 14-ére új választásokat írtak ki, de a demokráciát ekkor már veszély fenyegette. Amellett, hogy lerombolták a köztársaság intézményeit, árulkodó jelek voltak arra nézve, hogy a nácik és a kommunisták nagyon sikeresen szerepelnek majd a következő választásokon.[10]

Felemelkedésüket a gazdasági krízis táplálta. Már a világválság beütése előtt egy évvel magas volt a munkanélküliség. 1929-ben a „munkaképes lakosság" átlagosan 8,5 százaléka volt állástalan. A szám 1930-ban 14, 1931-ben 21,9, 1932-ben pedig 29,9 százalékra ugrott. A szakszervezetekben ez a szám még magasabb volt, olyannyira, hogy megrokkant a mozgalmuk.[11] Egyik közelmúltbeli becslés szerint 1932–1933 telén a munkások és az alkalmazottak majdnem 40 százaléka volt munkanél-

küli.[12] A teljes ipari termelés az 1929-ben megcélzott 100,1-ről az 1931-es 70,1-re és 1932-ben 58,0-ra esett vissza. A gazdaság gyakorlatilag leállt.[13]

Egyes kijelentésekkel ellentétben Hitler hatalomra kerülésekor a munkanélküliség még mindig emelkedett. Az 1932. októberi 5,1 millióról 1933 januárjára és februárjára a szám a 6 milliót is meghaladta. A helyzet jelentősen csak 1933 májusában, júniusában és júliusában javult, azaz már Hitler idején.[14]

A munkanélküliség meghatározó tényezővé nőtte ki magát Brüning kormányzása idejére, és azt követően is. Visszavette a társadalombiztosítási intézkedéseket, például az 1927-ben, az ország viszonylagos stabilitása idején bevezetett új rendszert. Ezenkívül lerövidült a munkanélküli biztosítási időszak, így az emberek egy részének nem volt más választása, mint csatlakozni a segélyen élők egyre dagadó táborához.[15]

A kétségbeesést jól jelezte az öngyilkosságok száma 1932-ben: a négyszeresét tette ki az akkoriban Nagy-Britanniában tapasztalhatónak, és dupláját az USA-énak.[16] Az országban általánosan kulturális és erkölcsi hanyatlás volt tapasztalható. A nagy családok a múlt ködébe vesztek, egyre több nő állt munkába, a terhesség-megszakítások riasztó léptéket értek el, a prostitúció, a szexuális deviancia és a nemi betegségek egyre terjedtek.[17]

A NÁCI POLITIKA MINT HADJÁRAT A KÖZTÁRSASÁG ELLEN

Az 1930. évi választásokra készülve a nácik bejelentették, hogy ezer különlegesen kiképzett szónokot vetnek be, és több mint 34 000 választási gyűlést tartanak. Mindezt egy megközelítőleg hathetes kampányidőszakra tervezték. Az ismertebb szónokok, különösképpen a Hitler meghallgatásáért fizetett belépődíjak (egyesek számára kedvezményesek) hozzájárultak a kampány működtetéséhez. A Hitler által a berlini Sportpalastban tartott három beszéd révén a párt legalább harmincezer márkát söpört be. Máshol hasonlóképpen zajlottak az események. Hitler pénzgyűjtő eszközzé lényegült át. A legtöbb párt ekkora összegből egy egész helyi kampányt finanszírozott.[18]

Hitler rutinszerű beszédeinek többsége a történelem hosszas felvázolásával kezdődött, melynek során Németország összes problémájának forrását 1918 novemberére, a forradalomhoz, a fegyverszünethez és a versailles-i békéhez vezette vissza. Sohasem unt rá a történet újbóli elmondására, a közönség pedig mindig áhítattal hallgatta. Egy példát említve: a Kölnben augusztus 18-án tartott beszédének címe „A novemberi bűn és következményei" volt. Senkinek sem kellett feltenni a kérdést, hogy „milyen bűn?" vagy „milyen november?". A tömeg kívülről fújta a mondanivalót, mégis húszezren gyűltek össze a Rajnavidék-teremben, hogy meghallgassák. Hitler beszéde során nem a kormány politikáját vette célba, és nem konkrét ellenjavaslatokat vázolt fel. Helyette a közönséget a köztársaság mindenre kiterjedő kárhoztatásával kényeztette.

Az állam „megújulási folyamatát" akarta elindítani, és újra akarta éleszteni a reményt, hogy a nemzet „nem napjainak a végét éli, hanem egy új kor kezdetét". A szónoklat szokásos részét képezte az a megállapítás, hogy a náci mozgalom egy „hét ember alkotta csoportból" kezdetben több tízezer, majd több százezer, végül több millió tagot számláló mozgalommá nőtte ki magát. Minden más pártot támadott, amiért azok bizonyos társadalmi osztályokat vagy érdekeket képviselnek. „A népről beszélnek, pedig csak egy töredékét ismerik egyáltalán."[19]

Hitler alkalmanként beszélt a kedvezőtlen gazdasági helyzetről és a kormány elhibázott törekvéseiről, azonban ezeket nem fejtegette hosszasan. Brüning nevét összességében csupán négy alkalommal említette. Paul Moldenhauer adózásra vonatkozó javaslatait azért hozta fel, hogy becsmérelhesse azokat. A Wall Street-i összeomlásról szinte semmi sem hangzott el, a munkanélküliségről és annak kezeléséről csak néhány információt mondott. Minden rosszért alapvetően a marxistákat és a parlamentáris demokráciát okolta.

A cél az volt, hogy pártokon és speciális érdekeken felül állónak látszódjon, és kizárólag a nemzet *(das Volk)* mint egész céljait képviselje. A zsidókat alkalmanként megemlítette, azonban olyan kontextusban, mely szerint ők állnak a kapitalizmus machinációinak hátterében. A választások során a *Mein Kampf*ból vett részleteket cikkek formájában publikálták. Hitler elismételte könyvének egyik kedvelt témáját, vagyis hogy Németországnak kelet felé kell terjeszkednie, különben elpusztul. A demokrácia vége és a keleti terjeszkedés voltak tehát napirenden. Ugyanakkor megpróbálta kinyújtani kezét az olyan csoportok felé, melyeket még nem győzött meg, ezért nem pusztán antiszemita és rasszista, hanem nacionalista témákon is lovagolt.

Több alkalommal is elmondta, hogy a választásokat bohózatnak tartja, azonban a nácik ennek ellenére minden bevethető eszközükkel harcolni fognak. Megfogadta, hogy a következő választásokat követő első napon a párt már hozzá is kezd a német nemzetért vívott harchoz. Annak ellenére, hogy állította, nem akar forradalmat, aki hallotta vagy olvasta megállapításait, nem kételkedhetett abban, hogy ha egyszer hatalomra kerül, meg fog szabadulni a parlamentáris rendszertől.

Az összes olyan rendezvényen telt ház volt, ahol Hitler mondott beszédet. Frankfurtban augusztus 3-án 25 000-en mentek el az addigi legnagyobb ottani gyűlésre. Berlinben szeptember 10-én több mint 16 000-en voltak kíváncsiak Németország „ébredése" témájú mondandójára. Breslauban két nappal később 20-25 ezren gyűltek össze, hogy meghallgassák az osztályharc megoldásáról szóló beszédét. Azonban ahogy a legtöbb beszéde során, alaphangja ezúttal is a nacionalizmus volt.

E beszédekben nem ígérgetett a társadalmi osztályok vagy régiók számára, hanem a nemzeti érdekre apellált. A párt azáltal, hogy nem volt hajlandó üres ígéreteket tenni, újnak és érdekesnek hatott. Mivel egy tucatnál is több párt vett részt a választásokon, a szavazatok szokás szerint nagyon megoszlottak. Mindazonáltal megdöbbentően hatott, hogy a náci párt a lehetséges 577 képviselői helyből 107-et megszerezve a második legnagyobb erővé lépett elő. A szavazatok 18,3 százalékára tett szert, mégpedig a politikai spektrum minden területéről.

A KPD eredménye szinte ugyanilyen bámulatosnak számított: 13,1 százalékkal 77 mandátumot ért el. Ahogy várható volt, az SPD az előző választáshoz képest 5 százaléknyit visszaesett, ám még így is a szavazatok 24,5 százalékával 143 mandátumra tett szert. Valójában senki sem „nyerte" meg ezt a választást, ám a szélsőségesek és a köztársaság ellenfelei nagyot léptek előre.[20]

Hitler diadalittasan fogalmazott a választást követően tartott „A mi megoldásunk: győzelem után küzdelem" című beszédében. Kijelentette, hogy ennyi mandátumot nyerni nagyszerű dolog, azonban nem szabad elfelejteni, hogy a párt alapjában veti el a parlamentarizmust. A sok Reichstag-hely révén csak újabb fegyvert kaptak a harc folytatásához. Céljuk sem a hagyományos politikai forradalom, sem a puccs, hanem „a német lélek forradalma, a német személy meghódítása. Ezután a szuverén német emberek dönthetnek arról, miként rendezzék a számlát megrontóikkal".[21]

Brüning kancellár számára a választás csalódást okozott, azonban nem rendelkezett világos választási stratégiával. Mielőtt Hindenburg elnök (és tanácsadói, például Kurt von Schleicher tábornok) végül elveszítették belé vetett bizalmukat és távozásra kényszerítették, Brüning két kormányt alakított, ám mindegyik kevés támogatással rendelkezett. Amikor a munkanélküliség az egekbe szökött, Brüningre a Németország „éhségkancellárja" nevet aggatták. Amilyen súlyos volt a helyzet az USA-ban és Nagy-Britanniában 1932-ben, Németországban a számadatokat tekintve kétszer olyan súlyos volt.[22]

Hindenburg és tanácsadói – fia, Oskar, és Schleicher tábornok vezetésével – ráuntak Brüningre, akinek 1932. május 29-én követelték lemondását, ami másnap meg is történt. Klasszikusan visszafogott megfogalmazásban Hindenburg kijelentette, hogy nem hajlandó tovább támogatni a kancellár kormányát, melynek olyan gyorsan távoznia kell, amilyen gyorsan csak lehet, „mivel népszerűtlen".[23]

Másnap Franz von Papent nevezték ki kancellárnak, mellé pedig a „bárók kormányát", mely arról kapta nevét, hogy tíz tagja közül hét a nemesség sorából érkezett. Papen két nappal később bejelentette tervét, ám nem szokás szerint a Reichstagnak, hanem a rádióban. Azt állította, hogy a parlament tönkretette a gazdaságot, és „egyfajta szociálissegélyfolyósító intézménnyé" változtatta azt. Még a császár háborút megelőző kormányaival összevetve is úgy hangzott, mintha a „legsötétebb reakció kelt volna életre".[24]

Papen jobboldali programot terjesztett elő, beleértve az általa „kulturális bolsevizmusnak" nevezett jelenséggel szembeni ellenállást, és június 14-én Hindenburg aláírta sok szükségrendelete közül az elsőt. Átlagosan 23 százalékkal csökkentette a munkanélküliségi segélyt, melynek időtartamát tizenhárom hétről hatra csökkentette, a kifizetésre kerülő összeget pedig átlagosan 15 százalékkal nyirbálta meg. A gazdaságnak szüksége volt valamiféle lökésre, azonban e lépések épp az ellenkező hatást váltották ki.[25]

Papen és a Hindenburg környezetében lévő támogatói azt javasolták, hogy július 31-ére írjanak ki új választásokat, abban bízva, hogy nagyobb támogatottságra tesznek szert, azonban ebből kizárólag a szélsőséges pártok profitáltak. Hitler pártja lett a legnagyobb nyertes: 37,4 százalékot ért el, és 230 mandátumra tett szert. A nácik több mint kétszeresét érték el előző választási eredményüknek. A támogatás régiónként és társadalmi

csoportonként változó volt, a katolikus és városi kommunista területek immúnisak voltak a nácikra. Hitler pártja a vidéki térségekben jobban szerepelt, mint a városiakban, legjobban pedig a protestáns kerületekben.

A munkanélküliség kulcsfontosságú tényezőnek számított, ám ellentétes hatást váltott ki a nácikra nézve, hiszen a munkanélküli munkások jellemzően inkább balra fordultak, mint jobbra, így a kommunistákra szavaztak. A tőzsde hanyatlásával a KPD támogatottsága megnőtt, ami kétszeresen is ijesztő fejleménynek bizonyult a középosztály és az elit számára, akik nem voltak munkanélküliek. A gazdasági összeomlástól és a kommunizmustól való félelem miatt e csoportok lelkileg „készen" álltak arra, hogy Hitler pártjára szavazzanak. Sokan elveszítették hitüket a liberális és mérsékelt pártokban, melyeket látszólag elhagyott a valóságérzésük.

A munkások egy része is a nácikra kezdett szavazni, ám jellemzően csak a jelentős városi-ipari központokon kívül eső területeken. A nők szintén a nácikra szavaztak; 1932 júliusában első alkalommal olyan arányban, mely meghaladhatta a férfiak szavazatát.[26] (Ez a trend még határozottabbá vált, miután Hitlert kancellárrá nevezték ki.) Az új szavazatok hozzáadódtak az eddigiekhez, így kellően nagy támogatás jött létre a társadalom minden szegmenséből ahhoz, hogy kijelenthessék, valójában ők a „tiltakozók néppártja".[27] Összehasonlításképpen érdemes megemlíteni, hogy minden más párt kötődött egy bizonyos osztályhoz, régióhoz, érdekhez vagy valláshoz.

A párt társadalmi összetétele – különösképpen az 1930–1932-ben csatlakozott új tagok tekintetében – hasonló volt a szavazókéhoz. Az NSDAP azzal büszkélkedett, hogy 1932 áprilisában kiadhatta az egymilliomodik tagkönyvet, és Hitler szeretett azzal kérkedni (hamisan), hogy ez a német politikai élet legnagyobb szervezete. A valódi tagság egymillió fő alatt volt, 1933. január 1-jén a párt 849 009 tagot számlált.[28]

A weimari köztársaságot létrehozó és azzal azonosított SPD a választásokon lemaradva a második helyet szerezte meg: 21,6 százalékos eredménnyel 133 mandátumhoz jutott. A középosztályt megrémítette, hogy a kommunisták erős harmadik helyen értek célba, 14,6 százalékkal 89 képviselői helyet szereztek. A szélsőséges pártok, a Német Nemzeti Néppárt (DNVP) a nácikkal és a kommunistákkal közösen elméletben többséget alkotva megdönthették volna a köztársaságot.

Nemcsak a demokrácia ellenségei gyarapodtak, hanem a köztársaság intézményei is omladoztak. 1930–1932-ben Németországban olyan folyamat zajlott, melynek során a demokráciából szinte elnöki diktatúrába váltott át. 1930-ban Hindenburg öt szükségrendeletet bocsátott ki, 1931-ben 44-et, 1932-ben pedig 66-ot. A parlament szinte eljelentéktelenedett. 1930-ban a Reichstag 98 törvényt hozott, 1931-ben 34-et, 1932-ben pedig mindössze ötöt.[29]

UTCAI ERŐSZAK

A demokrácia végét nemcsak a választási eredmények jelezték, hanem a szélesebb társadalmi fejlemények is. 1918 óta sohasem tombolt a mostanihoz hasonló léptékű utcai erőszak; legtöbbször jobb- vagy baloldali politikai mozgalmakhoz kötődő egyenruhás bandák csaptak össze. Ilyen vagy olyan félkatonai szervezetek szabályos ütközeteket vívtak, olyan hangulatot teremtve, mely teljes mértékben ellenkezett a németek által oly nagyra becsült törvényes renddel.

Az 1920-as évek végére több százezren csatlakoztak az ilyen, új stílusú politizálást folytató szervezetekhez. A „jó polgárok" számára a kommunisták voltak a legrémisztőbbek. A KPD 1924-ben létrehozta a Rotfrontkämpferbundot (Vörös Frontharcos Szövetség), mely három évvel később 127 000 taggal rendelkezett. A szervezetet azonban rosszul igazgatták, ami miatt a tagság a köztársaság utolsó éveire kevesebb mint felére esett vissza. Ennek ellenére a helyi kommunista „önvédelmi" csoportok (többségében egyenruha nélküliek) 100 000 fősre becsült tagsággal rendelkeztek. Az SPD Reichsbanner Schwarz-Rot-Goldja (Fekete-vörös-arany Birodalmi Zászló) szintén 1924-ben jött létre, és hamarosan 3,5 millió taggal büszkélkedhetett. Az 1930-as évek elejére az SPD Schutzformationokat (védelmi alakulatok vagy Schufók) toborzott szónokai és menetei számára. A Schufóknak 1931 elején megközelítőleg 160 000, egy évvel később 250 000 tagja volt.[30]

A munkanélküliséggel együtt nőtt az SA tagsága is: 1930 novemberében kb. 60 000 taggal rendelkezett, ami 1931-re a 260 000-et elérve több mint megnégyszereződött. A szám 1932 augusztusára szinte megkétszereződött, 445 000 főre emelkedett.[31] A náci párt bevételeinek egy része az SA-hoz került ugyan, ám az nagyrészt önfenntartó volt. A tagoknak meg kellett vásárolniuk saját egyenruhájukat, ha pedig arra nem voltak képesek, keresniük kellett valakit, aki kifizeti a számlát. 1929 kezdetétől a szer-

vezet még saját márkájú cigarettákat és egyéb árut is kínált, hogy pénzt teremtsen elő.[32]

Himmler SS-e 1932 augusztusára közel 25 000, 1933 januárjára pedig 52 000 főre rúgó tagságra tett szert. Bár jelentős mértékben nem voltak érintettek az utcai erőszakban, az SS általánosságban véve támogatta az SA huliganizmusát. A nácik gyakran szövetkeztek a nacionalista Stahlhelmmel (Acélsisak), egy jobboldali frontharcos csoporttal, mely 1932-ben 400 000 taggal rendelkezett. Mindent egybevetve a nácik hatalmas számú egyenruhást voltak képesek az utcára küldeni, akik fékezhetetlensége és kegyetlensége legendássá vált. Annak ellenére, hogy néhány „törvénytisztelő" polgár bomlasztónak találta őket, azzal vigasztalódhattak, hogy e kemény emberek a baloldal ellen lépnek fel, amit senki más nem tesz meg.

Az SA radikálisabb volt a náci pártnál, és a választásokkal szemben az erőszakot és a közvetlen támadást részesítette előnyben. Ebből kifolyólag nem mindig tetszett nekik Hitler törvényes útja. A feszültség 1930. augusztus végén kritikus méreteket öltött, és amikor az SA berlini pártközpontokat rombolt le, Hitlernek kellett elsimítania a „lázadást". Hitler egyik berlini SA-nak szóló beszédében az SA és az SS vezetőjének kiáltotta ki magát, és feltétel nélküli hűséget követelt.[33] Ernst Röhmöt, Hitler egyik régi barátját visszahívták Bolíviából, és 1931. január 1-jén vezérkari főnöknek nevezték ki.

A kormány feloszlathatta az olyan fenyegető szervezeteket, mint az SA, ezért Hitler az efféle lépések megelőzéséhez 1931. május 21-én „tisztogatást" hajtott végre az olyan vezetők között, mint Walter Stennes és közel ötszáz észak- és kelet-németországi követője között.[34]

1932-ben elnökválasztást tartottak. Hitler bizonytalan volt az indulást illetően. Egy alacsony rangú káplár állna szemben a magasztalt első világháborús hőssel, Hindenburg tábornaggyal. A lehetőségnek azonban nagyon nehéz volt ellenállni, és végül Hitler az eksztázisba esett tömeg előtt Berlinben bejelentette, hogy részt vesz a megmérettetésen.[35]

Választási kampányában Németország 1918. november 9-e óta tartó balsorsát hangsúlyozta. Ismét történelemórákat tartott, és újra elmondta a gyenge köztársaságról szóló ismerős gondolatait. Felkérte Hindenburgot, az „öregembert", hogy „lépjen vissza, mert nem fedezheti azokat, akiket mi el akarunk pusztítani", azonban arra ügyelt, hogy Hindenburgot személyében ne támadja. A választás győztesének – mondta Hitler – „újjá kell élesztenie" a nemzetet, mivel csak „egészséges emberek" révén jöhet létre növekedő, „egészséges gazdaság".[36]

Hindenburg az első fordulóban a szavazatok 49 százalékát szerezte meg, Hitler 30 százalékkal a második helyen végzett. Joseph Goebbels, akit 1930 áprilisában birodalmi propagandavezetővé tettek meg, Hitlerből igazi attrakciót csinált. A második forduló kampánya során Hitler repülőgéppel járta ugyan az országot, mégis Hindenburg győzött. Hitler több mint tizenhárommilliós eredménye (37 százalék) szenzációs volt, és az ország összes többi politikusa fölé magasodott.[37]

Egy, a londoni *Times*nak adott interjúja során Hitler azt mondta, hogy valójában sohasem akart elnök lenni. Azért döntött úgy, hogy versenybe száll Hindenburggal, mert „ez a rendszer, melynek legyőzésére esküdtünk, a hírneve és népszerűsége mögött keres menedéket". A riporter elmondta, hogy egyesek szerint egymillió kommunista szavazott rá, azonban Hitler kétségbe vonta ezt az adatot. Ha ez igaz lenne, akkor az csak hab lenne a tortán, mivel egyik céljának azt tekintette, hogy megsemmisítse a vörösöket, és „ha ezt párbeszéddel és beolvadással végre lehetne hajtani, akkor megoldódna a nemzeti egység problémája".[38]

Hindenburgot mindössze három nappal újraválasztása után meggyőzték arról, hogy tiltsa be az SA-t és az SS-t. A hatóságokat aggodalommal töltötte el, hogy az április 24-re kitűzött tartományi választásokat megzavarják, vagy még rosszabb történik. Mindazonáltal Hitler ismét belevetette magát a csatába, és több mint kéttucatnyi jelentős beszéde során több százezer ember előtt szónokolt. Hogy minél több emberrel találkozhasson személyesen, ismét repülőgépre szállt.

Ismét keveset beszélt a zsidókról, és a marxistákról sem ejtett sok szót. Ellenfeleinek nevét csak ritkán ejtette ki. Alkalmanként beismerte, hogy megszabadulna az összes politikai párttól, hogy összehozza az országot, vagy kijelentette, hogy a parasztok és más csoportok segítségre szorulnak, azonban ez inkább kivételnek számított. Saját magát karizmatikus vezetőként, politika felett állóként mutatta be, aki elhozta a nemzeti egység pozitív üzenetét. A párt jól szerepelt a tartományi választásokon, de nem ért el nagy áttörést.[39]

Ekkoriban a tisztikar egyre fontosabb szerepet kezdett betölteni a politikai életben. Kurt von Schleicher tábornok találkozott Hitlerrel 1932. május 7-én, és tájékoztatta arról, hogy Brüninget el fogják távolítani, és új választásokat írnak ki. Hitler beleegyezett Franz von Papen új kormányá-

nak támogatásába (melynek tagjait már ki is választották), azzal a feltétellel, hogy visszavonják az SA és az SS betiltását, ami 1932. június 16-án be is következett. Az ismét legalizált SA folytatta erőszakos cselekedeteit az utcákon.

Az SA sebesültjeinek száma az erőszak barométeréül szolgált: 1930-ban 2506, 1931-ben 6307, 1932-ben 14 005 fő. E sérüléseket az SA saját biztosítótársasága fedezte.[40] Az 1932. júliusi választások során az erőszak újabb szintre emelkedett, és a valaha volt legvéresebbé változott; ennek során 86-an haltak meg, közülük 38 náci, a többi kommunista. Poroszországban csak júliusban 461 „lázadásra" került sor. Mintha az ország a társadalmi szerencsétlenség szélére sodródott volna.[41]

A nagyvárosokban kiélezett, szabályos ütközetekre került sor, a kereszttűzben járókelők haltak meg, ahogy Hamburg-Altonában a „véres vasárnap" (1932. július 17.) során is történt, amikor 16 embert lelőttek, kettő pedig később veszítette életét. A rendőrség beavatkozott, hogy félbeszakítsa a harcot, de a náciknak kedvezett.[42]

Országszerte jellemzővé váltak az erőszakos összecsapások, melyekben többnyire a nácik és a kommunisták vettek részt. Hamburgban 1931. július 2-án például vallási szertartásról visszatérő zsidókat támadtak meg. A történet náci változata szerint a zsidókat megtámadták a kommunisták, és az éppen arra járó SA-nak kellett megmentenie őket. Náci diákok néhány héttel később „Hitler vagy Sztálin? – A bolsevizmus csődje" címmel gyűlést rendeztek, mely a nácik és a kommunisták közötti verekedéssel zárult.[43]

Incidensekre nemcsak a nagyvárosokban és az ipari központokban került sor. Még az olyan békésebb területeken is, mint a délnyugati, borairól és két egyeteméről híres Baden, drámai mértékben növekedett az utcai erőszak. A rendőrség szerint kevés volt a toborzott kommunista, akik többnyire a munkanélküliek köréből kerültek ki, ám mások csatlakoztak hozzájuk. Annak ellenére, hogy a „bolsevikok" nem jelentettek igazi veszélyt az ilyen helyeken, a nácik rájátszottak erre.[44]

Hitler jóváhagyta az SA cselekedeteit, még akkor is, amikor azok gyilkossághoz vezettek. Ez történt a sziléziai Potempa faluban is, ahol az SA tagjai 1932. augusztus 10-én éjjel 1.30-kor betörtek egy lakásba, kiráncigáltak és halálra rugdostak egy kommunista szimpatizánst. Ezt a gyilkosságot az tette különlegessé, hogy az SA öt emberét végül halálra ítélték miatta. A náci párt a vádlottakat mártírnak tartotta, az ítélet kihirdetésekor pedig lázadást szított, melynek során zsidó üzleteket rongáltak meg. A náci gondolkodásban egyenes kapcsolat húzódott a kommunisták és a zsidók között. A „belső ellenség" zsidókat és marxistákat egyaránt jelentett. Hitler nem a gyilkosokat ítélte el, hanem az ítélet ellen tiltakozott. Papen kancellár megváltoztatta a büntetést, feltehetően azért, hogy ne szolgáltasson „propagandaanyagot" a nácik számára.[45]

13.

„MINDEN HATALMAT HITLERNEK!"

Az 1932. júliusi választások során Hitler messze a legtöbb követővel rendelkező politikusként jelent meg az országban. Ő maga volt az üzenet: egy társadalmi jelenség, a Führer, aki azzal bűvölte el a sok millió embert, hogy azt mondta nekik, amit már amúgy is tudtak vagy hallani akartak. Bárhol össze tudott hívni 25 000 fős tömeget, még akkor is, ha rendületlenül kitartott amellett, hogy nem ígér semmi konkrétat a bajok orvoslására.

Hitler szorult helyzetbe került a választások után, mert nem tudta, mitévő legyen. Időpontot kért Kurt von Schleichertől, Hindenburg legfontosabb tanácsadójától, az akkoriban legnagyobb politikai befolyással bíró személytől. Goebbels azt írta naplójában, hogy „minden hatalom vagy semmi". Hitler úgy érezte, hogy a „bárók" engednek neki, azonban az elnököt, az „öregembert" illetően bizonytalan volt.[1]

Augusztus 6-án Hitler közvetlenül Berlin mellett folytatott eszmecserét Schleicherrel. Többórányi tárgyalást követően Schleicher beleegyezett abba, hogy Hitlert nevezzék ki az új kancellárnak, továbbá a nácik kapjanak meg egy sor fontos minisztériumot.[2] Schleicher abban reménykedett, hogy a számbeli fölényben lévő SA-t felhasználhatja a marxisták ellen, és elkerülheti a hadsereggel való összecsapást. Goebbels e korszakra vonatkozó naplóbejegyzései hemzsegnek a marxisták egyre fokozódó „terrorhullámáról" és a baloldalról egyre szélesebb körben érzékelhető fenyegetettségről szóló történetektől. Hitlerről azt írta, hogy a „hatalom ajtajának" megnyílására vár, és meg volt győződve arról, hogy „eljött a nagy pillanat".[3] Nemcsak Schleicher, hanem a Hindenburggal augusztus 10-én tárgyaló Papen is úgy gondolta, hogy hasznos lehet Hitlert kancellárnak kinevezni. Ebben a döntő pillanatban azonban az „öregember" felfedte saját elképzeléseit, és kijelentette, hogy túl sok lenne számára holmi „cseh káplárt" kancellárnak kinevezni.[4]

Hitler augusztus 13. reggelén Papennel és Schleicherrel találkozott, akik megmondták neki, hogy legjobb esetben alkancellár lehet. Azonban Hitler Mussolinihez hasonló kinevezést akart magának. Azon a délutánon Hindenburg személyesen beszélt vele. Elmondta, hogy isten, a szülőföld és a lelkiismerete iránt érzett felelőssége miatt nem teljesítheti Hitler kívánságait. A náci vezér patriotizmusára apellált, hogy fogadjon el egy alacsonyabb posztot, és működjön együtt a kormánnyal, de Hitler mereven elutasította. A tárgyalásról készült hivatalos közlemény az elnököt szándékosan nemes államférfiként, Hitlert pedig önző politikusként láttatta, aki nem elégedett meg a kormányban való részvétellel, hanem az „egész kormányhatalmat" magának kívánta.[5]

Ez volt Hitler legnagyobb politikai veresége az 1923-as puccskísérlet óta. Papen olyan vakmerő gondolatokkal játszadozott, mint a szavazás korlátozása vagy a Reichstag nélküli kormányzás, ám az ilyen lépések óriási társadalmi felzúdulást okoztak volna. Minden jel szerint komolyan elgondolkodott a katonai diktatúra bevezetésén.[6]

A szeptember 12-i Reichstag-ülés bizalmatlansági szavazással zárult, mely elől a kommunisták kitértek, ám a nagy többség részt vett benne. A kormány támogatás nélküli reakciósok apró csoportjaként tűnt fel. Papennek ismét választásokat kellett kiírnia, ami 1932-ben már a negyedik szövetségi választás volt, ha a két elnökválasztási fordulót is figyelembe vesszük.[7]

Hitler kampánya eltért a korábbiaktól. A kormányzat védekezésre kényszerítette azzal az állítással, hogy jelentős pozíciót kaphatott volna, ám neki az egész kormány kellett. Hataloméhes, a nemzet érdekeit szem elől tévesztő személyként tüntették fel, ugyanolyannak, mint bármely másik politikust.

ANTISZEMITIZMUS SZAVAKBAN ÉS TETTEKBEN

Az antiszemitizmus Hitler beszédeiben sohasem mélyen a felszín alatt húzódott, ám ezúttal a hallgatóság számára teljes egyértelműséggel fogalmazta meg. Nem kellett mást tennie, mint megemlíteni a jól ismert „zsidó" Jakob Goldschmidt nevét, aki az 1931-es válságig illusztris bankár volt. Hitler Goldschmidt és Papen összefonódását a „berlini zsidók és az úri klub házasságaként" említette.[8] Papen gazdasági programjának leggyakoribb kritikája úgy hangzott, hogy annak szellemi atyja „Goldschmidt" volt. A rövid kampány során Hitler Goldschmidt nevét több tucat alkalommal említette antiszemita üzenete közvetítése céljából.

Hans Mommsen rámutat, hogy a weimari évek során az „antiszemita érzések, különösképpen a nem asszimilálódott zsidók ellen, teljes egészében kezdték átjárni a német közéletet". Az antiszemitizmus „a német politikai és értelmiségi élet egyre inkább antiliberális jellegének egyértelmű fokmérőjeként szolgált".[9] Sok nyílt támadás történt a zsidók ellen, némelyike nem is olyan kisléptékű, pl. az 1932. novemberben a berlini Scheunen negyedben zajlott támadássorozat.

Az antiszemitizmus és az antibolsevizmus kibogozhatatlanul egybeforrt a korabeli beszéddel, és nem csak a náci pártban. Az olyan félreeső helyeken, mint a katolikus és falusias Fekete-erdő vidéke, ahol az antiszemitizmus (vagy kommunizmus) nem rendelkezett hagyományokkal, mivel csak kevés zsidó élt ott, a náci párt „alkalmazkodott" a helyi körülményekhez, és mérsékelte az antiszemitizmust. Egy mostanában megjelent tanulmány szerint mindenekfelett „az orosz bolsevizmustól való mélységes félelem" szolgált a „náci párt Fekete-erdőben és vélhetően más régiókban is elért sikerének legfontosabb és döntő okaként".[10]

Az emberek egy része a náci pártot antiszemitizmusa miatt támogatta, mások pedig az antiszemitizmusa ellenére, megint mások nem is törődtek azzal. A keverék végtelenül változó volt, még az egyes emberek tekintetében is. Az azonban nem kétséges, hogy Hitler és pártja 1920-tól gyorsan és nyíltan antiszemitává vált, s aki fizette a párttagdíjat és olvasta a pártsajtót, vagy a pártra szavazott, tudatában volt ennek a ténynek.[11]

1934-ben Theodore Abel, a Columbia Egyetem professzora szponzorált egy náci párttagok számára kiírt esszéversenyt. A náci újságokban hirdetések jelentek meg, melyek felkérték a párt tagjait, hogy adják be írásukat, a legjobb díjban részesül. Abel elemezte és számszerűsítette az esszék tartalmát. Egyik felfedezése az volt, hogy a beérkezett 600 esszé 60 százaléka „egyáltalán nem utalt arra, hogy bármiféle antiszemita érzülettel bírnának". Abel úgy vélte, hogy egyesek azért nem mondtak erről semmit, „mert a nemzetiszocialista párttagság magában foglalta a zsidóellenességet". Ezt az adatot több alkalommal is felhasználták annak alátámasztására, hogy a nácik legjobb esetben közömbösek voltak az antiszemitizmust illetően, egy részük pedig még ellenezte is. Azonban ezeket az esszéket egy amerikai professzor számára írták, aki legjobb tudomásuk szerint zsidó volt. Minden esetben a mozgalom pozitív oldalát hangsúlyozták ki, csatlakozásuk okát, kétségtelen rasszizmusukról pedig nem esett szó.[12]

Nyilvánvaló, hogy az antiszemitizmus – a nácizmus támogatásának többi motívumához hasonlóan – helyenként eltérő volt. Egyes területeken a náci antiszemitizmus annyira nyilvánvaló volt, hogy a kettő egymás szinonimájaként is szerepelhetett. Az antiszemita hagyomány nélküli helyeken azonban e téma kudarcra volt ítélve. A Németországban élő zsidók úgy érezték, hogy ott élni sokkal jobb, mint bárhol máshol, ezért a közép-európai zsidókkal összevetve alig támogatták a cionizmust.

Az antiszemitizmus szerepének másik értelmezése az 1928 és 1932 között zajlott öt országos választás során a náci posztereken látható „ellenséges csoportok" tanulmányozásával végezhető el. Ahogy az az ilyen ábrázolások esetén lenni szokott, az üzenetek kevertek, és bővelkednek hátsó gondolatokban és sugalmazásokban. A 124-ből hat kifejezetten a zsidókat vette célba. Az elsődleges „ellenségnek" az SPD-t/marxizmust ábrázolták (összesen 39). Ez azonban nem igazolja, hogy a nácik nem promotálták az antiszemitizmust, ha figyelembe vesszük a zsidók és a marxisták között mindig kihangsúlyozott kapcsolatot. Az 1932. novemberi Reichstag-választások egyik legrémisztőbb poszterén a Vörös Hadsereg egyik hatalmas, állatszerű katonája állt. A szöveg szerint kizárólag Hitler képes megvédeni az országot az ilyen bolsevik szörnyetegektől. Egy másik plakáton a „Fejesek és Nemesek Klubja" elleni támadás motívuma szerepelt, amit kifejezetten a zsidókhoz társítottak. A zsidókat gyakran a weimari „rendszerrel" és a „novemberi pártokkal" azonosították. Ezek és más plakátok tehát nem voltak híján az antiszemita utalásoknak.

Az egyik legszemléletesebb és legszínpompásabb, 1930-as plakáton egy nagy kígyó mérget bocsát ki: többek között a bolsevizmust, az inflá-

ciót, a „háborús bűnt", Versailles-t és a terrort. A kígyó – mely önmagában is a gonosz szimbóluma – fején Dávid-csillag volt látható. Egy kard szúrta át, ami arra utalt, hogy a zsidók megállítása (talán legyilkolása) minden gondot megoldana.[13]

A párt egyes vezető értelmiségi tagjai, például Werner Best azt mondták, hogy nem hisznek a „zsidók abszolút alsóbbrendűségében". Mindazonáltal Best fenntartotta azon álláspontját, hogy az antiszemitizmusnak Németországban „politikai, gazdasági és kulturális önvédelem" okán jelen kell lennie. Harcot kellett folytatni a szabad Németországért az általa „külföldiek túlságos dominanciájának" nevezett jelenség ellen. Hitlerhez hasonlóan „racionális" és nem érzelmi alapú antiszemitizmusra szólított fel. Best később az SS és a titkosrendőrség kulcsfontosságú alakjává vált.[14]

Az emberek „zsidókérdésről" vallott nézőpontját azonban nemcsak Hitler, hanem a mozgalom tagjainak cselekedetei is befolyásolták. 1932 augusztusában Németország keleti részén bombákat és kézigránátokat hajigáltak a zsidókra és a tulajdonukra. Csak a rendőrség védelmére hagyatkozhattak.[15]

A demokrácia utolsó éveiben két különösen hírhedt antiszemita eseményre került sor. 1930. október 13-án – azon a napon, amikor a Reichstag összeült a legutóbbi választásokat követően – az SA arra akarta felhasználni az alkalmat, hogy tiltakozzon a kormány egyenruha-használatot tiltó döntése ellen. A nácik a Reichstagnál gyülekeztek, majd a közeli üzleti negyedbe vonultak, ahol szisztematikusan betörték a többnyire zsidó cégek, többek között elegáns áruházak ablakait. Ez az SA antiszemitizmusának egyik ritka, pénzuralom-ellenességgel keveredő példája volt. 1931. szeptember 12-én hasonló, ám ennél nagyobb léptékű rombolásra került sor. A helyszín a berlini Kurfürstendamm, az elegáns bevásárlóutca volt. A Ku'dammon ötszáz SA-tag menetelt végig, közben „Éljen Hitler!" és „Németország, ébredj, halál a zsidókra!" jelszavakat kiáltoztak. Erre a zsidó újév (Ros Hásáná) idején került sor. Az SA mindenkit megtámadott a zsinagóga környékén, aki „zsidónak nézett ki".[16]

Mindezek fényében, a korábbi szakirodalmakkal ellentétben, az antiszemitizmus a szavak és tettek szintjén e korban semmiképpen sem tekinthető „jelentéktelen jelenségnek". Éppen ellenkezőleg, a köztársaság utolsó éveiben az ország északi részétől a déli területekig jelentősen fokozódott az antiszemitizmus. A legszembeszökőbb megnyilvánulások ezek az SA-támadások voltak.[17]

Azon kívül, hogy ezek és sok más egyéni erőszakos cselekedet révén levezették dühüket a zsidókon, a párt, az SA és az SS megegyeztek (ahogy bizonyos mértékig a nacionalista DNVP is), hogy a zsidók törvényes jogait korlátozni fogják, amennyiben Hitler lesz a kancellár.

KITARTÁS A HATALOMÉRT

Az idő egyre csak telt, Hitler még mindig nem volt hatalmon, azonban folytatta a kampányt. A baloldali érzületű Essenben 1932. október 30-án 50 000 ember előtt kijelentette, hogy célja a „néptest" *(Volkskörper)* egyesítése, a társadalmi megosztottságon való felülkerekedés és a „néptest" faji alapon való létrehozása. Azért kell győzedelmeskednie, mert „Németországnak németnek kell lennie, különben bolsevikká válik".[18] A cél egy új és egységes birodalom létrehozása. A nemzet egyik része nem uralkodhat a másik felett, és nem kényszeríthető megalázkodásra. Az egész „közösségnek" egyet kell értenie.[19] November 5-én Münchenben 10 000 ember előtt kijelentette, hogy „nem lehetséges fentről lefelé építkezni, sem fentről lefelé létrehozni egy hamis alkotmányt; annak természetes módon, a közösségből kell kinőnie". Az volt a célja, hogy vonzza a „széles tömegeket, akiket nehéz meghódítani, mivel lassú észjárásúak és konokak". Mégis „szükség esetén ők alkotják azt az alapot, amire építeni lehet".[20]

Mi a helyzet az alkotmánnyal? Elmondta, mire gondol – és eskü alatt tette – 1930. szeptember 30-án, három katonatiszt híres bírósági tárgyalásán. Azzal vádolták őket, hogy a hadseregben azt az elképzelést népszerűsítik, miszerint támogatnának egy esetleges hitleri puccsot, s megtagadnák a leverésére irányuló parancsot. Hitler, akit hosszan kérdeztek a terveiről, így összegezte őket: „A nemzetiszocialista mozgalom alkotmányos eszközök révén igyekszik elérni célját. Az alkotmány meghatározza módszereinket, azonban célunkat nem. Mi továbbra is alkotmányos módszereket veszünk igénybe ahhoz, hogy érdemi többséget szerezzünk a törvényhozó testületekben. Mindazonáltal, amint elérjük e célunkat, az államot a saját magunk által alkalmasnak tartott alakra formáljuk át."[21]

Hitler gyakran kijelentette, hogy Benito Mussolinit tekinti mintának, akit azért tartott nagyra, mert létrehozott egy rendszert, mely megállította a bolsevizmust. 1930-ban korábban erről és Mussolini erőszakos

módszereiről a bíróságon kérdezett Hitler azt felelte, hogy a fasiszták nem hajtottak végre olyan forradalmat, mint amilyen 1918-ban Németországban történt, hanem „megmentették az olasz nép jövőjét". Az erőszakot nem az állam, hanem „az utcai terrorista elemek ellen alkalmazták, akik felett az állam nem tudott úrrá lenni".[22]

Az 1932 decemberében tartott újévi beszédében Hitler azt mondta, harcba száll azért, hogy végezzen a vörösökkel. Eltúlozta a bolsevizmus jelentette veszélyt, és azt állította, hogy a kommunista párt Németországban hatmillió támogatóval rendelkezik. A KPD-re valóságban a legutóbbi választások alkalmával 5,9 millióan szavaztak, azonban a párttagság 1932 végén 360 000 körül alakult, akik közül 252 000 fizettek tagdíjat.[23]

Hitler túlzásait félretéve azonban számos „jó polgár" – nem csak a náci mozgalom támogatói – vélte úgy, hogy a „bolsevik veszély hatalmas méreteket öltött". Hitler szokásához híven azonosítani igyekezett a bolsevizmus mögött álló valódi mozgatóerőt: „a világforradalom zsidó értelmiségi vezetése, mely épp most hódította meg Oroszországot", és mely „kiirtotta a korábbi vezető szellemiségű nem szláv felső osztályt".[24]

Annak ellenére, hogy Hitler továbbra is nagy és lelkes hallgatóságot volt képes összehívni, az 1932. novemberi választás csalódást okozott. A teljes részvétel több mint három százalékkal csökkent, a nácikra leadott szavazatok száma pedig több mint négy százalékkal esett vissza. Goebbels úgy vélekedett, hogy a szavazók egy részét az tántorította el, hogy Hitler nem fogadta el a számára felajánlott kormánybeli pozíciót, mégis reményre látott okot: „a kormány mögött a népességnek csak tíz százaléka áll", ezért az nem tarthat ki nagyon sokáig.[25]

Hitler elszánt volt, és a 11,7 millió szavazattal és 196 mandátummal (34-gyel csökkent) rendelkező náci párt így is jóval megelőzte a többieket. Az Alfred Hugenberg vezette DNVP nem csak az előző választáson a nácik javára elveszített mandátumokat nyerte vissza, hanem még rá is tett. A második helyezettre, az SPD-re leadott szavazatok száma enyhén csökkent, a 120 parlamenti helyből 12-t veszítettek. A kommunista párt támogatása ismét növekedett, ahogy 1924 óta minden országos választás alkalmával. Ekkor már 100 hellyel rendelkeztek, 11-gyel többel, mint az előző Reichstagban.

Az ország politikai holtpontra jutott. Gregor Strasser, a náci párt második legnagyobb hatalmú alakja kételkedni kezdett Hitler mindent vagy semmit megközelítési módjában. A lenini mintára végrehajtandó

hatalomszerzés természetesen fel sem merült. Hitler célja az volt, hogy kellő támogatás révén Mussolini mintájára kormányfőnek nevezzék ki, ám Hindenburg elnök hajthatatlanul útjában állt.

Strasser hibának tartotta, hogy Hitler visszautasította a kormánypozícióra vonatkozó ajánlatot. A náci gőzmozdony tempója, úgy tűnt, csigalassúságúra esett vissza; a pénz elfogyott; sokan feladták tagságukat; és sok helyi választáson elillant a támogatás.[26]

Putzi Hanfstaengl – aki ezekben a hónapokban közel állt Hitlerhez – ellentétes véleménynek adott hangot. Azt mondta, hogy Hitler viselkedése 1932 során nem „hagyományos értelemben vett politikuséra hasonlított. Nem foglalkoztatta a politikai helyzet napról napra való kicsinyes változása. Nem keresett sem szövetségeket, sem koalíciókat, sem ideiglenes taktikai előnyöket. Mindenek felett való és teljes hatalmat akart, és meg volt győződve arról, hogy ha elég gyakran beszél és megfelelően felkorbácsolja a tömegeket, akkor bizonyos idő elteltével megkapja a posztot."[27]

Hitler ismét próbálkozott a kancellári poszt megszerzésével a Hindenburggal és Schleicherrel folytatott tárgyalások révén, melyek során Goebbels szerint Hitler elszántságról és kötélidegzetről tett tanúbizonyságot. Az erőfeszítés ezúttal sem hozott eredményt, azonban a propaganda-szakértő megkönnyebbült, mert nem ismétlődött meg az augusztus 13-i kudarc, mely Hitlert közönséges nagyravágyó politikusnak tüntette fel.[28]

Hitler és Strasser között november 30-án, Weimarban került sor az utolsó párbajra, amikor Strasser a koalíciós kormányzásban való részvétel mellett érvelt. A Goebbels és Göring által támogatott Hitler elvetette az elképzelést. Hitler kitartott Schleicherrel és azokkal szemben, akik arra akarták csábítani, hogy fogadja el a kormánypozíciót, ahelyett hogy a kancellárságot kapná meg. A vitát megnyerte ugyan, ám a háborút elveszíteni látszott, mivel a nácik röviddel ezután, december 4-én visszaestek a türingiai helyhatósági választásokon.

A GYŐZELEM ELŐESTÉJÉN

E választások előtt két nappal Schleichert kancellárnak nevezték ki. Goebbels úgy vélte, hogy a döntés a nácik nak kedvez, mivel Hindenburgnak ez az utolsó választása, mielőtt kénytelen Hitlerhez fordulni. A Schleicherrel és Hindenburggal folytatott tárgyalása során az öregem-

ber Strasser tudomására hozta, hogy sohasem fogja Hitlert kancellárnak kinevezni. Strassernek felajánlották az alkancellári címet, azt remélve, hogy ezzel megoszthatják a náci pártot. A tárgyalások eredmény nélkül zárultak, azonban Hitler meg volt róla győződve, hogy egykor lojális követője ellene szövetkezik, és az elcsüggedt és kedvét vesztett Strasser december 8-án lemondott minden posztjáról. Strasser egy Hitlernek írt levelében kijelentette, hogy a mozgalom a „hasztalan ellenállás" miatt elsorvad.

Úgy vélte, tévedés oly nagy hangsúlyt fektetni a marxizmusra mint ellenségre, és azt akarta, hogy a párt vegye komolyan „szocialista" mivoltát.[29]

Hitler azonban nem volt hajlandó engedni ezekben a kulcsfontosságú kérdésekben, és meggyőzte a párt vezetőit, hogy ne térjenek le útjukról. Strasser bizalmatlanságot és elszigeteltséget érzett magával szemben, ezért üdülni távozott Olaszországba.[30]

Annak ellenére, hogy Strasser nem töltött be további szerepet a történelem alakításában, Hitler 1934. június 30-án, az ún. hosszú kések éjszakáján meggyilkoltatta. Időközben Hitler átvette Strasser összes pozícióját, ám ezen kívül nem hajtott végre tisztogatást. Épp ellenkezőleg, regionális vezetőkhöz látogatott, hogy javítsa a helyzetet, és megnyugtasson mindenkit.

Kurt von Schleicher kancellár stratégiája, hogy hasadást érjen el a náci mozgalomban, elbukott. Az új Reichstagot elnapolták, a politikai holtpont pedig januárba nyúlt. Annak ellenére, hogy sokan úgy vélték, Hitler a színfalak mögött már régóta tárgyal a nagyiparosokkal, csak korlátozottan állt velük kapcsolatban, és 1933 elején nem került sor jelentős áttörésre. A gyárosok egy része támogatta a nácikat, azonban a kockázat megosztása miatt a többi jobboldali pártot is éppúgy támogatták.

Amikor kiszivárgott, hogy január 4-én Hitler Kurt von Schröderrel, egy jó kapcsolatokkal rendelkező üzletemberrel és Papennel tárgyalt, a baloldali sajtó azonnal felkapta a történetet. A kommunisták és a szocialisták szemében az ülés megerősítette azt, amit régóta bizonygattak, vagyis hogy Hitler a „nagyipar" ügynöke. Sok baloldali ennek fényében értelmezte a nácizmust. Schröder mindazonáltal nem képviselte az ország összes iparosát, sőt még túlnyomó részüket sem, csak néhányat, aki Wilhelm Keppler baráti körébe tartozott. Az utóbbit kapitalisták kis csoportja alkotta, akik a jól ismert Fritz Thyssen kivételével nem tartoztak Németország nagy nevei közé. Papen azt állította, hogy őt magát tévesen vádolják azzal, hogy a náci párt pénzügyi támogatását szervezi. A közelmúltban megjelent beszámolók alátámasztják állításait.[31]

Hitler 1932. január 26-i, a düsseldorfi Ipari Klubban mondott híres beszéde a nagy hatalmú kapitalistákhoz való kötődését sugalmazta. Thyssen hívta meg, hogy tartson beszédet a klubban, Hitler pedig mindent megtett azért, hogy eloszlassa az összegyűlt 700-800 ember félelmét, és meggyőzze őket, mégpedig a szívéhez oly közel álló témákról beszélve, mint a darwini „harc a túlélésért" vagy a német gazdaságra fenyegetést jelentő „bolsevik veszély". Határozottan a magántulajdon mellett foglalt állást.

Azzal hencegett, hogy az ő érdekében harcoló SA- és SS-egyenruhás férfiak még mindig saját magukat finanszírozzák, saját maguk veszik egyenruháikat, ingeiket, jelvényeiket és lobogóikat. Ők képviselik azt az új ideált, melyről a gyárosokat is meggyőzni igyekezett. Ha a szónoklat nem is volt tekinthető teljes diadalnak, bizonyos mértékig meggyőzte hallgatóságát arról, hogy nem fogja államosítani az ipart. Arra az esetre, ha még nem tudták volna, teljes mértékig nyilvánvalóvá tette, hogy a kommunizmus végsőkig harcoló ellensége.[32]

Leáldozóban volt Hitler csillaga 1933 januárjában? Január 15-én, egy újabb tartományi választás során ismét bizonyíthatott, ezúttal Lippe-Detmoldban, egy mindössze 160 000-es lakosságú, kicsiny tartományban. Az ottani választási eredmény hatalmas politikai jelentőséggel bírt volna, amennyiben a nácik veszítenek, ezért óriási lendülettel vetették bele magukat. A nagyiparosoktól – akikkel Hitler állítólag megállapodott – nem kaptak anyagi támogatást. A nácik a legutóbbi eredményükhöz képest kevesebb mint öt százalékkal gyarapodtak (39,5 százalékra), ám ez kellően pozitív volt ahhoz, hogy a párt újságja azt harsoghassa: „Mondjon le Schleicher úr! – Hitler győzött Lippében!"[33]

Hitler figyelemre méltó elszántsággal igyekezett végigvinni az ügyet, miközben körülötte szinte mindenki kétségbeesett már. Hitler rendíthetetlensége szinte napról napra nyomon követhető Goebbels feljegyzéseiben.

Az ezt követő két hétben a berlini hatalmi machinátorok a színfalak mögött ügyködtek. Amikor Schleicher rájött, hogy nem tud olyan kormányt létrehozni, melyet Hindenburg elfogadna, azzal az ötlettel kezdett játszadozni, hogy megkísérli feloszlatni a Reichstagot, és őszig elhalasztani a választásokat, ami (ahogy korábban ő maga állította) legjobb esetben általános sztrájkhoz, rosszabb esetben polgárháborúhoz vezet.

Azonban kifutott az időből, és január 28-án lemondott. Tájékoztatta az elnököt, hogy mindössze három választási lehetőség maradt: többségi Hitler-kormány, kisebbségi Hitler-kormány vagy ő folytatja tovább. Hindenburg Papenhez fordult tanácsért.

Papen és Oskar von Hindenburg más közeli tanácsadókkal együtt komoly tárgyalásokat folytattak Hitlerrel január 18. óta, aki azonban továbbra is ragaszkodott ahhoz, hogy kizárólag a kancellárságot hajlandó elfogadni. Hindenburg továbbra is konokul kitartott. Végül Papen Hitlert javasolta, azzal a feltétellel, hogy ő maga lesz az alkancellár. Hitler beleegyezett, és hajlandó volt elfogadni, hogy csak korlátozott számú náci minisztere lesz. Az elnök végül úgy döntött, hogy a „cseh káplárt" nevezi ki a kormány új vezetőjének.[34]

A Hitler-kabinetben két poszt kivételével konzervatívok kaptak helyet. Közülük az egyik, Alfred Hugenberg majdnem zátonyra futtatta a megállapodást azzal, hogy nem volt hajlandó elfogadni Hitler egyetlen megmaradt feltételét, vagyis az új választásokat. Egészen január 30-án 11 óráig egyezkedett, szinte addig a pillanatig, amikor már Hindenburg fogadta őket, hogy átadja Hitler kinevezését. Hitler azonban hajlandó volt elmenni a végsőkig, és Hugenberg az utolsó percben engedett. Hitler megkapta a kancellárságot és az új választásokat. Az eskütételt követően Hindenburg röviden a következő szavakkal zárta a ceremóniát: „Most pedig, uraim, Istennel előre!"[35]

Az, hogy Hitler törvényes úton került hatalomra, megnehezítette az ellenállást. A KPD és az SPD erőtlen, utolsó pillanatban tett törekvései, hogy egy egységes frontot alkossanak, nem vezettek eredményre. Nem zajlott sem általános sztrájk, sem valódi ellenállás. A baloldal nem akart okot szolgáltatni a náciknak arra, hogy a rendőrséget vagy a hadsereget vessék be, és hiába vártak arra, hogy majd valamilyen nyílt törvénytelenséget követnek el, amivel mozgósíthatják az ellenzéket.

Kinevezése előtt egy héttel Hitler Berlinben egy jellemzően nagy, húszezres tömeg előtt beszélt. Azt állította, hogy a nép 50 százaléka mögötte áll. Azt akarta, hogy néhány éven belül „a nemzet 60, 70, 80 és végül 100 százaléka" csatlakozzon. És amit soha nem mulasztott el: megemlíteni 1918 leckéit – a német forradalmat és a háborús vereséget –, melyek megmutatták, hogy mi történik, ha az emberek nem állnak az állam mögött.[36]

Mivel Hitler a nép támogatásának szükségességét hangsúlyozta, a hitleri forradalom lendületéből mit sem értő Franz von Papen meg volt róla győződve, hogy neki és a többi tapasztalt politikusnak könnyű dolga lesz a káplárral. Lutz Graf Schwerin von Krosigk pénzügyminiszternek kijelentette Hitlerről, hogy „mi alkalmaztuk!" Egy kételkedő ismerősének pedig így nyilatkozott: „Mit akar? Hindenburg bízik bennem. Két hónapon belül úgy sarokba szorítjuk Hitlert, hogy vonyítani fog!"[37]

Hitler kinevezésének éjszakáján Hermann Göring merész kijelentést tett: „Lezárjuk Németország legsötétebb korszakát, és új fejezetet nyitunk!"[38] Szinte pontosan ugyanekkor Goebbels lejegyezte a náci „forradalomról" kialakult benyomásait:

> Olyan, mint egy álom. A Wilhelmstrasse a mienk. A Führer már a Birodalmi Kancellárián dolgozik. Az emeleti ablakban állunk, és figyeljük, ahogy százezrek és százezrek vonulnak az idős birodalmi elnök és a fiatal kancellár mellett a fáklyafényben, örömüket és hálájukat kifejezve... Németország történelmi fordulóponthoz érkezett... A Kaiserhof mellett a tömegen nagy izgalom lett úrrá. Időközben Hitler kinevezése nyilvánossá vált. Az ezrek hamarosan tízezrek lettek. Emberek végtelen sora áramlik a Wilhelmstrasséra... A hatalomért folytatott harc már mögöttünk van, most azon kell dolgoznunk, hogy megtartsuk... Az utcákat leírhatatlan lelkesedés járja át... Százezrek és százezrek menetelnek ablakunk alatt véget nem érően, egyenruhába öltözve. Egy nemzet felemelkedése! Németország felébredt! Az öröm spontán kifejezésével csatlakoztak az emberek a Német Forradalomhoz... Az új Reich felemelkedett, vér által szentesítve. Tizennégy év munkáját győzelem koronázta. Elértük célunkat. A Német Forradalom elkezdődött![39]

A kezdetben oly kimért és fontoskodó Papent elragadta a forradalmi buzgóság. Később visszaemlékezett arra, hogy Hitler kinevezésének estéjén a kancellárral volt a szobában, s lent tömeg árasztotta el az utcákat:

> Néztük a sok százezer örömittas ember végtelen sorát, embereket a társadalom minden rétegéből, amint fáklyával meneteltek Hindenburg és a kancellár előtt. Derült, csillagfényes éjszaka volt. Az egyenruhás barnaingesek, az SS és a Stahlhelm a rézfúvós bandáikkal felejthetetlen látványt nyújtottak. Az öreg birodalmi elnök ablakához közeledve a tömegből tiszteletteljes kiáltások hangzottak. Száz méterrel arrébb Hitler az új birodalmi kancellária kis erkélyén állt. Amint a menetelők meglátták Hitlert, zajos üdvrival-

gásban törtek ki. Az ellentét kitűnően jelezte a haldokló rezsimből az új forradalmi erőbe való átmenetet.

Nem akartam magam előtérbe helyezni, csak csendben ültem az erkély mögötti helyiségben, és hagytam, hogy Hitler és Göring fogadják az üdvözlést. Ám alkalmanként Hitler hátrafordult, és hívott, hogy csatlakozzam hozzájuk. A fantasztikus ováció még az edzett pártvezetőket is eksztatikus állapotba hozta. Rendkívüli élmény volt, és a „Heil, Heil, Sieg Heil!" véget nem érő ismétlése vészjelzőként csengett a fülemben. Amikor Hitler megfordult, hogy hozzám szóljon, hangja mintha zokogástól fulladt volna el: „Micsoda óriási feladatot vállaltunk magunkra, Herr von Papen! Addig nem távozhatunk, míg nem teljesítettük feladatunkat!" Örömmel értettem vele egyet.[40]

„TÖRVÉNYES FORRADALOM"

A „forradalmat" általában „létező kormány vagy politikai rendszer teljes és erőszakos megdöntéseként" és ezért törvénytelennek definiálják. Karl Dietrich Bracher ugyanakkor azt mondja, hogy Hitler kinevezést követő tetteit „törvényes forradalomnak" tekinthetjük. Hitler kerülte Lenin módszereit, mivel „a német emberekben mélyen gyökerező idegenkedés és bizalmatlanság élt a nyílt forradalommal szemben". Bracher szerint a törvényességi taktika „döntő szerepet játszott" a leendő új típusú diktatúra kialakulásában.[41]

Hitler forradalmának célja a közakaraton alapuló diktatúra volt, mely által elérhette a demokrácia, a kommunisták és a zsidók elleni hajthatatlan háborújának legális elismerését. Az orosz terrorizmuson nevelkedett Lenin és Sztálin a forradalmat a zsarnokság elleni igazságos lázadásnak tekintette. Biztosak voltak a világforradalom eljövetelében, melyet az osztályharc marxista eszméje irányít. Egyfajta végső és véres leszámolást vártak, használták a földalatti világ törvénytelen módszereit, és magától értetődőnek tekintették, hogy a forradalom bekövetkezéséhez valamiféle polgárháborús eseményre van szükség. Nem volt érdekük az átlagemberekre várni, vagy megnyerni a közakaratot. A szovjet embereket minden sokszínűségükkel és gazdasági elmaradottsággal együtt úgy taszították és hajtották bele a jövőbe.

ÖTÖDIK RÉSZ

A SZTÁLINI TERROR

14.

HARC A FALU ELLEN

A sztálini rezsim 1930–1931-ben két hullámban kuláktalanító programot hajtott végre, melynek során összesen 1,8 millió parasztot kulákság vagy „kulákszerűség" *(podkulacsnyik)* vádjával deportálták. Ahogy láthattuk, közülük sokat a Gulag-rendszerbe vagy az ország távoli részeiben lévő „különleges településekre" küldtek. 1932 januárjára az OGPU becslése szerint közülük mintegy 500 000 ember, vagyis 30 százalékuk vagy meghalt, vagy elszökött.[1] További kétmillió ember, akit régión belüli deportálásra kényszerítettek (harmadik kategóriás kulák), csatlakozott a városokba való áramláshoz, amiben tizenkétmillió ember vett részt.[2] A normális élet megszakítása rengeteg ártatlan számára járt végzetes következményekkel.

A parasztság rugalmas volt, és ellenállt a kollektivizálásnak, lopva, a rendőrség látókörén kívül. Az 1930. évi statisztikák szerint a paraszti háztartások 55 százaléka márciusban már a kollektív gazdaságokhoz tartozott, azonban ez a szám júniusra kevesebb mint felére esett vissza. Egyes területeken (pl. a fekete-tengeri régióban) a márciusra kollektivizált 80 százaléknyi terület júniusra megközelítőleg 15 százalékra mérséklődött. Vagyis a legszegényebbek kivételével – akik jól járhattak a csatlakozással –, amikor csak választási lehetőségük és esélyük kínálkozott, a parasztok tömegével léptek ki a kolhozokból.[3]

ÚJABB TÁMADÁS A PARASZTSÁG ELLEN

A hiány egyre fokozódott, és 1931. január 13-án az állam jegyrendszert vezetett be az alapvető élelmiszerekre és árucikkekre. A parasztság és a jogfosztottak ellátó rendszerből való kizárása azt jelentette, hogy az ország 80 százalékának magáról kellett gondoskodnia.[4]

A lakosság növekedése és milliók városba költözése miatt az államnak sokkal több gabonát kellett begyűjtenie 1931-ben, mint az azt megelőző évben, 1932-ben pedig még ennél is többet. Hiábavaló feladatnak bizonyult, a parasztok részéről pedig kétségbeesett tiltakozást váltott ki. Ellopták és lemészárolták az állatokat, a húst pedig megették, mielőtt elvehették volna tőlük. A szóbeszéd szerint a kolhozoknak nem jutott semmi. Ez az eseménysor gazdasági katasztrófához vezetett, mivel a kolhozok életképtelenek voltak állatok nélkül egy olyan korban, amikor legtöbbjük nem rendelkezett traktorral.

A rezsim megújította a kollektivizálást, és arra kényszerítette a parasztokat, hogy csatlakozzanak az ipari léptékű művelethez, és növeljék a termelést. 1932-ben, amikor már küszöbön állt az éhínség, a paraszti háztartások mindössze 60 százaléka tevékenykedett a kollektív gazdálkodás keretei között. A szám 1936-ra 89,6 százalékra növekedett, és a legfőbb mezőgazdasági régiókban gyakorlatilag szinte az összes paraszti háztartást magában foglalta.[5]

1932. június 16-án a Politbüro ukrán kommunista vezetők segítségkéréséről tárgyalt, és úgy döntött, hogy a tartalékból zabot, kukoricát és gabonát küld nekik.[6] Két nappal később Sztálin a Politbüro nevében Kaganovicsnak és Molotovnak írt levelében elismerte a „nyomorról és éhínségről" szóló jelentéseket, azonban nem vállalt felelősséget, és azt sem ismerte be, hogy a kvóták túlságosan magasak. Az éhínségért a közvetlen vezetőket, legfőképpen az ukrajnai és az uráli pártfőtitkárokat hibáztatta, akik feltehetőleg „mechanikus kiegyenlítés" keretében felosztották a kvótát az összes helység és kolhoz között, ahelyett hogy a jobban termő vidékektől többet követeltek volna, így kompenzálva a gyengébb eredményt produkálókat. Bírálta a tisztviselőket, amiért túlságosan belefeledkeznek az új iparba, ahelyett hogy virágzó mezőgazdaságot biztosítanának, ami az ipari fejlődés alapjául szolgálna.

Sztálin „minden áron" végre akarta hajtani az „ötéves tervet", és egy regionális hatóságokkal folytatott ülést javasolt, ahol kioktathatja őket arról, hogy miként fejlődhetnek. Személyesen őket tartotta felelősnek a hiányokért.[7]

Az éhezőknek adtak némi élelemsegélyt. Júliusban Sztálin már hajlandó volt csökkenteni az Ukrajnából követelt gabona mennyiségét, ám kizárólag a már „különösen sokat szenvedett" kollektív gazdaságok és egyéni parasztok vonatkozásában. Az ezt követő, augusztus 5-i levelében a „hiány fő okát" a mezőgazdasági népbiztosság „szervezeti hibáiban" vélte megtalálni, és változtatásokat irányzott elő.[8]

Továbbá utasítást adott, hogy vessenek véget a „szabotázsnak". 1932. július 20-án írt Lazar Kaganovicsnak, aki akkoriban Sztálin és Molotov mellett a harmadik legfontosabb ember volt a pártban, arra panaszkodva, hogy a „kuláktalanított személyek és egyéb antiszociális elemek" vidéken lopnak. Úgy gondolta, alkotni kell egy olyan új törvényt, mely az ilyen lopásokat „ellenforradalmi" tettnek minősíti. Nagyon felbőszítették a tehervagonokból, kollektív gazdaságokból, szövetkezetekből történő lopások, és követelte, hogy azokat „minimum tíz év börtönnel és főszabályként halállal torolják meg". Azt akarta, hogy az OGPU szigorúbb felderítést folytasson. Ami a nyerészkedőket illeti, nyíltan kijelentette, hogy „ki kell irtanunk a söpredéket", és az „aktív agitátorokat" koncentrációs táborba kell küldeni.[9]

A Kaganovicsnak írt levél nyomán alkották meg a hírhedt „Az állami vállalatok, kollektív gazdaságok és szövetkezetek tulajdonának védelméről és a (szocialista) köztulajdon erősítéséről" szóló törvényt, mely augusztus 7-én, a *Pravdá*ban történt publikálásával lépett hatályba. A törvény, melyet az éhező parasztok gabonalopása ellen vezettek be, „öt kukoricacső törvény" néven vált ismertté. Pusztán az első hónapokban több tízezer éhínségtől szenvedő embert találtak bűnösnek „ellenforradalmári" lopás bűnében. Megközelítőleg ötezret halálra ítéltek, sok tízezren pedig tízéves börtönbüntetést kaptak.[10]

Augusztus 11-én Sztálin a törvény enyhítését javasolta. Kizárólag a módszeres tolvajokat szükséges kivégezni, a pitiáner lopásért ne járjon ilyen büntetés, a megtorlási folyamat azonban önálló életre kelt. A kerületi szintű tisztségviselők továbbra is sokkal radikálisabbak voltak, mint Sztálin, és azonnal elbocsátották az olyan bírókat, akik nem sújtottak le a törvény maximális szigorával. Az ország sok részében tömeges elnyomásra, verésre és rendfenntartó akciókra került sor.

Sztálin beismerte Kaganovicsnak, hogy az ukrajnai krízis a „legfontosabb kérdés", mellyel az országnak szembe kell néznie. Azt mondta, hogy akár el is veszíthetik a nagy gabonatermő vidéket, „ha nem hozzuk egyenesbe a dolgokat".

Megközelítőleg ötven környékbeli kerületi bizottság azonban arra emlékeztette, hogy a gabonabeszerzési terv „nem életszerű". Egy lépést sem volt hajlandó moccanni, mindenáron a parasztok hátán akart előrébb jutni, és konokul kitartott azon álláspontja mellett, hogy a gondot az „ellenforradalmárok" és a rossz vezetés együttesen okozzák. Azt a megoldást találta ki, hogy szervezeti-igazgatási változtatásokat hajt végre, és új vezetőket helyez Ukrajnába, akik azt „a Szovjetunió igazi bástyájává, példamutató köztársasággá változtatják".[11]

Sztálin nem volt egyedül a hajthatatlan hozzáállással. A Politbüro Kaganovicsot és Molotovot bizottságok élén 1932. október 22-én Észak-Kaukázusba és Ukrajnába küldte. Ők Sztálinhoz hasonlóan „kulákok", „ellenforradalmárok", „szabotőrök" és „idegen elemek" által szervezett szabotázsokkal magyarázták a problémákat.

Hirtelen rajtaütésekkel igyekeztek fellelni a kulákoknál a gabonát, azonban a kulákok túlnyomó részét ekkorra már deportálták. A támadásokat valójában a kvótákat nem teljesítő és a gabona-visszatartással vádolt kolhozok ellen folytatták. Még a regionális és a helyi pártvezetők is úgy érezték, hogy a Kremlben túl sokat akarnak. Moszkva erre úgy reagált, hogy Észak-Kaukázusban letartóztattak ötezer „bűnösen önelégült" funkcionáriust, továbbá a kollektív gazdaságok tizenötezer dolgozóját. A térségben élő kozákok ismét áldozatul estek. Molotov hasonló megtorlást hajtott végre Ukrajnában, és a többi gabonatermő vidékeken is hamarosan így cselekedtek. 1932-ben sok tízezer embert deportáltak a Gulagba, a következő évben pedig még többet.[12]

A FALU ÉS A VÁROS KÖZÖTT

1932 novemberében a Politbüro utasította a kvótákat nem teljesítő hatóságokat, hogy hajtsanak végre újabb rajtaütéseket. A korábban a kulákok ellen bevetett, hírhedt 25 000-ekhez hasonló aktivistákat küldték, hogy „bármi áron" szerezzék be a gabonát a parasztoktól. Ezek az „ezresek" a terror minden lehetséges formáját bevetették, hogy elérjék céljukat. Sztálin kijelentette a Politbürónak, hogy „egyes kolhozok és a parasztok egyes csoportjai ellen... pusztító erővel kell fellépni". Azokat a kommunistákat, akikről úgy vélték, hogy összejátszanak vagy szimpatizálnak velük, elítélték, egyes helyeken, például Észak-Kaukázusban pedig a párttitkárok felét Kaganovics utasítására elzavarták.[13]

Átfogó bizonyítékok léteznek a vidéki helyzet egyre súlyosabbá válására. Lev Kopelev, egy fiatal és lelkes kommunista és „ezres", aki részt vett e rajtaütésekben, emlékiratot hagyott hátra. Elfogadta Sztálin nézeteit, és visszaemlékezése szerint „meg volt győződve arról, hogy ők egy láthatatlan fronton küzdő harcosok, akik a kulák szabotázs ellen küzdenek, hogy megszerezzék az ország számára az ötéves terv által előírt gabonát". Úgy gondolta, hogy küldetése azon „parasztok lelkének" a megmentése, „akik belesüllyedtek a lelkiismeretlenség mocsarába, a nemtörődömségbe, akik beadják derekukat az ellenség agitációjának, és akik nem értik a kommunizmus nagy igazságait".[14]

Az „ezresek" úgy vélték, hogy a parasztok rengeteg gabonát rejtettek el. E „magánkészletek" megszerzéséhez a támadók „kétségbevonhatatlan konfiskálást" hajtottak végre, vagyis minden mást is elvittek a háztartásból, a ruhákat, a vallási tárgyakat, de még a családi képeket is. Kopelev szerint „kínzó" volt hallani a tiltakozó kiáltásokat, ám megerősítette magát, hogy ne kerítse hatalmába az „elgyengítő" sajnálat. Történelmi szükségszerűségnek tettünk eleget. Forradalmi kötelességünket végeztük. Gabonát szereztünk a szocialista haza számára".[15]

Kopelev kommunizmus és Sztálin iránti elkötelezettsége a már Lenin korában is oly jellemző parasztok iránti megvetéssel társult. Kopelev rendületlenül magasztalta Sztálint, aki

> Rendkívül tisztánlátó és a legbölcsebb ember (akkoriban még nem hívták „nagynak" és „lángelmének"). Azt mondta, hogy „a gabonáért folytatott harc a szocializmusért folytatott küzdelemmel egyenlő". Mi pedig feltétel nélkül hittünk neki. Később úgy hittük, hogy a feltétel nélküli kollektivizálás elkerülhetetlen volt, ha le akartuk győzni a piac kiszámíthatatlanságát, bizonytalanságát, és biztosítani akartuk a városok gabonával, tejjel és hússal való folyamatos ellátását. Így hát át kellett nevelnünk több millió parasztot, a kisbirtokosokat, vagyis a potenciális burzsoáziát, a potenciális kulákokat, hogy szocialista tudatú munkásokká váljanak, és meg kellett szabadítanunk őket a „vidéki élet idiotizmusától", a tudatlanságtól és előíté-

letektől, hozzá kellett szoktatnunk őket a kultúrához, a szocializmus minden jótéteményéhez.[16]

Viktor Kravcsenko, egy szintén Sztálin bűvkörébe került aktivista úgy emlékezett vissza, hogy „a kemény rendőrségi intézkedések ellenére – melyek arra irányultak, hogy az áldozatok ne hagyják el otthonaikat – Dnyepropetrovszkot ellepték az éhező parasztok. Sokan közömbösen a földön hevertek a vasútállomás környékén, ahhoz is túl gyengék voltak, hogy kolduljanak. Gyermekeik nem voltak többek, mint felpüffedt hasú csontvázak. Egykor a vidéki barátok és rokonok élelmiszercsomagokat küldtek a városokba. Most a folyamat megfordult. Azonban a mi élelmiszeradagunk is annyira kevés és bizonytalan volt, hogy csak kevesen mertek megválni ellátmányuktól".[17]

Ukrajnában, amely a Szovjetunión belül a legnagyobb csapást szenvedte el, a halandósági ráta 1933-ra 50 százalékkal megnőtt az 1932-es évihez viszonyítva, a vidéki területeken azonban közel megháromszorozódott. Ezzel szemben a Moszkva és Leningrád körüli területeken a halálozási arány szinte semmit sem változott. Ukrajnán kívül is léteztek olyan területek, ahol megugrott a halálozás, ilyen volt az Alsó-Volga vidéke, ami azt jelezte, hogy nem csak egy nemzetiség szenvedett az éhínségtől, és hogy a járványszerűen terjedő betegségek is kifejtették hatásukat.[18]

Több százezer ember próbált elmenekülni a városokba, hogy élelmet kapjon, vagy felkerüljön az élelmiszeradagra jogosító listákra. A népvándorlás megakadályozására a kormány 1932. december 27-én bevezette az országon belüli útlevelet. A cári Oroszországban oly megvetett útlevelet kapott a legtöbb tizenhatodik életévét betöltött városlakó, kivéve a hivatalosan „jogfosztottnak" *(lisenci)* minősített harminc vagy ennél is több csoportot. A parasztok azonban nem kaphattak útlevelet. Az útlevélben *(propiszka)* lévő pecsét élet vagy halál kérdésében döntött, és az üldöztetés egyik új formáját jelentette.[19]

Sőt mi több, Sztálin és Molotov 1933. január 22-én utasítást adott a vonatjegyek árusításának korlátozására. Az éhínség elől menekülni próbálókat azonnal visszafordították. Egyeseket egyszerűn nyílt vasúti kocsikban a város határán kívülre szállítottak, és közölték velük, hogy gondoskodjanak magukról.[20]

Miron Dolot emlékiratai ukrajnai gyermekkori tapasztalatairól mesélnek. Leírta, hogy a faluját erőszakkal kollektivizálták, és már 1931-ben is élelemhiánnyal küszködtek, azonban a következő két évben az éhínség hatalmas méreteket öltött. Emlékezett az „ezresekre", akik gabonát jöttek begyűjteni, ám nem a kulákokhoz, hanem az ekkor már akaratuk ellenére a kolhozokban dolgozó szegény falubeliekhez. A történtek nagy része értelmetlen volt. A parasztok egykor hűséges munkaállatait, a lovakat – melyekről a parasztok gondoskodtak – összeterelték, majd a kollektív gazdaságokba vitték, anélkül hogy gondoskodtak volna megfelelő elhelyezésükről és etetésükről. Az éhínség kellős közepén a lovakat „haszontalan zabagépeknek" tekintették, és ezáltal még jóval azelőtt kimúltak éhínség és hanyagság miatt, hogy az őket felváltó traktorok megérkeztek volna.

A falubeliek megkérdezték „Ezres elvtársat", hogy miért túrják fel házaikat élelem után kutatva, amikor semmi élelmük nincs. Azt a választ kapták, hogy még mindig életben vannak, ami azt bizonyítja, hogy rendelkeznek élelemmel. 1932-ben ugyan jó volt a termés, ám az állam mindent elvett, ezért az éhínség óriási volt vidéken.

Dolot és anyja 1933 januárjában útnak indultak a városba, hogy megmaradt két aranymedalionukat becseréljék. Útközben mindenhol a halállal szembesültek. A nyílt terek „egy nagy harc utáni csatamező képét mutatták. A földeken éhező parasztok testei hevertek, akik újra és újra átkutatták a burgonyamezőket, hátha rábukkannak egy darab burgonyára, amit más nem vett észre, és kimaradt az aratásból. Ott haltak meg, ahol összeestek az élelem utáni végtelen kutatásuk során. A fagyott tetemek egy része már hónapok óta ott heverhetett. Senkit sem zavart, nem szállította vagy temette el őket senki".[21]

Következő tavaszra Dolot faluja szellemfaluvá változott.

> Lakatlan hellyé vált, minden házban és minden udvarban borzalmak leledztek. Úgy éreztük, hogy az egész világ cserbenhagyott minket. A főút, mely egykor közlekedési ütőérként és a falusi élet központjaként szolgált, üres volt, benőtte a gaz és a sás. Ember vagy állat ritkán haladt rajta. Sok ház lepusztulva és üresen tátongott, az ablakok és az ajtók tárva-nyitva. A háztulajdonosok vagy meghaltak, vagy északra deportálták őket, vagy élelem után kutatva távoztak a faluból. A házakat egykor ólak, istállók, marhakarámok, disznóólak és kerítések vették körül. Ezeknek azonban már csak a nyomait lehetett fellelni. Darabokra szedték, és tűzifaként használták el őket.[22]

A parasztok százezrével haltak meg. Egyesek csendben, míg mások mérgezés által lelték halálukat, miközben emberi fogyasztásra alkalmatlan dolgokat ettek, és rengetegen követtek el öngyilkosságot. Vaszilij Grosszman a következőképpen írta le a helyzetet:

> A házban háború dúl, szemmel tartják egymást, a morzsákat is elszedik egymástól. A feleség a férj ellen, a férj a feleség ellen van. Az anya gyűlöli a gyerekeit. A másik házban viszont megbonthatatlan a szeretet. Én ismertem egy ilyet, négy gyerek volt, az anya mesélt nekik, hogy megfeledkezzenek az éhségről, pedig már a nyelve is alig forgott, a karjába vette őket, pedig annyi ereje is alig maradt, hogy a kezét felemelje. A szeretet éltette. Meg is jegyezték az emberek: ahol gyűlölet van, ott előbb meghalnak. Ám a szeretet sem mentett meg senkit: az egész falu elpusztult. Egy szikrányi élet sem maradt.*[23]

A begyűjtők egy része kihasználta a helyzetet, és az élelmiszert szexuális szolgáltatásra lehetett váltani nála.[24] Az ukrajnai OGPU 1933. májusi jelentései azt támasztják alá, hogy a kannibalizmus hétköznapi jelenséggé vált.[25]

Az „ezresek" és mások által elkövetett kegyetlenkedésekkel kapcsolatban számos tiltakozást küldtek Moszkvába, beleértve Mihail Solohov (később Nobel-díjas) regényíró leveleit is, akinek *Feltört ugar* (1932) című könyve** a doni kolhozrendszer vizsgálatán alapult. Sztálin ismerte Solohovot, és a könyvet ajánlotta Kaganovicsnak. Mint megjegyezte, a szerző nem kifejezetten tehetséges, azonban „mélységesen őszinte", és „általa jól ismert dolgokról ír".[26]

Solohov 1933 áprilisában két levelet küldött Sztálinnak, melyben leírta az általa látott észak-kaukázusi állapotokat. Lejegyezte a gabona begyűjtése során alkalmazott kínzásokat, és aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy az ilyen módszerek elhiteltelenítik a kollektív gazdálkodás eszméjét. Sztálin válaszában közölte vele, hogy ne hagyja magát félrevezetni. Ha egy aktivista szadista módon viselkedett, akkor azt meg fogják büntetni, ám nem szabad megfeledkezni arról, hogy a gabonát visszatartó emberek közel sem „ártatlan bárányok", hanem szabotázs elkövetői, akik célja a

* Enyedy György fordítása

** Magyarul *Új barázdát szánt az eke* címmel is megjelent – *a szerk.*

Vörös Hadsereg és a munkások élelemmel való ellátásának megakadályozása. „Igaz, csendesen és látszólag békésen (vérontás nélkül) szabotáltak, ám ez mit sem változtat a dolog lényegén, tudniillik, hogy a tisztelt földművesek aknamunkát folytattak a szovjethatalom ellen. Halálos küzdelmet vívtak, kedves Solohov elvtárs!"[27]

Mindazonáltal Sztálin kivizsgáltatta az író állításait, a Politbüro pedig gabonát juttatott a Solohov által említett két körzetnek. A Politbüro jóváhagyott egy kis mennyiségű gabonaszállítmányt, melyet elvileg Ukrajna egyes részeire kellett juttatni, ám az nem ismert, hogy pontosan kik kapták meg.[28]

Az éhínség katasztrofális gazdálkodási irányelvek és pazarló begyűjtési intézkedések együttes eredményeként jött létre, tehát ember okozta, nem pusztán természeti katasztrófáról volt szó.

Sőt mi több, a rezsim tovább fokozta az amúgy is borzalmas helyzetet azzal, hogy folytatta a gabonaexportot. A kivitel 1929-ben és 1930-ban óriási mértékben növekedett, majd 1931-ben valamelyest mérséklődött. Ezt követően az exportot csökkentették, ám már csak azután, hogy kialakult az éhínség.[29]

HALÁLOZÁSI RÁTÁK

A történészek különböző véleményeket formálnak az éhínség okozta halálozást illetően, részben azért, mert a statisztikai adatok hiányosak. A haláleseteket nem minden esetben rögzítették, a holtakat pedig gyakran ott hagyták, ahol éppen életüket vesztették. Az is igaz, hogy az éhínségből adódó halálozások még hosszú ideig folytatódtak, mivel az életben maradtak egy része olyan egészségkárosodást szenvedett, ami miatt korán elhunyt. Kazahsztánban ekkoriban demográfiai katasztrófa zajlott, melynek egy tífuszjárvány is részét képezte, az Alsó-Volga vidékén pedig egy másik járvány járt hasonló következményekkel.[30] Az újonnan megnyílt orosz levéltári dokumentumok alapján készült tudományos igényű beszámoló megállapítja, hogy a „többlethalálozás" – vagyis a „normális" statisztikai becsléseken felüli halálesetek száma – négy- és ötmillió közé esett. Ezeket a számokat minimumadatnak tekinthetjük.[31]

A közép-ázsiai Kazahsztánt a kollektivizálás igájába hajtották, annak ellenére, hogy a lakosságnak kevesebb mint 25 százaléka foglalkozott

mezőgazdasággal, és annak is csak egy kis része gabonatermesztéssel. A többségében muszlim nép nomád vagy félnomád életmódot folytatott, vagyis nyaranta csordáival vándorolt. A szovjet szakértők javasolták, hogy a régiót ne próbálják meg kollektivizálni, azonban az ötéves terv keretében a kazah kommunista párt teljes gőzzel haladt előre, az emberek pedig ellenállásképp leméscárolták állataikat. A kísérlet kudarcot vallott, és tífusszal kombinált éhínség alakult ki.

Nicolas Werth becslései szerint az 1932–1933-as éhínség során összesen hatmillió ember veszítette életét, négymillió Ukrajnában, egymillió Kazahsztánban és újabb egymillió az Észak-Kaukázusban és a fekete-tengeri régióban.[32] Robert Conquest álláspontja szerint nem négy-, hanem ötmillióan lelték halálukat Ukrajnában, ám ettől eltekintve egyetért Werthtel az éhínség hatásait illetően.[33]

Az 1929-ben kezdődött kuláktalanítási hadjárat néha egybeesett, néha elvált az éhínségtől. A kulákként megbélyegzett emberek üldöztetés alatt álltak, és közülük ismeretlen számban haltak meg közvetlenül az éhínség miatt.

1930 és 1933 között a kuláktalanítás több mint egymillió kulák háztartást érintett. Megközelítőleg 2,1 millió első kategóriás kuláksággal vádolt embert száműztek saját régióján kívülre „különleges telepesként" *(szpecposzelenci),* azonban az OGPU táboraiban és településein dolgoztak. Ezenkívül 2-2,5 millió embert másodkategóriás kulákként száműztek otthonukból, ám (legalább egy ideig) régiójukban maradhattak. A megközelítőleg 1-1,25 millió főből álló utolsó csoport „kuláktalanította magát", vagyis elhagyta otthonát, és elmenekült. A „hivatalos feljegyzésnek" nevezett dokumentumok alapján 241 355 ember száműzetésben halt meg, 330 667 „elmenekült, és nem fogták el ismét" – mindez pusztán 1932–1933-ban. Az éhínség 1933–1934-ben is folytatódott, nem az aszály, hanem az állam kegyetlen gabonabegyűjtő programjának eredményeképpen.[34]

A szovjet statisztikákkal szemben szkeptikusnak kell lennünk, hiszen a termelési adatokat „politikai nyomásra" felfújták, hogy úgy látszódjon, a rendszer virágzik. A halálozási ráták csökkentésében a megfélemlítés szintén szerepet játszott, nehogy az a rendszer hibáját tükrözze. Semmi kétségünk nem lehet afelől, hogy az éhínség a modern európai történelem egyik legborzalmasabb katasztrófája volt.

AZ ÁLLAM MEGSZÁLLJA A VIDÉKET

Sztálin folyton azt hajtogatta, hogy a mezőgazdaság gondjai a rossz szervezetben rejlenek, ezért konkrét javaslatokat készített, a többi között gép- és traktorállomások létrehozásáról. Az elmélet szerint a gépeket koncentrálják, és nagyobb kiterjedésű, kollektivizált földön veszik használatba.[35] 1933 januárjában megkezdődött javaslatainak végrehajtása. A gépállomásokon politikai részleg *(politotgyel)* is volt, melyet a központi hatalom városi kommunista pártjából „különlegesen kiválasztott" képviselők alkottak. Őket a „politikai és gazdasági újjászervezés irányításával" bízták meg, azonban függetlenek voltak a helyi, kerületi *(rajon)* párttól. A kolhozbeli politikai munka irányítása kizárólagos jogának birtokosaiként Moszkvával álltak kapcsolatban. A központi hírszerzés és ellenőrzés megerősítése érdekében a *politotgyel* helyettes vezetője egyben az OGPU tagja is volt.

Annak ellenére, hogy a gépállomások politikai szekciója idővel változáson esett át, továbbította a párt üzenetét, és toborzással is foglalkozott. A gépállomány hatalmas mértékben gyarapodott. A gabonatermelés és -begyűjtés az 1930-as évtized további részében csak lassacskán kúszott felfelé, nem került sor nagy áttörésre. A folyamatban viszont a paraszti függetlenség utolsó foszlányát is megsemmisítették.[36]

A sztálini rezsim és a parasztság közötti viszonyt azonban nem pusztán az elnyomás irányította. Megtörésükhöz Moszkva alább hagyott vidéken missziónáriusi buzgóságából. A kollektív gazdaságokhoz való csatlakozásra csábítás céljából a kormány hagyott nekik egy kis földdarabot, amin saját maguk részére dolgozhattak. A parasztok a lehetőségek között a legjobban bántak ezzel a vegyes rendszerrel, és idővel egészen hozzászoktak a kollektivizáláshoz.[37]

Sztálin abban reménykedett, hogy a parasztok körében az imázsa valahol a „jó cár" és a „vezér" közé esik, aki igazságot szolgáltat, és jutalomban részesíti az embereket kemény munkájukért. A kollektivizálás emlékei azonban elevenen éltek, és az 1930-as évek végén a parasztok „keserűen és gyanakvóan" fordultak felé.[38]

Andrea Graziosi úgy véli, hogy Sztálin vonakodó támogatásra tett szert. Szerinte a gabonáért folytatott csatában aratott győzelem „Sztálin *személyes* győzelme volt. Sok paraszt kemény, tanítóhoz hasonló »atyának« tartotta, akinek lehetetlen nem engedelmeskedni (habár a termés

egy kis részét el lehet tőle »csalni«)." Graziosi úgy gondolja, hogy ez az attitűd volt „az 1930-as évektől kezdődően a vidéken is tapasztalható kétségbevonhatatlan Sztálin-kultusz kialakulásának egyik gyökere".[39]

A gyakorlatias gondolkodású parasztoknak nem maradt más választásuk, mint Sztálint uruknak elismerni, hiszen a tény, hogy ő döntött életükről és halálukról, megmásíthatatlan volt. A Sztálin-kultuszhoz kapcsolódó ünneplésekben való részvétel bölcs döntés volt a zsarnoki és gyilkos „atya" által megaláztatásba kényszerített parasztok részéről.

A RÖVID „ENYHÜLÉSBŐL" A NAGY TERRORBA

1934 elején Sztálin győzelmet hirdetett a vidék elleni harcban, és „enyhülést" kiáltott ki a harcos kommunizmus terén. Az OGPU-t 1934. február 20-án feloszlatták, és az új Belügyi Népbiztosságba, az NKVD-be olvasztották be. Elődeitől eltérően az NKVD kezdetben nem rendelkezett azzal a hatalommal, hogy saját hatáskörében folytasson kivégzéseket. Az árulási esetek innentől fogva a bíróság elé kerültek. A rendőrségi terror véget érésének szimbólumaként szolgálhatott, hogy május 10-én meghalt az OGPU elnöke, Vjacseszlav Menzsinszkij.[40]

A valamivel kevésbé radikálisnak tartott Genrih Jagoda lett az NKVD vezetője. Az „enyhülés" vagy „visszavonulás" – már ha volt ilyen egyáltalán – kevesebb mint egy évig tarthatott, és 1934. december 1-jével, Szergej Kirov meggyilkolásával véget ért. Kirov lendületes pártvezető volt Leningrádban, és vélhetőleg Sztálin kedvelte őt.

Az a gyanú kapott szárnyra – legfőképpen az emigránsok körében –, hogy Sztálin maga adott utasítást a merényletre, mivel a liberálisabb Kirov riválisává léphetett volna elő. Azonban ez ügyben egyetlen perdöntő bizonyíték sem merült fel. Ha valóban Sztálin adott utasítást a gyilkosságra, akkor az azt jelzi, hogy szigorítani akart a liberálisabb gondolkodású párttagok tekintetében, talán azért, hogy elindíthassa a társadalom egészén, annak minden részén végigsöprő terrort 1937–1938-ban. Bármi volt is az igazság, Sztálin Kirov meggyilkolását saját céljaira használta ki, és elindította az a folyamatot, mely végül a nagy terrorrá vált.

A Kirov elleni merénylet tömeges bűncselekmények hátteréül szolgált. A fiatal aktivisták – legfőképpen a „kremli zsarnokot" elutasítók – a gyilkosságot ürügynek tartották Sztálin és bandája számára, hogy hadjáratot indíthassanak „a párt szakadár nézeteket valló tagjainak a kiirtására". Kirov halálát a pártdemokrácia utolsó reményének végeként látták, olyan jelnek, mely szerint Oroszország nemsokára „elvérzik".[41]

Sztálin feltűnést keltően Leningrádba utazott nyomozni és kikérdezni a gyanúsítottakat. A Politbüro jóváhagyott egy rendelkezést, melyet ő maga hozott az útja során, s amely később a hírhedt 1934. december 1-ji törvényként vált ismertté. A nyomozó hatóságok felgyorsíthatták az ügyeket, és nem kellett megvárniuk a kegyelmi kérelem elbírálását. Az NKVD-t feljogosították az azonnali kivégzésre. Mindent összevetve ez a határozat szolgált a rendőrségi terror és az eljövendő tisztogatások jogi alapjául.[42]

Sztálin a Kirov-merénylet nyomozásának ügyét nem Jagodának, hanem Nyikolaj Jezsovnak, az NKVD egyik fiatal, emelkedő csillagának adta. Annak ellenére, hogy Kirov gyilkosa egy, a helyszínen elkapott, elégedetlen párttag volt, Sztálin kitartott amellett, hogy összeesküvés történt, melyben egykori ellenfelei, Kamenyev, Zinovjev és talán mások is részt vettek. A könyörtelen Jezsov e nyomozási szálon haladt, és hozta az elvárt eredményeket.

Jezsov közvetlenül Sztálinnak jelentett, az NKVD-t pedig szakszerűtlenséggel és lassúsággal vádolta. Sztálin támogatásával Jezsov felfelé haladt a rendőrségen belül, melynek „lustaságáról" és „önelégültségéről" kezdett beszélni. Állítása szerint a kremli biztonság annyira laza, hogy a merénylők akár Sztálinra is rátámadhatnak, s ezt a „hibát" szintén Jagoda számlájára írta. Nem volt meglepő, hogy 1936. szeptember 25-én Sztálin a Politbüro tagjainak írt levelében Jagoda elbocsátását követelte, azon az alapon, hogy Jagoda „nem felelt meg" a Kirov halálával gyanúsított „trockista–zinovjevista blokk felderítésének feladatában".[43]

A befolyásolható idealisták hajlottak rá, hogy elhiggyék Sztálin és Jezsov szavait, mely szerint egy „új ellenforradalmár mozgalom" kapott lábra, és a „terror elkerülhetetlen".[44] A meggyőződésüket nemsokára próbának vetették alá.

15.

A TERROR MINT POLITIKAI GYAKORLAT

A szovjet törvények betartatása az 1920-as és 1930-as években közel sem volt mindenhol megvalósítható és mindenre kiható. Az 1930-as évek elején a rendőrség létszáma fele volt annak, mint a cári időkben, az első világháborúban. Vidéken még kevesebben voltak, ott gyakran önkéntes rendfenntartók gondoskodtak a rend valamilyen fennmaradásáról. A városokban a legvalószínűbb helyeken razziákat és rajtaütéseket hajtottak végre. Az új útlevélrendszer bevezetésével lehetőség nyílt a „nemkívánatos" elemek elkülönítésére.

EGYKORI EMBEREK

Az 1932 decemberében a vidéki parasztok beáradásának megakadályozására bevezetett „útlevelesítési" törvény végrehajtásához egy évre volt szükség. Lev Kopelev később megjegyezte, hogy az összes állampolgár kötelező regisztrációja „az új jobbágyság létrehozásának közigazgatási és törvénykezési sarokpillérként szolgált; a páratlan állami totalitarizmus alapjait tette lehetővé".[1] 1934 közepére megközelítőleg 12 milliónyi „rezsimvárosban" élő lakos rendelkezett útlevéllel, ami többé-kevésbé garantálta vagy „kiváltsággá tette" az ellátást. Majdnem tizenötmillióan rendelkeztek útlevéllel „nem rezsim" és egyéb kevésbé szerencsés városokban.[2]

Az útlevél kiválogatta azokat, akik nem fértek bele a szovjet mintapolgári képbe. Bizonyos csoportoktól nemcsak megtagadták a szükséges dokumentumokat és élelmiszeradagokat, hanem el is távolíthatták őket a városokból, mint a kulákokat és a kuláktalanított személyeket. A büntetett előéletű egyéneket, a külföldi menekültek többségét, a *lisenci*ket, vagyis „a múlt embereit", például a rendőröket, nemeseket és kereskedőket szintén kitilthatták a városokból. Bármely fentebbi csoport rokonától is megtagadhatták a városi élet jogát.[3]

Megesett azonban, hogy a jogfosztott emberek elmenekültek, megváltoztatták személyazonosságukat, és nehézséget okozott nyomon követésük. Az 1920-as évek végi választások idején az Orosz Föderációban a vidéki választók 3-4, a városiak 7-8 százalékát tartották nyilván jogfosztottként.[4]

Sztálin 1936-ban megszüntette ugyan a *lisenci* státuszt, azonban a régi identitás csaknem kitörölhetetlennek bizonyult, és sokakat a „múlt emberei", az „egykoriak" közül elsőként kaptak el 1937-ben a 00447. sz. számú rendőrségi rendelet értelmében. A hatóságok üldözték az „egykori kulákokat", a „szovjetellenes pártok egykori tagjait", az „egykori fehéreket", az „egykori cári bürokratákat" és az egyéb ilyen csoportokat. Egy tisztviselő az „egykoriak" fogalmának értelmetlenségével magyarázta a megszüntetés okát: „Nemrég voltak az egykori emberek; most már vannak az egykori emberek gyermekei. Úgy tűnik, hogy nemsokára itt lesznek az egykori emberek gyermekeinek unokái. Meddig fog ez még tartani?... Ha egy ember 74 éves, és egy egykori kereskedő fia, akkor nem ő maga az egykori kereskedő... Egykori kereskedő gyereke, egykori kereskedő unokája, egykori kereskedő ükunokája – ezt így nem folytathatjuk tovább."[5]

TÁRSADALMILAG VESZÉLYES ÉS TÁRSADALMILAG KÁROS ELEMEK

1933 elején Sztálin a terror új hullámát indította el „a haldokló osztályok utolsó maradványai, így a magániparosok és segítőik, a magánkereskedők és csatlósaik, az egykori nemesek és papok, a kulákok és kulákügynökök, az egykori fehér tisztek és rendőrségi tisztviselők, a rendőrök és csendőrök, továbbá mindenféle soviniszta típusú burzsoá értelmiségi és

minden egyéb szovjetellenes elem" ellen, „amíg azokat végleg el nem távolítjuk".

Sztálin szerint az ötéves terv lehetővé tette ezeknek az egykori embereknek, hogy befészkeljék magukat „az üzemekbe és gyárakba, a kormányhivatalokba és kereskedelmi szervezetekbe, a vasúti és vízi közlekedési vállalatokba és legfőképp a kolhozokba és az állami gazdaságokba. Beették magukat ezekre a helyekre, és menedéket leltek »munkások« és »parasztok« álcájába bújva, néhányan még a pártba is beférkőztek".

Rendkívüli éberségre szólított fel. A „népgazdaság tolvajai és szabotőrei, a köztulajdon fosztogatói és huligánjai ellen..." a forradalmi törvény teljes erejével kell fellépni. „A proletariátus erős és hatalmas diktatúrájára van szükség, vagyis a haldokló osztály utolsó maradványainak elzavarására és tolvajlásának megakadályozására."[6]

E felhatalmazás birtokában a titkosrendőrség átkutathatta a piacokat, vasútállomásokat és a városok szegényebb részeit. Moszkvában 1933. január és augusztus között 65 904 embertől tagadták meg az útlevelet, és zavarták el őket. Leningrádban ugyanezen szám 79 261-re rúgott. Jagoda arra sarkallta a rendőrséget, hogy „tisztítsa meg" a városokat, így több százezer embert telepítettek ki. 1933. április 28-án az útleveltörvényt az összes városi és félvárosi területre kiterjesztették, melynek révén még többen akadtak fenn a hálón. Az elűzöttek sorsa változó volt ugyan, ám a várost kényszerrel elhagyók tízezrei számára maga volt a halálbüntetés.[7]

Augusztus 13-án Jagoda irányelveket adott ki az útleveltörvény megsértőinek „bíróságon kívüli megbüntetésére", melynek során különleges trojkák bírálták el az eseteket, és hoztak ítéletet a *lisencik*, a kulákok és a nem jövedelmező foglalkoztatás alatt állók, továbbá a „bűnözők és az antiszociális elemek" felett. Az első három csoportba tartozókat büntető áttelepítési kolóniákra küldték, míg az utolsó csoportot minimum hároméves munkatáborra ítélték, ez volt minden visszaeső büntetése is. 1933-ban az OGPU-trojkák 24 369 esettel foglalkoztak, és megközelítőleg 7000 embert „ítéltek el".[8]

A rendőrséget aggasztották a „szociálisan veszélyes elemek", akik „két vagy több múltbeli büntetéssel rendelkeztek" éppúgy, mint a tulajdon vagy személy elleni bűncselekmény gyanúja miatt négy alkalommal letartóztatott személyek. Ebbe beletartozott a „huliganizmus", a kerítés és egyéb hasonló tevékenység is. A titkosrendőrség bírósági eljáráson kívül ítélte el ezeket az embereket, éppúgy, ahogy korlátozottabb formában az 1920-as években.[9]

Az 1930-as évek elejére a „szociálisan veszélyes elem" koncepcióját részben felváltotta a „szociálisan káros elem" *(szocialno vrednije elementi)*. Ez a kifejezés foglalta magában az ismételt bűnelkövetőket, a rendőrség pedig saját hatáskörében akarta őket elkülöníteni.[10]

Ez a fajta megközelítésmód lesújtott az ártatlan emberekre, mint a moszkvai főiskolán tanuló Sztyepan Podlubnij anyjára. Őt azért hurcolták el, mert a papírjai nem voltak rendben. 1931-ben Moszkvában éltek, ahol az asszony tiszteletre méltó pozícióval rendelkezett, és részt vett a Komszomolban, azonban múltjában kulákkapcsolatok sejlettek fel.

Mire Sztyepan rátalált, anyját az NKVD-trojka „társadalmi eredetének rejtegetése" vádjával nyolc évre elítélte, és „társadalmilag veszélyes elemnek" bélyegezte. Egy uráli koncentrációs táborba küldték. Annak ellenére, hogy Sztyepan folytathatta tanulmányait, megbélyegzetté vált, és elveszítette állami támogatását. A származása miatt elszenvedett kárt sohasem lehetett teljes egészében jóvátenni.[11]

Egy 1935. május 9-én a Központi Bizottság által hozott határozat (00192. sz.) úgy definiálta a „káros elemeket", mint akiket korábban elítéltek, most pedig „kötődnek" a bűnözők világához. A rendszeres munkával nem rendelkezőket „professzionális" koldusként szemelték ki. Az útleveltörvényt bármilyen formában megszegőket, köztük a „bűnelkövetésen kapott" gyerekeket (tizenkét éven felül) a „szociálisan káros elem" kifejezéssel bélyegezték meg. 1935 végére a rendőrség minimum 266 000 ilyen „elemet" gyűjtött össze.[12]

A Politbüro megpróbálta megoldani a fiatalkori bűnözés és hajléktalanság kérdését, és 1935. április 7-i rendeletével kijelentette, hogy a fiatal bűnözőkre „a törvény teljes szigorával kell lesújtani". Miközben a régi büntető törvénykönyv nem tette lehetővé a tizenkét év alatti gyermekek kivégzését, a kormány néhány nappal később bejelentette, hogy a halálbüntetés még az ennél fiatalabbak esetében is alkalmazható. A kiskorúaknak egy sor új „munkatelepet" hoztak létre. A történtek léptékét kiválóan érzékelteti az a tény, hogy 1935 és 1939 között több mint 135 000 kiskorút küldtek ilyen táborokba. 1939. április 1-ig több mint 10 000 gyermek raboskodott a Gulagban.[13]

„SZOVJETELLENES ELEMEK"

Egy Jezsovnak írt feljegyzéssel 1937. július 3-án Sztálin személyesen adott jelt az elnyomás fokozására. A levél „szovjetellenes elemekről" szólt. Kijelentette: „megállapítást nyert, hogy sok egykori kulák és bűnöző", akiket valaha deportáltak, kezd visszatérni és „szabotázzsal" foglalkozni. Aláássák a kollektív gazdaságokat, a közlekedési rendszert és az ipart. Sztálin utasítására a „legellenségesebbeket" egy trojkának „le kell tartóztatnia, és ki kell végeznie", a kevésbé veszélyeseket pedig deportálnia kell.

1937. július 30-án Jezsov 00447. számmal kiadott egy „szovjetellenes elemekkel" foglalkozó rendeletet, melyben több csoport szerepelt, mint amit Sztálin említett. A „nyomozási anyagok" kilenc különféle csoportot fedtek fel. A lista élén egykori kulákok szerepeltek, akiket a „társadalmilag veszélyes elemek", vagyis az egykori fehérek, csendőrök, hivatalnokok, banditák, bűnsegédek és politikai ellenfelek követtek.

A 00447. sz. rendelet – Sztálin instrukciói alapján – világosan meghatározta a megtalálandó „elemek" két kategóriáját. Ezeket aztán két különálló csoportra, a „legaktívabbakra" és a „kevésbé aktívak, mindazonáltal ellenségesekre" bontották tovább. Az első kategóriába esők mindegyikét ki kellett végezni, miután egy trojka „megfontolta az ügyet". A második kategóriába esőket letartóztatták, és börtönbüntetésre ítélték, vagy „nyolctól tíz évig terjedő időszakra" koncentrációs táborba küldték.

A rendelet mindkét kategóriára nézve teljesítendő kvótát írt elő. Például a leningrádi régió négyezres kvótát kapott az első kategóriából (kivégzendők) és tízezreset a másodikból (letartóztatandók és hosszú évekre koncentrációs táborba zárandók). A moszkvai régió ötezer fős kvótát kapott az első, és harmincezreset a második kategóriát illetően. Még a legkisebb kerületek is kaptak kvótákat.[14]

Az utasítás a már táborokban lévőkre is tízezres kivégzési kvótát állapított meg, s ezt a számot hamarosan felemelték. Szolovkiban például a kezdeti kvóta 1200 fős volt, ám 1937 októberétől 1938 februárjáig 1800 embert végeztek ki.[15]

E kampányok azonban kísérletet sem tettek arra, hogy az egyéneket a „terrorizálással" vélt magatartásuk megváltoztatására vegyék rá. A bűnösnek ítéltekkel nem zajlott semmilyen párbeszéd, semmilyen kísérlet meggyőzésükre, mivel javíthatatlannak ítélték őket. A régi elképzelést, vagyis hogy a munka „megszabadítja" őket, már nem tartották használhatónak. Nemes egyszerűséggel tarkón lőtték őket. A legtöbbjüket képzeletbeli közösségek tagjaiként, a kvóták miatt választották ki.

A helyi hivatalnokokat korántsem kényszerítette Sztálin vagy Jezsov, hanem egymással versenyezve próbáltak túltenni a másikon. Ebből kifolyólag, amikor a nyugat-szibériai hivatalnokok megtudták, hogy az általuk végrehajtott likvidálások alapján a második helyen állnak az országban, hangulatuk – ahogy egyikük később megállapította – „tetőfokára hágott". Karéliában „rendkívüli verseny bontakozott ki az NKVD és a helyi szervek között a kvóták elérésére".[16]

Jezsov rájött, hogy a megállapított kvóták túlságosan alacsonyak, ezért az NKVD új fejeként Szmolenszkben 1937 októberében szabad kezet adott: „Börtönözzenek be, akit csak kell!" Jezsov véleménye szerint hasznosabb volt „messzebbre menni, mint nem menni elég messzire".[17] A rendőrség egy része botrányos ürüggyel teljesítette kvótáit: például egyszer letartóztattak mindenkit, aki tanúja volt egy ipari tűzesetnek, máshol pedig azzal vádolták az embereket, hogy erdei gyújtogatásban vettek részt. A rendőrség ilyen vádakkal teljesítette a „további 3000 fős kvótát, melyből 2000-et agyonlőttek".[18]

A kérésekkel bombázott Politbüro nem érzett semmiféle lelkiismeretfurdalást a „határok" hetente történő emelésével kapcsolatban, így a kivégzendők számának emelését illetően sem. 1938. február 17-én a Központi Bizottság (ismét) engedélyt adott az NKVD-nek, „hogy további kulákokat és szovjetellenes elemeket tartóztasson le, és az ügyeket megfontolásra a trojkák elé vigye, miután az NKVD további 30 000-rel megnövelte az Ukrán SZSZK [Szovjet Szocialista Köztársaság] kvótáját".[19]

A trojkák naponta több száz eseten mentek végig. Az omszki trojka egyetlen nap alatt 1301 esetet bírált el. Ezek azonban korántsem „meghallgatások" voltak, mivel a vádlottak jelen sem lehettek. A trojkák tagjai elismerték, hogy idejük sem volt elolvasni az iratokat. Moszkvában átlagosan egy éjszaka során 500 esetet dolgoztak fel.[20] Pusztán 1938-ban a dalsztroji trojka 12 566 embert ítélt el, közülük 5866-ot halálra.[21]

A Dalsztroj a Távol-északi Építési Tröszt mozaikszava volt. Egykor önmaga 130 tábort és 163 000 rabszolgát irányított egy Nyugat-Európánál nagyobb területen. A Gulag részeként működött, ám az 1930-as évek végén a terroron belüli Dalsztroj-terror megroppantotta a vállalat gazda-

sági teljesítményét. A sztálinizmus represszív hajlama „következetesen aláásta saját gazdaságát".[22]

Grigorij Gorbacs, az omszki NKVD ambiciózus elnöke nem volt megelégedve a június 9-én „számára kijelölt" 2438 főnyi emberrel, ezért (indoklás nélkül) arra kérte Moszkvát augusztus 4-én, még a műveletek megkezdése előtt, hogy növelje a keretet. Tizenkét nappal később jelentette, hogy emberei teljesítették, sőt meghaladták az ötezres kivégzési kvótát, és újabb, nyolcezres kvótát kért. Sztálin maga írta a távirat szélére, hogy örömmel teljesíti kérését. Gorbacs hőstettei azonban itt nem értek véget, hiszen ugyanazzal a buzgósággal látott munkához, amikor átirányították a nyugat-szibériai területre.[23]

Egy másik helyi rendőrségi hivatalnok azt írta Sztálinnak 1938. október 28-án, hogy alig végzett egy településen, „máris elfogyott az egész 00447-es kvótája, ugyanakkor további kétezer olyan elem található börtönben, akiknek büntetése már rég lejárt. Az összes ilyen elem ellenforradalmi kulák, burzsoá pártok tagja, egyházi aktivista. Az ő ügyük lezárult, a börtönök túlzsúfoltak... További 2500-as kvóta jóváhagyását kérik tőlem, mely igényt ezúton jelentem Ön felé."[24]

Az NKVD-nek nem kellett magyarázkodnia Sztálinnak, hiszen az „utolsó csapást" sújtotta a jól ismert ellenségre. A műveletet négy hónaposra tervezték, azonban újból és újból kiterjesztették, így 1937 augusztusától 1938 novemberéig tartott.

A helyi hivatalnokok saját számokat állapítottak meg, tájékoztatták Moszkvát, majd túlteljesítették kvótáikat. Az NKVD regionális vezetőinek eligazítást tartottak, a művelet pedig mint egy hirtelen kommandótámadás zajlott le. A táborok a megsemmisítés helyeivé váltak – hogy azt a kifejezést használjuk, melyet napjaink egyik vezető orosz történésze alkalmazott. A szovjetek gázkamrát ugyan nem használtak, azonban óriási léptékben gyilkoltak. A 00447. sz. rendelet alapján a trojkák több mint 767 397 embert ítéltek el, akik közül 386 798-an kaptak halálbüntetést.[25] Ez a szám nem tartalmazza a Gulagba küldött ezreket. Annak ellenére, hogy a táborok száma tovább növekedett, olyan sok embert küldtek oda 1937–1938 során, hogy a túlzsúfoltság miatt a halálozási arány 200 százalékos növekedést mutatott.[26]

A 00447. sz. művelet begyűrűző hatása V. Antipov párttagnak a kommunista párt Központi Bizottságához 1938. december 12-én írt leveléből is érzékelhető. Elmondása szerint „sok ezer család", amelyet kitiltottak, a vasúti pályaudvarok közelében keresett menedéket. A novgorodi NKVD különösen buzgó volt, és 1938. október utolsó két hetében ezer családot száműzött azért a „bűnért", hogy bíróság elé került személy rokona. A családok huszonnégy órát kaptak a távozásra, és eladták, amit csak tudtak. Mindenkinek mennie kellett, az öregnek, a betegnek, a gyermeknek is.

Antipov úgy vélte, hogy az elítéltek rokonait a határtól távoli helyekre kell deportálni, ám megkérdőjelezte a szabotőrhöz kötődő „összes ember" kitiltásának jogosságát. A száműzötteket költözésre kényszerítették, sem szállással, sem munkával nem rendelkeztek. Így bontakozott ki a 00447. sz. művelet tragédiája.[27]

A leningrádi és moszkvai NKVD-vezetők nekiláttak a testileg fogyatékos rabok legyilkolásának, szintén a 00447. sz. művelet keretében. Moszkvában a börtönök túlzsúfoltak voltak, a Gulag-hivatalnokok nem tudtak befogadni nyolcszáz már elítélt, ám munkaképtelen egyént. 1938 februárjában és márciusában egy különleges meghallgatás során 163-at közülük agyonlövésre ítéltek. A rendőrség „szovjetellenes agitációs" vádat koholt számukra, noha az áldozatok általában egyszerűen csak rosszkor voltak rossz helyen.[28] Nem tudhatjuk, hogy milyen gyakoriak voltak az ilyen módszerek.

A „népszerűtlen, irányíthatatlan és bomlasztó tevékenységek" állampárt általi „kriminalizálása" támogatásra találhatott a lakosság körében is. Miközben tombolt a „virtuális polgárháború", a lakosság megtanulta, hogy miként bánjon vele, és miként fordítsa azt saját javára kollégája, szomszédja vagy éppen a funkcionáriusok elleni besúgások révén.[29] A Leningrádról író Sarah Davies érzékelt némi szimpátiát a szerencsétlenül jártak iránt, azonban megállapítja, hogy „sok munkás nyíltan támogatta" az útlevéllel nem rendelkezők és a „kriminális elemek" száműzésének politikáját, sőt „feltette a kérdést, hogy miképpen élhettek a városokban ilyen sokáig az efféle nemkívánatos csoportok". Azt is leírja, hogy a „rendelkezésre álló anyagok nagy része a közvélemény közömbösségét, sőt a terror iránt tanúsított jóváhagyását támasztja alá".[30]

Az átlagemberek valószínűleg nem tápláltak túlzott szimpátiát az elit terrorizált tagjai felé sem. Több bizonyítékra van szükség, mielőtt általános megállapítást tehetnénk arra vonatkozóan, hogy miképp vélekedtek a terrorról, főként, ha az magukhoz hasonló embereket érintett.

EGYHÁZAK A SARLÓ ÉS KALAPÁCS ALATT

A vallás és az egyház már 1917 óta a kommunista ellenségesség tárgya volt. A marxisták szemében a vallás a „nép ópiuma" volt, mivel arra ösztönözte az embereket, hogy fogadják el a világot olyannak, amilyen, és ne harcoljanak ellene.

A birodalmi Oroszországban számos vallás képviseltette magát, az emberek többsége azonban az orosz ortodox egyházhoz tartozott. 1918. január 20-án kelt az első ellene irányuló rendelet, ekkor az egyházat elválasztották az államtól és az oktatástól. A döntés a Párizsi Kommün hasonló, 19. századi rendeletén alapult, és (minden irónia nélkül) a lelkiismereti szabadság rendeleteként hirdették.

A szovjet intézkedés hatására eltávolították a vallási szimbólumokat a középületekről, és lehetővé tették a tulajdonelkobzást. A kommunisták azonnal bezárták a papneveldéket és a kolostorok többségét, a Cseka pedig letartóztatta a klérus politikai ellenzékiséggel gyanúsított tagjait. Tömeges razziára azonban nem került sor, a polgárok pedig individuumként tovább gyakorolhatták hitüket, legalábbis pillanatnyilag.[31] A forradalmi felfordulás során még nem volt lehetőség arra, hogy teljes egészében megsemmisítsék a vallást.

A forradalmi időszakot követően az ortodox egyház (és más vallások is) három különálló hullámban került támadás alá: az elsőre a polgárháború végén, 1922-ben került sor, a másodikra a kollektivizálás során (1928–1932), a harmadikra pedig a nagy terror idején (1936–1939).[32]

Lenin az 1922-es éhínség során vitte be az első és súlyos ütést és alapozta meg a gyilkos hangulatot. 1922. március 19-én azt írta Molotovnak, hogy az éhínség ideális lehetőség: „az egyetlen olyan pillanat, amikor kilencvenkilenc százalékos esélyünk van tönkreverni az ellenséget".

„Éppen most és csakis most, amikor az éhező régiókban az emberek emberhúst esznek és az utak mentén százával, ha ugyan nem ezrével hevernek a hullák, most tudjuk végrehajtani (s ezért végre is kell hajtanunk) az egyházi értéktárgyak elkobzását a legkíméletlenebb és könyörtelenebb lendülettel, nem riadva vissza semmilyen ellenállás letörésétől." Lenin egyetértően utalt Machiavellire, aki „helyesen állapította meg, hogy ha valamilyen politikai cél elérése érdekében némi brutalitáshoz kell folyamodni, akkor azt a legerélyesebben és a lehető legrövidebb idő alatt kell végrehajtani, mert a tömegek nem tűrik el a brutalitás elhúzódó alkalmazását". Machiavelli nyomán arra a következtetésre jutott, hogy most kell „megütköznünk a feketeszázas klérussal a leghatározottabb és legkönyörtelenebb módon. És olyan brutalitással törnünk meg az ellenállását, hogy azt évtizedekig ne tudja elfelejteni".[33]

Lenin aggódott amiatt, hogy az uralkodó elit zsidó tagjai távol akarják tartani magukat az üldözéstől, nehogy antiszemita következményeket provokáljanak ki.* A Molotovnak írt levelében közölte, milyen utasításokat kell hozni a következő pártkongresszuson:

> Ezen a megbeszélésen a kongresszus hozzon egy titkos határozatot, hogy az értéktárgyak elkobzását, különösen a leggazdagabb apátságokból, kolostorokból és templomokból, könyörtelen elszántsággal, semmitől sem visszariadva és a lehető legrövidebb idő alatt kell végrehajtani. Minél több képviselőjét sikerül ebből az okból kivégezni a reakciós papságnak és a reakciós burzsoáziának, annál jobb. Meg kell leckéztetnünk ezeket az embereket, éppen most, hogy évtizedekig még csak gondolni se merészeljenek semmiféle ellenállásra.

A levél, melyet már súlyos betegen írt, jól jelzi Lenin könyörtelenségét. Taktikai okokból azonban utasítást adott a titkosrendőrségnek, hogy Tyihon pátriárkától, az orosz ortodox egyház fejétől tartsák távol magukat. 2700 pap, 5000 szerzetes és apáca tűnt el nyomtalanul azonnal, országszerte pedig megközelítőleg 1400 összecsapásra került sor az egyházközségek hívei és a rendőrség között, továbbá 200 koncepciós per zajlott. Ami a papokkal a táborokban történt, az minden képzeletet felülmúl, minden lehetséges kegyetlenségnek és kínzásnak alávetették őket.

Ami Tyihon pátriárkát illeti, 1922. március 20-án vádat emeltek ellene, megfenyegették, fogva tartották, és egészen három évvel később bekövetkezett haláláig zaklatták. Utódait megfélemlítették, és amilyen mértékben az ortodox egyház egyáltalán fennmaradt, irányítását csaknem átvette az állam.[34]

* A levélben Lenin arra ad utasítást, hogy (a zsidó származású) Trockij „soha és semmilyen módon" ne nyilatkozzon erről a nyilvánosság előtt. Az e mondathoz fűzött lábjegyzetben Pipes azt írja, hogy „Trockij egyik irányítója... volt az 1922-es egyházellenes hadjáratnak. Mégis mindvégig a háttérben tartották, hogy ne adjanak tápot azoknak a híreszteléseknek, hogy ez a hadjárat a zsidók összeesküvése a kereszténység ellen." – *a szerk.*

Az alacsonyabb beosztású hivatalnokok szintén valláesellenes buzgóságról tettek tanúbizonyságot. Például Pjotr A. Kraszikov – aki az Orosz Föderáció Igazságügyi Népbiztosságán dolgozott – 1922-ben megszervezte az egyház értékeinek eltulajdonítását, és támogatta a lehető legtöbb templom bezárását. Az évek során a Harcos Ateisták Szövetsége többek között lelakatolta a templomokat a fővárosban és másutt. A fővárosban jelentős istentiszteleti épületeket bontottak le, melyek között a legfontosabb a 17. századi Szent Szűz-templom volt. Helyére politikai szobrot állítottak.[35]

Szimbolikus üzenettel bírt az, hogy a Szoloveckij-kolostor egykori katedrálisait koncentrációs táborokká alakították át, padlózatukat pedig deszkákból álló „ágyakkal" borították be. A létesítmények tökéletesen alkalmatlanok voltak a rabok elszállásolására, akik szenvedtek a hidegtől, a helyszűkétől és a siralmas körülményektől.[36]

A vallási elnyomás második hullámára a kollektivizálás keretében került sor, ami Ukrajnában különös kegyetlenséggel zajlott. A templomokat elpusztították, a papokat koholt vádakkal agyonlőtték. Ezenkívül folytatódott a kommunista eszményképek belenevelése az emberekbe, a társadalom szocializálása és az írástudás terjesztése.

Az 1928-ban kezdődött kulturális forradalom során további valláesellenes irányelvek formálódtak. A párt kijelentette, hogy a kommunizmust valló emberek felvilágosultak és haladó gondolkodásúak, míg azok, akik ragaszkodnak az istenhitükhöz, visszamaradottak és ellenforradalmárok. Az 1930-as évek során elegendő volt beszédbe elegyedni egy pappal ahhoz, hogy az adott személyt szovjetellenes elemnek kiáltsák ki, akit „el kell nyomni", vagyis le kell tartóztatni és táborba kell küldeni.[37]

Az 1930-as évek során a szent helyek, többek között a katedrálisok elpusztítása tovább folytatódott. Ezek közül a legjelentősebb a Megváltó Krisztus-katedrális lerombolása volt, amit Sztálin és a Harcos Ateisták Szövetsége támogatott. A megvetett múlt emlékeitől való megszabadulás mellett a cél a vallás megszüntetése volt, hogy annak helyét a kommunista eszményhez és a szovjet rezsimhez való világi lojalitás vegye át.

Éppen ezért komoly döbbenetet váltott ki, amikor az 1937-es népszámlálás során a lakosság közel 60 százaléka igennel felelt arra a kérdésre, hogy valamely vallás „hívének tartja-e magát". Az ötvenes éveikben járók hetvenöt százaléka még mindig érezte a vallás erejét, a huszonévesek 45 százaléka pedig beismerte, hogy kötődik a valláshoz. Figyelembe véve az időszakot és a terror tombolását, már maga a kérdés is nyugtalansággal kellett hogy eltöltse az embereket. Vélhetőleg nyomás alatt álltak, igyekeztek az ajtóban álló kérdezőszemélynek a rezsimnek tetsző választ adni, tehát valószínűsíthető, hogy a valóságban még ennél is többen ragaszkodtak vallásukhoz.[38]

Georgij Malenkov, a Központi Bizottság Titkárságának tagja 1937-ben azt írta Sztálinnak, hogy „eljött az idő, hogy egyszer és mindenkorra leszámoljunk az összes papi és egyházi személlyel". Ez a levélváltás az elfojtás harmadik hullámát jelezte. Ezrével tartóztatták le a papokat, püspököket és apácákat, és küldték őket táborokba, ahol kivégezték vagy a lehető legkegyetlenebb bánásmódnak vetették alá őket. Az 1936-ban működő megközelítőleg húszezer templomból és mecsetből 1941-re kevesebb mint ezer maradt.[39]

TERROR MINT TÁRSADALMI KÓRMEGELŐZÉS

A terrort az 1930-as években arra használták fel, hogy fenntartsák Sztálin domináns pozícióját és megsemmisítsék az ellenzéket. Alkalmazásának további célja volt, hogy végigvigyék az átalakulást a társadalmon. Sztálin a legkegyetlenebb eszközök révén szabadult meg attól, ami még megmaradt a régi Oroszországból, beleértve a kapitalizmus maradványait, a független parasztságot és a papságot is.

A sztálini terror alkalmazása társadalmi kórmegelőzésként is szolgált. Az „igazi" ellenzéket likvidálták, a társadalomból pedig tisztogatással eltávolították bárkit, aki a jövőben ellenzék lehetett volna. Az „egykori" emberek, nők és férfiak, akiknek a társadalmi hátterük kitörölhetetlen volt, nem voltak képesek elfedni régi identitásukat. A társadalmi hátteret és a régi politikai kapcsolatokat sohasem lehetett kitörölni, és több százezer ember számára nem volt lehetőség a javításra. Őket egyszerűen megölték, vagy koncentrációs táborba küldték, ahonnan sohasem tértek vissza.

Alekszandr Szolzsenyicin Nobel-díjas író és egykori Gulag-rab tanulságos idézettel szolgál Lazar Kogantól, a Gulag egyik főnökétől, aki az egyik rabnak így nyilatkozott a kórmegelőző terrorról: „Én elhiszem, hogy maga személy szerint ártatlan. De maga művelt ember, meg kell tehát értenie, hogy széles körű szociális profilaxist hajtottunk végre." Ebben a példában a „megérteni" azt jelentette, hogy a „művelt embernek", függetlenül attól, hogy ártatlan volt, el kellett fogadnia, hogy az őrá

kimért büntetés az elvileg mindenki által nagyra becsült rendszer, a kommunizmus szemszögéből került kirovásra.

Szolzsenyicin megemlít számos olyan esetet, ami példázza, hogy miről is szólt a terror e formája. Moszkvában az 1930-as évek során fiatalok csoportja gyülekezett egy zeneest alkalmából, amire azonban előzetesen nem kaptak írásos jóváhagyást: „Zenét hallgatnak, aztán teáznak." Az alkalom a titkosrendőrség állítása szerint „ellenforradalmári beállítottságuk leplezésére szolgál", a pénzt pedig nem teára gyűjtik, „hanem a haldokló világkapitalizmus megsegítésére". Ezek a vádak nevetségesnek tűnhettek, ám nem azokban az időkben. Az összes résztvevőt letartóztatták, és háromtól tíz évig terjedő Gulag-büntetést kaptak. A szervezők nagy része nem tett beismerő vallomást, és agyonlőtték őket.[40]

Molotov további példákkal szolgál azt illetően, hogy a terror szálai miként fonódtak egybe. Még a posztszovjet érából visszatekintve is kitart amellett, hogy a terror „szükséges" volt a leninizmus fenntartásához. Még ha hullottak is ártatlan fejek, „lehettek közöttük szimpatizánsok".

Feliksz Csujev egy Molotovval folytatott beszélgetés során megkérdezte, mi a véleménye a kínzások által nyert beismerő vallomásokról, arról, hogy az ártatlan családtagokat a semmiért gyilkolták meg, és hogy vajon miért nem merült fel soha Sztálinban, hogy „lehetetlen, hogy ennyi »nép ellensége« van a Szovjetunióban". Molotov így felelt:

> Szomorú és sajnálatos, hogy oly sok ártatlan ember veszítette életét. Ám úgy vélem, hogy az 1930-as évek terrorjára szükség volt. Természetesen ha nagyobb körültekintéssel járunk el, akkor kevesebb lett volna az áldozat, ám Sztálin hajthatatlan volt a kétszeres biztosítást illetően: senkit se kíméljünk, hanem hosszú időre garantáljuk az ország tökéletes stabilitását, a háború során és a háborút követő években is, amit minden kétséget kizáróan teljesítettünk is. Nem tagadom, hogy támogattam ezt a nézetet. Egyszerűen nem volt lehetőségem megvizsgálni minden egyes esetet... Nehéz volt meghúzni a határt, hogy hol álljunk meg [így aztán nem is létezett ilyen határ]...
>
> A represszió politikája volt az emberek, a forradalom egyetlen reménysége. Ez volt az egyetlen módja, hogy hűek maradjunk a leninizmushoz és alapelveihez. Napjainkban ez a politika természetesen fel sem merülhetne.[41]

16.

TÖMEGES AKCIÓK

Hitler 1930-as évekbeli felemelkedésével Sztálin gyanakvóvá vált a Szovjetunióban élő németekkel szemben. 1937. július 20-án egy Politbüro-ülésen sietve írt egy utasítást, hogy tartóztassanak le minden a Szovjetunióban a hadiiparhoz kapcsolódó területen dolgozó németet. Ezzel útjára indított egy százezrek számára végzetes folyamatot. Az utasítást nemsokára számos egyéb kisebbséget is érintő rendelet követte.

A NEMZETI KISEBBSÉGEK ELLEN

Július 20-án, a sztálini instrukciókat követően, Jezsov aláírta a 00439 sz. rendeletet, mely felvázolta, hogy Németország „kémekből és szabotőrökből" álló hálózatot épített ki a védelmi iparban és egyéb más stratégiai szektorokban. Parancsot adott az NKVD-nek, hogy készítsen listákat a német állampolgárokról, és tartóztassa le őket. A Szovjetunióban mindössze kb. 4000 ilyen ember élt, ám a gyanúsítottak száma exponenciálisan növekedett, amikor a rendőrség figyelembe vette azokat is, akik szovjet állampolgárok lettek. A német menekültek, a kommunista párt tagjait is beleértve, szigorú megfigyelés alatt álltak. A „német kémekkel, szabotő-

rökkel és terroristákkal" valaha kapcsolatban álló szovjet állampolgárok különösen sebezhetőek voltak.[1]

R. M. Trajbman, a moszkvai NKVD egykori tagja visszaemlékezve elmondta, hogy „alig két napot" kapott arra, hogy „leleplezzen egy fiatal németek közötti ellenforradalmári és nacionalista csoportosulást". Az NKVD vádakat koholt és vallomásokat csikart ki, hogy német emigránsok kb. 50, tizenhat és huszonöt év közötti gyermekét belekeverje a dologba. Trajbman később (1957-ben) elmondta, hogy „különösen felháborította" a korra egyébként jellemző incidens.[2]

A Jezsov által 1937. július 25-én aláírt 00439. sz. „művelet" eredetileg három hónapig tartott volna, ám egész 1938 novemberéig folytatódott. Amikor a helyi és regionális hatóságok a gyanúsítottak számát „túl kevésnek" tartották, a nem németek nyomába eredtek. Összességében a „bírói eljáráson kívüli" trojkák 55 005 embert ítéltek el, akik közül 41 898-at (76 százalékot) agyonlőttek.[3]

A többi nemzetiségi hadművelet is hasonlóképpen zajlott. A kiválasztott idegen – vagy egykor idegen – nemzetiségűek között voltak afgánok, bolgárok, kínaiak, észtek, finnek, görögök, irániak, koreaiak, kurdok, lettek, macedónok és románok. A hozzájuk kapcsolódó csoportokat és személyeket szintén letartóztatták.

A történtek teljes elbeszélése még várat magára, mindenesetre a nemzetiségi akciók tekintetében nem léteztek kvóták, a szabad kezet kapott NKVD pedig felülmúlta a várakozásokat. A krasznojarszki párttitkár, Szobolev egyenesen felszólította őket, hogy végezzék munkájukat, és „ne játsszanak internacionalizmust". Az utasítása szerint az „összes ilyen lengyelt, koreait, lettet, németet stb. le kell győzni, mivel ezek mind kiirtásra váró kalmár nemzetek... Az összes nemzetiségit el kell fogni, térdre kell kényszeríteni, és ki kell irtani, mint a veszett kutyákat".[4]

A 00485. sz. művelet a „lengyel szabotőr- és kémcsoportok és a Lengyel Katonai Szervezet" likvidálását tűzte ki célul. Annak ellenére, hogy a Lengyel Katonai Szervezetet már feloszlatták, hálózata állítólag fennmaradt. A lengyeleket kémkedéssel vádolták, azzal, hogy beszivárogtak a szovjet társadalomba és gazdaságba. Az akció 1937. augusztus 11-én vette kezdetét, Jezsov utasítására, két nappal azután, hogy a Politbüro jóváhagyta.[5]

A hálót nemsokára úgy vetették ki, hogy az összes lengyel menekült, politikai száműzött, a Lengyel Szocialista Párt valamikori tagjai, a Szovjetunióban maradt egykori lengyel hadifoglyok és a Szovjetunióban

működő lengyel diplomatákkal, konzuli, katonai, kereskedelmi vagy gazdasági képviselőkkel kapcsolatba került összes szovjet állampolgár is fennakadjon rajta.

Moszkvában az NKVD a telefonkönyvet lapozgatva kreált ügyeket, és kereste az idegenül hangzó neveket, ami arra utalhatott, hogy az illető lengyel, lett, bolgár vagy valamely más gyanús nemzetiséghez tartozik. Az ilyen módszerek jól példázzák a terror önkényességét.[6] A lengyel kommunista párt vezetőségét azzal gyanúsították, hogy részt vesz egy szovjetellenes összeesküvésben, és a gyanú árnyéka még a „lengyel üggyel" foglalkozó egykori NKVD-ügynökökre vagy besúgókra is rávetült. A lengyelországi „családi vagy egyéb gyanús kapcsolattal" rendelkező összes szovjet állampolgárt, továbbá a Lengyelországhoz kötődő összes szovjet „papi elemet" – vagyis az egyházat – is belefoglalták.

Sztálin elégedett volt az 1937 szeptemberére Jezsov által készített előzetes jelentéssel, pedig a program akkor még csak épphogy elkezdődött. A jelentéssel kapcsolatban megjegyezte: „Nagyon jó! Ássák fel és tisztítsák meg a lengyel kémposványt a jövőben is! Szétzúzni a Szovjetunió érdekében!" A bátorítástól vezérelt NKVD a műveletet rövidesen a letartóztatott lengyelek családtagjaira is kiterjesztette.[7]

Az 1937-es népszámlálás szerint 656 220 szovjet állampolgárságú lengyel élt az országban. Ilyen sok embert márpedig nehéz volt átvizsgálni. A lengyel akció során megközelítőleg 140 000 személyt tartóztattak le, akik közül 111 000-et végeztek ki, és közel 29 000-et küldtek koncentrációs táborokba. A görög, finn és észt kampányok során a kivégzettek aránya még magasabb volt.[8]

Az ítéletek Moszkva általi jóváhagyásának elősegítésére Jezsov és Visinszkij tábornok bevezette az „albummódszert". A stáb egy albumba bemásolta az összes „bűncselekmény" rövid összefoglalását, majd javaslatot tett a büntetésre. Amikor megtelt, akkor azt ellenjegyzésre Jezsovhoz és Visinszkijhez küldték, akik aláírták a lap alját, és egyszerre egész albumokat hagytak jóvá. Azonban még így sem tudták tartani a tempót. Sok száz album áramlott be, ami hosszú késedelmeket okozott az ítéletek végrehajtásában.

1938 júliusára több mint 100 000 eset volt „függőben". Időközben a börtönök megteltek. A Politbüro szeptemberben úgy határozott, hogy véget vet ennek az „albumeljárásnak". A függőben lévő ügyeket speciális trojkák dolgozták fel (a 00447. sz. művelet az „egykoriak" ellen zajlott)

két hónap alatt. A 105 000 ember ügyét tekintették át ismét, közülük 72 000 embert agyonlövettek, a maradék túlnyomó részét pedig koncentrációs táborba küldték. Mindössze 137-et engedtek szabadon.[9]

A nemzetiségi akciók végső eredménye döbbenetes. Megközelítőleg 350 000 embert tartóztattak le, és 247 157-et végeztek ki. További 88 356 embert küldtek börtönbe vagy koncentrációs táborba.[10] Ezen kívül is számtalan családtag szenvedett, a gyerekeket elvették és árvaházakba küldték.[11]

A nemrégiben publikált dokumentumok vélhetőleg alábecsülik az érintettek számát. Sokakat például az ügyükben folytatott nyomozás során halálra kínoztak. A „nyomozási őrizet" során az ilyen „gyanúsítottak" halálát valószínűleg nem számolták a kivégzettek közé. Sőt mi több, a táborokba történő szállítás során életüket vesztetteket – márpedig számtalan ilyen eset történt – sem számították bele a meggyilkoltak végső mérlegébe.

A GULAG NÖVEKEDÉSE

A Gulag már 1930-ban valóság volt, akkor 179 000 rabot foglalt magában. A szám hamarosan emelkedett, 1934-re elérte az 510 307-et, 1937-re a 820 881-et, 1940-re pedig az 1,3 milliót.[12]

Kezdetben a táborok fő „üzletága" a távoli tajgaerdők fakitermelése volt. Azt, hogy a fát rabok termelik ki, külföldön „inkorrekt versenynek" tekintették, emiatt az USA kongresszusa azt fontolgatta, hogy a „kényszermunkával" termelt árukra bojkottot vezet be. A fenyegetés hatására a szovjetek rákényszerültek arra, hogy a rabokat a gazdaság más területein alkalmazzák, ahol elrejthetőek – például a távol-keleti kolimai aranybányákban –, vagy ahol a jelenlétükkel mint a közjóhoz való hozzájárulással „dicsekedni lehetett".[13]

Sztálint 1930-ban elkapta a Moszkva „szocialista újjáépítése" iránti láz, és hajlott arra az elképzelésre, hogy a hatalmas építkezéseken Gulag-rabokat alkalmazzanak. A fővárost a Volga folyóval összekötő Moszkva–Volga-csatorna mindig is az orosz uralkodók álma volt. Hosszas tervezést követően a Politbüro 1932. május 23-án zöld utat adott, és júniusban elkezdődtek a munkálatok. Olyan munkások és titkosrendőrségi felügyelők dolgoztak rajta, mint akik a Fehér-tengert és a Balti-tengert összekötő csatornán (Belomor). A Moszkva–Volga-csatorna (más néven

Dmitrovszkij-csatorna, mivel áthaladt Dmitrov városán) megközelítőleg 160 km-t fogott át, és építése során a munkások nagyobb mennyiségű földet mozgattak meg, mint amennyi a Szuezi-csatorna építéséhez volt szükséges. Igazi rémálom volt. A csatornát több mint félútig felfelé menet kellett kiásni, ami zsilipek, gátak és víztározók használatát tette szükségessé, ráadásul Sztálin parancsára gyorsan (kb. két év alatt) és olcsón kellett megépíteni. A munka éjjel-nappal zajlott, a *zek*ek – a Gulag-rabok köznépi elnevezése – pedig kézzel, gépek nélkül dolgoztak.[14]

Az építkezést a sajtóban számos „bűnöző" rehabilitációs lehetőségeként tálalták, akik „égtek a munkavágytól". Az egyik tábori újság, a *Perekovka* (Újjákovácsolódás) szlogenje úgy hangzott, hogy „Süllyesszük múltunkat a csatorna fenekére!" Az üzenet szerint a kemény munka révén a „bűnözők" jó állampolgárokká alakíthatóak át, éppen úgy, ahogy Lenin idejében is indokolták.[15]

A nyugati sajtó, köztük német, francia, brit és amerikai lapok, folyamatosan tájékoztattak a táborokban uralkodó körülményekről – jellemzően elítélően. Molotov – aki a külföldi sajtóhadjárat elleni fellépés feladatát kapta – nem tagadta a kényszermunka alkalmazását, ám kijelentette, hogy az nem rabszolgaság. 1931. március 8-án, a szovjetek hatodik kongresszusán a következőképpen fogalmazott: „A szabadságuktól megfosztott, egészséges és munkaképes emberek munkáját egyes kommunális és útépítési feladatok során vesszük igénybe. Eddig is így tettünk, most is így teszünk, és a jövőben is így fogunk tenni. Ez hasznot hajt a társadalom számára. Hasznos a bűnösöknek, mivel megtanítja őket, hogy miként dolgozzanak, ami által a társadalom hasznos tagjaivá válhatnak."[16]

A Moszkva–Volga-csatornát kissé megkésve, 1937 júliusában nagy ünneplés közepette adták át, ám a munka során elhunyt sok ezer munkásról egyetlen szó sem esett, ahogy a Belomor létesítése során eltűnt ezrekről sem.

A közgazdászok friss elemzései bemutatják, hogy a kényszermunkatábor egész Gulag-rendszere gazdaságtalan volt. Nem csupán a semmibe tartó vasútvonalakról és a nemsokára használhatatlan, sekély csatornákról volt szó. A Gulag-rendszer „elősegítette a hamis statisztikák és jelentések elburjánzását". Az olcsó rabszolgamunka „a gazdaság kábítószerévé vált, amely egyre nehezebben volt képes átváltani a rabokról a polgári munkások alkalmazására". A Gulag tehát elrontotta a „szabad" gazdaság apró maradványát is.[17]

AZ „ELSŐ ÉPÍTÉSZ"

Az 1934-ben tartott Szovjet Írókongresszus elismerését fejezte ki Sztálinnak a szocialista realizmus új koncepciója miatt, melyet mint új vezérlő elvet alkalmazott. Az elmélet szerint a munkásállamban az autentikus művészeti alkotásoknak a szocialista tapasztalatból kell eredniük, és azt is kell visszatükrözniük. A gyakorlatban megkövetelte a művészektől, hogy feladják az állami hatalomtól való függetlenségük maradványait, és a párt diktátumával szigorú összhangban a kommunista eszmények dicsőítését szolgáló művészeti alkotásokat hozzanak létre.

A kongresszust követően a Szovjet Építészek Összoroszországi Kongresszusán Sztálint az „első építésznek és a szocialista szülőföld építőjének" kiáltották ki, és a szocialista realizmust nagy áttörésként értékelték, mert kifejezi a szocialista kultúra lényegét. Az építési programokhoz „Lenin és Sztálin nagyszerű elképzelései szolgáltatták az iránymutatást". Kifejezték abbéli hajlandóságukat és elkötelezettségüket, hogy a sztálini ihletet a jó ítélőképesség és a bölcsesség mintaképeként tekintsék: „Mi, a Szovjetunió építészei, összegyűlve ezen összoroszországi ülésen üdvözöljük a szocialista szülőföld első építészét és építőjét, a munkásosztály legnagyszerűbb történelmi győzelmének szervezőjét, a világ proletariátusának szeretett vezetőjét és a szovjet értelmiség legkiválóbb barátját!"[18]

Sztálin építészet iránti érdeklődése az első ötéves tervvel fejlődött ki. A Szovjetunió első nyolc évében az állam tízezer épületről gondoskodott speciális jelentősége miatt, azonban mindössze egyharmaduk került felújításra. 1928-tól a hangsúly eltolódott, és számos történelmi épületet lebontottak. Ezek közé tartozott a Megváltó Erdei Temploma (1330) és a Kreml más vallási épületei.[19] Ahogy Sztálin megfogalmazta, a nagy történelmi küldetésen kívül semmi sem szent. Óriási léptékű modernizáláshoz fogott Moszkvában. 1931-re három nagy moszkvai programot támogatott: a metrót, a csatornát és a Szovjetek Palotáját. Általában ő maga hozta meg a végső döntést arról, hogy melyik javaslatot fogadja el az építészektől. Ragaszkodott hozzá, hogy a palota „egy kicsit magasabb" legyen, mint a New Yorkban álló Empire State Building. A tetejére egy Lenin-szobrot szánt, melynek háromszor nagyobbnak kellett lennie a Szabadság-szobornál.[20]

Sztálin a híres Megváltó Krisztus-székesegyház helyére akarta felépíttetni a Szovjetek Palotáját. Ez a székesegyház volt a legnagyobb templom az egész Szovjetunióban, melyet az átlagpolgárok adományaiból építettek, hogy így ünnepeljék meg a Napóleon feletti győzelmet. Most a föld színével tették egyenlővé. A tiltakozásban megtébolyult papokat elvonszolták, és még aznap éjjel főbe lőtték.[21]

Az újságírók a palotát akként magasztalták, hogy az „a nép szemében a szocializmus eredményeinek szimbóluma" lesz.[22] Ironikus igazság rejlett ebben a hencegésben, hiszen a palota sohasem készült el. Miközben az épület alapját öntötték, rájöttek, hogy az ottani talaj nem bír el ilyen nagy tömegű épületet, és hogy az alapba való vízbeszivárgást nem lehet megakadályozni. Az építést leállították, amikor kitört a háború, és a helyszínt végül uszodává alakították át. A kommunizmus bukása után a Megváltó Krisztus templomát rekordidő alatt újjáépítették, és napjainkban Moszkva újjászületésének szimbólumaként áll.

Sztálin hasonlóképp sürgette a Fehér-tenger–Balti-tenger-csatorna (Belomor) létesítését, az ország egyik legzordabb régiójában. Ismét Gulag-munkaerőt akart igénybe venni.

A Politbüro 1930. május 5-én jóváhagyta a programot, mely 1931 februárjában kezdetét vette. A program előrehaladtával új helyszínen létesítettek táborokat, a rabok pedig borzalmas körülmények között éltek. Szolzsenyicin beszámolt arról, hogy a program első tele, 1931–1932 során százezren haltak meg. Még ha ez a szám túlzottnak tűnik is, a halál gyakori volt, a tetemeket elföldeletlenül hagyták, a csontokat végül a csatornába temették.[23]

1933 augusztusában a csatorna készen állt arra, hogy Sztálin megtegye rajta az első utat. Írók csoportja követte, Gorkijjal az élen, aki magasztalóan írt a koncentrációs táborokról, miután 1929 nyarán ellátogatott Szolovkiba. Szolovkit azonban Gorkij „vizsgálatának" időpontjára rendbe tették, ezért az író a tábort fenntartás nélküli sikernek könyvelte el. „Ha az úgynevezett kulturált európai társadalmak bármelyike venné magának a bátorságot egy olyan kísérlet folytatására, mint ez a telep, és ha ez a kísérlet olyan eredményeket hozna, mint a mienk, az az ország trombitazengés közepette hencegne a teljesítményével."[24] A Gorkij látogatását követő tél különösen nehéz volt Szolovki számára. További húszezer ember érkezett a már túlzsúfolt táborba, és a nyomorúságos egészségügyi körülmények miatt tífusz ütötte fel fejét, „sok ezer ember halt meg".[25]

Augusztus 17-en Gorkij 120 íróból álló csoportot vezetett az újonnan létesült csatornához kirándulásra. Benyomásaikat őrzi az általuk írt könyv.

A szerzői kollektíva által készített *A Fehér-tenger–Balti-tenger-csatorna* c. könyv mindenről elismerően nyilatkozott, különösképpen a koncentrációs táborról, ami egy valódi „siker". Lenyűgözte őket a kényszermunka, amiről kijelentették, hogy csodákat tett, és átalakította az „emberi nyersanyagot".

Az írók megismételték a bűncselekményekről és a munkatáborok szükségességéről zengett mondatokat: „A bűnözés a régi gyalázatos viszonyok terméke, a mi országunk azonban szép, erős és *nagylelkű*, méltó arra, hogy *felékesítsük*." Akiket arra kényszerítettek, hogy a csatornaépítésen dolgozzanak, azokból új ember „kovácsolódik". A börtönbüntetés többé nem pusztán rácsok mögött eltöltött időt jelent, mert a kényszermunka a „tudat valódi átalakítását és az építők büszkeségét" eredményezi. Gorkij és a szerzői kollektíva egyetlen halálesetet sem említett a Belomor-csatorna építése kapcsán.[26]

George Bernard Shaw 1931-ben ideutazott, hogy szemügyre vegye a szocialista kísérlet csodáit. Keresztülrohantak vele a táborokon, melyeket néhány órával azelőtt tettek gyorsan rendbe. Lenyűgözték Shaw-t, aki teljes szívből ajánlotta a sztálinista szocializmust barátainak, Sidney és Beatrice Webbnek, akik szintén részt vehettek egy kiránduláson még abban az évben.[27]

A Gulag ötvenhárom táborral rendelkezett 1940-ben, melyek némelyike óriási volt. A Bamlag például egy „mozgó" tábor volt, melynek feladata kétezer kilométer hosszú vasútvonal építése volt a Bajkáltól keletre, az Amurig. Az 1939-ben 260 000 főt számláló raboknak azt a lehetetlen feladatot tűzték ki, hogy négy hónapon belül végezzenek a vasútvonal építésével, mindezt nem csak a megfelelő gépek nélkül, hanem kellő ruházat és cipő hiányában. A *zek*ek ismét tízezrével veszítették életüket.[28] Az emberi élet ugyanazon hasznosításának ugyanazon haszontalansága és pazarlása volt megfigyelhető e hatalmas léptékű vasútvonal építése során, mint a csatornák építésekor.[29] Az előbbi vasútvonal minden értelemben kivívta magának a „halott vasútvonal" kifejezést. A hatalmas erőfeszítések ellenére az eredmények „jelentéktelenek voltak".[30]

Hosszú időn át szigorúan titkos volt a Gulag-rabok száma, azonban nemrégiben ráleltünk a hivatalos adatokra. Azonban ezt is óvatosan kell kezelni, mivel a szovjet adatrögzítés nagyon gondatlan volt. A történészek napjainkban összeadják a Gulag-táborokban élők számát a „munkatelepekével". Vagyis a Gulag már említett lakosságán kívül sokan e helyeken raboskodtak. A birtokunkban lévő számok azt mutatják, hogy 1935-től a

telepek lakossága 240 000 és 885 000 fő között alakult. 1938-ban közel kétmillió ember volt együttesen a Gulag-táborok és telepek rabja.[31]

Ha teljes képet szeretnénk kapni az érintettek számáról, akkor nem szabad megfeledkeznünk a statisztikusok által „ki- és bevándorlóknak" nevezett emberekről sem, vagyis azokról, akiket elengedtek (mert betegek vagy öregek voltak), és azokról, akiket évente új emberekkel pótoltak. Ebből kifolyólag ha minden évben 400 000 ember távozott a táborokból, és ugyanannyi új rab érkezett helyükre, és csak a tábor első napján fennálló létszámát vesszük figyelembe, akkor kihagyjuk a számításból azt a 400 000 embert, akinek szintén el kellett viselnie a megpróbáltatásokat. Így tehát nehéz biztosan megállapítani, hogy hányan voltak valaha táborok rabjai.

A nagy többséget a 19 és 40 év közötti férfiak alkották. Az 1930-as években a nők átlagosan a tábor lakosságának 6,7 százalékát tették ki.[32] A nők sorsa szörnyűséges volt. Az őrök és a foglyok is inzultálták őket, a nemi erőszak és a szexuális megbecstelenítés hétköznapi eseménynek számított, és sokuk arra kényszerült, hogy egy vagy több férfinak felajánlja szolgálatait a védelemért cserébe.

A Gulag-rendszerben a korhatár ismeretlen fogalom volt. A fiatalkorúakat számos „bűncselekmény" miatt küldhették a táborokba vagy a telepekre, így akár hajléktalanság vagy árvaság, az útlevéltörvény megszegése vagy kisebb tolvajlás miatt is.

„A represszió alá vont személyek családtagjait" *(cslen szemji represszirovannogo)*, a gyermekeket is beleértve, a terror során nem kímélték. Ami velük történt – hiába voltak akár az ügy mellett elkötelezett, fiatal kommunisták –, azt jól érzékelteti Anton Antonov-Ovszejenko példája. Apja, Vlagyimir, régi bolsevik volt, aki részt vett a Téli Palota 1917-es megrohamozásában; a polgárháborúban a Vörös Hadsereg parancsnokaként szolgált; tizenkét éven át pedig szovjet nagykövetként külföldön. 1937-ben visszahívták, sok más régi bolsevikhoz hasonlóan letartóztatták és kivégezték. Fia, Anton, tizenhét éves volt akkoriban, a Komszomol tagja, igazi fanatikus. Nem tudta elfogadni apja bűnét, ugyanakkor hitt Sztálin nevének „szentségében". Apja letartóztatása beszennyezte nevét, ezért 1940-ben letartóztatták, majd szabadon engedték, ám 1941 júniusában a német támadást követő napon ismét letartóztatták. A következő tizenkét évet Gulag-táborban töltötte. Mindez annak ellenére történt, hogy Sztálin 1938 tavaszán megtette híres kijelentését, miszerint a „fiú nem felelős apja bűneiért".[33]

PILLANTÁS A GULAGRA

Ukrajnában Viktor Kravcsenko üzemgazdász megmenekült a tisztogatástól és a helyi NKVD karmaitól. Sohasem tartóztatták le, azonban üzemvezetőként Szverdlovszk (korábban Jekatyerinburg) közelébe, az uráli Pervuralszkba küldték, ahol megismerkedett a szívességek rendszerével, a mindenbe beavatkozó NKVD-vel és a koncentrációs táborokkal. A vasútállomástól induló rövid útról a következőt írta:

> Hirtelen megláttam egy koncentrációs tábor szögesdrót kerítését néhány száz méternyire az úttól. Megállítottuk az autót, hogy jobban szemügyre vehessem. A tábor, melyet zord barakkok sokasága tarkított egy erdőbeli tisztáson, kihaltnak, síri csendesnek látszott. Hatszögű volt, és mind a hat sarkában őrtorony állt, nagy keresőreflektorral és géppuskával.
>
> – Hol vannak a rabok? – kérdeztem kísérőmet.
>
> – Ebben a napszakban dolgoznak – felelte. – Néhányan a mi gyárunkban vannak, a többiek más üzemekben, bányákban és építkezéseken. Viktor Andrejevics, úgy látom, még nem járt az Urálban! Jobb, ha hozzászokik, hogy mindenütt rabok vannak.[34]

Egy napon Kravcsenko kollégáival kirándulni ment, és hamar belebotlottak „egy mocsaras területbe, ahol háromszáz rab dolgozott, sokuk nő. Az összes szerencsétlen leírhatatlanul piszkos és furcsa ruházatú volt, sokan térdig álltak a sáros vízben. Tökéletes csendben dolgoztak a legprimitívebb eszközökkel, és teljes közönnyel viseltettek a két idegen iránt."[35]

Nyáron Kravcsenko két látogatót – mindketten párttagok – vitt el a közeli szép folyó megtekintésére. „Egy kis dombon" találták magukat, „mely egy szögesdróttal övezett, erdei tisztáson álló területre nézett, megközelítőleg százméternyire a folyóparttól. Szokás szerint a négyszög sarkaiban négy torony állt. Szuronyt szegező őrök voltak mindenhol. A terület távolabbi végén több száz rab, férfiak és nők egy sor új barakk építésén fáradoztak. Kirándulásunk ott és akkor véget ért. Elment a kedvünk a folyó megtekintésétől, és csendben visszahajtottunk Pervurlarszkba".[36]

A Szverdlovszk körüli régió, ahogy Kravcsenko nemsokára rájött, olyan terület volt, ahol a koncentrációs táborokat a legnagyobb mértékben alkalmazták. Úgy tűnt, hogy minden irányban legalább kétezer fogollyal megtöltött tábor húzódik. A foglyoknak mindennap vagy tíz kilométert kellett megtenniük a munkavégzés helyére, az időjárási viszonyoktól függetlenül.

A közeli Magnyitogorszkban, az ötéves terv keretében a semmiből felhúzott ipari központban is voltak koncentrációs táborok. Egykori kulákok éltek egy speciális munkatelepülésen *(spectrudposzelok)*. Az 1930-as évek elején a városban megközelítőleg 30-50 ezer szerencsétlen élt szögesdrótok mögött. 1932–1933 telén a kulákoknak sátrakban kellett lakniuk, és a becslések szerint négy- vagy ötezer munkás halt meg. A tíz év alatti gyermekek közül egy sem maradt életben. A halottakat minden évben újonnan érkezetekkel pótolták, így a telep létszáma állandó volt. Az 1930-as évek végén becslések szerint még 30 000-en éltek ebben a táborban.[37] Az 1930-as évek során a kulákok a lehető legtöbbet hozták ki szörnyű helyzetükből, és végül eltávolították a szögesdrótot és a fegyveres őröket. Azonban továbbra is „nyomorúságos" fabarakkokban éltek, és vissza kellett fizetniük az államnak a táboruk építési költségeit.[38]

Annak ellenére, hogy a magnyitogorszki kulákok szavazati jogot kaptak, útlevélhez csak negyedük jutott, így 75 százalékuk nem tudta elhagyni a várost. Az évek során, amikor az átlagemberek is szenvedtek a hiánytól, az egykori kulákok, a társadalmi számkivetettek még rosszabb helyzetben voltak.[39] 1932 és 1940 között hivatalosan 389 521 ilyen „különleges telepes" vesztette életét.[40]

Magnyitogorszkban létezett még egy különálló javítótelep (ITK), mely szintén a Gulaghoz tartozott, és a „káros elemeket" őrizte.[41] Egy amerikai kommunista turista, John Scott egy napon negyven vagy ötven ortodox papból álló csoport „furcsa látványára" lett figyelmes, akik „piszkos, foszlott, fekete csuhát viseltek". Scott közönyösen megjegyezte, hogy „csákánnyal és lapáttal dolgoztak egy kisebb dombon. Egy tömpe orrú béresgyerek egy régi puskával ölében, buckán ülve felügyelte őket, nyugodtan. Megkérdeztem egyiküket, hogy miért került ide, de nem kaptam választ."[42]

Scott nem érzett együtt a szerencsétlenekkel, és úgy tűnt, nem hatotta meg, hogy „gabonaégetés vagy valami félig politikai, félig büntetőjogi vád miatt kerültek ide".[43]

Az 1933 körül rövid ideig, néhány évig fennállt magnyitogorszki ITK „hivatalosan" 26 786 telepest fogadott. A velük való bánásmódot jól tükrözte fizikai állapotuk, ami feltűnően siralmas volt; amikor szökni próbáltak, könnyűszerrel fogták el őket.[44]

Az egész Szovjetunió területén 425 ilyen javító tábori telep létezett, ahol összesen 315 584 ember élt. Eredetileg rövid időre elítélt nőknek és férfiaknak szánták, ám ez megváltozott. A szovjet szentírás a bűncselekményekkel kapcsolatban úgy hangzott, hogy az emberek munka révén „gyógyulhattak meg", ám a valóságban olyan kevés élelmet kaptak és olyan sokat kellett dolgozniuk, hogy sokan közülük meghaltak.[45]

Sztálint és a többi vezetőt a népbiztosságokról kérésekkel bombázták további „olcsó" Gulag-munkaerő iránt. 1940 júliusában a párt Összoroszországi Központi Bizottságának ülésén Sztálin az ellenvetéseit hangoztatta. A távoli helyeken elfogadhatónak nevezte az ilyen munkaerő alkalmazását, azonban a városok tekintetében már bizonytalanabb volt: „Valahol bűnöző dolgozik, aztán egy nem bűnöző dolgozik ott. Nem vagyok ebben biztos. Azt mondanám, hogy ez nagyon nem praktikus, és egészében véve nem helyes." Felvetései kicsinyesek voltak és hatástalanok. A kényszermunkaerőt tovább alkalmazták a Sztálin által helytelenített programokban.[46]

A Gulag-táborok nem pusztán az ország északi vagy keleti szegletében, hanem annak minden részén megtalálhatóak voltak. Az 1939-es népszámlálás arról tanúskodik, hogy több mint 100 000-en éltek Gulag-táborban a fővárosban vagy annak közelében, melybe beletartozott a moszkvai NKVD 16 551 „tábori, börtönbeli és telepbeli rabja", valamint további 91 080, a moszkvai régiós NKVD irányítása alatt álló személy.[47] Az országot keresztül-kasul lefedték.

A TERROR „MÉRÉSE"

Az 1930-as, az 1941-ben kitört háború előtti évek terrorja mértékének megbecslésére alkalmas egyik módszer a Gulag-foglyok nemrégiben nyilvánosságra hozott számának vizsgálata. Ebbe beletartozik a tábori cenzus, melyet minden év január 1-jén tartottak. A rendszer évenként növekedett az 1937-es jelentősebb kivételtől eltekintve, amikor temérdek embert kivégeztek. Az NKVD javító-nevelő munkatáborainak rabszáma 1941. január 1-jén érte el csúcspontját, amikor a népszámlálás 1 500 524 rabot mutatott ki. A munkatelepeken további 429 000-en éltek, 488 000-en pedig börtönökben.

A Gulag-rendszer összes egysége 1941. júniusig összesen négymillió embert tartott fogva, további kétmillióan pedig javító-nevelő munkában vettek részt. Az utóbbiak fizetésüknek csak töredékére voltak jogosultak, túlnyomó részét az állam visszatartotta. Állandó rettegésben éltek, hiszen a szabályok legkisebb megszegése is börtönbüntetést vont maga után.[48]

A Gulag-tábori foglyoktól eltekintve 1930 és 1941 között megközelítőleg 20 millió embert (beleértve az ismételt bűnelkövetőket is) „ítéltek el" így vagy úgy. Felidézhetjük, hogy az 1939-es népszámlálás során 37 500 000 családot és négymillió egyedülálló felnőttet rögzítettek. Ha az „elítéltek" számát összevetjük ezekkel az adatokkal, akkor látható, hogy minden második család egy vagy két tagját letartóztatták, kivégezték vagy elzárták.[49]

A munkafegyelem érvényesítése a terror egy újabb oldalát testesítette meg. 1938-ban kötelezővé vált a munkás elbocsátása és munkásszállásról való kilakoltatása, amennyiben három alkalommal késett a munkából. 1939-ben ezt azzal fokozták, hogy kriminalizálták a helytelen munkahelyi viselkedést. Kötelező munkanaplót vezettek be, hogy a dolgozókat figyelemmel kísérhessék.[50]

1940 júniusában rendeletet hoztak a „nyolcórás munkanapról, hétnapos munkahétről és a munkahely önkényes elhagyásának tilalmáról". A több mint húsz percet késő dolgozókat (többek között a tanárokat is) hat hónapnyi „javító-nevelő munkára" ítélhették. Ezenkívül a fizetésüket 25 százalékkal csökkenthették, és akár négy hónapra börtönbe is küldhették őket. Ezt a mindenkit nyomás alatt tartó rendeletet gyűlölték az emberek a legjobban.[51]

Augusztus 10-én egy új rendelet tovább fokozta az olyan bűnökért kiszabható büntetést, mint a hanyag munka, a kis összegű lopás és a „huliganizmus". A vádlottakat akár három évre is táborba küldhették, de egyéb büntetéseknek is alávethették őket. Figyelembe véve a felügyelő tisztviselők önkényességét és gyakori korruptságát, továbbá a rendőrség zsarnokságát, az új rendelet révén az átlagos polgárok sokkal sérülékenyebbé váltak a rendszer kiszámíthatatlanságával szemben.

A fegyverkezési biztos, Borisz Vannyikov meggyőzte Sztálint, hogy ezekre a lépésekre szükség van a munkaerő irányítás alatt tartásához. A nagy terror aláásta a vezetők hatalmát, mondta, ezért a fegyelmet helyre kellett állítani.[52] Sztálin beleegyezett, ám nem túl könnyen. Ahogy gyanította, az új szabályok népszerűtlenek voltak, és a fegyelmezetlen munkások bíróság elé állítása leterhelte a bírósági rendszert. Az első évben a késési

rendelet hárommillió vádemeléshez vezetett (a teljes munkaerő megközelítőleg 8 százalékát érintette), aminek fele börtönbüntetéssel végződött. Kisebb büntetéseket is kiróttak a későkre, például a felszíni fejtéseken dolgozó munkásokat a lenti bányába küldték.[53] A táborba küldött „huligánok" száma 1940-ben az 1939-es szint kétszeresére emelkedett.[54]

Wolfgang Leonhard, az akkoriban Moszkvában diákként élő hívő kommunista szerint az új rendelet „olyan központi helyet töltött be a Szovjetunió minden lakosának életében, hogy mást szinte észre sem vettek. Franciaország elbukása, Anglia légi bombázása, a balti államok szovjet erők általi megszállása és szovjet-köztársaságokká tétele, Besszarábia megszállása és Bukovina északi részének a Szovjetunióhoz csatolása mind-mind jelentéktelennek bizonyult az úgynevezett munkakerülők, dologtalanok és bomlasztó elemek elleni harchoz képest".[55]

A náci invázió kezdetekor az NKVD jelentette: a moszkvai munkások dacosan úgy vélekednek, hogy „amikor Hitler majd elfoglalja városainkat, akkor olyan plakátokat fog kitenni, hogy »én nem fogok munkásokat bíróság elé állítani, mint ez a kormány, csak azért, mert huszonegy percet késnek a munkából«".

Az ilyen vélekedések keveredtek a kommunistáktól és a zsidóktól való megszabadulás hangjaival, ami arról tanúskodik, hogy az antiszemitizmus és az antibolsevizmus milyen végzetes módon elegyedett ezekben a veszélyes időkben.[56]

Sztálin aggódott a vidék termelékenységét illetően. Amikor tudomást szerzett a gondok folytatódásáról, általában azzal a magyarázattal szembesült, hogy a kollektív gazdaságokban dolgozók többet foglalkoznak saját apró magánterületeikkel, mint a nagy közösekkel. Egy 1939. május végén, A. A. Andrejev vezetésével zajlott nyomozás jelentése szerint a parasztok veszélyeztetik a kolhozok működését a saját tevékenységük javára. Sokan egyáltalán nem dolgoztak teljes munkaidőben a kollektív gazdaságban, egy részük néhány napnyi munkát végzett, míg mások darabbérért dolgoztak. Sztálin és a többi vezető elborzadt, és az Andrejev jelentése nyomán tartott megbeszélésen a parasztokat a „kényszerítés", „kötelezés", „korlátozás", „presszionálás" és „államosítás" révén szándékoztak rávenni a nagyobb termelékenységre.[57]

17.

„TISZTOGATÁS" A SZOVJET ELIT KÖRÉBEN

Lenin kezdte el azt a tradíciót, hogy a pártot megtisztítja a vele egyet nem értőktől. 1919-ben a párt tagjainak 10-15 százalékát kizárták, bár néhány önkritikát gyakorló személynek megengedték, hogy ismét taggá váljon. 1921. szeptember 20-án azt követelte, hogy tisztítsák meg a pártot a „gazemberektől, az elbürokratizálódott, tisztességtelen, ingatag kommunistáktól és mensevikektől, akik átmázolták a homlokzatot, de lelkükben mensevikek maradtak".[1] Ez az – arányait tekintve – valaha volt legnagyobb tisztogatás a tagok 25 százalékának elvesztéséhez vezetett. Ezt öt másik követte az 1920-as évek végén, melynek során 3-13 százalék közötti embert távolítottak el „ellenőrzés" *(proverka)* vagy „tisztogatás" *(csisztka)* során.

Az eltávolítás indokai ugyan eltérőek voltak, ám a társadalmi származás rejtegetése előkelő helyen szerepelt. A korrupciót főbűnnek tartották, ahogy a pártfegyelem megszegését is, ám még a „passzivitást" is elítélték. A különböző „elemektől" való megtisztítás az 1930-as évekig folytatódott, amikor annak politikai jelentősége megnövekedett, mivel a párt tagjai akkorra a társadalomban már vezető pozíciókat töltöttek be.

PÁRTTISZTÍTÁS SZTÁLIN ALATT

A párt tömegpárttá vált, 1929-ben, az első ötéves terv idején a tagság elérte az egymilliót, nem számítva a tagjelölteket, akik általában a rendes tagság egy- és kétharmada között mozogtak. 1933-ra a tagok száma 2 203 951-re, a tagjelölteké 1 351 387-re emelkedett. A párt alulreprezentált volt vidéken, ami a parasztok kommunizmussal kapcsolatos általánosságban negatív véleményét tükrözte. A nők szintén alulreprezentáltak voltak, ami valószínűleg annak az állandó társadalmi attitűdnek köszönhető, hogy nem voltak hajlandóak a férfiakkal egyenrangúnak kezelni őket. 1932-re azonban így is félmillió női taggal rendelkezett a párt, ami a teljes létszám 15,9 százalékát tette ki.[2]

A tisztogatásokat a párton belül, magának a pártnak az irányításával, moszkvai irányelvek mentén hajtották végre. Egyes helyi vezetők el akarták kerülni a hangulat túlzott felkorbácsolódását, mindazonáltal, a szmolenszki pártbizottság egyik levele alátámasztja, hogy az 1935. közepi események során a párt nem akarta a „pártdokumentumok ellenőrzésének munkáját leleplező hadjáratta változtatni". A cél a „párttudatosság" felkeltése és az „egység" erősítése azáltal, hogy sorait „minden idegen és korrupt elemtől megtisztítjuk". Az ilyen folyamat a gyakorlatban nehezen volt kontrollálható.[3]

A titkosrendőrség részt vett az 1935-ös tisztogatásban, melyet Jezsov, „a pártdokumentumok ellenőrzéséért" felelős főnök irányított. Decemberben jelentette, hogy 177 000 tagot (a teljes tagság valamivel kevesebb mint tíz százalékát) távolítottak el. 15 218-at letartóztattak.[4] Sztálin szerint Jezsov talán túl messzire ment, valójában azonban még mélyebb sebeket akart ejteni.

Sztálint 1936 elején tájékoztatták, hogy az 1929-től száműzetésben élő Trockij szimpatizánsai révén igyekszik tevékenykedni, és továbbra is befolyásolni próbálja a Szovjetunióban zajló eseményeket. Számos csúcsvezetőt letartóztattak, amiért részt vettek ebben az „összeesküvésben", melynek állítólag a már bebörtönzött Kamenyev és Zinovjev is részese volt. 1936. július 29-én a Központi Bizottság tájékoztatta a helyi és a regionális bizottságokat, hogy lelepleztek egy „trockista–zinovjevista" összeesküvést, melynek célja nyolc országos vezető, köztük Sztálin, Kliment Vorosilov és Kaganovics meggyilkolása volt. A pártot felszólították, hogy tanúsítson „megfelelő bolsevik éberséget", és állítsa meg a „kommunizmus álcája mögött" tevékenykedőket.[5]

A Központi Bizottság levelének megtárgyalását követően a régiókból özönlöttek a feljelentő levelek. Moszkva erre azzal reagált, hogy „a párt minden tagja összpontosítsa figyelmét pártunk és a munkásosztály aljas ellenségeinek utolsó maradványai elleni harcra, továbbá a bolsevik forradalmi éberség minden lehetséges eszközzel való fokozására".[6]

KIRAKATPEREK

Az a bizonyos levél szolgált az 1936. augusztus 19. és 24. között zajló első jelentős moszkvai kirakatper alapjául. Zinovjevet, Kamenyevet és további tizennégy pártvezetőt azzal vádoltak, hogy Trockij utasítására „terrorista" központokat szerveztek. A színfalak mögött Sztálin kidolgozta, hogy pontosan minek kell történnie. Számos készséges tettestárssal rendelkezett. Kaganovics, aki a tárgyalás közeledtekor üdült, azt írta Sztálinnak július 6-án, hogy a vallatásokat elolvasva biztos benne, hogy „a bűnbanda legfőbb felbujtója a hitvány söpredék Trockij. Itt az ideje, hogy őt törvényen kívülinek deklaráljuk, és kivégezzük a börtönben lévő többi gazembert".[7]

A per egyik jellemző vonása az volt, hogy az összes vádlott nyilvánosan bevallotta a megfigyelők többsége által képtelenségnek tartott tettek elkövetését. Emellett rávallottak másokra, például Buharinra, Alekszej Rikovra, Mihail Tomszkijra (vezető jobboldaliak), Karl Radekre (jól ismert balos) és számos tábornokra. Nem egyszerre állították őket bíróság elé. Tomszkij öngyilkosságot követett el egy nappal azután, hogy nevét Visinszkij főügyész megemlítette.[8]

Az öngyilkosság lett az egyik módja annak, hogy a vádlottak elutasítsák a vádakat, ám a Központi Bizottság 1936. decemberi ülései során Sztálin kijelentette, hogy ezzel csak beismerik bűneiket. Próbálják „eltüntetni a nyomokat maguk után", hogy „eltereljék a párt figyelmét, csökkentsék éberségét, és haláluk előtt még egy utolsó alkalommal megtévesszék a pártot". Nem áldozatként tekintettek rájuk, mert Sztálin közölte a bizottsággal, hogy félelemből vetettek véget életüknek, attól tartva, „hogy mindenre fény derül". Sztálin kijelentette, hogy az öngyilkosság egyszerű módszere annak, hogy „utolsó alkalommal szembeköpjék és félrevezessék a pártot".[9]

Számos átlagos tag is magáévá tette e kegyetlen megközelítést. Az Urálban például egy gépgyár igazgatója így nyilatkozott 1937 elején egy helyi tisztviselő haláláról: „Ezekben az időkben nem hihetünk a búcsúleveleknek – még ezek is hamisnak bizonyulnak. Az öngyilkosság elkövetésével az egyén megpróbálja a pártot veszélyeztetni, és azt mondani, hogy a politikai bűnök elkövetőivel szembeni rossz bánásmód révén a párt tönkreteszi az embereket, és arra kényszeríti őket, hogy pisztolyt szegezzenek saját fejükhöz." Megállapította, hogy ebben az esetben is „pártellenes gesztusnak kell tekinteni az öngyilkosságot".[10]

Sztálin Kaganoviccsal folytatott levelezése felfedi a koncepciós perekben betöltött szerepét. Segített megfogalmazni a vádakat, döntött a védők listájáról, bizonyítékokat fabrikált, és előre megírta az ítéleteket. Sőt, ő diktálta Visinszkijnek a nagy finálét jelentő, érzelmes beszédét is, csiszolva annak stílusát.[11]

Sztálin nyilvános tárgyalást akart, hogy meggyőzhesse a világot arról, hogy ezek az egykori „ellenzékiek" ellenforradalmat akartak véghezvinni, és idegen kormányok ügynökeiként tevékenykedtek. A sajtóbeli őrület a bírósági tárgyalás utolsó napján azzal a főcímmel érte el csúcspontját, mint „Tiporjuk el az undorító férgeket! Le kell lőni a veszett kutyákat!" A szerencsétlenek mindegyike kegyelmet kért. Kamenyev olyan messzire ment, hogy azt mondta, „bármi legyen is az ítélet, igazságosnak tartom". Azt mondta fiainak, hogy sohase forduljanak vissza, hanem „menjetek előre... kövessétek Sztálint!"[12]

Lev Kopelev, a későbbi disszidens naiv volt. Azonnal felhagyott az általa ártatlannak tartott emberekkel való kapcsolattartással, amikor kizárásukról „döntöttek egy magasabb szükség miatt". A fenntartások ellenére a „szabály továbbra is megmaradt: rendíthetetlen hűség az eszme", vagyis a kommunizmus és Sztálin, az általa létrehozott „bálványkép" iránt.[13] A „bolsevik pártöntudat" – egy misztikus elképzelés – a kételyek elfojtását, a párt parancsainak és rituáléinak „vasfegyelmét és hű betartását" jelentette.[14]

Miközben zajlott az első jelentős kirakatper, Sztálin és csatlósai már a következőt készítették elő. Georgij Pjatakov nehézipari népbiztoshelyettest szeptember 12-én letartóztatták. Sztálin régi szövetségese és grúz barátja, Szergo Ordzsonikidze nehézipari népbiztos hiába próbálta lassítani a folyamatot: Pjatakov, aki egykor Trockij támogatója volt, hamarosan „beismerte" szerepét az állítólag Sztálin ellen tervezett összeesküvésben.

Jezsov a Központi Bizottság decemberi ülésén felfedte a „tényeket", melynek nyomán olyan kulcsfontosságú vezetőket tartóztattak le, mint Pjatakov, Radek, Grigorij Szokolnyikov és Leonyid Szerebrjakov. Állítólag ők képezték a „tartalékot" arra az esetre, ha a fő összeesküvőket elkapnák. Jezsov kijelentette, hogy kapcsolat áll fenn e csoport és több száz pártvezető között. Pjatakovot „elvetemült fasisztának" és „degenerált kommunistának" nevezte. Jezsov ragaszkodott hozzá, hogy „meg kell fojtani ezeket a disznókat!"

Az ülés során zűrzavar támadt, amikor valaki a népszerű Buharinról kérdezett. Sztálin szerint Buharin vissza akarja állítani a kapitalizmust, vissza akarja hozni a magánvállalkozásokat, sőt még ennél is rosszabbat akar. Annak ellenére, hogy Buharin és a Központi Bizottság egyéb tagjai válaszolhattak, nem tűntek meggyőzőnek, részben annak köszönhetően, hogy valóban kritikusak voltak Sztálinnal szemben. Legalábbis úgy vélték, hogy a Szovjetunió Sztálin égisze alatt gyorsabb ütemben államosít, mint ahogy az fenntartható lenne. Sztálin összegző beszéde nyugodt és hűvös volt, ám alig hagyott kételyt afelől, hogy ő maga is úgy véli, Buharin és szövetségesei éppoly bűnösök, mint amilyennek Jezsov beállította őket.[15]

Vajon mi képezte az ügy lényegét? Sztálin a társadalom radikális átalakítását kívánta végrehajtani. Buharin és a „jobboldal" ezt ellenezte, úgy gondolták, hogy túl messzire megy, míg a sztálinisták által „baloldalnak" (egykor Trockij szimpatizánsai) nevezettek úgy vélték, hogy Sztálin nem megy elég messzire, és túl sok engedményt tett a „kapitalizmus" javára. A vita minden alkalommal fellángolt, amikor valamilyen szakpolitika nem működött. A „bal" és a „jobb" eltávolodott Sztálintól, aki a tisztogatásokkal csapott vissza.

1936 végén és a következő évben sokan úgy érezték, hogy valamiféle nemzeti vész közeleg, legyen az háború, éhínség, esetleg mindkettő. Aggodalmukat a kudarcot vallott 1936-os aratás táplálta, ami élelmiszerért való sorban állást és a pánik szélén egyensúlyozó kétségbeesést eredményezett.[16]

Az NKVD leveleket csípett el, melyekből a helyzetről alkotott metsző véleményeket gyűjtött ki. Ilyenek voltak a következők:

„Azt kívánom, hogy bárcsak háború kezdődne. Én lennék az első, aki a szovjet kormány ellen menne."

„Miklós cár ostoba volt, de a kenyér olcsó volt és fehér, és nem kellett sorbaállni érte. Annyit vehettél, amennyit csak akartál."

„A szovjet kormány és Sztálin úgy viselkedik, mintha rabszolgák lennénk. Pont mint régen, amikor a parasztok a földesuraknak dolgoztak, most a kolhoznyik [kolhoz munkása] dolgozik, amíg össze nem esik, de senki nem tudja, miért, mert kenyeret, azt nem kap."

„Micsoda élet! Ha Trockij lenne a vezető, jobban kormányozna, mint Sztálin."

„Hitler nemcsak a Szovjetuniót, hanem az egész világot hatalma alá fogja keríteni, mi pedig akkor kezdünk majd élni. Most csak a vezetőknek van életük."[17]

Ezek az elégedetlenséget jelző, szervezetlen hangok Sztálin ellenségeinek támogatását sugallták, ezáltal a lehetséges vezetők eliminálása lehetőséget kínált számára diktatúrája megszilárdítására, a veszélyektől való megszabadulásra.

A FASIZMUS „CINKOSAI"?

A második nagy kirakatperre Moszkvában 1937. január 23. és 30. között került sor. Ezúttal a vádlottak padján Pjatakov, Radek, Szokolnyikov és Szerebrjakov mellett több tucatnyian foglaltak helyet. Visinszkij főügyész találkozott Sztálinnal, hogy kidolgozza a részleteket, még azt is leírta, hogy miként utánozza Sztálin hangnemét. Visinszkij azt az utasítást kapta, hogy ne hagyja „fecsegni" a vádlottakat, hanem „fojtsa beléjük a szót".

A vádlottak ismét beismerték bűneiket, még kegyelmet sem kértek. Egyikük azt mondta: „Nincs szükségem megbocsátásra. A proletár bíróságnak nem kell és nem szabad megkímélnie az életemet... Egyetlen dolgot akarok: nyugodtan menni a kivégzőhelyre, és véremmel lemosni a szülőföld elárulásának szégyenfoltját."[18]

A kirakatper kellékeként vezették fel a védelem képviselőjét. Érdemes áttanulmányozni egy ilyen védőbeszédet, hogy megértsük, miről is szólt egy ilyen megrendezett tárgyalás. Ilja Braude a következő kijelentéseket tette:

> Bíró elvtársak, nem fogom elrejteni Önök elől, hogy milyen kivételesen nehéz és mérhetetlenül kemény feladata van a védelem képviselőjének ebben az ügyben. Elvégre, bíró elvtársak, a védelem képviselője először is és legfontosabb szerepében a Haza gyermeke, a nagyszerű Szovjetunió polgára, és azokban az érzésekben – a mérhetetlen megbotránkozásban, a dühben és elborzadásban –, amelyek az egész országot, az időseket és a fiatalokat is megrázták, ezekben az érzésekben a védelem képviselői elkerülhetetlenül osztoznak...
>
> I. A. Knyazevet védem, a vasút vezetőjét, aki a japán hírszerző szolgálat kedvében járva kisiklatta a munkásokat és a Vörös Hadsereg katonáit szállító vonatokat. Nem rejtegetem, hogy az ügy tanulmányozása során, a dokumentumokat lapozgatva, Knyazev vallomását hallgatva elképzeltem a vasúti kocsik kisiklatás miatti összeütközését, hallottam a Vörös Hadsereg haldokló és sérült katonáinak sóhaját... A sarokba szorított Knyazev beleegyezett, hogy csatlakozik az ellenforradalmár trockista szervezethez. Ezzel kezdetét vették Knyazev hitvány tettei, melyeket a trockista terrorszervezet utasításaira cselekedett.[19]

A végeredmény előre el volt döntve. 200 000 főből álló tömeg követelt vérontást a Vörös téren január 29-én, a –27 °C-os hideg ellenére. „A bíróság ítélete a nép ítélete" feliratú transzparenseket vittek magukkal.

Nyikita Hruscsov, Sztálin egyik legelvetemültebb végrehajtó embere mondott beszédet a tömegnek, és szenvedélyesen becsmérelte a „júdás Trockijt". A bűnösök „azzal, hogy Sztálin elvtársra emelték kezüket, az emberiség legjobbját támadták meg, hiszen Sztálin a remény... Sztálin a mi lobogónk. Sztálin a mi akaratunk, Sztálin a mi diadalunk!"[20]

Szergo Ordzsonikidze, Sztálin régi barátja is belekeveredett az ügybe. Január 31-én az öngyilkosság mellett döntött, ami baljós jelül szolgált a többiek számára.

Buharin sorsát jelenlétében, a Központi Bizottság február 23-ával kezdődő plénuma előtt tárgyalták meg. Az ülésre Ordzsonikidze öngyilkossága és Pjatakov kivégzése vetett árnyékot. Molotov Buharin beismerését követelte. Amennyiben ezt nem teszi meg, azzal „fasiszta bérenc" voltára szolgáltat „bizonyítékot".[21] Vorosilov „piszok gazembernek" nevezte egykori barátját. Sztálin felszólította Buharint, hogy „kérjen bocsánatot a Központi Bizottságtól".[22] Egy bizottság hozzáfogott Buharin és Rikov ügyének kivizsgálásához, majd február 27-én a következő következtetéssel tért vissza: mindkettejüket „letartóztatni, kihallgatni, agyonlőni!"[23] Mindazonáltal az örökké számító Sztálin azt javasolta, hogy ügyüket adják át egy harminchat nyomozó kiválóság alkotta különleges bizottságnak.

A harmadik nagy kirakatper – melyet általában a huszonegyek tárgyalásának neveznek – Buharint és az ún. „jobboldali-trockista blokk" egyéb fontos vezetőit, köztük Jagodát érintette. 1938. március 2-án vette kezdetét azzal, hogy Visinszkij a vádlott bemocskolásának új szintjére lépett. A Szovjetunió néhány nagyszerű írója és publicistája is bekapcsolódott az ügybe. Moszkvai írók nyílt levele egyenesen kijelentette: „Követeljük a kémek kivégzését! Nem engedhetjük meg, hogy a Szovjetunió ellenségei életben maradjanak!" Olyan illusztris írók írták alá, mint Borisz Paszternak, Mihail Solohov és Alekszej Tolsztoj. Vaszilij Grosszman, aki korábban Buharin közvetlen beavatkozása miatt menekült meg, azt kiabálta: „Nincs kegyelem a trockista korcsoknak, a fasizmus gyilkos cinkosainak!"[24] Visinszkij azzal összegzett, hogy Buharin „egy róka és egy disznó undorító keveréke".[25]

Buharin ártatlanságra vonatkozó kijelentései hasztalanok voltak. Az ítéletet március 13-án kimondták, és két nappal később őt, Rikovot, tizenhét másik embert, köztük a volt NKVD-főnököt, Jagodát, kivégezték. Ez volt az utolsó nagy kirakatper, ám a terror más szinteken javában zajlott tovább.

Lev Kopelev önéletrajzában beismerte, igazából nem gondolta, hogy

> Buharin és Trockij Gestapo-ügynökök lettek volna, vagy meg akarták volna ölni Lenint, továbbá biztos vagyok benne, hogy Sztálin sem hitt ezekben. Azonban én 1937 és 1938 tisztogatási tárgyalásait valamiféle előrelátó politika kifejeződésének tartottam, és hittem abban, hogy mindent összevetve Sztálin helyesen jár el, amikor végrehajtja e borzalmas lépéseket annak érdekében, hogy egyszer és mindenkorra véget vessen bármiféle politikai ellenzéknek. Ostromlott erőd voltunk. Egységesnek kellett lennünk, nem vacillálhattunk, nem kételkedhettünk. A legtöbb ember, a „széles tömeg" azonban nehezen értette a párton belüli jobb- és baloldal közötti elméleti különbséget. Mindkét oldal Lenint idézte, és hűséget fogadott az októberi forradalomnak. Ebből kifolyólag az ellenzéki vezetőket elhajlónak és gazembernek kellett feltüntetni, hogy az emberek meggyűlöljék őket.[26]

Viktor Kravcsenko – aki szkeptikusabb volt, mint Kopelev – a lényeget illetően egyetértett Buharin ügyében. Önéletrajzában elmondta, hogy akivel csak találkozott Moszkvában,

> a legkisebb jelentőséget sem tulajdonított a vallomásoknak. Ezek az emberek beleegyeztek, hogy bábként szerepeljenek egy politikai moralitási darabban, amely a legkisebb mértékben sem kapcsolódik a valósághoz. Sztálin pusztította személyes ellenfeleit, és sikerrel kényszerítette rá őket, hogy részt vegyenek saját megalázásukban és kiirtásukban is. Csodálkoztunk az általa alkalmazott módszereken. De még a pártemberektől sem várták el, hogy szó szerint higgyenek a tárgyaláson elhangzó vallomásoknak. Ez ugyanis a kommunisták között a veleszületett idiotizmus beismerésével lett volna egyenértékű. Legjobb esetben is szimbolikus, allegorikus értelemben fogadtuk el az agyszüleményeket.[27]

Figyelembe véve azt a légkört, melyben rendszeresen fedték fel idegen hatalmak összeesküvéseit, „logikusnak" tűnhetett, hogy a fegyveres erők is rejtenek külföldi kémeket. 1936 végétől az NKVD bizonyítékokat gyűjtött néhány legmagasabb rangú tiszt ellen. Kínzás révén olyan vallomásokra tettek szert, melyek (sok más személy mellett) Mihail Tuhacsevszkij marsallt, a polgárháború hősét és védelmi népbiztos-helyettest is belekeverték az ügybe. 1937. május 22-én letartóztatták, és Sztálin kifejezett engedélyével kegyetlenül megkínozták. Sztálin utasítást adott arra, hogy derítsék ki, mit tudott a marsall: „Lehetetlen, hogy teljesen egyedül cselekedett volna!"

A kicsikart vallomásokat annak rendje és módja szerint bemutatták Sztálinnak, hogy alátámasszák a gyanúkat. Ezután ő előterjesztette véleményét a Politbüróban, mely akkorra már pusztán formális „szavazást" tartott Tuhacsevszkij és mások kommunista pártból való kizárásáról. A vádak szerint a hitleri Németország érdekében részt vett egy „trockista-jobboldali [sic!]" összeesküvésben. Június 11-én egynapos tárgyalást tartott egy katonai törvényszék, mely Sztálin utasításainak megfelelően Tuhacsevszkijt és hét tábornokot halálra ítélt. A büntetést másnap kora reggel végrehajtották. Sztálin minden részletre figyelt, még a közvélemény reakciójának hangolására is. Táviratokat küldött a kommunista párt hivatalnokainak Szovjetunió-szerte azzal, hogy tartsanak ülést, és hozzanak határozatot „a büntetés legmagasabb fokának szükségességéről", azaz az árulók kivégzéséről.[28]

A következő kilenc napon 980 rangidős tisztet és politikai biztost tartóztattak le a „katonai összeesküvéssel" kapcsolatban. A represszió hulláma azonban tisztek még ennél is hosszabb sorára csapott le. Mint egy

egykori szovjet tábornok fogalmazott: „A parancsnokok zöme még viszonylag fiatal volt. A tiszti állomány színe-virága, többségük megjárta a polgárháború frontjait, létrehozta az új hadsereget." A szovjet fegyveres erőket mérhetetlen csapás érte ezzel.[29]

1937–1938-ban a tiszti állományból legalább 33 400 tisztet távolítottak el, akik közül 7280-at letartóztattak. Az elpusztítottak közül sokan a hadsereg és a haditengerészet legfelső parancsnokai közül kerültek ki, beleértve az ötből három marsallt, a tizenhatból tizenöt hadseregparancsnokot és a hatvanhétből hatvan hadtestparancsnokot. Ahogy a Tuhacsevszkij családban is történt, a feleségeket és gyermekeket is gyakran letartóztatták és megölték. Az egész ügyet Sztálin szorgalmazta, ám nem azért, mert úgy gondolta, hogy valóban puccsot terveznek. Motivációjául a hadsereg iránti folytonos bizalmatlansága szolgált.[30] A tisztogatás nem pusztán közvetlen károkat okozott a fegyveres erőknek, hanem kétkedést, demoralizációt és az akarat megbénulását idézte elő. A Szovjetunió bőségesen megfizette ezen értelmetlen mészárlás árát az 1941-es német invázió idején.

A Politbüro további negyven vagy annál is több koncepciós per megtartását hagyta jóvá 1937 második felében, és 1938-ban újabb harmincat rendeztek. Ezekben az esetekben a helyi és regionális pártvezetőket, továbbá az elit egyéb tagjait állították bíróság elé.

Grúzia példája jól láttatja, hogy mi következett ezután. Lavrentyij Berija pártfőnök az „ellenforradalmárok" nyomába eredt. A Moszkva által 1937 júniusában felhatalmazott Berija közölte a regionális NKVD fejével, Szergej Goglidzével, hogy a letartóztatottakat addig kell verni, amíg nem vallanak. Goglidze elbeszélte, mi történt ezt követően: „Ezután a grúz NKVD hozzáfogott a letartóztatottak tömeges veréséhez. Tetszés szerint verték őket. A jegyzőkönyvekben emberek nagy csoportjai elleni vallomások jelentek meg, és a vallomásokban megemlített személyek révén növekedett a letartóztatottak száma, ami az ügyek meghamisításához és a valóság teljes eltorzulásához vezetett."[31]

Az eredmények tragikusak voltak. Az 1937 májusában tartott grúziai tizedik pártkongresszus 444 tagjából 425-öt letartóztattak és agyonlőttek. A feleségeket és a gyerekeket szintén gyakran letartóztatták és megkínozták. A tisztogatás léptéke ezres nagyságrendekbe szökött. Egy szemtanú szerint a tbiliszi trojka 1937 során „sokszor nem bajlódott listák összeállításával és nyomozás lefolytatásával", melyeket Moszkvába küldött volna ellenjegyzésre. Ehelyett a trojka „a bűnösöket és ártatlanokat egyaránt a Szent Inkvizíció törvénye szerint ítélte el, és döntését Isten hatalmával hozta".[32]

A *rajon,* vagyis kerületi szintű kirakatperek különböztek a moszkvaiaktól, és nem mindig alapultak nyilvános vallomáson. A legabszurdabb vádakat hozták fel, és különös összeesküvési tervekre derítettek fényt. A vádakat szemtanúknak kellett alátámasztaniuk, a hatalommal nem rendelkezők lehetőséget kaptak az érvényesülésre, és nem volt hiány parasztoktól vagy más állampolgároktól származó panaszokból és feljelentgetésekből. A vidékiek nem pusztán „nyilvános akasztásra összegyűlt nézők" voltak, mivel gyakran ők szolgáltatták a terhelő bizonyítékokat.[33]

Bizonyos mértékig a helyi bíróságok megszüntették a bürokrácia egy darabját, azonban a rendszer alapvető struktúrája változatlan maradt. Ugyanez igaz a moszkvai nagyobb koncepciós perekre is. Mindazonáltal a tárgyalások és a tisztogatások lehetővé tették, hogy új emberek kerüljenek az elitbe, akik minden korábbinál nagyobb valószínűséggel voltak Sztálin hű támogatói.

SZTÁLIN ELMÉLETE A VÉGSŐ ÜTKÖZETRŐL

Buharin egykor a párt kedvencének számított, ezért a tőle való megszabadulás Sztálin számára elgördítette az utolsó akadályt is a korlátlan diktatúra útjából. Az ellene szóló bizonyítékokat Jezsov koholta, ám mielőtt Sztálin lesújtott volna, a Központi Bizottság ülést tartott 1937 február–márciusában.

Sztálinnak állást kellett foglalnia néhány kínos kérdésben, többek között abban, hogy ha az egy országon belüli szocializmus oly sikeres, akkor miért van olyan sok ellenség? Az egyik magyarázat szerint minél közelebb kerül a Szovjetunió a szocializmus eléréséhez, az ellenséges osztályok „maradványai" annál kétségbeesettebben küzdenek. Ezt az elméletet 1928-ban vázolta fel, majd a Központi Bizottság 1937. február–márciusi ülésén ismét szóba hozta. Így fogalmazott:

> Minél előrébb haladunk, minél több sikert érünk el, annál nagyobb dühre számíthatunk a legyőzött kizsákmányoló osztályok maradványaitól, és annál erősebb lesz az általuk folytatott harc, annál keményebben fognak megpró-

bálni ártani a szovjet államnak, és annál kétségbeesettebbek lesznek, ahogy a halálra ítéltek utolsó mentsvárába kapaszkodnak. Nem szabad megfeledkezni arról, hogy a Szovjetunióban a legyőzött osztályok maradványai nincsenek egyedül. Közvetlenül támogatják őket a Szovjetunió határain kívül lévő ellenségek… Ennek tudatában kell lennünk. Ők folytatni fogják kétségbeesett támadásaikat. Erre tanít minket a történelem. Erre tanít minket a leninizmus. Emlékeznünk kell erre, és ébernek kell maradnunk![34]

Ez az elmélet azon az elképzelésen alapult, hogy az osztályharc egyre éleződik, és elkerülhetetlen módon polgárháborúhoz vezet, mivel egyetlen domináns erő sem adja meg magát elkeseredett harc nélkül. Sztálin arra a marxista–leninista álláspontra épített, hogy a „haldokló osztályok" az utolsó leheletükig harcolnak. Az elmélet arra is magyarázatul szolgált, hogy a kommunisták miért érezték úgy, hogy az összes „egykorit" és azok minden rokonát és barátját ki kell irtani. Az ártatlanok és védtelenek ellen e „fronton" folytatott totális harcot az ádáz és veszélyes ellenség elleni „végső ütközetnek" tekintették.

A végső ütközet vagy végső ellenállás elképzelése általános a nyugati kultúrában. Mielőtt a „rosszfiúk" vagy a „gonosztevők" kimúlnának, minden erejüket összeszedve még egyszer nekifutnak egy utolsó küzdelemnek, és ekkor a legveszélyesebbek. A végső ütközet az ellenségekkel szembeni küzdelmek egész sorát fogta egybe a kulákoktól kezdve a „társadalmilag káros elemeken" és a „szovjetellenes elemeken" át egészen a párt soraiban lévő ellenségig.

A rezsim hivatalos álláspontja szerint maga a rendszer a világon a legnépszerűbb volt. Az ipari baleseteket és deviáns társadalmi viselkedéseket a kommunisták az „idegen beszivárgó" személyeknek tulajdonították. A „helytelen" társadalmi vagy politikai háttérrel rendelkező személyek meggyökeresedett szovjetellenes magatartással bírnak, melyet azonban „álcáznak" vagy elrejtenek. A szembenállásukra adható egyetlen végső válasz csak meggyilkolásuk vagy koncentrációs táborba zárásuk lehet, ahonnan nagy valószínűséggel sohasem térnek vissza.[35]

Sztálin volt a terror fő mozgatórugója és szervezője, ő hozta a fő döntéseket, és gyakran felügyelte azok végrehajtását. Élvezettel hallgatta a kínzásokról szóló részleteket és a vádlottak utolsó percben tett fogadalmait. Annak ellenére, hogy Molotov, Vorosilov, Kaganovics és a hozzájuk hasonló vezetők szintén kivették részüket a nagy terrorból, a közelmúltbeli kutatások alátámasztják, hogy annak szerzője túlnyomórészt Sztálin volt.[36] A sok-sok százezer ember elnyomása és nyílt meggyilkolása felfedte a diktatúra minden borzalmát. Mindazonáltal a fanatikus hívők mindig találtak valami indokot annak jogosságára, és támogatták a magasabb érdek nevében.

HELYET CSINÁLNI AZ ÚJ EMBEREKNEK

Az egyik módja annak, hogy az ember részese legyen a rendszernek, az volt, ha levelet írt a hatóságoknak. Feljelentő leveleket küldtek az összes legfelsőbb vezetőnek, beleértve Sztálint is, aki nagyon komolyan foglalkozott velük. Azonban nemcsak az átlagpolgárok, hanem az alacsonyabb beosztású vezetők is írtak neki, hogy figyelmét a felettük állókra, főnökükre irányítsák. Ha Sztálin nem kedvelte a feljelentett személyt, terhelő levelet küldött az NKVD-nek, azzal a megjegyzéssel, hogy nyomozzák ki az ügyet. Ha nem voltak ellenséges szándékai, akkor egyszerűen megtartotta a levelet saját iratai között. Ebben rejlett a diktátor legnagyobb hatalma.

A Sztálinnal egy hullámhosszon lévő párttagok sorozatos feljelentők lettek, és azért írtak neki nagy rendszerességgel, hogy elnyerjék kegyét. Polja Nyikolajenko kijevi lakos állítólag több ezer embert jelentett fel, akik mind az életükkel fizettek. A kijevi pártfőnökök megvetették ugyan, ám Sztálin, aki tartotta magát az elvhez, hogy nem zörög a haraszt, ha nem fújja a szél, segítségére sietett, amikor arra panaszkodott, hogy nem foglalkoznak vele. Az ukrán vezetők azt a parancsot kapták, „figyeljenek oda Nyikolajenko elvtársra", és védelmezzék.[37]

Nyikita Hruscsov jellemző példája volt annak, hogy a pártvezetőket mennyire magával ragadta a terror buzgalma. Moszkvai pártfőnökként 1937-ben azzal viharzott be egy pártkonferenciára, hogy a „gazembereket el kell pusztítani". Hruscsov könyörtelen volt: mire végzett, a moszkvai városi és pártszervezetek 38 vezetőjéből mindössze 3, a nagyobb moszkvai körzetben a 146 párttitkárból pedig csak 10 maradt meg. Örömmel teljesítette túl a kvótát, melyet a Politbüro irányzott elő június 27-én, s ami alapján 35 000 „ellenséget" kell represszió alá vonni. Két hét elteltével tájékoztatta Sztálint, hogy már 41 305 „bűnöző és kulák elemet" gyűjtött be. Ebből ő maga személyesen 8500-at sorolt be „az első kategóriába", ami azt jelentette, hogy kivégzik őket.

Hruscsov ekképp gondolkodott: „Egy, kettő vagy tíz elpusztításával milliók számára teljesítünk szolgálatot. Ezért nem remeghet a kezünk, ezért kell átgázolnunk az ellenség tetemén az emberek érdekében."[38]

A tisztogatásokat tüzelő félelmet részben az a pánik táplálhatta, mely a lehetséges árulók ötödik hadoszlopának megsemmisítésére irányult abban az időben, amikor a háborús veszély fokozódott. Az elnyomás léptéke azonban azt jelzi, hogy a folyamat teljesen kicsúszott az irányítók kezei közül, és elveszítette összes racionális alapját, már ha egyáltalán volt ilyen.[39]

A sajtó sokat írt a vidéki koncepciós perekről. A tudósítások a felelősséget Sztálin válláról az alsóbb rangú vezetőkére helyezték át. Még az áldozatok egy része is a „kis Sztálinokat" okolta a rossz dolgok megtörténtéért.

A nagy kirakatperektől eltérően a helyi tárgyalások során valószerűnek tűnő vádakkal hozakodtak elő, és az emberek lehetőséget kaptak, hogy elégtételt vegyenek a sérelmeket okozó vagy alkalmatlan vezetőség miatt elszenvedett bajokért. A terror e populista oldala az elitet célozta meg, és valószínűleg a rezsim számára támogatókat szerzett. Nemcsak politikai vezetőket, hanem igazgatókat és művezetőket is felelősségre vontak. A gyárak és a kolhozok dolgozóit bevitték a tárgyalásokra, hogy tanúskodjanak, és mindent megtettek az esemény népszerűsítése érdekében.

A feljelentett párttagok „önkritikát" gyakorolhattak az üléseken. Gyerekeket csalogattak be a Komszomol-gyűlésekre, hogy rágalmazzák meg letartóztatott szüleiket. Az összes, korábban Trockijt és Buharint támogató kommunista veszélyben volt, és szerencsésnek mondhatta magát, ha megúszta annyival, hogy kizárták a pártból.[40]

A Politbüro Igazságügyi Bizottsága előre meghatározta, hogy egyes prominens személyek esetén milyen büntetés szülessen. Bíróság elé állított pártvezetők, párttagok vagy az ipar, a hadsereg, a művészet vagy a kultúra jól ismert alakjai nevét tartalmazó listák érkeztek Sztálinhoz. Ő személyesen 326 ilyen listát írt alá mint a legfőbb bíró, esküdt és kivégző. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy a Politbüro más tagjai is érintettek voltak e gyakorlatban. Vorosilov 195, Kaganovics 191, Andrej Zsdanov 177, Anasztaz Mikojan pedig 62 halállistát írt alá. A nekik benyújtott listákon 44 000 név szerepelt, akik közül 39 000-et halálra ítéltek.[41]

A párt Központi Bizottsága óriási veszteséget szenvedett. Az 1939. márciusi pártkongresszusra az 1934-ben megválasztott 139 tagból mindössze 32 tag és tagjelölt maradt meg. 49-et kivégeztek, egy merénylet áldozatává vált, négy önkezével vetett véget életének, öt természetes halált halt, három pedig börtönben ült. A Központi Bizottság tagsága az 1934 előtt megválasztott (abban az évben azonban újra nem választott) 95-ről a tisztogatás eredményeképpen 44-re csökkent. Mindent összevetve, a Központi Bizottság közel 70 százalékát megsemmisítették.[42]

Ami a pártot illeti, az 1933-as tagok 60 százaléka 1939 elejére eltűnt. 1,8 millió tagot kizártak, és egymillió újat toboroztak. A folyamat során a párt soha nem látott mértékű sztálinista intézménnyé változott.[43] Ha ez volt a tisztogatás mögött rejlő tényleges cél, akkor Sztálinnak nem lehetett panasza.

Helyi szinten a folyamat önálló életre kelt. Talán Sztálin is meglepődött a terror léptékén, azonban minden képzeletet felülmúló keménységgel és lendülettel bírt, ami megfelel annak az alapvető tulajdonságának, miszerint minden lehetőséget megragadott, hogy túljárjon ellenségei eszén, és megszabaduljon az általa bajkeverőnek tekintett emberektől. A régi bolsevikok, akik a „pártdemokrácia" eszméjét dédelgették, vagy legalábbis az ügyek nyílt megbeszélését hirdették, régóta zavarták Sztálint. A tisztogatások révén sokukat eltávolították, és új, lelkesebb embereket hoztak helyettük, akik kellő energiával rendelkeztek ahhoz, hogy a Sztálin által elképzelt módon előmozdítsák a forradalmat.[44]

Az 1930-as évek terrorja példa nélkül állt. Egyes becslések szerint az évtized során mintegy 3,5 millió vagy annál is több embert tartóztattak le. Csak 1937-ben 936 750 embert tartóztattak le, akik közül 790 665-öt „elítéltek". Közülük 353 074 főt agyonlőttek, 429 311-et pedig Gulag-táborba vagy börtönbe küldtek. 1938-ban a letartóztatások száma 638 509-re csökkent, azonban a kivégzések száma a 328 618-as értékével nem csökkent jelentősen. Abban az évben 205 509 embert küldtek Gulag-táborba vagy börtönbe.[45] E hivatalos számok sok tekintetben alábecsülik a halottak számát, például nem tartalmazzák a Gulag-táborokban vagy száműzetésben meghaltak százezreit.

Nem létezett egyetlen hivatal sem, mely feljegyezte volna a letartóztatások vagy halálesetek és kivégzések számát, ezért napjainkban még mindig csak kísérletet teszünk a történtek felderítésére. Konzervatív és óvatos becslések (melyek elismerten hiányosak, ám a rendelkezésre álló összes dokumentumon alapulnak) az 1930-as években meggyilkoltak számát körülbelül kétmillióra teszik.[46]

HATODIK RÉSZ

HITLER HÁBORÚJA A DEMOKRÁCIA ELLEN

18.

A NEMZET MEGNYERÉSE

Az új Hitler-kormány 1933. január 30-án 17.00-kor ült össze. A miniszterek egy része most találkozott először a kancellárral, azonban mindannyian tudták, mit képvisel, beleértve a rasszizmust, az antimarxizmust, a szélsőséges nacionalizmust és az újrafegyverkezés iránti vágyat. Hitler pártjából mindössze két ember vehetett részt a kabinetben, Wilhelm Frick (belügyminiszter) és Hermann Göring (porosz belügyminiszter). A többiek mind konzervatív személyek voltak, ám érdekes módon tőlük származtak a legradikálisabb kezdeményezésekre vonatkozó igények.

KONSZENZUS A KABINETBEN ÉS A KÖZVÉLEMÉNY TETSZÉSE

Az ülésen megállapodtak, hogy ha új választásokat írnak ki (ami majdnem bizonyos volt), a kormány összetétele változatlan marad. Ezt Alfred Hugenberg, a Német Nemzeti Néppárt (DNVP) vezetője, gazdasági és mezőgazdasági miniszter követelte. E követelése volt az utolsó feltétele – melyhez kitartóan ragaszkodott – annak, hogy beleegyezzen Hitler kancellárságába.

Hitler kommunisták iránti gyűlölete köztudott volt, és anélkül, hogy egyetlen szót is kellett volna szólnia, Hugenberg és mások a KPD azonnali betiltását javasolták. Elvben egyetértettek, hogy meg kell szabadulni a párttól, az egyetlen kérdés az időzítés volt. Hitler tanácsára és az általános sztrájktól való félelmükben nem lendültek akcióba. A céljuk az volt, hogy a kormány megszerezze a többséget egy felhatalmazási törvényhez, vagyis egy olyan intézkedéshez, mely feleslegessé teszi a Reichstagot.

Történt egy sikertelen kísérlet az új választások elkerülésére. Franz von Papen sürgetésére Hitler tárgyalásokat kezdett a Katolikus Centrum Párt két vezetőjével, hogy megpróbálja bevonni őket a „nemzeti koncentráció kormányába". Egy január 31-én tartott ülés során a katolikusok szembeszálltak, amikor Hitler a Reichstag egyéves „felfüggesztését" javasolta. Ekkor megszakította a tárgyalásokat, és Hindenburg elnök akaratától függően új választás kiírása került napirendre.

Még ugyanaznap, amikor Hitler beszámolt a kabinetnek az eredményről, Papen biztosítékokat kért arra vonatkozóan, hogy „a küszöbönálló lesz az utolsó Reichstag-választás, és a parlamentáris rendszerhez való visszatérést örökre elkerülik". Papen – az a személy, akit azért tartottak a kabinetben, hogy kontrollálja a radikális Hitlert – egy ideig úgy vélte, hogy a demokrácia pihentetésére van szükség.[1]

Mielőtt Hitler és Papen felkeresték volna az elnököt, megállapodtak abban, hogy az új Reichstagban szavazást tartanak a felhatalmazási törvényről, egy kétharmados többséget igénylő alkotmányos változtatásról. A törvényt négy évig szándékoztak hatályban tartani. Tájékoztatták Hindenburgot terveikről és abbéli reményükről, hogy a választások a kívánt eredményt fogják hozni.

Az elnök jóváhagyta, hogy a lehető legkorábbi alkalomra, március 5-ére új választásokat írjanak ki. Hitler közölte a kormánnyal döntését, és tájékoztatta a kabinetet a kormány kampányszlogenjéről: „Támadás a marxizmus ellen". E fegyverbe hívás olyan természetű volt, melyet a kormány minden tagja lelkesen támogatni tudott.

Ami a március 5-i választást megkülönböztette a többitől, az volt, hogy a hivatalban lévő kormány mellett, nem pedig egy új kormány létrejöttéért mozgósított. Amikor a Reichstagot feloszlatták, a „népszavazáson alapuló diktatúrába" való átmenet újszerű „kísérlete" vette kezdetét.[2] 1933 márciusa után ebből kifolyólag számos új választásra és népszavazásra került sor, ám azok szintén arra kínáltak alkalmat a nemzetnek, hogy kifejezze támogatását a kormány iránt. Az új rezsim egy hibrid lett: „konszenzusos diktatúra".

A náci választási felhívás középpontjában a felhatalmazási törvény állt, mely arra szolgált, hogy Németország gyorsan megbirkózhasson a szörnyű válsággal. A Reichstag érvelésük szerint erre nem képes, mivel túl lassú és nehézkes.

FELHÍVÁS A NEMZETHEZ

Február 1-jén este, már a kormány második ülésére Hitler elkészítette a német nemzethez szóló beszédének vázlatát, melyet majd a rádióban tíz órakor mond el.

A beszéd elárult valamit a kormány céljaiból, azonban szokásos hitleri szónoklat volt, mely a népre az 1918. november 9-i végzetes nap óta nehezülő „egyet nem értéssel és gyűlölködéssel" kezdődött. Elejétől végéig bolsevikellenes hangot ütött meg: „Tizennégy évnyi marxizmus ássa alá Németországot. Egyévnyi bolsevizmus elpusztítaná Németországot. A világ civilizációjának legszebb és legcsodálatosabb területein káosz és pusztulás lenne úrrá. Az elmúlt másfél évtized borzalmai sem hasonlíthatóak az Európát érő nyomorúsághoz, amelynek szívébe oltották a pusztítás vörös zászlóját." Hitler és a nacionalista vezetők azonban nem engedik, hogy ez bekövetkezzen, ezért „könyörtelen háborút" hirdetett a „szellemi, politikai és kulturális nihilizmus ellen. Németország nem süllyedhet és nem is fog kommunista anarchiába süllyedni".

A nemzet politikai és gazdasági újjáéledésének azonban volt egy fontos előfeltétele: „Le kell győznünk Németország kommunisták általi demoralizálását!" Ezt a követelményt úgy lehet teljesíteni, hogy törvényen kívül helyezik a kommunista pártot, és két négyéves tervvel újjászervezik a gazdaságot. Amikor Papen először hallotta e kifejezéseket, megjegyezte, hogy azok túlságosan hasonlítanak Sztálin ötéves tervéhez, azonban Hitler ragaszkodott az időkerethez. Két fő elgondolása az volt, hogy egyrészt megmenti a német gazdákat a nyomortól, és biztosítja a nemzet életének mezőgazdasági alapját, másodszor, hogy segítséget nyújt a munkásoknak a „munkanélküliség elleni nagy léptékű és átfogó támadással".

E nyelvezetnek le kellett nyűgöznie a kétségbeesett parasztokat és a munkanélkülieket, akik programokat és határidőket vártak a kormánytól.

Hitler azonnali lépéseket ígért, többek között közmunka bevezetését, a parasztok helyzetének megoldását és az elvárt biztosítékok nyújtását. A kormány megtesz minden szükséges intézkedést, hogy beinduljon a gazdaság, és az állami pénzügyek erős alapokon nyugodjanak.

A közjóról sem feledkezett meg: „Mi, e kormány tagjai, felelősséget érzünk a német történelem előtt az állami politika helyreállításáért, hogy végre felülemelkedjünk az osztályok és az osztályharcok elmebetegségén." Mintha csak a császár beszélt volna az első világháború előestéjén, amikor Hitler ezt mondta: „Nem ismerjük el az osztályokat, csak a német népet, a sok millió parasztot, polgárt és munkást, akik ezekben az ínséges időkben vagy felülkerekednek, vagy elbuknak." Fő választási ígéretével zárta szónoklatát: „A marxista pártoknak és társaiknak tizennégy évük volt arra, hogy bizonyíthassanak. Az eredmény pedig egy nagy romhalmaz. Ezért arra kérem a német népet, hogy adjon nekünk négy évet, utána ítélkezzen rólunk."[3]

A beszéd nem volt annyira semmitmondó, mint azt gyakran állítják, sőt sok akkor élt ember annyira hatásosnak találta, hogy nem hitte, hogy valóban Hitler írta. Úgy gondolták, hogy valaki más, talán egy ismeretlen támogató vagy olyasvalaki állította össze, mint Papen. Max Domarus, aki abban az időben gyűjtötte Hitler beszédeit és megnyilatkozásait, teljesen megdöbbent azon, hogy mennyire alábecsülték Hitlert, és „lehetetlennek" tartotta, hogy más írta volna anyagait.[4]

Hitler felvette a beszédet, és „A Reich kormányának a német néphez intézett felhívása" címmel lejátszatta a rádióban. A kinevezését követő néhány órán belül már otthon is volt a sokkal tapasztaltabb politikusok és államférfiak körében. Közel sem volt szó arról, hogy „rákényszerítette volna akaratát a szárnyait bontogató kabinetre", hiszen ahogy egy beszámoló állítja, figyelemre méltó egyetértés uralkodott közöttük.[5] Nemcsak Hitler, hanem kollégái is el akarták törölni mindazt, ami megmaradt a parlamentáris demokráciából, és üldözni akarták a marxistákat, akiknek polgári és egyéb jogait csorbítani szándékoztak. Sőt mi több, a kormány már a kezdetektől fogva sokkal több támogatással rendelkezett, mint azt gyakran feltételezik. Az egyetlen jelentős szembenállás a munkásmozgalom részéről volt tapasztalható, amely azonban a Moszkvából a német kommunistákhoz érkezett utasítások miatt túl megosztott volt ahhoz, hogy hatékony lehessen.

AZ ELIT TÁMOGATJA AZ ÚJ KANCELLÁRT

Egy héten belül társadalmi konszenzus volt tapasztalható Hitler új kormányának támogatása terén, ami a konzervatív porosz tradíciók ellenére a tiszti állományban is tükröződött. A jól ismert Werner von Blomberg tábornok lett az új védelmi miniszter, akit a Hindenburgot övező körökből választottak ki, hogy vigyázza a Reichswehr érdekeit. A miniszteri iroda új vezetője, Walther von Reichenau segítette. Annak ellenére, hogy Hitlernek semmi köze sem volt e kinevezésekhez, akarva se lehetett volna alkalmasabb embereket találni számára. Támogatásuk előre borítékolható volt.[6]

Blomberget hatalmába kerítette Hitlerrel 1930 augusztusában zajlott találkozása. Nemzetiszocializmus iránti fogékonyságát hadosztálylelkésze, Joseph Müller, és (akkori) vezérkari főnöke, Reichenau alapozta meg. Blomberg megállapította, hogy a nép támogatásával Hitler ugyanazt hajthatja végre a német hadsereggel, amit Sztálin a sajátjával, vagyis nemzeti intézménnyé változtatja.

Hitler január 30-án röviden találkozott Blomberggel, és azonnal egyetértettek. Blomberg megemlítette, hogy ellátogatott már a Szovjetunióba és az USA-ba is, és meg van győződve arról, hogy a modern fegyveres erőknek „széles körű ipari mozgósításon" kell alapulniuk. A jövőben – mondta – a légierő játssza a meghatározó szerepet, akár a hagyományos hadsereg kárára is. Reichenau még inkább szimpatizált a nácizmussal, és korábban már beszélt is Hitlerrel. Blomberg és Reichenau az ország „legtehetségesebb és modern gondolkodású rangidős tisztjei" hírében álltak, Hitler pedig gyorsan felismerte, hogy gyümölcsöző eredményt érhet el velük, mivel mindketten helyeselték a fegyveres erők átalakítását, és osztották nemzetiszocialista nézeteiket.[7]

Illúzió volt Hindenburg részéről, hogy Blomberget a védelmi miniszteri székbe ültetve a Reichswehrt egy „politikamentes" tiszt kezeibe adja.[8] Valójában Hitler már az öregurat is megnyerte, aki kezeskedett Hitlerért, amikor február 17-én a bajor néppárti Fritz Schaefferrel találkozott. Schaeffer aggódott, hogy az új kancellár esetleg megkísérli megszüntetni az egyes német tartományok jogait, mire ő megnyugtatta, hogy az ország jó kezekben van. Hindenburg azt mondta, hogy „kezdeti fenntartásai után Hitlert mint a nemzeti akarat legtiszteletreméltóbb emberét ismerte

meg, és örül, hogy a nagyszerű mozgalom vezetője vele és a jobboldali csoportokkal dolgozik együtt".[9]

A tisztikar egységesen melegen üdvözölte Hitler kinevezését. A fiatal tisztek nagy „elégedettséggel" és „lelkesedéssel" fogadták a hírt. Örültek, hogy „hadseregbarát" kormány kerül a hatalomra, és koncentrálja az „összes nemzeti elemet". Hitler politikai programja a marxizmus elleni harctól kezdve Németország nagyhatalomként való megújításáig tökéletesen egybeesett a fegyveres erők vágyálmaival.

Erich Raeder tengernagy úgy gondolta, hogy tipikus módon reagált. A háború után így tanúskodott: „Üdvözöltem az energikus személyiséget, mert egyértelműen nagyon intelligens volt; rendkívüli akaraterővel rendelkezett, és mesterien vezette az embereket. Véleményem szerint az első években nagyszerű és tehetséges politikus volt, akinek nemzeti és társadalmi céljai már évek óta ismertek voltak, és melyek visszhangra találtak a fegyveres erők és a német nép körében."[10]

Sok fiatal tiszt lelkesedését talán jól mutatja egy bajor kisvárosban, Bambergben 1933. január 30. estéjén történt incidens. Lelkes felvonulás köszöntötte a Hitler-kormányt, amikor egy fiatal egyenruhás vidáman a tömeg elé ugrott ki, hogy vezesse azt. Később szelíden megfeddték felettes tisztjei, de ő azt bizonygatta bajtársai körében, hogy „a [Napóleon elleni] felszabadító háborúk nagyszerű katonái nagyobb szimpátiát mutattak volna a nép effajta felkelése láttán". A fiatal hadnagy Claus Schenk von Stauffenberg gróf volt, aki tizenegy évvel később az ellenállási mozgalom részeseként megpróbálta meggyilkolni Hitlert.[11] 1933 januárjában és huzamos ideig a Harmadik Birodalom fennállása során azonban magától értetődőnek vették, hogy a Stauffenberghez hasonló tisztek az új kormányt támogatják, beleértve annak nem katonai céljait is. Egy távoli rokon visszaemlékezett arra, hogy meglepődött, amikor tudomást szerzett Stauffenberg részvételéről az 1944-es merényletkísérletben, hiszen őt tartották az „egyetlen igazi nemzetiszocialistának a családban".[12]

A hadsereg felsőbb köreiben kissé meghökkentek Hitler alacsony társadalmi származásán, politikai stílusán és erőszakos módszerein, forradalmi céljai pedig nem illeszkedtek saját konzervativizmusukhoz. Mindazonáltal félretették fenntartásaikat, hogy ismét „igazi kancellárjuk" legyen, ahogy ők fogalmaztak. Olyasvalakit akartak, mint Hitler, hogy visszaállítsa a „hatalmi államot". Innentől fogva számos idősebb tiszt „pozitív, barátságos, nagyrészt kritika nélküli" hozzáállást tanúsított Hitler kinevezése iránt.

A hadsereg számára a „nemzeti" azt jelentette, hogy „a jobboldalon áll", és mivel szélsőjobboldali állt a hatalmon, rokonszenvezniük kellett vele. A vélemények idővel persze megoszlottak és változtak, ám mindezek ellenére Blomberg és Reichenau attitűdje reprezentatívnak tekinthető.[13]

Február 3-án Blomberg a védelmi minisztériumban összehívott egy ülést a csoport- és kerületi parancsnokok számára, ahol megemlítette a Németországban tapasztalható „lelkesedést" *(Begeisterungsrausch)*. Ahogy ő látta, a kabinet „széles nemzeti akarat kifejeződése és annak megvalósulása" volt, „amit sok ember már évek óta várt. Bevallottan csak a nemzet egy kisebb részét képviseli, azonban az egy határozott, milliókat kitevő kisebbség, mely eltökélte, hogy az eszméért fog élni, és ha szükséges, meghalni. Nagy lehetőségek eredhetnek ebből, amennyiben a vezető személyek határozottak és ügyesek".[14]

A Kurt von Hammerstein-Equord tábornok, a hadsereg főparancsnoka otthonában ugyanazon az estén tartott vacsora során Hitler kétórás beszédet mondott, melyben gyakorlatilag az eljövendő Harmadik Birodalmat vázolta fel. Belföldi célja a „marxizmus gyökerestül" való kitépése és a „legszigorúbb autoriter államvezetés" létrehozása volt. Arra vágyott, hogy eltávolítsa a „demokrácia rákfenéjét". A népnek, de különösképpen a fiataloknak rá kellett jönniük, hogy „csak a harc menthet meg minket, és mindent alá kell vetni ennek az eszmének".

Ismét be akarta vezetni a kötelező katonai szolgálatot. Úgy látta, hogy ez alapvetően szükséges a fegyveres erők megerősítéséhez, azonban kapcsolódnia kellett a német kultúra megerősítéséhez is. Közölte, hogy az országnak meg kell szabadulnia a pacifista, marxista és bolsevik eszméktől, melyek már a behívás előtt eltorzítják az emberek gondolkodását. Hitler határozottan a hadsereg érdekében foglalt állást, és azt mondta, nem kerül sor a pártjának SA-jával való egyesítésére. Hitler kijelentette, hogy választási lehetősége áll fenn a megújult hadsereg igénybevételét illetően: vagy újabb exportlehetőségek érdekében harcol, vagy, ami még jobb, Németországot „kontinentális nagyhatalommá teszi". Az új hadsereget „a keleti Lebensraum meghódítására és annak könyörtelen germanizálására" kell felhasználni.[15]

A „könyörtelen germanizálás" eszméje ugyan homályos volt, azonban nagyra törő keleti tervek első lépéseként hangzott. Hitler nem hagyott kételyt a legfelsőbb német tábornokokban terveit illetően, ami jóval túlment a versailles-i békével való szakításon. A szavaiból sejteni lehetett,

hogy rasszista agresszíós háborút akar keleten: mi mást jelenthetne a „könyörtelen germanizálás".[16]

Február 20-án kb. 25 jelentős nagyvállalkozónak mondott újabb beszédet, akiket Göring hivatalos rezidenciájára hívtak meg beszélgetésre. Ezúttal a gazdasági és a belföldi helyzet állt a középpontban. Olyan iparmágnások voltak jelen, mint a Krupp acél- és szénművek tulajdonosa, Gustav Krupp von Bohlen und Halbach. Hitler tisztázni akarta gazdasági álláspontját: a meghívottakhoz hasonlóan ő is a magántulajdon, a szabad vállalkozás oldalán állt, továbbá támogatta a „kiválasztottak" szerepét a társadalomban, és osztotta vendégei aggódó véleményét a szocializmust, különösképpen a bolsevizmust illetően. Állítása szerint elérkezett a német történelem fordulópontja: az országnak el kell döntenie, hogy a fennálló rendet támogatja, vagy kommunistává válik.

A belföldi béke és gazdasági talpra állás csak akkor következhet be, ha végleg leszámolnak

> a marxizmussal. Ebben rejlik a ránk váró döntés és az oly nehéz harc. Életem minden egyes napját a harcra teszem fel, éppen úgy, ahogy a harcban velem tartó emberek is. Csak két lehetőség létezik: vagy az alkotmány erejével űzzük el az ellenséget [a marxizmust] – ebből fakad az új választás kiírása –, vagy a harcot más fegyverekkel vívjuk, ami több áldozattal jár majd. Szeretném, ha ez elkerülhető lenne. Remélhetőleg a német nép felismeri a pillanat fontosságát, mivel az elkövetkező tíz, de akár száz évről döntenek most.

Krupp azt felelte, hogy „már éppen itt az ideje a német belpolitikai kérdések tisztázásának", és hogy egy erős állam elősegítené a gazdaságot. Nem volt semmilyen ellenvetés, de ha mégis, akkor elhalványult a marxizmustól való félelem fényében.[17]

Amikor Hitler távozott, Göring pénzügyi segítséget kért a küszöbön álló választásokra. Hangsúlyozta, hogy az SA részt vett a kommunistákkal folytatott utcai harcokban, melyben többen életüket veszítették, és célzott rá, hogy a nagyvállalkozók anyagilag támogathatnák őket.

Az ülés mérföldkőnek számított, ekkor „tették a nagyvállalkozók az első jelentős anyagi hozzájárulást szervezetten a náci ügy érdekében". A pénz biztosítása nem volt „teljes egészében önkéntes", ugyanakkor túlzás lenne azt állítani, hogy az eljövendő „politikai kényszer enyhe előszele" lett volna. A felelősségük azonban aligha volt „csökkenthető" azzal az indokkal, hogy nem voltak tudatában annak, hogy a cél az egypárti diktatúra. Sőt mi több, Göring közölte velük, hogy hosszú időre ez lesz az utolsó választás.[18] Krupp és sok más nagyvállalkozó a legtöbb témában egyetértett Hitlerrel, és megtalálta a módját annak, hogy együttműködjön a rezsimmel mindkét fél javára. A Krupp cég ismét nyereséges lett, a náci gazdasági program sarokköveként szolgáló újrafegyverkezési program pedig jelentős hasznot hajtott a részt vevő vállalkozások részére.[19]

1933-at megelőzően és azt követően is számos német herceg és más arisztokrata támogatta a pártot. Egy nemrégiben elkészült tanulmány az előkelő nemesség köréből 279 olyan nevet sorol fel, aki tag volt a pártban, a lista pedig korántsem teljes. Annak ellenére, hogy 1945-öt követően sokuk mentegette magát elkötelezettsége miatt, valószínűleg ugyanaz lehetett az oka, mint Philipp von Hessen hercegnek, aki „az úgynevezett nemzetiszocialista világnézet iránti idealista érzület miatt" csatlakozott, mely „Hitler szónoklatai és *Mein Kampf*ja" és egyéb náci írások által „bontakozott ki". Az, hogy a felső körök számtalan tagja öltötte magára leplezetlenül a náci mezt, hozzájárult ahhoz, hogy a párt és a Harmadik Birodalom a tiszteletreméltóság színében tündököljön.[20]

A SZÉLESEBB NYILVÁNOSSÁG

Hitler kinevezése és az új rezsim működésének kezdete ellen nem volt tapasztalható szervezett tiltakozás, de kisebb, szervezetlen ellenállás is csak alig. Sok konzervatív torkig volt a régi szocialista jellegű rendszerrel, a gazdaság romokban hevert, az utcákon zűrzavar uralkodott, és egy sokkal fegyelmezettebb társadalomra vágytak. Bizonyosan igaz volt, hogy „sok politikától elzárkózó német megkönnyebbült, hogy véget ért a hosszúra nyúló kormányválság, és minden kétséget kizáróan reményteljes várakozásokkal néztek az elszánt kormány elé".[21]

A középosztálybeli értelmiségiek, köztük az orvosok, „nagy reményekkel várták az új rezsimet, és arra számítottak, hogy az helyrehozza a weimari köztársaság egészségügyének anomáliáit". A nagy gazdasági világválság mellbevágóan hatott az egészségügyi szakmára, különösképpen a praxist létrehozni szándékozó fiatal orvosokra. A Harmadik Birodalom faj- és egészségtudatosnak indult, az orvosok pedig úgy vélték,

hogy prosperálni fognak. Az esélyük erre 1935-ben tovább fokozódott, amikor a zsidó orvosokat távozásra kényszerítették. Nem véletlen tehát, hogy az orvosok gyorsabban csatlakoztak a náci párthoz, mint bármely más szakma képviselői.[22]

A választási kampány során Hitler rózsaszín képet festett a jövőről, és megpróbálta feléleszteni a lelkesedést. Február 11-én beszédet mondott a berlini Nemzetközi Automobil és Motorkerékpár Kiállításon. Első alkalommal nyitott meg effajta eseményt egy olyan fontos személy, mint a kancellár. Kijelentette, hogy az autóipar a repülőgépgyártással együtt kövezi ki a jövőbe vezető utat. Segítségre irányuló tervei között ismertette az adócsökkentést, Németország autópálya-hálózatának kiépítését és a motoros sportesemények támogatását. Az esemény során a progresszív gondolkodó képét festette magáról. Elmondása szerint nem pusztán vállalkozásbarát, hanem víziója egy olyan műszaki alapú gazdaság, mely mindenki javát szolgálja.[23] Emlékeztette a nagyvállalkozókat, hogy mivel tartoznak a német munkanélkülieknek, és közölte velük, hogy ő kormányfőként még fizetést sem vesz fel. Május 1-jén bejelentett egy útépítési tervet, június végén pedig Fritz Todtot tette az ügy felelősévé. Félresöpörte az akadályokat, belevetette magát a tervekbe, és keresztülvitte azokat. Amerika példáját látva a gépkocsik és az autópályák beindították a képzeletet, és óriási népszerűségnek örvendtek.[24]

Kitartott az olyan vállalatok támogatása mellett, mint a Daimler-Benz, melynek elnöke ekképp írt 1932 májusában: „Nincs okunk arra, hogy mérsékeljük Herr Hitler és barátai iránt ez idáig tanúsított figyelmünket; éppúgy támaszkodhat ránk a jövőben, ahogy a múltban."[25] Hitler terveiben megjelent a Volkswagen, vagyis a népautó létrehozása. Noha ekkor még nem indult meg a tömegtermelés, óriási víziója ismét reményt adott az embereknek.[26]

Tovább folytatta a kommunizmus elleni harc és a felette való győzedelmeskedés témájának sulykolását. A középosztályban széles kommunistaellenes konszenzus volt tapasztalható, ami vidékre is kiterjedt.

Alfred Hugenberg azonnali intézkedéseket tett a gazdálkodók megsegítésére, akik közül sokan a DNVP támogatói voltak. Hitler régóta tartotta azt az álláspontot, hogy az ország jólétének alapjául az egészséges mezőgazdasági szektor szolgál. Semmi esetben sem kerülhet sor bolsevik típusú államosításra. A földtulajdonosok legfőbb szervezete, a Reichslandbund (Birodalmi Agrárszövetség) már eleve Hitler pártja irányába hajlott, az új rezsim pedig szinte azonnal megemelte az élelmiszert sújtó importvámokat, és segítséget nyújtott az eladósodott gazdáknak. Mindez még több támogatót szerzett.[27]

A kommunistaellenes érzület a katolikus híveket is áthatotta, ők azonban 1933 márciusában nem szavaztak a náci pártra. Hitler jelentékeny támogatással rendelkezett a munkásosztály részéről, amiért megoldotta a gazdasági problémákat és kezelte a munkanélküliséget. Szinte egyetemleges egyetértés uralkodott az országot 1919 óta sújtó nagymérvű nemzeti ügy, vagyis a versailles-i szerződés kezelését illetően.

Az emberek egy részét két ok motiválta: az egyik a remény, a másik pedig a jövőtől való félelem volt. Kezdetben nem volt egységes válasz Hitler rezsimjére, azonban a kor naplóiban és leveleiben gyakran jelent meg az a gondolat, hogy megérdemel egy esélyt.

A radikális baloldal reakciója pontosan az ellenkezője volt. Berlinben a január 30-i náci győzelmi felvonulás végeztekor összetűzésre került sor a kommunistákkal, s egy SA-vezető meg egy rendőr életét vesztette. Németország más részeiben másnap a kommunisták demonstrációkat szerveztek. A dolgok néha kicsúsztak az irányítás alól, és az erőszakkitörést a rendőrségnek kellett megfékeznie. Ezek elszigetelt esetek voltak, és nem képezték egy központilag irányított kampány részét.

„HARC A VÖRÖS TERROR ELLEN"

Január 31-én, egy Goebbelsszel folytatott tárgyalás során Hitler lefektette a „vörös terror elleni harc" irányelveit. „Egyelőre nem teszünk ellenintézkedéseket. Csak hadd tüzeljék fel magukat." Hitler arra számított, hogy a magukat tévesen biztonságban érző kommunisták provokatív lépéseket tesznek. Ez lehetőséget adna számára a kemény válaszra, arra, hogy megsemmisíthesse őket és minden más „marxistát". Úgy vélte, hogy ugyanezt a megközelítési módot kell alkalmazni minden helyi és tartományi kormányzat, illetve a „zsidó sajtó" részéről érkező ellenállásra. Ha a törvény és a rend nevében válaszol az ilyen provokációkra, azzal széles körben tetszést arathat és politikai sikert érhet el.[28]

A nácik felnagyították az SA és a kommunisták között lezajlott összecsapásokat. Február 5-én Hitler, Goebbels és a párt egyéb felső szintű

tisztségviselői részt vettek annak az SA-vezetőnek és rendőrnek a temetésén, akit a kommunisták lőttek le január 30-án. Hideg, esős téli nap volt, ám a becslések szerint 600 000 ember ment ki az utcára a temetésre. Goebbels megjegyezte, hogy ez volt az első alkalom, amikor az SA és a rendőrség összetartott.[29]

Göring nem tudta megállni egyes rendőri vezetők ellen a fellépést, és eltávolította a náci üggyel nem rokonszenvezőket. Betiltotta a kommunisták demonstrációit, és három napra felfüggesztette a szociáldemokraták legfontosabb újságját. Az ellenzék gyötrésén kívül foglalkozott ugyan az állami intézményekkel is, azonban itt nem zajlott szovjet jellegű „tisztogatás" a rendőrségen belül. A távozásra kényszerítettek nagy részének helyére nem elszánt nácik, hanem „konzervatív és nacionalista kormányzati szakértők és bizonyos mértékig konzervatív beállítottságú nemes földbirtokosok, egykori tisztek és ipari vezetők kerültek".[30]

Göring azt javasolta, hogy a kabinet tegyen azonnali lépéseket a kommunisták megzabolázására, akiknek utcai erőszakos tevékenysége egyre fokozódott, február 4-én pedig megállapodtak, hogy „a német nép védelme érdekében birodalmi elnöki" szükségrendeletet bocsátanak ki. A rendeletet tartalmilag nagyrészt a Papen-kormány készítette, és szigorú szabályokat tartalmazott mindenféle nyilvános gyűlést és tüntetést illetően. A gyanúsítottakat akár három hónapig is fogva tarthatták. A rendelet alkalmazhatósága még korlátozott volt ugyan, ám már jelezte a polgári és törvény adta jogok csorbulását.[31]

Február 15-én Göring utasította a porosz rendőrséget, hogy szüntessék meg a náci szervezetek megfigyelését. Egy héttel később felhatalmazást adott, hogy az SA, az SS és a Stahlhelm kötelékéből „segédrendőrséget" *(Hilfspolizei)* hozzanak létre. Az újsághírek szerint azért kellett intézkedéseket bevezetni, hogy megvédjék a közrendet a kommunizmustól. Nemsokára azonban a KPD és az SPD a rendőrséget helyettesítő nácikkal találta szembe magát.[32]

A vörösök várták, hogy a nácik valami teljességgel törvénytelen dolgot hajtsanak végre, azonban semmi olyan nem történt, ami miatt általános sztrájkot vagy tömegdemonstrációt hívhattak volna össze. Az SA-val vívott kézitusa februárban ugyanúgy folytatódott, mint előtte, és nem került sor hirtelen „náci terrorra" vagy munkásaktivisták „gyilkolására". A KPD és az SPD egyes tagjai bizonyára gyilkosság áldozataivá váltak az utcai harcok során, akárcsak néhány ártatlan bámészkodó. Az azonban

kijelenthető, hogy a rendőrség élvezettel lépett fel a KPD-vel szemben, sőt még tüzet is nyitottak a tömegre (ritkán), amikor az alkalom úgy hozta. A rendőrség azonban semmiképpen sem állt náci irányítás alatt a kezdetektől fogva.[33]

Már jóval elmúlt éjfél, amikor a kommunista párt megpróbált egyezségre jutni a szociáldemokrata párttal, azonban az egységfront létrehozására irányuló elképzelések kudarcot vallottak. Az utolsó próbálkozást, a KPD vezetője, Ernst Thälman által február 27-én „Németország szociáldemokrata és keresztény munkásainak" írt nyílt levelét teljesen figyelmen kívül hagyták. A munkásmozgalmon belüli sokéves ádáz harc és keserűség ellehetetlenítette az együttműködést. A szociáldemokraták úgy gondolták, a sztrájk ürügy lenne a kormányzat számára, hogy megsemmisíthesse a szakszervezeteket és az egyéb munkásszervezeteket. A végén a két baloldali párt egymást okolta azért, hogy teret engedtek Hitlernek.[34]

Az újságíró Carl von Ossietzky azt írta, hogy a köztársaság támogatói azért veszítettek, mert hiányzott belőlük az élni akarás. Mint fogalmazott, a „hideg és kemény hatalomvágytól hajtott és a valódi gondokra ráérző" politikai jobboldal keresztülhúzta a baloldal számításait. Következésképpen a jobboldal „egyetlen puskalövés nélkül vette be a magaslatot".[35]

A liberális középosztály tagjain „szörnyű borzalom" lehetett úrrá, amikor megtudták, hogy Hitlert nevezték ki, azonban azzal vigasztalták magukat, hogy nem tarthat ki sokáig. Tévesen arra a következtetésre jutottak, hogy Hitlert nála tapasztaltabb politikusok „hatalmukba kerítették", és tévesen alábecsülték támogatottságát.[36]

A márciusi választások során Hitler a kancellári tisztséget presztízstényezőként használta ki, és önmagát Németország megmentőjének tüntette fel. A kampánya az előző két vagy három év összes témáját felölelte, és még nagyobb hangsúlyt fektetett a marxizmussal folytatott háborúra. Bárhol tartott is gyűlést, mindig telt ház várta, a beszédeit pedig gyakran élőben közvetítette az országos rádió. „Népközösség" létrehozásáról beszélt, amelyben a német munkás többé már nem idegen. A náci párttól távozó emberekhez fordult. Teljesen biztos volt abban, hogy vissza tudja fordítani őket, miután belátják, hogy a javukat szolgálja.[37]

19.

KONSZENZUSOS DIKTATÚRA

Megnyílt az út Németországban az egypártrendszer létrehozása előtt, amikor 1933. február 27-én tűz tört ki a Reichstag épületében. A rendőrség letartóztatta Marinus van der Lubbét, szinte teljes bizonyossággal az egyedüli tettest, mindazonáltal azóta is különféle spekulációk láttak napvilágot arról, hogy ki gyújthatta a tüzet. Bárki tette is, és bármi volt is a motivációja, a gyújtogatás a náciknak a lehető legjobbkor jött.

Hitler, Göring, Goebbels, Papen és a berlini rendőrfőnök, Wolf Heinrich Graf von Helldorf a helyszínre sietett. Rudolf Diels, a porosz politikai rendőrség vezetője szerint úgy tűnt, komolyan hitték, hogy a gyújtogatás célja káosz és zavar keltése. Göringen eluralkodtak az érzelmek. Diels visszaemlékezett arra, hogy hallotta, Göring azt mondja, ez a „kommunista puccs" kezdete, Hitler pedig azt kiabálta: „Nincs több kegyelem! Akárki áll is az utunkba, azt lemészároljuk! A német nép nem fog megkönyörülni!" A dühös Hitler hozzátette, hogy „minden kommunista funkcionáriust a helyszínen agyonlőnek. A kommunista parlamenti képviselőket még ezen az éjszakán fel kell akasztani". A szociáldemokratákat is üldözni akarta.[1]

Hitler nem vitte végig a fenyegetést. Ehelyett inkább másnap rávette Hindenburg elnököt, hogy hirdessen ki szükségállapotot, és új intézkedé-

seket irányzott elő a kormány számára. A „Reichstag-tűz rendelet" néven ismertté vált dokumentum azonnali lépések megtételét irányozta elő „az államot fenyegető kommunista erőszak elleni védelemképp".[2] Felfüggesztették a személyi szabadság alkotmányos biztosítékait; lehetővé tették a rendőrség számára, hogy bárkit kénye-kedve szerint fogva tarthasson; korlátozásokat vezettek be a szólás-, a gyülekezési és az egyesülési szabadság terén. A központi kormány hatalmát kiterjesztették a tartományokra. A rendelet megteremtette a titkos államrendőrség, a Gestapo, valamint a koncentrációs táborok létrehozásának törvényi alapját. Az utóbbi a márciusi választásokat követően nem sokkal meg is jelent. Időközben államilag támogatott erőszak zajlott a kommunisták és a szociáldemokraták félkatonai erői ellen.

AZ EGYPÁRTRENDSZER LÉTREHOZÁSA

A március 5-én tartott választások nem hozták a Hitler által várt többséget. A nácik messze a legtöbb szavazatra (43,9 százalék) tettek szert, és a 647 mandátumból 288-at szereztek. Választási szövetségesük, a DNVP (Hugenberg pártja) a szavazatok 8 százalékát, vagyis 52 képviselői helyet tudhatott magáénak. Ebből kifolyólag az NSDAP–DNVP koalíció enyhe többséggel rendelkezett.

A szavazók kitartottak a nagy tömbök mellett. Az SPD és a két katolikus párt (a Centrum és a Bajor Néppárt) szinte pontosan ugyanannyi szavazatra tett szert, mint az utolsó választások alkalmával. A kommunisták a rájuk nehezedő nyomás ellenére képesek voltak megtartani 81 mandátumukat.

Nehéz megbecsülni, hogy a szavazatok mekkora része szólt a nácik „ellen", és a szavazatok mekkora része köszönhető a tradicionális lojalitásnak. Az azonban biztonsággal kijelenthető, hogy széles körű vágyakozás övezte a Hitler által képviselt dolgokat. Ő volt messze a legnépszerűbb vezető az országban, a legmilitánsabb antimarxista, és sokan úgy vélték, hogy ő az egyetlen személy, aki képes visszatartani a vörös áradatot. Mindezek mellett a szebb jövőbe vetett reményt is megtestesítette. Több szavazatra tett szert, mint bármely más párt 1920 óta, és a rá adott óriási mennyiségű szavazat „választáson alapuló legitimitást" adott a kormánynak, „ami igazán fontos volt az erkölcsi támogatás szempontjából".[3]

Goebbels a választási eredményeket „fantasztikusnak és hihetetlennek" tartotta, jobbnak, mint „amiről csak álmodni mertünk". A Hitler és a nemzetiszocialisták iránti óriási támogatást a következőképpen foglalta össze: „A nép akarja!" Március 6. délutánján találkozott Hitlerrel, hogy kidolgozza minisztériuma – mely egyike volt a Harmadik Birodalomban újonnan létrehozottaknak – számára a részleteket. Hivatalosan a Népnevelési és Propaganda-minisztérium nevet viselte, és a sajtó, a rádió, a film, a színház, a zene, a vizuális művészetek és az irodalom terén külön részlegekkel rendelkezett. A minisztérium jelentős szerepet töltött be azoknak a polgároknak a meggyőzésében, akik még nem álltak a párt oldalán.[4] Hitler nézőpontja szerint a propaganda „a nép összes energiáját politikaivá változtatja át". Idő kell a gazdasági intézkedéseknek, hogy kifejtsék hatásukat. Nem akarta, hogy időközben az emberek apátiába süllyedjenek.[5]

A felhatalmazási törvény már legalább 1932 novembere óta az íróasztalon hevert, és nem volt titok, hogy a március 5-i választás jó ideig az utolsó volt. Hitler kijelentette egy március 7-i kabinetülés során, hogy a választásra „forradalomként" tekint. „A marxizmus végül megszűnik létezni Németországban." Papen kijelentette, a Katolikus Centrum Párt „készen áll arra, hogy fátylat borítson a múltra", és felajánlotta, hogy együttműködik a felhatalmazási törvény elfogadásában.[6]

A Reichstag kommunista képviselőinek letartóztatása vagy elmenekülése megkönnyítette a kétharmados többség megszerzését, ami az alkotmánymódosító felhatalmazási törvény életbe léptetéséhez volt szükséges. A Katolikus Centrummal és a Bajor Néppárttal folytatott megbeszélések március 20-án új megállapodáshoz vezettek, melyet három nappal később bemutattak az új Reichstag első ülésén. A támogatás biztosítékaként Hitler megígérte, hogy tiszteletben tartja a katolikus egyház jogait.[7]

A Reichstag március 21-én Potsdamban ült össze, a híres helyőrségi templomban. A fiatal kancellár és a mellette elhelyezkedő idős elnök pompája és ünnepélyessége a folytonosság és remény érzetét keltette. Az első igazi ügyre március 23-án került sor, amikor Hitler a berlini Kroll Operaházban tartott különleges ülés során bemutatta a felhatalmazási törvényt. A kormány nyilatkozata azzal kezdődött, hogy ismertette, mi zajlott rosszul elsősorban 1918 novembere óta. Hitler beszédeihez hasonlóan ígéretet tett az újjászületésre az „állam belső defektusoktól" való megtisztítása által. A Reichstag felgyújtását a kommunista forradalomra adott, de kudarcot vallott jeladásként értelmezték. A kormány egészen addig nem hajlandó megállni, amíg az ilyesfajta fenyegetéseket teljes egészében „ki nem irtja és el nem pusztítja". A legfőbb cél a konfliktus befejezése és „igaz népközösség" létrehozása.[8]

A felhatalmazási törvény elfogadása az alkotmány, a jogállam és a demokrácia egyéb pilléreinek végét jelentette. A Katolikus Centrum Párt egyetértett ezzel. Ahogy az egyik vezetője megindokolta, „a haza nagy veszélyben van. Nem szabad hibáznunk".[9]

A kormány két órát hagyott a Reichstagnak a döntésre, és arra, hogy aki nem ért egyet, elmondhassa véleményét. Mindössze Otto Wels, az SPD képviselője élt a lehetőséggel. 441-en a törvény mellett, 94-en pedig ellene szavaztak. Egészen 1937. április 1-jéig marad hatályban, akkor megújítása válik szükségessé.[10]

Goebbels megjegyezte naplójában: „Most már alkotmányosan is mi vagyunk a birodalom urai."[11] Azon kívül, hogy a Reichstag feleslegessé vált, hamarosan a kormányon belül is lelkesen elfogadták Hitler tekintélyét. Goebbels már április 22-én megjegyezte, hogy nincs szükség a kabineten belül szavazásra, és Führerként utalt Hitlerre. „A Führer dönt. Minden sokkal gyorsabban történik, mint ahogy álmodni mertük volna."[12]

Miután elfogadták a felhatalmazási törvényt, a politikai pártokat hamarosan feloszlatták, vagy maguktól feloszlottak. Ez a folyamat a politikai spektrum baloldalán, a KPD-vel vette kezdetét március közepén. Április 17-én Hitler találkozott Goebbelsszel, és amellett volt, hogy most a szakszervezetek következzenek, melyek régóta a szocialista munkásmozgalom pillérei voltak. A munkások küzdelmét szimbolizáló május 1-jei ünneplési tradíció továbbra is megmarad, azonban már nem az osztályharc áll annak középpontjában, hanem akképp változtatnak rajta, hogy minden német ünnepeként szolgáljon, és lehetőséget adjon számukra akaratuk közös kifejezésére. A szakszervezeteket az ünnepet követően azonnal átveszik. Goebbels meglátása szerint lehet némi „felzúdulás" néhány napig, azonban ez elmúlik, és „azt követően már hozzánk tartoznak". Sőt mi több, „miután rátettük kezünket a szakszervezetekre, a többi párt és szervezet sem lesz képes sokáig kitartani". Nem számított ellenállásra, és jóformán nem is került rá sor.[13]

Június 22-én ráleltek egy gyenge ürügyre az SPD betiltásához. A hónap végére a két megmaradt liberális párt, sőt még Hitler partnere, a DNVP is

felismerte az elkerülhetetlent, és feloszlatták magukat. Végül július 5-én a Katolikus Centrum is ekképp járt el.[14]

1933. július 14. a „koordinációs" folyamat utolsó lépcsőjének tekinthető, ami az 1789. július 14-én a Bastille megostromlásával kezdődött hosszú korszak végét jelentette. A napot a francia forradalom kezdeteként ünnepelték, és a „testvériség" modern korának szimbolikus megnyitását jelentette. A „szabadság, egyenlőség, testvériség" franciák által meghirdetett, univerzális ideáljai inspirálták Lenint, Sztálint és a bolsevik forradalmat is.

Egyfajta nyilatkozatnak tekinthető tehát, hogy 1933. július 14-én a Hitler-kabinet a „testvériség" korának végét jelentve negyvenkét törvényt hajtott át. Szintén elfogadták az örökletes betegségben szenvedő utódok megelőzéséről szóló törvényt, ami az új sterilizációs program alapjául szolgált.

Ezenkívül új törvényt iktattak be a népszavazásról. E módszer lehetővé tette, hogy törvényeket és egyéb intézkedéseket közvetlenül a néphez fordulva fogadjanak el. Mindezek olyan eszközökké váltak, melyek révén Hitler megmutathatta, hogy a nép támogatja őt, és megvalósíthatta „népszavazáson alapuló diktatúrára" irányuló elképzelését.[15]

TERROR ÉS ALKALMAZKODÁS

A kezdetben kommunisták számára létesített koncentrációs táboroknak nagy publicitást biztosítottak, és az országban uralkodó erős antikommunista fóbia fokozására használták fel őket. Még a szociáldemokraták is, akik régóta riválisként küzdöttek a munkások szívéért, „teljes lelkesedést tanúsítottak a kommunizmus és a bolsevizmus elleni harc iránt, melyeket az anarchia létrehozóinak neveztek".[16] A kommunistaellenes kampányt a kemény bűnözők elleni támadással egészítették ki. Hitler a közvéleményhez hasonlóan ellenszenvet érzett a szexuális bűncselekményt és hasonló bűntetteket elkövetők iránt, így a rájuk való lecsapással a német nép rend és törvény iránti vágyára játszott rá.

Hogy milyen mértékű volt a terror a kezdetekben? Ha figyelembe vesszük azokat az ideiglenes helyszíneket is, ahol az áldozatokat rövid ideig tartották és kínozták, de nem feltétlenül tartóztatták le, akkor az áldozatok számát nagynak kell tekinteni. Egy közelmúltban készült beszámoló több mint 160 ilyen, 1933-ban használt helyszínt sorol fel.[17]

Csak becsléseink lehetnek arról, hogy hány embert hurcolhattak oda. Az 1933. márciusi és áprilisi első letartóztatási hullám során csak Poroszországban becslések szerint 25 000 embert, többnyire kommunistákat gyűjtöttek be.[18] Valószínűleg ugyanennyi lehetett az ország többi részében is. 1933 márciusától kezdődően kisebb számú nőt, főként kommunistát vittek a táborokba, és tartottak fogva Gotteszellben (Baden). A Göttingenhez közeli Moringenben két kommunista nő raboskodott 1933 kora júniusában, azonban őszre ez a szám 75-re duzzadt.[19]

1933 nyarán a letartóztatások új hulláma keretében a nemrégiben feloszlatott politikai pártok néhány vezetőjét gyűjtötték be. Július 31-én a tábori cenzus során 26 789 rabot írtak össze. A többnyire baloldali pártok tagjai közül kikerülő gyanúsítottakat egy rövid időre koncentrációs táborba vitték, ott rossz bánásmódban részesítették, majd elengedték őket. Összességében 80 000 ember került koncentrációs táborba a lágerek korai szakaszában. Ez a szám nem tartalmazza az egyébként hamarosan megszüntetett rögtönzött kínzópincékben az SA vagy a párt radikálisai által megvert embereket. Az áldozatok többsége, például akiket az első táborokba küldtek, kapcsolatban állt a kommunista párttal, kisebb mértékben a szociáldemokrata párttal vagy a szakszervezetekkel.

Voltak halálos kimenetelű esetek is, ám ebből „viszonylag kevés" akadt, továbbá figyelembe véve, hogy egyetlen csoportra, a kommunistákra összpontosítottak, nehéz egyetérteni azokkal a hangokkal, melyek azt állítják, hogy a Harmadik Birodalmat a terror hozta létre és működtette. Karin Orth közelmúltbeli tanulmánya alátámasztja azt, hogy napjainkban is nehéz pontosan meghatározni az 1933–1934 korai táboraiban életüket vesztett emberek számát, azonban ő, a szakértők többségével egyetemben, „több százas" értéket jelöl meg.[20]

A kényszerítés és az erőszak korlátozott mértékű volt, és kiszámítható, ennélfogva különbözött a Szovjetunióban pusztító önkényes és elsöprő terrortól. Hitler úgy határozott, hogy a népszerűséget a hatalommal elegyíti, a terrorral pedig csak „kívülállók" bizonyos körét célozza. Akik a rezsimet támogatták – és ők alkották a túlnyomó többséget –, az alku részeként elfogadták a „mások" iránt tanúsított kemény bánásmódot. A polgárok temérdek történetet olvashattak a sajtóban, és annak ellenére, hogy sejthették, hogy azok már az igazság átalakított változatai, könnyen eltekintettek ettől. A Szovjetunióban azonban a kezdetektől fogva óriási terror, majd polgárháború uralkodott, melyet aztán folyamatos terror követett.

A német táborok antikommunista intézményekként sajtóban bemutatott képei hozzájárultak ahhoz, hogy a közvélemény hozzászokjon az új rendszerhez. Az emberek egy részében ugyan aggályok ébredtek, melyeket azonban az érzékelhető kommunista veszély, a rend és törvényesség megbomlása eloszlatott.

A nácik 1933 végére olyannyira magabiztosakká váltak a lakosság támogatását illetően, hogy komolyan fontolóra vették a Gestapótól és a táboroktól való megszabadulást. Hitler nem tulajdonított jelentőséget a táborokban zajló „túlkapásoknak", és kijelentette, hogy az ellenségeket azért kell internálni, hogy ne zavarják meg Németország politikai újjászületését.[21]

Az elzártak száma fokozatosan csökkent egészen 1934 végéig, amikor „legfeljebb" háromezer rab volt. Ez a valaha elért legalacsonyabb érték.[22] 1934–1935-re, mire Hitler diktatúrája szilárd alapokon nyugodott, szinte az összes tábort bezárták.

Vajon miként reagáltak az átlagpolgárok a letartóztatások első hullámára? A közvetlen fenyegetettség alatt állóktól eltekintve „az erőszak és a megtorlás nagy népszerűségnek örvendett", foglalta össze Ian Kershaw. Sok németet nem zavart, hogy a Reichstag-tűz rendelet felszámolta a kommunisták jogait. Sőt mi több, a rendeletet „melegen üdvözölték".[23]

ROHAMOS NÖVEKEDÉS

Az akkortájt Berlinben élő Sebastian Haffner úgy véli, hogy ha március 5. után három héttel választásokra került volna sor, a nácik „valódi többségre" tettek volna szert. Sok német kezdte támogatni a nácikat. Haffner megfigyelését alátámasztja az a tény, hogy sokmilliónyi német sietve akart a náci párt vagy annak valamely társszervezete tagjává válni.

A támogatottság fokozódása – Haffner szerint – nem a „terror eredménye vagy a permanens hazafias csinnadratta következménye lett volna (a németek örömmel veszik, ha ilyesmivel szédítik őket)". A zenészkocsi-effektustól és a jövedelmező közhivatali állásokból való részesedés reményétől eltekintve egy részük egyszerűen egy nagyobb mozgalom részévé akart válni, és egy magasztos ügy érdekében egyesülni akart elvtársaival. A sznob Haffner lenézte a „primitívebb", „alsóbb néprétegekhez" tartozókat, akik a másik oldalra állnak: „a megvert törzs hátat fordít saját istenének, és a győztes ellenség istenségéhez pártol át". „Szent Marx", akiben a munkások és a többi népség egykor hittek – mondta ironikusan –, „nem segített, bizonyára azért, mert Szent Hitler erősebb. Törjük össze tehát Szent Marx szobrait, és áldozzunk Szent Hitlernek! Felejtsük el a régi imádságot: szabadíts meg a kapitalistáktól, és tanuljunk újat: szabadíts meg a zsidóktól. Talán ez az üdvösség titka."[24]

1930-ban a náci párt 129 583 tagot számlált, azonban a tagság 1933 júniusára 849 009-re ugrott, mígnem májusban a párt „ideiglenesen" megálljt parancsolt, és nem vett fel újabb tagokat. Amikor a tiltás megszűnt, mindenféle osztályból folyamatosan áramlottak az új tagok, és a párt az első háborús évekre több mint ötmillió tagkönyvvel rendelkező taggal büszkélkedhetett.[25] A többi náci tömegszervezetbe is áramlottak az emberek, többek között a Rohamosztagba (SA). 1932 augusztusára félmillió taggal rendelkezett, pontosan két évvel később pedig a szám megközelítette a hárommilliót.[26]

A nők a Nemzetiszocialista Nőszervezethez (NS-Frauenschaft) csatlakoztak, mely inkább egy elitszervezetnek volt tekinthető. 1932 végén 110 000 fős tagsággal rendelkezett, ami egy évvel később 850 000-re növekedett, 1934 során pedig meghaladta az 1,5 milliót. A tömegeket megcélzó Német Nőszövetséget (Deutsches Frauenwerk) 1933 szeptemberében az összes felbomlasztott egyéb női szervezet gyűjtőszervezeteként hozták létre. 1935-re 2,7 millió, 1938-ra pedig 4 millió taggal rendelkezett. Ez volt a legnagyobb méretű önkéntes tagságú szervezet az országban.[27]

A nők gyorsan alkalmazkodtak az új rezsimhez, és némi zúgolódás ellenére az egyik tartópillérévé váltak.[28] Néhány éven belül a Harmadik Birodalom iránt tanúsított támogatás fokában felülmúlták a férfiakat.[29] Hans-Urlich Wehler kiemeli, hogy azzal szemben, amit sokan évtizedeken át mondtak, Németországban 1938-ra, ha nem korábban, létrejött a „konszenzusos állam".[30]

AZ ÚJ REZSIM LEGITIMIZÁLÁSA

Hitlernek számos felkapott témával kellett foglalkoznia, hogy a hatalmat a népszerűséggel elegyíthesse. A legfontosabb feladatot a gazdasági problémák megoldása jelentette. A munkanélküliség csökkenésével fokozódott Hitler támogatottsága. Néhány kivételtől eltekintve a munkanélküli-

ségi ráta Hitler kinevezésétől kezdve egészen 1938 novemberéig hónapról hónapra csökkent. A válságot 1936-ra legyőzték, ekkor már munkaerőhiány lépett fel.[31]

Az e fordulathoz vezető döntésekben számos kormányhivatalnak és minisztériumnak volt szerepe, ám mindez Hitler felügyelete alatt zajlott, ezért egyedül őt illették elismeréssel. Növekedett a munkahelyek száma és a jövedelem, különösképpen a fiatal férfiak és nők körében, akik új, államilag támogatott programokban is részt vehettek. 1935-ben bevezették a hadkötelezettséget, ami elszívta a munkaképes korú férfiakat a munkaerőpiacról, csökkentve ezzel a munkanélküliséget.[32]

Annak ellenére, hogy a munkásoknak új, speciális hozzájárulásokat kellett fizetniük, ezeket bőven ellensúlyozták az új programok. A szabadságnapok száma fokozatosan emelkedett, a szokásos háromról hatra, végül bizonyos esetekben tizenötre, melynek révén a németek e téren világelsővé váltak. A társadalombiztosítás (öregségi, betegségi és baleseti) megmaradt, továbbfejlesztették, és sok korábban nem biztosított emberre is kiterjesztették. Az új Örömben az Erő (Kraft durch Freude) nevű program külföldi nyaralásokat biztosított, ami addig elképzelhetetlen volt a munkásosztály tagjai számára. Ez lett a legnépszerűbb az összes náci program közül. Szerepet játszott abban, hogy „az elégedetlenség időnkénti és mélyen rejlő kifejeződése ellenére tartós politikai legitimáció" jöjjön létre. Sokakat lenyűgözött a „közemberek életminőségének vonzereje". A rezsim még a munkahelyeket is megpróbálta tisztán tartani és vonzóvá tenni, s az ilyen lépéseket a munkások iránt kifejezett tiszteletnek tekintették.[33]

Az új kormányzati intézkedések a gazdaságot az ideológiával egyesítették, például bevezették a házassági kölcsönprogramot a munkanélküliség csökkentéséről szóló törvény (1933. június 1.) részeként a fajilag megfelelő párok számára. Jelentős összegeket adtak azért, hogy a feleségek adják fel állásukat; arra számítottak ugyanis, hogy azáltal megnyílik egy munkahely egy munka nélküli férfi számára. A nők álltak a rezsim érdeklődésének középpontjában, és nemcsak mint potenciális anyák, ahogy a fasiszta Olaszországban, hanem mint a német faj anyái.[34]

A visszaemlékezések egyöntetűen a munka biztonságát és a rend fontosságát jelölik meg Hitler támogatásának alapjaként.[35] A zúgolódás ugyan nem szűnt meg, azonban úgy tűnt, szép idők közelegnek.[36]

A KPD-tag munkásokat zaklatták. Az 1933-ban még 300 000 KPD-tagnak megközelítőleg a fele esett át valamiféle üldöztetésen a Harmadik Birodalom fennállása során. A többiek vagy átálltak, vagy szembenéztek a tényekkel, és visszavonultak a politikától. Az SPD és a hozzá kapcsolódó szervezetek (például a szakszervezetek) sokkal több taggal rendelkeztek, ám összességében kevesebb üldöztetésben részesültek, mint a kommunisták. Mindkét párt bizonyos mértékig földalatti formában folytatta tevékenységét, azonban nem jelentett veszélyt a rezsim számára.[37]

A munkások attitűdjét befolyásolta a teljes foglalkoztatás visszaállítása és Hitler külpolitikai sikerei. 1936-ra a népszerűség új fokát érte el, még a munkások között is.[38] A munkásmozgalomnak csupán néhány tagját foglalkoztatta az ellenállás, a nácizmust pedig csak a mélyen elkötelezett radikálisok utasították el. A munkások megvetették a versailles-i szerződést, és Hitler annak felrúgásával minden kétséget kizáróan az összes társadalmi osztály kedvére tett. Az ellenállással foglalkozó közelmúltbeli tanulmányok kiemelik, hogy „nagy hajlandóság mutatkozott a náci rezsimmel való konszenzusra, még a munkásosztály soraiban is".[39]

A kommunista veszéllyel való szembenézés és annak legyőzése önmagában nagy támogatást biztosított Hitler számára. Sokan úgy vélték, hogy a kommunisták ismét törvénytelen módon kísérelték meg megszerezni a hatalmat, amikor 1933-ban (állítólagosan) felgyújtották a Reichstagot. Egy akkoriban Drezdában élő német zsidó professzor, Victor Klemperer 1933. november 14-én megjegyezte naplójában, hogy „egész Németország Hitlert részesíti előnyben a kommunistákkal szemben".[40]

KÖZREND

Sok állampolgár, és nem kizárólag a konzervatívok, a vallásosak vagy a nácik táborába tartozók vélték úgy, hogy a liberális weimari köztársaság egy romlott társadalom, és úgy tartották, hogy országuk egyenesen a szakadék felé halad.[41] Hitler kihasználta a jó polgárok fegyelmezettebb társadalom iránti vágyódását, azt, amit az 1914 előtti korral azonosítottak.[42] Az ő szemszögükből a Harmadik Birodalom kellemes változást hozott a zűrzavar napjai után.

Az állami tisztviselők egy része fenntartásokkal élt ugyan, ám ritka kivételtől eltekintve megmaradtak pozíciójukban. Hitler és a náci hierarchia többi tagja attól tartott, hogy a közszolgák passzív magatartást vesznek fel, amivel nagymértékben megnehezítik feladataikat. Az aggodal-

maik azonban alaptalannak bizonyultak. Hans Mommsen szerint „semmi kétség nem lehetett afelől, hogy az állami tisztviselők széles tömege lojálisan kívánta szolgálni az új kormányt”.[43]

Valójában a nácik teljesítették a köztisztviselők kívánságát azzal, hogy 1933. április 7-én a kormány bevezette a közszolgálat helyreállításáról szóló törvényt. A „helyreállítás” mögött az a sokak által osztott gondolat húzódott, hogy az intézmény politikai játszmák tárgya volt. A közszolgálat vissza akart térni egy eszményi múltba, melyben politikamentes munkával, a politikusoktól zavartalanul szolgálhatja a társadalmat. Ennek elérése érdekében készen álltak elfogadni azt a szükséges rosszat is, hogy rövid távon bizonyos törvénytelenségre kerül sor, ám csak azért, hogy megtisztítsák a bürokráciát.

Az új törvény gyakorlati haszna az volt, hogy kapóra jött néhány politikai okokból kinevezett személy eltávolítására, főként azonban a zsidóktól szabadultak meg ekképpen. Az Igazságügyi Minisztériumban történtek jól érzékeltetik a szélesebb körben zajlott folyamatokat. 1933 áprilisában 45 181 állandó státusz volt a porosz igazságügyi rendszerben, mely közül 1704-et zsidók töltöttek be. 1934 márciusában, a tisztogatás nagy részének végeztével mindössze 331 zsidó maradt – ők többnyire (és ideiglenesen) Hindenburg beavatkozása miatt maradhattak meg.[44]

A német bírókat láthatólag nem aggasztották különösebben a történtek. Míg egyesek megpróbálták egy ideig tartani a kapcsolatot elbocsátott kollégáikkal, többségük közömbös volt, mivel a nácik „nemzeti szempontból megbízhatóbb” bírókat ültettek helyükre.[45] Egy olyan országban, ahol a közszolgálat a mindennapi élet fontos részét képezte, a „helyreállítás” – nem forradalom – a „normalitáshoz” való visszatérés üzenetét hordozta magában.

A bűnügyi rendőrség (Kripo) új hatásköröket kapott a bűn üldözése céljából. Hitler elképzeléseivel összhangban egy 1933. novemberi porosz rendelet és szövetségi törvény foglalkozott a „veszélyes, megrögzött bűnözőkkel”. A Kripo a gyanúsítottakat szinte tetszése szerint „biztonsági őrizetbe” helyezhette,[46] és kerületenként letartóztatási kvótákat határoztak meg.[47] A szövetségi jog lehetőséget biztosított a bírók számára, hogy azokat a személyeket, akikről úgy ítélik, hogy ismét bűnelkövetővé válnak, „biztonsági őrizetbe” helyezzék, továbbá módot adott a „veszélyes, erkölcs elleni bűnelkövetők” és a „veszélyes, megrögzött bűnelkövetők” sterilizálására.[48]

1934-ben, az új intézkedések hatályba lépésének első évében a bírók 3723 megrögzött bűnelkövető biztonsági őrizetét rendelték el. A számok 1938-ig lassú csökkenést mutattak, azonban ekkor ismét emelkedni kezdtek.[49] 1934 és 1939 között a bírók új hatáskörükkel élve (tárgyalás nélkül) 25 346 embert vetettek börtönbe.[50]

A börtönök falain belüli élet sokkal keményebbé vált, ám a „törvényes terror” e formája nem rémisztette meg a jó polgárokat, akik általánosságban úgy vélték, hogy a raboknak szenvedniük kell. A bűnözők „dédelgetésének” ideje véget ért. A rendőrség nyomába eredt a tágan „aszociális” – vagy antiszociális – elemként meghatározott csoportnak, melynek életmódja vagy akár rendetlen megjelenése is sértően hatott a középosztálybeli értékekre és az „egészséges közérzületre”.[51]

Az akkoriban élt emberek közül sokan úgy emlékeztek, hogy „amikor a bűnözőkkel szembeni keményebb fellépésre került sor, az emberek és a nemzetiszocialisták között konszenzus jött létre”. E megállapítás egy olyan (1925-ben született) embertől származik, aki kisebb súrlódásba került a titkosrendőrséggel, később azonban a Wehrmachtban szolgált.[52] Rengeteg bizonyíték támasztja alá, hogy a „bűn elleni küzdelem” és a „közrend” visszaállítása révén Hitler és a rezsim jelentős támogatottságra tett szert.

HOSSZÚ KÉSEK ÉJSZAKÁJA

A náci és az orosz forradalom közötti egyik nagy különbség abban rejlik, hogy a hitleri Németországban szinte nem került sor tisztogatásra. Hitler oly módon tartotta hatalmában a pártot, az államot és a nemzetet – mely olyannyira azonosult eszméivel –, hogy alig volt szükség az ellenzők meggyilkolására. A korai években ráadásul ambíciói, már amennyire ismertek voltak, visszafogottnak tűntek, és a németek többségének egyetértését élvezték.

A SA-ban egy tisztogatásra sor került. A szervezet fékezhetetlensége és erőszakossága 1933-at megelőzően előny volt, ám azt követően az ilyen magatartás aggasztotta a polgárokat a közrend tekintetében. A nemzet nem értékelte pozitívan az SA segédrendőrségi minőségben végzett tevékenységét, és a katonaság és a gazdaság elitje vádlón mutatott az SA-ra, amiért az túlságosan „szocialista”, és a hadsereg részévé szándékozik válni.

Egy 1933. július 6-i ülés során Hitler emlékeztette a birodalmi helytartókat (*Reichsstatthalter*), hogy a forradalom nem „állandó körülmény", és hogy a forradalmi áramlatot „a fejlődés biztos medrébe kell terelni".[53] Augusztusban az SA segédrendőrségi szerepét és annak támogatását megszüntették. Ez a lépés megnyugtatta a polgárokat, azonban nem fojtotta el az SA néhány tagjában a forradalom iránti vágyat. Ám hat hónapnyi hatalomgyakorlást követően Hitler rezsimjének nem volt félnivalója a szervezett ellenállástól, és pusztán az aggasztotta őket, hogy miként fékezzék meg azon nyomban saját radikálisaikat.

1934. február 1-jén Ernst Röhm a hadseregnek bemutatta terveit arra vonatkozóan, hogy miként alakítaná át az SA-t egy, a hadsereg mellett létező, nemzetőrséghez hasonló intézménnyé. Blomberg védelmi miniszter teljes mértékben ellenezte ezt. Blomberg, hogy mutassa megfelelő érzelmeit, mindenféle nyomás nélkül bevezette a hadseregben a horogkeresztet és az „árja cikkelyt", melynek révén 70, feltehetően zsidónak „gyanított" embert kényszerített távozásra. Hitler közölte az SA-val, hogy nem fogadja el Röhm tervét, ugyanakkor utasította a titkosrendőrséget, hogy kezdjenek adatgyűjtésbe ellene.[54]

Az SA-val kapcsolatos ügy elmérgesedett. 1934. június 17-én Papen egykori kancellár kijelentette a marburgi egyetemen hallgatóságának, hogy Németország belső békéjét helyre kell állítani: „egyetlen nemzet sem élhet a forradalom folytonos állapotában, ha igazolni kívánja magát a történelem előtt".[55] Papen talán mozgósítani akarta a konzervatív ellenzéket Hitler ellen, azonban a kancellár elkerülte, hogy körülzárják.

Blomberg arra sarkallta Hitlert június 21-i rövid találkozójuk során, hogy tegyen valamit az SA ügyében. A cselekvésre legalkalmasabbnak az SA eltávozásról való augusztus 1-jei visszatérését megelőző időszak szolgált. A terv június 28-ára többé-kevésbé elkészült, Hitler pedig június 30-án korán a Rajna-vidékről Münchenbe repült. Ő és kísérete egy tegernseei szállodába ment, ahol Röhm és további SA-vezetők szálltak meg. Röhmöt és embereit letartóztatták, nem sokkal később pedig agyonlőtték.[56]

További válogatott emberekből álló csoportot is kivégeztek a „hosszú kések éjszakája" néven elhíresült esemény során. Hitler leszámolt sérelmeiért Kurt von Schleicher egykori kancellárral és feleségével, mely merényletet a törvénytisztelő német polgárok előtt egy állítólagos lázadás megállításának szükséges lépéseként prezentálták. Ez a kijelentés teljesen alaptalan volt, ugyanakkor a gyilkolás véget vetett a Hitler szinte abszolút hatalmát fenyegető utolsó veszélynek.

Ez volt az első tömeggyilkosság a Harmadik Birodalomban, és egyáltalán nem próbáltak meg arra törekedni, hogy a gyilkosságokat a bírósági tárgyalás álcájába bújtassák. A németek többsége elfogadta, hogy Hitler megközelítőleg száz vádlottat halálra „ítélt".[57] Az SA élére új vezetőt állítottak, és miközben a szervezet továbbra is létezett, a tagságot hagyták megcsappanni.

A közvéleményt vizsgáló jelentések egyhangúlag a jóváhagyást mutatták.[58] Hitler sikerrel vitte át politikai stabilitásra vonatkozó üzenetét, és augusztus 10-én szelektív amnesztiát gyakorolt. A feléje minden irányból áradó jóindulatban fürdőzve Hindenburg halálát „a birodalmi elnöki posztnak a birodalmi kancellári poszttal való egyesítésének" meghirdetésére használta fel.

A polgárok megkapták a lehetőséget, hogy augusztus 19-én kifejezzék véleményüket Hitler két tisztségre vonatkozó egyesítési döntéséről. A szavazók 89,9 százaléka helyeselte az egyesítést. A földalatti ellenzéket elképesztette a pozitív válasz: „(1) A széles tömegek nem értették meg az események politikai jelentőségét. (2) A lakosság nagy, láthatóan nagyon nagy része Hitlert könyörtelen elszántsága miatt ünnepli, és kizárólag egy kis rész kezdett el gondolkodni, vagy rémült meg. (3) A munkásosztály nagy része kritika nélkül isteníti Hitlert."[59]

Annak ellenére, hogy a németek csak sejthették, hány embert gyilkoltak meg a hosszú kések éjszakáján, az illegális szociáldemokrata tudósítók beismerték, hogy az esemény tovább fokozta Hitler támogatottságát. Az intézkedés kétségtelenül aláásta a törvény iránti tiszteletet, azonban tetszést aratott azok körében, akik „erős szimpátiát éreztek a »rögtön ítélés« és a lehető legkeményebb büntetés iránt". A szociáldemokraták, mint mindig, az emberek reakcióját most is „hamis tudatnak" könyvelték el.[60]

AZ ELSŐ KÜLPOLITIKAI LÉPÉSEK ÉS A KÖZVÉLEMÉNY

Hitler nemzetközi színtéren tevékenykedő riválisai el sem tudták képzelni, hogy milyen nagy léptékű ambíciókkal rendelkezik.[61] 1933. október 14-én Hitler kiléptette Németországot a Népszövetségből, és a rádióban mondott beszédében nemcsak magyarázta a döntést, hanem szembeállí-

totta a náci forradalmat a francia és az orosz forradalmakkal, melyek során számtalan embert mészároltak le. Kijelentette, hogy az ő forradalmában oly nagymérvű tisztelet uralkodik a magántulajdon iránt, hogy „egyetlen kirakatüveget sem törtek be, egyetlen üzletet sem fosztottak ki, és egyetlen épületet sem rongáltak meg".[62]

A „népszavazásos diktatúrára" jellemző módon a Népszövetségből való kilépés kérdését az esemény megtörténtét követően egy hónappal népszavazásra bocsátották. Meggyőző 95,1 százalék foglalt állást a döntés helyessége mellett. Ez nem volt ugyan szabad szavazás, ám még a náciellenes megfigyelők is „őszinte nemzeti lelkesedésről" számoltak be. Nagy bosszúságukra be kellett vallaniuk maguknak, hogy „valódi konszenzus" uralkodik.[63]

Érdemes idézni az egyik első földalatti szocialista jelentést a népszavazásról. Hitler ellenfelei ekképp nyilatkoztak a túlnyomóan pozitív eredményről:

> A rezsim melletti szavazatok rendkívül magas aránya miatt még a kritikus külföldi megfigyelők is azt gondolhatták, hogy a számokat meghamisították, vagy az eredmény közvetlen erő és terror hatására született. E feltevések azonban a fasiszta ideológia a német társadalom összes osztályára gyakorolt valódi és mély hatásának téves érzékelésén alapulnak... Az alapos megfigyelések... alátámasztják, hogy a szavazás eredménye a lakosság hangulatának hiteles mércéje. Legfőképpen a vidéki kerületekben és a kis falvakban kerülhetett sor „korrekcióra". Az általános eredmény a társadalom fasizálódásának rettentő gyors és hatékony folyamatáról tanúskodik.[64]

További külpolitikai siker következett be 1935 elején. 1919-ben Versailles-ban a Saar-vidéket elcsatolták Németországtól, arra számítva, hogy az majd csatlakozik Franciaországhoz. Az ügyet 1935. január 13-án a Saar-vidékiek népszavazás keretében döntötték el, beleértve a koncentrációs táborokból szavazásra kiengedett kommunistákat is (ők később tanúsították, hogy saját belátásuk szerint szavazhattak). A pártatlanság miatt svédek által bonyolított szavazáson a lakosság 90,8 százaléka a Németországhoz való csatlakozást választotta, annak ellenére, hogy tudhatták, a Harmadik Birodalom valójában mit képvisel. Lehetett némi nyomás, de legrosszabb esetben is mérsékelt és közvetett. Az eredmény fontos, szimbolikus győzelem volt. Vajon mennyire lehet rossz a Harmadik Birodalomban élni, ha a Saar-vidék lakosai ilyen mértékben döntöttek Németország javára? A Saar-vidék visszatérését hamarosan nagy pompa és ceremónia mellett ünnepelték.[65]

További szimbolikus fontosságú döntés volt március 16-án a hadkötelezettség bevezetése. Az elhatározott szándék harminchat hadosztályból álló hadsereg létrehozása volt. A németek megalázva érezték magukat, amiért a versailles-i szerződés alapján nem rendelkezhettek százezer főnél nagyobb hadsereggel. Még az SPD egykori támogatói is a sorkötelezettség mellett foglaltak állást, mivel az munkahelyeket szabadít fel a munkanélküliek számára, továbbá a bővülő hadsereg fokozza az áruk iránti keresletet, és ezáltal segíti a gazdaság fellendülését.[66]

A Hitler által újból bevezetett kötelező katonai szolgálatot másnap Münchenben óriási spontán demonstráció ünnepelte. Az illegális szociáldemokrata tudósítást döbbenet járta át: „A március 17-i demonstráción tapasztalható lelkesedés hatalmas. Egész München kint van. Az embereket lehet kényszerrel éneklésre bírni, azonban nem lehet őket kényszerrel rávenni arra, hogy ilyen mértékű lelkesedéssel énekeljenek. Átéltem 1914 napjait, és kijelenthetem, hogy a hadüzenet nem keltett bennem ekkora hatást, mint Hitler március 17-i fogadtatása... A Hitler politikai tehetségébe és őszinte szándékába vetett bizalom egyre fokozódik, Hitler pedig ismét rendkívüli támogatottságra tesz szert. Sokan szeretik."[67]

Szinte pontosan egy évvel később, március 7-én Hitler átküldte hadseregét a Rajna feletti hídon, egy olyan területre, ahol nem tartózkodhatott német katonaság. Franciaország abban reménykedett, hogy a Rajna-vidék e része ütközőzónaként működik majd a két ország között. Hitler vakmerően megszegte a szerződést, a franciák pedig semmit sem tettek. Március 29-én Reichstag-választásra került sor, a népszavazásos diktatúra újabb gyakorlására, melynek során 99 százalék biztosította Hitlert támogatásáról. Még ha meg is hamisították az eredményt, az egyáltalán nem volt kérdéses, hogy az egész ország üdvözölte, hogy Németország visszatér a nagyhatalmi státuszú országok közé. Számos jelentés, még a szkeptikus szociáldemokrata földalattiaktól származók sem láttak semmi „művit" a reakciót illetően, és úgy vélték, hogy Hitlert illetően óriási konszenzus uralkodik.[68]

A spanyol polgárháború kitörésekor Hitler megragadta az alkalmat, hogy a nemzetet emlékeztesse a szovjet bolsevizmus folyton jelen lévő veszélyére. Németország Francisco Franco tábornokot támogatta Spa-

nyolországban, míg a szovjetek a köztársaságiak pártjára álltak. Az 1936. szeptember 9-i nürnbergi pártgyűlésen Hitler a szovjet „háttérből irányító emberekről" beszélt, és elmondta, hogy Németországot éppoly védetté teszi a kívülről jövő támadásokkal szemben, mint tette a belülről jövők tekintetében.[69]

Bejelentett egy négyéves tervet a háborúra való felkészülésről. Kigúnyolta a szovjeteket, akik akkoriban óriási erőfeszítéseket tettek a metróhálózat kiépítésére. Elmondta, hogy amíg az oroszok tizenegy kilométernyi metrót építettek, addig Németország hétezer kilométer autópályát létesített. Azon csúfolódott, hogy a kommunisták nem tudják élelemmel ellátni az embereket, pedig a szovjet területek hatalmas mennyiségű természetes erőforrással rendelkeznek. A német antikommunista többségnek tetszett, ahogy Hitler lejáratja Sztálint.[70]

Hitler szavai mögött tettrekészség húzódott. A nemzetközi helyzet kiértékelését követően hozzáfogott tervei keresztülviteléhez. 1938. március 12-én katonákat küldött Ausztriába, és az országot „visszatérítette a Birodalomba". Nagy-Britannia, Franciaország és a Népszövetség éppen úgy reagált, mint a versailles-i szerződés összes korábbi megszegése esetén: mindössze bátortalanul tiltakoztak. A német illegális szociáldemokrata mozgalom kétszeresen is csalódott. „Sajnálatos módon igaz – írták –, hogy a német nép az erő alkalmazása felé hajlik. Azonban az is igaz, hogy az első világháború győztes hatalmai mindent megtesznek azért, hogy a németek egyre jobban higgyenek az erő alkalmazhatóságában."[71]

Április 10-én népszavazást tartottak, melynek során a németek és osztrákok lehetőséget kaptak a véleménynyilvánításra. A németek és osztrákok 99 százaléka az „újraegyesítés" mellett foglalt állást. A szocialisták elismerték, hogy az esemény „építette és erősítette" Hitler rezsimjét. Még Hitler egykori baloldali ellenségei is üdvözölték. Az ellenzéki szociáldemokrata jelentés megállapította, hogy „Németország nemzeti közhangulata valódi *[echt]*".[72] Sokak számára Hitler lett a „Bismarck munkáját befejező államférfi".[73] Ez volt a legnagyobb bók, amivel a jó polgárok előállhattak.

Nem ez volt Hitler utolsó vér nélküli hódítása. 1938 szeptemberére a Szudéta-vidék – Csehszlovákia legnyugatibb része – németjeinek „megvédésére" irányuló követelése Európát a háború szélére sodorta. Nagy-Britannia és Franciaország azonban a szeptember 29–30-án rendezett

müncheni konferencián folytatta a „megbékítés" politikáját, jóváhagyták Hitler követeléseit, és átengedték a területet.

A német nép nem akart háborúzni, így annál nagyobb volt az örömük, amikor Hitler megvalósította ezt a csodát. A szociáldemokraták jelentéseiből kiderül, hogy az elvtársaik közül sokan bánkódtak. Minden egyes győzelemmel Hitler csillapította az aggodalmakat, és azt a benyomást keltette, hogy akármit követelhet, és azt háború nélkül meg is kapja. A szociáldemokraták beletörődve és kétségbeesetten állapították meg, hogy az emberek Hitlert tévedhetetlennek tartják.[74]

A német nacionalizmus, amely 1918 óta egyik csapást a másik után szenvedte el, most reneszánszát élte. Hitler státusza az egekbe emelkedett. A karizmája nyilvánvaló volt, és sütkérezett a dicsőségben, még az ország olyan részein is, melyekről köztudott volt, hogy fenntartással kezelték hatalomra jutását.

Az a kellemetlenül ironikus helyzet állt elő, hogy a demokratikus weimari köztársaságnak szinte semmilyen segítséget nem nyújtó Nagy-Britannia és Franciaország Hitlert valódi géniusszá tette. 1939 tavaszára „a társadalom széles szegmensei" azonosultak vele.[75]

20.

ZSIDÓÜLDÖZÉS A HÁBORÚ ELŐTTI ÉVEKBEN

Hosszú idővel azelőtt, hogy Hitler hatalomra került volna, a zsidó vezetők azon aggódtak, hogy közösségük a vallási áttérés és a más közösségekkel való házasodások miatt eltűnik. Hitler megállapítása szerint félmillió „hithű zsidó" élt Németországban, a lakosság kevesebb mint egy százaléka. Hitler azonban sokkal közvetlenebb veszélyt jelentett számukra, hiszen már évek óta azt harsogta, hogy a zsidók számára nincs hely az országban.

Az új kancellár viszonylag keveset beszélt a nyilvánosság előtt a zsidókról 1933-ban és 1934-ben. Kezdetekben nem hajszolta az ideológiát, amennyiben az munkahelyekbe és a támogatás elvesztésébe kerül, ezért az antiszemitizmust nem hangsúlyozta.

Mindazonáltal az 1933. márciusi választásokat követően a párt és az SA bojkottált és megrongált néhány zsidó boltot és vállalkozást, s alkalmanként nyíltan támadta a zsidókat.[1] Hitler olyan sokáig szította a tüzet, hogy alig tudta visszafogni a radikálisokat, azonban a támadásaik nem vették ki jól magukat a polgárok többségének szemében. Az Amerikai Zsidó Kongresszus a német áruk egész világra kiterjedő bojkottjával fenyegetett, ami további szünetre intette Hitlert. Március 26-án Goebbelsszel tárgyalt, és a zsidó üzletek „erőszakmentes" bojkottjáról hoztak

döntést. A lépés jelzésértékkel bírt a nemzetközi zsidó közösség irányába, Németországban pedig az SA törvénytelen és népszerűtlen „túlkapásait" látszólag törvényes mederbe terelte.[2]

A ZSIDÓK BOJKOTTJA

Március 30-án összeült a kabinet, és első alkalommal hozott döntéseket a felhatalmazási törvény alapján. Hitler röviden a „külföldi förtelmes zsidó propaganda" ellen bevezetendő „védelmi intézkedésekről" beszélt. Elmondta, hogy ezeket a lépéseket a rezsimnek kell megszerveznie; ugyanis ha a „néptől" erednének, akkor talán „nemkívánatos formát" öltenének. A vészjósló megjegyzésére rövid nyilatkozatának végén került sor: „A zsidóknak fel kell ismerniük, hogy a zsidók Németország ellen folytatott háborúja nagyon keményen fogja érinteni a Németországban élő zsidókat."[3]

Az április 1-jei bojkott a berlini főtörvényszékre, a Kammergerichtbe is behatolt. A fiatal Sebastian Haffner, akkori joggyakornok visszaemlékezett a méltóságteljes környezetre, a fekete selyemtalárokra és a komoly emberekre. A könyvtárban tartózkodott, „teljes csend uralkodott a teremben, s a csendben érződött az asztaloknál ülők sokrétű tevékenysége... Itt nem volt forradalom."

Ezután szokásostól eltérő felfordulás támadt, a folyosóról ajtócsapkodás, bakancsok dobogása és parancsok hallatszottak. A könyvtár csendje akkor tört meg, amikor „(a) teremben megszólalt egy hang: »Az SA.« »A zsidókat dobálják ki«, tette hozzá valaki félhangosan, mire néhányan felnevettek. Ez a nevetés – emlékezett vissza Haffner – ijesztőbb volt, mint a kívülről behallatszó zaj, mert azt a hihetetlennek tűnő következtetést kellett belőle levonni, hogy itt is vannak nácik." Hamarosan egy törvényszéki alkalmazott közölte: „a zsidó urak jobban teszik, ha távoznak".

A drámai pillanat akkor következett be, amikor a könyvtár ajtaja kivágódott, és barna egyenruhás emberek tódultak be. Felszólították a „nem árjákat", hogy távozzanak. Haffner azon gondolkodott, mit tegyen, amikor az egyik náci odament hozzá, és megkérdezte: „Ön árja?" Gondolkodás nélkül rávágta, hogy igen. Válasza helytálló volt, azonban sohasem bocsátotta meg magának, amiért így válaszolt. Ahogy később írta: „Megbuktam az első vizsgán! A falba tudtam volna verni a fejemet."[4]

A zsidók bojkottjától visszhangzott az egész német társadalom. Az új rezsim egyértelműen Hitler antiszemita céljait akarta véghezvinni.

Mindazonáltal a legfontosabbnak a munkanélküliség kezelése számított akkor, ami miatt kompromisszumokat kellett kötni. Ennélfogva az áruházak – szinte az összes németországi áruház zsidó kereskedők kezében volt – tovább folytathatták tevékenységüket. Hitler ígéretet tett rá, hogy megszabadul tőlük, azonban nem tehette, amennyiben az munkahelyekbe kerül. 1933 közepén hozzájárulását adta a Tietz-csoport, egy nagy zsidó áruházlánc kölcsönfelvételéhez. A kormány nem akarta megkockáztatni tizennégyezer ember munkanélkülivé válását, ezért kisegítette a vállalatot. A színfalak mögött azonban a tulajdonosok elleni nyomás fennmaradt, és egy év múlva Georg és Martin Tietzet eladásra kényszerítették. Ez tekinthető az „árjásítás" egyik első nagy esetének, melynek során 1938 novemberéig fokozatosan átvették a zsidó tulajdonban álló cégeket. Ekkor már mindenre kiterjedően zajlott a folyamat.[5]

Németországban április 1-jéig nem került sor pogromra vagy ahhoz foghatóra, azonban erőszakokról és letartóztatásokról szóltak jelentések, továbbá számos zsidót meggyilkoltak.

A polgárok nagy többsége ellenezte a bojkottot, vagy közömbös volt azt illetően. Egyesek zsidó üzletekben vásároltak. Maguk a nácik a bojkottot kudarcként könyvelték el.[6] A németek nem mutatták vezetőik antiszemita buzgalmát, és a kabinet visszakozott.[7]

A zsidók nem voltak társadalmon kívül állók, amikor Hitler hatalomra került. Lehetőségük volt professzorokká, bírákká és politikusokká válni, ami akkoriban az Egyesült Államok sok részén elképzelhetetlennek számított. A német zsidók hazafiasak voltak, és általánosságban véve passzívan viseltettek a korai cionista mozgalom iránt. Az áprilisi bojkott – annak ellenére, hogy kudarcot vallott – azonban még a zsidó közösség optimista tagjait is a fenyegetettség érzésével töltötte el.

Április 4-én Hindenburg elnök Hitlerhez fordult, hogy ne tegyen semmiféle lépést a zsidó háborús veteránok ellen. Hitler az általa a zsidó ügyekről valaha írt leghosszabb levéllel válaszolt. Állítása szerint azért van szükség antiszemita politikára, mert a „németek" bizonyos szakmákból, például a jogból és az orvostudományból kiszorultak, mivel a zsidók olyan sok posztot töltöttek be. Hitler szerint az állam meggyengült, mert egy „idegen test" – a zsidóság – uralja az üzleti világot, és emlékeztette az elnököt a tisztikar azon rég fennálló szabályára, hogy zsidókat nem fogadnak be. Hitler pillanatnyilag beleegyezett, hogy a közszolgálatban és más területeken nem tesz lépéseket a háborús veteránok ellen.[8]

A közszolgálat helyreállításáról szóló április 7-i törvény tartalmazott egy „árja szakaszt", mely kizárta a zsidók többségét. A törvény részét képező kérdőívek és nyomozások sok millió embert érintettek. Az ezt követő tisztogatásokra e törvény alapján került sor. A zsidó professzorokat távozásra kényszerítették, a zsidó diákok vonatkozásában pedig a felvétel korlátozását célzó kvóta lépett életbe. Hamarosan kiszorították őket a művészetekből, a sajtóból és a szabad foglalkozásokból.

„EGYÉNI AKCIÓK" ÉS A NÜRNBERGI TÖRVÉNYEK

A bojkottot követően a zsidók „egyéni akciók" szakadatlan özönétől szenvedtek, ami alatt akkoriban az erőszakot és a tulajdon megrongálását értették. Az önkéntes jellegű támadások számos esetben gyilkossággal végződtek. Hiába feltételeznénk az ellenkezőjét Hitler diktatúrájáról, az erőszakot nem Berlinből rendelték el, hanem helyi kezdeményezésre indult.[9]

A zsidók gazdaságból való távozásra kényszerítése általánosságban véve népszerűségnek örvendett, a németek többsége közönyös volt az erőszakkal és az „egyéni akciókkal" kapcsolatban.[10] A zsidók bizonytalanná váltak, hogy maradjanak-e.[11] Különösen demoralizálta őket, hogy egyes szomszédjaik és ismerőseik tájékoztatták a Gestapót, a rendőrséget, esetleg a pártot a zsidók „nemkívánatos", még ha nem is kifejezetten „törvénytelen" viselkedéséről. A „zsidók barátainak" vélt embereket szintén nyíltan támadták, lakásuk ajtóira pedig „zsidószolga" vagy „népáruló" feliratokat festettek.[12]

Bizonyos helyeken a lakosság megvetette az ilyen feljelentgetőket. Mindazonáltal 1935 júniusában Berlinben „fajgyalázókat" meneteltettek végig az utcákon civil ruhás pártaktivisták. A berlini Gestapo feljegyzése szerint 1935 augusztusában 208 személyt jelentettek fel „fajgyalázásért".[13]

Éppen ez volt az a „közhangulat", melyre Hitler várt a faji törvények bevezetéséhez. A *Mein Kampf*ban és számtalan beszédében kijelentette, hogy a „vérkeveredés" vezetett a nemzet hanyatlásához. 1935 szeptemberében, miután az előző hónapokban közvetve vagy közvetlenül táplálta az antiszemitizmust, egy pártgyűlés alkalmával bejelentette az új törvényeket.[14]

A nürnbergi törvények, azaz a német vér és német becsület védelmét szolgáló törvények tiltották a zsidók és nem zsidók közötti házasságkötést, megtiltották közöttük a házasságon kívüli nemi kapcsolatot; törvénytelenné tették a zsidók számára a negyvenöt évesnél fiatalabb nem zsidó nők alkalmazottkénti foglalkoztatását; és bűncselekménynek minősítették zsidók számára a német lobogó kitűzését. Hitler utasítást adott, hogy a törvényeket készítsék elő neki aláírásra. Annak meghatározása, hogy ki zsidó, meglehetősen tág volt. Az utolsó pillanatban a törvényt kiterjesztő értelemben a „keverék fajra" is ki akarta bővíteni, ám a német közvélemény azt túlzásnak tartotta, ezért meghátrált.[15] A zsidók megdöbbentek, amikor a jogállásuk olyan lett, mint réges-régen volt.

A törvényre mindenféle reakció született. Az emberek egy része az erőszak véget érésében reménykedve üdvözölte. Mások sajnálatot éreztek a zsidók iránt, míg egyesek szerint a törvény nem ment kellően messzire. Egy berlini Gestapo-jelentés szerint a zsidók nem lettek kizárva a „népközösségből". Az új törvények egyfajta láthatatlan gettót hoztak létre, és bátorították a feljelentőket, akik gyakran saját hasznukra még több váddal álltak elő. A nürnbergi törvények betartatását az átlagpolgárok részvétele tette lehetővé.[16]

AZ OLIMPIAI TESTVÉRISÉGTŐL AZ ÚJ TÁMADÁSOKIG

1936-ban Németország rendezhette a téli olimpiát – Garmisch-Partenkirchen, február 6–16. –, és a nyári játékokat is, melynek helyszíne Berlin volt (augusztus 1–16.).* A megkülönböztető intézkedések, a koncentrációs táborok és a titkosrendőrség léte már közismert volt. A Nemzetközi Olimpiai Bizottság amerikai és brit tagjai nyomást próbáltak gyakorolni német kollégáikra, hogy engedjék zsidó sportolók szereplését a német csapatban. Az amerikai Avery Brundage vezette NOB elutasította a néhány honfitársa felhívását az 1936-os olimpia bojkottjára. 1935 végén az USA elvállalta a részvételt, és példáját gyorsan követték más országok is.[17]

Már maga a játékok megrendezése is óriási győzelem volt Hitler számára, mivel esélyt kapott arra, hogy megmutassa, a dolgok nem olyan

* Az olimpia rendezési jogát még 1931-ben ítélték Berlinnek (a téli játékokét pedig helyszín megjelölése nélkül Németországnak) – *a szerk.*

rosszak Németországban, mint ahogy egyesek állították. (A NOB a téli olimpiát az 1940. évre Németországnak, az 1944. évre pedig Olaszországnak ítélte oda. Ezeket nem tartották meg.) 1936-ban a német kormány eltakarította rasszizmusának legnyilvánvalóbb nyomait. A „zsidóknak tilos" és ehhez hasonló, a város- vagy falukapukon elhelyezett feliratokat eltávolították. Egy megzavarodott berlini zsidót angol és francia látogatók kérdezgettek: „Mit is akar valójában? Miért ellenzi annyira a rezsimet? Mi csodálatos bánásmódban részesültünk itt!"[18] Az olimpia szinte véget sem ért, amikor a zsidókra ismét feltartóztathatatlan nyomás nehezedett, beleértve a személy és tulajdon elleni erőszakot.

Hivatalba lépésének negyedik évfordulóján Hitler beszédet mondott a Reichstagban. Szólt arról, hogy mi történt a „forradalmak forradalma" óta, és büszkén jelentette be, hogy „nemzetünk legnagyobb átalakítását minimális áldozatokkal és veszteségekkel sikerült végrehajtani". A nácik kizárólag oda csaptak, ahol „a bolsevikok gyilkos vágya még mindig hitt a győzelemben vagy a nemzetiszocializmus megvalósulásának hátráltatásában".

Megemlítette a négyéves tervet (melyet 1936 szeptemberében jelentett be), hogy alátámassza, mennyire fontos elállítani a kommunizmus „mérgét". Kijelentette, hogy ha Németország veszít ezzel a „barbársággal" szemben, akkor a Nyugat kerül veszélybe. Megelégedettséggel nyugtázta, hogy a zsidók összes kulturális tevékenysége véget ért, és hogy eltávolították őket a sajtó, a színház, a film, a tudomány és egyéb területek világából. Az előre jelzett romlástól eltérően – mondta – a kulturális élet korábban soha nem látott módon virágzott.[19]

A zsidók és a kommunisták elleni szóbeli támadás az antiszemitizmus alulról induló új hullámával esett egybe. Egy bajor kerületi hivatalnok 1937 februárjában közölte, hogy „a zsidóság és a bolsevizmus két egymástól elválaszthatatlan fogalom, és éppen ezért nem akarok látni még egy zsidót a városomban".[20] Arra összpontosítottak, hogy a zsidókat rávegyék a kivándorlásra, azonban a beszámolók többsége szerint ez a folyamat túlságosan lassan zajlott.

A nürnbergi pártgyűlés 1937. szeptember 13-i záróbeszédében Hitler maró antiszemita vádakkal vagdalódzott. Úgy vélte, hogy a világ egy hatalmas és mindent átfogó lázadás közepén áll, „melynek szellemi és technikai előkészületei, továbbá vezetősége minden kétséget kizáróan a moszkvai zsidó bolsevizmusból ered". Ez nem szokványos támadás,

hiszen a világ „a kereszténység megjelenése, a mohamedánok hadjárata vagy a reformáció óta" nem látott semmi ehhez foghatót. A cél az egész társadalmi rend volt, kultúrájával, hagyományával és az ember igazi valójával együtt. Hitler megismételte elméletét, miszerint a vékony orosz uralkodó osztály hatalmát megdöntötték a zsidók, akik „brutális diktatúrát" hoztak létre. Azt állította, hogy olyan statisztikai adatokkal rendelkezik, melyek szerint a Szovjetunióban a „vezető pozíciók több mint 80 százalékát" zsidók töltik be. „Ez pedig nem a proletárdiktatúrát, hanem a [zsidó] faj diktatúráját jelenti." Miután bebiztosították ottani hatalmukat, Nyugat felé kívánnak terjeszkedni: „A végső cél pedig egy teljes bolsevik forradalom."

Felidézte az 1919-es müncheni tanácsköztársaság során látott harcot. „Az mind zsidó volt!" – jelentette ki. Ugyanez vonatkozott Magyarországra is akkoriban, és jelenleg ez történik Spanyolországban is, mondta. Németország pontosan emiatt nyújt segítséget Franco tábornoknak. „A bolsevizmus minden további európai terjeszkedését a hatalmi egyensúly felbomlásának tekintjük." Foglalkozni akart a többi európai „kultúrnemzettel", így Franciaországgal és Nagy-Britanniával, ám amikor a Szovjetunióra terelődött a szó, akkor ekképp nyilatkozott: „bolsevik járvány", „zsidó világbolsevizmus" és „tökéletes idegen test, mely a legkisebb formában sem járul hozzá gazdaságunk vagy kultúránk gyarapodásához".

Hitler támadása a „zsidók uralta" Szovjetunió ellen vérszomjas volt. „Azok az idők – mondta Németországra hivatkozva –, amikor valaki bármit megtehetett egy védtelen néppel szemben", véget értek. Bárki, aki hallotta a több órán át tartó beszédet – mely a Szovjetunió elleni katonai fenyegetését is magában foglalta –, levonhatta azt a következtetést, hogy a háború benne van a pakliban. A konfliktus egyértelműen a zsidók ellen is irányul, hiszen Hitler gondolatvilágában a kettő szinte egy és ugyanaz volt.[21]

Az antiszemitizmus és az antibolsevizmus mellett hangulatkeltés zajlott a sajtóban, azonban az antiszemitizmus összefonódott az Amerika-ellenességgel is. A nácik kihangsúlyozták az amerikai életmód hanyatlását és degenerálódását, és Hitler meg volt győződve az USA faji és szociális problémáiról.[22] A háborút közvetlenül megelőző és annak első éveiben a vezető nácik Amerika-ellenes beszédeikben sok szót ejtettek a zsidóellenes témákról.[23]

Nem minden német fogadta el azonban az antiszemitizmust. Számos jelentés érkezett az ország sok részéből, különösképpen a vidéki katolikus

területekről, ahol az emberek lelki és anyagi segítséget nyújtottak a zsidóknak. Ugyanakkor az is igaz, hogy sok olyan vallási vezető – nem kizárólag Németországban –, aki fenntartásokkal viseltetett az új rezsimet illetően, egyetértett Hitlernek az ateista bolsevizmus elleni álláspontjával.[24]

AZ ELSŐ „NEMZETI HADMŰVELET"

1938-ra a zaklatások miatt sok zsidó távozott, azonban még mindig maradt 360 000. Az SD (Biztonsági Szolgálat) becslései szerint Ausztria márciusi bekebelezése, az ún. Anschluss révén „megközelítőleg 200 000 zsidó vallásúval" gyarapodott a lakosság, és Németország összességében visszajutott az 1933-as szintre. Az SD szerint a zsidók igazából sokkal többen voltak, de rejtve, mivel más vallásokra tértek át.[25] Ausztriában a kezdettől brutális antiszemita üldözés drámai módon fokozódott. Március végére a bécsi zsidókat olyan kétségbeesésbe taszították, hogy több mint nyolcvan öngyilkosságot követett el.

Az ausztriai antiszemita erőszak „még azelőtt elkezdődött, hogy a Wehrmacht átlépte volna a határt; és annak ellenére, hogy hivatalosan próbálták megfékezni kaotikus és tömeges jellegét, több héten át tartott". A zsidók nyilvános megalázása össznépi sporttá vált, és sok ember a lopások és kierőszakolások révén gazdagodott.[26]

Németországban a zsidó üzletek árjásítása kérlelhetetlenül haladt előre. 1938 nyarára az 1933-ban zsidók tulajdonában álló üzletek becslések szerint 75-80 százalékát megszüntették.[27] A cégek tönkrementek, miután a vásárlók elkerülték azokat. Sőt mi több, a zsidó cégek legkisebb hibája az amúgy is bizonytalan fennállásuk végét jelentette. Azonban a rezsim volt az, ami a „törvényes alap" biztosításával lehetővé tette a rablást.[28]

Ausztriában a folyamat azonnal teljes sebességbe kapcsolt. Például a márciusban Bécsben működő 33 000 zsidó üzlet mindegyikét májusra „árjásították", vagy „szabályos módon megszüntették". A rendőrségi jelentések alapján az antiszemitizmus Ausztriában nagyobb népszerűségnek örvendett, mint Németországban. A hírhedt Adolf Eichmann március 16-án Bécsben tartózkodott, négy nappal azután, hogy a Wehrmacht bevonult Ausztriába. Az ő feladata volt a zsidó ügyek intézése. Nemsokára azonban – ahogy David Cesarani írja – „[a] bécsi zsidók felvetették a centralizált emigrációs hivatal ötletét, és még a stábot is összeállították

az iroda működtetéséhez. Ez volt az első eset, hogy egy zsidó tanács teljes náci irányítás alatt működjön – az együttműködésnek ez a fejezete különleges volta miatt inkább tűnt kollaborálásnak".[29]

Sok zsidót mindenétől megfosztottak, így nem rendelkeztek a távozáshoz szükséges anyagiakkal. Segítségre szorultak, melynek megszerzéséhez olyan emberekkel kellett dolgozniuk, mint Adolf Eichmann. Augusztusra a nácik létrehozták a Zsidó Kivándorlás Központi Hivatalát, és mire Eichmann 1939 májusában távozott Bécsből, már azzal kérkedett, hogy százezer vagy annál is több embert űzött el. Az ügyeket elősegítendő Himmler valamikor 1938 októberében utasítást adott az összes osztrák zsidó bécsi egybegyűjtésére.[30] Az Eichmann-féle deportálás vált pillanatnyilag a „zsidókérdés" megoldási mintájául.

Az USA az egyre növekvő menekültproblémára úgy reagált, hogy a franciaországi Évianban konferenciát hívott össze. 1938. július 6–14. között üléseztek, azonban a világ által a zsidóknak nyújtott segítség szinte jelentéktelen volt. Nemcsak Amerika, de Kanada és Ausztrália is kevés együttérzést mutatott. A segíteni akarás hiányát a német sajtóban cinikusan megszellőztették. A nácik közel sem enyhültek meg, sőt, az éviani konferencia tovább bátorította őket a kirekesztő politika folytatására.[31]

A Németországban Ausztria bekebelezése miatt tartott ünnepségek alkalmanként antiszemita erőszakba torkollottak, még a nácizmussal szemben fenntartással bíró helyeken is. Áprilisban és májusban a zsidók elleni „egyéni akciókról" érkeztek jelentések „a Birodalom szinte minden részéből".[32]

1938. április 26-án egy rendelet arra kényszerítette az összes zsidót (és vegyes házasság esetén a nem zsidó házastársakat), hogy vegyék nyilvántartásba földi javaikat. Nyáron a zsidók elleni erőszak és agresszió érzékelhetően fokozódott. A biztonsági hatóságok szerint a „zsidók elleni akciók" és a helyi bojkottok gyakoriak volt, még ha hivatalosan tilosak is. Az üzleteket elvették, a zsidókkal szimpatizálókra pedig alkalmanként rátámadt a tömeg, amitől meg kellett menteni őket.[33]

Az illegálisan működő szociáldemokrata tudósítók tartották magukat azon meggyőződésükhöz, hogy a polgárok többségének nem tetszik a nácik e tevékenysége, azonban beismerték, hogy „a hosszú antiszemita hadjáratot követően sok ember vált antiszemitává".[34]

Hitler szeptemberben a nürnbergi pártkongresszuson olajat öntött a tűzre. Annak ellenére, hogy fokozódott a nemzetközi feszültség, és beszédének fő témájául a csehszlovákiai német kisebbség szolgált, szóba hozta a zsidókat: a világ panaszkodik, hogy Németország „megpróbál megszabadulni zsidóitól", azonban amikor a nemzetközi közösségnek alkalma volt kitárni ajtaját, nem tette. Hitler szerint Németország túlzsúfolt, azonban a „demokratikus birodalmakban" – feltehetően Nagy-Britanniában és az USA-ban – nincs hely a zsidók számára. Hitler nem szólított fel ugyan erőszakra, azonban minden jelét megadta annak, hogy országon kívül akarja látni a zsidókat.[35]

Abban a hónapban az SD országos jelentése szerint a zsidók bizonyos része „durván" viselkedett a „nyilvánosság" előtt, azt remélve, hogy ezáltal nemzetközi feszültséget kelt, és felhívja a világ figyelmét szorongatott helyzetére. A zsidók többsége azonban aggódott, hogy háború esetén „koncentrációs táborba zárják őket, vagy egyéb módon ártalmatlanná teszik őket" *(unschädlich gemacht)*. Az SD októberi országos jelentése a zsidók egyre romló gazdasági helyzetét állapította meg, melyet az „árjásítás" és a „lakosság egyre fokozottabb zsidóellenes álláspontja" okozott. Ez következménynek volt tekinthető, melynek „leghatározottabb megnyilvánulásai tettekben" öltöttek testet. Az eseményeket a párt és az SA ösztönözte, és azok „a birodalom déli és délnyugati részén pogrom jellegűvé váltak".[36]

Németország 1938-ban Münchenben megkapta Csehszlovákia nyugati részét (a Szudéta-vidéket), az ország maradék részét pedig rövidesen (1939. március 14–15.) uralma alá hajtotta. Ennélfogva újabb nagy múlttal rendelkező zsidó közösséget is bekebelezett. A nürnbergi törvények kritériumai alapján 118 130 zsidó élt az újonnan létrehozott Bohémia és Morvaország főkormányzóság területén. Itt szintén a kivándorlás – vagyis elűzés – vált a „zsidókérdés" legkedveltebb megoldási módszerévé.

Itt nemcsak Eichmann bécsi tevékenységéről, hanem a lengyel nemzetiségű zsidók deportálásáról szóló német döntésről is szót kell ejteni. Németországban már évtizedek óta éltek lengyel zsidók. Sokuk már az országban látta meg a napvilágot, azonban nem válhattak állampolgárokká. A lengyel parlament 1938. március 31-én törvényt hozott arról, hogy november 1-jével megvonja a Németországban élő számos lengyeltől (akik fele zsidó volt) az állampolgárságot. A német kormány kényszerdeportálással válaszolt a provokálásra.[37]

A német hatóságok hazaküldték az összes lengyel nemzetiségű férfit. Három nap (október 27–29.) alatt a becslések szerint összesen 17 000 embert tettek át a határon. Himmler úgy vélte, hogy a nők önszántukból

követik férjüket. Az SD arra számított, hogy összesen 75 000 Németországban élő zsidó lengyelt érint az intézkedés. Akiket átlöktek a határon, a senki földjére kerültek, oda-vissza zavarták őket, mielőtt bebocsátást nyertek volna Lengyelországba. Egyesek rövid időre visszatérhettek Németországba, hogy eladják ingatlanjaikat.[38]

Az SD nyomon követte a reakciókat az olyan városokban, ahol a lengyel zsidókat összegyűjtötték deportálás előtt. Düsseldorfból megközelítőleg háromezret küldtek vissza. A más nemzetiségű zsidók úgy vélték, hogy a próbálkozás teszt a német kormány részéről arra vonatkozóan, miként reagálnak a külföldi országok. Családokat szakítottak szét azzal, hogy az apákat távozásra kényszerítették.[39] Ez az esemény volt az első jelentős „akció", melynek során zsidókat távolítottak el Németországból. Ez volt az a „nemzeti akció", mely a legközelebb állt a nagyjából ugyanebben az időszakban a Szovjetunióban zajló eseményekhez.

POGROM

Az 1938 nyarán és őszén a zsidók ellen zajló erőszakos támadásokat, valamint az ausztriai és csehszlovákiai eseményeket figyelembe véve, októberre már a levegőben lógott a pogrom. A szociáldemokrata földalatti mozgalom megfigyelői a következő dermesztő szavakkal kezdték hosszú jelentésüket: „A német zsidók megsemmisítésére irányuló hadjárat minden jel szerint végső szakaszához érkezett."[40]

A zsidók elleni támadásra – mely kristályéjszakaként vagy „törött üvegek éjszakájaként" vált ismertté – november 9–10-én került sor. A *Kristallnacht* azt követően kezdődött, hogy november 7-én végzetes módon a tizenhét éves Herschel Grynszpan lelőtte a párizsi német nagykövetség egy beosztott diplomatáját, Ernst vom Rathot. Grynszpan szülei a röviddel korábban Németországból deportált lengyel zsidók között voltak. November 8-án, amikor Goebbels fülébe jutott a párizsi lövöldözés híre, megjegyezte: „Bárcsak szabadjára tudnánk engedni az emberek dühét!" A zsidók elleni támadások a valóságban azonban már zajlottak egyes helyeken (például Hessenben), ahogy azt naplójában is feljegyezte. Amint a merénylet híre eljutott más helységekbe is, erőszak tört ki.

November 8-án késő éjjel Goebbels Hitlerrel ünnepelte az 1923-as puccskísérlet évfordulóját. Az összes náci vezető Münchenben volt az

„elbukottra" való éves megemlékezés céljából.[41] November 9. estéjén Hitlerre fogadás várt. Vom Rath aznap délután meghalt, Hitlert pedig azonnal tájékoztatták. Amikor megérkezett a fogadásra, röviden beszélt Goebbelsszel, majd távozott. Ezt a színjátékot azért rendezték, hogy úgy tűnjön, Hitler azért siet el, mert tudomást szerzett a hírekről. Goebbels csak ezt követően jelentette be Vom Rath halálát, ám Hitler már eldöntötte, hogy a folyamatban lévő demonstrációk „tovább folytatódhatnak".

Hitler úgy vélte, hogy egy pogrom politikailag hasznos lehet számára; mint Goebbelsnek megjegyezte, „hadd érezzék a zsidók egyszer a nép haragját". Goebbels utasításokat adott az ülésen részt vevők számára. Közölte velük, hogy Hitler 30 000 ember letartóztatását akarja. Ragyogott az örömtől, amikor tudomást szerzett a Németország-szerte lángokban álló zsinagógákról és a zsidók tulajdonának pusztításáról. „Bravó! Bravó!" – írta diadalittasan naplójába.[42]

Bár november 10-én úgy határoztak, hogy megállítják a pogromot, Goebbels szerint Hitler álláspontja „teljes mértékben radikális és agresszív" volt. A zsidóknak ismét rendbe kellett tenniük üzleteiket (saját költségükön), majd eladásra kényszerítették őket. A biztosítótársaságokat nem kérték, hogy fedezzék a károkat.

A pogrom volt az első jelentős erőszakos esemény, mely évszázadok óta érte a zsidókat Németországban. A lázongások végigsöpörtek a városokon és a legkisebb falvakon, és különféle reakciókat váltottak ki. Az üldöztetésben sokan aktívan vagy passzívan is részt vettek. A helyi polgárok azonban nem mindig fordultak régi szomszédjaik ellen, egy részük pedig rejtegette a zsidókat, vagy segítette őket.[43]

Megközelítőleg 30 000 zsidót tartóztattak le, és több mint százat meggyilkoltak.[44] Kétségbeesésükben és az ellenállás utolsó formájaként 300-500 zsidó követett el öngyilkosságot.[45] Körülbelül 10 000 zsidót küldtek táborokba Dachauba, Buchenwaldba és Sachsenhausenbe. Többségüket néhány héten belül elengedték.[46]

November 12-én Göring a *Kristallnacht*ot követő teendőkkel foglalkozó ülésen elnökölt. Hitler akaratával összhangban kollektív büntetést róttak ki a zsidókra a károkért. Reinhard Heydrich azt mondta, hogy Eichmann (aki szintén jelen volt az ülésen) jelentős sikert ért el Bécsben, azáltal, hogy 50 000 zsidót kivándorlásra kényszerített. Ugyanebben az időszakban mindössze 10 000 zsidó távozott a „régi" Németországból. Heydrich a „bécsi modell" mellett foglalt állást.[47]

KÖZVÉLEMÉNY

Egy 1938. december 7-i hosszas jelentésben az SD központi irodája kijelentette, hogy a pogromot az SA, az SS és a náci párt hajtotta végre. Megállapította, hogy fosztogatás történt ugyan, ám szintjét minimálisnak ítélte. Becslések szerint 360 zsinagógát pusztítottak el, és 31 áruházat gyújtottak fel vagy romboltak le.

A jelentés szerint a lakosság kezdetben egyetértett a tettekkel, azonban később, látva a károkat, meggondolta magát. Az emberek akartak valamit cselekedni Vom Rath meggyilkolása ügyében, azonban úgy gondolták, nem helyes üzleteket és lakásokat megsemmisíteni. Többnyire a katolikus területek ellenezték leginkább az „isten háza" elleni támadásokat. Más helyütt gúnyos megjegyzésekkel illették a náci adománygyűjtőket. Egyesek kérkedően kimutatták szimpátiájukat a zsidók iránt, azáltal, hogy a még mindig működő zsidó üzletekben vásároltak. A Ruhr-vidéken egy olyan röpcédula keringett, mely a felelősök falhoz állítására szólított fel.

Az SD-jelentés megállapította, hogy a kormány által minden csatornán útjára indított pogrom és egy sor korlátozás „célja a zsidóknak az élet minden területéről való kizárása, azzal a végső céllal *[Endziel]*, hogy a Birodalom területéről minden eszközzel eltávolítsák őket, a lehető legrövidebb időn belül".[48]

Számtalan más jelentésben a pogromot „megelégedettséggel", sőt „a legnagyobb megelégedettséggel nyugtázták".[49] A sorok között olvasva azonban látható, hogy a közvélemény ambivalens és megosztott volt. Bielefeld polgármestere például kijelentette, hogy „egyetértés kísérte a zsidók elleni harcot, ahogy általánosságban az is éppoly nyilvánvaló, hogy ha a zsidók ártatlannak bizonyulnak, akkor nagyon kemény intézkedéseket kéne foganatosítani". Úgy vélte, amit „általában nem értenek meg", az a tulajdon öncélú pusztítása.[50]

Sok német nyilvánvalóan sajnálni kezdte a zsidókat. Az egyik kisváros polgármestere megjegyezte, hogy „a lakosok többnyire nem értették, ami történt, sőt mi több, nem is akarták érteni. Sajnálták a zsidókat, részben a javaikban okozott károkért, részben pedig amiatt, hogy a zsidó férfiakat koncentrációs táborokba vitték. A lakosság ezen attitűdje nem volt ugyan széles körű, ám becsléseim szerint a lakosság legalább 60 százaléka így gondolkodott."[51]

Kochemben a katolikus papság és lakosság „sok esetben sajnálatát fejezte ki a zsidók iránt". Egy badeni kisváros a következő kijelentéssel foglalta össze az „általános reakciókat": „szegény zsidók!!!" Még a felfordulást vélhetően támogató településeken is „szánta" a lakosság a zsidókat. Az egyik város egyetértett a zsidó férfiak letartóztatásával, amikor tudomást szerzett a párizsi gyilkosságról. „Mindazonáltal a rossz bánásmódról szóló információk visszaszivárgásával, különösképpen a távolabbi helyekről, továbbá a nagyrészt borzalmas kinézetű alakok nyilvános szállításával az akció elvesztette a lakosság szimpátiáját. A lakosság komoly volt, és lesújtották a történtek. Helyenként a sajnálat egyértelmű jeleit lehetett látni." Egyesek szerint az esemény nem állt összhangban Németországnak világszerte élvezett reputációjával.[52]

Annak ellenére, hogy a jelentések egy része „helyeslően" nyilatkozott, sok inkább hallgatott a témáról. „Az emberek csak ritkán nyilvánítottak véleményt", és egyes beszámolók szerint sokan szégyenkeztek. Ott voltak ugyanakkor azok is, akik szerint a vandalizmus és a letartóztatások „túlságosan enyhék" voltak. Ugyanakkor „sokkal nagyobb többség" helytelenítette a tulajdon elpusztítását, és vélte úgy, hogy számon kell kérni a felelősöket.[53]

Az SD-West 1938-as éves jelentése rámutat a vegyes reakciókra. A Rajna–Ruhr-vidéket illetően megállapította, hogy a lakosság elutasítja a pogromot, annak ellenére, hogy sokan egyetértenek abban, hogy a „zsidókérdést" meg kell oldani. Még a lakosság „megbízhatónak" vélt része – azok, akik ki akarták szorítani a zsidókat a gazdaságból – sem értett egyet, és szinte egyetemleges volt az elítélés. Az okok a vallásitól a humanitáriusig terjedtek. A vélemények keleten is megoszlottak, ahol az SD-Elbe szerint a munkások és az alsó középosztály elfogadták ugyan a pogromot, azonban nem vették jó néven a javak elpusztítását. Az „iskolázott" emberek az egész eseményt elítélték. Az általános konklúzió szerint a pogrom az 1933. áprilisi „zsidóbojkotthoz" hasonlóan „taktikai hiba" volt. A zsidókat Németország minden részén pusztították, nemcsak anyagi, hanem pszichológiai értelemben is.[54]

Az északi SD-jelentés még negatívabb volt. A lakosság hozzáállása Stettin térségében „sok kívánnivalót" hagyott maga után az antiszemitizmust illetően: „A zsidók elleni lépések elutasításában mindenki egységes, kizárólag az ilyen irányú hozzáállás alapja tér el valamelyest."[55]

Az országos jelentés a politikai paletta minden részéből elítélésről számolt be. A liberálisok „barbárnak" és „kulturálatlannak" nevezték a tette-

ket, a zsinagógák megsemmisítését pedig „felelőtlennek". A „szegény, terrorizált zsidók" kifejezést lehetett hallani. A jobboldali mozgalom „egyhangúlag" kijelentette, hogy az intézkedések „indokolatlanok és kultúremberhez méltatlanok". A szocialisták más módokon ítélték el. Egyesek szerint a keresztények üldözése lesz a következő lépés.[56]

Az elvek szintjén viszonylag kevés tiltakozás született. A németek általánosságban véve nem ellenezték az antiszemitizmust. Nem állították azt, hogy megvetendő, hogy a rezsim üldözi a zsidókat. Némelyik történész beleesik abba a hibába, hogy az efféle témákat annak jeleként értelmezi, hogy a németeket jobban foglalkoztatták a javak, mint a zsidók.[57] Ugyanakkor a nemrégiben megjelent dokumentumok sokkal több zsidók iránt érzett szimpátiáról tanúskodnak, mint azt gyakran vélelmezik. Rengeteg bizonyíték tanúsítja a nem nácik magánnaplóiban azt, hogy a lázongások és a letartóztatások mennyire felkavaróak voltak sok német számára.[58] A szociáldemokraták kitartottak amellett, hogy a túlnyomó többség „irtózott" a novemberi túlkapásoktól és az azóta zajló „folytonos pogromtól".[59]

Vita övezi azon álláspontot, mely szerint akkoriban nagy elővigyázatlanságnak számított volna a rezsim kritizálása annak antiszemita központi témája okán, így néhányan, ha nem is sokan, úgy fejezték ki a pogrommal szembeni nemtetszésüket, hogy annak pazarló pusztítását bírálták.[60]

A németek nagy tömege széles körben egyetértett a zsidók prominens pozíciókból való eltávolításával, és sokan azonosultak a zsidók polgári jogainak megszüntetésére irányuló stratégiával. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem éreztek szánalmat a zsidók mint egyének iránt, vagy nem éreztek velük mint emberi lényekkel együtt, zsidóságuk miatt azonban mégis a kijelölt sors várt rájuk.

A szociáldemokrata földalatti mozgalom meg volt győződve arról, hogy a náci politika tömeggyilkosságra készül. Az 1939. februári jelentés még azt is felhozta, hogy a törökök az első világháború során örmény népirtást hajtottak végre.[61]

A VÉGZET MEGJÖVENDÖLÉSE

Hitler pogromot követő első beszédére 1939. január 30-án, kancellári hivatalba lépésének évfordulóján került sor. A nemzetközi helyzetről kezdett beszélni, és kijelentette, hogy a német népnek nincs semmi oka

Nagy-Britannia, Amerika vagy Franciaország ellen fordulni. Ezután a zsidókat említette, mint az igazi „világellenséget". Azzal vádolta őket, hogy háborúra akarják kényszeríteni a világ nemzeteit. Németországban „felülkerekedtek" rajtuk, mondta, és mindenhol máshol is legyőzettetnek. Megemlítette, hogy más nemzetek sajnálják ugyan a zsidókat, azonban senki sem fogadja be őket. Úgy vélte, most alkalmas lehet az idő arra, hogy az európai hatalmak tárgyalások révén tisztázzák a „zsidókérdést". Utalt rá, hogy elegendő hely van a világban a zsidók számára, azonban véget akar vetni annak a hitnek, hogy – ahogy fogalmazott – a zsidóknak istenadta joguk „kizsákmányolni" más nemzetek termelőmunkáját.

Miután megadta az alaphangot, következett hírhedtté vált fenyegetése:

> Életem során gyakran voltam próféta, de többnyire kinevettek. Amikor a hatalomért küzdöttünk, mindenekelőtt a zsidók mosolyogtak azon jövendöléseimen, hogy egy napon átveszem az állam és egyúttal az egész nemzet vezetését, és sok más mellett megoldom a zsidóproblémát is. Úgy vélem, hogy Németországban a zsidók torkán akadt hangos kacagásuk.
>
> Ismét próféta akarok lenni. Ha a nemzetközi zsidóság Európán belül és kívül ismét világháborúba tudja sodorni a nemzeteket, akkor annak eredménye nem a földkerekség bolsevizálása és a zsidóság győzelme lesz, hanem a zsidó faj Európán belüli elpusztulása.[62]

A zsidóságot a kommunizmus szellemiségével azonosította. A Marx és Engels írta *Kommunista kiáltvány* (1848) végén található híres „Világ proletárjai, egyesüljetek!" kifejezést „zsidó szavakként" aposztrofálta. Hitler egy másik mottóra tett javaslatot: „Minden nemzet termelő tagjai, ismerjétek fel közös ellenségeteket!"

E kirohanása során ismét hangsúlyozta a zsidók és a bolsevikok közötti állítólagos kapcsolatot. Egyetlen ellenséget alkottak, és a háborús fenyegetés mögött valószínűleg a zsidók állnak. Azonban Hitler volt az, aki igazából háborúzni akart, és azon dolgozott, hogy ez be is következzen. Az 1938-as müncheni konferencián csalódott volt, amiért megfosztják e lehetőségtől.

A világháború nemsokára eljön, mégpedig Hitler terve szerint. Biztosítja számára azt a keretrendszert, melyre vágyott, és melyről úgy vélte, szüksége van a zsidók és a bolsevizmus megsemmisítéséhez.

21.

A NÉPTEST „MEGTISZTÍTÁSA"

Hitler hitt az eugenikában, melyet Sir Francis Galton, Charles Darwin félunokatestvére dolgozott ki az 1880-as években. Galton megállapította, hogy a „testalkat, a képesség és a személyiség" örökletes, akárcsak az „értelem, a buzgóság és a munka iránti vágy". Ő és az e területen tevékenykedő utódai úgy vélték, hogy az öröklődést elő kell segíteni, és felajánlották segítségüket a vélhetőleg megfelelő gyermekeket világra hozó szülőknek. A program másik oldalát az képezte, hogy megakadályozták az „eugenikával ellentétes", vagyis (mentálisan, fizikálisan, magatartási szempontból) alkalmatlan egyedek szaporodását.

Az eugenika mozgalom nemzetközi volt, de területenként eltérő. Az USA-ban az eugenikán alapuló programokat Theodore Roosevelt és Woodrow Wilson elnök is támogatta. 1899-től tíz állam követte Indianát, ahol sterilizálni kezdték a mentális fogyatékossággal élőket, nehogy elterjedjen az „alsóbbrendű". A német tudósokat lenyűgözték az amerikai kötelező sterilizálások, melyet az amerikai Legfelsőbb Bíróság 1927-ben jóváhagyott. 1930-ig 200-600 ilyen műveletet hajtottak végre évente, azonban a következő évtizedben a szám évi 2000-4000-re növekedett.[1]

A Szovjetunióban az 1920-as évek során A. S. Szerebrovszkij marxista eugenikus úgy vélte, hogy a központi tervezés lehetővé teszi a kívánatos

tulajdonságok szaporítását. Megalkotta a „közös génalap" koncepcióját, kifejtve, hogy „egy tehetséges és értékes előállítónak akár 1000 gyermeke is lehet".

Az elméletet magáévá tette Hermann J. Muller amerikai tudós, aki 1933-ban Texasból a Szovjetunióba költözött. Sztálin nagy csodálójaként Muller a Szovjetuniót tartotta az ideális helyszínnek az eugenika alkalmazására, és 1935-ben újjáélesztette Szerebrovszkij mesterséges megtermékenyítéssel kapcsolatos elképzeléseit. Lehetségesnek tartotta, hogy a lakosság többsége Leninhez, Newtonhoz és Da Vincihez hasonló „istenadta minőséget" nyerjen.[2]

1936 májusában Sztálinnak írva Muller nagy magabiztossággal állította „a végső bolsevik győzelmet az emberi erőfeszítések minden lehetséges területén". Megvalósíthatónak tartotta a „felsőbbrendű egyének" létrehozását és a bolsevizmus dicsőségének garantálását. Sztálint azonban ez nem nyűgözte le. Egy képesítés nélküli kuruzsló, ám Sztálin pártfogásának köszönhetően a szovjet tudomány vezető alakja, T. D. Liszenko körüli csoport megállapította, hogy az eugenika, a genetika és a fasizmus egy tőről fakadnak. Sztálinnál betelt a pohár. Mullernek menekülnie kellett, és úgy döntött, hogy semmit sem szól szovjetunióbeli tapasztalatairól, mivel attól tartott, hogy az „elidegenítené a nyugati baloldaliakat eugenikájától".[3]

A Harmadik Birodalomban az eugenika egy sor irányelv alapjául szolgált, a népjóléttől és a családtervezéstől kezdve a bűnüldözésen, a társadalmi problémákon át egészen a krónikus betegségekig. Az eugenikát a fajilag megfelelő társadalom létrehozására kívánták használni, a zsidókat kiűző antiszemitizmus kíséretében.

FAJHIGIÉNIA

Az eugenika német változatát, a fajhigiéniát Alfred Ploetz hozta létre a 20. század kezdetén. Az orvosként az USA-ban dolgozó Ploetz levonta azt a következtetést, hogy a személyiség betegségei és hibái örökletesek. Úgy határozott, hogy e területen fog tevékenykedni, ahelyett hogy az orvosi problémák megjelenését követő kezelés sziszifuszi munkáját végezné. Az eugenika számos hívőjéhez hasonlóan úgy gondolta, hogy a szociális jólét és az egészségbiztosítás csak ront a helyzeten, mivel a gyengét segíti.

Aggodalommal töltötte el, hogy a szabályozatlan házasságok társadalmi és biológiai torzulást idéznek elő.[3] Hosszú idővel azelőtt, hogy a nácik hatalomra kerültek volna, a fajhigiénia már „tudományos ortodoxiának számított a német orvostársadalomban".[4]

Hitler *Mein Kampf*jában leírta: nem engedhető meg, hogy a „gyógyíthatatlan betegek" „megfertőzzék az egészségeseket", és meg kell akadályozni a „beteg emberek" szaporodását.[5] Pontosan meghatározta, hogy miként használná az eugenikát. 1929-ben a nürnbergi pártgyűlésen katasztrofálisnak nevezte, hogy az állam beavatkozik a természetes kiválasztódás folyamatába. Elborzasztotta, hogy a szellemileg korlátolt emberek és bűnözők utódot nemzhetnek és hogy a „degeneráltak" segítségben részesülnek a fennmaradásban. „Ezzel lassan felemeljük a gyengébbet és meggyilkoljuk az erősebbet." Véget kell vetni e „hibás szánalomnak". Elképzelése szerint el kell pusztítani a gyengét, ahogy az ókori Spártában is tették. Az eutanázia azonban túl radikálisnak bizonyult a német közvélemény számára, és egészen a háborús évekig kellett várnia kipróbálásával.[6]

A sterilizálás 1933. július 14-ig törvénytelennek számított Németországban, ekkor azonban életbe léptették az örökletes betegségben szenvedő utódok megelőzéséről szóló törvényt.[7] A jogszabály szinte szó szerint az 1909. évi kaliforniai sterilizációs törvényre vezethető vissza.[8]

Németországban a törvény kezdetben a veleszületett fogyatékosságra, a skizofréniára, a mániás depresszióra, a veleszületett epilepsziára, a Huntington-kórra, a veleszületett vakságra vagy siketségre, a súlyos testi fogyatékosságra és a súlyos alkoholizmusra terjedt ki. A német kormány „örökletes egészségügyi problémákkal foglalkozó bíróságokat" hozott létre, melyek egy bíróból és két orvosból álltak. A bíróság elolvasta az aktákat, az érintettet azonban nem vizsgálta meg. A program során megközelítőleg 200 000 nőt és ugyanennyi férfit sterilizáltak, szinte mindegyiküket akaratuk ellenére. Az operációk során 5000 személy, többnyire nő veszítette életét. A döntés során az orvosi kritériumokon kívül a társadalmit is figyelembe vették, így a nemkívánatos magatartás, sőt még az engedetlenség és a szabados nemi viselkedés is sterilizációhoz vezethetett.[9]

Hosszú idővel azelőtt, hogy hatalomra jutott volna, Hitler már sterilizálni akarta a bűnözőket, különösképpen a visszaeső szexuális bűnelkövetőket. Meggyőzték, hogy 1933 novemberében hirdessen ki egy külön törvényt. Időközben Arthur Gütt és Ernst Rüdin radikális eugenikusok (a belügyminisztérium orvosi szakértői) tovább harcoltak, hogy a sterilizációs programot kiterjeszthessék a „veleszületett bűnözői hajlammal bíróknak" tartott emberekre. Amellett foglaltak állást, hogy a szellemi fogyatékosság ne pusztán az intelligenciát, hanem az „érzelmek, az akarat, az ösztön [vagy] a magatartásnormák zavarait" is foglalja magában. Akit „erkölcsi defektustól" szenvedőnek tartottak, vagy akiről úgy vélték, hogy „képtelen helyesen megérteni az emberi társadalom rendjét", gyengeelméjűnek minősítették és sterilizálták.[10] A program keretében sterilizált férfiak 25 százaléka büntetett előéletű volt.[11]

Az eugenika utat talált a közpolitikák széles körébe, és egy sor új intézmény és szakember népszerűsítette. A rendőrség különösen felfigyelt dr. Robert Ritter munkájára, aki tanulmányában a bűnözők faji-biológiai alkatát vizsgálta, később pedig a cigányok és Jehova tanúi iránt mutatott érdeklődést.[12]

Az USA-ban a *Fortune* magazin szerint az 1937-ben megkérdezettek 66 százaléka egyetértett a megrögzött bűnözők kötelező sterilizációjával.[13] Németországban a sterilizációt sok katolikus elutasította, azonban általánosságban úgy vélték, hogy a törvény jól orvosolja a megrögzött bűnelkövetőkkel és szexuális bűnözőkkel kapcsolatos problémákat. Vonakodtak azonban elfogadni ezen intézkedés általános alkalmazhatóságát.

Az eugenikaprogramok egy részét azonban pozitívan fogadták, például a házassági kölcsönt, melyet a munkanélküliség csökkentése céljából 1933. június 1-jén vezettek be. A párok átlagosan hatszáz birodalmi márkát kaptak kamatmentesen. Ez akkora összeg volt, melyet az ipari munkások négy vagy öt hónap alatt kerestek meg. A pénzt azzal a feltétellel kaphatták meg, hogy a pár sikeresen átesik egy faji és orvosi teszten, továbbá a feleség feladja munkáját. Annak érdekében, hogy nagyobb családok jöjjenek létre, a rezsim nem sokkal később bejelentette, hogy az adósságot minden egyes új gyermek születésével negyedével csökkentik.[14] 1933 augusztusa és 1937 januárja között összesen 700 000-en éltek a lehetőséggel. A születési ráta, mely miatt a demográfusok sokáig aggodalmukat fejezték ki, 1933-tól a háború kitöréséig minden évben növekedett. A brit szakértők ekkoriban e gyarapodást „látványosnak" nevezték, főként azért, mert sok országban csökkent a népességszám. Azon túl, hogy a női szervezetek váltak a legnagyobb önkéntes szerveződésekké Németországban, a születési ráta révén „még nagyobb népszerűséget nyert a rezsim nők és családok iránti politikája".[15]

„ANTISZOCIÁLIS ELEMEK"

Hitler rezsimje sokféle egyént üldözött, többek között a koldusokat, a tartós munkanélkülieket, az alkoholistákat, a csavargókat és a társadalom peremén élő embereket. Az újdonságot nem a kormány és a német társadalom attitűdje jelentette, hanem a Harmadik Birodalom cselekvés iránti elszántsága. A rezsim nagy támogatottságra lelt minden „bűncselekmény" szigorúbb megközelítése terén.

A náci rendőrség és igazságügyi rendszer idővel egyre radikálisabbá vált. 1937. december 14-én az Igazságügyi Minisztérium „sarkalatos rendeletet hozott a bűncselekmények elleni megelőző rendőrségi harcokról"; mivel a közösséget „minden parazitától" meg kellett védeni. Az újjászervezett Kripót felhatalmazták, hogy bármely „aszociálisnak", illetve „hivatásos vagy megrögzött bűnözőnek" ítélt személyt „preventív őrizetbe" vegyen.[16] 1938 elején a Kripo a bíróságoktól való függetlenséget kezdte igényelni. Kijelentette, hogy a Führer akaratát hajtja végre, ezért nincs szüksége más felettes hatalomra.

Az aszociális emberek meghatározása folyamatosan bővült, és 1938 áprilisára mindenkit magában foglalt, aki „kisebb, de gyakran megismételt törvénysértés elkövetése által tanúsítja, hogy nem felel meg annak a társadalmi rendnek, mely a nemzetiszocialista állam alapját képezi, így a koldusok, a csavargók (a cigányok), a prostituáltak, az alkoholisták, a fertőző betegséggel rendelkezők, különösképpen a nemi úton terjedő betegségekben szenvedők, akik elkerülik a közegészségügyi hatóságok által tett intézkedéseket". A meghatározásba bekerültek „büntetett előélettől függetlenül azok, akik kibújnak a munkakötelezettség alól, és fennmaradásuk a közellátástól függ, például munkakerülők, alkoholisták". A Gestapo először 1938 áprilisában hajtott végre „aszociális akciót", és küldött kétezer embert a buchenwaldi koncentrációs táborba.[17]

1938 júniusában a Kripo „aszociális" hadjárata során megközelítőleg 1500 zsidót fogtak el, ez volt az első alkalom, hogy ilyen nagy csoportot szedtek össze és küldtek koncentrációs táborba.[18] Június 13. és 18. között a Kripo mindegyik rendőri kerületben legalább 200 nem zsidót tartóztatott le, köztük csavargókat, koldusokat, cigányokat és striciket.[19] Szokás szerint a rendőrség jóval túlteljesítette a háromezres kvótát, és több mint tízezer embert tartóztatott le.

E lépések megfeleltek Hitler akaratának, azonban a gazdasági megfontolások is szerepet kaptak. Az aszociális emberek és mások hosszú sorának olcsó munkaerejét használatba vették a koncentrációs táborokban, hogy finanszírozzák a bimbózó SS-birodalmat. Annak, hogy rabokat használjanak fel új SS-vállalkozásokban – például az 1938 áprilisában alapított Német Föld- és Kőművekben –, lökést adott Himmlernek és Albert Speer birodalmi főépítésznek a megállapodása.[20] Lehetséges az is, hogy Hitler hozta össze Himmlert és Speert 1937 végén vagy 1938 elején, azonban Speernek feltétlen szüksége volt olcsó építőanyagra, és a rabok SS általi kizsákmányolásában látta annak megszerzésének módját.[21] Az ideológia, a rasszizmus, a közgazdaság és a nyers ambíció kombinációja halálos következményekkel járt sok ezer, az SS táboraiban rabszolgasorsra jutott fogoly számára.

„SZEXUÁLIS PERVERZIÓK"

Hitler prűd volt az olyan modern nagyvárosi „bűnöket" illetően, mint a pornográfia, a homoszexualitás és a szemérmetlen öltözködés. Ezekről a dolgokról az „emberek politikai, etikai és erkölcsi beszennyezéseként" és a „néptest egészségének megmérgezőjeként" írt. A *Mein Kampf*ban „könyörtelen lépések" bevezetését ígérte a szifilisz megállítására, ami a prostitúció elleni harccal volt egyenlő.[22]

A rezsim kezdettől fogva utasította a rendőrséget, hogy az minden lehetséges alapon (például a nemi betegségek terjesztésével kapcsolatos törvényre hivatkozva) szüntesse meg az utcai prostitúciót, és vegye ellenőrzése alá a bordélyokat. Razziákat tartottak a vörös lámpás negyedekben, melynek során ezreket tartóztattak le. A rendőrséget egészségügyi, jóléti és ifjúsági tisztviselők segítették. Gyakorinak számított, hogy erőszakkal sterilizálták azokat a „szabados" viselkedésű nőket, akiket veszélyesnek tartottak a faji közösségre nézve.[23]

Régi bécsi barátai szerint Hitler „a nagyvárosban tapasztalható [homoszexualitás] és egyéb szexuális perverziók iránt hányingert és undort érzett".[24] A homoszexuális aktust Németországban a 19. században kriminalizálták, a Harmadik Birodalom pedig ennek érvényesítése mellett lépett fel. Annak ellenére, hogy a leszbikusságot rossz szemmel nézték, nem tekintették „veszélyesnek a nemzet fennmaradása szempontjából", és

nem irányult ellene szisztematikus hadjárat.[25] A homoszexualitás üldözését a bírósági ítéletek is tükrözik. 1933-tól kezdődően a letartóztatások száma minden évben növekedett: 1934-ben 948, 1935-ben 2106, 1936-ban 5320, 1937-ben 8271, 1938-ban 8572 fő. A háborús évek során a számok folyamatosan csökkentek, valószínűleg azért, mert sok fiatal férfit soroztak be.[26]

SZINTIK ÉS ROMÁK

1933-ban megközelítőleg 20 000 szinti és roma, azaz cigány élt Németországban. Többségük vándorló életmódot folytatott, nem akart letelepedni, sem hagyományos munkát végezni. Európában nem voltak róluk jó véleménnyel, úgy vélték, hogy bűnözésből élnek, és nem rendelkeztek állandó lakóhellyel.

A rendőrség már korábban is fellépett a törvény teljes szigorával, azonban rengeteg javaslatot kapott a helyiektől, akik meg akartak szabadulni a „cigányaiktól", és követelték, hogy küldjék őket Dachauba. 1935 és 1939 között új „cigánytáborokat" hoztak létre Kölnben, Düsseldorfban, Essenben, Frankfurtban, Hamburgban, Magdeburgban és Berlinben. Ezek nem voltak olyan kemények, mint a koncentrációs táborok, de a jellemzésükre nem elég a „kellemetlen" jelző.[27]

1938 októberében a Kripo létrehozott egy új ágat a Himmler által „cigánypestisnek" nevezett jelenséggel való foglalkozás céljából. Dr. Robert Ritter szerint kétféle cigány van, az egyik a „kevert faj", a másik a „tiszta cigány", melyekkel külön-külön kell foglalkozni. A cigányokat ekkor tekintették első alkalommal hivatalosan fajnak.[28]

A szintik és romák összeírása már a háború előtt befejeződött. 1939 októberében elszigetelt kísérletek zajlottak annak érdekében, hogy a lengyelországi Lublin régióba tartó, zsidókat deportáló vonatokhoz további kocsikat csatoljanak. Himmler vetett véget e vaktában tett próbálkozásoknak.[29]

Ritter kutatásai megállapították, hogy 1940 elejére a birodalom cigányainak kilencven százaléka kevert fajú, ennélfogva a „legrosszabb" fajta. Azt javasolta, hogy az „aszociális és haszontalan kevert fajú cigányok nagy részét" kényszerítsék arra, hogy „nagy, vándorló munkatáborokban" dolgozzanak, és akadályozzák meg további szaporodásukat. A cigánypopuláció így fokozatosan eltűnik majd, és Ritter szerint „a következő generációk csak így tudnak igazán megszabadulni e tehertől".[30]

A belügyminiszter 1940. január 24-én javasolta a rendőrségnek, hogy sterilizálják a cigányokat, beleértve a kevert fajúakat is, hiszen „ez az abszolút megoldás a cigányproblémára".[31] Ebből a felvetésből azonban semmi sem lett, így 1940. április 27-én a Kripót arra utasították, hogy kezdjen hozzá az „áttelepítési" műveletekhez. Ezeket egy időre abbahagyták, azonban nemsokára folytatták.

KONCENTRÁCIÓS TÁBOROK ÉS ASZOCIÁLISOK

A koncentrációs táborok 1934-ben mintha elvesztették volna jelentőségüket, az év végén legfeljebb háromezren raboskodtak lágerekben. 1935-re azonban Himmler új feladatokkal állt elő a táborok számára. A bekövetkező eseményekre Hitler adott jelt az 1935. szeptemberi nürnbergi pártgyűlésen.

A pártnap arról vált hírhedtté, hogy ott jelentették be a zsidók és nem zsidók közötti házasság tilalmát. Hitler azonban meghirdette a „nemzet belső ellenségei elleni harcot", az egyik legkedveltebb témáját is. Ezúttal az „ellenségeket" „a zsidó marxizmussal és a hozzá kapcsolódó parlamentáris demokráciával"; „a politikailag és erkölcsileg lezüllött Katolikus Centrum Párttal"; továbbá a „tanulni képtelen, ostoba és reakciós burzsoáziával" azonosította. Radikális lépéseket sürgetett, annak ellenére, hogy a beszéd tanúsága szerint Németországban nagyobb biztonság és béke honolt, mint valaha. Hitler ráadásul kiemelte azt a fejlődést, amelyen a hatalomra jutása óta ment át az akkor „romlásban" tespedő és a „hanyatlás jeleit" mutató ország.[32]

Október 18-án Hitler és Himmler úgy döntött, hogy kiszélesítik az „ellenség" és a „bűn" azon fogalmát, mely ellen az új titkosrendőrségnek harcolnia kell.[33] A koncentrációstábor-rendszer és a rabok száma ettől fogva kezdett emelkedni.

A háborút megelőzően a táborokban két fő csoport volt megtalálható: az „állam ellenségei" és a különbözőféleképpen meghatározott társadalmi kívülállók. A háborús években a zsidók váltak az elsődleges célponttá, és nagy szenvedést kellett kiállniuk. Azonban a háborúhoz vezető évek során a zsidók a táborokban raboskodóknak csak kis részét alkották.

Buchenwaldban 1938 októberében 10 188 ember raboskodott, köztük 1007 „hivatásos bűnöző" és 4341 „aszociális". A Gestapo táborbeli rabjai (3982 fő) kommunisták és egyéb politikai ellenségek voltak, ám ismeretlen számú bűnöző és aszociális elem is tartozott közéjük.[34]

Sachsenhausen, a Berlintől északra fekvő nagy tábor hasonló rabnépességgel rendelkezett. 1938. június és 1939. szeptember között a táborban lévők száma a nem egész 6000 alatt és 9000 között ingadozott. Ez 1938 decemberében rövid idő alatt megváltozott, amikor a novemberi pogrom során 12 622 embert küldtek ide, ők túlnyomórészt zsidók voltak.[35] Ebben az időszakban a rabok több mint fele aszociális elem volt. Az ezt követő akciók során a preventív őrizetbe vettek számáról nem maradtak fenn pontos adatok, ám részleges információk szerint a szám 1938 végén 12 921, 1939 végén 12 221 és 1940 végén 13 354 fő volt.[36]

Az aszociális elemek legfőbb tábora Bajorország északkeleti részén, Flossenbürgben volt. 1938. április végén, május elején hozták létre, amikor a Gestapo és a Kripo több ezer aszociális embert gyűjtött be. Ezt a helyet a „nem politikai" személyek, például az ismételt bűnelkövetők, stricik, csavargók, koldusok és alkoholisták számára hozták létre. A tábor célja volt továbbá Himmler SS-birodalmának pénzügyi támogatása.[37] A fizikailag alkalmas férfiakat az egyik vagy másik intézményből ide hozták, vagy letartóztatták az utcán, majd arra kényszerítették őket, hogy a kőbányában dolgozzanak.[38]

A tábor populációja idővel egyre heterogénebb lett.[39] Egy 1943. február 8-i felmérés szerint – melyet a keleti evakuáltak megérkezése előtt végeztek – a táborban több mint 4000-en laktak. A becslések szerint harmaduk volt német, a maradék többsége keleti rabszolgamunkás volt. A többi főbb koncentrációs táborhoz hasonlóan Flossenbürg saját altábori hálózattal rendelkezett, és 1945-re kilencvenkettő állt a főtáborral kapcsolatban.[40]

1940 közepén kevés zsidó élt e táborban, a többségük később érkezett, 1944. augusztus és 1945. január között, amikor legalább 10 000-et hoztak Lengyelországból és Magyarországról. Őket túlnyomórészt Flossenbürg altáboraiba küldték, ahol több ezrüknek veszett nyoma.[41] 1944 végére a tábor lakossága megkétszereződött, és elérte a 8000, 1945 februárjában pedig a 11 000 főt.[42]

Az 1945 végén végrehajtott cenzus szerint a tábor lakossága elnemzetköziesedett. A 22 000 fogoly közül a legnagyobb kontingenst a lengyelek alkották (38,2 százalék), őket a szovjetek követték (23,2 százalék). A harminc nemzetiség között sok volt magyar, legfőképpen magyar zsidó (9 százalék), azonban a franciák (6,7 százalék), az olaszok, a németek (mindegyik 5,5 százalék) és a csehek (4,8 százalék) is sokan voltak. Ekkor a Flossenbürg-rendszer egészében 40 000 rab volt, közülük 29 000-en férfiak. Mire a rendszer 1945-ben összeomlott, a létszám körülbelül 52 000-re duzzadt.[43]

E táborban 1944 áprilisa és 1945 áprilisa között 1500 feljegyzett kivégzésre került sor. Bizonyos időszakokban napi 90 embert öltek meg, beleértve az ellenállási tevékenységben részt vevő németeket is, köztük Dietrich Bonhoffer lelkészt és Hans Oster tábornokot.[44] Ebben a táborban nem voltak gázkamrák, itt nem került sor futószalagszerű gyilkolásra, azonban a kevésbé ismert Flossenbürgbe és altáboraiba legalább 100 000 embert zártak be, akiknek vélhetőleg harmada életét veszítette.[45] Ez a szám jóval több gyilkosságot jelent, mint ahány embert megöltek a francia forradalom terrorjának legvéresebb időszakában.[46]

KONCENTRÁCIÓSTÁBOR-RENDSZER A HÁBORÚBAN

1933 végén úgy tűnt, hogy a koncentrációs táborokat bezárják, azonban 1936. március 20-án Hitler beleegyezett, hogy Himmler új tervei alapján kibővítsék azokat. Az elképzelés szerint Németországot öt nagy táborral kívánták lefedni.[47]

Himmler és Oswald Pohl, az SS gazdasági főnöke lelkesen ki akarta használni az olcsó munkaerőt, és 1938-ban létrehozták az SS tulajdonában álló számos vállalkozás közül az elsőt, a Német Föld- és Kőműveket, amely kőbányákat és téglagyárakat létesített. Az 1937–1938-ban létrehozott új táborok elhelyezkedését a gazdasági megfontolások is befolyásolták, amikor megépítették Flossenbürgöt (Bajorország északkeleti részén), Buchenwaldot (Weimar közelében) és Mauthausent (az újonnan bekebelezett Ausztriában). 1940-ben további két jelentős tábort létesítettek, mégpedig Gross-Rosenben (Alsó-Szilézia) és Natzweilerben (Elzász), melyek mindegyike nyersanyaglelőhelyek közelében helyezkedett el.

A rabok száma a háború kitörése idején a gyanús emberek begyűjtése révén az 1939. augusztusi 21 400-ról októberben 32 120-ra növekedett.[48] Pohl 1942. április 30-án jelentette, hogy a hat főtábor 44 700 fogollyal

rendelkezik. A táborok létezésének indoka a puszta fogvatartásról áthelyeződött a „gazdasági célokra. A fogolymunkát kezdetben háborús célokra (a fegyvergyártás fokozása), majd békeidőbeli munkálatokra használták fel".[49]

A hírhedt népbíróság által elítéltek többségéhez hasonlóan a raboknak csak kis része volt német. A koncentrációs táborokban fogva tartott németek száma idővel fokozatosan növekedett. 1943 augusztusára (a döbbenetesen magas halálozási ráták ellenére) a szám 224 000-re emelkedett. Egy évvel később a börtönök populációja 524 268-ra nőtt, és folyamatosan emelkedett.

Albert Speer 1942. szeptember 20-án és 22-én Hitlerrel találkozott. Egyre égetőbb munkaerőhiány alakult ki, a rezsim pedig kínos helyzettel szembesült: vagy a gyárakat viszik a táborokhoz (ahogyan Himmler akarta), vagy a rabokat viszik a gyárakba. Speer és mások az utóbbi és a magánvállalkozások mellett foglaltak állást.[50] A decentralizált termelőegységek további előnye az egyre fokozódó légitámadások alatt érvényesülhet.[51] Hitler egyetértett Speerrel, melynek eredményeképpen a táborrendszerek óriási átalakulása zajlott le, ami az ország szinte minden zugába elért.

Németországot több száz koncentrációs táborból és másfajta büntető létesítményekből álló hálózat fedte le. Dachau végül 197 altáborral rendelkezett, ez a szám Sachsenhausen esetében 74, Buchenwaldnál a háború végére 129, Flossenbürgnél 97, az ausztriai Mauthausen esetében 62, Ravensbrücknél 45, Neuengamménál pedig 90 volt. Gross-Rosen végül összesen 118 altáborral rendelkezett, a Mittelbau-Doránál lévő tábor pedig 32-vel.

Figyelembe kell azonban venni, hogy ezen altáborok közül sok nagyobb volt, mint a háborút megelőző időkben létező főtáborok, a maguk több tízezer fogvatartottjával. Lehetetlenség, hogy a polgárok ezekről ne szereztek volna tudomást, nemcsak azért, mert széles körben kaptak nyilvánosságot az akkori német sajtóban, hanem azért is, mert több száz működött belőlük. Gyakorlatilag minden városban és minden méretű gyár területén megtalálhatóak voltak. A táborrendszer lakói túlnyomó részét nem németek alkották, a foglyok a hatalmas Harmadik Birodalom minden részéből, de legfőképpen Kelet-Európából származtak.

FENT: A vádlottak és ügyvédeik Hitler tárgyalásán. *Balról jobbra egyenruhában:* Friedrich Weber, Hermann Kriebel, Erich Ludendorff, Hitler, Wilhelm Brückner, Ernst Röhm, Heinz Pernet (civil ruhában, később belügyminiszter), Wilhelm Frick és a későbbi Gauleiter, Robert Wagner. (1924)

LENT: Hitler és Goebbels helyi párttisztviselőkkel pózol Hattingenben (1926)

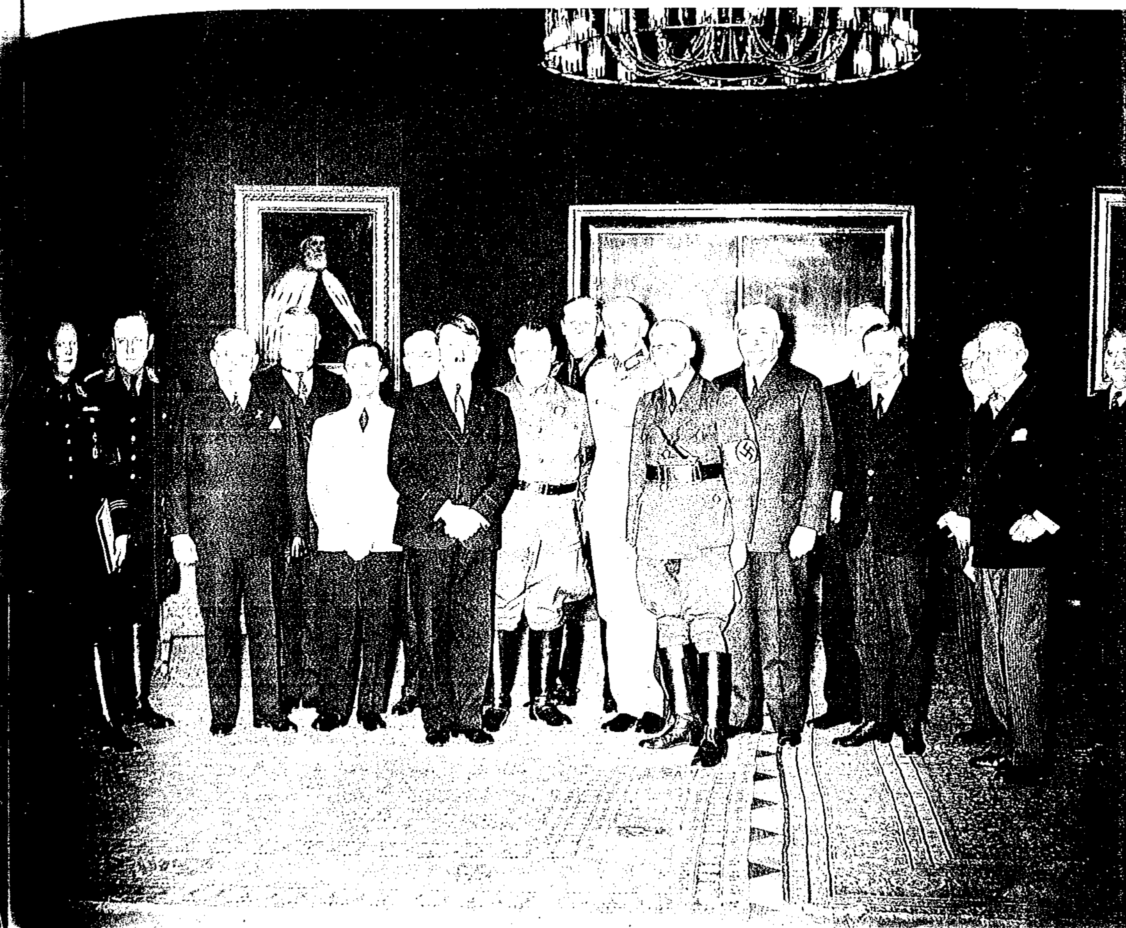

BALRA: Adolf Hitler Pfeffer von Salomon SA-vezetővel egy müncheni eseményen 1927-ben. Kettejük között, részben takarásban, Rudolf Hess áll. A jobb oldalon a kamerával szemben kalapban Alfred Rosenberg látható.

LENT: Adolf Hitler kancellár Paul von Hindenburg elnököt köszönti a Reichstag potsdami nyitóülése alkalmából, 1933. március 21-én.

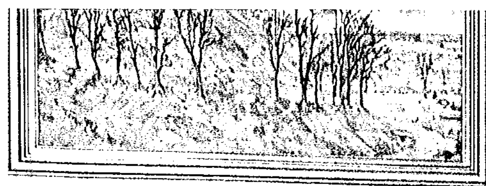

Adolf Hitler az új kormányának tagjaival nem sokkal kinevezését követően. *Balról jobbra:* Walter Funk, Hans Heinrich Lammers, Walther Darré, Franz Seldte, Franz Gürtner, Joseph Goebbels, azonosítatlan, Hitler, Hermann Göring, azonosítatlan, Werner von Blomberg, Wilhelm Frick, Constantin Freiherr von Neurath, Hjalmar Schacht, Lutz Graf Schwerin von Krosigk, Johannes Popitz, Franz von Papen és Otto Meissner. (1933. február)

FENT: Tömeg gyülekezik egy zsidó tulajdonban álló áruház előtt Berlinben a bojkott első napján, 1933. április 1-jén

LENT: Himmler és rendőr kollégái. *Balról jobbra:* Franz Josef Huber, Arthur Nebe, Heinrich Himmler, Reinhardt Heydrich és Heinrich Müller.

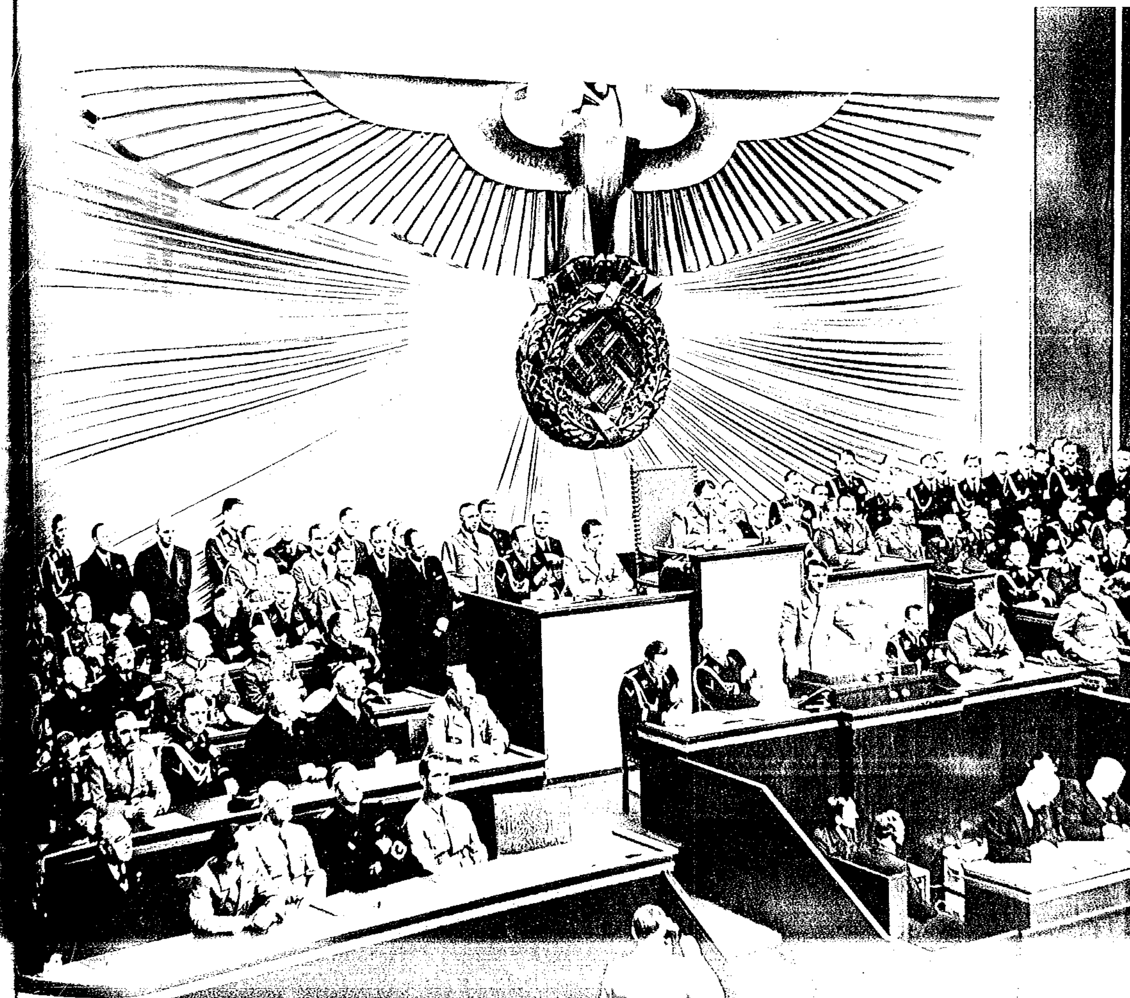
Látogatók sorakoznak a Nagy Antibolsevik Kiállítás megnyitóján 1937-ben

FENT: Hivatalos személyiségek az 1938-as nürnbergi pártgyűlés nyitóünnepségén. *Balról jobbra:* Joseph Goebbels, Robert Ley, Heinrich Himmler, Victor Lutze, Rudolf Hess, Adolf Hitler és Julius Streicher.

LENT: Vezetők a müncheni békekonferencián 1938 szeptemberében. *Balról jobbra:* Neville Chamberlain (Nagy-Britannia), Edouard Daladier (Franciaország), Adolf Hitler, Benito Mussolini (Olaszország) és gróf Galeazzo Ciano (Olaszország).

Hitler beszéde a Reichstagban, amikor először megemlíti „próféciáját" arra vonatkozóan, hogy mi történhet a zsidókkal, amennyiben újabb világháborút idéznek elő (1939. január 30.)

FENT: Vjacseszlav Molotov szovjet külügyminiszter aláírja a német–szovjet megnemtámadási egyezményt Moszkvában. Közvetlenül mögötte Joachim von Ribbentrop és Joszif Sztálin állnak. (1939. augusztus 23.)

LENT: A német hadsereg kelet-poroszországi főhadiszállásán, 1941. június 30-án. *Balról jobbra:* Walther von Brauchitsch, azonosítatlan, Wilhelm Keitel, Adolf Hitler és Franz Halder. Háttérben Walter Warlimont.

HETEDIK RÉSZ

SZTÁLIN ÉS HITLER: A TÁRSADALMI KATASZTRÓFA FELÉ

22.

VERSENGŐ NÉZETEK A VILÁG MEGHÓDÍTÁSÁRÓL

A szovjet vezetőket csalódással töltötte el az első világháború utáni forradalmak bukása, különösképp Németországban. 1919 elején létrejött a Kommunista Internacionálé (Komintern), hogy támogatást szerezzen a nyugati baloldali radikálisok körében az oroszországi forradalom számára, és világméretekben kiterjessze. 1920-ban Lenin a Vörös Hadsereg szuronyain próbálta nyugatra vinni a kommunizmust, de a lengyelek Varsó mellett megállították az inváziót. A szovjetek visszatértek a politikai módszerekhez, a cél azonban kétségtelenül a diktatúra létrehozása volt a leninista modell mentén.

A Komintern nyitóülésén Lenin és Trockij a kort a következőképpen jellemezte: „az egész kapitalista világrendszer felbomlása és összeomlása, mely maga után vonja az egész európai civilizáció összeomlását". A kapitalizmust el kell pusztítani, a munkásoknak magukhoz kell ragadniuk a hatalmat, és új „hatalmi apparátust" kell létrehozniuk, mégpedig a munkásosztály diktatúráját. „A kizsákmányoló osztályok módszeres elnyomásának és a kisajátításnak az eszközeként kell használni." A cél semmiképpen *nem* „hamis vagy burzsoá demokrácia" bevezetése volt. Utóbbi nem több, mint „a fináncoligarchia uralmának képmutató formája". A burzsoáziát le kell fegyverezni, és „a politikai hatalommal vívott nyílt,

fegyveres harcot" a győzelemig kell folytatni. A bolsevikok nem tanúsítottak türelmet még a szocialistákkal szemben sem, „szociáláruló pártoknak" bélyegezve őket. A cél a világméretű kommunizmus létrehozása volt. Sztálin kénytelen volt eltérő megközelítést választani, de majd újraindítja a gépezetet, hogy mihamarabb megvalósíthassa az ezeréves álmot.[1]

A VILÁG MEGHÓDÍTÁSÁNAK KOMMUNISTA TERVE

Az 1920-as évek elejére Sztálin meggyőződésévé vált, hogy a nyugati és keleti kapitalista imperializmus léte automatikusan magával hozza az „elkerülhetetlen fegyveres összeütközést". Előbb vagy utóbb az első világháborúhoz hasonló léptékű háborúban csúcsosodik ki. Pragmatikus megközelítése szerint mindent meg kell tenni azért, hogy az „imperialista" országok háborúja egymás között folyjék, és azok ne alakítsanak szovjetellenes szövetséget.

Stratégiáját az ősi „oszd meg, és uralkodj" elv jellemezte. Ahogy George F. Kennan USA-nagykövet fogalmazott, e megközelítés „azt az ösztönös igyekezetet foglalta magában – ugyanazt, melyhez magánéletében is ragaszkodott –, hogy megossza ellenfeleit, ellenséges akciókat provokáljon közöttük, melynek hatására egymásra pazarolják erejüket, miközben ő megkímélheti a sajátját".[2]

1925. január 19-én a Központi Bizottság plenáris ülésén Sztálin kijelentette, hogy a Szovjetuniót elkerülhetetlenül eléri a súlyos fegyveres összecsapás: „Ha háború jön, nem tudunk majd hátradőlni és lazítani. Mozdulnunk kell, de utolsónak cselekszünk majd. Teljes súlyunkkal bele kell vetni majd magunkat, úgy, hogy mi legyünk a mérleg nyelve."[3] Folyamatosan hangoztatta, hogy nem mondott le a világforradalomról. 1925 májusában is azt hangsúlyozta, hogy egyelőre a forradalom otthoni sikerére kell összpontosítani, ami azonban a globális harc első lépése.[4]

Sztálin számára a kommunizmus kiterjesztése a proletariátus „megmentésére" irányuló lenini küldetés kulcsfontosságú része volt, egyúttal azonban védekezésnek is tekintette az ellenséges világgal szemben. A XVII. pártkongresszuson, 1934. január 26-án mondott beszédében kijelentette, hogy a következő nagy háború célja a Szovjetunió meghódítása és felosztása lesz, melyre az országnak kellőképpen fel kell készülnie. Még saját jövendő terrorjára és a tisztogatásokra is utalt, amire feltehetően szükség lesz a leendő árulók eltiprása érdekében. Az elért jelentős sikerek ellenére arra figyelmeztetett, hogy tartózkodni kell az önhittségtől.[5] Nézőpontja szerint a következő háború után a szovjetek elvihetik a kommunizmust Európába, sőt talán azon túlra.

A párt Központi Bizottsága előtt 1937. március 3-án mondott beszédében Sztálin a nemzetközi helyzetre a tömeges terror és a koncepciós perek elégséges igazolásaként tekintett. „Vajon nem világos – tette fel a szónoki kérdést –, hogy amíg kapitalista környezetben élünk, addig a külföldi államokból küldött szabotőrök, kémek, diverzánsok és merénylők fognak közénk szivárogni?"[6]

A kapitalista bekerítéstől való félelem mélyen gyökerező, Lenin óta meg nem kérdőjelezett „igazságát" sokszorosan felnagyították Hitler sikerei. Szovjet nézőpontból a nyugati demokráciák bűnrészesek voltak, mivel egyik sem próbálta megállítani Hitlert, illetve nem csatlakozott a Sztálin által ajánlott kollektív biztonsági megállapodásokhoz.

1939. március 10-én, a XVIII. pártkongresszuson közölte, hogy az imperialista háború, melyre régóta számítottak, elindult. Még nem vált univerzálissá, de szembeállította Németországot, Olaszországot és Japánt – az „agresszor" államokat – az USA-val, Nagy-Britanniával és Franciaországgal. Utóbbiak még nem fogadták el a Szovjetunió által javasolt kollektív biztonságot, ám igyekeznek megbékíteni az agresszorokat. Sztálin úgy vélte, e „nem agresszor" államok lényegesen erősebbek ellenségeiknél, miért nem védekeznek hát? A válasz egyszerű volt: az USA, Nagy-Britannia és Franciaország azon igyekezett, hogy Japán háborúba sodródjon Kínával, Németország és Olaszország pedig a Szovjetunióval. Ezek az országok támogatják a háborút, melyben a felek „meggyengülnek és kimerülnek, és mikor már kellően erőtlenek", a Nyugat „új erővel érkezik a színre, természetesen »a béke érdekében«, hogy aztán feltételeket diktáljon a meggyengült hadviselőknek. Olcsó és egyszerű!"[7]

Sztálin hitt abban, hogy átlát a machinációkon, melyek célja „a légkör megmérgezése és konfliktus gerjesztése" Németország és a Szovjetunió között, melyben aztán végül a Nyugat kerekedik felül. Legszörnyűbb rémálma, mely mindvégig kísértette az elkövetkező háborúban, az volt, hogy a nyugati demokráciák, így Nagy-Britannia és Franciaország szovjetellenes hadjáratban egyesülnek Németországgal.

1939 augusztusának végén e legrosszabb esettel úgy kívánt leszámolni, hogy bátorította (legalábbis nem gátolta) Németország Lengyelország

elleni támadását, ami talán Lengyelország megsegítésére sarkallja majd Nagy-Britanniát és Franciaországot. Semmi sem indokolta azt feltételezni, hogy egy ilyen háború gyors győzelmet hoz Hitler számára, sokkal inkább, hogy elhúzódik, és meggyengíti a kommunisták ellenségeit. Végső soron a nyugati háború lehetővé teszi majd a Szovjetunió számára, hogy kitörjön a kapitalista bekerítésből. Legvégül pedig módot ad arra, hogy a szovjetek visszaköveteljék az első világháború végén elvesztett területeket.

Amikor Sztálin 1939 augusztusában megnemtámadási szerződést kötött Hitlerrel, valójában új életre keltette a leninizmus internacionalista oldalát. Szeptember 7-én így fogalmazott belső körének: „Háború folyik a kapitalista országok két csoportja között... a világ újrafelosztásáért, a világ feletti uralomért! Semmi rossz nincs abban, hogy kemény küzdelmet vívnak, és meggyengítik egymást. Jó lenne, ha Németország megrendítené a leggazdagabb kapitalista országok (főleg Anglia) helyzetét." Sztálin azzal büszkélkedett, hogy egymás ellen játssza ki e hatalmakat.[8]

A történészek szerint a szovjet külpolitikát Sztálin idején vagy „forradalmi" ideológiai expanzionizmus, vagy „tradicionális" nagyhatalmi politikai megfontolások mozgatták.[9] A megközelítés valójában időről időre változott, a második világháború mindenesetre expanzív lehetőségeket hozott.

HITLER VÁLASZA A KOMMUNISTA KIHÍVÁSRA

Hitler világnézetét a Németország utcáin az első világháború után megjelenő kommunizmus ellenében alakította ki. Olyan terveket alkotott, melyek túlmutattak a puszta álmodozáson. Amikor német katonatiszteknek beszélt a jövőt illető víziójáról, lenyűgözte és meggyőzte őket. Az az állítás, miszerint Hitler tervei „céltalan" fantáziák lettek volna, semmivel nem meggyőzőbb, mint az, hogy „közismerten belső bizonytalanságot" mutat „minden alapvető kérdésben", és „gyenge diktátornak" minősíthető.[10]

Németország egyik vezető hadtörténésze sokkal komolyabban veszi Hitler külpolitikai elképzeléseit és „programját". „Mindenki részéről hiba azt feltételezni – írta Manfred Messerschmidt –, hogy Hitler ezen elképzelései pusztán egy tisztán absztrakt természet egyszerű elmélkedései volnának. Ezzel ugyanis félreértenénk őt. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk a »háború filozófiája« iránti fogékonyságát, mely 1918 után

széles körben elterjedt. Hitler ideológiája és külpolitikai céljai, ahogy utolsó kijelentései bizonyítják, a politikai tevékenység hatékony alapjává álltak össze."[11] Hitlernek nem okozott gondot egyértelművé tenni álláspontját a vezető tisztek számára, amikor mindössze néhány nappal kancellárrá való kinevezését követően találkozott velük.

Az azonban, hogy „elmélettel" vagy „filozófiával" rendelkezett, nem jelenti azt, hogy mindent előre megtervezett volna. Taktikai kompromisszumokat is tett, a háború kulcsfontosságú pillanataiban pedig még néhány alapvető elvvel is szembefordult.

A harc eszméje Hitler gondolkodásának szerves részét képezte, főként a külpolitika terén. 1930-ban Erlangenben mondott beszédében így fogalmazott: „Az élet minden formája terjeszkedni igyekszik, és minden nép világuralomra törekszik."[12] A világhódítás terve, melyet hatalomra kerülése előtt írásaiban megalkotott, magában foglalta, hogy egy új Németország számára az első lépés a megerősödés a külügyek terén, hogy visszanyerje jogos, domináns hatalmi pozícióját a kontinensen. Az első időszak a legveszélyesebb, mivel az ország még sérülékeny. Hitler azonban sosem lett volna elégedett a versailles-i békeszerződés puszta felrúgásával, Franciaország „helyretételével" és az 1914-es állapothoz való visszatéréssel. Szerinte az országnak fel kell készülnie a Szovjetunió elleni háborúra, de elmélete szerint Nagy-Britannia segítsége vagy legalábbis semlegessége mellett.

Az 1930-as évekbeli szovjet tisztogatások tovább erősítették Hitler elszántságát, hiszen a Vörös Hadsereg – a Nyugat túlnyomó többségének véleménye szerint – annyira meggyengült, hogy könnyű győzelem aratható felette. Hitler úgy hitte, Németország kontinentális hegemóniára törhet, és Lebensraumot (életteret) szerezhet keleten. Innen aztán tovább terjeszkedhet globális szinten, és haditengerészetet és gyarmatokat szerezhet.[13]

Hitler úgy vélte, még életében lehetőség van beemelni Németországot a „nagy négyek", a világ vezető hatalmai közé, Nagy-Britannia, Japán és az USA mellé. Amerikáról keveset szólt, azonban szinte elkerülhetetlennek látszott, hogy a Franciaország és a Szovjetunió elleni háborút követően ne törjön ki egyfajta „kontinensközi ütközet". Az USA elleni háborúra valószínűleg nem kerül sor Hitler életében, ráadásul a felsőbbrendű faj kinevelése is időt igényel. Hitt „Németország faji felsőbbrendűségében" és abban, hogy végül „az új emberi lény, akár egy isten, megvédi a germán vér világuralmát minden változástól".[14]

Hitler az 1920-as években gazdasági óriásként tekintett Amerikára, ám keveset tudott róla. Szerinte Amerika döntése, miszerint 1917-ben belépett a háborúba, zsidó befolyás eredménye volt. Tetszettek neki az USA bevándorlási szabályai, úgy vélte, azok a rasszizmuson alapulnak, és céljuk az árja felsőbbség fennmaradásának biztosítása. Az 1930-as években azonban kezdte gyengének látni az Egyesült Államokat, mivel vezetői a polgárháború „rossz oldaláról" származnak. Úgy gondolta, túl sok a faji keveredés – mely az ő értelmezésében egyet jelentett a degenerációval és a hanyatlással –, és ezáltal Amerika „korcs társadalom" lett. Ettől fogva súlyosan alábecsülte vagy figyelmen kívül hagyta Amerika gazdasági és katonai potenciálját.[15]

A Harmadik Birodalom kezdete óta Hitler a háborúra készült, és hamarosan lenyűgöző külpolitikai győzelmeket aratott. Mire 1937. november 5-én találkozott a német hadsereg vezetőivel, szilárd volt háborús eltökéltsége. Friedrich Hossbach ezredes feljegyzése szerint Hitler kijelentette, hogy a nemzet közel áll teljes katonai kapacitásához, de egy bizonyos ponton (1943–1945) az előny kezdett elillanni. Gyakran mondta, hogy Németországnak először kelet felé kell fordulnia, el kell intéznie a „zsidó-bolsevik" Szovjetuniót, melynek során Nagy-Britannia vagy szövetségese lesz, vagy semleges marad. A jelen lévő katonai vezetők legnagyobb megdöbbenésére Hitler most úgy tartotta, hogy programja véghezvitele érdekében hajlandó megkockáztatni a háborút még Nagy-Britannia és Franciaország ellen is. A hadsereg egy része úgy vélte, békés eszközökkel elérhető lenne a nagy része annak, amire Hitler szerint a németeknek szükségük van. Azonban senki sem vitatkozott sem rövid, sem hosszú távú céljaival. Főként a kockázatokat ellenezték.[16]

E Hossbach-feljegyzés ismeretlen volt, Hitler azonban nyilvánosan is bőven eleget mondott ahhoz, hogy az európai hatalmak tudják, mi jár a fejében. Goebbels később, 1940. április 5-én meghívott újságírók kis körének beszélt erről, közvetlenül a Franciaország elleni offenzíva megkezdése előtt. Diadalmas hangnemben azzal büszkélkedett, hogy ez idáig megőrizték a homályt külpolitikai céljaikat illetően. Goebbels úgy vélte, szomszédjaiknak meg kellett volna szabadulniuk Hitlertől, amikor még megtehették volna. Helyette addig vártak, míg Hitler fegyverkezésben megelőzte őket, átvészelte a legveszélyesebb időszakot, és csak ezután hirdettek háborút. Ez nevetséges, vélte a propagandaminiszter.[17]

ÚJFAJTA HÁBORÚ A LÁTHATÁRON

Az 1938. szeptember végi müncheni konferencia, amelyen Hitler és Mussolini mellett Nagy-Britannia és Franciaország miniszterelnöke vett részt, hatalmas győzelmet hozott Hitler számára. A „vérontás nélküli tábornok", ahogy a németek kedvesen becézték, harc nélkül győzedelmeskedett. A konferencia békés kimenetele azonban elégedetlenséggel töltötte el, hiszen rövid háborút tervezett Csehszlovákiával, hogy hódító hősként parádézhasson. A Münchenben jelen lévő Sir Nevile Henderson németországi brit nagykövet megfigyelte, hogy abban a pillanatban, hogy Hitler aláírta a megállapodást, már meg is bánta. Hitler úgy vélte, kevesebbet fogadott el, mint amennyit könnyedén megszerezhetett volna.

Henderson azon a véleményen volt, hogy Hitler nem közönséges politikusnak látta önmagát, hanem olyasvalakinek, aki egy túlvilági hangra hallgat. Henderson nagy kezdőbetűvel írta a „Hangot", és úgy vélte Hitlerről, „a Hangja azt mondta neki, hogy nem lesz általános háború, ha pedig mégis, akkor nem kínálkozik rá alkalmasabb időpont októbernél; és ez egyszer kénytelen volt figyelmen kívül hagyni a Hangot, és az óvatosság szavára hallgatni".[18]

Münchenben Hitler ígéretet tett a maradék Csehszlovákia függetlenségének garantálására. Szeptember 30-án a Neville Chamberlain brit miniszterelnökkel való külön találkozót követően vonakodva aláírt egy határozatot, mely szerint ők ketten sosem szállnak hadba egymás ellen. Chamberlain ezen iratot lengette a tömeg előtt Nagy-Britanniába hazatérve, Hitler azonban nem tulajdonított neki különösebb jelentőséget.[19]

Mindössze három héttel később utasította a hadsereget, hogy készüljenek fel egy meglepetésszerű támadásra a maradék Csehszlovákia ellen, majd 1939. március 14-15-én megszállta az országot.[20]

Mielőtt lecsillapodtak volna a kedélyek, követelte Danzig visszaszolgáltatását, melyről a versailles-i szerződés értelmében Lengyelország javára le kellett mondania Németországnak. Ezzel nekilátott a Lengyelország elleni háború megalapozásának, ami csak egy lépcsőfokként szolgált a Szovjetunióval kívánt konfliktus irányába. Március 23-án egyszerűen annektálta Litvániától a Memel-vidéket – újabb kihívás, melyre Nagy-Britannia és Franciaország nem válaszolt.

Hitler hosszú ideje érzett ellenszenvet a lengyelek iránt, és az ország meghódítása a keleti Lebensraum megszerzésének részét képezte. Egy Walther von Brauchitsch hadsereg-főparancsnoknak március 25-én küldött értesítésében közölte, hogy a dolog akkor oldódik meg, amikor elérkeznek a megfelelő politikai körülmények. Lengyelországot „le kell verni, hogy a következő évtizedekben ne kelljen politikai tényezőként számításba venni".[21]

Csak Csehszlovákia maradványának önkényes meghódítása és a Lengyelország irányába hallatott ijesztő hangok nyomán értették végre meg a nyugati demokráciák, hogy Hitler csillapíthatatlan. Chamberlain számára az alsóház egyhangú jóváhagyása és a köz lelkes támogatása mellett végül betelt a pohár. Március 31-én bejelentette, hogy a kormány „kölcsönös segítségnyújtási kötelezettséget vállal Lengyelország irányába bárminemű, az ország függetlenségét veszélyeztető agresszió esetére". Hasonlóan cselekedtek a franciák is. Ahogy Henderson látta, „Németország következő agressziójának elkerülhetetlen következménye a háború".[22]

Teljesen értelmetlen volt azonban Hitlert szörnyű következményekkel fenyegetni. Ahelyett, hogy elrettent volna, ellenszenvet érzett, és dühödten háborús utasításokat adott a hadseregnek. Április 11-én utasítást adott a Fehér hadműveletre történő felkészülésre; ez egy Lengyelország elleni meglepetésszerű támadás volt, amely szeptember 1. után bármikor megkezdődhetett. Nem kerülne sor hadüzenetre, és abban reménykedett, hogy a gyors győzelem legfeljebb helyi akciót idéz elő.[23]

Május 23-án, amikor Hitler a legfőbb katonai vezetőihez szólt, távoli lehetőségként tekintett az általános háborúra. Meg akarta hódítani Lengyelországot, nemcsak Lebensraum szerzése céljából, hanem azért is, mert úgy vélte, gyenge ahhoz, hogy a bolsevizmus elleni védőbástyaként szolgálhasson. Meglátása szerint nehezen kerülhető el a háború Angliával, és a könnyű győzelem valószínűleg nem ismétlődik meg. Fel akart készülni Anglia ellen, „térdre" akarta kényszeríteni az országot.[24]

Az SS-t is bevonta a Lengyelország elleni hadművelet előkészületeibe. Az SD központi irodája május 22-én létrehozta az új, SD II P (Lengyelország) jelzésű irodát, hogy értesüljön mindenféle „ideológiai, politikai, kulturális, propaganda- és gazdasági természetű" hírről. Másrészről „teljes" beszámolókat kellett készítenie a lengyel zsidókról. Ezen információkat a még megalakításra váró Einsatzgruppéknek (akciócsoportok) kellett továbbítani. Július 5-én Heydrich az előkészület részeként a fontosabb rendőrségi és hírszerzési tiszteknek megtartotta az első központi konferenciát. Eredetileg négyet terveztek, végül öt, egyenként mintegy 500 embert tömörítő Einsatzgruppe alakult, melyeket kisebb, mintegy százfős Einsatzkommandókra osztottak. E tapasztalt SD-tisztek vezette csoportokat nagyrészt a Gestapo, a Kripo (bűnügyi rendőrség) és az SD tagjai alkották. A lengyel hadjárat idejére az SS Totenkopf egységeiből további 24 000 fő állt rendelkezésre, akiket Theodor Eicke képezett ki koncentrációs táborok vezetésére.[25]

A titkosrendőrségnek (a Gestapo és a Kripo), valamint az SD-nek a Wehrmacht főparancsnokságával (OKW) való együttműködéséről szóló irányelveket 1939. július 31-én állapították meg. Az Einsatzgruppék feladata volt „küzdeni a Reich és Németország minden ellenséges elemével a harcoló katonák mögött, az ellenséges területen". A döntés a „kezdeti tisztogatást" szolgálta, melynek célja tízezer „ellenség" összegyűjtése; a második körben ennek kétszeresét kell elfogni. Nem akarták azonnal agyonlőni őket, hanem koncentrációs táborba küldeni, így a Heydrich és az OKW közti megállapodás nem tömeges kivégzésről vagy deportálásról szólt. Hamarosan azonban nyilvánvalóvá vált, különösen a zsidók és a lengyelek esetében, hogy az SS vezetősége nem szándékozik betartani e szabályokat, és a háború első napjától minden tőle telhetőt megtesz, hogy megkerülje őket.[26]

Augusztus közepén Heydrich megbeszélést tartott az Einsatzgruppék vezetőivel a Gestapo berlini központjában. Szabad kezet kaptak egy hosszú listán felsorolt személyek agyonlövésére. Többek között olyanok voltak a listán, akikről úgy tartották, hogy üldözték a lengyelországi német kisebbséget, továbbá értelmiségiek, ellenállók, „partizánok" és zsidók. Heydrich 1940 júliusában elmesélte egy kollégájának, hogy a Lengyelország elleni háborút megelőzően „rendkívüli" utasítást kapott Hitlertől. Arra kapott parancsot, hogy „likvidálja" a lengyel vezetés különböző köreit, ami „több ezer főre rúgott". Az ellenséges személyek nevét a háború előtt a hírszerzéssel együttműködésben gyűjtötték össze.[27]

Már 1939 elejétől különleges „oktatóbrosúrákat" küldtek rendszeresen a Wehrmacht katonáinak, hogy tudják, mi a feladatuk. A rezsim céljai közt a következőket nevezték meg: „(1) a zsidó befolyás utóhatásainak megszüntetése, mindenekelőtt a gazdaságban és a szellemi életben; (2) harc a világ zsidósága ellen, mely igyekszik minden népet Németország ellen uszítani." Ezen ellenség ellen úgy kell harcolni, „mintha mérges parazita ellen küzdenénk; nemcsak saját népünk ellenségeként, de minden embert sújtó járványként irtjuk". Számtalan ilyen anyag készült, és

kétségtelenül hozzájárult ahhoz, hogy a hadsereg tagjait meggyőzze arról: a zsidó a „felsőbbrendű faj" legfőbb ellensége. Meg kell jegyezni, hogy ezen ideológiai és világosan antiszemita üzeneteket a fegyveres erők főparancsnoksága, nem az SS közvetítette. Mintha konszenzus uralkodott volna e kérdésben; legalábbis semmi sem bizonyítja, hogy a tisztek bármiféle ellenvetést tettek volna.[28]

Augusztus 22-én Hitler a közelgő háborúval kapcsolatos véleményét egy Berghofban, hegyi menedékében a hadsereg mintegy ötven vezetőjével tartott megbeszélésen tárta fel. Az ott elhangzottakról készült feljegyzéseket bizonyítékként használták 1945–1946-ban a nürnbergi perben. Franz Halder tábornok vezérkari főnök is készített naplójában feljegyzést e napról.

Hitler tavasszal hozta meg Lengyelországot illető döntését. Szerinte számos indok sarkallta erre: évről évre öregebb, érzi az idő szorítását; a német nép támogatja – „senki soha többé nem élvezi annyira a német nép bizalmát, mint én". Mussolini támogatása szintén meghatározó. „Ha bármi történik vele, Olaszország szövetségesi hűsége bizonytalanná válik." Páratlanul kedvező körülmények adódtak. Nagy-Britannia nincs felkészülve szárazföldi háborúra, Franciaország katonai hatalma pedig hanyatlott. Nagy-Britannia és Franciaország vezetői „nem urai a helyzetnek, nem a tettek emberei", és nem tudják magukat tartani a korábban tett ígéreteikhez.

Hitler eredetileg rövid nyugati (francia) háborút tervezett, mielőtt keletre fordul; ám változtatott elképzelésén, mivel a Lengyelországgal való kapcsolat „tűrhetetlenné" vált. Ha Nagy-Britannia és Franciaország tartja is Lengyelországnak adott szavát, akkor sem húzódhat sokáig a háború, mivel nem rendelkeznek a kötelezettségeik teljesítéséhez elegendő haderővel, és abban bíznak, hogy Oroszország majd megvívja helyettük a harcot. Hitler büszkén jelentette be, hogy megegyezett Sztálinnal. „Ellenségeink jelentéktelen alakok, láttam Münchenben."[29]

A rejtjelezett feljegyzések láttatják, hogy szigorúan ragaszkodott az első világháborúban megtanult „leckéhez": „1918-ban azért omlott össze az ország, mert elégtelennek bizonyultak a szellemi előfeltételek." Most Németország belső egységet és erős vezetést igényel. „Válság kizárólag akkor következhet be, ha a vezető elveszti a fejét."

Az általa megfogalmazott háborús célok példa nélkül álltak:

Lengyelország elpusztítása *[Vernichtung]* az elsődleges. Cél az aktív erők megsemmisítése *[Beseitigung]*, egy bizonyos pontig. Akkor is Lengyelország elpusztítása az elsődleges, ha nyugaton kitör a háború. Az évszakra tekintettel gyors győzelem... Ne engedjenek a könyörületnek! Cselekedjenek kíméletlenül! Nyolcvanmillió embernek kell megkapnia azt, amire joga van. Az ő létezésüket kell biztosítani. Az erősebb diktál. A legkeményebb fellépés... Minden újonnan feléledő lengyel aktív erőt azonnal el kell pusztítani újra. Folyamatos megsemmisítés... A hadi cél Lengyelország teljes elpusztítása. A gyorsaság a legfontosabb. A teljes megsemmisítésre *[völlige Vernichtung]* kell törekedni.[30]

Nicolaus von Below-nak, Hitler szárnysegédjének a feljegyzése szerint noha néhány tábornok kétségeket táplált az ügyben az USA esetleges reagálása miatt, nem tettek fel kérdést, és nem szolgáltak ellenérvekkel. Mivel Hitler mindenki meglepetésére megnemtámadási szerződést írt alá Sztálinnal, a fegyveres erők vezetői némák maradtak.[31]

Egy másik feljegyzés szerint Hitler így fogalmazott: „Dzsingisz kán nők és gyermekek millióit küldte halálba, mégpedig szántszándékkal és szíves örömest. A történelem a nagyszerű államalapítót látja benne." Korábban is adott már parancsot az SS Totenkopf egységeinek arra, hogy „könyörtelenül és szánakozás nélkül küldjenek halálba minden lengyel nemzetiségű és nyelvű férfit, nőt és gyermeket... Lengyelország elnéptelenedik, és németek telepítik be... Legyenek kemények, ne sajnálkozzanak, cselekedjenek gyorsabban és könyörtelenebbül, mint a többiek!" Amikor a nyugat-európaiak tudomást szereztek a szörnyűségekről, „remegtek félelmükben. Ez a háború leghumánusabb módja".[32]

SZTÁLIN, HITLER ÉS A NÁCI-SZOVJET PAKTUM

Sztálin 1939. március 10-én a pártkongresszus plenáris ülésén mondott beszédében megállapította, hogy három demokrácia látszik bátorítani Hitlert azzal, hogy ha háborút indít a bolsevikok ellen, akkor minden rendben lesz.[33] Figyelmeztetett, hogy a Szovjetuniót nem szabad alábecsülni, ugyanakkor elismerte, hogy 10-15 évbe telik „gazdaságilag utolérni a fejlett kapitalista országokat". Ezt a részt gondosan lejegyezte a Szovjetunió német nagykövete.[34]

Hitlert nem tántorították el a burkolt fenyegetések, és miközben Sztálin Moszkvában beszélt, ő elfoglalta Memelt és Csehszlovákia maradék részét. Sztálin utasította külügyminiszterét, Makszim Litvinovot, hogy tájékoztassa a német nagykövetet a szovjet kormány elégedetlenségéről.[35]

1939 májusában Sztálin eltávolította a zsidó Litvinovot külügyi népbiztosi posztjáról, és helyére Vjacseszlav Molotov került, aki később úgy emlékezett, hogy Sztálin „a zsidók minisztériumának megtisztítására" utasította, jelezve a hivatalos antiszemitizmus felé való fordulást. Molotov közölte, hogy örömmel tesz eleget a feladatnak.[36] Hitler számára e lépés azt jelezte, hogy Sztálin tárgyalni szeretne, ám Sztálin mindvégig igyekezett hármas szövetséget létrehozni Nagy-Britanniával és Franciaországgal, és ellenállt a német kérésnek. A szovjetek óvatosak voltak, gyanakvásukat azonban fokozta Nagy-Britannia tárgyalások iránti vonakodó hozzáállása az 1939. április 15-től augusztus közepéig húzódó tárgyalásokon.

Nagy-Britannia és Franciaország katonai delegációt küldött Moszkvába tárgyalni, Sztálint azonban feldühítette, hogy a tisztek alacsony rangúak, és repülőgép helyett vonattal utaznak. A szovjet titkosrendőrség vezetője, Berija dossziét készített mindegyik tárgyalóról. Amint Sztálin elolvasta az iratokat, megjegyezte: „Ez így komolytalan! Ezeknek az embereknek nincs kellő felhatalmazásuk. London és Párizs még mindig pókerezni szeretne."[37]

A megbeszélésen a Szovjetunió közölte, kész 120 gyalogos hadosztályt felállítani a Németországgal szembeni háború esetén, a briteknek és a franciáknak pedig legalább 86-tal kell hozzájárulniuk. Valójában a brit hadsereg teljesen felkészületlen volt, és – Hitler becslései szerint, melyek nem álltak messze a valóságtól – mintegy három hadosztályt volt csak képes felvonultatni Európában. Sztálin számára a brit beismerés komolytalanná változtatta a tárgyalást. Még ha a franciák több emberrel rendelkeznek is, számuk meg sem közelíti azt, amennyit a szovjetek szükségesnek tartottak. Ha eljön a háború, a szovjetek többé-kevésbé egyedül kénytelenek szembenézni Németország haderejével.

Sztálin megelégelte a huzavonát, így amikor a német nagykövet Moszkvában augusztus 15-én tolmácsolta kormányának a kapcsolatok javítását célzó szándékát, Molotov két napon belül azzal válaszolt, hogy hasznosnak találná egy megnemtámadási egyezmény aláírását. Augusztus 18-án Hitler megírta Sztálinnak, hogy külügyminisztere, Joachim von Ribbentrop azonnal Moszkvába repül tárgyalni. Befolyási övezetekről szándékozott beszélni, és a gyorsaságot hangsúlyozta, tekintettel arra, hogy „nyílt német–lengyel konfliktus korai kitörése valószínűsíthető".[38]

Hitler két nappal később elküldte a paktum jóváhagyását, és kifejezte hajlandóságát Sztálin kiegészítő jegyzőkönyvének aláírására – mely olyan igényeket tartalmazott, melyeket még nem is látott. Hitler táviratában Sztálin aláhúzta a következő kifejezést: „egy krízis bármely nap bekövetkezhet". Hitler sürgette Sztálint, hogy mihamarabb találkozzon Ribbentroppal, és biztosította arról, hogy minisztere „a legteljesebb felhatalmazással bír a megnemtámadási egyezmény és a jegyzőkönyv kidolgozására és aláírására vonatkozóan".

A végzetes találkozó előtt Sztálin mindent elolvasott, amit emberei összegyűjtöttek számára Hitlerrel kapcsolatban. Kiemelte a Németország keleti „örök ambíciói"-ra és Hitler Oroszországgal kapcsolatos véleményére vonatkozó részeket. Sztálin húzta az időt, és tartotta magát régóta fennálló nézetéhez, miszerint kívánatosabb, ha a nyugati hatalmak között veszi kezdetét háború. Ez esetben a megfelelő pillanatban közbeavatkozhat, lenyomva a mérleg egyik serpenyőjét.

Kellően bizalmatlan volt Hitlerrel szemben, és tudta, milyen könnyedén kisöpörte Németországból a kommunista és szocialista mozgalmakat. Később arról tett említést, miként „vitte magával a népet" Hitler a háborúba; egy diktátor, aki mögött ott állnak az állampolgárok – ez még veszélyesebbé tette őt Sztálin szemében.[39]

Augusztus 23-án Sztálin és Molotov találkozott Ribbentroppal, és megismételték azon álláspontjukat, mely szerint a britek háborút akarnak szítani a Szovjetunió és Németország között, hogy fenntartsák saját birodalmukat. A hosszú estét tósztok sorozata zárta, végezetül Sztálin „becsületszavát adta, hogy a Szovjetunió nem árulja el partnerét".[40]

A megnemtámadási egyezmény összeesküvés volt a Lengyelország elleni háborúra. A Sztálin indítványára készült „titkos kiegészítő jegyzőkönyv" mindkét ország számára „befolyási övezetet" határoz meg arra az esetre, ha Lengyelországban „területi és politikai átalakulásra" kerülne sor. Egyszerűen fogalmazva ez annyit jelentett, hogy Németország kapja Lengyelország nyugati, a Szovjetunió a keleti részét. Sztálin azt akarta, hogy a szovjet övezet foglalja magában Finnországot és a balti államokat (Észtország, Lettország, Litvánia), és délen egészen Besszarábiáig terjedjen.[41]

Hitlernek azért volt szüksége a Sztálinnal kötött paktumra, hogy ne kelljen Sztálintól tartania, amennyiben a franciák és a britek felveszik a kesztyűt. Sztálin részéről a megállapodás rendkívüli jelentőséggel bírt. Új fejezetet nyitott pályafutásában, és feltárta, hogy ambíciói jócskán túlnyúlnak a Szovjetunión. 1920-as évek közepi „programját" terjesztette ki: a szocializmus egy országban való felépítésétől a kapitalista bekerítés megtöréséig, s most már a Szovjetunió terjeszkedésének és a kommunizmus térhódításának módját kereste. Sztálin később úgy nyilatkozott Sir Stafford Cripps brit nagykövetnek, hogy azért írta alá Hitlerrel a paktumot, mert mindketten arra törekedtek, hogy „megsemmisítsék az Európában fennálló régi hatalmi egyensúlyt", miközben Nagy-Britannia és Franciaország igyekeztek fenntartani.[42]

Az irányváltás mindenütt döbbenetet okozott a kommunisták körében, és néhány napba telt, mire Sztálin kidolgozta az új „vonalat". Szeptember 7-én találkozott Molotovval, Zsdanovval és Georgij Dimitrovval, a Komintern vezetőjével. Megállapította, hogy „nem lenne baj", ha Németország és a kapitalista országok meggyengülnének: „Hitler anélkül, hogy értené vagy kívánná, megrázza és aláássa a kapitalista rendszert." Sztálin megjegyezte, hogy a paktum „Németországot segíti", legközelebb azonban a Szovjetunió talán a másik oldal mellé áll.[43]

Az új kommunista álláspont a következőt foglalta magában: a háborúig jogos különbséget tenni demokratikus és fasiszta rezsimek között, de most, hogy folyik a háború, a régi megkülönböztetés értelmét veszti. A világ kommunista pártjaival közölték, hogy az imperialista hatalmak háborújának szemtanúi, és ha a kommunisták jól játsszák ki kártyáikat, lehetőség van előrelépni az imperializmus rabszolgatartó rendszerének egyszer és mindenkorra történő megsemmisítése felé. Akkor léphetnek közbe, ha valamely ország – például Lengyelország – vereséggel néz szembe, és akkor szovjet köztársasággá kell tenni. Lengyelországot most úgy írták le, hogy „fasiszta állam, mely rabszolgasorba dönti az ukránokat, a beloruszokat és más szlávokat"; ha elesik, a világon „eggyel kevesebb burzsoá fasiszta állam lesz. Miért lenne olyan nagy baj, ha Lengyelország elpusztítása révén új területekre és lakosságra terjesztenénk ki a szocialista rendszert?"

A Komintern ennek megfelelően világméretű irányelvet bocsátott ki. A Németországgal való szembenállás helyett a „fasiszta" országok kommunistáinak háborúellenes álláspontra kell helyezkedniük. A kommunistáknak még az olyan semleges államokban is, mint az USA, szót kell emelniük a beavatkozás ellen. A franciaországi, angliai, belgiumi és amerikai aktivisták figyelmét külön felhívták arra, hogy „azonnal korrigálják politikai irányultságukat".

François Furet, a francia kommunista párt egykori tagja szerint a kommunisták Sztálin irányelvét látva „különleges fegyelmet tanúsítottak, mely páratlan az emberiség története során". Az új irány meghatározása után „harcosok hatalmas serege hirtelen irányt váltott egy olyan politika felé, mely szöges ellentétben állt azzal, amit egy nappal korábban vallottak". A kommunistáknak, éljenek akár Nagy-Britanniában, Franciaországban, Amerikában vagy a világ bármely távoli szegletében, akiknek egyik pillanatban a Hitler elleni háborúért kellett kiállniuk, most ugyanilyen lelkesen az ellen kellett fellépniük.

Mao Ce-tung, aki azt az utasítást kapta, hogy ellenezze a japán agressziót, olyan messzire ment a fordulat terén, hogy annak előnyét ecsetelte, ha Sztálin Japánnal is megnemtámadási egyezményt kötne, mely felosztaná Kínát. Mao „lengyel megoldásra" vágyott saját országa számára is. Úgy vélte, hogy a szovjetek kinevezik majd egy bábkormány élére, és készen állt átadni az ország felét a japán megszállóknak. 1939 szeptemberében Mao Japánnal való együttműködésre készült, abban bízva, hogy legvégül leverik nacionalista ellenségeit.[44]

A kommunisták többsége gyorsan csatlakozott a vonalhoz. Az USA-ban azok a kommunista önkéntesek, akik vezető szerepet játszottak az Abraham Lincoln Brigád Veteránjai közt, Spanyolországban a Hitler és Mussolini támogatását élvező Franco ellen harcoltak. A kommunisták most feladták fasizmusellenességüket, és New Yorkban az amerikai hadba lépést ellenezve vonultak fel.[45]

23.

LENGYELORSZÁGBAN MEGKEZDŐDIK A NÉMET FAJÜLDÖZÉS

Hitler mélyen aggódott amiatt, hogy a hazai ellenzékiek és defetisták hátba szúrják a fronton lévőket – ahogy az állítólag 1918-ban történt. A Harmadik Birodalom számos vezetője osztotta e nézetet. 1939. augusztusban és szeptember elején a rezsim e potenciális „ellenségek" széles spektruma ellen tett lépéseket.

Valójában a háború közeledte a terrorrendszer teljes újjáéledését jelentette, ami napról napra ádázabbá vált. A kommunisták és mások letartóztatásával megteltek a koncentrációs táborok és börtönök. Folyamatban volt a táborrendszer átalakítása, mely végül rabok százezreit volt képes befogadni.

A rezsim a Lengyelország elleni háborúban rasszizmusának radikálisabb oldalait érvényesítette. Hitler úgy vélte, a lengyeleket „borzalmas anyag" alkotja, és a lengyel zsidók „minden elképzelhető közül a legrettenetesebbek".[1]

A NÁCI INVÁZIÓ

Hitler már szilárdan elhatározta a háborút, amikor augusztus 22-én tábornokaihoz fordulva „acélidegzetet és vasakaratot" követelt. A közvetlen cél Lengyelország volt, de ez csak ugródeszkául szolgált a Szovjetunió felé.

A Moszkvával kötött megnemtámadási egyezmény nem jelentette azt, hogy megszűnt volna a „zsidó bolsevizmus" iránti gyűlölete. Ahogy egyik tábornokának mondta, ez „paktum volt a Sátánnal az ördög kiűzésére".[2]

Mindazonáltal a Nagy-Britanniával való kapcsolata a várttól eltérően alakult. A keleti cselekvést célzó programja szerint ugyanis Londonnak vagy szövetségesnek, vagy semlegesnek kellett lennie, helyette azonban küszöbön állt a háború.

A fenntartások ellenére augusztus 25-én délre mozgósítást rendelt el, ami azonban 13.30-ra történt csak meg. Bizonytalansága miatt egy órával későbbre halasztotta a támadást, mely parancsot aztán végül visszavont. Még mindig bízott benne, hogy a britek és a franciák megállapodnak abban, hogy nem támogatják Lengyelországot. Ezt néhány kétségbeesett találkozó követte Sir Nevile Henderson brit nagykövettel, aki továbbra is igyekezett csillapítani Hitlert, remélve, hogy elkerülhető a háború. A kancellár ragaszkodott ahhoz, hogy szándékában áll a jó kapcsolatokat fenntartani, azonban nem a német érdekek ellenében.[3]

Augusztus 30-án szeptember 1-jére tűzte ki a Lengyelország elleni támadást. Továbbra is hagyott lehetőséget újabb halasztásra, ugyanakkor teljes sebességgel haladt előre, és másnap kibocsátotta az 1. sz. direktívát a háború megindításáról. A meglepetésszerű támadást végül szeptember 1-jén 4.45-re tervezték.[4] Nagy-Britannia és Franciaország szeptember 3-án válaszolt, és tartva magát a Lengyelországgal szembeni szerződéses kötelezettségéhez, hadat üzent Németországnak. Hitler úgy döntött, távol tartja magát a nyugati támadástól, és „a Lengyelország elleni hadműveletek gyors és győzedelmes végrehajtását" választja.[5]

A lengyel hadsereg nem hátrált, és a bekerítés fenyegette. „Az ellenség gyakorlatilag legyőzve" – jegyezte fel Halder tábornok szeptember 5-én naplójába, szeptember 10-én pedig azt rögzítette, hogy a német katonák átkeltek a Bug és a San folyón, ami majd a Szovjetunióval való keleti határt alkotja. Így aztán alig tíz nap alatt a németek elérték kelet-lengyelországi céljukat.[6]

Ez volt az első blitzkrieg, azaz villámháború, melyben a motorizált támadás, a légierő és a gyors mozgás kapott hangsúlyt. A légierő a stratégiai célok megsemmisítése után a hadsereggel együtt igyekezett visszavonulásra kényszeríteni a lengyel erőket. Szeptember 17-ére a német főparancsnokság demarkációs vonalat állított fel. A lengyelek legnagyobb borzalmára aznap keletről a Vörös Hadsereg megtámadta őket.

A cél Varsó elfoglalása volt, melyet a Luftwaffe szeptember 25-én bombázott. Három nappal később a lengyelek békét kértek, és október 4-én Hitler amnesztiát adott minden katonájának, aki addig büntetendő cselekményt hajtott végre a harcban „a lengyelek atrocitása elleni felháborodásában". A börtönben vagy bíróság előtt lévő németek elengedésének és a vádak elejtésének cinikus alapja – a feltételezett kegyetlenségek, melyeket a lengyelek követtek el a németek ellen, és nem fordítva – megmutatja: nem kívánta, hogy katonáit korlátok közé szorítsák a háborús konvenciók.[7]

A konfliktus rövid, ám borzalmas volt. Mintegy 70 000 lengyel vesztette életét, 133 000 sebesült meg és 700 000 került fogságba. Németország vesztesége 11 000 halott, 30 000 sebesült és 3400 a hadműveletekben eltűnt személy volt. A Vörös Hadsereg, mely akkor támadta meg a lengyeleket, amikor már a vereség szélén álltak, 50 000 személyt ölt meg, 300 000-et pedig foglyul ejtett, lényegesen kisebb veszteségek árán. Egyenlőtlen küzdelem volt.[8]

A Wehrmacht katonái háborús bűnöket követtek el, többek között szeptember 9-én Ciepielów város közelében. A 15. motorizált gyalogezred katonái tűz alá kerültek, és 14 fős veszteséget szenvedtek, mielőtt a lengyelek megadták volna magukat. Wessel tábornok dühében egy német szemtanú naplója szerint szitkozódni kezdett a veszteség és a „partizánok" miatt, noha háromszáz lengyel foglya egyenruhában volt. Megparancsolta, hogy a lengyelek induljanak el az úton, majd mindannyiukat lelőtték, amit fényképezőgéppel rögzítettek is. A későbbi vizsgálatok további legalább hatvannégy olyan esetet tártak fel, amikor német katonák – nem az SS vagy a biztonsági rendőrség – kivégezték a lengyel hadifoglyokat, alkalmanként tömegével.[9]

A németek által elrendelt kivégzések száma a becslések szerint szeptemberben elérte a 60 000-et, a pontos érték azonban ismeretlen.[10] A megtorlás lényege az volt, ha a helyiek a németekre lőttek, a megszállók értelmiségieket, politikusokat és más kiemelkedő személyiségeket végeztek ki.

ETNIKAI TISZTOGATÁS NYUGAT-LENGYELORSZÁGBAN

Szeptember 7-én a Walther von Brauchitsch főparancsnokkal folytatott beszélgetésében Hitler *„völkisch-politische Flurbereinigung"*-ot, azaz „etnikai tisztogatást" követelt a meghódított területen. Wilhelm Canaris admirális, a katonai hírszerzés *(Abwehr)* főnöke hamarosan tudomást szerzett erről, és szeptember 12-én megemlítette a „nemesség és papság kiirtásával" kapcsolatos aggályait Wilhelm Keitelnek, a Wehrmacht főparancsnokának. Keitel azt válaszolta, hogy „a dologról már döntött a Führer". Ha a hadsereg úgy határoz, hogy nem vesz részt, akkor is tolerálnia kell a körülötte zajló „etnikai megsemmisítést" *(volkstümliche Ausrottung)*.[11]

A zsidókat a kezdetektől fogva kiszemelték: a fosztogatások, a zsinagógák felgyújtása és a nyilvános megalázások mind a rutin részét képezték. Bárminemű ellenállás miatti megtorlásként, illetve egyszerű szeszélyként katonákat eresztettek rájuk, és bizonyos helyszíneken nyilvánvalóan a zsidó lengyelek meggyilkolása élvezett elsőbbséget.[12]

Halder szeptember 10-én feljegyezte naplójában, hogy egy SS-tüzéregység „zsidókat terelt egy templomba, és mészárolt le". Hadbíróság elé állították őket, néhányan egyéves büntetést kaptak. Szinte bizonyos, hogy Hitler október eleji amnesztiájának köszönhetően kiszabadulhattak.[13] A zsidók legfőbb gyilkosai a biztonsági rendőrség és az SD Einsatzgruppéi voltak. E csoportok 2700 embere Reinhard Heydrich parancsnoksága alatt állt. Szeptember 3-án Heinrich Himmler a következő utasítást adta nekik: „Minden olyan területen, ahol felkelőket találnak, túszokat kell ejteni a helyi lengyel politikai vezetők közül. Amennyiben szükségessé válik e túszok lelövése a lázadók támadásának megakadályozása céljából, azonnal jelentsék nekem, hogy döntést hozhassak."[14]

Többről volt szó, mint lázadókról és túszokról, amit Heydrich szeptember 7-én tett világossá. Közölte a Gestapo, a Kripo és az SD vezetőivel, hogy Lengyelországot megsemmisítik, és maradványát Németország igazgatja majd: „Lengyelország vezető népcsoportjai a lehető legnagyobb mértékben ártalmatlanítva lesznek *[unschädlich gemacht]*. A megmaradó kisebb népesség nem tarthatja meg saját iskoláit, hanem különböző módokon elnyomás alá kerülnek." Semmilyen körülmények között sem maradhatott meg az uralkodó osztály Lengyelországban: német koncentrációs táborokba kell őket küldeni, míg a „szerényebb" osztályok határ menti ideiglenes táborokba küldendők. A „lengyel fosztogatókat" a helyszínen le kell lőni.[15]

Amikor Heydrich megtudta, hogy naponta kétszáz kivégzésre kerül sor, arra panaszkodott, hogy a felelős hadbíróságok „nagyon lassan" dolgoznak. A vádlottak azonnali agyonlövését vagy felakasztását követelte. Egyetértett a „kisemberek" megkímélésében, a nemeseket, az egyházi vezetőket és a zsidókat azonban „meg kell ölni".[16]

Szeptember 7-én különösen hátborzongató atrocitás vette kezdetét, amikor az Einsatzgruppe IV-től Lothar Beutel jelentette, hogy 18 német nemzetiségűt meggyilkoltak a lengyelek Bromberg (Bydgoszcz) városában. Olyan szóbeszéd járta, hogy számos, a városban élő német nemzetiségűt öltek meg szeptember 3-án. A „brombergi mészárlás" – melyet néha „véres vasárnapnak" is neveztek – áldozatainak száma a történet minden újabb elmesélésekor exponenciálisan növekedett. Amikor Hitler tudomást szerzett róla, dühbe gurult, és nagyarányú megtorlásra utasította Himmlert. Beutel emberei ötszáz ismert kommunistát vagy értelmiségit végeztek ki, és a hadsereg vagy a rendőrség csaknem ugyanennyivel végzett. Ahelyett, hogy megakadályozta volna, a helyi parancsnok támogatta és segítette a gyilkosságokat, és további kivégzéseket rendelt el, amikor emberei közül többet is lelőttek. A művelet a következő napokban is folytatódott, és összességében a biztonsági rendőrség és a Wehrmacht mintegy ezer lengyel civil életét vette el a véres vasárnap miatti megtorlásképp. Az áldozatok mintegy fele részt vett az ellenállás valamely formájában, így a hadsereg nézőpontjából meggyilkolásuk a „rendteremtési politika" részét képezte.[17]

Amit a németek tettek Nyugat-Lengyelországban, csaknem olyan borzasztó volt, mint amit a szovjetek véghezvittek ugyanabban az időben Kelet-Lengyelországban. Jan Gross becslése szerint a megszállás két évében a németek kb. 120 000 embert öltek meg – még mielőtt a zsidók tömeges meggyilkolása kezdetét vette volna. E rövid idő alatt Gross szerint a szovjetek „három-négyszer annyi embert öltek meg vagy küldtek halálba, mint a nácik, noha ott a lakosság száma a német igazgatás alatt állónak a felét tette ki". A németek megérkezésekor keletre távozó zsidók közül sokan a szovjet megszállást megtapasztalva visszamentek a nyugati zónába.[18]

TÖMEGGYILKOSSÁG ÉS EUTANÁZIA

Hitler hosszú ideje úgy vélte, a háború lehetőséget biztosít arra, hogy a jog és a közvélemény teljes figyelmen kívül hagyása mellett „megtisztítsa a néptestet". 1933-tól beszélt arról bizalmasainak, hogy helyesli az „eutanáziát", mégpedig a krónikus betegek és az aszociálisok bizonyos típusainak meggyilkolását.[19]

A Németországban gyermekek körében alkalmazott eutanáziára vonatkozó döntés azután született meg, hogy véletlenül kérvény érkezett Hitlerhez 1938–1939 telén egy Knauer nevű férfitól, aki súlyosan értelmi fogyatékos gyermekének „kegyes halált" kért. Ez csak egy volt a szülőktől érkező kérések hosszú sorában, melyek „gyengeelméjű gyermekeik" halálba küldésére vonatkoztak. A levél a hangzatos nevű Führer Kancelláriájára (KdF) került, mely tényleges hatalommal alig rendelkezett, és feladatot keresett. Megmutatták Hitlernek, aki elrendelte, hogy orvosa, Karl Brandt vizsgálja ki az ügyet, és végül teljesítette a Knauer család kívánságát. Az ilyen gyermekek meggyilkolása azonban már hónapokkal azelőtt kezdetét vette, hogy Hitler hivatalosan felhatalmazást adott volna az eutanáziára.

1939 májusában elrendelte a Súlyos, Örökletes és Veleszületett Betegségek Tudományos Regisztrációja Birodalmi Bizottságának megalakítását. Elhatározását erősítette személyi orvosa, Theo Morell tanácsa, aki 1939 nyarán a közvélekedés vizsgálata alapján arra jutott, hogy kevés közeli hozzátartozó ellenezné krónikusan beteg gyermeke „kegyes halálát".[20] Augusztus 18-ára a Bizottság körleveleket készített, melyeket „torzszülöttek stb." után érdeklődve elküldött a regionális hatóságokhoz.[21] E gyermekeket végül a mintegy harminc speciális klinika valamelyikére szállították, ahol halálra éheztették őket, halálos injekciót adtak nekik, vagy egyéb módon meggyilkolták őket. Összességében a háború végéig mintegy 5200-an lelték halálukat e programban.

Hitler célja jócskán túlmutatott a torz vagy mentálisan beteg gyermekeken, hiszen 1939 júniusában vagy júliusában más magas rangú tisztviselők mellett dr. Leonardo Contival, az új birodalmi egészségügyi vezetővel közölte, hogy a háború során majd meg kíván szabadulni a súlyosan beteg felnőtt pszichiátriai betegektől. Szándékát tovább erősítette egy másik jelentés, melyet akként értelmezett, hogy „nem kell számítani az egyházak határozott tiltakozására".[22] Hitler az eutanáziát saját hivatala, a KdF feladatává tette, és Philipp Bouhler és Viktor Brack kapott benne vezető szerepet.

Valamikor 1939 októberében Hitler felhatalmazást bocsátott ki, melyben feljogosított néhány orvost „kegyes halálban" részesíteni azokat, akiket gyógyíthatatlan betegnek minősítenek. A rövid feljegyzést 1939-ben a háború első napjára dátumozta vissza. A már korábban megismert egyéb döntésekkel együtt ezen időzítés azt sugallja, hogy a háború kezdete jelentős fordulópontot jelentett Hitler gondolkodásában.

Ha a program Németországban lassan is indult, a krónikus ápolást igénylő lengyelországiak meggyilkolásáról gyorsan döntött. Ugyanakkor

az utasítások nem mindig Hitlertől vagy Berlinből érkeztek, hiszen a tartományokban a fanatikusok nagy szabadságot kaptak, és amint megtudták, hogy mi fog történni, nem vártak az utasításra.

Szeptember 19-én Hitler győzelmi látogatást tett Danzigban, és közel került ahhoz, hogy békét ajánljon Nagy-Britanniának és Franciaországnak. Azt állította, hogy nincsenek háborús szándékai egyikükkel szemben sem, és figyelmeztette őket, hogy ne hagyják magukat megtéveszteni az olyan jelentések által, melyek azt állítják, hogy a németek nem olyan lelkesek, mint 1914-ben. Épp ellenkezőleg, mögötte állnak, és teljességgel elszántak, hangsúlyozta.[23]

Danzigba Hitler magával vitte az eutanázia szószólóit, Bouhlert, Brandtot és Contit, valamint vezető náci tisztségviselőket, többek között Himmlert és Martin Bormannt. Megbeszéléseket folytatott Albert Forster gauleiterrel, és a berlini gyilkossági szakértők tanácskoztak a danzigi specialistákkal. Három nappal később Kurt Eimann SS-őrnagy parancsnoksága alatt egy (már megalakult) különleges kommandó megkezdte a Danzigtól délre fekvő Conradstein (Kocborowo) elmegyógyintézetének megtisztítását. Valójában már Hitler érkezése előtt tömegsírokat ástak, így a gyilkosságra vonatkozó döntés valószínűleg már korábban megszületett. A betegek többségét az erdőbe terelték és lelőtték, majd új betegeket szállítottak Conradsteinbe. A folyamat egészen decemberig zajlott, akkorra 7000 embert öltek meg.[24]

Ugyanezt az eljárást követték Gotenhafen (Gdynia) közelében, Danzigtól északra. Ott összesen 10 000 embert lőttek agyon az Einsatzkommando 16 tagjai egy 1939 decemberéig tartó művelet keretében. Egy jól szervezett akció során további 2000-en vesztették életüket Konitz (Chojnice) közelében. 1939. október végén a krónikus ellátást igénylők elleni háború átterjedt Pomerániára. Franz Schwede-Coburg gauleiter a helyzetet kihasználva megegyezett Himmlerrel; mintegy 1400 kórházi beteget végzett ki Kurt Eimann SS-kommandója.[25]

Októberben és novemberben a kórházi betegek meggyilkolása Warthegauban folytatódott, feltehetőleg Arthur Greiser gauleiter parancsára. A röviddel korábban létrehozott Reichsgau Wartheland tartomány *(gau)*, melyet általában Warthegaunak neveztek, a háború elején 5,9 milliós lakossággal rendelkezett, és a tervekben zsidóktól és lengyelektől való megtisztítása és a Birodalomba való beolvasztása szerepelt. A népesség 80 százalékát lengyelek alkották, akiket Greiser el akart távolítani. Dühe a

385 000 zsidó ellen irányult. A térség német paradicsommá való átalakítása etnikai tisztogatást és tömeggyilkosságot igényelt.[26]

Ezen átalakítás részét képezte az eutanáziaprogram. Posenben (Poznań) egy új koncentrációs tábor a VII. erődöt vette használatba. Gázkamrája 1939. november második felében készült. Szén-monoxid segítségével ölt. Himmler december 13-án maga is szemtanúja volt egy elgázosításnak. Nem rosszul volt tőle, ahogy az SS tagjai a háború után állították, épp ellenkezőleg, ezen eseményeket az ellenőrző körút „csúcspontjának" tekintette.[27]

A gyilkosok még hatékonyabb és titkosabb ölési módot kutattak és találtak: feltalálták a gázteherautót, mely 1940. január 15-én kezdte meg működését Warthegauban Herbert Lange irányítása alatt. A mobil gyilkológép Warthegauban és Pomerániában körözött, és útja során több ezer lengyel és német beteg életét vette el. Kegyetlen feladatát Nyugat- és Kelet-Poroszországban folytatta. Az eutanáziaprogram első hullámát a területek Hitler, Himmler és Heydrich által meghatározott teljes etnikai tisztogatása részének szánták. E keleti határvidéken folyt mészárlás nem zajlott olyan szisztematikusan és „rendesen", mint a KdF programja a „régi" Németországban, mégsem tekinthető találomra történő gyilkosságnak, ahogy azt alkalmanként az írásokban ábrázolják.[28]

A betegektől megszabadult kórházak és klinikák többségét a Wehrmacht és az SS vette használatba, nem pedig a keletről érkező német telepesek. Egyesek állításával ellentétben a gyilkolás célja nem az ágyak felszabadítása volt, hanem ideológiai és rasszista célok megvalósítása, „az állam megtisztítása", melyről Hitler már régóta beszélt.[29]

Németországban is zajlott az eutanáziaprogram. Valamivel 1939 júliusa előtt Bouhler és Brandt vezetésével a szakértők arra jutottak, hogy a mintegy 300 000 „krónikus beteg" német 20 százalékától meg kell szabadulni. Számítottak némi „nehézségre" a közvélemény miatt, mégis elutasították az egyenkénti megölésüket. Október elejére halálközpontok létrehozásáról döntöttek.

A stratégiai tervet 1939. október 9-én Viktor Brack, a T-4 művelet egyik fő vezetője terjesztette elő. Kiszámolta, hogy hány embernek kell meghalnia Reich-szerte az 1000:10:5:1 formula szerint. Ez annyit jelentett, hogy 1000 emberből 10 igényel pszichiátriai kezelést élete valamely részében, akik közül 5-öt kell kórházban kezelni; közülük 1-et kell megölni. A 65-70 milliós német népességet figyelembe véve az eredmény alapján 65-70 ezer személy elpusztításáról volt szó.[30]

A művelet hamarosan túl nagyra nőtt, és a szervezők a Tiergartenstrasse 4. sz. alatti új főhadiszállásra költöztek. A program a T-4 fedőnevet kapta. A közvélemény hamarosan rájött, mi zajlik, és egyes családtagok elindultak a kórházakba és elmegyógyintézetekbe, hogy elvigyék onnan rokonaikat. Az aggódó családtagok a programról és a műveletről érdeklődve leveleket írtak a hatóságoknak. Egy nő, aki néhány nap alatt két testvérét is elvesztette, azt írta, hogy elfogadja a Harmadik Birodalmat, ám nyugtalanítja, hogy vajon legálisak-e a történések. Tudni akarta, létezik-e valamiféle jogszabály, mely lehetővé teszi „az emberek tartós szenvedéstől való megszabadítását".[31]

A program során 70 273 embert öltek meg, túlteljesítve a Brack által a kezdetekkor megállapított mennyiséget. E szám nem tartalmazza az újonnan bekebelezett területeken meggyilkoltakat. Hitler 1941. augusztus 24-én időszakos szünetet rendelt el.[32] Egyes beszámolók szerint a közvélemény háborgása és Clemens August von Galen katolikus püspök rosszallása miatt tette, aki augusztus 3-án prédikációjában e témáról beszélt.[33] A püspök felvetette, hogy a gyilkolás továbbterjedhet a rokkantakra, a gyógyíthatatlan betegekre, a sérült katonákra vagy egyszerűen az improduktívakra. Noha e prédikáció és az önálló egyéni panaszok játszhattak némi szerepet az akció szüneteltetésében, nem ez volt a döntő. Valójában a T-4 személyzetére keleten volt szükség, ahol igénybe kellett venni szakértelmüket a zsidók tömeges meggyilkolása során.[34]

A beteg gyermekek elleni hadjárat nem állt meg; a program második fázisa olyan helyeken kezdődött, mint Hadamar 1942 augusztusában.[35] A krónikus betegeket megölték, egyes esetekben pedig fogyatékosokat, sőt társadalmilag engedetlen embereket is gyilkoltak.

A művelet a kórházakból és elmegyógyintézetekből a koncentrációs táborokba helyeződött át. Himmler 1941 elején javasolta Bouhlernek a T-4 elgázosítási módszereinek használatát a koncentrációs táborokban az „emberi ballaszttól" való megszabadulás céljából.[36] 1941 szeptemberében az SS orvosai és a Gestapo többek között Dachau, Mauthausen, Ravensbrück, Buchenwald, Flossenbürg és Neuengamme táborában elvégezte a rabok előzetes szelekcióját, és az érkező T-4 orvosok az 14f13 akció fedőnevű művelet során kiválasztották az elgázosításra kerülő áldozatokat. Elsőként aszociálisokat válogattak, de a táborokban élő minden zsidó különös veszélyben volt.[37] Pusztán e művelet során Bergburgban, Hartheimben és Sonnensteinben 20 000 embert gázosítottak el a T-4

létesítményeiben.[38] 1942. március 26-án, ahogy egyre több munkaerőre volt szükség, Himmler felhívta a táborok vezetőségeit arra, hogy fordítsanak figyelmet a munkaerő-szükségletre is, mielőtt halálba küldenék rabjaikat, 1943. április 27-én pedig a munkaképtelen elmebetegekre korlátozta a gyilkosságokat.[39]

A program szervezői 1941 áprilisában azt közölték az igazságügyi tisztviselőkkel, hogy a meggyilkoltak hozzátartozóinak 80 százaléka „egyetértett" a történtekkel, 10 százalék „tiltakozott", 10 százalék pedig „közömbös" volt.[40] A későbbi történelmi kutatások alátámasztják e megállapítást.

ÚJ ELKÉPZELÉSEK A ZSIDÓK ÉS LENGYELEK SORSÁRÓL

A zsidók elleni náci radikalizmus fokozódott, ahogy Hitler és követői menet közben megváltoztatták céljaikat. 1939. szeptember 14-én Heydrich tájékoztatta a titkosrendőrség és az SD megfelelő hatóságait, hogy Himmler javaslatot tett Hitlernek „a lengyelországi zsidókérdés" tárgyában. A vezetőség az ország meghódításával új problémákkal szembesült. Szeptember 19-én a Miniszteri Védelmi Tanács berlini értekezletén felvetődött a németországi zsidók Lengyelország bizonyos részébe való telepítésének lehetősége.[41]

Ugyanaznap egy másik megbeszélésen Eduard Wagner tábornok főszállásmester és Heydrich dermesztően arról beszélt, hogy mi történik a zsidókkal és a lengyelekkel: „teljes tisztogatás: zsidóság, értelmiségiek, vallási vezetők, nemesség". Wagner elviekben nem tiltakozott, de közölte, hogy a műveletnek azután kell történnie, hogy a hadsereget visszavonják Lengyelországból.[42] Jelentette Brauchitschnak, hogy készüljön fel egy másnapi Hitlerrel való találkozóra. A Führer előadta a német hadvezetésnek a terület „újbóli benépesítésének" kibővített tervét. A lengyeleket és zsidókat kiűzik Lengyelország nyugati zónáiból, és a zsidókat gettókba tömörítik. Brauchitsch nem tiltakozott, de a végrehajtást igyekezett a katonai műveletek végeztéig késleltetni. Eközben Halder tábornok közölte, meg kell vizsgálni, hogy „melyik lakossági csoportot kell áttelepíteni, és hova".[43]

Egy ezt követő megbeszélésre szeptember 21-én Heydrich összehívta az Einsatzgruppék vezetőit és másokat, többek között Adolf Eichmannt, a

zsidók ausztriai és csehszlovákiai deportálásának specialistáját. A tervben a korábban Németország részét képező, ám 1919 óta Lengyelországhoz tartozó tartományok germanizálása, valamint a nem németek számára keletebbre egy kerület kialakítása szerepelt. Heydrich közölte, hogy „a lengyel problémát" a vezető osztály „ártalmatlanításával" vagy koncentrációs táborba küldésével kell megoldani. A megmaradt „primitív lengyeleket" integrálni kell a munkafolyamatba, végezetül azonban el kell távolítani őket a német ajkú területről. Bizonytalan volt viszont azzal kapcsolatban, hogy mi legyen e „primitív lengyelekkel". Keleti területre kell őket küldeni a zsidókhoz hasonlóan, vagy Németországba vinni rabszolgának? Mindenesetre semmiképp sem jöhet létre lengyel állam vagy lengyel nemzet (kulturálisan azonosítható entitás értelemben).

Heydrich közölte, hogy Hitler felhatalmazást adott a zsidók keleti helyszínre való deportálására. A meghódított Lengyelországon belül a zsidókat a lehető leghamarabb gettókba kell kényszeríteni a nagyobb városokban. Heydrich elmondta, hogy a birodalombeli zsidókat is Lengyelországba kell küldeni a megmaradt mintegy 30 000 cigánnyal együtt. Amit Heydrich a zsidóellenes politika „végső céljának" *(Endziel)* nevezett, e szakaszban valamiféle területi megoldás volt. A zsidók, cigányok és mások jövőbeli végzete még lógott a levegőben.[44]

E megbeszélés azért bírt jelentőséggel, mert felfedte, hogy hangsúlyeltolódás történt a zsidóellenes politika terén ahhoz képest, amit Hitler elrendelt a „kristályéjszaka" után. Korábban azt mondta, hogy célja a zsidók eltávolítása, deportálása Németországból, sőt talán Európából. Háború idején a tengeri deportálás lehetetlen, hiszen a kikötők többsége zárva. A Hitler által korábban elfogadott és Heydrich által szeptember 21-én említett új „végső cél" a zsidók (a németországiakat is beleértve) keleti „zsidó rezervátumba" való küldése. Ott egyéb „megbízhatatlan elemek" csatlakoznak hozzájuk, pontos időbeosztásról azonban nem tettek említést.

Az ezen a napon Heydrich által említett tervek különösen felháborító aspektusa a „Zsidó Tanács" *(Judenältestenräte)* lengyelországi létrehozása volt. Minden zsidó közösségnek nagyjából 24 tagú tanácsot kell alakítania rabbikból és tekintélyes személyekből. Ahelyett, hogy a németek közvetlenül utasítanák a zsidókat, minden utasítást átvezetnek e tanácsokon, melyek tagjai „teljes felelősséggel" viseltetnek azok végrehajtásáért. Először népszámlálást kell végezniük, közvetíteniük kell minden áttelepüléssel kapcsolatos utasítást a zsidóknak, beleértve az indulás idejét és helyét, és felelősséget kell vállalniuk a népesség elhelyezéséért és élelmezéséért, és általánosságban gondoskodni minden német utasítás megtartásáról.[45]

Heydrich szeptember 22-én találkozott Brauchitschcsal és Eudard Wagner főszállásmesterrel, hogy elsimítsa az Einsatzgruppék és a hadsereg közti ellentéteket. A Wehrmacht maradt az egyetlen intézmény Németországban, mely tiltakozhatott a lengyelországi etnikai tisztogatás ellen. Az egyetlen kikötés az volt, hogy az áttelepítési tervek ne akadályozzák a hadsereg mozgását.

1939. szeptember végére Hitler azt vette a fejébe, hogy az egykori Lengyelországot három zónára kell osztani. „Minden zsidót (a Reichből is) és a megbízhatatlan elemeket" (a németeket is beleértve) a legkeletibb zónába kell deportálni. Goebbels feljegyzései szerint esélyt kapnak, hogy valamit létrehozzanak ott. A Németországhoz legközelebbi zónát germanizálni és kolonizálni kell, és a nemzet új éléskamrájává kell változtatni. E két zóna között helyezkedne el egy harmadik, egy nem kimondottan állam, de nem is egyszerű gyarmat, egy terület, melynek létezése Németország Oroszországtól való fizikai elkülönülését jelzi. E terület a Főkormányzóság *(Generalgouvernement)* nevet kapja.[46]

A varsói győzelmi parádéjáról éppen Berlinbe érkező Hitler a Reichstagban a lengyel állam összeomlásából adódó „célokról és feladatokról" beszélt. El kell végezni a teljes terület biztosítását és helyreállítását. A „legfőbb feladat" az „etnográfiai kapcsolatok új rendjének" megalkotása „a nemzetiségek áttelepítésével". Ez gondot jelent egész Kelet- és Délkelet-Európában, ahol elszórtan élnek német kisebbségek. „Utópia lenne azt gondolni, hogy a nemzetiségi elv és a faji eszme korában hagyni lehetne e magasabb értékű faj képviselőit egyszerűen asszimilálódni." A német nemzetiségieket vissza kell telepíteni az anyaországba. Németország sosem engedheti, hogy „ami Lengyelországból maradt", zavarja a Szovjetunióval való békét, mondta.

Az új német Lebensraumban felmerült kisebbségi problémák megoldásának kontextusában Hitler röviden említette a zsidókat. Csak annyit mond, hogy igyekeznek „rendezni és szabályozni a zsidókérdést".[47]

Goebbels színfalak mögötti feljegyzései felbecsülhetetlen értékkel bírnak. A propagandaminiszter azt a következtetést vonta le Hitler szavaiból, hogy a zsidók „már nem emberek". Sokkal inkább „hideg intellektussal bíró ragadozók". Beismerte, hogy „valószínűleg a zsidó problémát lesz

a legnehezebb megoldani". Leírta, hogy Hitler a lengyeleket nem kívánja asszimilálni a németekkel. A lengyelek „sokkal inkább állatok, mint emberek". Maga ment Lengyelországba, hogy szemügyre vegye őket, és filmesei lengyel- és zsidóellenes kampányanyagokat készítettek. Később, miután megnézte a filmet, Goebbels ezt írta naplójába: „El kell pusztítani ezeket a zsidókat." Úgy vélte, hogy a megszállás igazgatása „túlzottan német. Nem akarjuk rendbe tenni a lengyelek háza táját".[48]

Goebbels ellátogatott a łódźi gettóba, ahol minden, amit látott, megerősítette előítéleteit: „Ezek már nem is emberek, hanem állatok. A zsidókérdés már nem is humanitárius feladat, hanem sebészi. Egészen radikális beavatkozásra van szükség. Különben zsidóbetegségben megy tönkre Európa." Leírása szerint elemzésével Hitler „teljesen egyetért. A zsidóság szemétre való".[49] November végén Posenbe látogatott, és hasonlóan kíméletlenül fogalmazott.[50]

Hitler nem szorult megerősítésre. Az OKW vezetőjével, Keitellel október 17-én folytatott megbeszélése során elmagyarázta, mire gondol. Lengyelország nem lesz „mintatartomány vagy mintaállam a német rend értelmében". Vezetés nélkül marad, hagyni kell, hogy káoszba süllyedjen, és az életszínvonalat alacsonyan kell tartani. Lakói Németország számára a rabszolgamunka forrásául szolgálnak. Hitler elmondása szerint e program végrehajtása „kemény etnikai küzdelemmel jár, melyek nem követik a jogi normákat. E módszernek semmi köze a mi szokásos jogi elveinkhez". A lengyel újjászületés minden reményét „fel kell számolni". Hozzátette, hogy „e terület vezetőségének lehetővé kell tennie, hogy a Birodalmat teljesen megtisztítsák a zsidóktól és a polyákoktól".[51]

KITELEPÍTÉSEK LENGYELORSZÁG ÚJONNAN BEKEBELEZETT RÉSZEIRŐL

Nyugat-Lengyelország „megtisztítása" a zsidóknak és a lengyeleknek a Főkormányzóságba való deportálását jelentette, ám a művelet rendszertelenül zajlott. Eichmann október 6-án találkozott Heinrich Müllerrel, a Gestapo főnökével, és azt a feladatot kapta, hogy az annektált lengyel területekről mintegy 70 000 zsidót telepítsenek ki. A kizárólag munkaképes korú férfiakat érintő kísérleti deportálás önmagában is jelentősnek bizonyult. A program hamarosan 300 000 zsidó kiűzését célozta mintegy kilenc hónap

alatt a Wehrmacht által meghódított csaknem minden területről, beleértve a „régi" Reichet (azaz Németországot), továbbá Ausztriát (Ostmark) és az újonnan létrehozott Warthegaut (azaz az egykori Lengyelország északnyugati, Németországgal határos részét). Az Arthur Nebével, a Kripo vezetőjével október 12-én folytatott megbeszélésen Eichmanntól azt kérdezte Nebe, hogy mikor lesz lehetőség legalább a „berlini cigányok" keletre küldésére. Azt válaszolta, hogy a deportálóvonatok mindegyikéhez egy cigány vagont csatlakoztathatnak majd. Eichmann a San folyó túloldalán fekvő Niskót választotta a zsidók letelepítésének helyéül.

A projekt alig zajlott egy hete, amikor Himmler parancsára leállították, mivel a vonatokra szükség volt a Sztálinnal kötött megállapodás értelmében a német nemzetiségűek kitelepítésére a keleti, szovjet megszállási zónából. Október 18-tól tízezreket vittek nyugatra, és a műveletért felelős Himmler ennek adott prioritást a zsidók és lengyelek deportálása helyett. A balti államokból összességében mintegy 110 000, Romániából közel 77 000, a Szovjetunió különböző részeiből 140 000 visszatelepülőt kellett elköltöztetni. E német nemzetiségűeket a megszállt Lengyelország nyugati területein kívánták letelepíteni, néha azonban Németországba vitték őket.[52]

1939. november 28-án Heydrich egy újabb „rövid távú" *(Nahplan)* és egy „hosszú távú tervről" *(Fernplan)* tájékoztatta a krakkói, breslaui, poseni és danzigi rendőri vezetőket. Helyet kellett biztosítani az érkező németeknek, különösen a Warthegauban 80 000 lengyel és zsidó kitelepítése révén. A hosszú távú terv a „zsidók és lengyelek keleti tartományokból való eltávolítása" volt a Főkormányzóságba.

A terv újdonsága az a javaslat volt, hogy néhány „fajilag jónak" nevezhető lengyelt a keletre küldés helyett inkább németországi rabszolgamunkára használjanak. A németországi és ausztriai zsidók nem kerültek említésre.

A tervet 1939. december 1. és 17. között részlegesen végrehajtották. A hatóságok növelték a kvótát, és 87 000 lengyelt és zsidót küldtek keletre. Az érintettek széles körét jelzi, hogy a deportáltak között „politikailag kétes lengyelek, zsidók, lengyel értelmiségiek, bűnözők és aszociális elemek" szerepeltek. A szerencsétleneket teherkocsikban szállították a rendkívüli hidegben.[53]

„A német zsidó probléma végső megoldását" egy másik terv tárgyalta, melyet ezúttal az SD zsidóügyi specialistái alkottak Berlinben. 1939.

december 19-e az egyik első alkalom volt, hogy a „végső megoldás" *(Endlösung)* fogalmát használták. A dokumentum jelzi, hogy a kifejezés még nem jelentett tömeggyilkosságot. Ekkor a cél egyfajta elkülönítés, „rezerváció" volt. Zavar és bizonytalanság uralkodott, a zsidópolitika ötletszerű és összefüggéstelen volt.[54]

Heydrich az év végén ismét módosította a terveket, amit 1940. január 30-án ismertetett. Az alapelv változatlan maradt, nevezetesen a lehető legtöbb zsidótól és lengyeltől megszabadulni az újonnan bekebelezett területekről, és helyükre németeket telepíteni. Közzétett egy Hitler által korábban jóváhagyott pontot. A lengyelek új keleti német területekre való küldése helyett most 800 000–1 000 000 fő Németországba vitelét javasolta, hogy rabszolgaként dolgoztathassák ott őket. Néhány zsidót (40 000) és több lengyelt (120 000) szándékozott a Főkormányzóságba küldeni, hogy hely szabaduljon fel az érkező német nemzetiségűek számára. Ezután a maradék zsidók keleti kerületekből való kitelepítését javasolta 30 000 németországi cigány és 1000 németországi zsidó mellett. Mindannyiukat a Főkormányzóságba kell küldeni. E tervek ismét változtak, mivel tovább kerestek valamiféle területi választ a „zsidókérdésre".[55]

24.

HITLER ÉS NYUGAT-EURÓPA

Hitler a következő célt keresve 1939. szeptember 27-én, aznap, amikor Varsó megadta magát, megbeszélést tartott, ahol Franciaország megtámadási tervének elkészítését követelte. Halder tábornoknak feltűnt, hogy Hitler kihangsúlyozta: az idő „általánosságban véve ellenünk dolgozik, ha nem használjuk ki bölcsen. A másik oldal gazdasági erőforrásai erősebbek. Az ellenség képes vásárolni és szállítani. Katonai értelemben nem nekünk dolgozik az idő". A legvalószínűbb lehetőség a háború folytatódása volt, a szándék pedig nyilvánvaló: „A cél Angliát térdre kényszeríteni, Franciaországot elpusztítani."[1]

KÉTKEDŐK ÉS MERÉNYLETKÍSÉRLET

Hitler korai nyugati támadásra való felkészülést rendelt el, annak ellenére, hogy október 6-án egyfajta békeajánlatot tett a Reichstagban. Chamberlain brit miniszterelnök elutasította a lagymatag ajánlatot, és néhány napon belül Hitler tájékoztatta katonai vezetőit, hogy a folytatásról döntött. Október 16-án azt mondta, hogy a csapásra feltehetőleg november 15. és 20. között kerül sor.[2]

Hitler háta mögött a körültekintőbb katonai vezetők, különösen a szárazföldi hadsereg főparancsnoksága (OKH) hangosan kétkedni kezdtek vezérük bölcsességében. Több csoport is összeesküvést szövögetett, még Hitler eltávolításának lehetősége is felmerült. Még nem álltak készen arra, hogy merényletet kövessenek el ellene.

Brauchitschnak és Haldernak egyaránt kétségei voltak a nyugati offenzívát illetően, de nem mertek konfrontálódni Hitlerrel. Brauchitsch november 5-én tett egy kísérletet Hitler meggyőzésére, aki nemhogy nem lépett vissza, hanem csendre intette, majd kitört. Halder dermedten várakozott a szomszédos helyiségben. A hadsereg megosztott volt, és összességében Hitler lényegesen nagyobb támogatást élvezett, mint bármelyik ellenfele a vezető tisztek közül. November 12-én kiadta a támadási parancsot, mely a „Sárga terv" fedőnevet viselte.[3]

A műveletet azonban megszakította egy merényletkísérlet. November 8-án az egész országot megrázta, amikor bomba robbant a Burgerbräukellerben, alig elvétve Hitlert. Ebben a sörcsarnokban ünnepelték a nácik minden évben 1923-as puccskísérletüket. A robbanószerkezet elhelyezője, Georg Elser üreget vájt abba a kőoszlopba, mely mellett a Führer a beszédet mondta. Elser a robbanást 9.20-ra időzítette, Hitler beszédének közepére, mely általában 8.30-tól 10.00-ig tartott. A háborús helyzet miatt Hitler úgy döntött, hamar távozik, így épphogy megúszta a robbanást, melyben 8-an meghaltak, 63-an pedig megsérültek, néhányan súlyosan.[4] Az újságok angol és zsidó „szellemi" szálakról beszéltek, pedig, mint kiderült, Elser egyedül dolgozott, és nem volt zsidó.[5] A kommunista párt tagja volt. Megszállottan igyekezett megállítani a háborút, s ennek eszközéül a náci vezető elleni merényletet választotta.[6]

A hivatalos közvélemény-kutatások szerint „a német nép Führer iránti szeretete magasabbra szökött, mint valaha, és a háborúval kapcsolatos hozzáállás is lényegesen pozitívabbá vált sokak körében a merényletkísérlet hatására".[7] A szociáldemokrata földalatti jelentések egyetértettek abban, hogy függetlenül attól, hogy ki készítette a merényletet, „a nácik aratták le a babérokat". Egyesek úgy vélték, Hitler halála csak az ellenségnek kedvezne. A szociáldemokraták arra jutottak, hogy „általános megfigyelésünk szerint" a Hitler elleni merényletkísérlet a háború iránti nemzeti „elszántság megerősödéséhez" vezetett, és „ezáltal ismét megállapítjuk, hogy egyetlen lehetőség kínálkozik" a Hitlertől való megszabadulásra, mégpedig „a Reich meggyőző katonai veresége".[8]

A nép által támogatott vezér, aki nemrég aratott könnyű győzelmet Lengyelországban, túl nagy falatnak számított hadseregbeli önjelölt ellenfelei számára. Noha aggasztotta őket a háború terjedése, nem tudtak megegyezni abban, hogy mi a teendő. A nyugati offenzíva nem indult azonnal, a kedvezőtlen időjárás ismételt sorozatos késedelmet okozott.

Halder Hitler ellenzői nyomására azt hajtogatta, hogy „kivitelezhetetlen" a hadsereg részéről a puccs megkísérlése. Az idegen hatalmak semmiféle biztosítékot nem adnak arra vonatkozóan, hogy mit tennének Hitler megdöntése esetén. Ráadásul „a lakosság és az alacsonyabb rangú tisztek (őrnagy és lejjebb) véleménye nem »kiérlelt«", vagyis nem tolerálnák a kormány megdöntését. Egyértelműen erre gondolt Halder, amikor „kedvezőtlen" közvéleményről beszélt. Akárcsak a szociáldemokraták, elismerte, hogy a németek Hitler mögött állnak, és csak akkor kezdene megváltozni véleményük – ha egyáltalán –, amikor az ország katonai vereséget szenved.[9]

Hitler pillanatnyilag a megosztottsággal és nézeteltéréssel szembenézve támogatást élvezett. Úgy határozott, hogy a hadseregbeli kétkedőkre egyesével csap le, nem úgy, mint ahogy Sztálin tenné, vagyis tömeges kivégzésüket elrendelve, hanem megbeszélésre híva őket. November 23-ára minden fontosabb vezetőt (kb. kétszázat) a Birodalmi Kancelláriára rendelt, egy különleges konferenciára.

Meghallgathatták a jól ismert történetet, miként jutott Hitler hatalomra 1919-től, és miként bizonyította minden kétkedő tévedését. Emlékeztette őket 1933 óta elért, többségében katonai sikereire, és közölte velük az általuk homályosnak tartott kijelentést, miszerint Németország növekvő népességének nagyobb élettérre van szüksége. Az egyik lehetőség a gyermekek megölésének „gyáva útja" (abortusz), a másik a rendelkezésre álló tér harccal való bővítése. „Semmiféle számító okoskodás nem segít, a fegyver a megoldás. Aki nem tudja feléleszteni harci erejét, annak vissza kell vonulnia. A harc eltér a száz évvel ezelőttitől. Ma faji küzdelemről beszélünk. Ma olajmezőkért, gumiért harcolunk", és így tovább.

Büszkén közölte, hogy senki nem számított a Lengyelország feletti gyors győzelemre, a dolog azonban még nem zárult le: az erősebb ellenfél nyugaton van, ahol nincs se béke, se háború, ami nem tarthat sokáig. Hitler számára a rajtaütésre nem is kínálkozhatott volna jobb pillanat: ha Németország támad, ezúttal nincs ellensége keleten. Vajon meddig tartja

magát a Szovjetunió a megállapodáshoz? Egyszer mindenképpen lépni fog. Hitler okfejtése a Nyugattal való mihamarabbi leszámolást illetően a hadsereg keletre való felszabadítását célozta. Úgy vélte, a szovjet hadsereg gyenge, ami egy-két évig tarthat. Megítélése szerint már egy féléves késés is merőben megváltoztatná az egész helyzetet.

Hitler úgy tervezte, hogy a nyugati támadást „a legkorábbi és legkedvezőbb pillanatban hajtja végre. Belgium és Hollandia semlegességének megsértése jelentéktelen. Ha győzünk, senkit nem fog érdekelni". Ezt ismételgette folyton, akárcsak azt, hogy a siker nem garantált. A győzelem szempontjából a legfontosabb – és talán ezért gyűjtötte maga köré e tiszteket –, hogy „a vezetés felülről a fanatikus egység példáját mutassa. Nem történhet semmiféle hiba, ha a nép vezetői rendelkeznek a közlegény bátorságával." A háború megállításának egyetlen módja a támadás és a győzelem. Nem ismétlődhet meg 1918 – Hitler másik kedvenc témája –, mert Németország ezúttal számbeli fölényben áll.

Szokásos mindent vagy semmit frázisával zárta: „Ha győztesen kerülünk ki e küzdelemből – márpedig úgy fogunk –, nyomot hagyunk a történelemben. Vagy diadalmaskodom, vagy elbukom e harcban. Nem élem túl népem vereségét. Kívül nincs kapituláció, belül nincs forradalom."[10]

A nép körében szerzett népszerűségét használta fel néhány magas rangú tiszt elméleti aggályai ellen. Nem tudtak vele szembeszállni. Ian Kershaw helyesen látja, hogy „Hitler olyan népszerűségnek örvendett, melyhez hasonlóval abban az időben egyetlen politikai vezető sem dicsekedhetett".[11]

Nem egyszerű népszerűségi versenyről volt azonban szó, hiszen a nagy többség azonosult Hitler eszméivel, és magáénak érezte a diadalt.

1940. január 16-án, a nyugati támadás számtalan lefújását követően Hitler végül tavaszra halasztotta azt. Ez annyit jelentett, hogy a hadsereg időt nyer, és javulnak esélyei. A katonai vezetők ugyanis nem elviekben ellenezték a nyugati offenzívát, hanem a felkészülés hiánya miatt aggódtak.[12]

A NYUGATI HÁBORÚ KEZDETE

1940 elején mind Németország, mind a szövetségesek olyan helyzettel néztek szembe, amely döntést kívánt. Winston Churchill, az Admiralitás első lordja – csaknem ugyanabban a pillanatban, mint Erich Raeder nagyadmirális – arra jutott, hogy Norvégia és Dánia olyan stratégiai pozícióval bír, hogy ezen országokat nem szabad meghagyni az ellenségnek. Mindkét oldal úgy látta, hogy ha Norvégiát megszerzik a britek, az sebezhetővé teszi a német importot. Raeder Hitler elé terjesztette az ügyet, aki március 1-jén kibocsátott egy támadásra vonatkozó direktívát – Weserübung (Weser-gyakorlat) fedőnéven – április 9-ére. Ismét csak véletlen egybeesés, hogy a britek április 7-én katonákat hajóztak be Norvégia megszállása céljából, másnap pedig nekiláttak a Narvik körüli víz elaknásításának. Norvégia és Dánia német inváziója a tervek szerint zajlott, ami teljesen váratlanul érte utóbbit. Norvégiában már nagyobb ellenállásba ütköztek a németek, ám június 10-én a norvégok békét kértek. A norvégiai szövetséges erőket korábban visszavonták a nagyobb válság, a nyugat-európai német támadás miatt.

Már a norvégiai csata befejezése előtt, május 10-én megkezdődött a németek legfőbb ellenségeik elleni nyugati offenzívája. A támadás halasztása nyomán Hitler és katonai vezetői időt nyertek az innovatívabb megoldások kidolgozására. A hadsereg főparancsnoksága által készített tervet, mely elsöprő támadást tervezett északnyugatról, fantáziátlannak és kiszámíthatatlannak találták. Hitlert ösztönösen nyugtalanította az eredeti Sárga terv, akárcsak Erich von Manstein és Gerd von Rundstedt tábornokokat és Heinz Guderian tankspecialistát.

A Sárga terv a végső változat szerint (többé-kevésbé a szövetségesek várakozásának megfelelően) Fedor von Bock vezetésével váratlan északi, Hollandián és Belgiumon átvezető támadással indul. A cél a britek és franciák félrevezetése volt, hogy azt higgyék, e támadások jelentik a fő inváziót. Az igazi meglepetést valójában délre tervezték, ahol Manstein és Rundstedt fegyveres és motorizált haderőket összpontosított. Támadásuk a várakozással ellentétben nem Párizs felé tart, hanem az Ardenneken át Sedanhoz és át a Meuse folyón. Ezután szintén a feltételezésekkel ellentétben nem délre indulnak, Párizs felé, hanem nyugatra és északra fordulnak, teljes sebességgel a calais-i partra tartva. E lépés, melyet később sarlóvágáshoz hasonlítottak, elszigeteli a Bock támadásának visszaverésére észak felé siető szövetséges erőket, és elvágja őket a déli hadseregtől. A németek szemből és elölről igyekeznek elkapni a szövetségeseket, hogy ne maradjon más választásuk, mint visszavonulni a partra.[13]

A Hitler stratégiai gondolkodása és Manstein határozott tanácsai által ihletett német támadás látványos sikert aratott. Tíz napon belül a német katonák a La Manche partjához értek. A szövetséges összeomlást részben

saját hibájuk okozta, mindenekelőtt talán az irányítási struktúra kialakításának, valamint a belga és holland erők integrálásának sikertelensége. Az egyik beszámoló így foglalja össze a történteket: „A rosszul irányított és rosszul koordinált szövetséges erőket egy kritikus ponton áttörte a koncentrált német páncéloserő. Többé nem voltak képesek visszaállítani az egyensúlyt, a kezdeményezőképességről már nem is beszélve."[14]

A szövetségesek nem tudtak egyesülni a déli csapatokkal; a brit expedíciós sereg önállóan indult a Csatornához, hogy a lehető legtöbb csapatot vonhassák ki Dunkerque közelében. Hitlert meggyőzte Rundstedt az előrenyomulás megállításáról május 24-én, nagyrészt mivel Rundstedt úgy vélte, hogy a flandriai terep túl vizenyős a tankok számára, melyek ezért karbantartást igényelnek. Halder és Brauchitsch tábornokok határozottan kiálltak a visszavonulók üldözése mellett, ám kisebbségben maradtak. Halder hadinaplójában szarkasztikusan megjegyezte, hogy katonái látható ellenszegülés nélkül, Hitler közvetlen parancsára álltak meg.[15] A Wehrmachtot kb. 25 km választotta el a szövetséges haderő jelentős részének foglyul ejtésétől vagy elpusztításától, ami jelentős hatást gyakorolt volna a briteknek a háború folytatásával kapcsolatos álláspontjára.

Számtalan magyarázat született arra, miért követték el a 220 000 brit és 120 000 francia katona megmenekülésével járó hibát. Hitler nagylelkűségének mítosza teljesen alaptalan; az előrenyomulás leállításáról technikai okokra hivatkozva Rundstedt győzte meg. Göring szintén az irányba terelte, hogy a légierő majd befejezi a munkát, kérkedése azonban tévesnek bizonyult. Az is tény, hogy Hitler át akarta csoportosítani a német haderőt, először délre, ahol még volt némi ellenállás. Akkor változott meg a véleménye, amikor látta, hogy mennyien menekülnek Dunkerque-nél, és 48 órán belül ismét megindult a támadás. Rundstedt délre fordította erőit, és Párizs felé indult. A németek igyekeztek a lehető leghamarabb győzni. A támadás június 5-én indult, és alig három hét alatt befejeződött.[16]

Hitler szemszögéből a szövetséges katonák megmenekülése a lenyűgöző győzelem mellett nem bírt különösebb jelentőséggel. A német egységek csaknem ellenállás nélkül haladtak előre. Június 14-én érkeztek Párizsba. Egy héttel később Hitler követelte, hogy a francia kormány írjon alá fegyverszüneti egyezményt Compiègne közelében. Ahhoz is ragaszkodott, hogy ugyanabban a vasúti kocsiban, ugyanazon a helyen írják alá, ahol a németeket fegyverszünet kötésére kényszerítették 1918-ban. Az a

pillanat a legfőbb nemzeti megaláztatásként égett bele Hitler tudatába. Az esemény megismétlése, fordított kimenettel, véget vetett Hitler előző háború miatti traumájának.

Víziója jóval túlmutatott azon, hogy meg nem történtté tegyék „1918 szégyenét" és orvosolják a területi veszteségeket. Többet akart. Hónapok alatt képes volt Németország hagyományos ellenségének, Franciaországnak a legyőzésére és a britek kontinensről való kiszorítására. Németország irányítása alá került egész Nyugat-Európa, keleten pedig Lengyelország legnagyobb része, Csehszlovákia egésze és Ausztria. E hatalmas terület gazdasági potenciálja lényegesen túlmutatott a legmohóbb imperialista álmain.

Mindez önmagában nem sokat jelentett Hitler számára. Továbbra is a „judeobolsevik" fenyegetéssel való leszámolás töltötte ki minden gondolatát. Tulajdonképpen a nyugati támadás magyarázata is a bolsevikok elleni katonai tervekben rejlett. Biztosítani kívánta, hogy „[1940] elejére hadserege rendelkezésre álljon egy nagy, keleti, Oroszország elleni hadművelet céljára".[17]

1939 őszén, még a Nyugat-Európa feletti győzelem előtt történt, hogy szárnysegédje először hallotta Hitlert ebben az összefüggésben említeni Oroszországot. 1940. május végére és június elejére Hitler felismerte, hogy Franciaország a vereség szélére került, Nagy-Britannia pedig hamarosan békét kényszerül kérni. Azonnal a bolsevizmussal való leszámolásról kezdett beszélni tábornokaival.

Hitler valószínűleg kényszeredett mosollyal fogadta a szovjet külügyminiszter, Molotov „legmelegebb gratulációját", amikor a német katonák elérték Párizst. A francia kommunistáknak bizonyára nehéz dolguk volt, amikor a nagy nemzeti tragédiának tekintett esemény feletti szívélyes üdvözletet kellett kimagyarázniuk mély bánatba süllyedt embereiknek.[18] Molotov mézesmázos szavai hidegen hagyták Hitlert, és egy pillanatra sem tántorították el a Szovjetunió megtámadásának szándékától.

Hitler rövid látogatást tett Párizsban, ami még a zsákmány felmérésére is alig lehetett elegendő. Közölte a vele tartó Albert Speerrel: „Nincs kedvem győzelmi parádéhoz, még nem értünk a végére." Felszólította Speert: „Készítsen elő egy határozatot, amelyben a berlini építkezések hiánytalan folytatását rendelem el." Gondolkodott Párizs lerombolásán, erről aztán lemondott, mivel „ha elkészülünk Berlinnel, Párizs már csak árnyék lesz". Speer később ellátogatott Hitlerhez, és felidézte, amit elkapott a Führer és

két katonai vezető, Alfred Jodl és Wilhelm Keitel beszélgetéséből: „Most megmutattuk, mire vagyunk képesek – mondta Hitler, ahogy Speer közeledett, majd folytatta. – Higgye el, Keitel, egy Oroszország elleni hadjárat ehhez képest gyerekjáték volna."[19] Még mindig azon tanakodott, mikor térjen vissza Berlinbe, ahol hódító hősként köszöntik.

Abban a pillanatban, ahogy azt számos korabeli beszámoló bizonyítja, Hitler a népszerűség új csúcsára hágott. A többség minden kétséget kizáróan Németország hosszú történelmében a legnagyobb vezetőnek tartotta. A vasútállomástól a Birodalmi Kancelláriáig tartó úton hatalmas ünneplés kísérte. A tömeg alig győzte dobálni a virágokat és kiabálni a lelkendező szavakat.

Még ha az általánosan elfogadott rezsim ádáz ellensége volt is, legújabb győzelmei megsokszorozták Hitler népszerűségét, és most az átlagos német „legyőzhetetlennek" tartotta. Az emberek biztosak voltak a britek feletti győzelmében és London elpusztításában, s úgy hitték, a béke heteken belül elérkezik. Meglepte tehát őket, hogy késik a német csapatok partraszállása.[20]

Néhány nap múlva az emberek észrevették, hogy katonákat szállítanak keletre, és megpróbálták kitalálni e lépés jelentőségét.[21] Július 31-én Hitler arról tájékoztatta a katonai vezetőket, hogy az angliai invázió lehető legkorábbi időpontja szeptember 15. Megfigyelte ugyanakkor, hogy Churchill várakozik, hiszen azt gondolja, hogy a szovjetek belebonyolódnak a háborúba. „Oroszország összezúzásával Nagy-Britannia utolsó reménye is szertefoszlik. Németország lesz Európa és a Balkán ura. Döntés: Oroszország elpusztításának ezért részét kell képeznie a küzdelemnek. 1941. tavasz." E titokzatos szavakat vetette Halder papírra arról, ami történik.[22]

Hitler elszánta magát, hogy a britek legyőzése előtt vagy annak részeként elintézi Sztálint, még akkor is, ha a támadás ellenkezik egyik alapelvével, mégpedig a kétfrontos háború elkerülésének szükségességével. Meggyőződése volt, hogy a britek abban a hitben folytatták a háborút, hogy a Szovjetunió és talán az USA az oldalukra áll.

A német támadás nemcsak a „judeobolsevizmus" hazáját zúzza össze, remélte Hitler régóta, hanem előmozdítja a Nagy-Britanniával való békét. Sztálin legyőzése után elszállnak a szovjet beavatkozással kapcsolatos japán aggodalmak, melynek hatására Japán máshol kezdhet keresgélni, ami valószínűsíti, hogy az USA is beavatkozik, hogy féken tartsa a japánokat. Ez eltereli az USA figyelmét Európáról, ahol Hitlernek így továbbra is szabad keze lesz.

Mindent egybevetve 1940 közepére Hitler úgy vélte, minden oka megvan arra, hogy rózsaszínben lássa a jövőt. Olyan hatalommal bírt, hogy a szakértők többsége, az amerikaiakat is beleértve, megállíthatatlannak tartotta. Általános vélekedés szerint a Szovjetunió elleni német támadás legfeljebb három hét alatt sikerre vezet.

25.

A SZOVJET VÁLASZ

Sztálin sem tétlenkedett, miközben Hitler Lengyelországban és Nyugat-Európában háborúzott. Azzal büszkélkedett Nyikita Hruscsovnak, hogy az 1939. augusztusi náci–szovjet paktum nemcsak Kelet-Lengyelországban, de Észtországban, Lettországban, Litvániában, Besszarábiában és Finnországban is szabad kezet ad a kommunistáknak. „Hitler megpróbált kicselezni minket, de szerintem mi kerekedtünk felül" – mondta. A büszkeség alapjául az szolgált, hogy a szovjetek is nyerő helyzetbe kerültek Nagy-Britanniával és Franciaországgal szemben, amelyek egymással kívánták háborúzni látni a két diktátort. Hruscsov fenntartásokkal élt, melyekre később így emlékezett vissza:

> Lehetőségünk volt elhúzni a fejünket az ellenség puskája elől, ahova a nyugati hatalmak kényszerítettek minket. Ez indokolta a paktum megkötését. Ma sem látom másképp. Akkor azonban nagyon nehéz volt meglépni. Nekünk, kommunistáknak, antifasisztáknak, olyan embereknek, akik filozófiai és politikai téren szöges ellentétben állunk Hitlerrel, hirtelen egyesíteni erőinket a háborúban – hogyan tehettünk ilyet? Az átlagos állampolgár bizonyára így látta. Még nekünk is nehezünkre esett megemészteni. De belekényszerültünk, és igyekeztünk előnyt kovácsolni a megegyezésből.[1]

Lehetőséget kaptak arra, hogy eltiporják szomszédjaikat, melyek társadalmait a Szovjetunió tükörképévé változtathatják.

LENGYELORSZÁG SZOVJET MEGTÁMADÁSA

Sztálin szeptember 17-én rendelte el Lengyelország megtámadását. Molotovnak a lengyel nagykövethez írt kíméletlenül nyílt sorai szerint az ország megszűnt létezni, és a Szovjetunió nem „maradhat közömbös, ha vértestvérei" sorsukra maradnak. A Vörös Hadsereget ezért utasították, hogy „keljen át a határon, és vegye védelem alá Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Fehéroroszország lakosságának életét és tulajdonát". Molotov azt mondta, „minden lépést megtesznek, hogy kivezessék a lengyel népet a katasztrofális háborúból, melybe oktalan vezetőik sodorták őket, és lehetőséget kapnak, hogy békés életet élhessenek". Vagyis: rájuk kényszerítik a kommunizmust.[2] Szeptember 28-án a szovjetek és a németek „barátsági és határszerződést" írtak alá, melyben elismerik az egymás között az egykori lengyel állam hosszában futó határokat. Ezután mindkét oldal azt tehet a zsákmányával, amit akar.[3]

Lengyelország nem számolt e fordulattal, és csak a kis Határvédelmi Hadtestet (KOP, kb. 11 000 katona) állomásoztatta a szovjet határon. Külföldre menekülését megelőzően a lengyel haderő főparancsnoka a Vörös Hadsereggel szembeni ellenállás megszüntetését rendelte el. A kommunikáció kaotikus volt, és néhány lengyel egység, a KOP-t is beleértve, ennek ellenére tüzet nyitott, ami katasztrofális következménnyel járt. Az egykori szovjet szövetségesük elleni háború a lengyel hadsereg legalább 50 000 tagjának életét követelte, a sebesültek és az eltűntek száma ismeretlen. Molotov akkori bevallása szerint a szovjet hadsereg vesztesége 737 halott és 1862 sebesült volt.[4]

A Vörös Hadsereg az egykori lengyel állam csaknem 200 ezer négyzetkilométerét és 13 millió lakosát hódította meg. A szovjetek azonnal nekiláttak a lakosság közötti „ellenségek" felkutatásának. Keresték a hadsereg tagjait és a „Pan"-okat – a *belorucskikat* (szó szerint „fehér kezűeket", azaz akik nem dolgoztak), többek között a földbirtokosokat, a hivatalnokokat és a papokat.[5]

A becslések szerint 130 000 lengyel tiszt és katona került szovjet bíróság elé, de valószínűleg kétszer ennyi fogolyról lehetett szó.[6] A megszálló

szovjet erőket irányító Grigorij Kulik marsall legalább az ukránokat és a belorusszokat igyekezett szabadon bocsátani, de Sztálin tiltakozott. Berija biztonsági főnök tíz tábort hozott létre, mely egyenként 10 000 rab befogadására volt alkalmas. Kb. 4300 személyt tartottak a kozelszki táborban; mégpedig az elit legműveltebb tagjait. Egy másik táborba 6000 rendőrt gyűjtöttek, további 4000 személyt a művelt elit és a magas rangú tisztek köréből.[7]

1940. március 5-én végül döntés született sorsukról. Berija közölte a Politbüróval, hogy 14 700 tisztről, földbirtokosról és rendőrről, továbbá 11 000 „ellenforradalmár" földbirtokosról van szó, akik állítólagos „kémek és szabotőrök... a szovjethatalom... megrögzött... ellenségei". Trojka általi „tárgyalást" kaptak, ami annyit jelentett, hogy irataikat röviden áttekintették. Sztálin, Vorosilov, Molotov és Mikojan írták alá a halálos ítéleteket. Ezután munkához láttak a kivégzők: egyikük napi 250 személyt lőtt főbe 28 éjjelen át. A testeket aztán távoli helyeken temették el, ám 1943-ban a megszálló németek néhányat felfedeztek a katyni erdőben.[8]

A szovjet megszálló hatóságok „megtisztították" Nyugat-Ukrajnát és Nyugat-Belorussziát mindenkitől, akit szovjetellenes elemnek bélyegeztek. Az e területeken élő mintegy ötmillió lengyelre rettenetes sors várt. Az ukránok és a beloruszok nehezteltek a lengyelekre az első világháború utáni uralmi helyzetük miatt, és a szovjetek nem tartották őket vissza, sokkal inkább bátorították őket a megalázás és gyilkolás különböző módjaira. Tetőfokára hágott az etnikai gyűlölködés, melyet vérfürdő kísért. A vegyes falvakban kitört az őrület a szovjetek bátorítására, akik meg akarták törni az „uralkodók" (lengyelek) hatalmát.

1940 elejére az elnyomó rendszer magas fokozatba kapcsolt. A szovjetek készítettek egy 14 különböző embercsoportot tartalmazó felsorolást a besorolás, kiszűrés, elkülönítés és elpusztítás eszközeként. A különböző népességi „elemek" kezelésének otthon tanult módszerével az NKVD meghatározta a deportálandók körét. Egy ilyen Wilnóból (Vilnius) 1940-ből származó lista feltárta, hogy a Szovjetunióban évtizedeken át célkeresztben lévő összes „ellenségtípussal" most néhány hét alatt elbántak. A gazdasági és társadalmi elitet vagy meggyilkolták, vagy deportálták, és a területet előkészítették a szovjet típusú kommunizmusra.[9]

A tisztogatásokat és letartóztatásokat kvóta alapján végezték Lengyelországban. Három deportálási hullámra került sor februárban, áprilisban és júniusban, de újabbakat is terveztek. Az érintett lengyelek száma leg-

alább 760 000 és 1 250 000 között alakult.[10] Minden ilyen statisztikával kapcsolatban merülnek fel problémák, a művelet arányát azonban senki sem vitatja. Ráadásul a deportálások mellett további tízezreket állítottak bíróság elé, és ítéltek hosszú börtönbüntetésre. Egész családokat küldtek a Szovjetunió belsejébe, nemritkán mindössze a rajtuk lévő ruhával. A férfiakat aztán kiválogatták, és koncentrációs táborba küldték, családjaikat pedig magukra hagyták. Már 1941 nyarára, amikor a megszálló nácik kiverték a szovjeteket, a deportáltaknak és a koncentrációs táborok lakóinak negyede nagy valószínűséggel nem élt. E rövid időszak alatt meghalt lengyel nemzetiségűek teljes számát sosem határozták meg, a becslések azonban százezreket említenek.[11]

A deportáltak nagyjából harminc százaléka zsidó volt, a száműzött lengyelek között ők képezték a legnagyobb csoportot. Egy történész szerint ennek során legalább százezren lelték halálukat.[12] Mindamellett Lengyelország szovjet megszállásának éveiben a „zsidó bolsevikok" sztereotípiája minden korábbinál jobban erősödött.[13] Egyes zsidók kezdetben üdvözölték a szovjeteket, ami azonban nem vonatkozott a számos üzletemberre, földbirtokosra, szabad foglalkozásúakra, értelmiségiekre és a zsidó szervezetek aktivistáira. Miközben olyan régiókban, mint Galícia, a zsidók jelentős arányban képviseltették magukat a kommunista pártban, helytelen lenne arra a következtetésre jutni, hogy nagy számban azonosultak a bolsevizmussal.

Hogy mit jelentett a szibériai deportálás, arról egy lengyel túlélő így írt:

> Néhány szóval le tudom írni: a csecsemők és gyermekek meggyilkolását, banditizmust, mások tulajdonának ellopását, ítélethozatal vagy bűnösség nélküli kivégzést jelentett. Nem lehet szavakkal leírni ennek a borzalmait. Aki nem élte át, sosem fogja megérteni, mi történt. A kényelmetlennek talált személyeket lengyel területekről Szibériába költöztető bolsevik kommunisták a gyűléseken így harsogtak: „Ekképp semmisítjük meg a szovjethatalom ellenségeit. Addig alkalmazzuk ezt a rostát, míg rá nem bukkanunk az összes burzsoára és kulákra, nemcsak itt, de az egész világon." „Sosem fogják újra látni azokat, akiket elvittek."[14]

A lengyel kommunisták politikai inspirációjú magatartást reméltek a Vörös Hadseregtől, ám csalódniuk kellett: „Vártuk, hogy megkérdezzék, milyen az élet a kapitalizmusban, és hogy elmeséljék, milyen Orosz-

országban. De nem akartak mást, mint órát venni maguknak. Észrevettem, hogy csak a világi javak érdeklik őket, miközben mi eszményekre vártunk."[15]

Nyikita Hruscsovot elküldték a Vörös Hadsereggel, elméletileg azért, hogy megvédje a „szláv testvéreket" Nyugat-Ukrajnában, valójában azonban a kisajátítás és a kollektivizálás, röviden a térség szovjetesítése céljából. Ennek érdekében közigazgatási és rendőri módszereket, szelektív kinevezéseket és álságos választásokat alkalmaztak. A keménykezű módszer számított a normának. A bábrezsim a következő hálálkodást küldte Sztálinnak: „A sötétség és határtalan szenvedés uralma után, mely hat hosszú évszázadon át sújtotta Nyugat-Ukrajna népét, az igaz boldogság és igaz szabadság tündérországában találtuk magunkat."[16] Ezen „igaz szabadság" ízetlen tréfaként hangozhatott a több százezer deportált és börtönbe vagy táborba zárt ember számára.

Hruscsov a jónak a gonosz felett aratott győzelmét bemutató *Felszabadítás* c. propagandafilmben ünnepi hangulatban tetszelgett. Valójában az ellenkezés legkisebb jelét is igyekezett elnyomni. Amikor tehát egy Lvov közeli faluban röviddel a lengyel vereséget követően találkozott az NKVD vezetőivel, lustasággal vádolta őket: „Maguk ezt munkának nevezik? Még egy kivégzést sem hajtottak végre!" Hamarosan pótolták az elvesztegetett időt. Amikor nem kivégzéssel foglalkoztak, akkor letartóztatásokat foganatosítottak. Hruscsov úgy fogalmazott, hogy célja „a szovjet állam megerősítése és az út megtisztítása a marxi–lenini alapokon nyugvó szocializmus építése előtt".[17]

Hruscsov magáévá tette a szovjet kommunizmus képmutatását, és büszke volt a terület szovjetesítésére, még ha az az emberek tömegének meggyilkolását is jelentette. Úgy tekintett vissza erre az ukrajnai munkára, mintha szabadságot vitt volna az embereknek, miközben nekik a szovjet terrort a maga teljességében kellett elszenvedniük. Emlékiratának megírásakor, abban az időben, amikor divat volt Sztálint megtagadni, Lenin apostolaként tetszelgett:

> Örömmel láttam, hogy a munkásosztály, a parasztság és a dolgozó értelmiség kezdte megérteni a marxista–leninista tanítást, és hogy mindannyian erre az alapra akarták építeni jövőjüket.
>
> Ugyanakkor továbbra is folytattuk a letartóztatásokat. Úgy véltük, e letartóztatások a szovjet állam erősödését szolgálják, és megtisztítják az utat a marxi–lenini alapokon nyugvó szocializmus építése előtt; burzsoá ellenségeink azonban sajátos módon értelmezték a letartóztatásokat, mely által igyekeztek minket elhitelteleníteni szerte Lengyelországban. A lengyel kormányzat minden kísérlete ellenére, mely leninista doktrínánk meghamisítására és az emberek megfélemlítésére irányult, Lenin eszméi élénken éltek és virágoztak Nyugat-Ukrajnában.[18]

Hruscsov felidézte, hogy sok zsidó nem akart útlevelet igényelni a szovjet zónába, hanem a német zónába kívánt (és kapott lehetőséget) átkerülni. „Haza akartak menni. Talán rokonaik voltak Lengyelországban. Talán csak vissza akartak térni szülőföldjükre. Tudniuk kellett, hogyan bánnak a németek a zsidókkal."[19] Valójában a szovjetek kíméletlen választás elé állították e zsidókat. Vagy felveszik a szovjet állampolgárságot és maradnak, vagy „hazatelepítik" őket a német zónába. Ugyanakkor mindenkit, aki a hazatérést választotta, a távoli Kazahsztánba deportáltak.[20]

A belorussziai szovjetesítés során hasonló módszereket alkalmaztak. A lengyelek és az eredeti lakosság, a zsidókat is beleértve, egyaránt szenvedett. 1940 elejére egy túlélő visszaemlékezése szerint a városok üzleti negyedei sokkal inkább temetőre emlékeztettek: „Az üzletek zárva, az utcalámpák sötéten, az emberek féltek éjjel közlekedni... Sorbaállás volt az élelmiszerért." Az embereket hamarosan útlevél igénylésére és a szovjet rendőrségnél való regisztrációra utasították. A jobb módúakat, akik például nagyobb házzal vagy üzlettel rendelkeztek, kitiltották a városból. Ezután kezdetét vették a letartóztatások és a deportálások, ahogy a városokban „politikailag összeférhetetlen", „ideológiailag alkalmatlan" és „társadalmilag veszélyes elemek" után kutattak, akiket aztán vidékre küldtek kényszermunkára. Az egy lónál vagy tehénnél többet birtokló földműveseket kuláknak minősítették és deportálták. A túlélők szerint a zsidók szenvedtek leginkább:

> A városokból falvakba száműzték őket, ahol senkit sem ismertek, a helyi hatóságok pedig „kitelepített személyként" bántak velük... Ez természetesen jobb volt, mint a gettó Hitler idején, de az összehasonlítás akkor még ismeretlen volt, és a száműzetés sokaknak katasztrófát és az élet kettétörését jelentette. Az embereket minden figyelmeztetés nélkül arra kényszerítették, hogy távozzanak otthonukból, hagyják ott minden tulajdonukat, és menjenek senki sem tudja, hova. A megalázás és a társadalmi diszkriminá-

ció, melynek kitették őket, borzalmas volt... Az éjszakák hangosak voltak a rettegés és elkeseredettség hangjától, a békés lakosságot hatalmába kerítette a félelem és az undor a hatóság iránt, mely a sötétséget bevárva tört be az otthonokba, és marhaként bánt az emberekkel.[21]

A beloruszokkal való bánásmód miatt a többség nem kívánta a szovjet rendszert. Bár a parasztok még árusíthattak a városokban, és a kollektivizálás nem terjedt el mindenhol, láthatták, mi következik. Egyikük így emlékezett vissza:

Amikor azt kérdezem magamtól, hogy rövid idő alatt miért nem maradt egyetlen hirdetője sem a szovjet rendszernek – eltekintve egy egészen elszigetelt csoporttól, akik olyanok, mint egy kis sziget a tengeren –, senki, aki ne akarna visszatérni a háború előtti korba, egyértelmű a válasz. Nem azért, mert a háború előtti rend [a lengyelek alatt] olyan jó volt, hogy nem kívántunk változást. Nem azért, mert nem tudtuk átvészelni a hosszú, éhezéssel teli telet... A tényleges ok, hogy senki sem úr a saját házájában. Valaki kipeckelte a szánkat, és helyettünk beszél. Valaki beleokvetetlenkedett az életünkbe, uralkodni kezdett felettünk, és saját akarata szerint hatalmaskodik rajtunk.[22]

Hruscsov a kommunista mitológiába burkolózva közölte, hogy az ukránok és a beloruszok „örömmel ünnepelték a szovjethatalom győzelmét". A történet helyi változatában a zsidókat okolták.

Ukrajna és Belorusszia lakossága például hosszú ideje állítólagos sérelmeket táplált a zsidókkal szemben. Láthatóan – sok lengyelhez hasonlóan – meggyőződésükké vált, hogy zsidó szomszédjaik lelkesen támogatják a szovjet megszállást. Az itteni bizonyíték azt mutatja, hogy a szovjet „felszabadítás" zsidók általi fogadtatása legjobb esetben is vegyes volt; szó sem volt egységes válaszról és szívélyes fogadtatásról, ahogyan egyesek állítják. A zsidók kommunistákkal való együttműködése 1941 júniusa után halálossá változott. A szovjeteket kizavarták a nácik, és az állítólagos zsidó kommunista kollaboráció kellemes indokot kínált a helyiek számára Kelet-Európa számos részében zsidóellenes brutális pogrom végrehajtásához.

A kelet-lengyelországi szovjet uralom 1939 szeptemberétől mindössze 1941 júniusáig tartott, akkor az oroszokat kiverték a megszálló nácik. E viszonylag rövid idő alatt azonban rendkívül súlyos pusztítás ment végbe.

Kazimiera Studzińska így fogalmazott a városára, Łuckra gyakorolt szovjet hatásról: „A háború előtt takaros és szép város most kísérteties kinézetet ölt: piszkos, sáros utcák, sárral borított, összejárt pázsitok, utcákat szegélyező letört sövénykerítések és fácskák. Az elhanyagolt, porral és pókhálóval borított kirakatokat szovjet vezetők portréi díszítik. Az üzletek cégtábláit leszaggatták, üresség tátong egykori helyükön. Mindez haldokló város benyomását kelti."[23]

A német erők közeledtével a szovjet katonák és rendőrök sietve vonultak vissza. Moszkva 1941. június 23-án utasítást küldött arról, hogy a rabok nem evakuálhatóak, és a csekisták összeállították a „megbízhatatlan elemek" listáját. A kommunisták könyörtelenek voltak. Halálra szuronyozták az embereket, gránátot dobtak a cellákba. Embertelenségük nem ismert határokat. Łuckban például, miután a börtönt eltalálta egy német bomba, a szovjetek megakadályozták a menekülést. Június 22–23. reggelén közölték a rabokkal, hogy a politikai bűntények miatt fogva tartottak ügyét lezárták, és távozhatnak, amikor azonban a rabok felsorakoztak kint, egy tank gépfegyverével végeztek velük. Aztán felszólították a megmaradtakat: „Aki még él, keljen fel!" Mintegy 370-en feláálltak; nekik kellett eltemetni az áldozatokat, majd őket is meggyilkolták. A łucki mészárlás mértékét 1500-4000 áldozatra becsülik. Minden rabot, a dubnói háromszintes börtön női és gyermek fogvatartottjait is beleértve, kivégezték. Az egész térségben ezt a mintát követték. A halálos áldozatok száma ismeretlen, ám egy, a nyugat-ukrajnai és nyugat-belorussziai börtönök 1941. június–júliusi evakuálása során készült megbízható NKVD-beszámoló százezer körülire teszi a számot.[24]

Augusztus 31-én Moszkva elrendelte a német felmenőkkel rendelkező ukránok deportálását. Mintegy 392 000 „német nemzetiségű" volt veszélyben. A titkosrendőrség a férfiakat „szovjetellenes elemekként" letartóztatta és deportálta, és hasonlót tervezett a nőkkel is. Amennyire a szovjeteknek az előrenyomuló nácik elől menekülve idejük volt a felperzselt föld politikájának alkalmazására, teljes pusztítást végeztek, tekintet nélkül arra, hogy mi lesz az emberekkel, vagy hogy egyáltalán életben maradnak-e.[25]

Az egykori Lengyelország keleti részének rövid szovjet megszállása a történelem borzasztó fejezetét alkotta. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk az akkor történteket, még akkor sem, ha a német megszállás még ennél is szörnyűbb volt.

A BALTI ÁLLAMOK SZOVJET MEGSZÁLLÁSA

A náci–szovjet megnemtámadási paktum értelmében a szovjetek kinyilvánították, hogy a balti államok az ő érdekszférájukba tartoznak.[26] „Kölcsönös segítségnyújtási" egyezményt kötöttek Észtországgal, Lettországgal és Litvániával. Szeptemberben és október elején Molotov felhatalmazást kapott annak indítványozására, hogy tegyék lehetővé szovjet katonák belépését és állomásozását területükön. Ezen 1939. október 31-én tartott beszédében Molotov képmutatóan azt hangsúlyozta, hogy e megállapodások nem sértik az érintett országok függetlenségét.

Finnország hasonló barátsági egyezménykötési ajánlatot kapott október 14-én és 23-án, de ahelyett hogy elfogadta volna, heves ellenállást tanúsított a Vörös Hadsereg támadásával szemben.[27] A szovjetek indokolatlan magabiztossággal támadásba lendültek november 30-án. A téli háború a következő év márciusáig húzódott. Bár a Vörös Hadsereg végül részben sikerrel járt, nehéz győzelmet aratott. Molotov a Központi Bizottságnak tett jelentésében a 233 000 fős veszteségből 52 000 elesett szovjet katonáról számolt be.[28] Valójában több szovjet veszíthette életét, de Hruscsov kétségtelenül túlzott, amikor azt állította, hogy a szovjetek egymillió embert veszítettek.[29]

A finnországi téli háború feltárta a világ, de különösen Hitler előtt, hogy a Vörös Hadsereg a vezetés és a fegyverzet terén egyaránt szembeszökően gyenge. Sztálin azért akarta megszerezni Finnországot, hogy megakadályozza annak német kézre kerülését, akik aztán Leningrádot fenyegethetnék. Ő és a szovjetek azonban alábecsülték a finnek elszántságát. A megaláztatást tovább fokozta a tudat, hogy Hruscsov szerint „a németek leplezetlen örömmel nézték, ahogy vernek minket". Úgy vélte, a balsikerű erőfeszítés „táplálta ellenségeink azon meggyőződését, hogy a Szovjetunió agyaglábú kolosszus".[30]

Tény, hogy a Szovjetunió az 1928 és 1940 közti időszakban 5-6 százalékos bruttó nemzetitermék-növekedéssel büszkélkedhetett. A nyugati közgazdászok által korrigált, túlzó szovjet statisztikák szerinti növekedési ütem nemzetközi mércével is lenyűgöző volt.[31] Az 1930-as években a szovjetek hatalmas bevételre tettek szert a hadieszközök – repülőgépek, tankok, tüzérségi fegyverek, karabélyok stb. – gyártásából.[32] E fegyverek, különösen a tankok minősége esetenként lényegesen magasabb volt a

németekénél. Az 1930-as évek végén Sztálin még több pénzt juttatott a hadseregnek. 1939. január és a német invázió között 111 gyalogos hadosztályt állított fel, és hárommillió emberrel és rengeteg speciális hadosztállyal egészítette ki.[33]

Ha azonban a Vörös Hadsereg alig tudott elbírni Finnországgal, hogy száll szembe Németország masszív támadásával? A katonai problémák zöméért nyilvánvalóan Sztálin volt a felelős, hiszen a tisztek közti tisztogatás során több ezer hozzáértő és tapasztalt ember veszett el.

Tudni akarta, miért alakult olyan rosszul a háború. Vorosilov védelmi népbiztost vádolta, aki vette a bátorságot, és visszatámadott: „Csak magát okolhatja mindezért! Maga semmisítette meg a hadsereg régi gárdáját, maga ölette meg a legjobb tábornokokat!" Amikor Sztálin vitába szállt e – tökéletes megalapozott – vádakkal, Vorosilov egy sült malaccal teli tálat csapott az asztalra. Hruscsov, aki szemtanúja volt e jelenetnek, azt mondta, sosem látott ehhez hasonlót. Finnország persze nem tarthatott ki örökké, és békét kért. Vorosilov elvesztette pozícióját, amivel kétségtelenül jól járt.[34]

A szovjet átlagembereket homályban tartották a Vörös Hadsereg gyengeségét illetően. Fogalmuk sem volt arról, hogy nagyra becsült fegyveres erejük morális vereséget szenvedett, és kitartottak azon illúzió mellett, hogy az ország kitűnően felkészült.

A gyors német előrehaladás, mely kiűzte a briteket a kontinensről, majd 1940 júniusában vereséget mért a franciákra, sokként érte a kommunistákat. Amint láthatóvá vált, hogy a németek jól szerepelnek, a szovjetek lépéseket tettek saját érdekszférájukban, hogy fenntartsák az egyensúlyt. Június 14-én új követelést fogalmaztak meg Litvániát illetően, melyet két nappal később hasonló követett Lettország és Észtország vonatkozásában. E lépések különös igazolásaként néhány szovjet katona és őket segítő litvánok elrablása szolgált. Ezeknek az országoknak nem maradt más választásuk, mint beleegyezni, hogy a szovjet csapatok szabadon belépjenek területükre, ami egyet jelentett a Vörös Hadsereg általi teljes megszállással.[35]

Augusztus 1-jén a Szovjetunió felajánlotta Besszarábia és a déli Észak-Bukovina mintegy 3,7 milliós, többségében ukrán és moldáv lakosságának a „szovjet népek egyesült családjához való csatlakozás lehetőségét... felszabadulva a román bojárok, földesurak és kapitalisták uralma alól". Így fogalmazott Molotov augusztus 1-jén a Legfelsőbb Tanács ülésén.

Arról is beszélt, hogy mi történt a három balti államban. Választásokat követően mindegyikük „a szovjet rendszer bevezetése" és a Szovjetunióba való beolvadás mellett döntött. Ezáltal Litvánia 2,8 milliós, Lettország 1,9 milliós és Észtország 1,1 milliós lakossága és a délen élők, összesen 10 millióan a Szovjetunió részévé váltak. Ha számításba vesszük Lengyelország egykori keleti részét is, jegyezte meg Molotov büszkén, az annyit jelent, hogy a Szovjetunió 23 millió emberrel gyarapodott. Azt állította, hogy „tizenkilenchuszaduk" korábban is a Szovjetunió részét képezte, így most „egyesültek".

Molotov azzal büszkélkedett, ami a legjobb esetben is csak féligazság, hogy mindezt „békés eszközökkel" érték el. Hogy az USA-t nem nyűgözi le e fejlemény, „kevéssé aggaszt minket, mivel e zsémbes úriemberek segítsége nélkül tesszük a dolgunkat", tette hozzá.

Megállapította, hogy a már folyamatban lévő nagy változások ellenére az imperialista étvágy – nyilvánvalóan a sajátját kivéve – növekszik. Nem Németországra vagy a Szovjetunióra gondolt, melyek Európa hatalmas területeit hódították meg. Helyette Japánra és az USA-ra mutatott, még ha utóbbi akkor épp elszigetelődési politikáját élvezte is. Figyelmeztetett, hogy a Szovjetuniónak „ébernek kell lennie külbiztonságát illetően", és emlékeztette a hallgatóságot Sztálin szavaira: „Egész népünket a mozgósítás és a katonai támadás veszélyére való felkészültség állapotában kell tartanunk, hogy külföldi ellenségeink részéről semmiféle »támadás« vagy trükk ne érjen minket váratlanul."[36]

Sztálin képviselőket küldött mindhárom balti állam fővárosába: Visinszkijt Rigába, Zsdanovot Tallinnba és Vlagyimir Dekanozovot Kaunasba. Feladatukat könnyű volt kitalálni. Szovjetesíteniük kellett, először a parlament és a helyi intézmények feloszlatása révén. Júliusban új választások zajlottak, melyen azonban csak kommunisták indulhattak. Az NKVD a szokásos módon gyorsan benyomult, és letartóztatott 15-20 ezer „ellenséges elemet". Sokukat azonnal kivégezték. Ilyen hadjáratok és választások után „kérelmezte" mindhárom állam a Szovjetunióhoz való csatlakozást.[37]

Észtországban egy, az orosz forradalom évfordulójára 1940 októberében megjelent újságcikk a következőkben határozta meg a megszállás célját: „Az egész Szovjetunió dolgozó népével együtt a Szovjet Észt Szocialista Köztársaság dolgozó népe szabadon ünnepelhesse a nagy októberi forradalom huszadik évfordulóját. A kommunista bolsevik párt vezetése alatt a Szovjet Észt Szocialista Köztársaság dolgozói nekilátnak egy új, szabad és boldog élet kialakításának, a kapitalisták és a nagy földbirtokosok megsemmisítésének."[38]

Ugyanez a cikk úgy tekintett a Vörös Hadsereg általi megszállásra, mint „az észt proletariátus szabadságának nagy napjára". Valójában az NKVD szinte azonnal nekilátott a letartóztatásoknak, mintegy 300 embert vettek őrizetbe havonta 1940 augusztusától a szovjetek 1941. júniusi meneküléséig. A megszállás évében a kommunista forradalom megvalósítása nevében aláástak és elpusztítottak mindent, ami kedves volt a helyi kultúrának.

Litvániában a régi rendszer oszlopait vették célba. Támadták a zsidókat, mivel kapitalistáknak vagy a burzsoázia tagjainak tartották őket. Valójában a helyzet az volt, hogy a szovjet megszállás és deportálások arányaiban mindenki másnál jobban érintették a zsidókat, hiszen „a kollektivizálás kifejezetten sújtotta a kereskedőket és a kiskereskedőket".[39] A helyi értelmiségiek és az elit, köztük Mykolas Römeris, Litvánia egyik vezető jogásza, megrémült. Ezt írta naplójába: „Jelentős szovjet szimpátiát éreztem, mielőtt találkoztam volna a szovjetekkel, és a kettő közül Hitler nemzetiszocializmusával szemben a szovjet forradalmat részesítettem előnyben." A szovjetek azonban nekiláttak „az elit deportálása révén a lengyel, majd a litván társadalom lefejezésének".[40]

Hitler hadserege a lengyelországi hódítással közelebb került, ezért Sztálin elhatározta, hogy kiirt minden lehetséges hátsó ellenséget. 1941. május 7-én és 9-én találkozott biztonsági főnökével, és szokásos hidegvérűséggel megjegyezte, hogy „Berija elvtárs majd gondoskodik balti vendégeink elszállásolásáról".[41] Május 14-én Sztálin úgy döntött, hogy eltávolít „minden bűnöző, társadalomidegen és szovjetellenes elemet" a térségből. A „szokásos gyanúsítottak" kilenc különböző kategóriáját alkották meg. Mindenkit, akit politikailag gyanúsnak vagy közönséges bűnözőnek tartottak, keletre küldtek. A szovjetek a megszállás előtt üldözték azokat, akik maguk vagy rokonaik révén „kompromittálódtak".[42]

Csak június 13–14-én 85 716 személyt deportáltak, közülük 25 711-et a balti államokból, a többieket Moldáviából, Belorussziából és Nyugat-Ukrajnából. E puszta statisztika nem sejteti, mit kellett kiállniuk e szerencsétleneknek. Annak illusztrálására, hogy mi történt azon a baljós éjszakán, megjegyezzük, hogy az NKVD a következő családtagokat tartóztatta

le a balti régióban:[a] 11 038 „burzsoá nacionalista", 3240 egykori rendőrökhöz kötődő, 7124 egykori földbirtokos, iparos és hasonlók rokona, 1649 egykori tisztek rokona és 2907 egyszerűen „egyéb" kategóriába tartozó.

E deportálási adatok nem árulják el, hogy mi történt a családfőkkel. A nőket és gyermekeket figyelmeztetés nélkül őrizetbe vették, minimális személyes tárgyat és élelmet vihettek csak magukkal. Marhavagonokba zsúfolták őket, mindegyikbe ötven főt, és 6-12 hetes útra indultak. A puszta sztyeppe közepén tették ki őket, anélkül hogy akár fedél lett volna a fejük felett. Az volt a „bűnük", hogy az NKVD „társadalomidegen" elemeknek bélyegezte őket. Berija június 27–28. éjjelére hasonló léptékű deportálást tervezett, melyet azonban a náci invázió megakadályozott.[43]

A balti népeket a szovjet megszállás egyetlen éve alatt sújtó katasztrófa léptékét a meggyilkoltak vagy deportáltak száma alapján állapíthatjuk meg. Lettországban e szám a becslések szerint 34 250, Észtországban 60 000, Litvániában 75 000 fő.[44]

A nagy terrorhoz hasonlóan a gyilkosságokkal és deportálásokkal a szovjet vezetők a háborúra igyekeztek felkészíteni az országot, ugyanakkor a szovjet típusú kommunista utópia megvalósítását is segítették. Ezért történhetett, hogy 1945 után, amikor már véget ért a háború, a „tisztogatási" műveletek ugyanott folytatódtak, ahol abbamaradtak. Így Észtországban, hogy csak egy példát említsünk, a szovjetek visszatérésükkor az ország legnagyobb letartóztatási és deportálási műveletét hajtották végre. 1949-ben került rá sor, és mintegy 80 000 embert száműztek, akiket rendszeresen még többen követtek egészen 1952-ig.[45]

26.

A HÁBORÚ KITERJEDÉSE

Amikor Hitler 1940. december 18-án aláírta a Szovjetunió megtámadására vonatkozó direktívát, végzetes lépést tett, melynek nyomán hosszú történelme során sosem látott kataklizma köszöntött Európára. Húsz éve érlelte agyában a támadás katonai, gazdasági és ideológiai indokait, amelyeket a kommunista- és a zsidóellenesség elegye tartott össze, és a „zsidó bolsevizmus" elpusztításának parancsában volt összegezhető. Még annyi szünetet sem tartott, hogy megünnepelje a Franciaország és Nyugat-Európa felett aratott győzelmét, mielőtt a keleti fő ellenség felé fordult volna. Az időjárás és egyéb rajta kívül álló okok miatti késlekedést követően úgy döntött, hogy a támadás 1941 tavaszának lehető legkorábbi időpontjában kezdetét veszi.

Egyetlen megbízható európai szövetségese, Benito Mussolini azonban felborította a terveket. Bármiféle konzultáció nélkül 1940. október 28-án megtámadta Görögországot. Nemcsak hogy nem aratott gyors győzelmet, de megnyitotta az ajtót a britek előtt, akik abban reménykedtek, hogy délről nyomás alá helyezhetik Hitlert. December 5-ére Hitler úgy határozott, hogy márciusban, a Marita-hadművelet keretében támadja meg Görögországot, noha ezáltal kénytelen legalább négy héttel elhalasztani a Szovjetunió elleni háborút. Március 27. után, mikor Jugoszláviában

puccs távolította el a németekkel szemben készséges Pál régensherceget, Hitler a Marita kiterjesztéséről döntött. Felszólította katonai vezetőit, hogy készüljenek fel ezen ország ellen is azonnali hadműveletre.[1]

Április 6-ára megkezdődött a Jugoszlávia és Görögország elleni összevont offenzíva. A Királyi Jugoszláv Hadsereg április 17-én megadta magát, minimális német veszteség mellett (151 halott, 392 sebesült). A görög hadsereg legnagyobb része egy héttel később kapitulált, és a Wehrmacht ezúttal is csekély veszteséget szenvedett (100 halott, 3500 sebesült). Elűzték a briteket Görögországból, akik mintegy 50 000 katona evakuálására kényszerültek. Hitler újabb két könnyű győzelmet aratott, a katonai vezetők azonban amiatt aggodalmaskodtak, hogy a német egységek túlvállalják magukat.

Kezdetben csak Görögország és Jugoszlávia bizonyos részeit foglalták el, és a haderő többségét visszavonták. Négy speciális kiképzést kapott osztagot hoztak létre, nagyrészt osztrákokból, akik a hatalmas terület megtartásának és rendje helyreállításának feladatát kapták. Április 2-án, a hadjárat kezdete előtt Halder megállapodott arról, hogy a biztonsági rendőrség és az SD a „kommunisták és a zsidók" mellett „az emigránsokat, a szabotőröket és a terroristákat" is kezelésbe veszi.[2] Németország jugoszláviai horvát szövetségesei, az usztasák orvosolták régi sérelmeiket, és „hatalmas mészárszékké" változtatták az országot.[3] Szinte azonnal megkezdődött a kommunista ellenállás a Lenin és Sztálin által inspirált Josip Broz Tito vezetésével. A kialakuló partizánmozgalom 1945-ig harcolt a megszállás ellen, de a helyzetet bonyolította, hogy az újonnan függetlenné vált, az usztasák által irányított Horvátország a tengelyhatalmak szövetségese volt, és harcolt a kommunisták ellen. Ráadásul a királypárti és nacionalista szerbek csetnik néven szerveződtek, szemben állva a tengelyhatalmak megszállásával, ugyanakkor határozott kommunistaellenességgel. Mindezek eredményeképpen Jugoszláviában az idegen megszállás, a népirtás és egy háromoldalú polgárháború borzalmai kombinálódtak.[4]

ZSIDÓK ÉS MEGTORLÓ INTÉZKEDÉSEK

A németek által Kelet-Európában a zsidók és az ellenállás minden formája ellen alkalmazott politika sokkal radikálisabb volt, mint ami ezzel egy időben nyugaton vette kezdetét. Április 16-án, amikor a Wehrmacht Szarajevóba érkezett, hatalmas pogrom indult. Az első hat hétben a szerbiai parancsnok, Ludwig von Schroeder tábornok arra adott utasítást, hogy a zsidók és a cigányok viseljenek sárga karszalagot, és hogy minden tulajdonuk kerüljön árjásításra, azaz elkobzásra. Augusztusban a „partizántevékenységekről" szóló jelentések arra vezették Hitlert, hogy nyílt parancsot adjon „a béke és rend helyreállítása érdekében a leghatározottabb intézkedésekre".

A fegyveres erők főparancsnoka, Wilhelm Keitel szeptember 16-án arra adott parancsot, hogy minden egyes megölt Wehrmacht-katona után „50-100 kommunistát" végezzenek ki. Egy partizánokkal való rövid, 21 német életét követelő összecsapás nyomán a Szerbiában teljhatalommal parancsoló Franz Böhme utasítást adott, hogy minden „meggyilkolt" katonáért végezzenek ki 100 szerb rabot. A rabok már egy nagyrészt zsidókat és kommunistákat tömörítő táborban tartózkodtak. Böhme későbbi, október 10-i utasítása úgy pontosította a megtorlási arányt, hogy minden megölt németért 100, és minden sebesültért 50 szerb életét kell elvenni.

A kiválasztott áldozatok zsidók és kommunisták voltak, a kivégzők pedig több helyről származtak, de elsősorban és nagyrészt magából a Wehrmachtból. Néhány ellenállóba ütköző egység ezután átfésülte a házakat, és megtorlásként teljesítette a kívánt „kvótát". Az OKW-t aggasztották az események, mivel újabb revansot követelő felkelésre bátorít. A megszállás vezetői hamarosan arra jutottak, hogy nem minden szerb kommunista, ezért a kivégzés előtt némi vizsgálatot kell tartani. Abban azonban egyetértés volt, hogy minden zsidó németellenes, ezért a kvóta teljesítése során biztonsággal felhasználhatóak. Októberre egyes osztagok arról tettek jelentést, hogy „hiány" támadt a megtorlás tárgyaiban, mivel nem maradt Szerbiában zsidó férfi, akit kivégezzenek.

A zsidó nőket és gyermekeket Semlinnél, a Száva Belgráddal szembeni oldalán koncentrációs táborba gyűjtötték. 1942. április 11-én először érkezett kérés Himmlerhez gázkocsira, mely március elejére megérkezett. Száz nőt és gyermeket kényszerítették egyszerre a teherautóba a halálos utazásra. Áthaladt Belgrádon, miközben az áldozatok kiabálás közepette kilehelték lelküket a várostól kb. 15 km-re fekvő Avalába tartó út során. A teherautó két hónapon át naponta többször is megtette az utat (a vasárnapot és ünnepnapokat leszámítva). Május 10-ére elvégezte feladatát, 2700 személyt ölt meg. Jugoszlávia zsidó lakossága 1939-ben még 75 000 főt számlált, ez 1945-re mintegy 12 000-re csökkent. Ráadá-

sul ismeretlen számú, Jugoszláviába menekült zsidóra bukkantak, és végeztek velük.[5]

Görögországban szinte még el sem hallgattak a fegyverek, amikor a német biztonsági rendőrség megkezdte a „körözési könyvben" felsorolt vezető személyek üldözését. A görögök sosem feledhették a mindenfelé elkövetett kegyetlenségeket és a kezdeti éhínséget. Jugoszláviához hasonlóan az ellenállást kommunisták vezették, a lakosság jelentős támogatását élvezve.

A görögországi zsidók addig voltak veszélyben, mígnem 1941 júniusában az olaszok megkapták a szárazföld és a szigetek legnagyobb része feletti igazgatást. A Szaloniki ősi városa körüli stratégiai jelentőségű területet azonban a német erők szállták meg. A teljes borzalom a következő év július 8-án vette kezdetét, amikor a Wehrmacht (nem az SS) parancsnoka elrendelte a 18 és 45 év közötti zsidó férfiak munkára való regisztrálását. Három nappal később a hosszú sorokban jelentkezésre váró ezreket megtámadták, és oly módon megalázták, mely számtalan, nem antiszemita görögöt elborzasztott.

Eichmann elvesztette türelmét a szövetséges olaszok együttműködésének hiánya miatt, és végül 1943 januárjában Szalonikibe küldte Rolf Günthert. Hamarosan egy másik bizalmas specialista, Dieter Wisliceny követte, mégpedig a város 50 000 zsidója deportálásának megbízásával. A szállítás március 15-én kezdődött, és folyamatosan zajlott. Noha a zsidó tulajdon is megszerezhetővé vált az európai deportálások során, a hangsúly a tömeggyilkosság megszervezésén volt. Szalonikiben elszaporodott a „vad", szervezetlen fosztogatás, ahogy a németek önállóan kiszolgálták magukat, és teherautónyi zsákmányt küldtek haza.

A művelet gazdasági oldalát azonban olyan ügyetlenül végezték, hogy a mintegy kétezer, zsidók tulajdonában álló üzletből, gyárból és irodából csak 600-at leltároztak. Az elkobzás gyakran olyan szervezetlenül zajlott, hogy sok minden elpusztult a művelet során. Nem rendezett kisajátítás zajlott, melynek során a vagyon a német kincstárba áramlott volna, hanem őrült zsákmányszerzés. A németek jutalomként a besúgóknak juttatták az üzleteket. Rengetegen voltak érintettek a műveletben, a némettől kezdve a görögökön és bolgárokon át másokig.

A művelet pazarló jellegét – legalábbis a német kincstár szemszögéből – jól láttatja az, ami a zsidók házaival történt. Ezeket nem használták fel, pedig Szalonikiben súlyos ingatlanhiány uralkodott. A görög hatóságok arra panaszkodtak, hogy a zsidók eltávolítása sem segített, mivel fosztogatók törtek be a lakásokba, darabokra szaggatták a tetőt és a falakat, vagy a pincében ástak, rejtett pénzt vagy ékszert keresve. A lakások többségét lakhatatlanná tették.[6]

A háború végére az 1939-ben Görögországban élt 70-80 ezer zsidó közül 10 ezernél is kevesebb maradt meg.[7]

SZTÁLIN BIZONYTALANSÁGA ÉS A „PROVOKÁCIÓ" KERÜLÉSE

Sztálin 1941. április 6-án paktumot kötött Jugoszláviával, ami azonban nem tartotta vissza Hitlert. Sztálin egyik cimborájának kellett két nappal később tájékoztatnia a jugoszláv követet, hogy Moszkva nem tudja magát tartani az egyezményhez. Sztálin bizalmas körben és nyilvánosan egyaránt megalkuvási politikát folytatott, még ha pontosan tudta is, mit tesznek a nácik a meghódított területeken.

A hadsereg erősítésével foglalkozott. A Vörös Hadseregnek tartalékosokat kellett behívnia a Lengyelország, a balti államok és főképp a Finnország elleni háborúra. Német katonai tanulmányok feltárták a nyilvánvaló gyengeségeket, de azt is megállapították, hogy a Vörös Hadsereg reformokat foganatosított a problémák megoldására.[8]

Sztálin magán kívül mindenkit hibáztatott a finn kudarcért. 1940. május 6-án Kliment Vorosilov védelmi népbiztost Szemjon Tyimosenkóval cserélte le. Elbocsátotta Borisz Saposnyikov vezérkari főnököt is, mást nevezett ki helyére, akit aztán szintén kirúgott. December 24-én végül a posztot a 45 éves Georgij Zsukov tábornok kapta, az az ember, aki később nagy szovjet hőssé emelkedett.

A finnországi háború feltárta, hogy a Vörös Hadsereg nem olyan erős, mint papíron, a Wehrmachttal való összehasonlítása pedig egyenesen istenkáromlás lenne. Hitler oly könnyedén végigsöpört Nyugat-Európán, hogy a szovjet vezetők megrémültek. Sztálin rendkívül ideges lett, amikor tudomást szerzett a jelentésekről. Dagályosan megkérdezte Molotovot, Hruscsovot, Beriját és a hír érkezésekor nála tartózkodó vezetőket, hogy „egyáltalán, tudnak majd valami ellenállást kifejteni?"

Hruscsov, aki megismertetett minket e gyászos megjegyzéssel, így emlékszik arra, amit a szovjet vezetők éreztek abban a pillanatban:

Németország, Olaszország és Japán félelmetes országok, és ellenünk szövetkeztek. A Szovjetunió a történelem legszorongatóbb és leghalálosabb fenyegetésével állt szemben. Úgy éreztük, hogy egymagunk állunk szemben e fenyegetéssel. Amerika túl messze volt ahhoz, hogy segítsen, ráadásul akkor még nem tudtuk, hogyan reagál Amerika a Szovjetunió megtámadására. Anglia egy hajszálon függött. Senki sem tudta, hogy Anglia képes lesz-e kitartani, ha Hitler inváziót kísér meg a La Manche csatornán át... Pontosan tudtuk, hogy mi vagyunk a következő ország, mely ellen Hitler a hadseregét fordítja.[9]

1940 során a Kreml az elkerülhetetlenre készült, Sztálin azonban ingadozott. Egyszer elégedett volt, úgy érezte, minden lehetőt megtesznek, másszor felismerte, hogy még messze vannak.

Kitűnően példázza ezt egy 1940. november 7-i esemény, amikor a kommunista elit összegyűlt a bolsevik forradalom ünneplésére. Az előkelő vendégek túl sok pohárköszöntőt mondtak, és a 17.30-kor kezdődött vacsora 21.00-ig tartott. A vendégek már épp távozni készültek, amikor Sztálin pohárral a kezében közölte, hogy szólni kíván. Amit mondott, bizonyára mindenkinek kedvét szegte:

A történelem elkényeztetett minket. Számos sikert arattunk, viszonylag könnyen. Ez sokunkat önelégültséggel töltött el, veszélyes önelégültséggel... Számos tiszteletre méltó, bátor emberünk van, aki azonban elfelejti, hogy a bátorság korántsem elegendő: tudni is kell valamit, képességekre is szükség van: „Élj, és tanulj!" Az embernek folyamatosan tanulnia kell, és két-három évente újra kell tanulnia a dolgokat. Itt azonban senki sem szeret tanulni. Az emberek nem tanulták meg a finnországi háború, az európai háború leckéjét... Nem vagyunk felkészülve a Németország és Anglia közöttihez hasonló légi háborúra. Kiderült, hogy repülőgépeink mindösszesze harmincöt percig képesek levegőben maradni, míg a német és angol gépek több órán át! Ha a jövőben fegyveres erőnk, szállításunk stb. nem lesz egyenrangú ellenségeinkével (márpedig azok az ellenségek mind kapitalista államok, és azok is, akik úgy tesznek, mintha a barátaink lennének!), akkor legyőznek minket. Csak egyenlő tárgyi erők mellett győzedelmeskedhetünk, mivel támogat minket a nép, a nép velünk van...

Nézzenek rám! Képes vagyok tanulni, olvasni, követni a hétköznapi dolgokat – maguk miért nem tudják ugyanezt megtenni? Maguk nem szeretnek tanulni, örülnek, hogy elvannak a mostani módon, önelégülten. Eltékozolják Lenin örökségét!

E feddés után csend lett úrrá a teremben, egyesek arcán könny csordult le. A Komintern feje, Georgij Dimitrov, aki naplójában mindezt feljegyezte, azt is leírta, hogy sosem látta vagy hallotta Sztálint „olyannak, amilyen aznap este volt – emlékezetesnek".[10]

Sztálin szokás szerint mindenki mást vádolt e hibák miatt. Alárendeltjei hibáznak, nem dolgoznak elég keményen. Valójában leginkább őt magát lehetett volna hibáztatni, mert büszkélkedésével ellentétben nem olyan egyértelmű, hogy az emberek a rezsim mögött álltak volna.

A Finnországgal vívott téli háború egyik legfőbb hatása Dmitrij Volkogonov orosz történész és a Vörös Hadsereg hivatásos tisztje szerint az volt, hogy Sztálint „bizonytalanság fogta el", és attól a pillanattól meggyőződésévé vált, hogy ha Hitlert nem provokálja, nem támad.[11] Noha Sztálin változásokat eszközölt és növelte a hadsereg létszámát, abbéli elszántsága, hogy elkerüli az olyan cselekedetet, melyet Hitler „provokációnak" értelmezhet, kitartott egészen a német támadásig, sőt azután is.

1940 közepétől engedte, hogy a Luftwaffe zavartalanul felderítő repüléseket hajtson végre a Szovjetunió felett. Berija arra utasította az NKVD határegységeit, hogy ne lőjenek a német gépekre, hanem készítsenek róluk jelentést. A szovjet légtér megsértése rutinszerűvé vált, és megfelelően dokumentálták, de Sztálin lényegében figyelmen kívül hagyta az információkat.[12] Ha a szovjetek meg is akarták volna szüntetni a kémrepüléseket, az a szovjet haditechnika számára nagy nehézségeket okozott volna.[13]

Tettek néhány lépést az ország védelme érdekében. Kiterjesztették a sorozást, és egy 1940. májusi új törvény értelmében a szolgálatot kettőről három évre emelték. Bátorították a nőket is a jelentkezésre, de viszonylag kevesen tették meg. A tartalékosokat már 1939 augusztusában behívták, és a hadsereg 1940 júliusára 3,4 millió főre duzzadt. További 800 000 tartalékost hívtak be 1941 májusában. Így is azonban a német invázió előestéjén sok frontvonali hadosztály csak félig volt feltöltve.

A hadsereg növelése, különösen az idősebb tartalékosok behívásával, nem mindig ment jól. Sokuk rossz néven vette a kormány intézkedéseit (pl. a kollektivizálást), és a tömeges dezertálások és a fegyelmi gondok 1940-ben új fegyelmi szabályok megalkotását ihlették. 1939-ben különböző bűncselekményekért 112 tisztet és katonát végeztek ki, a katonai bíróságok

2283 katonát ítéltek szabadságvesztésre. 1940-ben 528 tisztet és katonát végeztek ki, a bebörtönzöttek száma pedig 12 000-re ugrott, melyből 7733 ötéves vagy hosszabb büntetést kapott. Az, hogy e terrormódszerek alkalmazásával tartották a seregben a katonákat, tovább rombolta a Vörös Hadsereg harckészültségét. A tiszti állomány elégtelen létszámú, és más európai hadseregekkel összevetve fiatal és tapasztalatlan volt.[14]

A legsúlyosabb problémát a zászlóaljak és századok szintjén jelentette a képzett tisztek hiánya. Tovább súlyosbította a helyzetet, hogy megkésett a hadsereg modernebb fegyverekkel, többek között tankokkal való felszerelése, és e folyamat 1941 közepére még nem fejeződött be. Gyakran egy egységen belül is keveredett a régi és az új fegyver, ami zavart és szakszerűtlenséget okozott. Még az olyan alapvető tárgyakból, mint a cipő és a ruházat is, hiány mutatkozott.

Sztálin 1939-ben és 1940-ben az új hódításokkal távolabb, nyugatra helyezte át a Szovjetunió határát. A szovjetek azt választották, hogy hátrahagyják a már rendelkezésre álló, jobban erődített pozíciókat, és nyugatabbra tolják védelmi vonalukat. Az új területeken a Szovjetunió által nemrég bekebelezett, ellenséges helyi lakosság élt. Mindez oda vezetett, hogy a Vörös Hadseregnek nem jutott kellő idő hatékony vonalak kialakítására, és nem állt készen a német támadásra. A szovjetek nem rendelkeztek háborúra vagy mozgósításra vonatkozó műveleti tervekkel. A Szovjetunió 1941-ben még az 1939-esnél is kevésbé volt felkészülve a német támadásra.[15]

Sztálin bízott abban a kommunista teóriában, hogy a nemzetiszocializmus a monopolkapitalizmus eszköze, mely piacokat, nyersanyagot és befektetési lehetőséget igyekszik szerezni. E nézőpontból Németországnak értelmetlen volna támadnia, ha a Szovjetunió megad mindent, amit csak kér. Az elmélet egyenes következménye az a megállapítás volt, hogy az imperialisták egymás ellen mennek háborúba, és Sztálin makacsul hitte, hogy a Szovjetuniónak csak meg kell várnia, hogy a nyugati kapitalista hatalmak kimerítsék egymást a háborúban, miközben ő „nevető harmadikként" szemléli a küzdelmet. Ha pedig a háborúzó felek a végüket járják, akkor kihasználja helyzetét. Ez az elmélet nem segítette a felkészülést arra a támadásra, melyet Sztálin teljességgel irracionálisnak tartott.

1941. május 5-én új hangot ütött meg, amikor szokatlanul nyílt beszédet mondott végzős katonanövendékeknek a Kremlben, egy ünnepi összejövetel során. Megismételte azt, amit korábban a Finnországgal vívott téli háborúból levont következtetésként mondott a szovjet fegyverzet alacsony minőségéről. Ezúttal párhuzamot vont Németországgal, és kijelentette, hogy a háború csaknem elkerülhetetlen. Összefoglalva, hogy miért vannak ellenfeleik előnyben, kijelentette, hogy kreatívan keresték az újabb módokat a versailles-i szerződésből való menekülésre, Nagy-Britannia és Franciaország kárára. „Leninnek igaza volt, amikor megállapította, hogy a pártok és az országok zavarból és sikerből születnek."

Legyőzhetetlen-e Németország? – kérdezte Sztálin szónokian. Természetesen nem:

> Németország a „szabadulás Versailles-tól" jelszóval kezdte a háborút. Ezt támogatták a versailles-i rendszer miatt szenvedő emberek. Németország azonban most mások meghódításának és alattvalóvá tételének zászlaja, a hegemónia zászlaja alatt háborúzik. Ez nagy hátrányt jelent a német hadsereg számára. Nemcsak hogy elveszti az egykor számos országtól és embertől élvezett szimpátiát, de az elfoglalt sok országgal ellenségekre tesz szert. Egy hadsereg, melynek harcolnia kell, miközben tartania kell az ellenséges területet és az eltiport tömeget, hátul pedig súlyos veszélynek teszi ki magát. Ez a német hadsereg másik hátránya.
>
> Ráadásul a német vezetők már kezdenek megszédülni. Azt hiszik, bármire képesek, hogy hadseregük elég erős, és értelmetlen tovább fejleszteni. Mindez azt mutatja, hogy a német hadsereg nem legyőzhetetlen.[16]

A németek sok meghódított embert távolítottak el maguktól, ami azonban a Szovjetunióra is igaz. Sztálin nem akart az új köztársaságokban „ellenséges" erőket, ezért brutális eszközökhöz folyamodott. Ahogy láttuk, találkozott Berijával, és utasítást adott neki a potenciális bajkeverők teljes körű deportálására.

1941 májusában a Vörös Hadsereg nekilátott egy Németország elleni támadás tervezésének. A történészek vehemensen vitáznak e tervek jelentőségéről és Sztálin akkori motivációjáról.

Egyesek odáig merészkednek, hogy azt állítják, Hitler „megelőző háborút" indított, amikor megismerte Sztálin szándékait. Hitlert azonban saját motívumai mozgatták, melyeket már rég kinyilvánított. Ami magát Sztálint illeti, nem volt megvalósítható a támadó háború, mivel a kapitalista országok még nem merültek ki. Sőt, csak most jöttek lendületbe. Tartott tőle, hogy ha nyugatra indulna, valóra válna legfőbb félelme: a

kapitalista országok félretennék az egymás közti ellentéteket, és megtámadnák a Szovjetuniót. Sztálin habozó magatartására a legvalószínűbb magyarázatot az a hiú remény szolgáltatja, hogy mód van a Németországgal való elkerülhetetlen háború késleltetésére és kedvezőbb körülmények közti megvívására.[17]

A támadás tervezése helyett a Szovjetunió hatalmas forrásokat fektetett a nemrég meghódított területeken védelmi pozíciói kiépítésébe. A nemrégiben megnyílt orosz levéltárakban végzett kutatások nem tártak fel meggyőző bizonyítékot arra vonatkozóan, hogy Sztálin támadni akart volna. Nincs meggyőző bizonyíték arra, hogy előkészületek történtek volna a Vörös Hadsereg ilyesfajta kiképzésére és bevetésére.[18] Tény, hogy Sztálin nem zárta ki teljességgel Németország megtámadásának lehetőségét, de csak Berlin megingása esetére. Terveket készíttetett Zsukovval és Tyimosenkóval erre felkészülve. 1941 első felében, amikor Hitler mindent elsöpört az útjából, a Kremlben továbbra is a „diplomáciai és gazdasági megbékélés" elérése élvezett elsőbbséget.[19]

FIGYELMEZTETÉS A KÖZELGŐ TÁMADÁSRA

A szovjet kémek világméretű hálózatától érkező jelentések küszöbönálló támadásra figyelmeztettek. A berlini szovjet nagykövetség hasonló benyomást szerzett. Az egyik ottani alkalmazott Hitler kedvenc fényképészének, Heinrich Hoffmann-nak a stúdiója mellett elhaladva arra lett figyelmes, hogy a kirakatban másfajta térképek szerepelnek. 1940 tavaszán Hollandia, Belgium, Dánia és Franciaország volt látható, 1941 elején Jugoszláviáról és Görögországról jelentek meg újak. Május végén a térképek a Szovjetuniót ábrázolták. A szovjet nagykövetségen dolgozó Valentyin Berezskov megjegyezte, olyan, mintha Hoffmann tudat alatt jelezte volna a berlinieknek: „Most a Szovjetunión a sor."[20]

A berlini szovjet nagykövet az információt letompította, mivel tudta, hogy Sztálin nem akar rossz híreket hallani. A jelentésében szereplő következtetés azonban egyértelműen az volt, hogy támadás közeleg. Ezzel az információval Sztálin a legkevésbé sem törődött, és a két ország közötti ügyek szokásos mederben folytak tovább.

Nem volt hajlandó komolyan venni saját kémeit. Helyette megkérdőjelezte megbízhatóságukat és motivációjukat. Tizenegy nappal azután, hogy Hitler 1940 végén aláírta a Barbarossa-tervre vonatkozó 21. sz. direktívát, a szovjet kémek már figyelmeztették Sztálint a tervezett támadásra. Ő azonban figyelmen kívül hagyta a hallottakat, és Molotovhoz és másokhoz hasonlóan gyanakvás mardosta, és az a vágyálom hajtotta, hogy a hírek nem igazak. Ahogy az egyik hozzá legközelebbi vezető megjegyezte, Sztálin viselkedése egyre „fékevesztettebb" lett, ahogy egyre erőteljesebbé váltak a figyelmeztetések.[21]

Winston Churchill 1941 áprilisában szimatolta meg a német támadás közeledtét, és úgy határozott, levelet ír Sztálinnak. Churchill később hangoztatta annak fontosságát, hogy továbbította az információt, az azonban csak jelentős késéssel érkezett meg Moszkvába. Végül április 21-én továbbították az igencsak rejtélyes üzenetet, melynek forrásaként „egy megbízható ügynököt" tüntettek fel. Valójában titkos náci rádióüzenetekből gyűjtötte a híreket a kódtörő ULTRA gép.[22] Ha a britek többet mondtak volna, képességük híre eljuthatott volna a németekhez. Churchill üzenete valójában nem határozta meg, hogy mikor érkezik a csapás, és nem volt olyan „nyilvánvaló", mint ahogy általában gondolják. Sztálin a rövid üzenetet úgy értelmezte, mint egy újabb manipulációs kísérletet a britek részéről, hogy háborúba kergessék Hitlerrel. Később megkérdezte Churchillt, hogy a britek miért nem tájékoztatták őt előre a német támadásról.

Az amerikai hírszerzés legalább annyit, ha nem többet tudott arról, ami közeleg, ám az USA moszkvai nagykövete, Laurence Steinhardt azt tanácsolta Cordell Hunt külügyminiszternek, hogy ne továbbítsák az információt, mivel azt célszerűtlennek találta. Szerinte a szovjetek nagy valószínűséggel „sem őszintének, sem függetlennek" nem ítélnék.

Sztálin továbbra is azon aggódott, hogy háborúba „provokálják" Németországgal. Másrészről az is nyugtalanította, hogy a britek megpróbálhatnak különbékét kötni Hitlerrel, és a Szovjetunió ellen fordulnak. Mire Churchill üzenete megérkezett, éppen a szándékolttal ellentétes hatást váltott ki, hiszen a britek aljas szándékairól győzte meg Sztálint. „Nézze csak meg! – mondta Zsukovnak. – Minket a németekkel fenyegetnek, a németeket a szovjetekkel, és kijátszanak minket egymás ellen. Szövevényes politikai játszma."[23] Sztálin azt hitte, átlát mindezen, pedig csak nagyképű volt. A szovjet nép nagy árat fizetett e téves ítéletért.

Június 9-én Tyimosenko és Zsukov megmutatták Sztálinnak az egyik legmegbízhatóbb szovjet kém, Richard Sorge jelentését, aki közölte a készülő invázió pontos időpontját. Sztálin pocskondiázta Sorge jellemét,

és eléjük dobta a jelentést. A szovjet katonai vezetők akkor sem jártak nagyobb szerencsével, amikor június 18-án azért könyörögtek Sztálinnak, hogy rendeljen el az országban teljes készültséget. Ismét elutasította őket, félresöpörve Tyimosenko fokozódó német felderítő repülésekről és csapatmozgásokról szóló figyelmeztetését.

Sztálin pszichológiai beállítottsága miatt a nagy jelentőségű pillanatokban túl óvatossá, már-már gyávává vált. A beérkező információkból arra kellett volna következtetnie, hogy közeleg az igazság pillanata.[24]

SZTÁLIN TOVÁBB TÉTOVÁZIK

Sztálinnak a háború lehetőségéhez való hozzáállását egyre sajátosabbá tette, hogy több mint egy évtizede hangoztatta – ahogyan előtte Lenin is –, hogy elkerülhetetlen a Nyugattal való konfliktus. Mégsem tudta elképzelni, hogy Hitler tényleg megtámadja, és kapaszkodott azon elgondolásba, hogy semmivel sem szabad felbőszíteni. A támadás előtti napon a Tyimosenkóval és Zsukovval folytatott megbeszéléseken kinevette őket, amiért annyira aggódnak a határ menti nyilvánvaló német aktivitás miatt, és elhagyta a termet. Még visszadugta a fejét egy újabb szidalom erejéig: „Ha valaki az engedélyem nélkül katonákat mozgósít a határ mentén és provokálja a németeket, akkor fejek fognak hullani. Ezt jól jegyezzétek meg!" – förmedt Tyimosenkóékra.[25]

Egy 1929 óta a német rendőrségnél tevékenykedő, később még a Birodalmi Biztonsági Főhivatal kémelhárítási részlegébe is bekerült, bizonyított szovjet kém, Wilhelm Lehmann június 19-én jelentette, hogy a támadás június 22-én hajnali 3 órakor indul meg. A hír személyesen Berija elé került. Noha Lehmann évtizedek óta hű és megbízható ügynökként tevékenykedett, Berija „hamisnak és provokatívnak" bélyegezte az információt. Még csak el sem mondta Sztálinnak, félve a diktátor haragjától.[26]

Molotov visszaemlékezése szerint a szovjet vezetők rettegtek attól, hogy rossz lépést tesznek: „Úgy vélem, pszichológiailag lehetetlenség volt felkészülnünk a háborúra. Úgy éreztük, hogy még nem állunk készen, így aztán természetes módon túlzásba estünk. Személy szerint semmi rosszat nem látok ebben. A háború késleltetése érdekében mindent elkövettünk, azért, hogy ne szolgáltassunk indokot a németeknek a háború megindítására." Úgy vélte, a szovjeteknek még két évre van szükségük a felkészülésre. A vele évtizedekkel a háború után interjút készítők nyomására vonakodva bevallotta, hogy Hitler meglepte őket, és közbevetőleg elmondta, hogy a szovjet vezetés hosszú távú elképzelésekkel bírt a kommunizmus elterjesztésére vonatkozóan, és nem akart elhamarkodottan cselekedni: „Biztos vagyok benne, hogy most is érkeznek hírszerzési jelentések, és valahol most is kezdődhet valami. Ilyen a hírszerzés természete. Ennek semmi köze a marxizmus–leninizmushoz. Ideológiánk az offenzív műveleteket támogatja, amikor lehetséges. Egyébként várunk."[27]

Amikor Sztálin közölte, hogy a Szovjetunió nem fog néhány „diadalittas német tábornok" vagy akárki más akciója miatt háborúba keveredni, a Vörös Hadsereg kezét-lábát törte igyekezetében, hogy ne mondjon neki ellent. Amikor a balti és kijevi különleges katonai körzet parancsnokai önállóan lépéseket tettek katonáik készültségének fokozása érdekében, mivel a közeledő háborút nem lehetett figyelmen kívül hagyni, utasításaikat a Vörös Hadsereg vezérkara felülbírálta. Még az elsötétítéseket és a legkisebb légvédelmi intézkedéseket is szigorúan tiltották. A szovjet repülőket szépen, az álcázásukra tett legkisebb erőfeszítés nélkül felsorakoztatták a kifutópályák mentén. Amikor a Vörös Hadsereg politikai igazgatása Sztálin véleményével összhangban a közelgő konfliktust német „provokatív szóbeszédnek" minősítette, minden parancsnok csendben maradt.[28]

Továbbra is özönlöttek az információk, melyeket Sztálin következetesen félresöpört. Végül június 21-én három német dezertőr hozott hírt a közelgő támadásról. Megesküdtek rá, hogy néhány órán belül megtörténik. Tyimosenko vette a bátorságot, és tájékoztatta Sztálint. Június 21-én Sztálin részvételével megbeszélés zajlott a Kremlben, ahol ismét elvetették a „félrevezető" információt. Azonban kétkedni kezdett, és végül Mikojan szerint nyugtalanul megállapította: „Szerintem Hitler provokálni próbál minket. Nem dönthetett a háború mellett!"[29]

A Politbüro más tagjai, valamint Tyimosenko és Zsukov végül meggyőzték Sztálint néhány óvintézkedésről. Zsukov engedélyt kapott arra, hogy közleményt adjon ki a katonai körzetek számára egy június 22–23-i támadás lehetőségéről, mely „provokatív akciókkal" kezdődhet. A Vörös Hadseregnek nem szabad válaszolnia, nehogy „súlyos következmények" keletkezzenek. Ettől függetlenül a hadseregnek „teljes harci készültségben" kell állnia. Aznap éjjel a katonai körzetek vezetői azt a feladatot kap-

ták, hogy irányítsák át a csapatokat az első védelmi vonalakba, lássanak neki a repülőgépek álcázásának, és készüljenek az elsötétítésre. A parancs, mely tükrözte Sztálin megszállottságát, miszerint nem kívánja megtenni az első lépést élete legnagyobb sakkjátszmájában, teljesen hiábavalónak bizonyult, még csak nem is jutott el minden katonához. Teljesen védtelenek maradtak.[30]

1941. június 22-én kora reggel a németek megindították a Barbarossa-hadműveletet. Voltak németek, akik megijedtek, a többiek, a közkatonákat is beleértve, azonban úgy vélték, hogy a Wehrmacht hat héten belül Moszkvában lesz.

Ez a támadás Hitler vesztét okozta, és minden tekintetben katasztrofálisnak bizonyult. Megnyitotta a 20. századi Európa társadalmi katasztrófájának utolsó és legvéresebb fejezetét. Mire a háború véget ért, minden idők legnagyobb gyilkosa lett. Politikai és pszichológiai visszhangja nem csendesült a 20. században. Olyan mélységes krízis volt, olyan példátlan számtalan borzalmával, hogy a nyugati civilizáció lényegének és jövőjének kérdését vetette fel.

NYOLCADIK RÉSZ

HITLER HÁBORÚJA A „ZSIDÓ BOLSEVIZMUS" ELLEN

27.

A MEGSEMMISÍTÉS MINT NÁCI KERESZTES HADJÁRAT

Néhány nappal azután, hogy végigrohant Nyugat-Európán és gyorsan megünnepelte a francia ősellenséggel szembeni győzelmét, Hitler már a Szovjetunió elleni inváziót fontolgatta, melynek célja „Oroszország gyökeres kiirtása" *(Vernichtung der Lebenskraft Russlands)* volt.[1]

Mindazonáltal még tépelődött, hogy vajon a britekkel próbáljon-e meg előbb leszámolni, vagy megkezdje régóta várt keleti háborúját. Ribbentrop külügyminiszter abban reménykedett, hogy a szovjetek rávehetőek a Berlinben 1940. szeptember 27-én Németország, Olaszország és Japán között létrejött háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásra. Molotov november 12–13-án érkezett, hogy ilyesfajta ügyekről tárgyaljon, de nyers modora, kellemetlen kérdései és humortalan stílusa – mely miatt már akkor hírhedten nehezen kezelhető diplomatának számított – csak felidegesítette Hitlert. A Führer közölte belső körével, hogy Molotov „elszólta magát", amikor a balkáni és finnországi szovjet érdeket hangsúlyozta. Ezek Hitler szemszögéből létfontosságú területnek számítottak, így amikor meghallotta a szovjet követelést, „megkönnyebbült", mert rögtön látta, hogy a Szovjetunióval való kapcsolat még az „érdekházas-

ság" szintjén sem maradhat. Talán reménykedett benne, hogy a kommunisták megnyerhetők a háromhatalmi egyezmény vagy egy britellenes szövetség oldalára. Talán csábítja őket a brit birodalomtól a távoli délen, főként a Perzsa-öbölben, a Közel-Keleten és Indiában szerezhető zsákmány ígérete. A megbeszélés azonban csak megerősítette Hitler mély meggyőződését, miszerint a nácizmus és kommunizmus engesztelhetetlen ellentétben áll egymással, ezért megerősítette a Szovjetunió megszállására irányuló szándékát.[2]

1940 végére „stratégiai" okai is kínálkoztak erre, mégpedig a keleti élelmiszer- és nyersanyagforrások zavartalan elérésére való sóvárgás. A legfőbb indok – mely a náci mozgalomban sokak számára jelentőséggel bírt – Hitlernek a *Lebensraum*-szerzéshez kapcsolódó régi megszállottságához kapcsolódott, ahhoz, hogy az árja faj egészsége, jóléte és terjedése szempontjából létfontosságú területet hódítson meg. Meglátása szerint a bolsevik zsidók fenyegetik e cél megvalósítását, ahogyan az országot 1918-ban romokba döntő „hátba támadás" mögött német zsidók álltak. Hitler számára most minden az abszolút főhatalom megerősítésétől függött, de különösen attól, hogy a nácik megsemmisítsék a „zsidó bolsevizmust", amelyet a világszínpadon Németország legfőbb hatalmi vetélytársának tartott.

Hitler már 1919 szeptemberében Németország legfőbb faji ellenségeként azonosította a zsidókat, és közölte, hogy „végképp el kell távolítani őket". 1920 áprilisára már őket hibáztatta a szovjet kommunisták által véghezvitt társadalmi pusztításért, és figyelmeztetett, hogy Németországnak tennie kell valamit, különben hasonló sorsra jut. Úgy vélte, a nemzet faji fennmaradása azon múlik, hogy sikerül-e kiűzni a zsidókat, és legyőzni őket, mindenekelőtt – ahogy látta – megtestesítőiket, a Szovjetunió vezetőit. A nácik nem nyugodhatnak, „míg az utolsó zsidót is el nem távolítják a német birodalomból", fogalmazott. Korai csatakiáltása úgy hangzott, hogy „szovjet csillag" vagy „horogkereszt".

E meggyőződés szolgáltatta a hajtóerőt Hitler külpolitikája számára, és uralta gondolatait, amikor katonai stratégiát dolgozott ki a szovjetek ellen. Egy 1940. december 5-én tábornokaival tartott találkozón áttekintette a keleti lépéseket, köztük Jugoszlávia és Görögország (1941 áprilisában sikeresen befejeződött) invázióját. A Szovjetunió elleni „megsemmisítő háború" szükségességét hangsúlyozta, majd elmagyarázta, mire gondol. Közölte, hogy a támadás során „kerülni kell az oroszok hátratolásának egyszerű stratégiáját. Rohammódszereket kell alkalmaznunk, mellyel áthatolunk az orosz hadseregen, és kis szigeteket képezünk, melyeket egyesével megsemmisíthetünk. Olyan kiinduló pozíciót kell felvennünk, mely lehetővé teszi a későbbi átkaroló műveleteket". Ezután következhet a hódítás.[3] December 18-án kibocsátotta a Barbarossa-hadműveletre vonatkozó utasítását, és megkezdődött a visszaszámlálás.

Egy nappal azután, hogy Hitler 1941. június 22-én útjára indította a Barbarossa-hadműveletet, közölte a németekkel, hogy a háború védekező, és a szovjetek az igazi agresszorok. „Németország nem próbálta Oroszországba vinni nemzetiszocialista ideológiáját – mondta –, a hatalom zsidó-bolsevik birtokosai Moszkvában azonban rendíthetetlenül igyekeznek – szellemi, de legfőbbképp katonai – uralmukat kiterjeszteni ránk és Európa más népeire. E rezsim tevékenységének eredménye azonban minden országban csak a káosz, a szenvedés és az éhínség."

Ekképp írta le Hitler, hogy mi történne akkor, ha a bolsevikok győzedelmeskednének, és átvennék az uralmat Németország felett. Közölte, elérkezett az idő, hogy eljárjanak „a zsidó–angolszász háborúpártiak és a bolsevik Moszkva zsidó hatalomgyakorlói ellen". Feltehetőleg igyekeznek megakadályozni „az új faji állam létrejöttét, s gyengeségbe és szenvedésbe próbálják taszítani a Birodalmat".[4]

„KOALÍCIÓS ERŐK" A KERESZTES HADJÁRATBAN

Ahogy megkezdődött a háború, a sajtó azt az utasítást kapta, hogy térjen vissza az 1939. augusztusi náci–szovjet paktum előtti szlogenhez, hangsúlyozva, hogy az ellenség a „zsidó-bolsevik szovjet kormány". Hitlernek nem sikerült megvalósítania az európai léptékű „bolsevizmus elleni keresztes hadjáratot", ugyanakkor sosem akart osztozni a dicsőségben. Olaszország tengelyhatalomként rendelkezésre bocsátott katonákat, akárcsak Románia és Magyarország, Hitler azonban nem hagyatkozott különösebben ezekre vagy bármiféle külföldi haderőre. Himmler örömmel üdvözölte a „germán" önkénteseket a Waffen-SS-ben, és az „európai keresztes hadjárat a bolsevizmus ellen" szlogent használva a „germán" nemzetek következő képviselőit gyűjtötte össze 1941 végére: 2399 dán, 1180 finn, 1571 flamand, 4814 holland, 1883 norvég és mindössze valamivel több mint 150 svéd, svájci és liechtensteini. A keresztes hadjárat 6400 német nemzetiségűt vonzott

Elzász-Lotaringiából, Luxemburgból, Romániából, Szerbiából, Szlovákiából és Magyarországról. A „nem germán", a náci faji hierarchiában alacsonyabbra tartott országok lakóit is bátorították a Wehrmachthoz való csatlakozásra, és 1941 végére összesen 24 000 francia, horvát, spanyol és vallon jelentkezett. Az önkéntesek különleges nemzetiségi jelvénnyel ellátott német egyenruhát viseltek. Az orosz emigránsokat nem engedték csatlakozni, ahogy a cseheket sem. Amikor a Hitler – és az önkéntesek – által remélt gyors győzelem nem valósult meg, kezdte elfogadni az ilyen külföldieket is a katonaság sorában.[5]

Hitler legnagyobb mulasztása azonban nem ebben rejlett. Nem tudta meggyőzni Japánt, hogy vonuljon a Szovjetunió ellen a Távol-Keleten. Ha a japánok megtámadták volna a kommunistákat, a Vörös Hadsereg jelentős erőit lekötötték volna. Helyette, ahogy látni fogjuk, a szovjet csapatok szabadon elhagyhatták országuk keleti részét, amikor Japán az USA-ra vetette magát. Hitler nem járt szerencsével akkor sem, amikor Törökországot igyekezett meggyőzni a Szovjetunió déli megtámadásáról. E két kudarc következményeként a német invázió egyetlen irányból érkezett, és amikor Moszkva 1941 végén az összeomlás szélére került, a Vörös Hadseregnek jól képzett, tankokkal és légierővel kiegészített hadosztályok tucatjai álltak rendelkezésére, amelyek addig Japánnal szemben őrizték a határt.[6]

Hitler biztosra vette, hogy az általa Romániában hatalomra segített Ion Antonescu tábornok csatlakozik. A conducator, azaz „vezér" – ahogy Antonescu magát nevezte – készen állt, hogy „teljes katonai, politikai és társadalmi erőforrásait a Führer rendelkezésére bocsássa". 1941. június 12-én Münchenben csatlakozott a náci erőfeszítéshez, melynek célja felszámolni „a szláv fenyegetést, mely évszázadok óta, időről időre erőszakosan megnyilvánult, és most egyszer és mindenkorra meg kell semmisíteni". Legalább két román hadsereget ígért az ügy érdekében.[7] Nem sokkal azután, hogy hazatért, felvázolta a zsidók kezelésére vonatkozó saját tervét: „Minden zsidót, kommunista ügynököt és szimpatizánsaikat azonosítani kell... hogy készen álljunk végrehajtani bármilyen utasítást, melyet majd megfelelő időben továbbítok." A német támadás előtt három nappal nekilátott a zsidók deportálásának.[8]

Antonescu „szent háborút" hirdetett a világ legnagyobb „ellensége, a bolsevizmus ellen". Így fogalmazott a háború kitörésének napján. A cél a Szovjetunió javára „elvesztett" területek visszaszerzése is volt. A románokban és a németekben közös volt a szlávok elleni küzdelem, a bolsevizmus gyűlölete és „az alapul szolgáló antiszemitizmus".[9] Archibald Gibson, a londoni *Times* bukaresti tudósítója úgy vélte, a románok többsége támogatja Antonescut.

A balkáni diktátor azonnal nekilátott a kommunistákkal és a zsidókkal való leszámolásnak. Mihail Sebastian Bukarestben élő zsidó író június 22-én feljegyezte naplójában, hogy Antonescu bejelentette: „Németország oldalán Románia megkezdi a Besszarábia és Bukovina felszabadításáért és a bolsevizmus kiirtásáért vívott szent háborút." Órákon belül két propagandaplakátból megsejthette, mi következik: „Az egyiken Sztálin látható véres kéznyomokkal tarkított fehér köpenyben. Szöveg: »A Vörös téri mészáros«. A második ezzel a felirattal: »Kik a bolsevizmus urai?«, egy vörös kaftánba öltözött, halántékfürtös, sábeszdeklis, szakállas zsidót ábrázol, egyik kezében sarlóval, a másikban kalapáccsal. A kabátszárnya alatt elbújva három szovjet katona. Azt mondják, hogy a plakátot rendőrök ragasztották ki."[10]

Antonescu elrendelte „minden zsidó kommunista" kivégzését, valamint „mindenkiét, akinél vörös zászlót vagy lőfegyvert találnak". Hírek szivárogtak a iaşi pogromról. Sebastian, aki Bukarestben hallott róla, „fekete, gyászos, őrült rémálomnak" nevezte.[11] A becslések szerint 10 000 zsidó halálához vezetett, ami csak egy volt az elkövetkező hasonló események sorában. Augusztusra tízszer ennyit öltek meg a kézre kerített kommunistákkal együtt.[12]

A 180 000 fős zsidó lakosságot számláló Odessza borzalmas tömeggyilkosság helyszíne lett. A románok akkor érkeztek, amikor a Vörös Hadsereg visszavonult október 16-án. A negyedik hadsereg főhadiszállását felrobbantották, katonákat és tiszteket ölve meg. Válaszul Antonescu a következő arányú megtorlást rendelte el: a robbantásban meghalt minden román vagy német tisztért kétszáz kommunistát kell kivégezni; minden katonáért pedig százat. E célból le kell tartóztatni a kommunistákat, valamint minden zsidó családból egy személyt. Szörnyű példája ez annak, hogy a „zsidó-bolsevikok" üldözése logikailag hova vezetett.[13]

Odessza „a felakasztottak városává" vált, bitófák álltak mindenütt. A vérontás megsemmisítette a zsidókat; egy háború utáni szovjet vizsgálat szerint kb. 100 000 embert gyilkoltak meg a heteken át tartó kampányban. Németek is részt vettek benne, de a piszkos munka legnagyobb részét románok végezték, akik olyan kegyetlenséget tanúsítottak, ami alkalmanként még az Einsatzgruppe D tagjait is megdöbbentette.[14]

Antonescu július 30-án egy Hitlertől érkező köszönőlevélre válaszolva azt mondta, hogy meg kívánta erősíteni elkötelezettségét „a hadjárat iránt, melyet keleten kezdtünk az orosz bolsevizmus, az európai civilizáció legfőbb ellensége ellen".[15]

Ami a romániai zsidókkal történt, azt példázza, hogy a holokauszt nemzetközi volt. Hogy hány emberéletet követelt, függött a helyi antiszemitizmus mértékétől és a Hitlerrel való kollaborációra való hajlandóságtól.

Magyarországon Horthy Miklós tengernagy, államfő alig várta, hogy katonai szövetséget köthessen Németországgal. Hitler csak másodlagos szerepet szánt Magyarországnak a Szovjetunó elleni támadásban. Nem kérte a háborús részvételt, azonban június 21-én írásban tájékoztatta a magyar kormányt a közelgő támadásról. Közölte, hogy „az egész európai civilizáció és kultúra szellemében cselekedve igyekszik visszaszorítani ezen európaiatlan befolyást", azaz a Szovjetuniót.[16] Horthy lelkesen, „a bolsevizmus elleni régi keresztes vitézként" válaszolt. Közölte, hogy „huszonkét éve várta e napot, melytől most boldog. Évszázadokkal később az emberiség hálás lesz a Führernek e tettéért. 180 millió orosz most szabadul a kétmillió bolsevik által rákényszerített igából".[17] Már a június 27-i magyar hadüzenet előtt átlépték a szovjet határt.

Hitler hálás volt, ám úgy vélte, a németek egyedül is boldogulnak. Sztójay Döme, a berlini magyar követ a következőképp foglalta össze a német hozzáállást:

> Úgy ítélem a helyzetet, hogy a németek valójában nem igényelnek különösebb katonai támogatást. Északi és déli szárnyaik, valamint nikkelük és olajuk védelmében besorozták a finneket és a románokat. Utóbbinak területi revízióval keresi a kedvét. Nem kívánnak más államokkal tárgyalni, mivel igyekeznek nem megkötni saját kezüket, ugyanakkor propagandaszempontból azt akarják, hogy a lehető legtöbb ország vegyen részt a bolsevizmus elleni hadjáratban. Akik nem vesznek benne részt, egyszer a saját bőrükön fogják azt megérezni.[18]

Hitlernek a „független Horvátország" helyettes államfőjével, Sladko Kvaternikkel 1941. április 10-én folytatott beszélgetése nemcsak a bolsevikellenes hadjárathoz való csatlakozás miatt figyelemre méltó, hanem Hitler szokatlan nyíltsága miatt, ahogy a zsidókkal való leszámolás szándékáról beszélt. Csak annyit említett, hogy valahova el lesznek küldve, és azt mondta, nem érdekli, hova.[19]

Bulgária uralkodója, III. Borisz cár tekervényes úton vezette országát, remélve, hogy elkerülheti mind a Németországgal, mind szláv testvérével és szomszédjával, a Szovjetunióval való szembekerülést. Március 1-jén a cár dühödten antiszemita miniszterelnöke a kormány támogatásával aláírta a háromhatalmi egyezményt (az eredeti aláírók: Németország, Olaszország és Japán). Bulgária azonban ellenállt a német nyomásnak, hogy csatlakozzon a Szovjetunió elleni támadáshoz, viszont a nácik nürnbergi törvényeihez hasonló antiszemita intézkedéseket foganatosított.

Bulgária valóságos politikája nem volt egyértelmű. Alkalmanként történtek atrocitások Trákiában, ahonnan lehetővé tették a zsidók deportálását is. Amikor azonban a bolgár zsidókra került a sor, nemcsak a kormány, de a nép egésze – Stefan ortodox metropolita és más egyházi vezetők bátor kiállása mellett – elutasította a zsidók deportálására vonatkozó ismételt német követeléseket. Bulgáriában az antiszemitizmusnak nem volt múltja, és noha Hitler felszólította Borisz cárt a zsidók kiadására, a bolgárok kitartottak. Így a Bulgáriában 1939-ben élő kb. 50 000 zsidó túlélte a háborút.[20]

Hitlernek nem volt ideje az önjelölt keresztes lovagokra, akik alig várták, hogy hadba szálljanak a Szovjetunió ellen. Az új francia Vichy-kormány többször igyekezett megállapodásra jutni Hitlerrel, akit azonban nem érdekelt, hogy az ország háborús szövetségese legyen. François Darlan admirális 1941. május 14-én azt írta Hitlernek, hogy a francia létesítmények és bázisok használatánál többet kíván felajánlani Németországnak. Csatlakozni szándékozott hozzá „a két ország boldogabb jövője felé vezető első lépés" megtételében és az „európai együttműködés" kialakításában. A Vichy-kormány éppoly kommunistaellenes volt, mint a nácik, és legalábbis a nem francia állampolgárságú zsidók vonatkozásában csaknem ugyanolyan antiszemitának mutatkozott.[21]

Július 6-án a németek közölték, hogy Philippe Pétain elnök áldásával hajlandóak francia önkénteseket fogadni a különböző jobboldali csoportosulásokból. A németek csak 15 000 fő csatlakozását engedélyezték, a franciák azonban kétszer ekkora számban reménykedtek.[22] Hitlert feldühítette egy vichyi újságcikk, mely szerint „a Szovjetunió elleni háború Európa háborúja, melyet ezért Európának mint egésznek kell megvívnia".

A Führer a Reich legfőbb vezetőinek épp az ellenkezőjét mondta, vagyis hogy a keleti hódítás kizárólag Németország ügye.[23]

Egy másik vichyi vezető, Pierre Laval 1942. június 19-én közölte Albert Speerrel, hogy Németországgal való „tartós megállapodásban" reménykedik. Franciaország „hathatós gazdasági segítséget" és katonai szövetséget kínált „a keleten folyó hősi harchoz". Laval céltudatos volt antibolsevizmusában. Pétain támogatását élvezve november 11-én Hitlerhez látogatott, hogy ismét megkísérelje a „teljes szövetség" megkötését, Hitler azonban elutasította. A Führer olyan katonákat keresett, akik megfelelnek homályos faji-biológiai tesztjén, márpedig a legyőzött franciák elbuktak.[24]

E hozzáállás is érzékelteti, hogy Hitler számításaiban mekkora jelentősége volt az ideológiának. Azt is megmagyarázza, hogy miért nem jöhetett létre egy széles körű európai keresztes hadjárat. Hitler szabad kezet követelt keleten; arrogáns és magabiztos volt, és nem bízott a „nem germánokban".[25]

Vichy ennek ellenére együttműködött, amikor zsidóellenes intézkedésekre került sor. A 350 000 franciaországi zsidó közül mintegy 77 000-et deportáltak, akik kétharmada menekült volt. Egy beszámoló szerint „a közvélemény 1940 nyarán zsidóellenes intézkedéseket követelt". A francia kormány gyorsan cselekedett a külföldi zsidók vonatkozásában, a francia állampolgár zsidók esetén azonban már lassabban járt el.[26]

A „ZSIDÓ BOLSEVIZMUS" ELLENI TÁMADÁSRA VONATKOZÓ PARANCSOK ÉS TERVEK

Hitlernek a Szovjetunió elleni támadásra vonatkozó utasítása a Vörös Hadsereg elpusztítását célozta, a „végső cél" azonban az volt, hogy „fedezék jöjjön létre az ázsiai Oroszországgal" szemben annak keletre történő visszaszorítása révén. Szükség esetén a német légierő megsemmisíti „Oroszország utolsó megmaradt uráli ipari területét".[27]

Bár Hitler 1941 januárjában még azt mondta, hogy a Vörös Hadsereg „fejetlen agyagkolosszus", nem hagyhatta figyelmen kívül a helyzet változásának lehetőségét. Nem szabad alábecsülni az oroszokat, figyelmeztetett. A távolság nagy, de okfejtése szerint nem nagyobb, mint amennyit Németország már megtett. Meggyőződése szerint az inváziót a lehető leghamarabb el kell indítani. A legjobb fegyvereket és a legbrutálisabb módszereket kell alkalmazni a Vörös Hadsereg „megsemmisítésére", a legfontosabb ipari területek megszerzésére és a maradék elpusztítására. A jelentős olajmezőkkel rendelkező Bakut is be kell venni. A meghódított területet nem kell az anyaországba integrálni, elegendő kizsákmányolni. A keleti győzelem megtámadhatatlanná teszi Németországot, és képessé arra, hogy egyszer az egész világot megszerezze.[28]

1941. március 3-án Hitler a Wehrmacht hadműveleti főnökével, Alfred Jodl tábornokkal folytatott megbeszélést egy tervjavaslatról. Közölte, hogy a „zsidó bolsevizmus" elleni háború nem közönséges háború lesz:

> A küszöbönálló hadjárat több egyszerű összecsapásnál: két ideológia harca. A háború befejezéséhez a tér hatalmas méretét figyelembe véve nem elegendő legyőzni az ellenséges haderőt. Az egész területet saját kormányzattal rendelkező államokra kell osztani, melyekkel aztán békét köthetünk. Minden nagyobb arányú forradalom olyan helyzetet teremt, ami már nem törölhető ki… A zsidó-bolsevik értelmiséget, a mostanáig „elnyomókat" likvidálni kell. A korábbi burzsoá-arisztokrata értelmiséget, amennyire még létezik a bevándorlók körében, szintén meg kell semmisíteni. Az orosz nép elutasítja őket, és mindent számba véve németellenesek… Minden körülmények között gondoskodnunk kell arról, hogy a bolsevik Oroszország helyét ne vehesse át egy nemzeti Oroszország, mivel a történelem bizonyítja, hogy végső soron az is németellenes lenne.
>
> Az a feladatunk, hogy a lehető leghamarabb és a legkisebb haderő révén nekünk alárendelt szocialista államszervezeteket hozzunk létre. E feladatok összetettsége miatt nem várható el, hogy a hadsereg hajtsa végre őket.[29]

Jodl összehívta stábját a Hitler által kért változtatások elvégzésére. A meghódított területek katonai igazgatásának minimálisnak kell lennie, a legfőbb feladat a Reichskommissarokra hárul. Himmlerrel meg kellett beszélni, hogy be kell-e vetni az SS-t a hadszíntéren. Jodl úgy vélte, érdemes az SS-nek adni a feladatot, mivel „minden bolsevik vezetőt és népbiztost ártalmatlanná kell tenni".[30]

Hitler nézete jelent meg az 1941. március 13-án az OKW által a Barbarossához kiadott direktívákban. Ezek meghatározták, hogy Himmler „a Führer utasítására különleges feladatokat" kap a „két szemben álló politikai rendszer végső küzdelmében". E feladatok vonatkozásában Himmler „önállóan cselekszik, és önállóan felelős".[31]

Hitler március 17-én emlékeztette Eduard Wagner tábornok főszállásmestert és az SS-t képviselő Reinhard Heydrich birodalmi biztonsági főnököt, hogy a Szovjetunió feldarabolását tervezi. Wagner megállapodott Heydrichhel, pedig a hadseregben köztudomású volt, mit tettek az SS-egységek Lengyelország 1939-es megszállása során. Wagner március 26-án utasításokat bocsátott ki, melyekben megállapította, hogy a titkosrendőrség és az SD különleges feladatot kap, „saját felelősségére cselekszik", és felhatalmazást kap „végrehajtási döntések" hozatalára a civil lakosság vonatkozásában. E parancs utat nyitott az SS és a Wehrmacht együttműködése előtt a kommunistákkal és zsidókkal való elbánás terén is.[32]

Hitler úgy vélte, a beloruszok „tárt karokkal" fogadják Németországot, ami azonban Ukrajnát és a doni kozákokat illeti, már nem volt ilyen magabiztos. Finnország megkapja Észak-Oroszország bizonyos részeit, Németország pedig megszerzi a balti államokat. Különös kegyetlenséggel tervezett eljárni az ottani uralkodó elittel szemben.

Sztálin befolyásától elszigetelt köztársaságokat kell kialakítanunk. A Sztálin által létrehozott értelmiséget meg kell semmisíteni *[vernichtet werden]*. Az Orosz Birodalom [Szovjetunió] hatalmi apparátusát el kell pusztítani. Nagy-Oroszországban a legkönyörtelenebb erőt kell alkalmaznunk. Az oroszokat összetartó ideológiai kötelék még nem erős, és a nemzet összeomlik, ha funkcionáriusai elpusztulnak. A Kaukázust végül Törökország kapja, előtte azonban kizsákmányoljuk.[33]

A Wehrmacht vezérkara nem tiltakozott ezen ideológiai célok miatt. Sőt, Brauchitsch hadseregtábornok Zossenben március 27-én azt közölte a parancsnokokkal, „a katonáknak meg kell érteniük, hogy e küzdelmet egy faj vívja a másik ellen, melynek során megfelelő keménységgel kell eljárni".[34]

Március 30-án Hitler két és fél órán át beszélt tábornokaihoz. Azt a vitatható stratégiai elképzelést hajtogatta, hogy ha elbánnak Oroszországgal, akkor szertefoszlanak a brit remények. Rátért a nácizmus és kommunizmus közti konfliktusra. Halder tábornok leírta a mondottakat, érezve, hogy nagy fontossággal bírnak az elkövetkező háború megértésében:

Két ideológia összecsapása: A bolsevizmusnak mint aszociális bűnözésnek a megsemmisítő leleplezése. A kommunizmus hatalmas veszélyt jelent a jövőnkre. El kell felejtenünk a katonák közti bajtársiasságot. A kommunista nem bajtárs, sem a csata előtt, sem a csata után. Megsemmisítési háborúról van szó. Ha ezt nem értjük meg, legyőzhetjük ugyan az ellenséget, de harminc év múlva ismét harcolnunk kell a kommunista ellenséggel. Nem azért háborúzunk, hogy megkíméljük az ellenséget.

Oroszország jövőbeli politikai képe: Észak-Oroszország Finnországé lesz. Protektorátusok [Németországé]: balti államok, Ukrajna, Belorusszia.

Háború Oroszország ellen: A bolsevik népbiztosok és a kommunista értelmiségiek kiirtása. Az új államnak szocialistának kell lennie, de nem rendelkezhet saját értelmiségi osztályokkal. Meg kell akadályoznunk az új értelmiségi osztály létrejöttét. Kizárólag primitív szocialista értelmiségre van szükség. Küzdenünk kell a bomlasztás mérge ellen. Itt nincs dolguk a hadbíróságoknak. A parancsnokoknak tisztában kell lenniük azzal, hogy mi forog kockán, és vezetőként kell viselkedniük a küzdelemben. A katonáknak ugyanazzal a módszerrel kell visszacsapniuk, mint amilyennel megtámadták őket. A népbiztosok és a GPU [szovjet titkosrendőrség] emberei bűnözők, és ennek megfelelően kell bánni velük. Ez azonban nem jelentheti a csapatok fékevesztetté válását. A parancsnoknak olyan utasításokat kell adnia, mely tükrözi az emberei iránti együttérzést.

A Hadsereg-főparancsnokság utasításába foglalva: E háború nagyon más, mint a nyugati. Keleten a mai kemény kéz biztosítja a jövőbeli kesztyűs kezet. A parancsnokoknak hátra kell hagyniuk személyes kételyeiket.[35]

A „zsidó bolsevizmus" megsemmisítése jelenthette a kommunista vezetőktől, sőt talán a párttagoktól való megszabadulást, de még nem foglalta magában minden európai zsidó elpusztítását.

Az összegyűlt tisztek látszólag elfogadták Hitler azon állítását, hogy a nemzetközi jog és a katonai szokások nem alkalmazhatóak a „zsidó bolsevizmus" elleni háborúban. Az egyik beszámoló összefoglalása szerint Hitlernek ezáltal sikerült „a szigorú katonai feladatokon túl belevinni a hadsereget egy ideológia [kommunizmus] és követői elleni megsemmisítő háborúba, melyben különösen az EGr-ek [akciócsoportok] jártak élen". Másnap reggel néhány tiszt aggodalmát fejezte ki, főként a hadbíróság mellőzése miatt, úgy vélték, ez fegyelmi problémákhoz vezethet.[36]

Május 2-án államtitkári megbeszélést tartottak az élelmiszerhelyzetről. Megegyeztek abban, hogy a „háború harmadik évében" – feltehetően 1941-ben – a „teljes Wehrmachtot" Oroszországnak kell élelmeznie. Az ezt követő kíméletlen számítások szerint „x millió ember kétségtelenül

éhezni fog, ha vidékről elvesszük azt, amire szükségünk van".[37] A terv elnyerte Hitler áldását (de aláírását nem), és széles körben megtárgyalták a Wehrmachtban és az államigazgatásban. A problémát ilyen egyszerűen szemlélték: a német embereknek enniük kell, ami a közszellem fenntartása szempontjából elsődleges fontosságú; Nyugat-Európát politikai okokból táplálni kell; a német katonáknak „a földből kell élniük", és a háború okozta törés miatt hiány várható.

A terv hivatalos kalkulációja szerint mintegy 30 millió, nagyrészt városlakó szovjet halna éhen. Noha írásos utasítás nem volt ezeknek az embereknek a megsemmisítésére, mindenféle lehetőségről hallani lehetett, többek között Szibériába szállításukról. Figyelembe véve, hogy a németek tudták, hogy a szovjet szállítási rendszer nem képes kezelni ekkora embermozgást, a „deportálás" a teljes pusztítás fedőneve volt.[38]

Ezáltal kialakult a világtörténelem legnagyobb szándékosan létrehozott éhínsége. Elsődlegesen Herbert Backe, a jövendő mezőgazdasági miniszter gondolta ki, de számos vezető civil és katonai személy is érintett volt benne, illetve tudott róla. A terv „kivihetetlennek" bizonyult, mivel lehetetlen volt oly sok embert távol tartani az élelemtől, kizárólag a gettókban tartott zsidókat és a szögesdrót mögött őrzött szovjet hadifoglyokat lehetett korlátlan mértékben éheztetni. Az éheztetési terv kegyetlensége és az, hogy alkotói nem voltak képesek előre látni az éhező áldozatok elkeseredett cselekedeteit, jól mutatja a Barbarossa előestéjén a megszállók népirtási hajlandóságát. Számos német vezető nem titkolta a tervet, egyikük, Hermann Göring 1941 novemberében fesztelenül elárulta az olasz külügyminiszternek, Galeazzo Cianónak, hogy egy éven belül 20-30 millió orosz fog éhezni. Az a benyomás alakult ki, hogy nem olyan nagy bűn ez, hiszen bizonyos országok népességét csökkenteni kell.[39]

Himmler ekkor már önmagától megbízást adott egy „újratelepítési" terv kidolgozására, így hamarosan megkezdődtek a később Általános Keleti Terv *(Generalplan Ost)* néven ismertté vált projekt munkálatai. Az első változatot nem találta kellően átfogónak, noha az Oroszország és Németország között élő mintegy 45 millió személy közül 31 milliót minősített „fajilag nemkívánatosnak", és kívánt Szibériába küldeni a háborút követő évtizedekben. Néhány szakértő pontosan kiszámolta, hány vasúti kocsira lesz szükség. A nyugaton maradottak rabszolgaként dolgoznak majd a terület tízmillió német telepese számára. A terv a következőképpen határozta meg a deportálandók arányát: minden zsidó, a lengyelek 80-85 százaléka, a beloruszok 75 százaléka és a nyugati ukránok 64 százaléka. A számokat figyelembe véve a terv nem kevesebbet tűzött ki célul, mint sorozatos népirtást.[40]

Számtalan egyéb terv is létezett. Nemcsak a vezető nácik, de számos terület szakértői és professzorai is felvázolták a keleti német „édenkertre" vonatkozó elképzeléseiket.[41]

GYŰLÖLETKELTÉS A KATONÁKBAN AZ ELLENSÉG IRÁNT

Hitler keleti lakossággal kapcsolatos negatív nézetét osztották a Wehrmacht vezetői, és tükrözték az eljövendő hadjárattal kapcsolatosan kibocsátott irányelvek. Május 6-án az OKW egy dokumentumtervről vitatkozott „az ellenséges civilek, illetve a Wehrmacht tagjai által az ellenséges civilekkel szemben elkövetett büntetendő cselekmények kezeléséről a Barbarossa-hadművelet műveleti területén".

Az irányelvek azt jelezték, hogy a nyugat-európai gyakorlattal ellentétben a német katonák „a civil lakosság különösen veszélyes, mindenféle rendet bomlasztó tagjaival, a *zsidó-bolsevik világnézet hordozóival* találkoznak". Az ilyen emberek a *„bomlasztás fegyverét"* használják, amikor csak tehetik, ezért a „katonák joga és kötelessége" megtenni a szükséges lépéseket. Az irányelvek ideológiai tartalma a nemzetközi szabályok figyelmen kívül hagyását szolgálta. Ez annyit jelentett, hogy „a hadsereg tagjai által az atrocitások vagy a zsidó-bolsevik rendszer képviselői által végzett bomlasztó tevékenység miatti felháborodásból elkövetett büntetendő cselekmények" nem üldözendőek, amíg nem veszélyeztetik a csapatok általános fegyelmét.[42]

Május 13-án Keitel hadseregtábornok e tervezet módosított változatára alapozva kiadott egy parancsot. Amennyiben németekre lőnek, és az elkövető nem azonosítható, a tisztek engedélyt kapnak kollektív megtorlás alkalmazására. A katonák által a civilek ellen elkövetett bűntettek nem üldözendőek. A vádemelésről való döntés során az igazságszolgáltató hatóságnak számításba kell vennie, hogy „az 1918-as összeomlás, a német nép azt követő szenvedése és a nemzetiszocializmus küzdelme a mozgalom számtalan véráldozatával együtt elsősorban bolsevik hatásra történt, melyről egyetlen német sem feledkezett meg".[43]

Eugen Müller tábornok, aki e tervezetek némelyikén dolgozott, közölte a vezérkari tisztekkel és a hadbírákkal, hogy az előttük álló ütközet visszatérés lesz az ősi időkhöz, amikor az egyik fél holtan hevert a földön, a másik diadalmaskodott. Kijelentette, hogy a szárazföldi hadviselésről szóló 1907-es hágai egyezményben elismert önvédelmi jog nem illeti meg a Szovjetuniót. Nézőpontja szerint a „partizán" *(Freischärler)* fogalom magában foglalja „az agitátorokat, a röplaposztókat, a szabotőröket" és mindenkit, aki nem követi a német parancsokat. A büntetésnek azonnalinak kell lennie. Müller csak egy volt az így vélekedő számos magas rangú tiszt közül.[44]

Május 24-én Brauchitsch némi köntörfalazás után továbbította a civil lakossággal való bánásmódról szóló parancsot a támadásra készülő tiszteknek. A Közép Hadseregcsoport főparancsnoka, Fedor von Bock hadseregtábornok azt írta naplójában, hogy ezen intézkedés „úgy van megfogalmazva, hogy lényegében jogot biztosít minden katonának arra, hogy rálőjön – szemből vagy éppen hátulról – minden oroszra, akit partizánnak tart (vagy azt állítja, hogy annak tartott)". Bock amiatt aggódott, hogy ez rossz hatást gyakorol a katonák fegyelmére, ám elvi kifogása nem akadt.[45]

Június 4-én „A katonák viselkedésére vonatkozó irányelvek Oroszországban" című dokumentumot megkapták a csapatok parancsnokai. Az új irányelvet a régi ideológiai köntösbe bújtatták: „*A bolsevizmus a nemzetiszocialista német nép halálos ellensége. E bomlasztó világnézet és követői képezik Németország ellenségeit, melyek ellen harcolni kell.* E csata könyörtelenséget kíván, és hathatós intézkedéseket a *bolsevik agitátorok, gerillák, szabotőrök és zsidók* ellen, továbbá az aktív és passzív ellenállás teljes megsemmisítését."[46]

Ezen irányelvek alapján „komisszárparancs" került kibocsátásra június 6-án „A politikai komisszárokkal való bánásmód" címmel. A következőt tartalmazta:

> A bolsevizmus elleni küzdelemben *nem* feltételezhetjük, hogy az ellenség magatartása az emberiesség és a nemzetközi jog elvein nyugszik majd. A hadifoglyokkal szembeni gyűlölet szította, kegyetlen és embertelen bánásmód várható *minden rangú politikai biztos*, az igazi ellenállás vezetői részéről.
>
> A katonáknak tisztában kell lenniük a következőkkel: (1) Ezen elemekkel való harcban helytelen visszafogottságot tanúsítani vagy a nemzetközi joggal összhangban cselekedni. Ez veszélyezteti biztonságunkat és a meghódított területek gyors pacifikálását; (2) a barbár és ázsiai háborús módszerek a politikai biztosoktól erednek. Ennélfogva azonnal és a legnagyobb szigorúsággal kell elbánni velük. *Csatában* vagy *ellenállás* során ezeket az embereket azonnal le kell lőni.[47]

Az OKW és az OKH tisztjei tisztában voltak vele, hogy a komisszárok agyonlövésére adott utasítás „sérti a nemzetközi jogot".[48] Katonák elkerülhetetlenül háborús bűnbe keverednek, amennyiben a Vörös Hadsereg tagjai közül kiválasztják azokat, akik szerintük „komisszárok", és kivégzik őket. Halder ismerte a következményeket, de lakonikusan megjegyezte naplójában, hogy a katonáknak „ki kell venniük részüket a keleti hadjárat ideológiai küzdelméből".[49]

A komisszárparancs és a civil lakossággal való bánásmódról szóló irányelvek nagy jelentőséggel bírtak a tekintetben, hogy a konzervatív tisztikar – az igazságügyi ágát is beleértve – fogalmazta meg őket. Említés sem történik a radikális SS-ről, mely ebben nem vett részt, azonban a maga módján készült a közelgő háborúra.

Hogy miért sorakozott fel a tisztikar Hitler mögé, arra a Németországi Hadtörténeti Kutatóintézet nemrégiben a következő magyarázatot adta: „Az ideológiai kérdéseket illetően kellő egyetértés" uralkodott, ami magában foglalta az antiszemitizmust, a szlávellenességet és az antikommunizmust. A tisztikar osztotta Hitlernek és a náci párt vezetőinek azon nézetét, hogy az 1918-as háborús vereséget kizárólag a marxisták, zsidók és mások általi „hátbatámadás" okozta. Meggyőződésük szerint szélsőséges lépések szükségesek ahhoz, hogy a történelem ne ismételje meg önmagát. Kétségtelenül a hadseregben sokakat magával ragadtak Hitler könnyű győzelmei, és igaz hívőivé váltak neki is, sőt eszméinek is. Hozzá hasonlóan azt kívánták, hogy Németország nagyhatalmi státuszt nyerjen, és megszerezze keletről a szükséges területet és erőforrást. „Éppen ezért számos tiszt elfogadta 1941. március 30-i javaslatát, és önmagára mint az ellenséges ideológia, a »zsidó bolsevizmus« elleni harc vezetőjére tekintett." Így „a militarizmus és a nemzetiszocializmus kívánt egysége magas fokon megvalósult".[50]

Hitler és vezető tábornokai eszméinek rokonságát jól mutatják azok a kijelentések, melyeket a tisztek széles körben tettek még a háború kezdete előtt, ezért nem magyarázhatók a pillanat hevével vagy a háború kegyetlenségével. A 4. páncéloscsoport hadműveleti parancsát Erich Hoepner

tábornok még a komisszárparancs és a civil lakossággal való bánásmódra vonatkozó irányelvek előtt adta ki. Jelzi, hány különböző tiszt transzformálta Hitler ideológiai nézetét konkrét utasítássá. Május 2-án Hoepner így fogalmazott a vörösökkel való közelgő összecsapásról:

> Az Oroszország elleni háború a német nemzet létezésért folytatott küzdelmének nélkülözhetetlen fázisa. A germánok ősi harca ez a szlávok ellen, az európai kultúra védelme a muszka-ázsiai árral szemben, a zsidó bolsevizmus visszaverése. A küzdelem célja a jelenlegi Oroszország összezúzása, ezért példátlan keménységgel kell vívni. Minden harci cselekményt elméletében és végrehajtásában vasakarat kell hogy kísérjen az ellenség könyörtelen és teljes megsemmisítése érdekében. Legfőképpen, nem szabad kímélni a jelenlegi orosz bolsevik rendszer képviselőit.[51]

A halálra szánt civilek, a lelőni szándékozott biztosok és a meggyilkolni kívánt hadifoglyok pontos számát nehéz megállapítani. A katasztrófa mértékét tág határok között határozták meg, az azonban kétségtelen, hogy semmi addigihoz nem volt mérhető.

28.

HÁBORÚ A KOMMUNISTÁK ELLEN: A BARBAROSSA-HADMŰVELET

A Barbarossa-hadművelet az európai történelem legnagyobb támadóerejét összpontosította. Több mint hárommillió német katonát és mintegy félmillió szövetségest vonultatott fel. A támadók 3350 tankkal és 600 000 motoros járművel rendelkeztek, de az, hogy a lovakban is bíztak (625 000-et használtak az invázió során), felfedi, hogy ez mégse az a sokszor feltételezett, mitikus, „teljesen gépesített" támadás volt. Egy újabb Blitzkrieget, villámháborút, az ellenség gyors legyűrését tervezték. Hitler amiatt aggódott, hogy a Vörös Hadsereg elmenekül a fogság elől, legyőzésében azonban nem kételkedett.[1]

1941. június 22-én hajnali 3.05 és 3.30 között, ahogy a német hadinapló tényszerűen feljegyezte, kezdetét vette a „meglepetésszerű támadás". A Luftwaffe mintegy 2500 repülőgéppel lecsapott a legalább háromszor nagyobb szovjet légierőre, melynek sok gépét már a földön megsemmisítette. A levegőbe feljutó szovjet pilóták nem jelentettek kihívást a sokkal tapasztaltabb ellenfél számára, ezért az első héten a szovjetek több ezer repülőgépet vesztettek, a németek légi fölényre tettek szert. Június 25-én délután Halder megállapította, hogy az „ellenséges légierő teljességgel elvesztette jelentőségét a kezdeti nagyon magas veszteségek után (a jelentések 2000-ről szólnak)".[2]

A német átlagpolgár az első hírekre a döbbenet, a szörnyülködés és az értetlenség elegyével válaszolt. Egy héten belül a közvélemény visszanyerte magabiztosságát. A frontról érkező hírek és levelek azonban arra utaltak, hogy hidegfejű ellenféllel kell megküzdeni, amely állítólag rosszul bánik a német foglyokkal.[3] A Vörös Hadsereget ugyan meglepetésként érte a támadás, ám korábban mintegy 2,9 millió katonát vonultatott fel a határ mentén. Háromszor-négyszer annyi tankkal, tüzérségi fegyverrel és repülőgéppel rendelkezett, mint a támadók. A szovjetek helytelen taktikát alkalmaztak, ami lehetővé tette a németek számára a teljes sebességgel történő előrehaladást. A Vörös Hadsereg helyenként ádázul válaszolt, ám hatalmas veszteségeket szenvedett.[4]

E háború legnagyobb fegyvere – csakúgy, mint Napóleon támadásakor, egy 1812. júniusi napon – a lendületes emberek, a hatalmas távolságok és a kegyetlen időjárás kombinációja volt. A frontvonal északról délre 2000 km-t tett ki.[5] A technológiai lehetőségeket és a Wehrmacht forrásait figyelembe véve túl nagy területről volt szó. A német utánpótlási vonalak folyamatos támadás alatt álltak, és a hadsereg nem volt felkészülve téli háborúra.

Az előítéleteiktől – „az oroszok" alacsonyabbrendűségétől és a Vörös Hadsereg lebecsülésétől – elvakult német vezetők azonban nem mozgósítottak sokkal több forrást, mint a nyugat-európai háborúban. A németek a francia hadjárat során 7184 tüzérségi fegyvert vetettek be, a Szovjetunió ellen 7146-ot; a franciaországi csatában a Luftwaffe 3530 harci repülőgéppel rendelkezett, a szovjetek ellen mindössze 2510-zel, ráadásul ezek ötöde nem állt készen a használatra; a nyugati offenzíva során 142 hadosztályt mobilizáltak, a Vörös Hadsereg ellen pedig csak 150-et.[6] Ez nem mutatja azt a készültségi fokot, mely a lényegesen nagyobb erők ellen hatalmas távolságokon, ősszel és télen elképzelhetetlenül kedvezőtlen körülmények közötti harchoz szükségeltetett.

Kezdetben a Blitzkrieg még a nyugat-európainál is jobban működött keleten. Az Északi Hadseregcsoport gyorsan haladt előre a balti államokon át, a Középső Hadseregcsoport megszerezte a szovjetek által 1939-ben meghódított lengyel területek egy részét, és egyenesen Moszkva felé tartott; a Déli Hadseregcsoport pedig berontott Ukrajnába. Minden a tervek szerint haladt.

Július 3-án az addigiakat összefoglalva Halder pozitív képet festett:

Összességében már most elmondható, teljesült az a cél, hogy az orosz hadsereget a Dvina és a Dnyeper innenső partján szétzúzzuk. Nem kétlem az orosz erők elfogott vezénylő tábornokának azon állítását, hogy a Dvinától és a Dnyepertől keletre csak helyenkénti erőkre bukkanunk, melyek nem olyan erősek, hogy megakadályozhatnák a német hadműveleti terveket. Talán nem túlzás kijelenteni, hogy az orosz hadjárat mindössze két hét alatt győzelemre vezet.[7]

Úgy gondolta, a nagy távolság és a szüntelen ellenállás „többhetes erőfeszítést" tesz még szükségessé. Új támadási vonalat kell kiépíteni Szmolenszk és Moszkva között, továbbá Leningrád körül, ezután pedig Észak-Oroszország és Moszkva meghódítása következhet. A támadás aztán délre és a kaukázusi olajra irányul. Halder úgy vélte, hogy a szovjeteket jóformán legyőzték, a cél most annak megakadályozása, hogy Sztálin „gigantikus ipari potenciálját és kifogyhatatlan emberi erőforrását" kihasználva új hadsereget állítson fel. Arra számított, hogy miután a cél már nem a szovjet ellenség megsemmisítése, hanem a gazdaság elpusztítása lesz, a „következő feladat" ismét Nagy-Britannia lehet.

Hitler hasonlóan optimista volt, és ugyanígy gondolkodott. Július 9-én „a vártnál is kedvezőbb" helyzetről beszélt Goebbelsnek, melyben „a bolsevisták haderejének kétharmada máris megsemmisült vagy nagyon súlyos vereséget szenvedett. Megsemmisítettnek tekinthető a bolsevista légierő és páncéloscsapatok öthatoda is". Már erői jelentős részének visszavonását fontolgatta, azt tervezte, hogy mindössze ötven hadosztályt hagy az ország pacifikálására. „A Führer szent haragot érez a bolsevista vezető klikkel szemben, amelynek az volt a szándéka, hogy lerohanja Németországot, illetve Európát, és a Birodalom meggyengítésével még az utolsó pillanatban megvalósítsa 1917 óta dédelgetett tervét, a kontinens bolsevizálását." Hitler meggyőződéssel hitte, hogy Sztálin efféle inváziót tervezett, és úgy vélte, a szovjetek őszre Románia elfoglalására készültek, hogy elzárják a német kőolaj-utánpótlás útját. Felvillanyozta, hogy képes volt e lépés kivédésére, és kijelentette, hogy a támadás a fenyegető szovjet inváziót akadályozta meg. Úgy vélte, a német népet „ismét áthatja az antibolsevista szellem", és sosem fogadta el ténylegesen a Szovjetunióhoz való közeledést az 1939. augusztusi megnemtámadási szerződést követően.[8]

Hitler keleti terveit tükrözi az a megbeszélés, melyet 1941. június 16-án a Farkassáncban tartott. Jelen volt Wilhelm Keitel, Alfred Rosenberg, Hans Lammers és Hermann Göring.

A Hitler által elmondottakat ekképp idézték: „Elvben most az előtt a feladat előtt állunk, hogy szükségleteinknek megfelelően felszeljük a hatalmas tortát, hogy képesek legyünk először is uralni azt, másodszor igazgatni, harmadszor kihasználni." Az Uráltól nyugatra semmilyen katonai erő nem lehet, lényegében megszűnik az egykori európai Oroszország. Utalt Sztálin július 3-i beszédére, melyben partizánháborúra szólított fel a megszállók ellen. Hitler kijelentette, hogy a szovjetek effajta kijelentése azzal az előnnyel jár, hogy „lehetővé teszi nekünk, hogy megsemmisítsünk mindenkit, aki szemben áll velünk". Németország politikai okokból tartja magát igaz céljaihoz, nem lesz „ingadozás".

A hódítók felszabadítóknak állítják be magukat, de nem szabad szem elől téveszteniük céljukat: „Édenkertet kell teremtenünk az újonnan megnyert keleti területeken; azok létfontosságúak számunkra. A gyarmatok csak másodlagos fontosságúak." Hitler a keménykezű megoldásokat, az agyonlövést, a deportálást, a megsemmisítést kedvelte, mások azonban (pl. Rosenberg) óva intettek attól, hogy a rossz bánásmóddal felébresszék egyes népek (pl. az ukránok) történelmi öntudatát. Németország sosem fogja elhagyni a meghódított területet. Hitler szerint „e hatalmas területet a lehető leggyorsabban pacifikálni kell; ez pedig úgy valósítható meg a legjobban, ha lelövünk mindenkit, aki akárcsak ferde szemmel néz ránk". A jelenlévők és a Wehrmachtban sokan azonban azzal a téves feltevéssel éltek, hogy a szovjeteket lényegében legyőzték.[9]

Noha úgy vélték, hogy a szovjet összeomlás a küszöbön áll, augusztusra Haldernek kétségei támadtak afelől, hogy a kommunisták ily könnyen feladnák. A háború kezdetén a német katonai vezetők 200 szovjet hadosztályra számítottak, augusztus elejére azonban már 360-at számoltak. Ha nem is teljes a felszereltségük, azért ott lesznek, és amint a németek megsemmisítenek egy tucatot, újabb tucat tűnik elő, vélekedett. Noha Németország 1942 elejére több mint hárommillió szovjet katonát ejtett foglyul, a Vörös Hadsereg számos egysége az utolsó leheletéig küzdött, és a vártnál súlyosabb veszteséget okozott a Wehrmachtnak. A foglyokat százezres nagyságrendben hagyták éhen halni, példátlan mértékű háborús bűnt követve el. Az elfoglalt keleti területekért felelős Rosenberg amiatt panaszkodott, hogy csak néhány százezer munkára alkalmas személyt talál.[10]

A Blitzkrieg akadozni kezdett a Szovjetunióban. A Wehrmacht nem igazán egy mindenre kiterjedő hadjáratra volt felkészülve, mint inkább motorizált hadtestek „expedíciójára", melyet aztán „rajtaütések" követnek az Urál hegységben, úgy, ahogy valószínűleg a brit indiai hadsereg tette a 19. században az afgán hegyekben.[11]

Az ellenállás leverése és az ellenség akaratának megtörése céljából a náci stratégia a szándékos könyörtelenség volt. A több százezer fogoly meggyilkolásának vagy halálra éheztetésének taktikája azonban a hírek terjedésével váratlanul megszilárdította a Vörös Hadsereg elszántságát. A megszállók ráadásul nem számoltak a lakosság reagálásával. Ha érkezésüket legalábbis egyesek mint a sztálini elnyomás alóli felszabadítást üdvözölték is, az összes komisszár és gyakorlatilag minden zsidó meggyilkolása a vártnál többeket idegenített el tőlük. Hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy a nácik nem felszabadítókként, hanem még a szovjeteknél is könyörtelenebb elnyomókként érkeztek.

A megszállt területek civil lakosságát kényszermunkára vitték, és Németországba küldték, többségében akaratuk ellenére, hogy pótolják a fokozódó hiányt. A lengyeleket elsőként kényszerítették rabszolgamunkára – amit a ruhájukon *P* jelzéssel tettek teljessé. *Ost,* azaz „keleti" munkások követték őket. Németországban mindkettőt fajilag alsóbbrendűnek ítélték, és törvény tiltotta a „német vérűvel" folytatott nemi kapcsolatukat. Az ilyen „bűncselekmény" halálbüntetést vont maga után. A bűnösnek talált lengyeleket és keleti munkásokat nyilvánosan végezték ki Németországban, míg az ilyen tiltott kapcsolatba bonyolódó német nők haját leborotválták, és az utcákon hajtották végig őket.[12]

A náci terrort sokkal féktelenebbül alkalmazták Németországon kívül; Lengyelországban 1939-ben a hétköznapok részévé vált. Gyakorolták Jugoszláviában és Görögországban, és még ádázabbul alkalmazták a Barbarossa során.

Hitler rendkívül hűvösen vette tudomásul, ha csapatainak visszaveréséről vagy veszteségekről érkeztek hírek. Ebben nem hasonlított Leninre vagy Sztálinra. Saját embereinek életét, a civilekét és a katonákét egyaránt fel kellett áldozni az ügyért.

Ha valaki elolvassa 1941. augusztus 27-i feljegyzését, meglepve észlelheti Németország túlterjeszkedésének mértékét. A feljegyzés tárgyalta az észak-afrikai harcot, a Nagy-Britannia elleni légi háborút, a földközi-tengeri küzdelmet, valamint a Szovjetunió invázióját. Elismerte, hogy csak a

szovjetek legyőzése után lehet újra megtámadni a briteket. Nyíltan beismerte, hogy a szovjetek legyőzése a legfőbb prioritás, ami „1941-ben nem fog teljesen megvalósulni".[13]

AZ INVÁZIÓS TERV MÓDOSÍTÁSA

Hitler és tábornokai augusztusban felismerték, hogy nem rendelkeznek kellő tartalékkal ahhoz, hogy egyszerre három irányban folytassák a Szovjetunió elleni támadást. A prioritásról azonban nem volt egyetértés. A katonák – Halder, Bock és Guderian – Moszkvát akarták célba venni. Augusztus 21–22-én Hitler megismételte, hogy kevéssé érdekli a város bevétele, sokkal inkább északra összpontosítana, ahol körülvenné és elpusztítaná Leningrádot, valamint délre, Kijev és Ukrajna megszerzésére.[14]

Kijev szeptember 25-én elesett, és a Vörös Hadsereg hatalmas veszteséget szenvedett. A németek több százezer foglyot ejtettek, és nagyrészt szívesen fogadta őket a helyi lakosság. A nagy győzelem azonban inkább volt látszólagos, mint tényleges, mivel a németek is súlyos veszteségeket szenvedtek, és még jelentős hosszúságú zord területen kellett átküzdeniük magukat.

Leningrádot, a bolsevizmus otthonát 1941 júliusában részben elvágták a Szovjetunió többi részétől, azonban a város körülzárására irányuló erőfeszítések megakadtak. Hitler augusztus 21-i utasításában a Középső Hadseregcsoport katonáit északra küldte. Szeptember 6-án az a kérdés vetődött fel, hogy elfogadják-e a város megadását.

A végül Moszkvára is alkalmazandó eljárás a városok kívülről történő megsemmisítése, tüzérség és bombázás általi lerombolása volt. Hitler valódi pokollá akarta őket tenni, távozásra bírva a lakosságot. A frontvonalon rést kívánt hagyni, hogy az emberek elmenekülhessenek, káoszt teremtve Oroszország belsejében.[15]

Sztálin Zsukovot küldte Leningrádba, aki szeptember 9-én érkezett a városba. A helyzet romlásával parancsnoki stílusára és a háború szovjet megközelítésére jellemző utasítást adott. Ahogy a németek egyre erősebb satuba fogták Leningrádot, szeptember 18-án kiadott 0064. sz. parancsában utasított minden egységet, hogy azonnali főbelövés terhe mellett „egyetlen lépést sem" hátrálhatnak.[16]

A németek azonban bezárták a Leningrád körüli gyűrűt. Szeptember 16-án Hitler franciaországi nagykövetével, Otto Abetzcel arról beszélgetett, hogy milyen követelést kell megfogalmazni az országgal szemben. Aggasztották a francia katonák, mivel ha valamikor a jövőben felemelkedik egy „géniusz", ellenálló mozgalomba szervezheti őket. Hitler keletről is beszélt. „Pétervár [Leningrád] mérges forrását", mely évek óta folyik a Balti-tengerbe, „el kell törölni a föld színéről", fogalmazott. Hitler nem ismert kompromisszumot: „Az ázsiaiakat és a bolsevikokat ki kell űzni Európából". Az új keleti határ az Urál hegység lesz.[17] A szeptember 22-i német direktíva szerint „a Führer úgy döntött, eltörli a föld színéről Szentpétervár városát... Javasoljuk tehát a város szoros blokád alá vételét, majd megsemmisítését tüzérségi tűzzel és folyamatos légi bombázással".[18] Néhány német tisztet nyugtalanított a leningrádi „milliók" táplálása. A tisztek és a katonák felismerték, hogy erre nincs mód az anyaország számára szükséges élelem felhasználása nélkül. Aggodalomra adott okot az a parancs is, mely arra kötelezte a katonákat, hogy lőjenek le akár több ezer, vonalukon átkelni szándékozót. A tisztek alternatív megoldást kerestek, mivel úgy vélték, hogy ez szellemileg és morálisan labilissá teheti embereiket.[19]

Pillanatnyilag minden csendesen zajlott a leningrádi fronton, és a németek tévesen úgy vélték, hogy a szovjetek „belenyugodtak végzetükbe" és visszavonulnak. Hitler és tábornokai kezdtek győzelemként tekinteni a városra, főként a Vörös Hadsereg által elszenvedett hatalmas veszteségeket figyelembe véve, és arra következtettek, hogy a kommunistáknak végük. E téves feltevés alapján arra jutottak, hogy következhet Moszkva megtámadása, a Tájfun hadművelet.

ÜZENETEK A NÉMET KATONÁKNAK

Hitler október 2-án bátorító szavakat küldött a katonáknak. Figyelmeztette őket, hogy ne feledkezzenek meg az ideológiai küldetésről, és azt állította, hogy az invázió megelőző lépés volt, mivel Sztálin Európa elleni támadásra készült. Mostanra, fogalmazott szarkasztikusan, a német katonák megismerték „a munkások és parasztok paradicsomát". Láthatták ott, ahol a bőség földjének kellene lennie, az „elképzelhetetlen szegénységet", ami Hitler szerint „a csaknem huszonöt éves zsidó uralom eredménye". A bolsevizmust a kapitalizmus legkizsákmányolóbb formájánál is rosz-

szabbnak bélyegezte, és kijelentette, hogy a rendszerek „hordozói" mindkét esetben „zsidók, csak a zsidók". Moszkvára „az év utolsó döntő csatájaként" tekintett.[20]

Ezt az antiszemita és antibolsevista üzenetet Európa minden részére eljuttatták, így alig akadt olyan ember, aki ne ismerhette volna meg, miről is szól e hadjárat.[21]

Hitler október 7-én kiadott direktívája megismételte, hogy Moszkva és Leningrád megadását nem szabad elfogadni. A német csapatoknak mindkét városon kívül kell maradniuk. Kijev bevétele, ahol utcáról utcára kellett harcolni, és bővelkedett álcázott csapdákban, megmutatta, milyen sokba kerülhet a városi hadviselés. Káoszt akart előidézni, menekülésre késztetni az embereket, társadalmi összeomlást idézve elő. Ezáltal könnyebben lehet majd igazgatni a területet.[22]

Történelmi dimenziókba került, amikor arról beszélt, hogy a Szovjetunió moszkvai legyőzésével Németország véget vethet az Európát évszázadok óta fenyegető szláv veszélynek. Nem pusztán zsákmányszerzésért vagy a német adófizetők életének megkönnyítése céljából folyik a háború, hanem a zsidók és a kommunisták ellen, Lebensraum szerzése céljából.

A legfőbb német katonai vezetők „kezdettől fogva" azonosultak „a »zsidó bolsevizmus« elleni harc ideológiai céljával", és sokan ezt hangsúlyozó parancsokat bocsátottak ki katonáiknak.[23] Wagner főszállásmester tisztában volt a növekvő veszteségekkel, október 5-én azonban még Hitler katonai képességei iránti teljes bizalmának adott hangot. „Olyan hadműveleti célokat tűztek ki – mondta izgatottan –, melyek korábban halálra rémítettek volna minket. Keletre, Moszkva felé! Akkor azt hittem, a háború mindjárt véget ér, és tényleg összeomlik a [szovjet] rendszer... Mindig meglepnek a Führer katonai meglátásai."[24]

A Wehrmacht hatalmas számban kerítette be és ejtette foglyul a Vörös Hadsereg katonáit. A Központi Hadseregcsoportot vezető Bock szerint erői (állítása szerint) 673 098 foglyot ejtettek október 19-én. „Rengeteg hadianyagot" szereztek. Hosszú út vezet azonban még előre, és a haladás az időjárás romlásával egyre nehezebb. Az eső és az ónos eső sárossá tette a talajt. Bock nem sokkal később „járhatatlan utakra" panaszkodott, parancsnokai pedig kijelentették, hogy lehetetlen az előrehaladás. A közkatonák szörnyű körülményekről számoltak be hazaírt leveleikben.[25]

Hitler tartotta magát ahhoz, hogy a csapatok nem hatolhatnak be Moszkvába, és egy október 13-i utasításában ismét figyelmeztette a tábornokait, hogy az esetleges felajánlás ellenére ne fogadják el a város megadását. Bock naplója is jelzi, hogy noha ő továbbra is csatákat nyer, a Vörös Hadsereg nem távozik. Előrement, hogy lássa a késlekedés okát: a sár csaknem járhatatlanná tette az utakat.

A Wehrmacht nem gondoskodott a Vörös Hadseregből Moszkva felé nyomulás során ejtett több százezer, végül több millió fogoly ellátásáról. A sebesültekkel vagy végeztek, vagy hagyták őket meghalni. Bock látta, ahogy elfogott szovjetek csendesen vonszolják magukat járműve mellett, és megjegyezte: „A több tízezer alig őrzött, Szmolenszk felé haladó szovjet hadifogoly rettenetes látványt nyújt. Holtfáradt, éhező, szerencsétlen emberek támolyognak. Sokan holtan esnek össze, vagy a kimerültségtől az útra hullanak."[26]

Noha október végén a főhadiszállásról továbbhaladásra felszólító utasítások érkeztek, a Központi Hadseregcsoport kimerült. Mintha minden ellenük dolgozott volna. A német felszerelés legnagyobb része rossz állapotban volt, a talaj pedig olyan szörnyű állapotban volt, hogy Bock azt fontolgatta, a motorizált eszközök hátrahagyására és gyalogos továbbhaladásra utasítja hadosztályait. A német katonáknak a városközponttól 45 km-re kellett gyűrűt formálniuk Moszkva körül. Bock azonban arra jutott, hogy a feladat a rendelkezésre állónál több katonát igényelne.[27] Október 25-én megjegyezte, hogy a Vörös Hadsereg Szibériából és a Kaukázusból gyors erősítést kap, ő pedig védekezésre kényszerül.

Hitler és Halder tisztán láthatta, hogy a Szovjetunió elleni Blitzkrieg akadozik, csaknem kudarcba fullad. Abban azonban egyetértettek, hogy a támadásnak folytatódnia kell, még ha november elején a legfőbb cél az volt is, hogy bázist hozzanak létre a következő évi hadműveletekhez.[28]

November 13-án Halder megbeszélést tartott Szmolenszk közelében a hadseregek és a hadseregcsoportok vezérkari főnökeinek részvételével. Bock naplójába leírta, hogy a hőmérséklet fagypont alatt 15-20 fok körül alakult. Aggodalmak merültek fel arra vonatkozóan, hogy a katonák vajon túlélik-e a telet, a következő évi friss offenzívákra való előkészületről már nem is beszélve. Halder kijelentette, hogy szerinte továbbra is lehetőség nyílik Moszkva 1941-es bevételére, pedig számtalan indok kínálkozott ennek ellenkezőjét feltételezni.[29]

„Magas kockázatúnak" nevezte a Hitler által kívánt hadműveletet. Valójában kudarcra volt ítélve, mivel a német erők már kitartásuk, készleteik és tartalékaik végét járták. November 21-én Bock feljegyezte, hogy

tisztjeinek sora olyannyira megtizedelődött, hogy fiatal hadnagyok vezetnek jelentős egységeket minden szükséges képzettség és tapasztalat híján. Ennek ellenére úgy döntött, utasítást ad utolsó tartalék hadosztályának. Naplójában így vallott: „Előrehaladásunk kétséges. Az ellenség mindent Moszkvába tud vinni, amije csak van. Az én erőim azonban nem állnak készen a koncentrált, erős ellentámadásra."[30] A Központi Hadseregcsoport kitartóan harcolt tovább, még annak kockáztatásával is, hogy „néhány egység felemészti magát", jegyezte meg Bock Haldernek november 29-én.[31]

A SZOVJETUNIÓ ELLENI VILLÁMHÁBORÚ KUDARCA

A német alakulatok 30 km-re megközelítették Moszkvát, egyes jelentések szerint néhány még ennél is közelebb jutott. December 5-re azonban a parancsnokok úgy érezték, nincs más választásuk, mint visszavonulni, mivel pozíciójuk túlzottan védtelen. Szinte ugyanebben a pillanatban a Vörös Hadsereg meglepetésszerű támadást indított, mely áttört a gyenge vonalakon, éppúgy, ahogy Bock előre látta. Csaknem az összes német katonai vezető egyetértett a visszavonulás szükségességében, Hitler azonban hallani sem akart róla. December 1-jén elbocsátotta a Déli Hadseregcsoport parancsnokát, Rundstedtet, amiért azt javasolta, hogy a Vörös Hadsereg nagy erejű bekerítő támadásával szemben erőinek egy része vegyen fel védelmi pozíciót. Hitler rendíthetetlenül követelte a frontvonal tartását, és megtiltotta a visszavonulást. Rundstedt közölte, hogy nem tudja teljesíteni a parancsot, melyet vagy megváltoztat, vagy lemond. A rendkívül felkavart Hitler rögtön elbocsátotta, ám nem ez volt az egyetlen módja elégedetlensége kifejezésének, hiszen december 19-én távozásra kényszerítette Walther von Brauchitsch főparancsnokot, és maga vette át tisztségét. December 17-én Bock nem teljesítette parancsát (egészségügyi okokból), és 1942. január 15-én az Északi Hadseregcsoportot (Leningrád) vezető Wilhelm Ritter von Leeb hadseregtábornok kérte felmentését. Még a legjobb vezetők is, mint például Erwin Rommel Afrikában, ugyanekkor kerültek súlyos nyomás alá, mivel a megállíthatatlannak hitt Wehrmacht gyakorlatilag minden színtéren erőforrásai végéhez ért.[32]

A németek még mindig úgy vélték, hogy nyerhetnek, habár a Vörös Hadsereg nemcsak hogy kitartott, de újra meg újra támadott. Hitler és „realista" katonai szakértői meggyőződésesen hittek saját katonáik és vezetőik felsőbbrendűségében és abban, hogy képesek elvégezni a feladatot. Továbbra is biztosak voltak abban, hogy az ellenség az összeomlás szélén áll. A frontról érkező levelek tanúsága szerint sok közkatona is ekképp vélekedett, legalábbis az elején. Egyesek abban bíztak – 1941 augusztusában –, hogy a legjobb szovjet csapatokat már legyőzték.[33]

A roskadozó Vörös Hadsereg képét a nácik bolsevizmus és szlávok iránti gyűlölete színezte. Az antiszemitizmus kulcsszerepet játszott, hiszen gyakran hibáztatták a zsidókat a bolsevizmus létrehozása miatt. Az előítélet felülkerekedett Hitler racionális számításain, éppúgy, mint számos katonai vezetőén.

November 29-én Berlinben Hitler arról beszélt Goebbelsnek, hogy milyen „pozitív" érzései vannak a keleti fronttal kapcsolatban, holott néhány kisebb visszavonulásra már sor került. Az időjárás lassította az előrehaladást, azonban további győzelmekre és Moszkva megközelítésére számított, helytelen lenne tehát arra a következtetésre jutni, hogy a háború holtpontra jutott, vélekedett.[34]

Valójában azonban a helyzet a keleti fronton romlott. Hitler már korábban elhatározta, hogy beszédet intéz a nemzethez, és december 11-én megismételte, hogy Németország kényszerűségből támadta meg a Szovjetuniót, hogy gátat szabjon Európa meghódítására irányuló tervének. Németország most az európai erők koalíciójának vezetője, és megnevezte az összes szövetséges országot, arról azonban nem tett említést, hogy milyen kis hozzájárulást tettek – amit pontosan tudott a közvélemény. Kijelentette, hogy a széles körű részvétel révén a háború „a szó legtisztább értelmében európai keresztes hadjáratnak" tekinthető.

A beszéd legjelentősebb része az Egyesült Államok elleni verbális támadás volt. Hangsúlyozta, hogy egyik ország népének sincs különösebb kifogása a másik ellen, majd a kapcsolat romlásáért a zsidókat okolta, akik saját céljaik elérése érdekében körülveszik és kihasználják Roosevelt elnököt. „Zsidó paradicsomot" kívánnak létrehozni, olyat, amilyet a német katonák a saját szemükkel láthattak a Szovjetunióban. Azzal vádolta a zsidókat, hogy „egyik országot a másik után szándékoznak elpusztítani". Támogatni fogja Japánt, nem azért, mert szövetséges, hanem azért, mert élet-halál kérdésről van szó.

Japán december 7-én valójában Hitler tájékoztatása nélkül támadta meg Pearl Harbort. Ennek ellenére ő december 11-én hadat üzent az

USA-nak, amit nem követelt meg a Japánnal kötött egyezmény. Jobban szerette volna, ha a Szovjetuniót a Távol-Keletről japán invázió éri, ami azonnali könnyebbséget hozhatna a német csapatoknak. Japán hadba lépését hasznosnak tekintette, mivel elvonja Európáról a brit és amerikai erők figyelmét. Alábecsülte azonban az amerikai katonai és gazdasági kapacitást, de mindenekelőtt az emberek akaratát éppúgy, mint korábban a szovjetek erejét.[35]

Hilter közölte Goebbelsszel, hogy a szovjetunióbeli háborús helyzet kizár minden további csatát, különösen nagyobb ütközetet. Az újabb támadás legkedvezőbb időpontjának jövő év tavaszát tartotta. Mindketten kifejezték aggodalmukat a szovjet nehéztankok miatt, melyek ellen a németek nem tudtak védekezni. Bár a németek légvédelmi löveggel kilőttek egy ilyen szovjet tankot, a szerencse művének tartották, hogy a lövedék megállította a tankot. Másrészről váratlan szerencseként tekintettek a japán támadásra. Hitler megőrizte optimizmusát és a győzelembe vetett hitét, ugyanakkor érezhető volt tábornokokkal szembeni elégedetlensége.

Az SD részletes beszámolója szerint otthon „meglehetősen szürke" kép alakult ki. A frontról érkező, eleinte lelkes levelek elkomorultak.[36] Tagadhatatlan volt, hogy a Barbarossa elbukott, és nem a Vörös Hadsereg, hanem a Wehrmacht áll az összeomlás szélén. A németek vesztesége 918 000 halott, sebesült, hadifogságba került vagy harc közben eltűnt személy volt. Ez a hadműveletben részt vevő 3,2 millió fő 28,7 százalékát tette ki. A veszteség olyan súlyos volt, hogy helytálló a kijelentés, miszerint a Wehrmacht sosem tudott talpra állni. A Vörös Hadsereg még nagyobb veszteségeket szenvedett, azonban számíthatott az Egyesült Államok arzenáljára, és lelkesítette annak lehetősége, hogy már csak idő kérdése, hogy az USA hadserege elinduljon Európa irányába.[37]

29.

HÁBORÚ A ZSIDÓK ELLEN: HALÁLOSZTAGOK KELETEN

A Szovjetunió elleni háborúhoz kapcsolódó propaganda során a német sajtó azt az üzenetet sulykolta az otthoniakba, hogy a zsidók kapcsolatban állnak az orosz forradalom bolsevizmusával, Sztálin kommunista rezsimjével és főként terrorjával.[1] Jóval a Szovjetunió elleni támadást megelőzően – ahogy azt részletesen láthattuk – a zsidók előkelő helyen szerepeltek a Lengyelországban 1939-ben, Nyugat-Európában 1940-ben, Jugoszláviában és Görögországban 1941-ben kiválogatottak és kivégzettek listáján. A Barbarossa-hadművelet során azonban a gyilkossághadjárat áttört minden korábbi korlátot.

A Szovjetunió elleni háború első szakaszában a zsidók legfőbb gyilkosai az Einsatzgruppék (EGr) voltak. Heydrich már hasonló osztagokat szervezett a lengyelországi invázió során is, most azonban a támadás a bolsevizmus szülőhazáját vette célba, és a szándék sokkal radikálisabb volt. Kezdetben három Einsatzgruppét (EGr A, B és C) hozott létre, az Északi, a Déli és a Központi Hadseregcsoport részére egyet-egyet. Végül egy negyedik (D) is alakult a román frontra és egyéb helyekre. E viszonylag kis egységek – összesen 3000-nél is kevesebb tagot számláltak – kommandókra oszlottak. Magasan képzett személyek, nemritkán egyetemi diplomával, doktorátussal rendelkezők vezették őket. A háború után az

őket kérdező pszichiátereket, jogászokat és másokat megdöbbentette „normális voltuk".[2]

Fontos szem előtt tartanunk, hogy Hitler úgy látta, Németország párhuzamosan két egymással összefüggő háborút vív: az egyiket a bolsevikok ellen azok megsemmisítésére és Lebensraum szerzésére, a másikat pedig a zsidók ellen, akiket a hatalom birtokosainak és a színfalak mögötti irányítóknak állítottak be. Náci nézőpontból a Wehrmachtnak a Vörös Hadsereg elleni harctéri tevékenysége és az Einsatzgruppék zsidógyilkosságai ugyanazon küldetés két oldalát, nevezetesen a „zsidó bolsevizmus" eltörlését és a fajilag tiszta germán utópia megteremtését jelentették.

EINSATZGRUPPÉK, HALÁLOSZTAGOK KELETEN

1941. június 17-én Heydrich közölte az Einsatzgruppék vezetőivel, hogy az „azonnali" cél a „politikai pacifikálás" az előrehaladó katonák mögött, a „végső" cél pedig a térség „gazdasági pacifikálása". A Wehrmachtnak adott utasításokat és parancsokat kellett követnie meghatározott csoportok, például a Vörös Hadsereg biztosainak kivégzését illetően. Július 2-án egy fennmaradt jegyzetben részben megismételte azt, amit e vezetőknek közvetlenül azelőtt mondott, hogy távoztak volna a frontra. Ki kell végezniük „a Komintern minden funkcionáriusát (általánosságban véve minden hivatásos kommunista politikust); a párt vezető, középszintű, valamint radikális alsó szintű funkcionáriusait; a központi bizottságokat, a területi és helyi bizottságokat; a népbiztosokat; a pártbeli és hivatali tisztséget betöltő zsidókat; különféle radikális elemeket (szabotőrök, propagandisták, orvlövészek, akik állam elleni bűncselekményt követnek el, rendbontók stb.)".[3]

Hozzátette, hogy „semmiféle akadály nem kerülhet... az újonnan megszállandó területeken a kommunista- és a zsidóellenes körök tisztogatásra irányuló erőfeszítései elé". Ezen erőfeszítéseket segíteni kell „anélkül, hogy ennek nyoma maradna". Engedélyt kaptak gyakorlatilag bárkinek a megölésére, aki érintett a „zsidó bolsevizmusban".

1941. július 25-én Himmler helyi rendőri egységek létrehozására adott utasítást a viszonylag korlátozott számban rendelkezésére álló rendőrségi és SS-beli német segítésére és támogatására. 1941 végére 26 helyi rendőrzászlóalj létesült, és mintegy 33 000 személy jelentkezett „védelmi csapatokba", azaz *Schutzmannschaft*okba. Egy éven belül 300 000 ilyen helyi rendőr dolgozott a németeknek. Mindent összevetve a nácik kétségtelenül elegendő helyszíni erővel rendelkeztek a tervezett, nagyra törő „etnikai tisztogatás" végrehajtására.[4] 1941 végére az Einsatzgruppék, a német biztonsági hadosztályok és az SS-egységek mellett német irányítású rendőrzászlóaljak is rendelkezésre álltak keleten. A zsidókat ért tömeggyilkosságban az SS vezetői, Himmler és Heydrich irányításával több ezer „hétköznapi ember" vett részt, aki nemhogy az SS, de még a náci párt tagja sem volt.[5]

A „felszabadított" területeken ádáz támadások folytak a zsidók ellen. A helyiek a legkülönfélébb indokok által motiválva, a személyes gyarapodástól kezdve a huliganizmusig, ahogy megtudták, hogy közelednek a németek, kérdezgetni kezdték: „Kinyírhatjuk a zsidókat?" E magatartás, melyet a megszállók tovább erősítettek, „a zsidóknak 1939-ben a szovjetekkel való állítólagos kollaborálásában" gyökerezett.[6]

A szovjetek húsz hónapon át tartották uralmuk alatt Kelet-Lengyelországot és a balti államokat (1939. szeptembertől 1941. júniusig). A megszállás egyet jelentett a terrorral, az elnyomással, a gyilkossággal és ezrek deportálásával. Mire a nácik megérkeztek, a zsidók kommunisták iránti szimpátiájának mítosza tetőfokára hágott. Egy lengyel kisvárosban, Jedwabnéban amint távoztak a szovjetek, meggyilkolták a helyi kommunista szimpatizánsokat, akárcsak azokat, akik a falusiak emlékei szerint örömmel fogadták 1939-ben a szovjeteket.[7]

E város tragédiája hűen ábrázolja a térség és a kor katasztrófáját. Július 10-én, néhány nappal a németek érkezése után a nem zsidó jedwabneiek magukra vállalták minden zsidó, összesen 1500-1600 ember meggyilkolását, anélkül hogy az érkezők erre különösebben ösztökélték volna őket.[8]

A német erők áthaladásával, ahogy kezdetét vették az azutáni műveletek, néhányan vonakodtak a zsidók elleni akciókban való részvételtől. Mások lelkesedtek. Franz Walter Stahlecker, az Einsatzgruppe A vezetője a balti térségben arról tett jelentést (az 1941. október 15-ig tartó időszakról), hogy „meglepő módon nem könnyű" nagyobb pogromokra felbujtani Litvániában. Partizánokat is be kellett vonnia, és néhány napon belül, június 25–26-ától kezdődően zsinagógákat gyújtottak fel, és Kaunasban 3800 zsidót gyilkoltak meg. Lettországban (főként Rigában) „sokkal nehezebb" volt hasonló pogromokat megindítani – ami azzal magyarázható, hogy a szovjetek meggyilkolták az egész uralkodó osztályt. Az erőfeszítések sikerre

vezettek, amikor a lett segédrendőrség és mások zsinagógákat gyújtottak fel, és megöltek mintegy 400 zsidót. „Lehetőség szerint" filmre vették, ahogy a kaunasiak és a rigaiak legyilkolják „a zsidókat és a kommunistákat" – feltehetőleg propagandacélból. Litvániában és Lettországban Stahlecker elsőként azok között igyekezett toborozni, akiknek a családtagjait megölték vagy deportálták a szovjetek. A kis zsidó közösséggel rendelkező Észtországról úgy nyilatkozott, hogy lehetetlen pogrom elindítása, ám az észtek korábban már megölték a leggyűlöltebb kommunistákat.

„Egyéb biztonsági rendőrségi munka" címszó alatt krónikus pszichiátriai betegek – ez idáig 748 személy – meggyilkolását jegyezte fel. Az eutanázia e fajtája (ahogy korábban Lengyelországban) tökéletesen illett az etnikai tisztogatás feladatába.

Stahlecker arra a következtetésre jutott, hogy a Barbarossa-hadművelet előtt adott utasítások – melyeket a „zsidók lehető legszélesebb körű megsemmisítéseként" értelmezett – teljesítése pogrom útján lehetetlen. Jelentése végén táblázatot készített a kivégzettekről, a következő lebontásban: Litvániában 81 171 embert öltek meg, közülük 860 kommunista, a többség (80 311) zsidó. Lettországban e szám 31 868, melyből 1843 kommunista. Észtországban 474 zsidót lőttek agyon, továbbá 684 kommunistát. Belorussziában mind a 7620 meggyilkolt zsidó volt.

Stahlecker kijelentette, hogy a zsidókat a nagyobb városokban (pl. Kaunasban és Rigában) gettóba zárták. Ezeket egyszerű elhelyezési területnek szánták, végül azonban a zsidók többségét megölték. Azt is feljegyezte, hogy az Einsatzkommando vezette a „bolsevik áldozatok" exhumálását, azonosította őket, és propagandacélra használta a történetet. Folytatódott a kommunisták és partizánok felkutatása.[9] Figyelembe kell vennünk, hogy ez csak egy a hasonló jelentések egész sorozatából.[10]

A zsidók elleni támadás először elsősorban, de nem kizárólagosan zsidó férfiak ellen irányult. Ez általában minden Einsatzgruppéra vonatkozott. A gyilkolás nőkre és gyermekekre való kiterjesztésére vonatkozó parancs a különböző halálosztagokat különböző időpontban érte el 1941 júliusában és augusztusában. Teljes zsidó közösségeket töröltek el.

Hitler egyetlen zsidók meggyilkolására vonatkozó utasítást sem írt alá, legalábbis egy sem maradt fenn. Nem kívánt írásos parancsot kibocsátani. Általában úgy járt el, hogy az alkalmas pillanatot kivárva elárulta „kívánalmát" Heydrichnek vagy Himmlernek, hogy ő miként cselekedne az adott helyzetben.

Tudjuk, hogy Hitler egyértelműen tudott a gyilkosságokról, és helyeselte őket. A Gestapo feje, Heinrich Müller 1941. augusztus 1-jén küldött táviratában előírta, hogy „a Führert folyamatosan tájékoztatni kell" a gyilkolási műveletekről. A Wehrmacht (OKW), Keitel hadseregtábornokot és a főszállásmestert is beleértve, továbbá a rezsim vezető alakjai, többek között Bormann, Ribbentrop és Goebbels szintén mindenről tudni akartak.[11]

1941 nyarán az Einsatzgruppe B az egyik legborzalmasabb bűntettet követte el Minszkben és környékén. Jelentéseikben emberek egész csoportjának, például a „zsidó-bolsevik vezető osztály" megsemmisítéséről írtak, ám az események hamarosan ezen is túlmutattak. Amikor az Einsatzgruppe megérkezett, nekilátott naponta mintegy 200 ember, többségében „bolsevik funkcionárius, ügynök, bűnöző, ázsiai stb." megölésének. A térség más városait, például Szmolenszket „átfésülték, zsidó értelmiségiek" után kutatva.[12] November közepére az Einsatzgruppe B a Barbarossa kezdete óta 45 467 személy likvidálásáról számolt be.[13] 1943. március 31-ig saját feljegyzéseik szerint 142 359 embert öltek meg.[14]

A halálosztagok tevékenységét gyakran segítette a Wehrmacht, melynek számos vezetője propagálta a „zsidó-bolsevik csoport" elleni megsemmisítő háború eszméjét. Még az olyan egységek is, mint a Panzergruppe 4, azt az információt kapták a háború előestéjén, hogy „az európai kultúra védelmét" szolgálják a „zsidó bolsevizmus" ellenében. Július 30-án a 17. hadsereg akkori parancsnoka, Karl Heinrich von Stülpnagel „szelektív" megtorlást rendelt el, nem egyszerűen a helyi ukrán lakosság, hanem főként a „zsidó és kommunista emberek" ellen.

A 6. hadsereg parancsnoka, Walther von Reichenau 1941. augusztus 10-én kiadott utasításában „a bűnöző, bolsevik és főként a zsidó elemek kivégzésének szükségességéről" tesz említést, melyet az SS birodalmi vezetőjének, Himmlernek a szervei fognak végrehajtani. Szeptember 12-én Keitel azzal a paranccsal tüzelte fel a katonákat, hogy „a bolsevizmus elleni harc könyörtelen, energikus és kemény akciókat követel meg mindenekelőtt a bolsevizmus letéteményesei, a zsidók ellen".[15]

Október 10-én Reichenau a következőképp foglalta össze a feladatot: „a zsidó-bolsevik rendszer elleni hadjárat elsődleges célja hatalmi eszközeinek teljes elpusztítása és az európai kultúrszférára gyakorolt ázsiai hatás megszüntetése", majd hozzátette: „ezért a katonáknak tisztában kell lenniük az emberi színvonalat el nem érő zsidók ádáz, de igazságos bűn-

hődésének szükségességével. Ez megfogalmazza azt a további célt is, hogy csírájában kell elfojtani a Wehrmacht mögötti lázadásokat, melyeket, ahogy a gyakorlat mutatja, mindig a zsidók szerveznek".[16]

Öt nappal később Hermann Hoth, a 17. hadsereg későbbi parancsnoka egy utasításban arról beszél, hogy „két szellemileg áthidalhatatlan koncepció küzd egymással: a németek tisztesség- és fajtudata és több évszázados katonai tradíció áll szemben az ázsiai gondolkodásmóddal és primitív ösztönökkel, melyet kisszámú, nagyrészt zsidó értelmiségi korbácsol fel".[17]

Összességében a Wehrmacht és az Einsatzgruppék jól dolgoztak együtt. Bár Lengyelországban 1939-ben néhány parancsnok ellenezte az SS frontvonalak mögötti tevékenységét, a Barbarossa során ez nem ismétlődött meg. Számos esetben öltek a Wehrmacht egységei zsidókat, követtek el olyan túlzásokat, melyek „a frontkatonák nagy részének antiszemita hozzáállását és magatartását" tükrözték. Például Pinszkben 1941. augusztus elején a 2. SS lovashadosztály tagjai több ezer zsidót tereltek az utcákra és lőttek le. A 293. gyalogoshadosztály katonái látták, és megvitatták az eseményeket. Egyikük szerint „semmiképp se mindegyik, de a legtöbb bajtársa egyetértett a történtekkel".[18]

A KATONÁK REAGÁLÁSA A KELETI FAJI HÁBORÚRA

Egyetlen milliók alkotta sereget sem vezérelhet egyetlen ötlet, befolyásolhat azonban számtalan tényező. Úgy tűnt azonban, hogy sok katona fogadta be a bolsevikok és különösképp a zsidók elleni gyűlölet üzenetét. Ahogy láthattuk, a háború kezdetén a Wehrmacht széles körűen részt vett „a zsidók és kommunisták szisztematikus üldözésének gyakorlatában".[19]

A hadsereget nem kellett kényszeríteni az antiszemita lépésekre. Hermann Kremp százados, egy (a Központi Hadseregcsoporthoz tartozó) biztonsági ezred törzstisztje 1941 nyarán levelet küldött haza. Döbbenetes nyerseséggel és ellenszenves kedélyességgel fogalmazott: „Ez a hely hemzseg a zsidóktól. Összegyűjtöttük mindet munkára, egyeseket utcaseprésre, másokat útjavításra. A lányokat mosásra és varrásra használjuk, a fiúkat cipőtisztításra. Néhány napja sárga csillag viselésére kényszerítjük őket. Képzelheted, ahhoz, hogy rávegyük őket, először példát kellett

statuálnunk, mivel egy öreg zsidó nem akarta elsietni a dolgot. Megparancsoltuk neki, hogy siessen, de hiába, úgyhogy le kellett lőnünk. Na, ettől felgyorsultak a rohadékok!"[20]

Ez és más levelek is bizonyítják, hogy a katonák a háborút Hitler beszédeinek szellemében értelmezték, melyet gyakran szajkózott, különösen a zsidók végzetéről szóló „próféciáját". Nem egy katona vallotta, hogy a zsidók azt kapják, amit érdemelnek, és kudarcba fulladtak azok az erőfeszítéseik, hogy a megsegítésükre manipulálják Angliát, Amerikát és a Szovjetuniót.[21] Egy altiszt 1942 júliusában azt írta az otthoniaknak, hogy a bolsevizmus csaknem meghódította Németországot, ám a fenyegetést visszaszorították: „A bolsevizmus elleni küzdelem nagy feladata a zsidóság elpusztításában rejlik. Ha valaki látja, mit tettek a zsidók Oroszországban, azonnal megérti, miért kezdett a Führer küzdelembe a zsidóság ellen. Micsoda gyötrelem sújtotta volna szülőföldünket, ha hagyta volna e szörnyeteget felülkerekedni?"[22]

A szegénységet és szenvedést látva sokan nem szánalmat éreztek, hanem a náci propaganda beigazolódását. Egy közkatona így írt: „Ha korábban úgy is gondoltam, hogy propagandánk e tekintetben [az oroszországi körülmények] némiképp eltúlzott, ma már látom, hogy inkább szépítette a helyzetet, mert a valóság sokkal rosszabb."[23]

Egy hadnagy, aki abban reménykedett, hogy tolmácsként alkalmazzák, 1942 februárjában ezt írta keletről: „Egyszerűen lehetetlenség leírni, amit tapasztalunk. Minden idők legsátánibb és legbűnösebb rendszere a zsidó rendszer a »szovjet paradicsomban« – a zsidók paradicsomában."[24] Egy altiszt 1942 júniusában így fogalmazott: „Ha valaki meglátja, mit tesznek az oroszok itt Oroszországban, akkor érti igazán, miért kezdte meg a Führer a zsidók elleni harcot."[25]

E mentalitást a náci ideológia, különösképpen a háború igazolása táplálta. A Wehrmacht brutális megtorlást hajtott végre, többek között egész falvak elpusztításával és minden lakosuk meggyilkolásával. Amikor a katonák hazaírtak, ahogy egyikük 1941 júliusában tette, nem a Wehrmacht által elkövetett borzalmakról írtak, hanem „a zsidó, bolsevik atrocitások, melyekhez foghatónak még a létezéséről sem hittem", miatti megrökönyödésükről. Másikuk ugyanebben a hónapban azt írta, hogy „mindenki, még a legutolsó kétkedő is tudja ma már, hogy az ezek ellen az embernek nem tekinthető lények – akiket őrületbe kergettek a zsidók – elleni harc nemcsak hogy szükséges volt, de a legjobbkor is érkezett el.

Führerünk káosztól mentette meg Európát."[26] Számtalan hasonló bizonyíték áll rendelkezésre.[27]

A keleti hadsereg kedvelt gyakorlatának számított 1941 során a zsidókat és kommunistákat Lenin- és Sztálin-szobrok ledöntésére kényszeríteni. A 291. gyalogoshadosztály egyik tüzére, Heinz Backe így írt szüleinek a balti-tengeri Liepaja városból: „A zsidókat összegyűjtötték az egész városból, és egy bolsevikok által konferenciákra használt terembe terelték. E szoba tele volt Sztálin és társai hatalmas portréival és mellszobraival és mindenféle szovjet jelképpel és kellékkel. A zsidóknak ki kellett cipelniük őket, és menetelniük kellett a városban a Windau (Venta) folyóhoz, ahol máglyát raktak, és a zsidóknak az általuk cipelt tárgyakkal kellett táplálniuk a lángokat."[28]

A németek és kollaboránsaik a „partizánokat", a „banditákat", az „embernek nem nevezhetőket" és mindenekelőtt a zsidókat és a kommunistákat egy nagyobb küldetés teljesítésének tudatával gyilkolták. A Wehrmacht belorussziai parancsnoka jelentette, hogy 10 431 rabot lelőttek abból a 10 940-ből, akiket a „partizánokkal való csatákban" gyűjtöttek 1941 októberében. Tökéletesen jelzi, hogy ezek az emberek az ellenállásra erőtlenek voltak, és nem jelentettek valós fenyegetést, az, hogy a „partizánok" elleni művelet végrehajtása során mindössze két német katona lelte halálát.[29]

TÖMEGGYILKOSSÁG A BOLSEVIK SZABOTÁZS MEGTORLÁSAKÉNT

Kelet- és Nyugat-Európában megtorlást igénylő helyzetben a német hatóságok előszeretettel küldték halálba a zsidókat és a kommunistákat. 1941. július 25-én a hadsereg-főparancsnokság utasítására a vonalak mögött talált szovjet katonákat augusztus 8. után partizánnak kellett tekinteni, függetlenül attól, hogy egyenruhát viseltek-e, és agyon kellett lőni. Hasonló utasításokat adtak ki később a különböző hadseregcsoportok. Ezekhez kapcsolódik, bár független az előbb említettektől, hogy Karl Heinrich von Stülpnagel, az ukrajnai 17. hadsereg parancsnoka irányelveket dolgozott ki a passzív ellenállásra adandó válaszról és a szabotázsról arra az esetre, ha a felelősöket nem fogják el azonnal: „A kollektív intézkedéseket *nem* szabad *válogatás nélkül* végezni. Ahol a cselekmény nem tulajdonítható helyi ukrán lakosoknak, a helyi felügyelőket utasítani kell rá, hogy mindenekelőtt zsidó és kommunista lakosokat nevezzenek meg. E nyomás mellett a lakosság tájékoztatni fogja a rendőrséget." Hozzátette, hogy a Kommunista Ifjúsági Szervezethez, a Komszomolhoz tartozó zsidók „különösképpen a szabotázs és a bandaszervezkedés támogatóinak tekintendők".

Stülpnagel csalódottan jelentette, hogy a zsidók elleni kemény módszerek „szánakozást és szimpátiát váltottak ki" egyes ukránok körében. A megoldás nem a megtorlás megszüntetésében rejlett, hanem a lakosság „felvilágosításának" fokozásában, hogy kialakuljon bennük a zsidók „szilárd és egységes elutasítása".[30]

Jürgen Förster azt hangoztatja, hogy a bizonyos csoportokkal szembeni kollektív intézkedések durvasága „nem magyarázható kizárólag a front mögötti területek biztonságának szükségességével vagy pragmatikus okokkal. Valójában vitán felül áll ezen intézkedések ideológiai háttere". Bemutatja, hogy a Wehrmacht és az SS együttműködése a zsidók elpusztítása terén egyetlen kulcsfontosságú pontból ered: „a »zsidó bolsevizmusról« szóló propaganda számos tiszt és katona által történt elfogadásából. Másik tény, hogy a katonai feladatok és a titkosrendőrségi intézkedések közötti különbségeket Hitler kívánságának megfelelően szándékosan összemosták." A Wehrmacht tehát részt vett a „végső megoldásban" a zsidók kijelölésével, összegyűjtésével és gettóba kényszerítésével, sőt, a tömeggyilkosságok végrehajtásában is az SS segítségére volt. A Wehrmacht a vonalak mögötti területek „pacifikálásában" is együttműködött az SS-szel, ami szintén zsidókkal szembeni túlkapásokhoz vezetett.[31]

Mindez vonatkozott a három hadseregcsoportra, de leglátványosabban a kijevi Déli Hadseregcsoport esetén mutatkozott meg. 1941 szeptemberében a Wehrmacht itt kitartó ellenállásba ütközött. A Vörös Hadsereg visszavonult, ám előtte aknacsapdákat helyezett el a városközpontban, és a német megszállás után néhány nappal az időzített szerkezetek kezdtek felrobbanni. A robbanások a Wehrmacht több száz tagjának és számos civilnek az életét követelték. A szovjet partizánok tevékenysége nyomán több napon át tomboló tűzvész tört ki.[32]

A helyi és regionális náci tisztek, többek között az Einsatzgruppe C vezetője, Otto Rasch, továbbá Kurt Eberhard városi parancsnok úgy határoztak, hogy hatalmas megtorlást indítanak, melyben a kijevi zsi-

dók megfizetnek mindenért. Kézenfekvő volt a zsidókat és a szovjet titkos ügynököket okolni. A németek és az ukránok egyaránt bosszúért lihegtek.

Az Einsatzgruppe C tevékenységét mindig is vérfürdő kísérte. Számos kivégzést hajtottak már végre, és a zsidók és a kommunisták ellen izgatták az embereket. Alkalmanként a kommunizmus végét váró helyiek saját maguk is cselekvésbe lendültek. Például ahogy a Vörös Hadsereg elhagyta Lvovot, és mielőtt a németek megérkeztek volna, partizánok kezdtek „bosszút" állni a zsidókon és a kommunistákon. Egy milícia egy korábbi NKVD-börtönbe vitte a zsidókat, és eltemetett áldozatok kihantolására kényszerítette őket. Erőszak söpört végig az utcákon, a Wehrmacht azonban csaknem egy hét elteltével vetett véget a pogromnak; addigra 4000-7000 embert (a leírások szerint zsidókat és oroszokat) öltek meg. Hasonló eseményeket robbantott ki az NKVD áldozatainak minden felfedezése.[33]

A pogromok akkor vették kezdetüket, amikor a helyi huligánok és mások tombolni kezdtek. Máskor, mint Tarnopolban, német erők ösztönözték. Tarnopolban kétszáz NKVD-áldozatot fedeztek fel, amikor a német katonák július 2-án a városba értek. Erre a német titkosrendőrség a helyi milícia segítségével hatszáz zsidó férfit terelt egy „imaházba", és gyilkolt meg egytől egyig.[34]

Kijev a szovjet területen végrehajtott legszörnyűbb tömeggyilkosság helyszíne lett. A szabotázsra válaszolva rendelet született. Ennek értelmében szeptember 29-én hétfőn 8 óra előtt „Kijev és környéke" minden zsidójának iratokkal, ruhával és az áttelepülésre való pénzzel együtt jelentkeznie kellett. Eberhard tábornok akarta megölni a zsidókat, kivégzésük azonban az Einsatzgruppére maradt. A „műveletet" egy Paul Blobel irányítása alatt álló különleges kommandó hajtotta végre a Waffen-SS egy csoportja, két rendőrzászlóalj és az ukrán kisegítő rendőrök közreműködésével.[35]

Az összegyűlt zsidóknak egy közeli hasadékhoz kellett vonulniuk. A kivégzőhelyhez vezető utat a Wehrmacht katonái őrizték. A tömeggyilkosságra a Babij Jar nevű vízmosásnál került sor. A következő nap végére 33 771 embert lőttek agyon.[36]

A kivégzések története némiképp eltért az újonnan létrehozott ukrajnai Reichskommissariat öt kerületében. A nácik könnyebbnek találták a pogromok előidézését az olyan területeken, melyek korábban lengyelek voltak, és a szovjetek két éven át megszállva tartották 1941 júniusa előtt.

A legfőbb ukrán kollaboránsok közé a nacionalisták és a kisegítő rendőrség tartoztak. Az utóbbi – „kisebbség ugyan, de befolyásos" – kerítette kézre a zsidókat. A zsidók és ukránok közötti történelmi feszültség, kiegészülve a német megszálló erők szüntelen antiszemita propagandájával, „egyre nagyobb vonzerővel bírt".[37]

Ennek eredményeképp a zsitomiri körzetben például 1941 és 1943 között mintegy 180 000 zsidót öltek meg. A német tisztek még a vidéki zsidók városi gettókba való gyűjtését sem találták „hasznosnak", helyette azonnal meggyilkolták a férfiakat, a nőket és a gyermekeket.[38]

A zsidók elleni náci népirtást előre látva Himmler 1941. augusztus 15-én, miután részt vett Minszk közelében egy tömeggyilkosságon, azon gondolkodott, hogy vajon Hitler politikája az összes zsidó kiirtására irányul-e.[39] Himmlert megrázták a látottak, és megtudta, hogy az efféle gyilkosságok milyen hatást gyakorolnak embereire. Megkérte a társaságában tartózkodó Arthurt Nebét, az Einsatzgruppe B vezetőjét, hogy keressen az agyonlövésnél „kevésbé rémes" módszert. Aggódott az elkövetők mentális és fizikai állapota miatt. Az áldozatokkal nem foglalkozott.

Himmler azért látogatott el a Minszk környéki kivégzőhelyszínekre, hogy meghatározhassa a „zsidókérdés" kezelésének leghatékonyabb módját. A korábbi nézetekkel ellentétben a történészek többsége már egyetért abban, hogy akkor nem adott parancsot az összes zsidó férfi, nő és gyermek meggyilkolására. A gyilkosságokat valószínűleg a helyszíni végrehajtók terjesztették ki fokozatosan. A gyilkosságok első hetei és hónapjai során megedződött és a náci népirtási propagandával azonosuló kivégzők félredobták minden korábbi fenntartásaikat, és az elképzelhető legradikálisabb megoldáshoz folyamodtak.

30.

A „VÉGSŐ MEGOLDÁS" ÉS A HALÁLTÁBOROK

Semmi kétség sem fér ahhoz, hogy az összes zsidó meggyilkolására vonatkozó döntés Hitlertől származott, és kizárólag ő rendelkezett a végrehajtásához szükséges hatalommal. Egy nemrégiben megjelent, szovjet levéltári iratokon alapuló, Hitler segítőinek háború utáni kihallgatásáról szóló könyv említést tesz róla, hogy személyes érdeklődést mutatott a gázkamrák kifejlesztése iránt, a beszámoló azonban egyébként hallgat a zsidók tömeges meggyilkolásáról.[1]

A minden zsidó meggyilkolására vonatkozó döntés megszületésének időpontjáról viták vannak, melyek talán sosem jutnak nyugvópontra.[2] Hogy megértsük, miért valószínűsíthető, hogy Hitler sosem adott formális utasítást, figyelembe kell vennünk döntéshozatali stílusát, vagyis hogy a legnagyobb mozgásteret hagyta a vezetőknek, hogy „kívánsága szerint" végrehajtsák a műveleteket. Így fogalmazott egy hosszú monológjában főhadiszállásán 1941. október 14-én, akkoriban, amikor sok történész szerint valószínűleg utasítást adott Himmlernek, hogy fokozza a faji „ellenség" körében elkövetett gyilkosságokat a keleti művelet során: „Hova jutnék, ha nem volnának bizalmi embereim a munkák irányítására, amelyeket én már nem tudnék átvállalni? Kemény emberek ezek, akikről tudom, hogy ugyanúgy járnak el, ahogy én is tenném a helyük-

ben. A legjobb munkatárs számomra az, aki a legkevésbé fáraszt, vagyis 100 döntés közül 99-et magára vállal. Természetesen mindig vannak olyan ügyek, amelyeket nekem kell eldöntenem." Hitler azt mondta, napi tíz órát foglalkozik katonai dolgokkal, és szívesen pihen művészet és építészet nézegetésével alvás előtt. Feltehetően azért talált időt arra, hogy a legfőbb ügyekről elbeszélgessen Himmlerrel, aki mindennap meglátogatta, ám a feljegyzés hallgat e témáról.[3]

HITLER „PRÓFÉCIÁJA" ÉS DÖNTÉS MINDEN ZSIDÓ MEGÖLÉSÉRŐL

Hitler beszédet mondott 1941. január 30-án, ahogy mindig is tette kancellári kinevezése évfordulóján, és emlékeztette hallgatóságát először 1939. január 30-án előadott „próféciájára". Megismételte, hogy amennyiben „a nemzetközi pénzvilág zsidói" világháború kitörését tervezik, ahogy tették szerinte az első világháború során, az eredmény nem a világ bolsevizálása lesz, ahogy azt a zsidók képzelik, hanem „a zsidó faj európai kiirtása".[4] Ahogy egyre közelebb került a Barbarossa-hadművelet megindításához, azt mondta, reméli, hogy Németország ellenségei felismerik, a zsidók minden háborús fél közül a „legnagyobb" ellenség. E nemzeteknek az egymás elleni harc helyett közös frontba kell egyesülniük, fogalmazott.[5]

Tudta, hogy legkésőbb a háború kezdetéig a németek többségének el kell fogadnia, hogy létezik „zsidókérdés", és egyet kell érteniük a zsidóknak a nemzet életéből való kizárásával.[6] A rezsim most olyan megoldások elfogadására keresett támogatást, melyek jócskán túlmutattak a jogi diszkrimináción. Azzal, hogy nyilvánosan ismételgette közismert „próféciáját" arról, miként fizetnek meg a zsidók, ha újabb világháborút robbantanak ki, finoman oktatta a németeket a náci ideológiára, és igyekezett támogatást vagy legalábbis tudomásulvételt szerezni ahhoz, ami a zsidókkal történik, többek között azokkal, akiknek az országból való deportálását tervezik. Az erkölcsi kérdések miatt aggódók jellegzetes hitleri fellengzősségnek ítélhették az üzenetet, az elszánt antiszemiták pedig izgatottan érzékelhették, hogy bosszút áll az ősellenségnek tekintett zsidókon.[7]

Július 31-én Heydrich felhatalmazást kért Göringtől arra, hogy felvázoljon „a közeljövőben egy átfogó szervezeti, funkcionális és gyakorlati lépésekből álló tervet a zsidókérdés végső megoldása végrehajtásának

előkészítésére".[8] A használandó eszközök között az „emigráció vagy evakuálás" szerepelt, és „territoriális megoldást" helyezett kilátásba. Ez még nem a megsemmisítésről szóló döntés volt.

A Szovjetunió megtámadása új fejezetet nyitott a fajirtásban. Egy közelmúltban megjelent kiváló tanulmány szerint „a legvalószínűbb, hogy Hitler szeptember közepén kísérleti jelleggel jóváhagyta nemcsak" a zsidók Németországból való „deportálását, de legalábbis elviekben a deportáltak »kiirtását«".[9] Valamikor 1941. szeptember és október közepe között határozott úgy, hogy végighalad az antiszemitizmus már régóta magáévá tett gyilkos logikáján. A döntés időpontjára való következtetés alapjául az szolgál, hogy azokban a hónapokban a tömeggyilkosságok terén „kvalitatív és kvantitatív ugrás" tapasztalható.[10] Hitler talán közvetlenül közölte szándékát Himmlerrel, a kiirtás irányítójával. Hitler főhadiszállásán akkoriban számos alkalommal találkoztak, és beszéltek többek között a zsidókérdésről.[11]

Himmler többször állította, hogy a megsemmisítés a Führer utasítására történt. Ezt válaszolta akkor is, amikor a Birodalmi Biztonsági Főhivataltól Bruno Streckenback, valamint az SS adminisztratív főhivatalának vezetője, Gottlob Berger kérdezte.[12] Az ő felelőssége, mondta Bergernek 1942 júliusában, hogy végrehajtsa azt a „nagyon nehéz utasítást", amit Hitler a vállára helyezett.[13]

Goebbels naplója szerint Hitler a legnagyobb valószínűség szerint akkor jutott minden zsidó meggyilkolásának döntésére, amikor „szélsőségesen optimista" hangulatba került. Hitler főhadiszállásán szeptember 24-én például Goebbels prominens alakok parádéjára lett figyelmes, amint a „rendkívül boldog" Hitler körül sürgölődnek. Meghallgatására várva Goebbels eszmecserét folytatott Heydrichhel. A német zsidóknak szeptember 15-étől sárga csillagot kellett viselniük, és Goebbels Berlin gauleitereként „amilyen gyorsan csak lehet", ki akarta telepíteni őket a városból. Azt remélte, „erre akkor kerülhet sor, amikor keleten a katonai kérdéseket már tisztáztuk. A végén valamennyit bolsevisták által létesített táborokba kell szállítani". Ezeket zsidók építették, mi is lenne hát megfelelőbb, mint hogy most ők népesítik be azokat. Vészjóslónak hangzott ugyan, de Goebbels egyetlen olyan megjegyzést sem írt fel Heydrich részéről, mely arra utalna, hogy a végső megoldásról már döntés születetett volna.

Goebbels ezután beszélt Hitlerrel, és észrevette vezére jókedvét. Hitler azt akarta, hogy a Leningrádban született bolsevizmus a várossal együtt pusztuljon el: „A bolsevizmus éhségben, vérben és könnyek közt született", és ekképpen is érjen véget. Leningrád megsemmisítésével az „ázsiai szlávoknak" nem lesz többé kapujuk Európára. A város helyét föl kell szántani, és hasonló lesz Moszkva sorsa is. A harcok többsége október közepére véget ér, ezután a német katonák egy részét vissza lehet hívni. Hitler úgy vélte, ha megtörik a bolsevizmus, visszahúzódik Ázsiába. Azt hitte, az akkor már hatvanévesnél is idősebb Sztálin békéért könyörög majd, hiszen ilyen öregen nem bírja majd a nyomást.[14]

Hitler úgy vélte, a bolsevizmus veresége az utolsó kártya, amit Nagy-Britannia kijátszhat. Amerika miatt nem aggódott, mert a Szovjetunió legyőzésével „szinte semmi sem történhet velünk", vélekedett. Egyetértett Goebbelsszel abban, hogy a zsidókat „el kell távolítani egész Németországból". Goebbels szenvedélyesen azt írta, hogy a zsidóktól elsőként Berlint, Bécset és Prágát kell megszabadítani. Abban bízott, hogy év végére a legtöbb zsidó már a múlté lesz.

E találkozótól eltekintve Hitler kora ősszel keveset beszélt a zsidókról főhadiszállásán. Október 17-én, két héttel a Goebbelsszel való beszélgetés után azonban, amikor a kelet-európai lakosság „megszűréséről" szólt, felhozta a témát. „A destruktív zsidókat" el kell pusztítani, ebben konszenzus uralkodott a náci vezetők között.[15] Az október 21-én Bormann-nal folytatott beszélgetésében Hitler a kereszténységről és a bolsevizmusról elmélkedett, legdurvább szavait azonban a zsidókra tartogatta, akiket azonosnak tartott a Szovjetunió vezetőivel. Végigment a „zsidó-bolsevik" bűnök szokásos listáján, majd így zárta: „Ha kiirtjuk ezt a pestist – feltehetőleg a zsidókra, a bolsevikokra és a kereszténységre gondolt –, olyan tettet hajtunk végre, amiről az embereink többségének fogalma sincs."[16]

Hitler október 25-én este találkozott Himmlerrel és Heydrichhel, egy nappal azután, hogy Himmler visszatért a frontról, ahol Bock hadseregtábornokkal és másokkal a zsidók agyonlövéséről tárgyalt.[17] Hitler azzal kezdte, hogy megemlítette hírhedt „jóslatát" arról, hogy mi vár a zsidókra, ha újabb világháborút robbantanak ki. „A világháború kétmillió halottja ennek a bűnöző fajnak a lelkén szárad, most pedig újabb százezrek. Ne mondja senki: De hát nem küldhetjük mocsárba őket! Ki törődik a mi embereinkkel? Jó, ha előttünk jár a hír, hogy kiirtjuk a zsidókat. A zsidó állam megalapításának kísérlete nem sikerülhet" – jelentette ki. Utóbbi mondatával azt erősítette meg, hogy a „territoriális megoldás" a múlté.[18]

Eddig a nácik meghatározott térségeket vagy helyeket mérlegeltek, ahova a zsidókat küldhetnék, azzal a nyilvánvaló felhanggal, hogy nem kifejezetten érdekli őket, hova kerülnek, ha eltűnnek a Birodalomból. Ez most megváltozott, és október 23-án a Gestapo elrendelte, hogy a zsidóknak a Birodalomból való minden további emigrálása tilos a háború ideje alatt. E titkos rendelet többféleképpen is értelmezhető, mindenesetre erősen utal arra, hogy a nácik nem szándékozták hagyni, hogy egyetlen zsidó is menekülhessen.

Számtalan fejlemény jelentkezett egyszerre. A halálosztagok javában tevékenykedtek, zajlottak a nagy nyugat-európai deportálások, és megkezdődött a haláltáborok létesítése.[19] Nyilvánvaló volt a zsidók tömeges meggyilkolásának célzata, és szőrszálhasogatás manapság azon elmélkedni, hogy mikor hozta meg és hogy egyáltalán Hitler hozta-e meg a végső döntést, és vajon létezett-e „konkrét terv" az összes zsidó megölésére.

Hitler ugyanazokat a dolgokat hajtogatta folyamatosan, és olyan jelzéseket küldött, melyeket lehetetlen volt félreérteni. Folyamatosan tudatta kívánságait az olyanokkal, mint Himmler és Goebbels. Ismételten tudatta a közvéleménnyel is elhatározását. November 8-án, a párthívek előtt Münchenben ismét a zsidókat vádolta a háború előidézésével.[20] A náci sajtó e beszédet a zsidók elleni támadásként hangsúlyozta. Az egyik írás *A zsidó ellenség* címet viselte, és arra jutott, hogy „a nemzetközi zsidóság elleni háború élet-halál küzdelem, melyet könyörtelenül végig kell vívni".[21]

A németek újból és újból hallották a hírhedt próféciát, nemcsak Hitlertől, de Goebbelstől is, aki több alkalommal is hivatkozott rá az újságcikkekben, elsőként november 16-án, amikor megpróbálta igazolni azt a rendelkezést, mely sárga csillag viselésére kötelezte a zsidókat. Felvetette, hogy valóra válik a borzalmas prófécia. Ha hihetünk a korszak hivatalos felméréseinek, sok német értett egyet azzal, hogy a zsidók kezdték a háborút.[22] Goebbels 1941. december elején megismételte üzenetét, a Berlini Egyetem válogatott vendégeinek tartott beszédének végén pedig higgadtan „a zsidók történelmi bűnéről" beszélt, miközben már vasúti szerelvények szállították a tehetetlen német zsidókat keletre. Emlékeztette a hallgatóságot Hitler előrejelzésére arra vonatkozóan, hogy mi történik, ha a zsidók „ismét" háborúba kergetik a világot. Hozzátette, minden további magyarázat szükségessége nélkül, hogy „most e prófécia valóra válását tapasztaljuk meg".[23]

Eközben zajlottak a genocídium előkészületei. 1941. november 1-jére Himmler parancsára kezdetét vette a belzeci haláltábor építése. Heydrich a gázteherautók használatában emberek sokasága megölésének lehetőségét látta, október végén pedig továbbiakat rendelt. Sok helyütt használták őket, még Jugoszláviában is. Október utolsó heteiben Himmler és Heydrich gázlétesítmények létrehozását tervezte többek között Mogilevben, Sobiborban és Chelmnóban.[24] Auschwitz már létezett koncentrációs táborként, október végén azonban egy nagy krematóriumot rendeltek oda. Hans Frank, a Főkormányzóság (az egykori Lengyelország része) vezetője szintén terveket szőtt a zsidók elpusztítására. Ezek és más események olyan rövid idő alatt történtek, hogy Hitler döntésének hiányában kizárt, hogy sor kerülhetett volna rájuk.[25]

HITLER MEGERŐSÍTI A ZSIDÓK KIIRTÁSÁRA VONATKOZÓ SZÁNDÉKÁT

December 12-én, egy nappal az USA elleni hadüzenetet követően Hitler találkozót tartott gauleitereivel, a náci párt regionális vezetőivel, akik politikai hűségét minden korábbinál jobban értékelte. Úgy vélte, szerencse, hogy az Amerikával való háború mellett döntött: előbb-utóbb belekényszerültek volna, hiszen az USA a britek pártjára állt volna, és akadályozná, hogy a német tengeralattjáró-parancsnokok szabadon torpedózzák meg a hajókat. Japán lépése szerencsésnek minősül, magyarázta, mivel a németek nehezen fogadták volna el Németországnak az USA-val szembeni hadüzenetét az ázsiai konfliktussal meglévő baráti ellensúly nélkül.

Következő évre vonatkozó célja az volt, hogy „végezzen" a Szovjetunióval, „legalább az Urálig". Ezután Európa „a félbéke állapotában" létezhet, és nem lesz sebezhető.

A beszéd arra is kitért, hogy a megszerzett zsákmány miként segítheti a helyreállás finanszírozását, és hogy az új Lebensraum egy nap miként válik Németország „jövőbeli Indiájává", utalva a brit birodalmi uralomra. A keleten meghódított terület három-négy generáción belül az új Reich magvává válik. Hitler nézőpontja szerint ha a németek készen állnak vérüket ontani az új európai rendért, a többi országnak is hozzá kell járulnia.

Erős harci szellem uralta, meg volt győződve a keleti hódításra való képességről, és bátran jelezte előre álma valóra válását, hogy ő diktálhatja

az új Európa jövőbeli irányát. Másnap Goebbels így fogalmazta meg a Hitler üzenetéről kialakult benyomását:

> A zsidókérdéssel kapcsolatban a Führer elszánt *[ist entschlossen]* az alapos tisztogatásra. Megjövendölte a zsidóknak, hogy ha újabb világháborút szítanak, megtapasztalhatják saját megsemmisítésüket. Ez nem üres beszéd. A világháború itt van, s ennek szükségszerű következménye a zsidók megsemmisítése. A kérdést minden szentimentalizmus nélkül kell nézni. Nem azért vagyunk, hogy szánakozzunk a zsidókon, hanem hogy a németeken szánakozzunk. Ha a német nép a keleti hadjáratban közel 160 000 embert vesztett, akkor e véres konfliktus okozóinak életükkel kell fizetniük.[26]

Hitler a zsidókat vádolta az USA kormányának németellenes hozzáállása miatt is, továbbá azért, mert olyan helyzetet teremtettek, melyben a két ország háborúba került egymással. Himmler szűkszavúan ezt jegyezte asztali naptárjába egy Hitlerrel december 18-án folytatott megbeszélés után: „Zsidókérdés: partizánként megsemmisítendőek."[27]

Az új év kezdetén Hitler ismét hangot adott kívánságának, amikor Himmlerrel és más vendégekkel beszélt főhadiszállásán: „Ha ma kiiktatom a zsidókat, akkor a polgárságunk szerencsétlen lesz."* A közelgő műveletet a rossz fog kihúzásához hasonlította: jobb gyorsan elvégezni a munkát, mint hónapokon át apránként próbálkozni vele: „Ha kint van a fog, elmúlt a fájdalom. A zsidónak ki kell takarodnia Európából", mondta, különben nem lesz béke. A szovjet hadifoglyok náci táborokban haldokoltak, ám azt állította, hogy a zsidók teremtették ezt a helyzetet. Szónokiasan megkérdezte, miért tekintene máshogy a zsidókra, mint a szovjet foglyokra: „Csak egyet látok: a teljes kiirtást, ha nem mennek önszántukból." Természetesen ekkor már ő és Himmler pontosan tudták, hogy a zsidóknak tilos elhagyniuk a Harmadik Birodalmat. Két nappal később mégis azon tűnődött, hogy a legjobb az lenne, ha a zsidók Oroszországba távoznának.[28] Akárhogy is értelmezzük ezt, Hitler már nem kínált komoly javaslatot a „territoriális megoldásra", és ízetlen tréfa lehetett arról beszélni, hogy a zsidók, akiket ekkoriban összegyűjtöttek és meggyilkoltak, szabadon távozhatnának Európából.

* Gellately így idézi a kérdéses mondatot: „If I remove the Jew, then our bourgeoisie will be happy." – *a szerk.*

1942 során Hitler három nagyobb és számos kisebb alkalom során ismételte el próféciáját.[29] A fenyegetést mindig jövőbeli eseményekhez kötötte. Január 30-án megállapította, hogy „a háború csak akkor érhet véget, ha az árják megsemmisítik a zsidókat, vagy a zsidók eltűnnek Európából".[30] A beszéd közvéleményre gyakorolt hatására vonatkozó hivatalos felmérés azt mutatta, hogy a benne említett egyéb témák nagyobb aggodalmat keltettek. A közvélemény-kutatás mindenesetre leplezetlenül kimondta, hogy az emberek a fenyegetést úgy értelmezték, „hogy azt jelenti, a Führer zsidók elleni harca könyörtelenül folyik mindvégig, és hamarosan az utolsó zsidó is eltűnik az európai földről".[31] „A zsidók ki lesznek irtva *[ausgerottet]*", szólt az újságfőcím egy másik „próféciás" beszédét követően, melyet Hitler írt, és Wagner gauleiter olvasott fel február 26-án, a náci párt megalapításának évfordulóján. Az újság szerint a Hitler által említett fenyegetés „e háború végén" válik valóra.[32]

Az e rideg kijelentéstől megrémült németek homályosabb sajtótudósításokkal, akár a gaztett tagadásaival nyugtathatták magukat. Márciusban egy írás azt állította, hogy a németországi közszimpátia megnyerése érdekében a zsidókat „a legborzasztóbb végzet fenyegeti, egy titkos mocsárvidékre küldik őket", ami már-már Auschwitznak hangzott. E szóbeszédet tagadták. „Effajta veszély nem fenyegeti a zsidókat", tartalmazta az írás, hozzátéve azt a hamis információt, hogy „[csak] dolgozniuk kell".[33] Néhány kép „a partizánok vezetőinek", illetve „zsidó bűnösöknek" ábrázolta a zsidókat, akik állítólag a frontvonal mögött „az embereket hátba támadó háborút szítanak".[34]

A genocídium híre beszivárgott Németországba. Victor Klemperer 1942 márciusában hallott Auschwitzról.[35] 1942. áprilisban egy Kijev melletti tömeggyilkossággal kapcsolatos szóbeszédről szerzett tudomást, noha a zsidók Babij Jar-i lemészárlása az előző év szeptemberének végén történt.[36] 1942 nyarán és kora őszén Münchenben a Fehér Rózsa ellenálló diákjai egyik szórólapjukban említést tettek a zsidók sorsáról. Úgy vélték, hogy 300 000 zsidó lelte halálát Lengyelországban, miközben a szám lényegesen magasabb volt.[37] Lassanként kezdtek kirajzolódni a történések.

A Barbarossa-hadművelet kezdete óta zajló holokauszt egy feltűnően rövid időszakba tömörített népirtás volt. Az Einsatzgruppék és mások által végrehajtott gyilkosságok és a gázlétesítmények és gázautók használ-

latba vétele ellenére 1942 márciusában a holokauszt áldozatainak 75-80 százaléka még életben volt. A gyilkosságok legfőbb időszaka 1942 márciusa és 1943 márciusa között volt, melynek végére a holokauszt áldozatainak már csak 20-25 százaléka élt.[38]

A népirtás két úton haladt. Az első az agyonlövés általi kivégzések folytatása, melyet nemcsak az SS-szel kapcsolatban álló csoportok, hanem a tartalék rendőrzászlóaljak, alkalmanként pedig a Wehrmacht is végzett. Ráadásul 1942 közepére már harminc gázteherautó működött. A gyilkosság másik módszere az elgázosítás volt bizonyos táborokban.

HALÁLTÁBOR-TRAGÉDIA

A Szovjetunióban Lenin és Sztálin utasítására a náci Németországénál mennyiségében nagyobb tömeggyilkosság zajlott. A holokauszt azonban olyan társadalmi és emberi katasztrófa volt, amilyet korábban még nem látott a világ. Lenin és Sztálin több koncentrációs tábort létesített, gyilkolási központokat azonban nem. A szovjetek alkalmanként használtak gázteherautót *(dusegubka)*, például Moszkvában az 1930-as években, ennek mértéke azonban további vizsgálatot igényel.[39] Alkalmaztak krematóriumokat, hogy megszabaduljanak a több ezer holttesttől, gázkamrákat azonban nem.

A náci haláltáborokat olyan tömeggyilkossághoz tervezték, melyek a lehető legkisebb emberi beavatkozást igénylik. Omer Bartov szavaival: „Több milliónyi emberi lény ipari léptékű kivégzése halálgyárakban, egy modern állam megrendelésére, lelkiismeretes bürokrácia szervezésében, törvénytisztelő, patrióta, »civilizált« társadalom támogatását élvezve… – ebben rejlett (és rejlik ma is) a holokauszt példátlansága."[40]

A módszeres gyilkolás hat főbb területen zajlott; mindegyik gázt (néha szén-monoxidot) alkalmazott, az auschwitziakat azonban ciklon B gázzal ölték meg. A zsidók mellett más csoportokat, többek között szovjet hadifoglyokat, szintiket és romákat, azaz cigányokat is nagy számban gyilkoltak meg.

E haláltáborok a következők voltak: Belzec, Treblinka, Sobibor, Chelmno, Auschwitz-Birkenau és Majdanek. Ezek és a többiek mind saját, borzasztó történettel rendelkeznek. Helyi kezdeményezések kombinációjából eredtek, berlini támogatással vagy parancsra. Az egyes táborok létrehozásának körülményeit és az azért felelőseket nehéz felderíteni, mivel a dokumentumok nagy része megsemmisült.

Az események kibontakozását nyomon követhetjük Arthur Greiser gauleiter warthegaui példáján. Engedélyt kért Himmlertől 100 000 fő eltávolítására és területe „zsidómentessé" tételére. Valamikor 1941 októberében kapott engedélyt, s a kivégzések fokozódtak. Ráadásul munkába állt Herbert Lange különleges kommandója. Lange már 1939–1940-ben is gázteherautóval vette el több ezer krónikus beteg életét Lengyelországnak a Reichbe beleolvasztandó részein. Most fix helyet keresett e teherautók használatára, és választása a Łódźtól északnyugatra fekvő Chelmno falura esett. A területet gyorsan előkészítették, és december 8-án kezdetét vette a gyilkolás. Az áldozatok számát általában 150 000-re becsülik.[41]

Az egykori Lengyelországban, a Warthegautól keletre helyezkedett el a nácik által Főkormányzóságnak nevezett új, Hans Frank vezetése alatt álló terület. A zsidók és a lengyelek gyűjtőhelyének számított. Frank szerint a területen 3,5 millió zsidó élt, más német becslések azonban kevesebbről szólnak. A kisebb városokban és falvakban élő, az azonnali agyonlövéstől megmenekült zsidókat városokba kényszerítették, ahol nagy gettókat hoztak létre. Az emberek igyekeztek normális életet élni, és reménykedtek. A fennmaradt levelek és naplók, különösen a fiataloké, mesélik el a szívszaggató történéseket.[42]

A fordulópont 1941 őszén következett be. Októberben Odilo Globocnik azt a feladatot kapta, hogy létesítsen tábort Belzecnél. A munka november elején vette kezdetét. A tábor korlátozott kapacitása és a kényelmes tempójú építkezés úgy is értelmezhető, hogy Globocnik még nem kapott utasítást a főkormányzóságbeli zsidók meggyilkolására. Hamarosan azonban erre kapott megbízást, mellyel együtt megszületett a további, nagyobb gyilkolókapacitású táborok létesítésére vonatkozó döntés is.[43]

A Belzecet létesítők egy része részt vett a német eutanáziaprogramban, és tapasztalattal bírt a gázlétesítmények terén. A szerelés február végére befejeződött, és kezdetét vették a kísérleti gyilkosságok, eleinte palackos szén-monoxiddal, melynek helyét azonban hamarosan átvette egy belső égésű motor, mely halálos gázt vezetett a kamrába.[44]

Az SS-tisztek újabb helyszínt kerestek a Főkormányzóság területén, és kiválasztották Sobibort, ahol az építkezés csak 1942 márciusában kezdődött; szintén Globocnik, a lublini SS- és rendőrségi vezető irányítása alatt. Az építkezést felügyelő Franz Stangl Belzecbe utazott, hogy megvizsgálja,

miként működik a tábor, és növelte a tempót. Sobiborban belső égésű motort használtak, mely hermetikusan elzárt, egyenként kétszáz férőhelyes helyiségekbe vezette a gázokat. A kísérleti gyilkosságok 1942 áprilisában kezdődtek.[45]

A Globocnik területén fekvő harmadik tábor a Főkormányzóság legészakibb részén található Treblinka volt, melynek tíz gázkamrája végül 3800 embert volt képes befogadni, július 23-ától. A tábor gyilkológéppé vált. Meg sem kísérelték használatba venni a zsidó munkaerőt, eltekintve egy „speciális csoporttól", melynek feladata a halottak eltemetése volt.[46]

Belzec, Sobibor és Treblinka azt a feladatot kapta, hogy gyilkolja meg a Főkormányzóság minden zsidóját. A nácik később az 1942. június 4-én merényletben elhunyt Reinhard Heydrich „tiszteletére" Reinhard-hadműveletnek nevezték az akciósorozatot.

E táborok rövid ideig működtek. Belzec 1942 decemberében hagyta abba a munkát. Treblinkában 1943. áprilisig érkeztek transzportok, ezután lassult az ütem. 1943 augusztusában az ottani zsidó „speciális csoport" arra jutott, hogy nincs vesztenivalója, és mielőtt végeztek volna velük, annyi táborőrt öltek meg, amennyit csak tudtak. A tábor bezárt, és a nácik felhagytak a bűneik elrejtésére irányuló erőfeszítésekkel.

1943 októberében hasonló felkelésre került sor Sobiborban, majd azt is leszerelték. E táborokból kevés túlélő maradt, részben ez magyarázza, hogy nem olyan ismertek, mint másikak. Az áldozatok szinte mindegyike zsidó volt. A halottak száma döbbenetes: Belzecben legalább 550 000, Sobiborban 200-250 ezer, Treblinkában pedig 750-900 ezer ember életét vették el.[47]

Rudolf Reder egyike volt a mindössze két belzeci túlélőnek, nő azonban nem vészelte át a történteket.[48] Dov Freiberg sobibori túlélő így emlékezett az oda transzportált áldozatok látványára, hangjára és reményvesztettségére:

> A Lengyelország utolsó gettóiból és munkatáboraiból érkezők már megjárták a pokol minden bugyrát, mielőtt Sobiborba érkeztek volna. Kétségbeesettek voltak, tudták, mi vár rájuk, nem kellett nekik történeteket mesélni. A németek még csak nem is beszéltek hozzájuk. Rájuk üvöltöttek, hogy vegyék le gyorsan ruháikat, bántalmazták és verték őket az utolsó pillanatig. A deportáltak azt kérdezték, mikor következik a gázkamra. Voltak köztük olyanok, akik elmenekültek az *Aktion*ok elől, akik leugrottak a vonatról, az erdőben rejtőzködtek, bujdostak, de nem találtak menedéket, és visszatértek a gettóba, pontosan tudva, hogy mi vár rájuk.[49]

Az összes tábor közül az egyik legborzalmasabb Majdanek volt. Himmler 1941. július 20-án, egy látogatás során utasítást adott Globocniknak egy „szabályos" koncentrációs tábor építésére.[50] A munka októberben kezdődött, és a tábort eleinte szovjet hadifoglyok használták. A tervek szerint a tábor 25 000 foglyot őrzött volna, a szám azonban szinte azonnal megkétszereződött, év végére pedig elérte a 150 000-et, kifejezve azon szédítő idők „gigantomániáját", amikor a nácik nyertek a háborúban.

Majdanek és Auschwitz az SS Gazdasági és Adminisztratív Főhivatala (WVHA) irányítása alatt állt, azaz a szokványos koncentrációstábor-rendszer részét képezte, és kezdetben pénztermelő műveletnek szánták, mely az SS birodalmát finanszírozza majd.

Valamikor, valószínűleg 1942 közepén, azonban Majdanek új feladatot kapott, mégpedig a zsidók meggyilkolását, és a gázkamrák ősszel már csúcsfokozatba kapcsoltak. Mintegy 500 000 ember, 54 különböző országból, haladt át e táboron. A becslések szerint 50 000 zsidó és 250 000 nem zsidó lelte itt halálát. Az utolsó tömeges kivégzés 1943. november 3-án történt.[51]

Kezdetben a táborok, valamint az Einsatzgruppék áldozatait tömegsírokba temették. 1942 elején azonban Himmler arra jutott, hogy érdemes lenne eltüntetni a nyomokat, és márciusban utasítást adott a testek kihantolására és elhamvasztására. A feladatot késleltette Heydrich meggyilkolása, végül azonban létrejött e célból Paul Blobel irányítása alatt a Sonderaktion 1005.

Himmler 1942 augusztusában tájékoztatta Globocnikot is, hogy területén ezentúl el kell hamvasztani a holttesteket, a már eltemetetteket pedig exhumálni kell, majd elhamvasztani. Egy szemtanú szerint Globocnik ezzel nem értett egyet, mivel úgy vélte, a németeknek büszkéknek kell lenniük arra, amit cselekedtek. Egy szemtanú szerint Globocnik Belzecben egy SS-csoportnak így dicsekedett, főként miután valaki a bűnök elkendőzésére tett javaslatot: „Uraim! Ha valaha, utánunk lesz majd egy olyan gyáva és puhány generáció, mely nem érti, hogy milyen jó és szükséges a munkánk, akkor, uraim, az egész nemzetiszocializmus hiábavaló volt.

Éppen ellenkezőleg! Nekünk bronztáblákat kellene állítanunk, melyek tanúskodnának róla, hogy mi voltunk azok, akik vettük a bátorságot és végrehajtottuk e hatalmas feladatot."[52]

AUSCHWITZ

Auschwitz elkülönült a Reinhard-hadművelet táboraitól. Egy németek által 1939-ben lerohant, majd Reichsgau Warthelandként a Birodalomba olvasztott területen feküdt, egy új körzetben, melyet Lengyelország darabjaiból hoztak létre 1940 januárjában, és mely Arthur Greiser gauleiter irányítása alá került. Auschwitz tehát Németország részét képezte; nem egy messzi keleten megbúvó távoli táborról volt szó.

1939 októberében Hitler kinevezte Himmlert a németség megerősítéséért felelős Reichskommissarnak, birodalmi biztosnak. Feladata a keleti területek nemkívánatos faji csoportoktól való „megtisztítása", „fajilag értékes németek" betelepítése és a terület produktívvá tétele volt. Felső-Szilézia keleti részén annyi zsidó és lengyel élt, és oly kevés német, hogy a tervet halasztani kellett, és a tartomány, Auschwitz kisvárosát is beleértve, egyfajta tárolóterületté vált, ahová zsidókat küldtek. Himmler 1940. április 27-én vagy akörül, több szemleutat követően, koncentrációs tábor létrehozásáról döntött Auschwitzban. Május 4-én Rudolf Hösst nevezték ki parancsnoknak.[53]

Auschwitz június 14-én lépett működésbe, kezdetben a régió terrorizálása céljából. Az első rabok nagyrészt lengyelek voltak. A tábor nagy kapacitása (tízezer fő körüli) megkülönböztette a többitől, eredetileg azonban nem a zsidók tömeges meggyilkolására tervezték. Jelentőséggel bírt az is, hogy a rabok olcsó munkaereje és a tábor elhelyezkedése vonzóvá tette a magánipar számára.

1941 elején az I. G. Farben vegyi konszern gyárépítésbe, az ún. Buna Werke létesítésébe kezdett a táborban, szintetikus gumi előállítása céljából. A társaság végül mintegy 600 millió márkát fektetett be, és az I. G. Auschwitz a Harmadik Birodalom legnagyobb magánipari befektetési projektjévé lépett elő. Himmler az ügyek felgyorsítása érdekében március 1-jén látogatást tett, és utasítást adott, hogy tízezer rabot bocsássanak a cég rendelkezésére. Bérük gyakorlatilag a semmivel volt egyenlő.[54] E megállapodás, melyben gyárak jönnek létre a koncentrációs táborokon belül, pontosan az a fajta kapcsolat volt, melyet Himmler az iparral ápolni kívánt. Szinte minden vezető német cég és számos kisebb is hasonló megállapodást kötött az SS-szel.[55]

Himmler szeptember 26-án utasítást adott egy új és nagyobb tábor építésére nem messze, az út mentén, Birkenaunál. Az ugyanabban az időben készült Majdanek mintájára hatalmas tábor épült. Az SS folyamatosan bővítette Birkenau tervezett kapacitását, mely 1942 augusztusára a 200 000 főt is elérte. A teljes komplexum 1,7 négyzetkilométert tett ki, ahol háromszáz barakképület, gyár és egyéb építmény kapott helyet.[56]

1941 őszétől fogva havi több mint ezer auschwitzi halottról tettek jelentést. A statisztika a tábor krónikájából származik, mely nem teljes.[57]

A ciklon B-vel végzett első nagyobb elgázosítás valószínűleg 1941. szeptember elején történt, miután a Gestapo egyik bizottsága „fanatikus kommunisták" után kutatott a szovjet hadifoglyok között, és kiválasztott hatszázat, továbbá több száz beteg foglyot. Decemberre egy krematóriumot gázkamrává kellett alakítani, mely azonnal működésbe kezdett.[58]

Noha szinte a kezdetektől fogva voltak zsidók Auschwitzban, első transzportjukat 1942. február 15-én küldte a Gestapo Beuthenből. Azonnal elgázosították őket. A táborban az SS elzárta a területet, és zajkeltéssel álcázta a történéseket. Talán ez vezette félre a rabokat, többek között Józef Garlińskit, a lengyel földalatti mozgalom tagját. Azt állította, hogy „az első alkalom, amikor transzport érkezett a táborba, melyet a vasútállomásról egyenesen az 1. sz. bunkerbeli gázkamrába küldtek", május 12-e volt. Azt mondta, ez fordulópontot jelentett a rabok gondolkodásában. Addig Auschwitz egyszerű pokol volt, azután azonban „a *Vernichtungslager* (haláltábor) elnevezés baljós felhőként lebegett az elkerített mocsár felett, ahol emberi hangyák kolóniája várta mindhiába a segítséget".[59]

Az *Auschwitz Chronicle* szerint március 20-án egy birkenaui épületben működésbe hoztak egy gázkamrát, és a felső-sziléziai lengyel zsidók transzportja „válogatás nélkül" egyenesen a halálba vezetett. 1942 közepétől Európa minden részéből további szállítmányok érkeztek. Például 1000 zsidó érkezett a franciaországi Compiègne-ből június 7-én, és bár nem ölték meg őket azonnal, tíz hét múltán már csak 217-en voltak életben. 1004 zsidó férfi és 34 zsidó nő alkotta szállítmány (az ötödik transzport) érkezett június 30-án a franciaországi Beaune-la-Rolande táborból, melyet továbbiak követtek.[60]

Franciaországból Pithiviers-ből, Angers St.-Laud-ból és Le Bourget-Drancyból is érkeztek vonatok. Július 8-án Párizsból jöttek zsidó és nem zsidó foglyok, sokan közülük francia kommunisták, Auschwitz tehát a „komoly" politikai foglyok táboraul is szolgált. A 75. franciaországi vonat 1944. június 2-án érkezett, néhány nappal azelőtt, hogy a szövetségesek partra szálltak Normandiában.[61]

1942. július 17-én zsidók érkeztek a hollandiai Westerbork és Amersfoort táborokból. Az október 18-i transzport 1710 zsidó férfit, nőt és gyermeket foglalt magában. Csak 116 nőt engedtek a táborba, a többieket elgázosították. „Borzasztó jelenetek" zajlottak, amikor a nők életükért könyörögtek az SS-eknek.[62]

Több mint húsz vonat érkezett a belgiumi Malines táborból 1942 augusztusától kezdve. Ugyanebben a hónapban jugoszláviai zsidók kezdtek érkezni. Az első csehszlovákiai zsidók 1942 októberében érték el a tábort, a norvégiai vonat pedig decemberben érkezett meg. 1943. március 20-án 2800 zsidó férfi, nő és gyermek érkezett a szaloniki gettóból, Görögországból, akik közül 2191-et azonnal elgázosítottak, a többieket pedig munkába küldték.[63]

A táborbeli zsidók közti első „szelekcióra" 1942. július 4-én került sor, melynek során a Szlovákiából érkezettek között erőteljes férfiak után kutattak. A kevéssé életerőseket megölték, 264 férfi azonban életben maradhatott. Mindössze egy hónap múltán azonban már csak 69-en éltek közülük. Ekkorra a táborbeli zsidók életkilátása, még azoké is, akiket nem gyilkoltak meg azonnal, napokban és hetekben volt mérhető.

Himmler 1942. július 18-án másodszor tett látogatást a táborban. Birkenauban tanúja volt egy tömeges kivégzésnek. Megvizsgálta a Buna munkáját is. Nagy tervei voltak egyéb auschwitzi ipari létesítményeket illetően is. A látottakkal elégedetten Höss parancsnokot előléptette, és utasította a birkenaui építkezés felgyorsítására, valamint minden munkára alkalmatlan zsidó megölésére.[64]

Mussolini fasiszta rezsimje 1943. július 25-én megbukott. Megfosztották tisztségétől, és bebörtönözték. Az új kormányfő, Pietro Badoglio marsall kezdetben úgy nyilatkozott, hogy folytatja a háborút Németország oldalán, titokban azonban tárgyalásokat folytatott, és szeptember 8-án fegyverszüneti egyezményt kötött a szövetségesekkel. A németek megmentették Mussolinit, és amikor Hitler erről tudomást szerzett, elégedett volt. Hibáztatta azonban a fasiszta vezért, amiért nem tett határozott lépéseket a zsidók ellen, illetve hogy békét szándékozott kötni a Szovjetunióval. Goebbels szerint Hitler most úgy látta, hogy Mussolini „nem forradalmár abban az értelemben, mint a Führer vagy Sztálin".[65]

Albert Kesselring hadseregtábornok szeptember 11-én bejelentette, hogy Olaszország katonai ellenőrzés alá kerül. A németek mintegy 700 000 olasz katonát internáltak, sokukat Németországba küldték, ahol rabszolgaként kezelték őket. Szörnyű szenvedés várt rájuk, ám e szívszaggató történetről keveset hallani.[66] A fasizmus végét eleinte üdvözölte a 44 500 fős olasz zsidó közösség, hamarosan azonban sötét idők köszöntöttek rájuk. Szeptember 12-én Herbert Kappler, a titkosrendőrség és az SD római parancsnoka utasítást kapott minden zsidó deportálására.

Kappler úgy döntött, hogy nagy mennyiségű arany követelésével szerez pénzt a zsidó közösségtől, melyet a zsidók a Vatikán segítségével gyűjtöttek össze. Nem szűnt azonban a berlini nyomás, hiszen Hitler és Himmler nemcsak a pénzt, de a zsidók halálát is követelték. Elterjedt a közelgő begyűjtés híre, és a Vatikán közel ötezer zsidó életét mentette meg, miközben a pápa csendben maradt. Október 16-án a német erők összegyűjtöttek és Auschwitzba küldtek 1030 zsidó férfit, nőt és gyermeket, akik közül csak 17-en tértek valaha is vissza. A rómaiak vagy passzív ellenállást tanúsítottak, vagy felháborították őket a látottak.[67] A rajtaütés további városokban, többek között Firenzében, Velencében, Milánóban és Genovában folytatódott. Az olaszországi zsidók négyötöde életben maradt, annak köszönhetően, hogy mindenféle osztályba tartozó emberektől kaptak segítséget. Ugyanakkor az SS-t munkájában segítették olasz kollaboránsok, így az összkép némiképp vegyes.[68]

Auschwitz-Birkenau nemcsak Európa legnagyobb koncentrációs tábora lett, de a legnagyobb haláltábora is. Birkenaut leszámítva Auschwitzban 50 altábor alkotta rendszer működött, és a rabok dolgoztak az iparban, a mezőgazdaságban és a bombatámadások romjainak eltakarításában is. Az I. G. Farben tábor Monowitzban minden tekintetben kudarcot vallott. A gyárépítés során a rabokkal borzalmasan bántak, gyakran megölték őket. A Farben némelyik bányájában az életkilátás négy-hat hét volt.[69]

Egy 1943 áprilisában Hitlerrel folytatott megbeszélésen a magyar Horthy kormányzó kijelentette, hogy megtörte a zsidók gazdasági hatalmát, Hitler azonban többet kívánt. Amikor Horthy azt kérdezte, mit kell tennie most a zsidókkal, azt a választ kapta (Ribbentroptól, aki szintén részt vett a megbeszélésen), hogy vagy koncentrációs táborba küldi, vagy megsemmi-

síti őket. Hitler közölte, hogy a problémával Lengyelországban szembenéztek, és megoldották: „Ha a zsidók nem akarnak dolgozni, akkor le kell őket lőni. Ha nem tudnak dolgozni, gondoskodni kell róluk." Azt mondta, hogy nem kegyetlenség megölni őket, mivel „mind paraziták", és úgy kell őket kezelni, mintha „tuberkulózisbacilusok" lennének. Nyíltan megkérdezte Horthytól: „Miért kímélnénk ezeket az alávalókat tovább, azokat, akik bolsevizmust akartak ránk hozni? Azok a fajok, amelyek nem tudják megvédeni magukat a zsidóktól, maguk is elpusztulnak."[70]

A magyarországi zsidók nagy tragédiája 1944 márciusában vette kezdetét, amikor válaszul Horthy szövetségesekkel való tárgyalási kísérleteire Hitler rárontott az országra. Az invázió előtt mintegy 700 000 zsidó élt Magyarországon, ez volt a legnagyobb érintetlen ilyen közösség egész Európában.

A *Daily Mail* május 9-én arról számolt be, hogy a magyar zsidókat 56 táborba koncentrálták, előkészítve deportálásukat. „A magyar zsidóság megsemmisítése még annál is gyorsabban zajlik, mint amiről Németországban valaha álmodtak" – írta. Úti céljuk a haláltáborok voltak. Május 15. és július 9. között 147 vonattal mintegy 440 000 zsidót deportáltak.[71]

A magyar zsidók auschwitzi deportálása hét hét alatt megtörtént, és a második világháború legnagyobb önálló mészárlásává vált. Auschwitzot átalakították, hogy fogadni tudja e hatalmas kontingenseket, és májustól kezdve napi 3-4 vonat érkezett, egyenként 3000-3500 emberrel. Összességében 1944. május 15. és július 9. között 438 000 zsidót küldtek Auschwitzba.[72]

Raul Hilberg becslése szerint Auschwitzban mintegy egymillió zsidót és 250 000 nem zsidót gyilkoltak meg.[73] Az Auschwitzba zárt és ott meggyilkolt nem zsidók között 140-150 000 lengyel, 23 000 szinti és roma, 15 000 szovjet hadifogoly és 25 000 különféle európai nemzetiségű volt.[74]

KILENCEDIK RÉSZ

HITLER VERESÉGE ÉS SZTÁLIN LÉPÉSEI

31.

SZTÁLIN PÁLYAFUTÁSÁNAK LEGNAGYOBB VÁLSÁGA

Június 22-én a kora reggeli órákban a német invázió áttörte a szovjet védelmet a nyugati határ teljes hosszában. Amikor Moszkva tudomást szerzett az összeomlásról, senki sem merte felhívni a dácsájában tartózkodó Sztálint. Végül Zsukovra várt a kellemetlen feladat. Sztálint váratlanul érte a hír, és a Kremlbe viharzott, ahol Tyimosenko védelmi népbiztos cáfolhatatlan bizonyítékokkal szolgált. Minden figyelmeztetés ellenére Sztálint megdöbbentette, hogy Hitler álnokul megsértette a köztük fennálló megnemtámadási egyezményt.

AZ ELSŐ VÁLASZOK

Sztálin elszántan ragaszkodott ahhoz a bizarr állásponthoz, hogy talán renegát német tábornokok igyekeznek háborút provokálni. Molotovval odahívatta a német nagykövetet, hogy megtudja, mi folyik. A szűkszavú Friedrich Werner Graf von der Schulenburg egy jegyzékkel érkezett, mely szerint a Szovjetunióhoz való viszonyban Németország eltekintett „a nemzetiszocializmus és bolsevizmus közötti ellentétből eredő súlyos aka-

dályoktól". Azzal vádolta a szovjeteket, hogy ők szegték meg a megnemtámadási egyezményt, és „Németország hátbatámadására készültek, miközben az az életéért küzd". Válaszul Hitler arra utasította a Wehrmachtot, hogy „minden rendelkezésre álló eszközzel szálljon szembe e veszéllyel".[1]

Nem volt hadüzenet, és Sztálin ragaszkodott ahhoz az illúzióhoz, hogy mindez csak valamifajta rafinált provokáció. A szovjetek az utolsó betűig teljesítették az egyezményben foglaltakat, és a támadás előtti tizennyolc hónapban kétmillió tonna olajterméket és hadianyagot exportált Németországba. Az utolsó szállítmányok az invázió előtt néhány órával keltek át a határon.

Sztálin katasztrofális hibát vétett, és parancsok sokaságát adta ki. 5.45-re kremli irodájába hívta a Politbürót. Bátortalan utasítást adtak ki Tyimosenko védelmi népbiztos aláírásával, utasítva a katonákat, hogy különleges felhatalmazás hiányában ne keljenek át a határon.[2] Egyetlen szovjet vezető sem sejtette, milyen súlyos a helyzet a fronton.

A Kommunista Internacionálé vezetőjét, Georgi Dimitrovot 7 órakor a Kremlbe hívták. Amikor megérkezett, Sztálin elárulta, hogy „megtámadtak minket anélkül, hogy bármiféle sérelmet megfogalmaztak volna, vagy tárgyalásokat követeltek volna; elvetemülten ránk támadtak, mint a gengszterek". Egyvalamivel kapcsolatban azonban még határozottnak tűnt: „Csak a kommunisták képesek legyőzni a fasisztákat!"[3]

Rögtön megalkotta az új pártvonalat. 1939 augusztusában, a megnemtámadási egyezmény Németországgal való aláírásakor azt üzente a világ minden kommunistájának, hogy tegyék félre náciellenes nézeteiket. Külföldi, többek között amerikai követői azt az utasítást kapták, hogy ellenezzék az európai konfliktusba való belekeveredést. A moszkvai irányultságú mozgalmaknak – többek között Franciaországban – megparancsolták, hogy tegyék félre a fegyvereket.

Amikor azonban a nácik megtámadták a Szovjetuniót, minden megváltozott, és most arra utasították a kommunistákat, hogy függesszék fel „a szocialista forradalom ügyét". A legfontosabb most a szovjet emberek védelme, akik „hazafias háborút vívnak a fasiszta Németországgal. A fasizmus elpusztításáról van most szó, mely rengeteg embert igázott már le, és továbbiak leigázását tervezi." Sztálin leírása, mely szerint a háború nem más, mint az ellentétes ideológiák csatája, pontosan megegyezett Hitler nézőpontjával. Sztálin egy percet sem pihent, mióta visszatért a Kremlbe, szinte szüntelen íróasztala mellett maradt. Arról panaszkodott, hogy elpusztította Lenin örökségét, ami az elképzelhető legnagyobb bűn.[4]

Annak terhét, hogy az országgal közöljék a hírt, Molotovra hagyta, akinek szövegét maga „szerkesztette" a Politbüro többi tagjával együtt. Molotov, akinek beszédét az országos rádióhálózat közvetítette, tökéletesen igazolhatatlan, álnok invázióról beszélt.[5] Sztálin ezután eltűnt az emberek elől, képei és a róla szóló hírek gyakorlatilag eltűntek az újságokból.[6]

A katonaságot június 23-án hajnalban háborús készültségbe helyezték, a Politbüro létrehozta a Sztavkát, a Fegyveres Erők Főparancsnokságát. Sztálin vonakodott átvenni az irányítást, így e feladatot Tyimosenko kapta. A Sztavka szükségmegoldás volt, mely számos változáson ment át, kezdetben azonban Sztálin, Molotov, Vorosilov és Szemjon Bugyonnij marsall, valamint Nyikolaj Kuznyecov admirális volt a tagja. Sztálin ezenkívül több millió ember, sőt gyárak evakuálására adott parancsot, nehogy az ellenség kezébe kerülhessenek.

A frontról megdöbbentő veszteségekről érkeztek jelentések. Sztálint azonban még jobban bőszítette, hogy a Vörös Hadsereg több százezer katonáját kerítették be, és egész hadosztályok adták meg magukat harc nélkül. Június 28-án körülvették és elzárták Minszket, a németek közel félmillió foglyot ejtettek. Megnyílt az út Szmolenszk és Moszkva irányába.

Az első hét Sztálin politikai karrierjének legnagyobb válságát hozta. A Szovjetunió – úgy tűnt – az ötéves tervek és nagy áldozatok ellenére darabjaira hullik. Az járt a fejében, hogy elmozdíthatják és letartóztathatják. Elvégre ő volt a felelős, amiért az ország sebezhető maradt a támadással szemben, és ő volt az, aki félresöpörte a figyelmeztetéseket. Július 4-én utasítást adott a nyugati front parancsnokának, Dmitrij G. Pavlov tábornoknak és három vezető beosztású tábornokának a letartóztatására. „Szovjetellenes katonai összeesküvés" vádjával egy hevenyészett bírósági tárgyaláson halálra ítélték és július 22-én főbe lőtték őket. Sztálin utasította bizalmasát, titkárságvezetőjét, Alekszandr Poszkrjobisevet, tájékoztassa a frontokat arról, hogy „könyörtelenül büntetni fogjuk a defetistákat".[7] Ha nem történik váratlan fejlemény vagy meglepetés, vajon nem ugyanezen szabályt kell alkalmazni majd Sztálinra is? Valószínűleg hasonló gondolatok keringtek a fejében.

Sztálin úgy döntött, figyelmen kívül hagyja vagy lekicsinyli a baljós jeleket. Például a Finnországgal 1940-ben vívott téli háború alkalmával

tartott hadgyakorlat során az offenzív megközelítést pártoló Zsukov tábornok le tudta győzni a Pavlov tábornok vezette szovjet erőket; utóbbit a Wehrmacht híres tankparancsnoka után a „szovjet Guderiannak" nevezték. Mindez azzal a tanulsággal szolgált, hogy nagyobb hangsúlyt kell fektetni a védelemre. Sztálin dühös volt, mégis Pavlovot nevezte ki a nyugati front élére, eltávolította a vezérkari főnököt, Kirill A. Mereckovot, és Zsukovot ültette helyére.[8]

Tudva a nyugati fronton kibontakozó katasztrófáról, Sztálin június 29-én hajnalban elhagyta a Kremlt, és dácsájába ment. Olyan volt, mintha a hajóskapitány elhagyta volna a hidat, mivel huszonnégy órába telt, mire bárki is kiderítette, hogy hol van, ráadásul a telefonon érdeklődők azt a választ kapták, hogy nem fogad látogatókat.

Talán egyfajta teszt volt, hogy kiderítse, ki szándékozik a helyére lépni? Talán idegösszeomlást kapott? Talán megpróbálta utánozni Rettegett Iván cár 16. századi taktikáját? Iván egy kolostorba vonult vissza, hogy megmutassa riválisainak, mennyire nélkülözhetetlen, akik végül térdre borulva könyörögtek, hogy térjen vissza a Kremlbe.[9]

Sztálin magukra hagyta embereit, de senki nem merte átvenni a kormányrudat. Lavrentyij Berija, a terror vezetője, az egyetlen, aki nem tartott a letartóztatástól, egy új Állami Honvédelmi Bizottság (GKO) felállításával állt elő a bürokrácia egyszerűsítése érdekében. Ő, Molotov és további Politbüro-tagok úgy döntöttek, hogy Sztálin jóváhagyását kérik, és június 30. éjszakáján elmentek dácsájához. Sztálin lehangolt volt, és félig arra számított, hogy távozásra kényszerítik. Azt mondta, hogy az állampolgárok levélben megfeddték őt, és „néhányan közületek talán nem bánnátok, ha engem kellene okolni". Környezete azonban túlzottan félt ahhoz, hogy ilyesmire merjen gondolni.[10]

Az ott lévők közül többen is visszaemlékeztek arra, hogy Sztálin felvetette: elárulták Lenint. Berija fia apjától hallott a dácsában történtekről. Berija Sztálin arcára összpontosított, nehogy lemaradjon „valamely arckifejezéséről vagy gesztusáról. Nyilván arra számított, hogy bármi megtörténhet, akár a legrosszabb is. Mikor Molotov közölte vele, hogy Malenkov és én javasoljuk a GKO megalakítását, melynek őt elnökévé tennénk, a feszültség távozott arcáról". Berija fia így emlékezett vissza: „Amikor azokról az emlékezetes órákról beszélt, apám mindig ezt mondta kollégáinak: »Tanúi voltunk Sztálin gyenge pillanatainak, amiért ő sosem fog nekünk megbocsátani. Ezt ne felejtsétek el!«"[11]

A GKO-nak öt tagja volt. Vorosilov kivételével, akit a finn háborúbeli kudarca nyomán Sztálin megfosztott védelmi népbiztosi pozíciójától, a többiek politikusok voltak: Berija, Molotov és Malenkov. Sztálin magabiztossága minden eddiginél kisebb volt, ezért meg kellett győzni a GKO vezetéséről.

SZTÁLIN FELHÍVÁSA SZOVJET „FIVÉREIHEZ ÉS NŐVÉREIHEZ"

Július 1-jén Sztálin ismét megjelent a Kremlben, július 19-én védelmi népbiztosként vette át az irányítást. Augusztus 8-án hagyta, hogy a Legfelsőbb Tanács „kinevezze" *verhovnij glavnokomandujuscsij*nak, azaz a fegyveres erők legfőbb főparancsnokának. Ezzel egy időben a Sztavka a Legfelsőbb Főparancsnokság Főhadiszállásává alakult át.

Ezek az ad hoc intézkedések is bizonyítják az ország háborúra való felkészületlenségét. Dmitrij Volkogonov tábornok elismerte, hogy az első tizennyolc hónapban a németek mintegy hárommillió foglyot ejtettek, azaz a szovjet fegyveres erők nem kevesebb mint 65 százalékát.[12] A háború első hetében „a szovjet gépesített haderő erejének csaknem 90 százalékát elvesztette".[13] Ahogy teljes hadosztályok tűntek el, a Kreml igyekezett kitalálni, mi történhetett. Végül azonban a szovjetek lényegesen több férfit (és nőt) tudtak mozgósítani, mint a németek, és könnyen tettek szert számbeli fölényre.

A szovjetek 76 mm-es löveggel ellátott KV-1 és T-34 tankokkal rendelkeztek, melyek hatótávolsága lényegesen nagyobb volt mindennél, amit a németek magukénak mondhattak, ráadásul olyan kitűnő páncélzattal bírtak, hogy csaknem áthatolhatatlanoknak bizonyultak az ellenséges tankok számára. A németek kezdeti sikereit nem technikai fölényük okozta, hanem a meglepetés, továbbá azon képességük, hogy kitűnően hasznosították, ami rendelkezésükre állt, amihez szovjet szervezetlenség társult. A Vörös Hadsereg nem tudta nehéz tankjait szoros „ökölbe" formálni, hogy áttörjön a német vonalakon, ám átestek a tűzkeresztségen, és végül saját fegyverével győzték le a németeket.[14]

Amint visszanyerte önbizalmát, Sztálin azonnal arra helyezte a hangsúlyt, hogy ne csak a vérzést csillapítsa, de összeszedje az országot. Július 3-án több mint fél órás rádióbeszédet intézett az országhoz.

A beszéd olyan szavakkal indult, melyek korábban sosem hagyták el a gőgös „vezér" száját. Sokakat megdöbbentett a nyitó köszöntés: „Elvtársak! Polgártársak! Fivéreim és nővéreim! Katonák és tengerészek! Hozzátok szólok, barátaim!" Hangsúlyozta a helyzet súlyosságát, ám egyetlen hibát sem ismert el. A német előrenyomulást azzal magyarázta ki, hogy ők korábban teljes mozgósítást hajtottak végre, a Vörös Hadsereg viszont nem. Talán helytelen volt megnemtámadási szerződést kötni Németországgal? – tette fel a szónoki kérdést. Egyáltalán nem, válaszolt magának; minden békeszerető ország így cselekedett volna, még ha a másik oldalon történetesen gazemberek állnak is. Előrelátónak tekintette a paktumot, mivel másfél évet adott a Szovjetuniónak a felkészülésre. Fenntartotta, hogy Németország valójában nem rendelkezik előnnyel: amit katonai síkon megnyer, azt elveszti azáltal, hogy hitszegő fasisztának mutatja magát. Márpedig „a rövid életű katonai előny csak egy epizód".

Sztálin kijelentette, hogy az ország ideológiai háborút vív a „német fasizmussal". Az embereknek támogatniuk kell a katonákat, és fel kell ismerniük „az országunkat fenyegető veszély nagyságát. Fel kell hagyni minden önelégültséggel és meggondolatlansággal, minden olyan hozzáállással, mely a háború előtti békés építőmunkában természetesnek számított, ám végzetes ma, amikor a háború alapjaiban változtatott meg mindent".

Azzal a felhívással zárta beszédét, hogy az emberek „gyűljenek Lenin és Sztálin pártja, valamint a szovjet kormány köré, nyújtsanak önzetlen segítséget a Vörös Hadseregnek és a Flottának, pusztítsák el az ellenséget, és biztosítsák a győzelmet. Az emberek minden erejére szükség lesz az ellenség szétzúzásához. Előre a győzelem felé!"[15]

Erskine Caldwell, a *New York Times* munkatársa a Vörös tér környékén hallotta a beszédet. A nők és a férfiak lélegzet-visszafojtva figyeltek. Olyan „mély csend honolt", hogy a beszéd közben, amikor Sztálin kétszer szünetet tartott, hogy igyon, hallani lehetett, ahogy a pohárba önti a vizet. Egy nő így szólt: „Olyan keményen dolgozik, hogy nem tudom, mikor van ideje aludni. Aggódom az egészsége miatt." Caldwell semmiféle éljenzésről nem ejtett szót, sokkal inkább az előttük álló út tudomásulvételéről és a Sztálin vasakaratát illető bizonyosságról.[16]

A TELJES KATASZTRÓFA ELKERÜLÉSÉRE TETT KÍSÉRLET

Sztálin beszéde a felperzselt föld politikáját követelte meg, hasonlót, mint amilyet az oroszok Napóleon inváziója ellen tanúsítottak, azaz mindent, amit a visszavonuló erők nem tudnak magukkal vinni, el kell pusztítani. Sztálin már korábban utasítást adott a gyárak és mintegy húszmillió ember kitelepítésére a frontról az Urál mögötti területre. Valójában a szovjetek a nyugati támadástól tartva már 1928-ban áthelyezték a fegyvergyárakat az Uráltól keletre.

Alexander Werth klasszikus leírása szerint az ipar áttelepítése keletre 1941 második felében és 1942 elején „a Szovjetunió háború alatti legbámulatosabb szervezési és emberi hőstettei közé tartozik". Július elején döntöttek, hogy mely termelési ágakat költöztessenek át, és melyeket alakítsanak át a békés termelésről háborús célokra. Novemberre 1523 vállalatot, köztük nagy fegyvergyárakat bontottak szét darabról darabra, szállították el a roskatag szovjet szállítási rendszer segítségével, és állították ismét össze kedvezőtlen körülmények között. Természetesen lehetetlen volt mindent működőképessé tenni, a művelet azonban hatalmas sikert jelentett.[17]

A szovjetek 1941 második felében több tankot, tüzérségi fegyvert, repülőgépet és egyéb fegyvert készítettek, mint az év első felében. 1942-ben csaknem négyszeresére növelték a T–34 és KV–1 tankok gyártását, és szinte megkétszerezték a repülőgépek számát. Nemcsak minőségbeli növekedés figyelhető meg, a gyárak a legújabb modelleket készítették.[18]

E hatalmas erőfeszítés jelentette a túlélés kulcsát, és égető munkaerőhiány ellenére is végrehajtották. 1941. június 26-án hétnapos munkahetet és hosszabb munkanapot vezettek be, az év végén a hadiiparban mindenkit „mozgósítottnak" nyilvánítottak, csaknem lehetetlenné téve a munkahelyváltoztatást. 1942. február 23-án a teljes munkaképes lakosságot (a tizenhat és ötvenöt év közötti férfiakat és a tizenhat és negyven év közötti nőket) besorozták, kora tavasszal pedig mindez a vidéki területeken folytatódott.

A Vörös Hadsereg még visszavonulóban volt, de harcolt, és Sztálin igyekezett ösztönözni a bátorságot. Július 5-én különleges kitüntetéseket vezetett be, többek között a Szovjetunió Hőse címet. Felszólította a propagandarészleget, hogy elevenítsék fel Lenin „Veszélyben a szocialista haza" felhívását.[19] Hasonlóan szenvedélyesen büntette azonban a gyávaságot és az alkalmatlanságot.

TERROR A HADSEREGBEN

A szovjet gyakorlat nem tűrte a hibát. E szabály alól Sztálin jelentette a legfőbb kivételt. Ha a hadseregben valami hiba történt, valakinek bűnhődnie kellett. A becslések szerint 1939 és 1953 között több mint száz ezredesinél magasabb rangú tisztet – többek között a Szovjetunió három marsallját – „represszáltak", azaz tartóztattak le, börtönöztek be és végeztek ki. Az is megtörtént, többek között 1941. október 28-án, hogy Sztálin a haditörvényszéknek még a látszatával sem törődve adott utasítást huszonöt tiszt agyonlövésére.[20]

Terrort alkalmaztak az olyanokkal szemben is, mint Pavlov tábornok, akit a korai kudarc felelősének tekintettek. Arra kényszerítették, hogy „vallja be", részt vett egy összeesküvésben, mely „a front ellenség előtti megnyitását" célozta. „Tárgyalásán" visszavonta e vallomást, és dacosan így fogalmazott: „Nem azért ülünk itt, a vádlottak padján, mert háborús bűnöket követtünk el, hanem mert békeidőben nem készültünk fel megfelelően erre a háborúra."[21]

Július 15-én Sztálin és Lev Mehlisz (a hadsereg politikai főcsoportfőnöke) elrendelte, hogy minden egységet tisztítsanak meg az ún. „megbízhatatlan elemektől". Számos hasonló utasítás következett, melyek mindegyike olyan tisztekre és katonákra összpontosított, akik fogságba estek, vagy akikről úgy vélték, hogy megszöktek. Ha ezt nem tekintették volna bűnnek, akkor abban sem lett volna semmi meglepő, hogy a Wehrmacht által bekerített katonáknak sikerül elszökniük, és becsületük elvesztése nélkül visszatérnek a Szovjetunióba. Ezt a lehetőséget azonban elképzelhetetlennek ítélték, mivel e szökevényeket és a korábban „bekerítetteket kivégzési parancs várja... így számolván le az árulókkal, akik megnyitották a frontot az ellenség előtt". Tízezrével lőtték agyon az efféle „megbízhatatlan elemeket".[22]

A bizalmatlanság, a gyanakvás és a katonák kitartásában való kétkedés egyre fokozódott, ahogy a vonalak roskadoztak a német ostrom ereje alatt. Augusztus 16-án a Legfelsőbb Parancsnokság kiadta a hírhedt 00270. sz. parancsot a tábornokoknak és más tiszteknek, az NKVD különítményeit is beleértve, a nyugati és a déli fronton arra az esetre, ha bekerítenék őket és foglyul esnének. E magatartást „hitvány gyávaságnak" és bűncselekménynek bélyegezték. Sztálin diktálta a parancsot, mely így hangzott:

Megparancsolom:

1. Azok, akik a harc közben rangjelzéseiket letépik és megadják magukat, aljas árulóknak tekintendők, családjuk pedig mint a hazaáruló és esküszegő családja, letartóztatandó. Az ilyen dezertőröket a helyszínen végezzék ki.
2. Akik bekerítésbe kerültek, mindaddig harcoljanak, amíg fennáll a lehetőség, hogy áttörhetnek sajátjaikhoz. Azokat pedig, akik inkább a fogságot választják, minden eszközzel pusztítani kell, a fogságot önként választó vöröskatonák családját pedig meg kell fosztani az állami segélyektől és segítségtől.
3. A bátor, merész embereket fokozottabban léptessék elő.

A parancsot olvassák fel minden században, repülőszázadban, ütegben.[23]

A 00270. sz. parancs kibocsátásának idejére már mintegy 1,5 millióan estek fogságba. A súlyos fenyegetés ellenére a szám október közepére 3 millióra, év végére pedig a döbbenetes 3,8 millióra emelkedett.[24]

Voltak találgatások, hogy mennyire kényszerítették ki a dezertőröket és a hadsereget más módon elhagyókat sújtó új, drákói szabályok betartását. Alekszandr Ny. Jakovlev – egyebek között a Politikai Elnyomás Áldozatait Rehabilitáló Bizottság elnöke – szerint a háború során legalább 994 000 szovjet katonát, köztük nőket, ítéltek el a hadbíróságok. Ebből 157 000 főt, tizenöt teljes hadosztálynak megfelelő számú embert főbe lőttek. Megállapítása szerint „az ítéletek több mint felét 1941-ben és 1942-ben hozták".[25] A legfőbb „bűn" az volt, hogy kitörtek a bekerítésből, vagy elmenekültek a hadifogolytáborból. A katonai „igazságszolgáltatás" kezébe adottak közül kb. 400 000 főt „büntető zászlóaljba" küldtek, és közölték velük, hogy ha megsebesülnek, „vérükkel fizetik meg" bűnüket.[26] 1941. december 27-étől minden szökevényt vagy gyanúsnak ítélt személyt speciális NKVD-táborokban tartottak. E sok különféle ember családtagjai elszenvedői lettek a jogfosztásoknak, büntetéseknek, bebörtönzésnek.

A hivatalos statisztikákon túl azonban sokakat lőttek le azonnal dezertálás, elkószálás vagy fegyver nélküli kórházi megjelenés (még ha sebesültek voltak is) miatt. A tiszteknek jogában állt agyonlőni a katonát fegyelemsértés, gyávaság és bármilyen általuk „bűnösnek" ítélt magatartás miatt. Nem tudhatjuk, hányan lelték így halálukat, egyéni sorsukat magába olvasztotta a háború tüze. Különleges, kétszáz fős „blokkoló egy-

ségek" vonultak az előrehaladó katonák nyomában, hogy feltartóztassanak bárkit, aki megfutamodna a harc elől.[27] Számos történet bizonyítja, hogy sok gyalogost és másokat lőttek hátba, ám számukat még megbecsülni sem lehet.[28]

Az 1941-ben és 1942-ben az igazságszolgáltatás rostáján fennakadtak száma magában foglalja az „Egyetlen lépést se hátra!" néven is ismert 00227. sz. utasítás alapján elítélteket is. A Sztálin által diktált parancs 1942. július 28-án jelent meg, hogy a továbbharcolásra kényszerítse a katonákat. Októberben ugyan visszavonták, ám borzongás járta át miatta a hadsereget, mivel drákói büntetést helyezett kilátásba visszavonulás esetére.

Számos tisztet és katonát *strafnij,* azaz büntető zászlóaljba küldtek szolgálatra. Rajtuk kívül dezertőrök, illetve kiengedett Gulag-rabok szolgáltak bennük. Az egységeket a front legveszélyesebb részére küldték, ahol általában azonnal végzett velük az ellenséges tűz. Az ilyen egységbeli szolgálatra – egy író szerint „késleltetett halálos ítéletre" – ítéltek számát 1,5 millióra becsülik, a meghaltak számáról azonban nincs statisztika.[29]

A németek 1944-es visszavonulásával a Vörös Hadsereg kiszabadított néhány hadifoglyot. Gyanúsnak ítélték őket, és gyakran vádolták őket dezertálással vagy egyéb bűntettel. A közéjük tartozó tiszteket különleges „rohamzászlóaljakba" osztották be. Korábbi rangjuktól függetlenül közkatonaként kellett szolgálniuk. Így kellett vezekelniük bűnük miatt, amíg ki nem tüntették őket, meg nem sebesültek vagy meg nem haltak. A becslések szerint 25 000 tiszt vesztette így életét.[30]

A Vörös Hadsereg politikai főcsoportfőnöksége értesült minden effajta lépés alkalmazásáról. A háború után az ilyen utasításokat a szőnyeg alá söpörték, hogy ne ártsanak Sztálin és a hősies Vörös Hadsereg imázsának. Ekkoriban azonban Sztálin folyamatosan telefonon tartotta a kapcsolatot a frontparancsnokokkal, tudni akarta, hogy visszavonulás esetén miért nem vették figyelembe rettegett parancsait.

A hadsereg minden szintjének politikai vezetősége naponta küldött jelentést Moszkvába. Jellemző ez az 1942 közepén készült: „Augusztus 1. és 10. között a blokkoló egységek 2099 embert fogtak el, akik közül 378-an megpróbáltak elfutni a harctérről, 713-an a bekerítésből menekültek, 94-en öncsonkítást hajtottak végre, a maradék 914 pedig távol volt egységétől. Az elfogottak közül 517 büntetőegységbe került, 111 speciális táborokba, 82 kivégzőhelyre, 104 letartóztatásra, 83 pedig a katonák előtt agyonlövésre került gyávaság, pánikkeltés és öncsonkítás miatt."[31]

A szigorú büntetések ellenére a dezertálás állandó problémát jelentett a Vörös Hadsereg számára. A háború elején éppúgy hangsúlyozták, mint 1944–45-ben. A németeknek 4692 amerikai, brit vagy francia katonát kellett elfogniuk, mire egyetlen dezertőrre akadtak. Akkoriban tizenhat szovjet rabból egy dezertőr volt. Más szóval „a nyugati hatalmak hadseregének minden egyes dezertőrére 330 szovjet dezertőr jutott".[32]

Néhány ütközet után, különösen a háború elején, a szovjet csapatok megfutamodtak és dezorganizálódtak. Tyimosenko közölte Hruscsovval, hogy a polgárháborúban ugyanez történt. Az egyetlen lehetőséget a mobilkonyhák létesítése jelentheti, „abban bízva, hogy a katonák visszatérnek, ha megéheznek". Lassacskán majd visszakószálnak, és a tisztek megpróbálják újraszervezni őket.[33]

A szovjet társadalmi rendszerrel foglalkozó Harvard Project által megkérdezettek a háború után arról számoltak be, hogy az emberek gondolata nem azért irányult a megadás helyett a németekkel való harcra, mert rajongtak a kommunizmusért, még kevésbé a Sztálinhoz való hűség miatt, sokkal inkább a németek által alkalmazott barbár módszerek miatt. Az egyik veterán arról beszélt, hogy korábban védekezett, ám csalódottan látta, hogy a politikai biztosok, amint meglátták a németeket, elszaladtak. Hagyta, hogy elfogják, egész ezredével együtt: „Azt hittem, hogy a németek megszabadítják az embereket a kommunizmustól. Idővel rájöttem, hogy mégsem, mivel a németek megölik a zsidókat és a komisszárokat... Úgy kezelték a nemzetiségieket, mintha kommunisták lennénk, annak ellenére, hogy önként adtuk meg magunkat. Három hónap elteltével kiszabadultam, és visszatértem szülőfalumba. Ott kezdtem meggyűlölni a németeket. Ha újrakezdhetném, az utolsó töltényig harcolnék ellenük."[34]

Egy német politikáról szóló klasszikus tanulmány határozottan megállapítja, hogy „azok az ügyes erőfeszítések, melyek arra irányultak, hogy a lakosság, a civilek és a katonák egyaránt ellenezzék a szovjet rezsimet, jelentős, a háború első hónapjaiban talán döntő eredményre vezettek".[35] A problémát az jelentette, hogy Hitler nemcsak a „zsidó bolsevizmust" akarta megsemmisíteni, de meg kívánta hódítani az egész Szovjetuniót. A Barbarossa-hadműveletben részt vevők közül sokan osztották e nézetet. Szinte magától értetődőnek tekintették, hogy nem nyújtanak segítséget a meghódított népeknek, nem igyekeznek semmilyen módon sem elnyerni szimpátiájukat.[36]

32.

MEGADÁS ÉS SZEMBESZÁLLÁS KÖZÖTT

A Szovjetunió elleni invázió olyan azonnali és gyors előrehaladás mellett zajlott, hogy úgy tűnt, már csak napokat kell várni a győzelemre. Winston Churchill amiatt aggodalmaskodott, hogy Sztálin „kénytelen lesz békét kérni", mint azt augusztus 16-án a háborús kabinetnek elmondta.[1]

BÉKETAPOGATÓZÁSOK

Sztálin kétségbeesése az első hetekben számtalan módon megmutatkozott, legellentmondásosabban abbéli erőfeszítéseiben, hogy megállapodásra jusson Hitlerrel. A háború után nem ismerték be, hogy efféle ajánlatot fontolgattak, és a történetet bizonyos mértékig homály övezi. Több forrás is bizonyítja azonban, hogy 1941. július végén vagy akörül Sztálin és Molotov úgy határozott, hogy a bolgár nagykövet, Ivan Sztamenov révén közeledni próbál Hitlerhez. Noha Bulgária Németország szövetségese volt, nem üzent hadat a Szovjetuniónak, és a diplomáciai gyakorlatnak megfelelően a német érdekeket is képviselte. Berija a megbízható kémet, Pavel Szudoplatovot küldte, hogy derítse ki, mit követelne Hitler

a háború abbahagyásáért.[2] Egy másik tanú, nevezetesen Kirill Sz. Moszkalenko marsall egy 1957. júliusi titkos meghallgatáson azt mondta, Sztálin, Molotov és Berija nemcsak a megadásról tárgyalt, hanem megegyezett „a szovjet balti köztársaságok, Moldávia, Ukrajna nagy része és Belorusszia Hitlernek történő átadásában. A bolgár nagykövet révén igyekeztek kapcsolatba kerülni Hitlerrel. Egyetlen orosz cár sem tett ilyet korábban. Érdekes, hogy a bolgár nagykövet rátermettebb volt, mint e vezetők bármelyike, és közölte velük, hogy Hitler sosem fogja megverni az oroszokat, emiatt nem kell Sztálinnak aggódnia".[3]

A Szudoplatov által Sztamenov nagykövetnek (aki éppenséggel szintén az NKVD ügynöke volt) továbbított üzenetben az állt, hogy a Szovjetunió készen áll a békeszerződés elfogadására. Ez kétségtelenül olyasmi lesz, mint a breszt-litovszki 1918-ban, amikor Lenin feladta az európai Oroszország legnagyobb részét. Akkor azt jósolta, hogy a Szovjetunió végül visszaszerez mindent, amit kénytelen volt átadni a császári Németországnak. A Sztálin számára mindig fontos lenini példa az akár kedvezőtlen béke elfogadására vonatkozóan is rendelkezett vonzerővel.[4]

A háború és Sztálin halála után, amikor Berija kegyvesztetté vált és bíróság elé állították, számos bűntettel vádolták, többek között azzal, hogy megkísérelt békét kötni Hitlerrel. Berija azt hozta fel védekezésül, hogy „utasítást kapott Sztálintól, hogy Sztamenov révén hozzon létre olyan helyzetet, melyben a szovjet kormány manőverezhet, és időt nyerhet a haderő összegyűjtésére".[5] Az állítólagos motívum valószínűnek látszik, akárcsak a cél, hogy „téves információ" elterjesztésével akadályozzák a német offenzívát. Berija története sokkal inkább hangzik úgy, mintha igyekezett volna elfedni azokat az erőfeszítéseket, amelyeket később felróhattak volna neki.

Sztálinnak a háború első heteiben tapasztalt megtörtsége megfelelő lehetett számára, hogy felmérje a helyzetet. Amikor Hruscsov július végén visszatért a frontról, meglátogatta Sztálint föld alatti főhadiszállásán, a moszkvai Kirov metróállomáson: „Ott ült megsemmisülten, nem tudott mit mondani, egyetlen bátorító szót sem, amire szükségem lett volna... Egy morálisan összezuhant vezetőt láttam magam előtt. Egy kanapén üldögélt. Arca kifejezéstelen volt... Tanácstalan volt, nem tudta, mit tegyen."[6]

Hitler mintha megérezte volna a pillanatot, amikor Sztálin egyezséget akart kötni. Felvetette a főhadiszállásán tartózkodóknak, hogy a kommu-

nisták tárgyalásra vonatkozó reménye az oka annak, hogy propagandájuk nem kifejezetten támadta őt. Úgy vélte, Sztálin – „a fondorlatos kaukázusi" – arra készül, hogy feladja az európai Oroszországot attól tartva, hogy az egész Szovjetuniót elveszítheti. Bármit is tervez Sztálin, Hitler úgy vélte, a Vörös Hadsereg nem tudja folytatni a háborút az Urál túloldaláról.[7]

A szovjet vezetők többsége emlékiratában erről egy szót sem említ. Zsukov csak annyit jegyzett le, hogy október 7-én Moszkvába hívták, és mivel Sztálin éppen influenza miatt betegeskedett, a vezér házába vitték. Zsukovot ezután a nyugati frontra küldték, azzal a paranccsal, hogy kövessen el mindent Moszkva megmentéséért.[8]

Később, önéletrajzának halála után megjelent kiadása számára Zsukov egy másik történetet mesélt el.[9] Mint a Viktor Anfilov történésszel folytatott beszélgetés során elmondta, hallotta Sztálin és Berija beszélgetését, amikor a helyiségbe lépett: „Tudomást sem vett rólam, vagy talán észre sem vette, hogy megérkeztem, és azt mondta Berijának, hogy saját eszközeivel fürkéssze ki a Németországgal kötendő különbéke lehetőségét, tekintettel a kritikus helyzetre. Ebből pontosan láthatja, milyen zavart volt államfőnk akkoriban! Végül észrevett, és miután köszöntött, ingerülten kijelentette, hogy fogalma sincs, mi történik a nyugati és a tartalék fronton."[10] Berija ismét a bolgár nagykövethez akart folyamodni, sikertelenül. Hitler aligha érte volna be a torta akár egy jelentős darabjával, ha abban a pillanatban úgy vélte, az egész az övé lehet.

Sztálin szinte bizonyosan az 1941. júliusi és októberi mellett egyéb próbálkozásokat is tett a Hitlerrel való békekötésre. Churchill szeptemberben figyelmeztette F. D. Rooseveltet, hogy a szovjetekkel tárgyaló brit tisztek lehetségesnek tartják, hogy azok „saját utakat járnak" Hitlert illetően, és azt javasolta, ne adjon semmiféle segítséget a kommunistáknak. A szövetséges körökben hasonló erőfeszítésekről novemberben is szóbeszéd volt hallható.[11]

Nyikita Hruscsov Berijától és Malenkovtól hallott arról, hogy Sztálin abban reménykedik, megállapodhat Hitlerrel, a dátumot illetően azonban bizonytalan volt. Úgy emlékezett, hogy ez „valószínűleg 1942-ben" volt. Kitűnő memóriával rendelkezett, és a dátumtól eltekintve, a bolgár közvetítést és minden mást is beleértve, alátámasztja a többieket. Talán a dátumot illetően sem tévedett, ez esetben pedig Sztálin kétségei 1942-ig kitartottak.

Hruscsov visszaemlékezése szerint csak 1943-ban kezdett Sztálin nagyobb önbizalmat tanúsítani, és csak az első nagy győzelmek után kezdett úgy járkálni, „mint egy kakas, mellkasát kidüllesztve, orrát a magasba emelve". 1943 előtt Sztálin „olyan volt, mint egy ázott tyúk".[12]

ROOSEVELT ÉS AZ AMERIKAI ÉRDEKEK

A szovjetek számára az egyetlen reménysugarat a kapitalista USA jelentette. Az 1941. március 11-én Nagy-Britanniával kötött amerikai kölcsönbérleti szerződés azért jött létre, hogy eloszlassa az elszigetelődési politika híveinek kritikáját a Kongresszusban, sőt az egész országban. Nagy-Britannia megsegítését célozta, de minden lehetséges eszközzel biztosítva, hogy Amerika nem sodródik háborúba. A Kongresszus ragaszkodott ahhoz, hogy a haditengerészet ne kísérje az árut Európába, nehogy a hajók belekeveredjenek valamibe. Az USA a „demokrácia arzenálja" lett, ám még távol állt a hadba lépéstől. A szovjet kommunizmus és a nyugati stílusú demokrácia közti régi konfliktus miatt az amerikaiakat megosztotta az a kérdés, hogy segítsenek-e a Szovjetuniónak, miután azt megtámadták.

Amikor szeptemberben Churchill arra figyelmeztetett, hogy Sztálin béketárgyalások felé hajlik, nem ő volt az egyetlen szkeptikus a segítség felajánlásával kapcsolatban. A *Chicago Tribune* például nevetségesnek tartotta, hogy bármely „épelméjű ember" a legkisebb bizalmat is tanúsítsa a „legfőbb vadállat... Véres Joe" – azaz Sztálin – irányába, „aki azzal idézte elő a háborút, hogy áruba bocsátotta a demokráciákat", és valószínűleg „ismét áruba bocsátja, és megállapodik Hitlerrel".[13]

Rooseveltnek is megvoltak a maga aggályai, és nem habozott korábban kijelenteni, hogy a Szovjetuniót „diktatúra irányítja, mely éppoly abszolút, mint a világ bármely más diktatúrája". Mégis hajlandó volt a Szovjetunió felé fordulni, hogy biztosítsa Németország vereségét. Égett a vágytól, hogy az USA jelentős szerepet játsszon az eseményekben, és ezáltal meghatározó szereplő lehessen a háború utáni világban. Nem akart amerikai életeket áldozni, pénzt azonban annál inkább. Kabinetje és főtanácsadói már nem voltak ilyen határozottak. Henry L. Stimson külügyminiszter és George C. Marshall vezérkari főnök megvetette a szovjet rendszert, és irtózott a szovjet nagykövettől, Konsztantyin Umanszkijtól,

akiről Marshall úgy vélte, „hogy mindent meg akar szerezni, amink van", majd Stimson hozzátette, hogy az az ember „egy szélhámos", „egy ravasz és okos fráter".[14]

Roosevelt helyesen érzékelte, hogy a szovjeteknek háborúban kell maradniuk. Ha megtörténik az elképzelhetetlen, vagyis Hitler és Sztálin megállapodik, ahogy 1939 augusztusában tették, a világ előre nem látható és fokozódó katasztrófa előtt áll. Hitler világméretű hódítást tervez, tudósai atombombán dolgoznak, mások pedig nagy hatótávolságú rakétarendszert terveznek. Ki kételkedne abban, hogy használni is fogja e fegyvereket?

Elérkezett a történelem egyik legnagyobb fordulópontja, melyről könnyű megfeledkezni az események tömegében. FDR (Franklin Delano Roosevelt) úgy vélekedett, hogy amíg a szovjetek harcolnak és fogyatkoznak, távol tartható az Egyesült Államok, legalábbis később kell belépnie, ahogy az az első világháborúban történt.

1941. július 9-én FDR utasításokat adott egy több eshetőséget, többek között az amerikai hadba lépést is felvonultató terv kidolgozására. Így készült el a Victory (Győzelem) Program, mely pontosan meghatározta a jövőbeli stratégiai célokat és azok elérésének módját. A prioritást Németország legyőzése jelentette, ám elismerte, hogy az USA 1943. július 1. előtt nem képes mozgósítani, kiképezni és felszerelni a fegyveres erőket. A program 215 hadosztály (8,7 millió katona) felvonultatását jelezte előre több mint 150 milliárd dollár árán. Azzal a feltevéssel élt, hogy a Szovjetunió akkor már nem lesz hadban.

FDR inkább pénzzel, mint emberéletekkel kívánt fizetni a győzelemért, mely politikát Sztálin teljességgel felismerte és megvetette. A szovjet vezető azonban amerikai segítségre szorult. A győzelemben talán fontosabb volt a rendkívül sokkal hozzájáruló szovjet nép elszántsága és áldozata. Ennek ellenére a tény, hogy az USA támogatja a Szovjetuniót, megnyugtatta a Kreml háborúra kényszerült embereit. 1942 végére az USA felülbírálta a szükséges katonák számára vonatkozó terveket: a Victory Program 215 hadosztálya helyett talán 90 is elegendő lehet. FDR „demokráciaarzenálja" nemcsak amerikai életeket mentett, de dübörgővé tette az USA gazdaságát.

Bölcsen tette tehát Roosevelt, hogy figyelmen kívül hagyta a körülötte lévők tanácsát. Az egyébként éles elméjű Stimson tévedett, amikor azt mondta Marshallnak, hogy „ez az orosz hadianyagüzlet az eddigi legrosszabb színben tünteti fel az elnököt".[15] Az idő bebizonyította, hogy az elnök egyik legjobb időszaka volt ez, amit nem lehet kellőképpen hangsúlyozni. Roosevelt 1941. október 1-jén kiterjesztette a kölcsönbérleti szerződést a Szovjetunióra, hitelt biztosítva az amerikai áruk kifizetésére. Az amerikai Averell Harriman és a brit Lord Beaverbrook szeptember végén indult a feltételek megtárgyalására. Moszkvát ostrom alatt találták. A megállapodásra nagy szükség volt a harci szellem fokozása érdekében.[16]

Október 3-án Sztálin levélben fejezte ki az elnöknek „szívből jövő háláját" a kamatmentes kölcsönért és a hadianyagok ígéretéért. Biztos volt benne, hogy a Harrimannel most megkötött alkut Roosevelt is elfogadja. Így is volt. A Szovjetunió november 2-án egymilliárd amerikai dollárt kitevő segélyt kapott a kölcsönbérleti program keretében. Sztálin így hangsúlyozta elszántságát: „Önhöz hasonlóan bízom azon országok Hitler feletti végső győzelmében, melyek most egyesítik erőiket a véres hitlerizmus felszámolásának felgyorsítása végett, azon cél érdekében, melynek eléréséért a Szovjetunió most oly nagy és súlyos áldozatokat hoz."[17]

PÁNIK MOSZKVÁBAN

Amikor küszöbön állt Moszkva lerohanása, Sztálin visszahívta Zsukovot Leningrádból, és a nyugati front helyzetének kiértékelésére küldte. Zsukov arra jutott, hogy a németek „minden jelentős Moszkvába vezető úton" előrenyomulnak. Azonnali tartalék csapatokat igényelt, hogy megakadályozza a legrosszabbat. Nemcsak Sztálin, de mások is arra jutottak, hogy Zsukovot kell megbízni az irányítással, abban bízva, hogy ő talán megállíthatja az előrenyomulást. Október 10-én kinevezték az egyesült Nyugati és Tartalék Front parancsnokának, a német légitámadások azonban sűrűsödtek, szinte minden éjszaka légiriadó hallatszott.[18]

Zsukov új védelmi vonalat létesített Kalinyintől délre Volokolamszk, Mozsajszk felé, Kalugáig. Ha szemügyre vesszük a vonalat, megállapíthatjuk, hogy a Wehrmacht a végső küzdelemre készült. A déli Kalugát szinte azonnal bevették, és a németek betörtek az északi Kalinyinbe. Lerövidítették a frontvonalat, és félő volt, hogy megkerülik. A Vörös Hadsereget ismét a bekerítés veszélye fenyegette, Moszkva pedig alig 80 km-re volt. Tovább súlyosbította a helyzetet, hogy a németek teljes légi fölénnyel rendelkeztek, azt tettek, amit csak akartak.[19]

Október 13-án Zsukov kiadta a 0345. sz. parancsot, mely arra utasította a Vörös Hadsereget, hogy maradjon a helyén, és harcoljon, míg minden „gyávát és pánikkeltőt", vagyis aki engedély nélkül elhagyja az állását, helyszíni agyonlövéssel fenyegetett. Zsukov emlékirata szerint e „szigorú intézkedéseket a fegyelemsértés elkerülése érdekében" hozta, és korábban, Leningrádban is hasonló módszerekhez folyamodott.[20]

Sztálin ellenzett minden visszavonulást és taktikai meghátrálást, utolsó emberig folytatni kívánta a harcot. A németeknek minden centiméterért meg kellett szenvedniük, amint az egyik védelmi vonal összeomlott, a szovjetek újabbat építettek ki.

Hitler hajthatatlannak bizonyult a tekintetben, hogy Moszkvát nem bevenni kell, hanem, akárcsak Leningrádot, bekeríteni, és kívülről elpusztítani. Katonák ezreit kívánta csapdába ejteni, talán a városon belüli kommunista vezetőkkel együtt, amit aztán a város lerombolása követ.[21]

Sztálin október 12–13-án elrendelte az egész állam és a kommunista párt apparátusának evakuálását. A moszkvai fegyvergyárakat szétszerelték és elszállították. Amit nem tudtak átköltöztetni, aláaknáztak és előkészítettek a lerombolásra, akárcsak a hidakat Moszkvában és környékén. A főbb népbiztosságokat (pl. a honvédelmit, a külügyit és a belügyit) a Volga melletti Kujbisevbe küldték – több mint 1600 km-re –, a többit tucatnyi különböző városba, néhányat Szibériába. A moszkvai intézményeket, például a Moszkvai Egyetemet, a Tudományos Akadémiát és a nagyobb színházakat (pl. a Bolsoj Balettet) szintén bezárták. Mintha Sztálin arra gondolt volna, hogy a város elveszett, és nem is lesz felszabadítva egyhamar. Az emberek minden lehetséges módon menekültek a városból.

Terveket készítettek egy védelmi vonal létesítésére több száz kilométerre keletre, a távoli Volga mentén. Az USA hivatalos hadtörténete szerint: „Ha a Sztavka azon vonal védelmét tervezi, meglehetősen sötétnek láthatja a jövőt." Ha Németország valaha is eljutott volna addig a vonalig, a Szovjetunió elvesztette volna ipari kapacitása 75 százalékát, és harmadrangú hatalommá fokozódott volna le.[22]

A most a kormányzást végző GKO és a Sztavka időlegesen Moszkvában maradt. Vajon Sztálin is így tesz, kockáztatva, hogy túszul ejtik? Egy vonatot készítettek elő, valamint egy kujbisevi palotát a fogadására.

A németek Moszkva körülzárásának küszöbén álltak, és olyan közel kerültek, hogy hallani lehetett a csatazajt, és vad pletykák kaptak szárnyra.

Ijesztő hír jelent meg a sajtóban: „Október 14-ről 15-re virradó éjjel az arcvonal nyugati irányában rosszabbodott a helyzet. A német fasiszta csapatok nagyszámú harckocsival és gépkocsizó gyalogsággal rontottak rá csapatainkra, és az egyik szakaszon áttörték védelmünket."[23]

Terjedt a pánik, a fosztogatás pedig fokozódott október 16-án. Sztálint bizonyára megdöbbentették a látottak, ahogy kora reggel a Kremlbe hajtott. A város ostrom alatt állt, és az a hír járta, hogy a kormány távozik. Néhány polgár hűségéről biztosította Sztálint és a kommunizmust, de legalább ennyien, sőt többen gyűlöletüknek és haragjuknak adtak hangot. A széles körben – pontosan lehetetlen számszerűsíteni – hangoztatott nézet szerint sokan úgy vélték, nincs félnivalójuk, mivel a nácik csak a kommunista rendszert és a zsidókat akarják megsemmisíteni.

Egy szemtanú szerint egy városon kívüli úton a következő jelenet bontakozott ki:

> Az emberek itt is, ott is megállították az autókat, kirángatták belőle az utasokat, összeverték őket, és mindenféle tárgyakat dobáltak az utcára. „Üsd a zsidót!" kiáltások hangzottak. Az emberekben felrémlettek az inzultusok, az elnyomás, az igazságtalanság, a tisztviselők általi hivatali megaláztatás, a párt embereinek kérkedése és önteltsége, a drákói ukázok (rendeletek), a tömegek szisztematikus becsapása, az újságok által terjesztett képtelenségek, a behízelgők... Sosem hittem volna el, ha nem magam látom. Voltak zsidók az iskolában, és nem emlékszem antiszemitizmus semmiféle nyílt, egyértelmű példájára. Volt némi csúfolódás, de nem rosszindulatú, sokkal inkább vicces, semmi több. Ezért rázott meg annyira e vad megtorlás a zsidók, de nemcsak a zsidók ellen 1941. október 16-án, az Iljics kapuknál.[24]

Egy NKVD-jelentés hasonló moszkvai antiszemita és antikommunista kitörésekről számolt be. Például egy motorkerékpárgyár munkásai lerészegedtek, és másnap „pogrom jellegű ellenforradalmi agitációt folytattak, a zsidók elpusztítására szólítva fel a munkásokat". Másutt a munkások összeverődtek, arra szólítva fel az elvtársakat, hogy „üssétek a kommunistákat és a többieket". Egyesek fehér zászlót tűztek ki. Egy NKVD-jelentés pánikról számol be, és arról az elképzelésről, hogy a németek nagyobb erőkkel bírnak, és megállíthatatlanok.

Így folytatódott a jelentés: „Bár a főváros lakosságának többségében hazafias érzelmek buzogtak, sokan szovjetellenes hozzáállást tanúsítot-

tak... gyűlöletet éreztek a kommunizmus, a kommunista családok iránt, antiszemiták voltak." Valaki arra emlékezett, hogy így kiabált a szomszédja: „Gyere, Hitler, gyere, cimborám!"[25]

A vidéki parasztok állítólag derűlátóak voltak a németek moszkvai előrenyomulását illetően: „Mit számít az nekünk? A zsidóknak meg a kommunistáknak lesz csak rossz. Az is lehet, hogy nagyobb rend lesz, mint eddig."[26] Az effajta hozzáálláshoz alkalmazkodva a szovjet propaganda a kommunizmus hangsúlyozásáról és a Sztálin-kultuszról olyan témákra tért át, mint a tradicionális patriotizmus, valamint annak szükségessége, hogy megvédjék a hozzátartozókat a támadóktól.[27]

Egy később a Szovjetunióból kijutó menekült, aki Moszkvában tartózkodott 1941 októberében, tisztán emlékezett a történtekre:

> Sosem látott pánik tört ki. Mindenki ment, minden irányba. Senkit sem büntettek meg semmilyen bűncselekmény miatt. Fényes nappal betörték a kirakatokat. Zsidó pogromok kezdődtek. Óráról órára közeledett a németek érkezése. Német gépek repültek egyik utcáról a másikra, de senki sem lőtt rájuk; a németek nem féltek, sapkájukkal integettek, a repülőgépről üdvözölték az embereket. Könnyedén bevehették Moszkvát. Senki sem irányított semmit.[28]

Az a nézet terjedt el, hogy Moszkva karnyújtásnyira van. Számos más szemtanú erősítette meg e véleményt.[29] Nemcsak Moszkvában és Leningrádban, de az ország más részeiben is elégedetlenség uralkodott.[30]

LENINGRÁD TRAGÉDIÁJA

Hitler elképzelésében Leningrád elpusztítása szerepelt, és a bekerítés 1941 szeptemberére csaknem teljessé vált. Megkezdődött a hárommillió leningrádi ostroma. A nyugtalanság csak fokozódott, amikor úgy tűnt, a város elesik. Még az NKVD is elmenekült, repülőket és minden lehetséges eszközt igénybe vettek, hogy kitörjenek. A tisztek aktákat, pártlistákat és iratokat égettek, mert ha ezek a nácik kezébe kerülnek, rájuk kivégzés vár.

November 7-én az orosz forradalom évfordulójának ünneplése helyett több száz fős demonstrációra került sor, ahol a következő lázító röplapot osztogatták: „Kedves apák és testvérek! Gyermekeitek, feleségetek és

anyátok éhen halnak. A hatóságok a legszörnyűbb halállal szándékoznak elpusztítani minket. 24 évvel ezelőtt képesek voltatok megsemmisíteni a cári hatalmat, képesek vagytok arra is, hogy elpusztítsátok a Kreml és a Szmolnij gyűlölt gyilkosait is, amíg van fegyveretek!"[31] E tüntetés eredménytelen maradt, de jól jelezte, hogy a rendszer egyesek körében gyenge lábakon állt. Az ostrom kilencszáz borzasztó napig tartott, és hősi küzdelemmé vált. A rendőrség visszanyerte lélekjelenlétét, és helyszíni kivégzésekkel tartott rendet még az olyan „bűntettek" esetén is, mint a kenyérlopás. Novemberre a bombázás és a tüzérségi tűz nagyrészt megszűnt, tél közepére pedig a városban kísérteties csend honolt. „A hitleristák magabiztosak – írta Jelizaveta Saripina. – Az éhínség megtöri a leningrádiak ellenállását. Minek pazarolni a bombákat és a gránátokat?"[32]

Társadalmi káosz ült a városra. Andrej Zsdanov párttitkár 3500 ifjú kommunistával őriztette az ételraktárakat a tolvajokkal szemben. Amikor az alkalmanként bandában dolgozó bűnösöket elkapták, rövid úton agyonlőtték őket. Létezett némi hagyományos patriotizmus, és mindennek ellenére még voltak olyanok, akik hittek a kommunizmusban, és tették a párt által rájuk bízott dolgukat.[33]

Ahogy a rezsim elvesztette az irányítást, az emberek a szabadság addig ismeretlen fokát tapasztalhatták meg. Mihail Gefter történész, aki mindezt átélte, úgy vélte, hogy a szovjet rendszer az invázió nyomására darabjaira hullott, ám 1943-ban ismét megerősödött. „Furcsán hangzik, de 1941 sokkal inkább volt felszabadulás, mint 1945" – mondta.[34] Másvalaki arra emlékezett vissza, hogy az 1941–1942-es katonai vereségek miként vezettek Sztálin megkérdőjelezéséhez, és miként „támaszkodhattunk csak magunkra. Sokunk számára a háború első két éve egyet jelentett a desztalinizációval, a valódi felszabadulással. Úgy éreztük, minden személyesen rajtunk múlik, ami a szabadság különleges érzetét adta".[35]

A leningrádi civilek – a fegyveres erőkről nem is beszélve – súlyos árat fizettek. Novemberben legalább tízezren vesztették életüket, és a szám ezután csillagászatira emelkedett.[36] Az ostrom alatt elhunyt civilek teljes számát sosem fogjuk megtudni, de egymillió körül lehet. A háború végére a Vörös Hadsereg a leningrádi körzetben több mint egymillió halottat vesztett, 2,4 millióan megbetegedtek vagy megsebesültek.[37]

Némi ellátás eljutott a városba a Ladoga-tavon át, de az élelmiszeradag csak az éhezésre volt elegendő. Az éhség fokozta az elkeseredettséget, és „normálissá" vált a kannibalizmus. Vera Szergejevna Kosztrovickaja felje-

gyezte naplójába, hogy 1942 áprilisában egyik nap arra lett figyelmes, hogy egy férfi hátával egy lámpaoszlopnak dőlve

ül a hóban. Magas volt, rongyokba burkolózott, vállán hátizsák lógott. Összekuporodott az oszlop mellett. Úgy tűnt, a Finn pályaudvarra tartott, de elfáradt és lepihent. Két héten át, mikor oda-vissza jártam a kórházba, ott „ült"
1. hátizsákja nélkül,
2. rongyai nélkül,
3. alsóneműben,
4. meztelenül,
5. csontvázként, kitépett belekkel.
Májusban vitték el.[38]

1942 márciusában Anna Petrovna Osztroumova-Lebegyeva színésznő a rádióban hallgatta Churchill beszédét. Amikor meghallotta, hogy beismeri, 673 000 angol katona megadta magát Japánnak, meglepődött az őszinteségén. Naplójában arról írt, hogy a politikus által festett kép szerint felfordult a világ. „Micsoda hatalmas tűz borítja az egész világot! Az egészet! Nincs, úgy látszik, nincs egyetlen olyan ország sem, melynek lakói ne szenvednének e tűz lángjában. A kölcsönös megsemmisítés őrült vágya mindenkit magával ragadott. A mi Leningrádunk, az ostrom és mi, lakói, akik az éhségtől (naponta 20-25 ezer ember), a gránátoktól és bombáktól leljük halálunkat, mi csak apró részei vagyunk ennek a teljes, borzasztó, rémálomba illő, ugyanakkor hatalmas és döbbenetes háborúnak."[39]

Hasonló megnyilatkozások töltik meg az ostromban élők és meghalók leveleit és naplóit. Leningrád küzdelme valójában nem számított döntőnek a háború kimenetelében, mégis „azzal a kétes értékű jelzővel kell illetnünk a leningrádi csatát és a hozzá kapcsolódó téli blokádot, hogy az volt az írott történelem legszörnyűbb és legköltségesebb ostroma".[40]

MOSZKVA MEGTARTÁSA: A HÁBORÚ FORDULÓPONTJA

Egy október 15-én Malenkovval, Molotovval, Saposnyikovval, Nyikolaj Voznyeszenszkijjel és Dimitrovval folytatott megbeszélésen Sztálin elismerte, hogy Moszkvát nem lehet megvédeni. Azt mondta, távozniuk kell, míg nem késő. Dimitrov szerint olyan közömbösen mormogta e szavakat, mintha azt mondaná, „Ebédidő!"[41] Másnap Sztálin tájékoztatta őket, hogy Kujbisevbe mennek, ő maga 24 órán belül távozik. Azonban két napig habozott.

Október 17-én a kommunista párt moszkvai vezetője, Alekszandr Scserbakov közölte a rádióban, hogy vezérük a városban tartózkodik. A helyzet „bonyolultságáról" beszélt, ami háború idején mindig „súlyosságot" jelent. Azt mondta, hogy az azonnali megadásról szóló szóbeszédek hamisak, és a fővárost mindenáron megvédik. Valójában a helyzet percről percre romlott.[42]

Úgy tűnik, Sztálin október 18-án végül úgy döntött, hogy Moszkvában marad. Több vezető is azt állította később, hogy ők győzték meg arról, hogy létfontosságú a maradás. Kétségtelenül visszhangozták nézetét – amikor végül úgy döntött, hogy megosztja velük –, miszerint ha elhagyja Moszkvát, az elvész, sőt, akár a háború is. Sztálin megkérdezte Zsukovot, hogy tartható-e a front, aki azonban nem szolgálhatott jó hírekkel. Október 19-ére megbeszélésre hívta a GKO-t, valamint a moszkvai katonai parancsnokot és NKVD-vezetőt. Számos vezető kommunista elhagyta a várost, Dimitrov és mások már Kujbisevben voltak. Sztálin megkérdezte a Kremlben összegyűlteket: „Mi a helyzet Moszkvában?" Azt a választ kapta, hogy továbbra is „riasztó". Megkérdezte mindegyiküket, hogy vajon meg tudják-e védeni a várost, sugallva az elvárt választ. Megállapodtak, hogy folytatják a harcot, a legsürgetőbb gondot azonban az jelentette, hogy a társadalmi rend megbomlott, elterjedt a fosztogatás, és azonnali lépésekre volt szükség.

– Mit javasolnak? – kérdezte Sztálin.

– A katonai tanács ostromállapot kihirdetését javasolja a városban – hangzott a válasz.

– Helyes! – válaszolta Sztálin néhány másodperccel később. Parancsot adott a rendelettervezet elkészítésére, melyet azonban elégtelennek ítélt, és végül maga diktált egyet.[43] A fegyelem fenntartására szolgáló többi intézkedéshez hasonlóan ez is vérben tocsogott: „Aki megszegi a törvényt, azonnal hadbíróság elé kerül, és minden provokátort, kémet és törvénysértésre felhívó ellenséges ügynököt a helyszínen agyonlőnek."[44]

Hogy mennyire jutott érvényre ezen intézkedés? Októberben és novemberben 6678 személyt, többségében katonát vagy sorkötelest tartóztattak le.

További 32 599 főt „erősítési századokba" küldtek, ami azt is jelenthette, hogy a front rendkívül veszélyes szakaszain kerültek bevetésre. Összesen 357 személyt végeztek ki bírósági eljárást követően, és 15-öt lőttek le a helyszínen.[45]

Önkéntes hadosztályokat kellett állítani, és több ezer férfit és főként nőt fogtak munkára a város körüli védelmi vonalak és tankelhárító árkok ásására. Zsukov sikerrel tartóztatta fel a német támadást egész októberben. E feladat lehetetlen lett volna, ha a tisztek és a katonák a főváros felé tartó kulcsfontosságú pontokon nem állják a sarat.

Sztálin már október 12-én félmillió friss katonát parancsolt a Távol-Keletről, ezer tankkal és ugyanennyi repülőgéppel együtt. Mindez megtámasztotta a roskadozó nyugati frontot, ahol a németek kezdtek kifogyni a lendületből. A hónap végére a szovjetek stabilizálták a helyzetet.

Sztálin visszahívta Zsukovot Moszkvába, és közölte vele, hogy katonai szemlét és ünnepséget kíván tartani november 6-án, az orosz forradalom évfordulójára. „Gondolja, hogy a fronthelyzet lehetővé teszi terveink megvalósítását?" – kérdezte. Zsukov úgy gondolta, valóban lehetséges, hiszen az ellenség nemrég súlyos veszteségeket szenvedett, de azért légi biztosítást javasolt.[46]

A bátorító ünnepség Sztálin ötlete volt. Lelket akart önteni vele az emberekbe, és megmutatni, hogy a Szovjetuniónak még egyáltalán nincs vége. Beszédében optimista volt, de beismerte, hogy az ellenség folyamatosan nyomul előre. Emlékeztette a lakosokat arra a német jóslatra, hogy a Szovjetuniót két hónapon belül, sőt még hamarabb legyőzik. Kijelentette, hogy Hitler stratégiáját egy nemzetközi keresztes hadjáratra alapozza, a kommunista forradalom kísértetével riogatva a világot. Sztálin azt állította (és határozottan hitte), hogy Hitler azért küldte Rudolf Hesst (a helyettes pártvezetőt) május 10-én Nagy-Britanniába, hogy ilyesfajta megállapodásról tárgyaljon Churchill-lel.

Semmi sem bizonyítja, hogy Hitler utasította volna Hesst a vakmerő utazásra, mindössze hetekkel a Barbarossa-hadművelet előtt. Hitler az egészet tagadta. Az eset kellemetlen helyzetet teremtett otthon, hiszen a párt második embere ellenséges földön volt. Sztálin rettegett attól, hogy a németek megszerveznek egy angol–német támadást a Szovjetunió ellen, s ez a félelme végigkísérte a háborút. Aznapi beszédében csak halvány utalást tett ebbéli aggodalmára, amikor a Nagy-Britanniával és az USA-val újonnan létrejött egységgel kívánt büszkélkedni.

Sztálin kijelentette, a támadók arra számítottak, hogy a szovjet rendszer „instabilitása" ellenségeskedést szül sokakban. A rendszer azonban nem összeomlott, hanem megerősödött a támadás által, és az emberek minden korábbinál nagyobb szolidaritást éreznek. Miért hátráltak meg egyáltalán a szovjet csapatok? – kérdezte Sztálin. Részben azért, mert a hadsereg még fiatal és viszonylag gyakorlatlan volt, csak négy hónapja harcolt. Azonban a Vörös Hadsereg bátorságot merített „a hazafias háború tüzében, és holnap a német hadsereg réme lesz". Hozzátette, hogy a kezdeti visszaesés másik okául a második front hiánya szolgált. Hitler bármit bevethetett keleten, mert nyugatról biztonságban érezte magát. Sztálin (alaptalanul) azt ígérte, hogy „a közeljövőben" megnyílik a második front, ami enyhíti a szovjet hadseregre nehezedő nyomást.

Felhasználta Hitler egyik beszédes frázisát. A náci vezetőt idézte: „Minden lehetséges eszközt meg kell ragadnunk, hogy a németek meghódítsák a világot. Nagy német birodalmunk létrehozásához mindenekelőtt ki kell kényszerítenünk, és meg kell semmisítenünk a szláv népeket, az oroszokat, a cseheket, a szlovákokat, a bolgárokat, az ukránokat és a beloruszokat." Sztálin nem említett semmit abból, amit Hitler a zsidókról mondott. Számos bizonyítékot sorolt azonban a Wehrmachtnak adott gyilkos utasításokról. Ezek nem könyörültek egyetlen férfinak, nőnek és gyermeknek sem. Egyértelmű a következtetés: „A német támadók megsemmisítő háborúra készülnek a Szovjetunió népei ellen. Nos, ha a németek megsemmisítő háborút akarnak, megkapják. Mostantól a mi dolgunk, a Szovjetunió minden polgárának, a hadsereg és a haditengerészet katonáinak, parancsnokainak és politikai munkásainak a dolga, hogy utolsó emberig elpusztítsuk azokat a németeket, akik meggyalázták országunk földjét. Nincs könyörület a német megszállóknak! Halál a német megszállókra!"

Sztálin érdekes metaforával jellemezte a háborút, amikor azt mondta, hogy „a motorok háborúja. Az nyeri meg a háborút, aki elsöprő fölényre tesz szert a motorok gyártása terén". Arra a következtetésre jutott, hogy a kölcsönbérlet-szerződés révén összekötött Nagy-Britanniával és USA-val elkerülhetetlen Hitler veresége. A náci iga alóli felszabadító háborúra hívott fel.[47] Másnap katonai díszszemlét tartottak, melyet Sztálin és a többi előkelőség Lenin Vörös téri mauzóleumáról tekintett meg. Nem katonai erőfitogtatás volt ez, hanem felvonulása azoknak a katonáknak, akik egyenesen a hatvan km-re fekvő hadszíntérre tartanak.

FELPERZSELT FÖLD

Sztálin beszéde úgy került be a köztudatba, mint a Moszkváért folyó csata egyik jelentős fordulópontja. Amikor a mauzóleum mellvédjéről a katonákat szemlélte, Lenin bebalzsamozott holtteste már nem volt benn. Sztálin biztonsági okokból a távoli Szibériába, Tyumenybe küldte. Mindeközben Sztálin a bebalzsamozott Lenin hiányában is megtestesítette a legádázabb ellenségével küzdő kommunizmus szellemét.

Továbbra is kétségek gyötörték, ami felszínre is került, amikor Zsukov november 10-én P. A. Belov tábornok társaságában a főhadiszállásra ment. Utóbbi visszaemlékezése szerint „Sztálin szemében nem látszott a korábbi rendíthetetlenség, hangjából hiányzott a meggyőződés. Ami azonban még jobban meglepett, az Zsukov magatartása volt. Élesen beszélt, ellentmondást nem tűrő hangon. Az a benyomásom támadt, hogy a vezető parancsnok most Zsukov. És úgy tűnt, Sztálin ezt természetesként fogadja el".[48]

Mindazonáltal Zsukov megadta Sztálinnak a tiszteletet. Amikor később megkérdezték, melyik esemény nyűgözte le leginkább a háborúban, a Moszkváért folyó csatát említette, és azt mondta, Sztálin elismerést érdemel, amiért maradt, szervezte a technikai és katonai forrásokat, és ezáltal „a lehetetlent is elérte".[49]

Dmitrij Volkogonov Sztálin-életrajza nem mulasztja el hangsúlyozni a diktátor saját népe iránti közömbösségét. Volkogonov említést tesz a „felperzselt föld" parancsról (0428. sz.), melyet Sztálin 1941. november 17-én írt alá: „A német csapatok hátában, a peremvonaltól 40-60 km mélységben, az utaktól jobbra és balra 20-30 km-es távolságban romboljanak le és égessenek porig minden lakott települést... Minden ezredben hozzanak létre 20-30 fős vadászcsapatot a lakott települések robbantása és felégetése céljából. Azokat, akik a lakott települések megsemmisítésében kiemelkedő bátorságot tanúsítanak, terjesszék fel kormánykitüntetésre."

Volkogonov úgy vélte, hogy e politika katonai hatékonysága kérdéses, ráadásul könyörtelen, még ha megnehezítette is a náci támadók dolgát. Kétségtelen ugyanakkor, hogy az utasítás sokak feje fölül az utolsó menedéket pusztította el. N. G. Ljascsenko tábornok Volkogonovnak beszélt az akkori tapasztalatairól:

1941 végén egy ezredet irányítottam. Védelemben voltunk. Előttünk két falu látszott, Bannovszkoje és Prisib. A hadosztálytól parancs érkezett: hatótávolságunkon belül égessük fel a falvakat. Amikor a fedezékben pontosítottam a részleteket – hogyan teljesíthetjük a parancsot –, egy idősebb híradókatona váratlanul, felrúgva minden szolgálati utat, közbeszólt.

– Őrnagy elvtárs! Ez az én falum... Ott van a feleségem, a gyerekeim, a húgom a gyerekeivel... Hogyan lehetne felégetni?! Hiszen mindnyájan ott pusztulnának!

– Mit ütöd az orrod más dolgába? Majd mi megoldjuk! – mondtam neki.

Ljascsenko megtalálta a módját, miként foglalhatja el a falvakat az „ostoba" parancs követése nélkül. Bevallotta, szerencsés volt, hogy megmenekült a belügyiektől, mivel a parancs egyenesen Sztálintól származott.[50]

A tradicionális háborús logika szerint a felperzselt föld politikája azt jelentette, hogy az emberek elmenekülnek a támadók elől, de mielőtt távoznak, felgyújtanak minden használhatót. Sztálin verziója eltért ettől, hiszen saját embereire tekintet nélkül rendelte el a falvak és városok elpusztítását.

Törődésének hiányát jelzi az 1942. január 11-i, 170 007. sz. utasítása is. A kalinyini front parancsnokának küldte, és az 54 000-es lakosságú Rzsev város azonnal elfoglalására adott utasítást. „[V]essék be a rendelkezésükre álló tüzérségi, aknavető- és repülőerőket, és kíméletlenül pusztítsák Rzsevet." Az ilyen parancsok ártatlanok, főként nők, gyermekek és idősek életét követelték, akiket nem figyelmeztettek és nem telepítettek ki.[51]

Az effajta kegyetlen elszántság végül győzelemhez vezetett, de szörnyű áron.

33.

A SZOVJETEK KITARTANAK, HITLER DÜHBE GURUL

Sztálin kifejtette álláspontját, hogy mi kövesse a németek Moszkva kapuinál történt megállítását. 1942. január 5-én így fogalmazott: „A németeket megzavarta a Moszkva alatti vereség, rosszul készültek fel a télre. Most a legalkalmasabb a pillanat, hogy általános támadást indítsunk." Az egész frontra le akart sújtani északtól délig, a legfőbb csapást a Központi Hadseregcsoportra mérve. Zsukov figyelmeztette, hogy a szovjet erők, különösen a tankosztályok kiegészítésre szorulnak, amivel a többiek egyetértettek.[1]

Sztálin különböző lehetőségeket hallgatott meg, majd véget vetett a beszélgetésnek, pipájával egy lapra mutatva: „Írja: »Feladatunk, hogy ne hagyjuk lélegzethez jutni a németeket, üldözzük őket szünet nélkül nyugatra, kényszerítsük őket arra, hogy elhasználják tartalékaikat még tavasz előtt, amikor mi új, nagy tartalékokhoz jutunk, nekik viszont nem marad, és ezáltal biztosítsuk a náci erők teljes leverését 1942-ben.«"[2]

Az általa tervezett támadás a katonák és a tűzerő olyan szintjét követelte meg, mellyel ő egyszerűen nem rendelkezett, ám senki sem mert tiltakozni. A szovjetek értek el némi kezdeti sikert tizenkét fronton harcolva, kora márciusra azonban a németek tartották a vonalat. A Vörös Hadsereg szörnyű veszteségeket szenvedett, Volkogonov

tábornok becslése szerint félmilliót a nyugati fronton csak e néhány hónap alatt. A Wehrmacht veszteségei is súlyosak voltak, de lényegesen kisebbek.[3]

Hitler azonban reménykedett, és március 28-án közölte katonai vezetőivel (amit már tudtak), hogy „a háború keleten fog eldőlni". Újabb támadás veszi kezdetét, amint felszárad a talaj.[4] Hitler április 5-én, a „Kék hadművelet" számára kiadott háborús parancsa a moszkvai akció felfüggesztésére adott utasítást, a Kaukázusra és olajmezőire helyezve a hangsúlyt. A cél „a szovjetek megmaradt védelmi potenciálja egészének" elpusztítása, valamint „amennyire csak lehet, a legfontosabb hadiipari központoktól való elzárása" volt. A Déli Hadseregcsoport A és B Hadseregcsoportra oszlott. Egy másik, július 23-án, Rosztov-na-Donu eleste után kiadott parancs megváltoztatta a prioritást. Az első terv szerint a hatalmas és zord Kaukázusba csak azután szándékoztak benyomulni, hogy legyőzték a Sztálingrád közelében gyülekező jelentős szovjet erőt, most a két cél megvalósítását egyszerre tűzték ki. Hitler magabiztosságát fokozták „a váratlanul gyors és kedvező hadműveletek" a Don folyó közelében. Az A Hadseregcsoportot, a kettő közül az erősebbet, útnak indították a Kaukázushoz, hogy megkaparintsa az olajmezőket Majkopban, valamint azon túl Groznijban és Bakuban. A B Hadseregcsoportnak Sztálingrádot kell bevennie, ahol az „ellenség valószínűleg állhatatosan fog védekezni", fogalmazott – mint aztán kiderült, visszafogottan – Hitler.[5]

Alekszandr M. Vaszilevszkij marsall szerint Sztálin még jócskán júliusban is tartotta magát ahhoz a téves elképzeléshez, hogy a németek legfőbb célja Moszkva lesz, így aztán szándéka ellenére megkönnyítette a támadók dolgát.[6] Hitler kezdeti előnnyel bírt, amikor június 28-án elindította a „Kék hadműveletet". A Wehrmacht vezetői offenzívát akartak, ám szkeptikusak voltak annak 1600 km-re délre való kiterjesztését illetően. Eleinte azonban úgy tűnt, Hitler ismét ráérzett valamire: a Wehrmacht meglepte a Vörös Hadsereget, és egymás után aratta győzelmeit, tízezreket kerített be és ejtett foglyul. Némelyik város erős ellenállást fejtett ki, de Hitler továbbra sem akart belekeveredni effajta csatákba.

Július 23-án azonban módosított tervet bocsátott ki, mely Sztálingrád bevételét tűzte ki célul. Hitler a város elfoglalásának „szerény" feladatát rótta a B Hadseregcsoportra. Az ottani győzelem elpusztítja az alapvető ipart és a kommunikációs rendszert. A B Hadseregcsoport ezután a Volga

mentén Asztrahánba indul. Teljességgel magabiztos volt a gyors déli győzelmet illetően – az egyik szárny Sztálingrád felé tart, a másik délre, a Kaukázusba. Úgy vélte, hamarosan elindíthatja azokat a katonákat, akik északra, Leningrádhoz vonulnak, és lezárják azt az ügyet is.[7]

SZTÁLIN TALÁLKOZIK CHURCHILL-LEL ÉS HARRIMANNEL

E kritikus pillanatban Winston Churchill szovjet szövetségese miatt aggódva úgy vélte, fontos biztosítania Sztálint arról, hogy a Nyugat nem szándékozik csatlakozni Hitler szovjetellenes hadjáratához. Churchill 1942 augusztusában Moszkvába repült, hogy mégiscsak rossz hírt közöljön, miszerint egyhamar nem lesz európai invázió. Vele tartott Averell Harriman, Roosevelt személyes küldötte.

A látogatásra akkor került sor, amikor ismét javában folyt a német Blitzkrieg. Churchill rosszkedvű volt a találkozón, Sztálin pedig alkalmanként támadó hangvételű a második front folytatódó hiánya miatt. Harriman támogatta Churchillt, és igyekezett kimaradni a vitából.

Churchill megpróbálta elmagyarázni, miért reménytelen inváziót indítani nyugaton, fenntartva azonban jövő évi kilátását. Eközben a britek Németország bombázására összpontosítanak majd, mondta. A német lakosság hangulatának megtörését tűzte ki „katonai célul. Nem kérünk könyörületet, és nem tanúsítunk könyörületet". A Royal Air Force megpróbált elpusztítani húsz német várost. „Szükség esetén, ahogy tovább folyt a háború, abban bíztunk, hogy összezúzhatunk szinte minden lakhelyet szinte minden német városban" – fogalmazott emlékiratában. Sztálin mosolygott, és megjegyezte: „Nem is lenne rossz!"[8]

Harriman a következő következtetésre jutott a szovjeteket illetően: „Nagyon elkeseredettek voltak. Sztálin durvasága azt fejezte ki, hogy segítségre szorulnak. Így próbált nyomást gyakorolni Churchillre. Addig erősködött, amíg csak tudott, mígnem megértette, hogy további nyomással sem tudja kierőszakolni a második frontot 1942-ben. Pontosan tudta, hogy nem engedheti vissza Churchillt Londonba úgy, hogy azt érezze, végzetes hiba történt."[9]

Az utolsó éjszaka kései vacsoráján Churchill felvetette a kollektivizálás témáját. Azt kérdezte Sztálintól, hogy „személy szerint járt-e akkora idegi megterheléssel önre nézve a háború, mint a kolhozosítás".

„Dehogyis – válaszolta Sztálin. – A kolhozosítás iszonyú küzdelem volt."

Hogy együtt érzőnek tűnjön, Churchill azt mondta, megérti, hogy nehéz volt, „hiszen nem néhány ezer arisztokratával és nagybirtokossal volt dolga, hanem több millió kisemberrel.

– Tízmillióval – vágta rá Sztálin, s feltartotta a két nyitott tenyerét. – Rettenetes volt. Négy évig tartott. De ha nem akartuk, hogy rendszeresen visszatérjen a tömeges éhínség, mindenképpen traktorokkal kellett felszántanunk a földet... Amikor elláttuk traktorokkal a parasztokat, néhány hónap alatt valamennyit tönkretették. Csak a műhelyekkel felszerelt kolhozok voltak képesek kezelni a traktorokat."

Voltak parasztok, akik nem akarták ezeket a gazdaságokat, így Churchill megkérdezte:

„Az úgynevezett kulákokról van szó?" „Igen – felelte, de nem ismételte meg a kulák szót; majd rövid szünet után folytatta –, nagyon keserves volt és nehéz, de elkerülhetetlen."

„Miért, mi történt?" – kérdezte Churchill.

„Nos hát – válaszolta Sztálin –, sokan rászánták magukat, hogy velünk tartsanak. Némelyikük földet kapott a tomszki járásban, az irkutszki járásban vagy északabbra, de a nagy többségük igen népszerűtlen volt, és a cselédeik leszámoltak velük."

Emlékiratában Churchill döbbenten gondol „arra a több millió férfira és nőre, akiket kiirtottak vagy örökre áttelepítettek". Edmund Burke szavait idézi: „Ha a reformot csak igazságtalanság árán tudom bevezetni, akkor lemondok a reformról." Minthogy ezt Moszkvában nem mondta, talán hallgatása miatt szégyenkezve hozzáteszi: „Köröttünk mindenütt dúlt a világháború, és értelmetlen lett volna fennhangon erkölcsi fejtegetésekbe bocsátkozni."[10]

Abban a tudatban távozott, hogy Sztálin a barátja, ám e jóindulatú nézetet nem osztotta a teljes brit delegáció, melynek egyik tagja egyenesen egy pitonhoz hasonlította Sztálint. Egy másik megkérdezte, mi történt az 1939-ben elfogott lengyel tisztekkel, és nem nyűgözte le a kapott válasz, miszerint valószínűleg mind elmenekültek.[11]

Utolsó találkozójukon Churchill említést tett egy „súlyos támadás" tervéről. Ez augusztus 19-én Dieppe-nél történt meg, ám kudarcra ítéltetett. A mintegy 6000 (többségében kanadai) szövetséges katona csaknem fele meghalt, megsebesült vagy fogságba esett ezen életeket pazarló kudarc során. A támadás azonban jelezte, hogy a nyugat-európai partra-

szállásra hosszú éveket kell még várni. A francia kollaboráns vezetőt, Pétaint olyannyira lenyűgözte az eredmény, hogy felajánlotta a katonáknak, „csatlakozzanak a németekhez bármely jövőbeli partraszállási kísérlet leverésében".[12]

ROSZTOV BUKÁSA MINT ELRETTENTŐ PÉLDA

Eközben a németek kihasználták előnyüket. A B Hadseregcsoport könyörtelenül haladt Sztálingrád felé, júliusban pedig az A Hadseregcsoport a kulcsfontosságú Rosztov-na-Donu bevételére készült, ami azonban nem volt olyan gyerekjáték, ahogy Hitler képzelte. A szovjetek „halálos csapdává" változtatták, „az utcák tele voltak látványos barikádokkal, a házakat lövészállásokká alakították". John Erickson mesteri leírása szerint „a német támadó csoportok ötven órán át vívtak ádáz csatákat Rosztov minden részében, nem kevésbé véres harcot vívva a hídhoz vezető Taganrog úton elhelyezkedő NKVD-géppuskás tüzelőállásai ellen".[13]

Halder tábornok kritikával fordult Hitler felé, legalábbis naplójában őt hibáztatva, amiért Rosztov „alkalmatlan páncélos erővel van tele". Joggal mutatott rá Hitler „állandó hajlandóságára, hogy alábecsülje ellenfele képességeit", és fokozódó hajlamára, hogy „dühkitörést kapjon", amikor a dolgok rosszul alakulnak.[14]

A Wehrmacht végül július 23-án áttört, és megnyitotta a kaput délre. Ugyanezen a napon Hitler némi erőt Sztálingrád felé indított, de a hegyvidéki és félelmetes Kaukázus bevétele még nagyobb erőkkel is komoly feladatnak számított volna. Németország számára kulcsfontossággal bírt a térség megszerzése a kőolajforrások miatt, ám a művelet elgondolási módja ellehetetlenítette a sikert. Az A Hadseregcsoport megtett 560 km-t, és elfoglalt egy kis olajmezőt Majkopnál. A szovjetek azonban a szokásos gyakorlat szerint elpusztítottak mindent, ami az ellenség javát szolgálhatja, ezért a németek aligha lepődtek meg, amikor lerombolt termelőlétesítményeket találtak. A következő olajmező-állomás a 320 km-re fekvő Groznij volt, ahonnan a németeknek csaknem 500 km-t kell megtenniük Bakuig, a Kaukázuson át. Az A Hadseregcsoport, ha nehézkesen is, de tovább tört előre.

Első pillantásra úgy látszott, hogy a június–júliusi offenzíva alapján a Blitzkrieg ismét működik, hiszen mindent elsöpört útjából. A távolságok

azonban túl nagynak, az olajmezők túl távolinak bizonyultak. A Wehrmacht nem volt képes szovjet foglyok tömegét ejteni, ahogy azt korábban könnyen megtette, és a győzelem érdekében most is meg kellett volna tennie. Ekkorra Sztálin lehetőséget adott a visszavonulásra, és a katonái megmenekültek, megmaradva a későbbi harcra.[15]

Halder feljegyezte, hogy gyakran milyen bátran és bőszen harcolt a Vörös Hadsereg. Az akkori szovjet újságok azonban arra utaltak, hogy a katonák elvesztették hidegvérüket, és elmenekültek. „Szedjétek össze magatokat!" – kiáltotta a sajtó, „gyáváknak és pánikkeltőknek" minősítve a rosztovi katonákat.[16]

A Vörös Hadsereg rosztovi gyávaságának történetét valószínűleg a rezsim agyalta ki és terjesztette, hogy felmentse Sztálint és felső vezetőit a háború állása miatti felelősség alól. A katonák állítólagos hanyag magatartása emellett jelentős változások bevezetésének igazolásául is szolgált, ami a fegyveres erők fegyelmezettségének új hangsúlyozásával kezdődött.

Az újságok leplezett fenyegetéseket fogalmaztak meg, a többi között a *Pravda* július 30-i vezércikke: „Arra van szükség, hogy minden katona kész legyen hősként meghalni, ahelyett hogy elhanyagolná országa iránti kötelezettségét. Ez a győzelem záloga." Az írás nem rest először Lenint, majd Sztálint idézni: „A polgárháború során Lenin így fogalmazott: »Aki nem segíti a Vörös Hadsereget teljes buzgalommal, és nem követi rendjét és vasfegyelmét, az áruló…« A párt VIII. kongresszusán Sztálin ezt mondta: »Vagy lesz egy szigorú fegyelem alatt álló hadseregünk, vagy elveszünk.« Ma a tisztek parancsa vastörvény."[17] A *Krasznaja Zvezda (Vörös Csillag)* szintén Lenint idézte, egy jellemzően vérfagyasztó kijelentésével zárva cikkét: „Aki nem tiszteli a rendet és a fegyelmet, az áruló, és *könyörtelenül el kell pusztítani!*"[18]

Rosztov után megváltozott a propaganda, akárcsak a közhangulat. Addig az antinácizmusra és a szenvedő áldozatok iránti sajnálatra helyeződött a hangsúly, most azonban a háború elvesztésének fenyegetését lehetett hallani. A fegyveres erők harci szellemét helyre kell állítani, többek között a katonák és a tisztek személyes becsületére apellálva. Mostantól még visszavonulásra szólító parancs esetén is folt esik hírnevükön, ha meghátrálnak. Az új irány szerint „maga a hadsereg felelős nagyrészt azért, ami történt, nem pedig a kormányzat vagy Sztálin".[19]

Alexander Werth július 30-án feljegyezte naplójában, hogy Rosztov pszichológiai fordulópontot jelentett. Noha a Vörös Hadsereg visszavo-

nulóban volt, a rezsim szokatlan lépéssel három új kitüntetést jelentett be, melyek legendás katonai alakok, Szuvorov, Kutuzov és Nyevszkij nevét viselték, s a tűzharcban tanúsított bátorságért kaphatták a tisztek.[20] Nem sokkal később, a sztálingrádi csata során visszakerült a tisztek egyenruhájára a váll-lap, a tekintély szimbóluma, melyet a forradalmi katonák 1917-ben letéptek, jelképezve a tisztek és katonák közti egyenlőséget. A tisztek egyenruhájára hamarosan aranyzsinórzat került, feltehetőleg a sztálingrádi tűzre utalva.[21]

A hadsereg bírálatának és megváltoztatásának szükségességét jelezte Sztálin azzal, ahogy *A front* című színdarabra reagált 1942-ben. A vezérkar be akarta tiltani, amiért kritizálja a Vörös Hadsereget. Sz. M. Styemenko tábornok – egy időben Sztálin törzstisztje – szerint a Főparancsnok önkritikusan kijelentette, hogy a darab helyesen jelzi „a Vörös Hadsereg hiányosságait", melyeket be kell ismerni és meg kell szüntetni. „Ez a Vörös Hadsereg fejlesztésének és tökéletesítésének egyetlen módja."[22]

A Vörös Hadseregben mindenütt jelen voltak a politikai biztosok, a komiszárok, és alkalmanként kétséges volt, hogy az „igazi" parancsnok vajon a katona vagy a komisszár. Az 1942-t megelőző két évtized szinte legnagyobb részében a kettő osztozott a hatalmon. Lehet, hogy a komisszárok fenntartották a morált, ugyanakkor csökkentették a tiszt tekintélyét. E kettős parancsnoklást október 9-én megváltoztatták a katonatisztek kezében összpontosuló *jegyinonacsalje* (egységes parancsnoklás) javára.

A politikai biztosok most a tisztek politikai helyetteseivé fokozódtak le. Noha feladatuk olyan ügyekre korlátozódott, mint a politikai képzés és a jóléti kérdések, továbbra is képesek voltak bárkivel elbánni hűtlenségre utalva, és feladatuk megőrizte jelentőségét. Ahogy a *Krasznaja Zvezda* egyik cikke megfogalmazta, a politikai oktatás színvonala nem csökkenhet. A tisztek feladata vasemberek kovácsolása, akik „a gyűlölt hitleristákkal szembeni csatában a legnagyobb rettenthetetlenséget, a legnagyobb önfeláldozást képesek felmutatni".[23]

A komisszárokhoz kapcsolódó ügyek azonban megmaradtak, és továbbra is kutattak a nem megfelelő múlttal rendelkező katonák és tisztek után, sőt bátorították a németek elleni támadást a legcsekélyebb esély ellenére is. Ha ez kudarcba fulladt, természetesen a katonákat vádolták rossz tervezéssel, sőt árulással. A reformok értelmében a biztosok, ha szándékukban állt, katonai pozícióba kerülhettek.[24]

A rezsim továbbra is fenntartotta, hogy a „jó kommunisták" a legjobb és leghűségesebb katonák. A hadsereg ideológiával való eltöltése céljából a Központi Bizottság arra buzdította a katonákat, hogy lépjenek be a pártba, és megkönnyítették a felvételt. A párttagokat a fegyveres erőkben arra ösztönözték, hogy végezzenek ideológiai és politikai munkát, és minden parancsnokot felszólítottak, hogy „végezzenek propagandatevékenységet a katonák között".[25]

A rosztovi katasztrófa nyomán Sztálin kibocsátotta a korábban említett, 00227. sz. parancsot. Ez volt az „egyetlen lépést sem hátrafelé" nevet viselő rendelkezés. Egy katona visszaemlékezése szerint nemcsak a büntetés veszélye, de a Sztálin által a parancs előzményeként felvázolt helyzet is aggasztó volt:

> Országunk népe, amely szereti és tiszteli a Vörös Hadsereget, kezd elégedetlen lenni a Vörös Hadsereggel, elveszti hitét, és sokan amiatt átkozzák a Vörös Hadsereget, hogy népünket a német elnyomók elé veti, és visszavonul keletre. Miben szenvedünk hiányt? Hiányt szenvedünk a rendben és fegyelemben minden században, zászlóaljban, ezredben, hadosztályban, tankegységben és repülőszázadban. A legszigorúbb rendet kell bevezetnünk, vasfegyelmet kell kialakítanunk hadseregünkben, ha meg kívánjuk menteni a helyzetet, és meg akarjuk védeni szülőhazánkat... Azonnal véget kell vetnünk mindenféle szóbeszédnek arról, hogy örökké képesek vagyunk visszavonulni, nagy területtel rendelkezünk, országunk nagy és gazdag, lakosságunk nagyszámú, mindig rendelkezünk kellő gabonával. Az efféle beszéd nem igaz és veszélyes; gyengít minket, és erősíti az ellenséget, mert ha nem állítjuk meg a visszavonulást, elveszítjük a gabonát, az üzemanyagot, a fémet, a nyersanyagot, a gyárakat és a vasutat.[26]

Sokak számára, akik már negatív tapasztalatokkal rendelkeztek a Sztálin-rezsimet illetően, az ilyen fenyegetések tovább fokozták a kiábrándultságot. Más katonák azonban sokkal kedvezőbb benyomásra tettek szert: „Egész életemben emlékezni fogok arra, amit Sztálin parancsa jelent... Nem a dokumentum betűi, hanem szelleme és tartalma teszi lehetővé a morális és pszichológiai áttörést mindenki szívében és lelkében, aki csak hallotta... A legnagyobb dolog a bátorság volt elmondani az embereknek a teljes és szomorú igazságot a szakadékról, melynek szélén akkor kapaszkodtunk."[27]

A náci megszállás és a hadifoglyokkal való gyilkos bánásmód is hozzájárult a Vörös Hadsereg elszántságának fokozódásához. Alexander Werth augusztus 12-én, X.-szel, feltehetőleg egy magas rangú tiszttel folytatott beszélgetéséről a következő naplóbejegyzést írta:

„Mindent egybevetve a Vörös Hadsereg morálja továbbra is rendkívül jó – mondta X. – Nem a vereség érzésével, hanem szörnyű keserűséggel, szívükben szégyennel vonulnak vissza. Lényegesen kisebb azonban a pesszimizmus, nemcsak a hadseregben, de az egész országban, mint 1941 októberében volt. És mindez a szörnyen nehéz körülmények ellenére, melyben az emberek élnek, főként a kiürítési területeken, ahol az élelem- és a lakáskörülmények egyaránt rémesek."[28]

Werth visszaemlékezett, hogy mennyi minden változott Rosztov után, a sztálingrádi csata igazi megindulása előtti héten:

Csak csodálkozni lehet azon a viszonylagos nyugalmon, mellyel az emberek a sztálingrádi csatát várták. Valamiféle gyanús ösztön azt diktálta számukra, hogy most jön el a legfőbb próbatétel; és valahogy abban az augusztusi hónapban felhagytak a rémülettel, melyet oly sokan éreztek júliusban, főleg Rosztov elestekor. A kettő között valami történt, és ez a „valami" a kombinációját jelentette (a) a kormány és a főparancsnokság nagy horderejű döntéseinek; (b) a propagandának és (c) annak a spontán felismerésnek – ami talán erősebb volt minden propagandánál –, hogy ez az utolsó lehetőség, és valóban „most vagy soha".[29]

SZTÁLINGRÁD

A szovjetek számára Rosztov eleste megnövelte Sztálingrád megtartásának jelentőségét. Ha a németek megszerzik e stratégiai fontosságú várost, képesek lesznek elszigetelni az ország déli részét a központi területektől. Mivel a Vörös Hadseregtől már elvette a Dont a német A Hadseregcsoport, ha a B Hadseregcsoport megszerzi Sztálingrádot, a szovjetek elveszítik a Volgát, legjelentősebb folyójukat, amelyen alapvető anyagokat szállítanak, például olajat a Kaukázusból. Sztálingrád neve nyilvánvaló, talán további jelentőséget adott az ügynek.

Augusztus 26-án Zsukovot kinevezték a legfelsőbb főparancsnok helyettesének. Még a nyugati fronton tartózkodott, másnap viszont már Moszkvában volt, ahol beszélt Sztálinnal, aki attól rettegett, hogy Sztálingrád és a Kaukázus a vereség határán áll. Zsukovot rögtön elküldték azzal az ígérettel, hogy követi az erősítés.[30]

Sztálingrádnál a Vörös Hadsereg a gyengébb B Hadseregcsoporttal került szembe. Július 23-án Hitler úgy döntött, hogy több katonát küld oda, és beveszi a várost, Halder azonban megjegyezte, hogy „ádázul kitartó ellenséggel" néznek szembe.[31] A következő mintegy egy hónapban a B Hadseregcsoport mindössze 240 km-t tett meg; nem villámháború volt ez, sokkal inkább előjele annak, ami azután következett.[32]

A német erők reménytelenül elnyújtva helyezkedtek el az északi Leningrádtól a középső Moszkván át a déli Kaukázusig. Sztálingrád a negyedik jelentős vállalkozás volt a Szovjetunióban. Halder feljegyezte, hogy a keleti háború megindítása óta a Wehrmacht 1,6 milliós veszteséget szenvedett, ebből 336 349 halottat. Tökéletesen tudta, hogy az effajta veszteség nem fenntartható.[33]

Mindazonáltal szeptember 3-ára a Wehrmacht nagyon közel került Sztálingrádhoz, és úgy tűnt, a város azonnali intézkedések hiányában elesik. Sztálin kész volt újabb katonák bevetésére, holott Zsukov tájékoztatta, hogy csaknem kifogytak a lőszerből, alig rendelkeznek tankokkal és tüzérségi támogatással. A szovjet vezető ezért úgy döntött, hogy vár szeptember elejéig, amikor már rendelkezésére áll az erősítés és a felszerelés. Zsukov nyerte a játszmát, mivel a Wehrmacht mindeközben nem érvényesítette a fölényét.[34]

Szeptember 8-án Hitler – ahogy fogalmazott – első világháborús körülményekre lett figyelmes. Katonái közelharcba keveredtek, amit a villámháborús stratégia éppen elkerülni igyekezett.[35]

Sztálin szeptember 12-én visszahívta Moszkvába Zsukovot, ahol csatlakozott hozzá Vaszilevszkij tábornok (később marsall), a vezérkar főnöke, a Sztavka tagja. Sztálin most e két katonában bízott. Valami vakmerőt szeretett volna, és előálltak egy kételemű tervvel. Az első az „aktív védekezés" folytatását jelentette azáltal, hogy olyan csatákba vonják be a németeket, melyekben azok jelentős számú embert és gépet veszítenek.

A második elem az Uranus-hadművelet, egy hatalmas ellentámadás volt, mely 45 napos előkészületet igényelt. A német katonák már hiányt szenvedtek a létfontosságú anyagokból, mindenekelőtt a tankokból és a

tüzérségből, legjobb erőiket pedig elszívta Sztálingrád, ahol kezdtek „a sárba ragadni". Az Uranus az ő szárnyaikat támadja meg, lényegében három oldalról körbeveszi az ellenség kinyújtott karját, majd levágja. Sokat tanultak ellenfelüktől.[36]

A szovjetek minden létező fogást bevetettek, többek között mesterlövészek intenzív alkalmazását, akik közül az egyikük 224 öléssel büszkélkedhetett. Éppen az ilyen nagy veszteségek miatt – amilyeneket Kijev bevételekor tapasztalt 1941-ben – fogadta meg Hitler, hogy nem hatolnak be a városokba.[37]

A DOLGOK MEGVÁLTOZNAK; A „ZSIDÓKÉRDÉS"

A Führerben forrt a düh, szeptember 24-én elege lett Halderből, és a hadsereg vezérkari főnökének pozíciójában egy fiatal és lelkes tábornokkal, Hitler és a náci ügy „igaz hívőjével", Kurt Zeitzlerrel váltotta fel.[38] Halder egészen 1942 nyaráig magabiztos volt, ám kezdte úgy látni, hogy csökken az esély a győzelemre, és aggódva figyelte, miként készülődik a Vörös Hadsereg Sztálingrádnál. Nem tudott egyetérteni Hitler túlcsorduló optimizmusával, valójában arra jutott, „hogy a háborút egészében Németország nem tudja megnyerni".[39] Hitler leváltotta a Kaukázust elfoglalni igyekvő A Hadseregcsoport parancsnokát, Wilhelm List hadseregtábornokot is. A Führer saját szabályait szegte meg azzal, hogy Sztálingrád bevételére utasította a B Hadseregcsoportot.

A megkerülhetetlen probléma sokkal nagyobb volt a város megszerzésénél. Még ha valamiféle csoda folytán a Wehrmacht győzedelmeskedik is, hova megy azután? Át kellene kelnie a Volgán, a Szovjetunió legnagyobb folyóján. A Vörös Hadsereg a szemközti oldalon várakozik majd. Hogyan érnek át a németek? De ha még sikerülne is, a lehető legkedvezőbb eshetőséggel számolva, hogyan tudnak előrehaladni, miközben újabb tél közeleg?

Szeptember 30-án Hitler a főhadiszállásáról rövid időre visszatért Berlinbe. A nyilvánosság előtt rendületlen és elszánt maradt, és közölte a katonai vezetőkkel, hogy a Sztálinról elnevezett várost el kell foglalni. Lakosságát, ahogy Moszkva és Leningrád esetén is előírta, el kell pusztítani.

Hitler november 7-én Münchenbe utazott, hogy a sörpuccs évfordulóján a párthívek előtt megtartsa szokásos évi beszédét, amikor megtudta,

hogy amerikai erők gyülekeznek Gibraltárnál, és hamarosan Észak-Afrikában lesznek. November 7–8. éjszakáján a Fáklya-hadművelet keretében 106 000 amerikai és brit katona szállt partra három fontosabb ponton, és hamarosan városokat vett be Casablancától Algírig. Hitler meghökkent. El sem tudta képzelni, hogy az USA, az alvó óriás mobilizálható, Afrikában német csapatok ellen harcol, és győzedelmeskedik.

Ribbentrop is felszállt a Führer Münchenbe tartó vonatára. Amikor tudomást szerzett az amerikai partraszállásról és felszereléseik nagyságáról, azt javasolta Hitlernek, engedje meg neki, hogy a béke iránt puhatolózzon Sztálinnál. Jelentős fordulópontként a külügyminiszter odáig ment, hogy azt indítványozta, adják fel a keleten megszerzett területeket.

A helyzet, mellyel a két diktátornak szembe kellett néznie, mindössze egyetlen év alatt csaknem 180 fokos fordulatot vett. 1941 októberében és novemberében Sztálin a Hitlerrel való békekötést fontolgatta, s kész volt akár átadni a Szovjetunió nagyobb nyugati területeit is. Most Ribbentrop azt indítványozta, hogy Németország mondjon le keleti hódításairól a Sztálinnal kötött békéért cserébe. Hitlert felbőszítette a javaslat, és megtiltotta Ribbentropnak, hogy a jövőben előhozza a témát. Valójában akkor támadt az ötlet, amikor a németeknek még lett volna terük a tárgyalásra. Mindössze egy hét alatt, a hatalmas szovjet ellentámadás megkezdődésével a helyzet drasztikusan romlott.[40]

Hitler november 8-i beszéde a békekeresés minden reményét támadta. Kifejezetten kizárt minden ilyen tárgyalást. Az amerikaiak győzelmeket arattak, a britek üldözték Erwin Rommel hadseregtábornokot, a „sivatagi rókát". Rommel végül visszahúzódott vackába. Bármit is igyekezett tenni, híres Afrikakorpsa a vesztébe rohant. 1943. május 12-én a szövetségesek nagy visszhangot kiváltó győzelmet arattak a tengelyhatalmak felett Észak-Afrikában, 238 243 foglyot ejtve, akik fele német volt. Éppoly katasztrofális volt, mint amilyenné hamarosan Sztálingrád vált.[41]

Amikor visszatért észak-poroszországi főhadiszállására, Hitler jókedvűnek tűnt. A németek elfoglalták az addig meg nem szállt Franciaországot, és a német–olasz erők pillanatnyilag tartották magukat Afrikában. Walter Warlimont tábornok emlékiratában azt jegyezte fel, hogy „a bizalom csalfa hangulata" tért vissza. „Nem ismertük fel, hogy ezúttal a háború folyása ténylegesen megváltozott, és visszatértünk a taktikai eszközökhöz, élen azok mesterével, Hitlerrel."[42]

1942. november 9-én a hatalmas szovjet ellentámadás Sztálingrádnál mindent megpecsételt. Először azt hitték, hogy 85-90 ezer ellenséges katonát kerítettek be, de aztán rájöttek, hogy több mint negyedmilliót.[43] Mire Friedrich Paulus hadseregtábornok január 31-én megadta magát, az új évben a németek 100 000 embert veszítettek, és további 113 000 német és román katona került fogságba.

Hitlert ez megrázta; számos jelentés számol be a főhadiszállásán uralkodó levert hangulatról. Hamarosan azonban felélénkült, talán amiatti hitében, hogy a vezetőnek mindig magabiztosságot kell mutatnia. Titkárnőjének visszaemlékezése szerint ezt mondta: „Ezt a háborút meg fogjuk nyerni, mert igazi eszméért küzdünk, nem pedig a zsidó kapitalizmusért, katonáink ellenségeiért. Csupán Oroszország veszélyes számunkra, mert hasonló fanatizmussal rendelkezik a világnézetében, mint mi. De a jó lesz a győztes, más megoldás nem létezik."[44]

34.

ETNIKAI TISZTOGATÁS A HÁBORÚS SZOVJETUNIÓBAN

A Szovjetunióban több mint száz nemzetiség és számtalan népcsoport élt. 1917-től a hivatalos politika támogatta a többféle kultúra megőrzését, ám Moszkva iránti lojalitást követelt. Az 1930-as években egyes népcsoportokkal vagy nemzetekkel kapcsolatos kételyek elnyomási hullámot indítottak. A háborús években a Szovjetunió olyan országokat kebelezett be, mint az egykori Lengyelország részei, a balti államok, Finnország és más területek; ezeket „megtisztították" a honi elittől, melyet alkalmanként legyilkoltak, és további százezreiket deportálták.

FÉLELEM A NÉMET NEMZETISÉGŰEKTŐL

A Hitlerrel való ellenségeskedés kitörése 1941 júniusában exponenciálisan növelte a szovjetek abbéli elszántságát, hogy leszámolnak az országon belüli minden aktuális vagy potenciális „ellenséges" csoporttal. A lista élén a mintegy 1,4 milliónyi német nemzetiségű állt, akik egy része egészen Nagy Katalin cárnőig, a 18. századig tudta visszavezetni gyökereit.

Az invázióra válaszul minden német útlevélbirtokost internáltak, augusztus 15-ére pedig 50 000 főt deportáltak a Krím-félszigetről. Alig

egy hét alatt ugyanebben a bánásmódban részesültek a volgai, szaratovi, sztálingrádi és egyéb régiók német etnikumú szovjet állampolgárai. A Legfelsőbb Tanács augusztus 28-án egy külön rendeletben ekképp indokolta e műveleteket: „A katonai hatóságok által szerzett megbízható információk szerint a volgai terület német lakossága körében ezer és tízezer diverzionista és kém él, akik egy Németországból érkező jelre szabotázscselekedeteket hajtanak végre a volgai németek által elfoglalt területeken." Elkerülve a vérontást, mely ilyen cselekmények esetén mindenképpen bekövetkezik, a kormány „szükségesnek találja a teljes német lakosság más területre való kitelepítését". Egy ezt követő utasításban az NKVD-t – mely legalább 15 000 embert szánt a műveletre – utasították, hogy az utolsó pillanatban a családfőket válasszák el családjuktól, és elkülönítve deportálják őket.[1]

Nem „műtéti beavatkozás", hanem szörnyű kegyetlenség zajlott. A végrehajtók közül sokan tízezrek deportálásában szereztek tapasztalatot a nemrég „visszakövetelt" nyugati területeken. Most a Szovjetunió belsejében álltak munkába. Teljes lakosságokat küldtek Szibéria távoli helyeire. Az emberekkel közölték, mi az a kevés, amit magukkal vihetnek, és az elképzelhető legrosszabb körülmények között, két hónapos, kétségbeesett út során deportálták őket.

Egy volgai német katona meghallotta, mi történt otthon, ahol feleségét és gyermekét deportálták. Úton lévő telepesekkel találkozott, akik „elfoglalják otthonainkat – teljesen bebútorozott házainkat, földjeinket, háziállatainkat és gépeinket, az elvetendő burgonyát és a begyűjtendő káposztát –, lényegében mindent, hogy új életet kezdjenek".[2]

Sztálin parancsára szeptember 15-én megkezdődött a szovjet németek eltávolítása Leningrádból, Moszkvából és más városokból. A Gulag-rabok mellett őket is kényszermunkára kívánta fogni. Összesen 9640 németet deportáltak Moszkvából, 3162-t Gorkijból, 38 288-at Rosztovból, 31 320-at Zaporozsjéből, 38 136-ot Krasznodarból stb. 1942-ben további németeket deportáltak, és a végső szám 1 209 430 főt tett ki.[3]

Elegendő volt a német származás gyanúja vagy az ellenséges nemzetiséggel való bármiféle képzettársítás. Ezrek voltak teljességgel ártatlanok. Még a nácik potenciális áldozatait, így a zsidókat is bűnösnek tekintették, ha bármiféle kapcsolatba kerültek a németekkel. Gabriel Temkin például a németek által elfoglalt Lengyelországból menekült zsidó volt. Csatlakozott a Vörös Hadsereghez, ahol kiképzést kapott, azonban fény derült

németekkel való távoli kapcsolatára. Elbocsátották a hadseregből, táborba küldték, ahol számos magához hasonló embert talált, és egy munkazászlóalj tagja lett. Így emlékezett vissza:

> Meg voltam döbbenve, ahogy a többiek is. Emlékszem egy szovjet kiképzőtiszt, egy Miller nevű, német felmenőkkel rendelkező, Oroszországban, a Volga menti Engelsz városában született hadnagy reakciójára. Alig tudott németül. Most ádázul szitkozódott tiszta, ízes oroszsággal. Noha korábban már a fronton is harcolt, és továbbra is a német fasiszták ellen akart küzdeni, eltávolították katonai egységéből, és egy munkazászlóalj századparancsnokává tették.[4]

A németek deportálása a télbe nyúlt. A fogadó területek egyáltalán nem voltak felkészülve ennyi emberre. A művelet eredményeképpen meghalt németek teljes számát 175 000-re becsülik. Az orosz németek színes kultúrája és gazdag társadalmi élete az olyan térségekben, mint az Alsó-Volga és másutt, szinte kipusztult.[5]

ÚJABB LOJALITÁSI KÉTELYEK

Az oroszok elleni történelmi sérelmekkel bíró népcsoportok szintén vizsgálat tárgyává váltak, főképp a Kaukázusban. Az 1920-as és 1930-as években a szovjet rezsim már valódi keresztes hadjáratot hajtott végre e térségben, ami a háború során ismét feléledt.[6] A gyanús csoportok közé tartoztak a kalmükök – mongol buddhisták az Alsó-Volga térségéből –, valamint a karacsájok, a Fekete- és a Kaszpi-tenger között élő török iszlám csoport. Mindkét területet német erők foglalták el, és bizonyos mértékig az emberek a vörösök ellen harcoltak. A Wehrmacht korlátozott „keleti légiókat" hozott létre belőlük, valamint grúzokból, örményekből, dagesztániakból és volgai tatárokból.

A Moszkvával szembeni hagyományos ellenállás és a németekkel való kollaborálás kombinációja Sztálin gyűlöleti listájának élére emelte e népeket. 1943 októberében a rezsim revánsot vett, megfosztotta a kalmüköket minden korábbi függetlenségüktől. Az év végére az egész népet deportálták. A művelet szokás szerint kegyetlen volt, vonatokkal szállították őket a semmibe. A különböző feljegyzések tanúsága szerint

több százan haltak meg útközben. Az NKVD gondoskodott róla, hogy a mintegy 100 000 érintett „speciális településekre" kerüljön. Több mint ötödük fogságban lelte halálát, a nehézségek azonban olyan súlyosak voltak, hogy a háború végére az életben maradottak kevesebb mint fele volt munkaképes.[7]

Ezzel egy időben az NKVD 70 000 karacsájt száműzött, gyakorlatilag a teljes fellelt népcsoportot. Sztálin kifejezetten elrendelte deportálásukat, büntetésül a németekkel való együttműködésért. Végül a Vörös Hadseregben szolgálókat is leszerelték és deportálták. 1944 februárjában Berija tájékoztatta Sztálint a balkárok „árulásáról" (török nyelven beszélő szintén muzulmánok a Kaukázusban), akiket azzal vádoltak, hogy „német fegyveres osztagokhoz csatlakoztak". Megszületett a döntés az egész nép (mintegy 40 000 fő) deportálásáról „a haza elárulása miatt". A vád szerint a Wehrmacht visszavonulása után a balkárok „csatlakoztak a német szervezett csoportokhoz a szovjethatalom elleni harcra". Nem számított, hogy egy részük hű volt Moszkvához. A csoportnak mint egésznek kellett bűnhődnie. Sorsukról kevés információ áll rendelkezésre, de aligha jártak szerencsével.[8]

Az iszlám hitű csecsenek és az ingusok még 1827-ben dzsihádot hirdettek az orosz kormányzat ellen. Irányíthatatlan banditacsoportként tekintettek rájuk. A csecsen felkelés még az 1930-as években is zajlott, amikor Sztálin terrorja javában folyt, és e bátor, 1941-ben alig félmillió főt számláló nép már a Wehrmacht megérkezése előtt harcolt a Vörös Hadsereg ellen.[9]

A szovjet hatóságok bosszúterveket készítettek rögtön azután, hogy a németek kiszorultak a Kaukázusból. Berija volt vele megbízva, de Sztálintól kapta a végszavakat. A Vörös Hadsereg és az NKVD elfoglalta a területet, elvileg azért, hogy megpihenjenek a nyugaton tomboló háború miatt. Sztálin 1944. január 31-én útjára indította az NKVD tervét, és a titkosrendőrség a teljes csecsen és ingus lakosság, összesen 496 460 fő deportálására készült fel, függetlenül attól, hogy az érintett régióban élnek vagy sem.[10]

A meglepetésszerű támadásra február 23–24. éjszakáján került sor. Mint egy forgószél, úgy söpört végig az áldozatokon, és mindössze hat nap leforgása alatt közel félmillió embert deportáltak, ami azért volt lehetséges, mert a szovjetek korábban már gyakorlatban tökéletesíthették „tisztogatási" módszereiket. A becslések szerint háromezren vesztették életüket az összegyűjtés során, és további tízezren a keleti utazás alatt.

Talán százezren is meghaltak a száműzetés első három évében. A fogadó helyszínek felkészületlenek és zsúfoltak voltak, amikor váratlanul megérkeztek az új deportáltak.[11]

A Legfelsőbb Tanács rendelete március 7-én, a történések után, a következő szavakkal erősítette meg az akciót:

> E témával kapcsolatban, a honvédő háború idején, különösen a német fasiszta hadsereg kaukázusi műveletei idején számos csecsen és ingus árulta el a szülőföldet, adta át az országot a fasiszta megszállásnak, csatlakozott a diverzionistákhoz és hírszerzési ügynökökhöz, beengedte a németeket a Vörös Hadsereg mögé, a németek utasítására fegyveres csoportokat létesített a szovjethatalom elleni harcra, és e hosszú idő során nem becsületes munkával tevékenykedett, hanem banditatámadásokat intézett a szomszédos kolhozok ellen, és szovjet embereket gyilkolt.[12]

A háború idején ugyanezt az indoklást használták a legtöbb etnikai tisztogatás során. 1944-ben a hatóságok további krími és kaukázusi népcsoportokat szemeltek ki. Közéjük tartoztak a tatárok, a görögök, a törökök, a kurdok és a hemsilek. Bár e népcsoportok némelyike kis létszámú volt, az akciók összesen százezreket érintettek. A törökök, kurdok és hemsilek esetén, akik Grúziában, a török határ mentén éltek, minden férfit, nőt és gyermeket, összesen 92 307 főt összegyűjtöttek. Szokás szerint Sztálin utasítására történt mindez, Beriján keresztül. Figyelmen kívül hagyták, hogy e népcsoportokhoz tartozók közül többen a kommunista párt tagjai voltak, illetve a németek ellen harcoltak. Csak az számított, hogy „idegenekhez" való potenciális kötődéssel rendelkező muzulmánok. Tizenegy nap alatt, jellemzően kíméletlen művelet során, távolították el és küldték őket a Távol-Keletre.[13]

Egy 1944. május 29-én egy Berija által Sztálinnak készített feljegyzés szerint „szovjetellenes elemek" vannak a krími térségben; közülük 14 300 görög, 9919 örmény és 12 075 bolgár. Egy részük állítólag „passzivitást" mutatott a német megszállás során, másokat pedig idegen államokhoz fűződő kapcsolattal vádoltak. Sztálin felhatalmazta Beriját mindannyiuk deportálására. Az NKVD rajtaütött a krími görögökön, összesen 15 040 főt küldve keletre, mint a mészárszékre az állatokat. Még a Vörös Hadseregben szolgáló görögöket is elbocsátották és deportálták, vagy munkazászlóaljba küldték. Ha túlélték a háborút, akkor keletre küldték őket.

E hadjárat magyarázatául talán Berija azon állítása szolgálhat, miszerint „a német hatóságok segítséget kaptak a görögöktől a kereskedelem, az áruszállítás stb. terén".[14]

A krími tatárok – egy türk, szunnita muzulmán nép – a 13. században telepedtek le Oroszországban. Az 1930-as években Sztálin ellenük fordult, amikor (a muzulmánok többségéhez hasonlóan) ellenálltak a kollektivizálásnak. Az ún. kulákokat azonnal deportálták közülük. A németek igyekeztek kihasználni a szovjet rezsimmel szembeni konfliktusokat, és többeket harcra mozgósítottak, de a Krím visszaszerzésével a rezsim bosszút állt. 1944. május 11-én Sztálin az egész, mintegy 200 000 fős krími tatár népesség deportálását rendelte el. A nem tatár házastársak a maradás mellett is dönthettek.

Mindössze két nap alatt, május 17–18-án a Vörös Hadsereg és az NKVD körülvette a tatár falvakat. Noha Berija szerint a művelet „túlzások" nélkül zajlott, több mint 20 000-en lelték halálukat a szállítás során.[15]

Ajse Szejtmuratova életben maradt. Története számos egyéb deportálásra is vonatkozhatna. Így számolt be róla: „Mi, tatárok e szovjet vasúti kocsikat kerekeken járó krematóriumoknak neveztük. Heteken át szállítottak minket elegendő élelem és orvosi felügyelet nélkül. Még friss levegő sem volt, mivel az ajtókat és az ablakokat bezárták. Napokon át hevertek a hullák az élők között. Csak Kazahsztán homokjához érve nyitották ki a transzport őrei az ajtókat, hogy kivihessük a halottakat a vasút mellé. Még arra se hagytak időt, hogy eltemessük őket. Sokan megőrültek."[16]

A tatár történészek úgy vélik, hogy a deportálások során és az első településeken népük 45 százaléka veszett oda. Az emberjogi aktivisták szerint szándékos népirtás történt. A szovjetek igyekeztek még az emlékezetből is kitörölni a tatárokat azáltal, hogy elégették könyveiket, kézirataikat és egyéb írásaikat. Más csoportoktól, még a megvetett csecsenektől is eltérően Sztálin halála után még sokáig nem engedték őket visszatérni egykori otthonaikba.

AZ IGAZI ELLENSÉGEK FELFEDEZÉSE ÉS ELPUSZTÍTÁSA

1956-ban mondott híres, a sztálinizmustól való elszakadást jelző beszédében Hruscsov említést tett e deportálásokról, melyekért Sztálint hibáztatta. Hruscsov beismerte, hogy e „szörnyű tettek" a párt és a Kommunista Ifjúsági Szövetség (Komszomol) tagjait sem kímélték. Ukrán „szakértőként" azt állította, hogy az ukránok a Szovjetunió minden népe közül a leghűtlenebbek voltak. Kommunizmus iránti határtalan gyűlöletük alkalmanként a nácikkal való kollaboráláshoz vezetett, mondta.

Bizonyított, hogy 1942. június 22-én Zsukov és Berija, talán Sztálin irányítására, aláírták a minden ukrán deportálására vonatkozó 0078/42. sz. utasítást.[17] Hruscsov emlékezetes beszédében azt mondta, hogy nem azért menekültek meg a többiek végzetétől, mert Sztálin nem akarta őket deportálni, hanem „csak azért, mert túl sokan voltak, és nem volt hova deportálni őket. Egyébként őket is deportálta volna." Az ukrán népesség a becslések szerint 1945-ben valamivel kevesebb mint 35 millió főt számlált. Amikor Hruscsov kijelentette, hogy Sztálin az egész ukrán népet deportálni kívánta, ahogy az ülés jegyzőkönyve bizonyítja, „a teremben nevetés" hangzott fel.[18]

Az ekkora léptékű etnikai tisztogatásnak még a terve is mélységesen szégyenletes volt. A kegyetlenség kimondhatatlan volt, a tervezett szörnyűség léptéke pedig minden képzeletet felülmúló.

Amikor a műveletek zajlottak, az NKVD egységei már kegyetlenségükről voltak híresek. Az egyik megpróbált 730 csecsent átvezetni a hegyeken, ám elakadtak, ezért azzal fejezte be küldetését, hogy bezárta őket egy istállóba, melyet aztán felgyújtott.[19] Másokra is hasonló sors várt: a mecsetekben lelőtték vagy felgyújtották őket. A kórházi betegeket magától értetődő módon megölték, ha nem tudtak menni, a gyermekeket és akiket az utazáshoz túlzottan betegnek ítéltek, azonnal lelőtték.[20]

Murad Naskojev csecsen újságíró leírta, amint az NKVD 1944 februárjában begyűjtötte családját. Miután őt és anyját feltették a kocsira, csecsemő öccsét az NKVD egyszerűen melléjük dobta a keleti transzportra. „Az én marhavagonomban utazók fele meghalt útközben. Nem volt illemhely, lyukat kellett vágnunk a padlóba. Így szabadultunk meg a holttestektől is. Szerintem ily módon el is menekülhettünk volna, de az emberek nem akarták elhagyni családjukat. Amikor Kazahsztánba érkeztünk, a föld fagyott volt, és azt hittük, mindannyian meghalunk. A német száműzöttek segítettek életben maradni – akik már évek óta ott voltak."[21]

Sztálin írásban gratulált az NKVD-nek „az észak-kaukázusi feladatok sikeres teljesítéséhez".[22] Amikor „visszaélésekről" szerzett tudomást, nem tett semmit, hiszen maga is kedvelte a fanatizmust, és úgy vélte, jobb a kvótát túllépni, mint nem teljesíteni.

Sztálin és a szovjet rendszer számára az érintett népcsoportok jóval többet jelentettek, mint kollaboránsokat: „Örök ellenségek voltak, akiket a háború és a megszállás segített felfedni. A gonosz megtestesítői voltak, nem véletlenül kerültek a kataklizmaszerű események sodrába. Elpusztításuk ezáltal nem pusztán védekezést jelentett, hanem a történelem akaratának végrehajtását."[23]

E csoportokat „vér alapján" választották ki, ahogy egy híres orosz leírás fogalmaz, nem bajlódtak kérdőívek kitöltésével, és egyáltalán nem számított, hogy valaki bizonyítottan párttag, a munka hőse vagy szenvedélyes szovjet patrióta volt.[24]

Az „elnyomáshoz" vezető alapvető tényezők a hűség és a politikai megbízhatóság kérdése körül csoportosultak. Bizonyos kisebbségekkel, főként a németekkel és a krími tatárokkal, továbbá a csecsenekkel és az ingusokkal szembeni bizalmatlanságot felerősítette a háború. Az aggodalmat tovább fokozta, ha az érintett csoport az iszlám hitet vallotta.

A kaukázusi és a krími kisebbségek esetén a földrajzi elhelyezkedés is szerepet kapott, mivel stratégiailag jelentős területen éltek, s vallásuk és/vagy idegen kötelékeik megbízhatatlanná tették őket. Hogy a határon átnyúlva kapcsolatba kerülhetnek testvéreikkel, tovább erősítette hűtlenségük gyanúját.[25]

A szovjetek brutális és gyakran gyilkos gyakorlata ellenére a rezsim úgy tartotta, hogy a kommunista etnikai tisztogatás áldozatai munka vagy hadiszolgálat révén megválthatják magukat. Valójában a háború idején és után zajló deportálásokat számos esetben tömeggyilkosság és a túlélők súlyos szenvedése kísérte. Ezenkívül számos kisebbség kultúráját és életmódját teljesen megsemmisítették. Egyeseknek végül megengedték, hogy visszatérjenek a száműzetésből, de csak az 1956 utáni „olvadás" beálltával. Számos népcsoport, többek között a csecsenek ekkor szerzett sebei máig nem gyógyultak be.

A GULAG A HÁBORÚBAN

A rezsim saját emberei iránti kegyetlensége a háború során a Gulag koncentrációstábor-rendszerben is jelentkezett. 1941-ben, hogy elkerüljék a táborok német kézre kerülését, a legnyugatibb lágerek rabjait keletre küldték. 27 táborból, 210 munkáskolóniából és 272 börtönből 750 000

FENT: Szovjet hadifoglyok – 1941 őszén milliószámra adták meg magukat

LENT: 1941 őszén Wisznice közelében foglyul ejtett, majd kivégzett szovjet katonák

FENT: A varsói gettóban összeterelt, deportálásra váró zsidók (1942. július–szeptember)

KÖZÉPEN: A varsói gettó felkelésének leverése (1943. április–május). A képen Jürgen Stroop SS-vezérőrnagy figyeli a jelenetet.

LENT: Felkészülés a krakkói gettó likvidálására (1943). Zsidók vonulnak a főutcán kevés engedélyezett holmijukkal.

FENT: Magyarországi zsidók érkezése és szelektálása Auschwitz-Birkenauban (1944. május)

BALRA LENT: Halálra kiválogatott zsidó gyermekek és mások ugyanabból a transzportból, az elkerülhetetlent várva

JOBBRA LENT: Munkára kiválasztott zsidó nők ugyanabból a transzportból

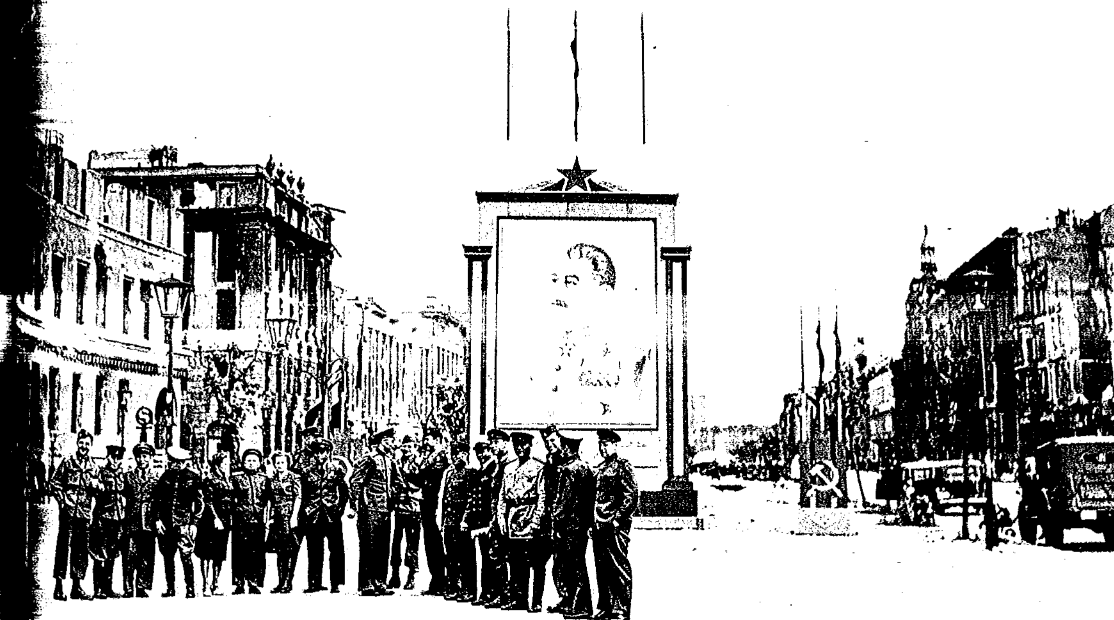

A Wehrmacht katonái a Volga partján, akiket Sztálingrád északi körzetében ejtettek foglyul 1942 februárjában

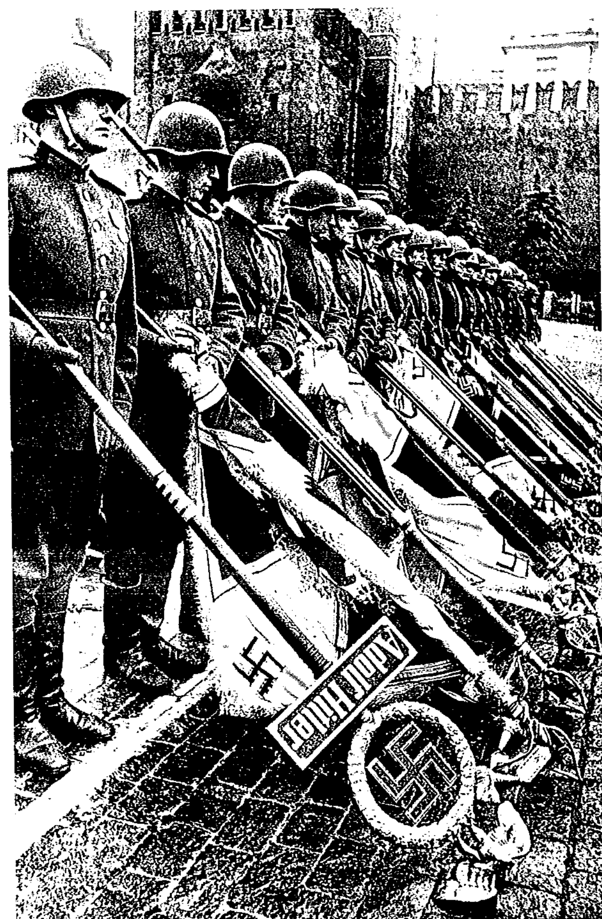

FENT: Winston Churchill brit miniszterelnök, Franklin D. Roosevelt USA-elnök és Joszif Sztálin szovjet vezető a jaltai konferencián, 1945 februárjában

LENT: Amerikai és szovjet katonák egy Sztálin-portré előtt a lebombázott Berlinben, 1945-ben

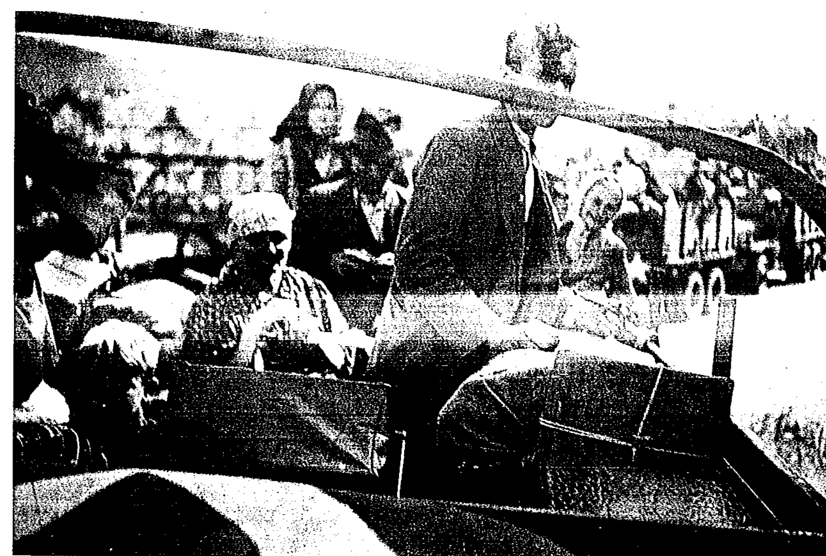
FENT: Győztes hadvezérek találkozása. Bernard L. Montgomery hadseregtábornok, Dwight D. Eisenhower tábornok és Gergij K. Zsukov marsall Eisenhower Frankfurt am Main-i főhadiszállásán (1945. június 10.)

BALRA: A nagy győzelmi parádé a moszkvai Vörös téren. A legyőzött német hadseregek zászlóit mutatják be és vetik a porba szimbolikusan a Lenin-mauzóleum előtt. (1945. június 24.)

FENT: Az amerikai William Robertson főhadnagy és a szovjet Alekszandr Szilvasko főhadnagy ünnepli az amerikai és szovjet hadsereg találkozását Torgau közelében 1945 áprilisában

LENT: Szovjet civilek egy Szovjetunióba tartó hazatelepítési konvojban a háború végén

A kielcei (Lengyelország) pogrom áldozatainak temetési menete 1946 júliusában

rabot evakuáltak, és ahogy egy nemrégiben megjelent leírás szomorúan megállapítja, „jelentős hányaduk – noha a valós számokat mindmáig nem ismerjük – soha nem érkezett meg".[26]

A Gulag-foglyok közül sokan inkább a németekkel szembeni harcot, semmint a táborbeli pusztulást választották, és jelentkeztek a Vörös Hadseregbe. Gyakran elutasították őket, különösen a „politikaiakat", a „közönséges elítéltek" csatlakozását azonban röviddel a háború kitörése után engedélyezték. A július 12-i és november 24-i rendeletek több mint 600 000 személyt szabadítottak fel, akik közül 175 000 főt mozgósítottak. Egy nemrégiben megjelent orosz írás szerint, mely optimista meglátással egészíti ki a szörnyű lehetőségeket, e korábbi rabok „a Szovjetunió valódi bajnokai voltak. Megbirkóztak új hadi feladataikkal, hiszen szülőföldjük felszabadítását személyes ügynek tekintették".[27] Majd hozzáteszi, hogy „a harc után az embereket visszaküldték a helyükre".

Alekszandr Szolzsenyicin, a Gulag túlélője kijózanító képet fest arról, mit jelent az, hogy „visszaküldték a helyükre". Sok önkéntesnek, amellett hogy vissza kellett térnie a Gulagba, a büntetését meghosszabbították.[28]

Szinte lehetetlenség megállapítani a már ismert adatokból a táborok forgalmát, azonban a javító-nevelő munkatáborok és telepek éves cenzusára összpontosítva lassú csökkenés figyelhető meg az 1941. évi 1,9 millióról a következő évi 1,7 millióra, majd 1943-ban 1,4 millióra, 1944-ben pedig 1,1 millióra. A szám 1945-ben 1,4 millióra emelkedett, és azután tovább nőtt szinte minden évben 1952-ig, a Sztálin halála előtti évig, amikor 2,5 millióval elérte a mindenkori csúcsot.[29] A rabok neméről 1943–1945-re vonatkozóan rendelkezünk ismeretekkel. A táborokban és telepeken a nők aránya 1943-ban 17,3, 1944-ben 24,9, 1945-ben pedig 28,4 százalék volt. Az arányok a szokásosnál nagyobbak, mivel jelentős számú férfi jelentkezett és nyert felvételt katonai szolgálatra.[30]

A Gulag-táborbeli nők kínszenvedéséről élénken számolt be Szolzsenyicin a modern irodalom talán egyik legborzalmasabb fejezetében:

> A szépség valóságos átok volt, az ilyen nő ágyán folyton vendégek ültek, folyton körüldongták, kérlelték, fenyegették, veréssel, késsel, s már nem az volt a gondja, hogy ellenálljon, hanem hogy okosan adja meg magát, olyat válasszon, aki aztán neve vagy kése fenyegető hatalmával megvédi őt a többiektől, a következőktől, ettől a mohó siserahadtól, ezektől az eszüket vesz-

tett sihederektől, akiket a végsőkig feltüzelt mindaz, amit láttak, amit magukba szívtak...

Hát Kolimán? Ott aztán végképp ritkaság a nő, ott aztán igazán úgy kapkodnak utána, hogy majd' szétszedik. Ott nő ne akadjon az úton férfi elé, legyen az akár kísérő őr, akár szabad, akár fogoly. Kolimán született a *villamos* kifejezés a csoportos megerőszakolás megnevezésére. J. Olickaja elmondta, hogyan vesztette el őket egyszer kártyán egy sofőr – egy egész teherautó-rakomány nőt, akiket Elgenbe szállított –, hogyan tért le az útról, s vitte őket egy éjszakára a nem őrizetes építőmunkásokhoz.[31]

A nők egy része ellenállt, sőt sikerült megölnie az őröket, akik megpróbálták megerőszakolni, többségük azonban vagy engedelmeskedett, vagy addig verték, amíg nem engedett. A Gulagban elterjedtek a nemi betegségek, főként a köztörvényes elítéltek között, akik notórius erőszaktevők hírében álltak.[32]

Szolzsenyicin a többi túlélőhöz hasonlóan döbbenetes történeteket mesélt. Mindössze néhány sorban beszél el egy szörnyű látványt, melyet nem lehet feledni: „Két szabadult lányt, akit azon kaptak, hogy beszökdösnek a párjukhoz a férfitáborba, az őr ló farkához kötött, felült a lóra, és *kivágtatott velük a sztyeppre.*" Szolzsenyicin megjegyzi, hogy még a cári Oroszország legrosszabb jobbágytartója sem gyilkolt volna ilyen brutális módon, ahogy a Gulag-őrök „tették Szolovkiban". A történet lábjegyzetében az őrről mereng: „Ki tudná ma már felkutatni a nevét? És őt magát? Különben is, ha szemére vetnénk, elcsodálkozna: ő ugyan mit vétett? Neki ezt így adták parancsba! Egyébként pedig ne mászkáljanak a pasasokhoz azok a ringyók!!"[33]

A háború során súlyosbodtak a körülmények a hatalmas Gulag-rendszerben. Ahogy Szolzsenyicin írta, ha mindenütt hiány volt az élelemből, a foglyok éhezésre elegendő fejadagot kaptak. Ezzel együtt azonban keményebb és hosszabb munkára kényszerítették őket. Emelkedett a halálozási ráta. Mindössze öt év alatt, 1941 és 1945 között, a hivatalos adatok szerint 621 6374-en haltak meg a Gulag-táborokban. E statisztika valószínűleg nem tartalmazza a munkatelepi haláleseteket. Mindenesetre e számokat mindenképpen minimumnak kell tekintenünk.[34]

Az új rabok folyamatos érkezése duzzasztotta a számokat, különösen a nemzetiségi tisztogatási műveletek során. Folyamatosan áramlottak be olyanok, akiket a büntető törvénykönyv 58. cikkének megszegése miatt ítéltek el. E hírhedt szakasz szinte bárkire vonatkozhatott, aki szovjetellenes hozzáállást tanúsított. A rabok új forrását jelentette az 1941. június 22-én kibocsátott 221. sz. direktíva, mely az állambiztonságra „veszélyes" elemek letartóztatását írta elő. Az ilyen bűncselekmények bármit magukban foglalhattak, a „szovjetellenes agitációtól" a „társadalmilag káros elem" minősítésig. A direktíva kibocsátása utáni első tíz hónapban 84 034 főt tartóztattak le.[35] A Gulagban élt néhány „háborús bűnösnek" minősített német hadifogoly is. 1943-tól számos, a Vörös Hadsereg által felszabadított területről származó „gyanús személyt" gyűjtöttek össze és vittek a Gulagra.

A szovjetek ugyan nem rendelkeztek megsemmisítő táborokkal, de több százezer embert öltek meg, és ugyanennyit dolgoztattak halálra. Hallani lehetett az 1930-as években Moszkvában a korábban már tárgyalt gázkocsi működéséről, de még az 1970-es években is fennmaradtak olyan történetek, melyek szerint „1938-tól gázkamrák működtek az egyik szovjet táborban". Ennek lehetőségét elveti a szkeptikus Rittersporn Gábor Tamás. Azonban csak amiatt elvetni az állítást, mert az nem illeszkedik a büntetések hivatalos elméletébe, egyet jelent a kvóta alapján, az irataikba való puszta betekintés nélkül meggyilkoltak elképzelhetetlenül magas számának figyelmen kívül hagyásával. Sosem ismerhetjük meg a Gulag-rendszer teljes történetét, már csak azért sem, mert egyetlen posztszovjet per sem folyt az elkövetők ellen.[36]

Tény, hogy a kommunisták nem rendelkeztek olyasmivel, ami Auschwitzhoz vagy Treblinkához lenne fogható. A szovjet táborok inkább a háborús Németországon belüli náci táborokra hasonlítottak, ahol a rabokat munkára kényszerítették, és több százezren lelték halálukat gyilkosság, rossz bánásmód, alultápláltság vagy betegség miatt.

A Gulag-rendszer gazdaságtalan és pazarló volt. A történészek többsége szerint a munka sokkal produktívabb lehetett volna, ha szabad. Az általa okozott szenvedés és halál mellett a Gulag „sokkal inkább volt anyagi teher, mint jövedelemtermelő".[37]

Sztálin a szigorú büntetések meggyőződéses híve maradt, és kedvelte a nagyszabású projekteket, melyek jelentős kényszermunkával hozhatók létre. Életében a Gulag-rendszer és borzalmai nem változhattak meg. Csak halála után nyílt meg a merőben pazarló és morálisan katasztrofális rendszer leépítésének lehetősége.

TIZEDIK RÉSZ

A VÉGSŐ HARC

35.

SZTÁLINGRÁDTÓL BERLINIG

A *New York Times* 1943. február 1-ji címoldala a Wehrmacht sztálingrádi vereségének és Friedrich Paulus hadseregtábornok elfogásának történetéről számolt be. Az újság jelentése szerint máshol keleten a német erők súlyos nyomás alatt állnak vagy visszavonulóban vannak. A nyugati szövetségesek segítségével a Szovjetunió óráról órára erősebbé válik.

Ahogy már láthattuk, Hitler és a német háborús eredmények szempontjából a keleti frontról érkező lesújtó híreket csaknem egy időben amerikai és brit sikerek kísérték Észak-Afrikában. Az atlanti csata 1943 májusában fordulópontjához ért, oly sok tengeralattjáró süllyedt el, hogy Karl Dönitz admirális úgy döntött, új feladatokat ad nekik, távol a konvojútvonalaktól, ahol gyorsabban pusztultak, mint ahogy pótolni tudták volna őket.[1] E katasztrófák jelezték, hogy megkezdődött a Harmadik Birodalom feltartóztathatatlan hanyatlása.

A sztálingrádi csata kifejezetten varázslatos felhanggal bírt, hiszen a város a vörös diktátor nevét viselte. Az ottani tetőpont a németek oroszországi visszavonulását jelezte, és elképzelhetetlenül rosszabb volt annál, mint amit Napóleon és Grande Armée-ja megtapasztalhatott. A szovjet hazai fronton lelkesedés lett úrrá, és a kétség helyét átvette a megköny-

nyebbülés és a remény. A Sztálingrádot túlélő szovjet katonák hősökké váltak, és szétszórták őket a Vörös Hadseregben, hogy ösztönözzék annak tagjait.

Hitler hadiszerencséjének e változását mutatja a több milliónyi külföldi dolgozó hozzáállása is. A rendőrség egy férfit azért dorgált meg, mert ezt mondta: „Eddig nekünk kellett rongyokban járnunk, hamarosan azonban ti fogtok rongyokban járni, mi pedig szép ruhákat hordhatunk." Az ország francia munkásai aligha tudták elrejteni abbéli örömüket, hogy Németország szép lassan veszít.[2] A náci hívek a Führer buzdító szavaira szorultak, aki 1943. február 7-én főhadiszállására hívta a Reich vezetőit és a párt gauleitereit. Hitler adjutánsa, Nicolaus von Below visszaemlékezett abbéli döbbenetére, hogy Hitler hatására milyen gyorsan „könnyebbültek meg" emberei, és kerültek abba a hitbe, hogy a háború még megnyerhető.[3]

Hitler említést tett Roosevelt és Churchill január 14–24-én Casablancában tartott találkozójáról, ahol a szövetségesek először követeltek feltétel nélküli megadást. Azt mondta, hogy ez „felszabadította" őt a különbéke kötésének minden erőfeszítése alól. Szokás szerint kijelentette, hogy a „nemzetközi zsidóság" a hajtóerő minden ellenséges államban. Hitler – és a megállapításait feljegyző Goebbels – szerint ebből az következik, hogy „a zsidókat nemcsak a Birodalomból kell kiirtani, hanem egész Európából".[4]

A Németország előtti alternatívákat jellegzetesen apokaliptikusan vázolta fel: „Vagy mi leszünk Európa urai, vagy a teljes likvidálás és megsemmisítés vár ránk."[5] Itt volt az ideje mozgósítani a nemzetet a harcra. Goebbels és Albert Speer, a fegyverkezési és haditermelési miniszter örömmel vette tudomásul, hogy Hitler végre kész keményen küzdeni. Goebbels egy telt ház előtt mondott és országosan közvetített katonás beszédében meghirdette a „totális háborút". Voltak, akik úgy vélték, kicsit megkésett, de általánosságban támogatást élvezett a lakosság körében.[6]

Hitler 1943. január 30-án, hatalomátvételének évfordulóján rádión keresztül szólt a német néphez. Mindenért „a nemzetközi kapitalizmus és a bolsevizmus konspirációját" vádolta, mely mögött „a nemzetközi zsidóság" áll.[7] Februárban szakított a hagyománnyal, és ahelyett, hogy Münchenbe látogatott volna a párt alapításának évfordulójára rendezett ünnepségre, egyik hű párttársával olvastatott fel egy antiszemitizmussal átitatott kiáltványt. Hitler azt mondta, célja „a zsidó világkoalíció hatalmának megsemmisítése". Úgy fogalmazott, hogy a New York-i, londoni és moszkvai zsidók egyértelműen kinyilvánították szándékukat, „mi pedig nem kevésbé egyértelmű választ adunk nekik. E küzdelem elképzeléseikkel ellentétben nem az árja emberiség kipusztulásával végződik, hanem a zsidók európai eltörlésével". Az ő elpusztításuk vált tényleges háborús céljává.[8]

Goebbels azt akarta, hogy Hitler jobban jelen legyen a hazai fronton, és a bombázások után jelenjen meg, ahogy azt Churchill tette. Helyette a Führer egyre visszavonultabbá vált, és úgy kellett visszacsalogatni Berlinbe, hogy mondjon beszédet március 21-én, a hősök emléknapján. Az előző nap Goebbelsszel folytatott beszélgetésében kijelentette, hogy csak brutális módszerek révén győzhetnek keleten. Rázendített kedvenc témáira, főként a bolsevizmus iránti gyűlöletre. Azt mondta Goebbelsnek, úgy érzi magát, mint egy régi propagandista jól bevált kijelentésével: „A propaganda egyet jelent az ismétléssel."[9]

A beszéd azt az üzenetet volt hivatott közvetíteni, hogy „a veszély megszűnt", szavai azonban kevés meggyőzőerővel bírtak. Érintette háborús rögeszméit, a bolsevikokat és a zsidókat, elismételte zsidókkal kapcsolatos „próféciáját", melyet már mindenki kívülről fújt az egész országban. A fordulatot az jelentette, hogy most azt mondta, a háború nem érhet véget Németország és szövetségesei bolsevizmus előtti bukásával, ahogy abban a zsidók szerinte reménykednek. A zsidóság által uralt országokat megmérgezi a bolsevizmus, és végül elpusztulnak. Fellengzős kijelentése úgy hangzott, hogy a jövőt sem a „zsidó bolsevikok", sem a „zsidó kapitalisták" nem uralhatják, csak „az emberek igaz közössége", azaz Németország és a nemzetiszocializmus.[10]

A közvélemény-kutatók feljegyezték, hogy a polgárok azon tanakodtak, vajon az „utolsó krízist" valóban átvészelték-e keleten, ahogy Hitler állítja. Aggódtak, vajon az ország képes lesz-e végezni a Szovjetunióval a nyáron, de kitartottak Hitler mellett.[11] A nagy keleti hódításról formált álmuk azonban kezdett szertefoszlani. E látomás, mely a náci ideológia szerves részét képezte, egyesekben még érintetlenül élt. Heinrich Böll regényíró, aki minden volt, csak hajthatatlan náci nem, 1943 végén egy szovjetunióbeli kórházból írt haza családjának. Sóvárgott a hazatérés után, ám hozzátette: „Továbbra is elgondolkodom az itteni, keleti gyarmati léten a háború megnyerése után." Kétségtelenül osztozott Hitler álmaiban, legalábbis e vonatkozásban.[12]

Noha számos Sztálin elleni hadműveletet terveztek a jövőre nézve, Sztálingrád után a hadi helyzet minden tényezőt figyelembe véve reménytelennek bizonyult.[13]

SZTÁLIN FELVESZI A KESZTYŰT

Sztálin belevetette magát a hadműveletek részleteibe, és mindenről azonnal tájékoztatni kellett. Leszidott mindenkit, aki szembeszállt vele, és a legfélelmetesebb harcosokat is megríkatta, ahogy Zsukovval is tette. Ha azt gyanította, hogy valamelyik vezető nem tesz meg mindent, vagy nem elég bátor, leváltotta. E sors várt Ivan Konyev tábornokra, a nyugati front parancsnokára is 1943. február végén. Lehetőséget kapott azonban arra, hogy helyrehozza hibáját, és megmenekült a kivégzéstől.[14]

Sztálin katonai vezetőként nem bizonyult olyan zseniálisnak, mint amilyennek élete során lefestették, habár Zsukov úgy vélte, „jól ragadta meg a nagy, stratégiai kérdéseket". Az orosz hadtörténészek később szigorúbbak lettek, és azt állították, hogy Sztálin „véres kísérletek, hibák és tévedések árán" szerzett vezetői gyakorlatot. „Érzéketlen volt a háború számtalan tragédiája iránt. Miközben az ellenségnek igyekezett a legnagyobb veszteséget okozni, sohasem gondolkodott el azon, milyen árat kell fizetni mindezért a szovjet embereknek. Számára az emberéletek ezrei és milliói már régen rideg, kincstári statisztikává degradálódtak."[15]

1943. január 18-án, egy nappal azután, hogy a Vörös Hadsereg Sztálingrádnál áttörte a német védelmet, Sztálin a Szovjetunió marsalljává léptette elő Zsukovot. Nehogy alulmaradjon, Sztálin felvette ugyanezt a címet februárban, amikor a győzelem illata járta át a levegőt. Az új rangnak köszönhetően legfőbb parancsnoki szerepben tetszeleghetett. Most először kezdték a hadműveleteket a közvélemény előtt „sztálini stratégiának" nevezni. A korai vereségeket visszamenőleg „tervezett visszavonulásnak" címkézték. A háború menetének megváltozása lehetőséget kínált a német támadás miatt megfakult imázsa és a személyi kultusz kifényesítésére.[16]

A hadsereg még inkább hivatalos rangokkal teli professzionális alakulattá formálódott. A politikai biztosokat, akik korábban részt vettek a parancsnokságban, ahogy azt már láttuk, alsóbb osztályba sorolták. Ugyanakkor hiába pislákolt már a győzelem a horizonton, Sztálin gyanakvása nem enyhült. 1943. április 16-án az NKVD-t ismét újraszervezték, valószínűleg, mert túl nagyra nőtt. Mivel Sztálin a felszabadított nyugati terület „megtisztítására" összpontosított, még nagyobbra kellett nőnie. Két részre osztották tehát, az Állambiztonsági Népbiztosságra (NKGB) és az Állambiztonsági Főigazgatóságra (GUGB). A katonai kémelhárítást elvették az NKVD-től, és új nevet kapott: SZMERS – a „Halál a kémekre!" rövidítését. Erőteljes kutatás folyt a „belső ellenség" iránt, még a németek visszavonulásakor is. Sztálin meg kívánta „tisztítani" a felszabadított területeket, ezért a Vörös Hadsereg nyomában szorosan titkosrendőrségi hadműveletek jártak az olyan népcsoportok és egész nemzetiségek ellen, melyek a nácikkal kollaboráltak vagy hűtlennek ítéltettek.[17]

A haderő állandó felügyelet alatt állt. Az elnyomás három szintje létezett: a SZMERS, a katonai ügyészség és a hadbíróság.[18]

Sztálin magabiztosnak hangzott az 1943. február 23-i rádióközvetítésben, a Vörös Hadsereg 25. évfordulója alkalmából. Azt mondta, hogy az ország döntő pontra érkezett, illetve hogy a hadsereg csak magának köszönheti a győzelmeket, mivel a nyugati szövetségesek nem nyitottak második frontot Európában. Úgy vélte, Németország kimerült, és vereségre ítéltetett.

Szokás szerint Lenint idézte, mint a tennivalókat meghatározó csalhatatlan iránymutatást: „Először is, ne ragadjon el minket a győzelem, ne legyünk önteltek; másodszor, szilárdítsuk meg a győzelmet; harmadszor, bánjunk el az ellenséggel!" Sztálin fáradhatatlanul üldözte az ellenséget, és partizánháborút ösztönzött a vonalak mögött. Beszédét azzal zárta, hogy a háború a patriotizmusról, a kommunizmusról és a támadók haláláról szól.[19]

Roosevelt gratulált: „A Vörös Hadsereg és az orosz nép igazán elindította Hitler erőit a végső vereség felé vezető úton, és elnyerte az USA népének maradandó csodálatát."[20]

Ahogy a szovjetek kiűzték a németeket, kezdték felfedni a német atrocitások nyomait. Egy kis koncentrációs táborra leltek 1942 vége felé a Don folyó közelében. Ez és más táborok képei bejárták a szovjet sajtót, és németellenes érzelmeket keltettek. A szovjetek a barbárság további bizonyítékait fedték fel, többek között egy gázteherautó használatát Krasznodarnál.[21]

A zsidók kiirtása, mely nyílt titoknak számított a nyugati hírszerzési és katonai körökben, most publicitást nyert. A szövetséges kormányok már 1942. december 19-én kibocsátottak egy közleményt arról, hogy a németek

gázt alkalmaztak például Belzecben és Chelmben – utóbbi vagy egy ilyen nevű városra, vagy a chelmnói haláltáborra utalt. A *New York Times* e közleményt megjelentető száma a szovjet kormány keményebb hangú kijelentéseinek egy rövidebb változatát is közreadta. Ezek értelmében zsidók millióinak „kipusztítása" történt meg. A szovjetek megfogadták, hogy „sem az uralkodó hitleri körök, sem a véres parancsok egyszerű végrehajtói nem menekülnek meg a felszabadított nemzetek bosszúja elől".[22]

CITADELLA-HADMŰVELET ÉS A VÉG KEZDETE

A németek nem adták fel, és több ponton sikeres ellentámadást indítottak a Vörös Hadsereg ellen. 1943. március 13-ára Hitler kibocsátotta a Kurszkra összpontosító Citadella-hadműveletre vonatkozó parancsot. Kiszögellés alakult ott ki az arcvonalon, melyet fel kívántak számolni. Várta a szovjet támadást, arra számítva, hogy ezzel előnyhöz jut a Wehrmacht. Sztálin megfogadta a katonák tanácsát, és ösztöne ellenére nem rendelt előrenyomulást.[23] Német szemszögből ekkor a front „csak" 150 km hosszan húzódott a Barbarossa-hadművelet 2000 km-e helyett. A támadás számos halasztás után végül július 5-én elindult. Hitler továbbra is abban reménykedett – napokkal a szövetségesek szicíliai partraszállása előtt –, hogy egy kurszki győzelem „jelzőfény lehet a világ számára" a németek rettenthetetlenségéről.[24]

A szovjeteket előre tájékoztatta hírszerzésük, és éppen amikor a németek támadni készültek, nehéztüzérséggel tüzet nyitottak. A kurszki csata lett a Hitler által a Szovjetunióban elrendelt utolsó nagy offenzíva.[25]

Németország nagyra tartott új tankjai, a Párducok és a Porsche-hajtású Tigrisek nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. A szovjet tankok megőrizték fölényüket, és a szovjet tábornokok, akik keservesen, a németektől tanulták taktikájukat, méltó ellenfélnek bizonyultak. A Vörös Hadsereg vezérkara súlyosan erődített támaszpontokat létesített, „hogy kimerítse a támadó német csoportokat, majd általános offenzívába váltson".[26]

Kurszknál a történelem egyik legnagyobb tankcsatája zajlott. Amikor a német sorok kezdtek vékonyodni és az offenzíva megfeneklett, a szovjetek totális támadást indítottak. Elkeseredésében Hitler alig több mint egy hét után lezárta a hadműveletet. A szövetségesek július 10-i szicíliai partraszállása, majd Mussolini rezsimjének összeomlása azt jelentette, hogy a németeknek a front tartása érdekében hadosztályokat kell küldeniük Olaszországba. Teljesen egyértelművé vált, hogy többfrontos háborúba keveredtek.

A szovjetek éveken át igyekeztek elkendőzni veszteségeik mértékét, az újonnan feltárult levéltári iratok – melyek továbbra is hagynak teret a vitának – azonban felfedik az elképesztő számokat. Kurszknál 177 847 fős veszteséget szenvedtek, Orelnél 429 890 főset, e konfrontáció utolsó nagy fejezetében pedig 255 566 főset. Amit a szovjetek „megmásíthatatlan" veszteségnek neveztek (az „orvosolhatóval" szemben), azt halálosként értelmezhetjük – ilyesmiről azonban egyáltalán nem tesznek említést. A kurszki csata három területén a Vörös Hadsereg összesen 254 447 katonája lelte halálát. A német számok is borzalmasak, általában ember és felszerelés terén egyaránt a szovjet veszteségek harmadára teszik, a nagy különbséget azonban az tette, hogy a Vörös Hadsereg jelentős és fokozódó tartalékokkal rendelkezett.[27]

A német tábornokok kelletlenül érthettek egyet a Hitler főhadiszállásán tartózkodó Warlimont tábornokkal, aki visszatekintve így fogalmazott: „A Citadella több volt egy elvesztett csatánál; átadta az oroszoknak a kezdeményezést, melyet a háború végéig már sosem szereztünk vissza."[28]

HITLER APOKALIPTIKUS VÍZIÓJA ÉS A ZSIDÓK ELLENI HÁBORÚ FELGYORSÍTÁSA

Hitler 1943 áprilisában találkozott a vele szövetséges országok vezetőivel. Mindannyian érezték a közelgő vereséget. A hónap elején Mussolini azt javasolta, hogy tegyenek békeajánlatot a Szovjetuniónak, abban bízva, hogy a megállapodás amerikaiak és britek ellen szükséges katonákat szabadít fel. Míg Mussolinit elsősorban a túlélés érdekelte, Hitler hajthatatlan volt abban, hogy a nagyobb ellenség keleten található. Ahogy feltűnt a vereség a horizonton, egyre elszántabb lett a „zsidó bolsevizmus" eltiprása terén.

Hitler négy napon át tartózkodott Mussolinivel egy Salzburghoz közeli rejtekhelyen. Később azt mondta Goebbelsnek, meggyőzte az olasz diktátort arról, hogy nem menekülhet azáltal, hogy békét köt Sztálinnal; csak két lehetősége kínálkozik: „velünk arat győzelmet, vagy elpusztul".[29]

A többi Hitler által Salzburg közelében vagy a bajor Berghofban tartott találkozó során keményen lehordta azokat, pl. a romániai Antonescu

marsallt, akik béketapogatózásokat tettek a szövetségesek irányába. Felelősségre vonta azokat a vezetőket, akikről úgy találta, hogy nem működnek együtt „saját" zsidóik náci halálgépezetbe küldése terén. E tekintetben a bolgár Borisz cárt és a magyar Horthy admirálist kell megemlíteni. Végül, 1944 márciusában a szövetségesekkel való tárgyalási kísérletekre válaszul Hitler megszállta Magyarországot. Ahogy láttuk, ezt hamarosan követte a magyar zsidók tragédiája. Bulgáriában Borisz cár mindenbe beleegyezett, amint azonban távozott Hitler közeléből, megváltoztatta álláspontját. A bolgár zsidó közösség nagyjából túlélte a háborút, főleg azért, mert az emberek és főként az ortodox egyház metropolitái nem járultak hozzá a náci tervekhez.

1943 márciusában és áprilisában, ahogy a győzelem csúszott ki a markából, Hitler ismét felhívta Európát a „zsidó bolsevizmus" elleni harcra. Ekkoriban találták meg a szovjetek által 1939-ben meggyilkolt lengyel tisztek sírját Katynnál. Goebbels úgy vélte, tizenkétezer holttestre bukkantak a Szmolenszkhez közeli erdőben. Hitler utasította, hogy a „zsidókérdést" helyezze a propaganda élére, rántsa le a leplet „a kremli zsidókról", és „élesítse" az antiszemita propagandát. Goebbels május 10-én közölte Hitlerrel, hogy az antiszemitizmus a külföldre irányuló náci rádióadások 70-80 százalékát teszi ki. Abban reménykedtek, hogy ha efféle üzeneteket küldenek Angliába, szakadást idézhetnek elő a nép és a kormány között, ez azonban nem bizonyult többnek puszta képzelgésnél.[30]

AZ „ESZMÉK" CSATÁJA

Hitler május 7-én beszélt a Reich vezetőivel és gauleitereivel, amikor visszatért Berlinbe a párt veteránjának, Viktor Lutze SA-vezetőnek a temetésére, aki egy autóbalesetben lelte halálát. Délben a párt, többek között az SA, az SS és a Hitlerjugend vezetőségének mondott beszédében a náci mozgalom háborús áldozataira összpontosított.

Hangsúlyozta a náci Németország és a Nyugat között rejlő nagy különbséget. Azt mondta, könnyű őket legyőzni, hiszen a Harmadik Birodalom egy világnézeten *(Weltanschauung)* nyugszik, az ő országaik azonban nem. Ez hatalmas „szellemi" előnyhöz juttatja a németeket, melyet magukkal vittek keletre. A problémát az jelentheti, hogy a szovjetek szintén rendelkeznek világnézettel – még ha „hamissal" is.

Sztálin más előnyöket is magáénak mondhat, vélte Hitler, mégpedig, hogy lenézték őket. A Vörös Hadseregben az 1930-as években folyt tisztogatás nem meggyengítette azt, hanem megszabadította a defetistáktól, amit Hitler irigyelt. Csodálta Sztálint, amiért politikai biztosokat helyezett a hadsereg tisztjei mellé, ezzel biztosítva, hogy a fegyveres erők sose felejtsék el, milyen eszményért harcolnak. Úgy gondolta, ezért harcol a Vörös Hadsereg oly ádáz elszántsággal. Bár azt mondta, hogy nincs Németországban ellenzék, úgy vélte, túl sok a zúgolódás; „a bolsevizmus felismerte e veszélyt, és megszabadult tőle, így teljes erejét az ellenségre irányíthatja".

Beszélt a „Szovjetunió elleni küzdelem szellemi alapjáról" is. Ahogy az antiszemitizmust felhasználták a nácik hatalomra kerülése során, most úgy kell a Sztálin elleni háború „központi elemévé" válnia. Egyesített Európát akart, melyet csak Németország építhet meg a szövetségesekkel kapcsolatos problémák – különösen a magyar Horthy, aki nem veszi kellően komolyan az antiszemitizmust – ellenére.

Hitler eltűnődött, hogy „vajon a fehér ember valóban képes-e hosszú távon fenntartani felsőbbségét a hatalmas keleti embertömeg dacára", amivel a Távol-Keletre és Japánra is gondolt. De még Európában is megtörténik, hogy a keleti rész elkerülhetetlenül megpróbálja meghódítani a többit, és Németországnak meg kellett tennie a „szükséges biztonsági intézkedéseket". „A jelenlegi antiszemita propaganda" azt az üzenetet kell hogy közvetítse, vélekedett, hogy a „keleti bolsevizmust" és a „nyugati plutokráciát" a zsidók vezetik és uralják. „A zsidókat száműzni kell Európából. Ez az a *ceterum censeo* [megkérdőjelezhetetlen bizonyosság], melyet a politikai konfliktusban mindenekfelett ismételnünk kell újra meg újra e háborúban."

Nézete szerint nem kínálkozik lehetőség a kompromisszumos békére. Korábbi tapasztalatából arra jutott, hogy ahogy a náciknak le kellett győzni a kommunistákat Németországban, hogy hatalomra jussanak, úgy most a szovjet kommunistákat kell szétzúzni. Goebbels idézte azt a kijelentését, hogy nem fél a németországi forradalomtól, mivel „ilyesmihez hiányoznak a zsidó vezetők".[31]

Hitler továbbra sem mondta ki a kimondhatatlant: hogy a zsidók tömegmészárlására utasította Himmlert. Jövő időben beszélt végzetükről. Környezetében mindenki tudta, hogy sosem említhetik e kényes kérdést, a nagy hallgatás azonban magyarázatra szorul. Amikor 1943. június végén Baldur von Schirach – Bécs akkori gauleitere – és felesége, Henriette meg-

látogatta Hitlert a Berghofban, az asszony úgy határozott, elmeséli, mit látott nemrégiben Amszterdamban. A zsidó nőkkel borzalmasan bánt az SS deportálásukat megelőzően. Az egyik SS-keretlegény még zsidóktól elvett értékeket is ajánlott az asszonynak. Hitler dühbe gurult, amikor Frau Schirach felhozta az ügyet, és a házaspár kegyvesztetten távozott.[32]

Nehéz lett volna elvárni, hogy együttérzést mutasson a zsidók iránt. Antiszemita meggyőződése akkorra létezésének integráns részét képezte. Őt és Goebbelst régóta meggyőzte a *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei,* és hiábavaló órákat töltöttek most azzal, hogy kitalálják, a feltételezett nemzetközi konspirációról való tudomásukat miként fordíthatnák politikai előnnyé. Hitler „történelmi küldetésének" tekintette a zsidók kiűzését, akiket a háború elvesztése sem menthet meg. Azt mondta Goebbelsnek, a zsidók „azt hiszik, hogy egy világgyőzelem szélén állnak", ami helyett azonban „világbukást" fognak tapasztalni.[33]

Kettős katonai és ideológiai küldetésével összhangban beszélt oly sokat a zsidókról 1943 áprilisában és májusában, amikor a harctéri helyzet válságossá fordult. Akkorra a szövetségesek német városokat érő bombázásai mindennapossá váltak. Kezdett összeomlani a világ a hadrendbe állított Harmadik Birodalom lakói számára.[34] Hitlert aggasztotta Mussolini egyre tarthatatlanabb olaszországi helyzete. Az ottani probléma, mondta katonai vezetőinek, az, hogy Mussolininek „mindenhol ott vannak a zsidók. Nem tud megszabadulni tőlük, mivel a papok hirtelen védelmükbe vették a zsidókat... ahogy az 1918-as forradalom idején saját országunkban".[35]

A szörnyű 1918-as évről szóló egyoldalú elbeszélését ismételgette, és amikor csak a háború Németország számára kedvezőtlenül alakult, a zsidók állítólagos szerepét hangsúlyozta. Amikor Mussolini július 25-én elvesztette a hatalmat, Hitler számára nem volt kérdéses a bűnösök kiléte: „Az új rezsim mögött senki sem áll, csak a zsidók, és a csőcselék, mely magára vonta a figyelmet Rómában."[36]

A VARSÓI GETTÓ FELKELÉSE

Minthogy Hitler és más náci vezetők a zsidók elpusztítását létfontosságú háborús célnak tekintette, a „végső megoldás" hajszolása éppoly elszántsággal zajlott, mint a háború a csatatéren. Noha már milliókat megöltek, a náci gyilkológép céljává minden még élő zsidó elpusztítása vált.

A Főkormányzóságban – a zsidók és a nácik által lenézett más népcsoportok elhelyezésére létrejött közigazgatási területen – ezrek éltek még gettókban Varsó, Lublin és Galícia körzetében. Ekkor a hivatalos cél nem minden zsidó meggyilkolása volt, hanem csak azoké, akik nem nélkülözhetetlenek a haditermelésben. A galíciai zsidók harminc százaléka még életben volt, de ahogy a Vörös Hadsereg kiűzte Kelet-Ukrajnából a német nemzetiségűeket, Himmler azzal a gonddal szembesült, hogy miként teremthetne számukra helyet. A válasz a gettókba zárt zsidók lemészárlásának megkezdése volt.[37]

1943 januárjában Himmler Varsóba, valamennyi közül a legnagyobb gettóba utazott, hogy sürgesse a deportálásokat. Az egykori Lengyelország fővárosa több mint egymilliós lakosságával egykor az európai zsidó élet legnagyobb központja volt. 1939-ben 375 000 zsidó élt Varsóban, ám a szám növekedett, ahogy egyre többeket kényszerítettek vidékről a nagyobb városokba, ahol decemberben már sárga csillag viselésére kötelezték őket. 1940. november 16-án a varsói gettót lezárták, és falai mögött közel félmillió embert kezdtek lassan halálra éheztetni.[38]

Minden önerőből tett intézkedés ellenére, melyet képesek voltak megszervezni, 1941-ben mintegy 43 000-en haltak meg a gettóban. A következő év áprilisától keringtek hírek a fenyegető végzetről, mikor a zsidók tudomást szereztek más gettóbeli deportálásokról. Valóra váltak a legszörnyűbb félelmek, és 1942. július 22-én a Zsidó Tanács elnökét, Adam Czerniakowot arról tájékoztatták a németek, hogy „bizonyos kivételtől eltekintve nemre és korra tekintet nélkül minden zsidó keletre deportáltatik". Azt mondták neki, napi hatezer fős kvóta várható.[39]

Czerniakowot figyelmeztették, hogy felesége jelenleg szabad, de ha a deportálásokban bármi módon fennakadás történik, letartóztatják az asszonyt. Másnap a Zsidó Tanács 9000 személy összegyűjtését rendelte el. A lelki teher túl nagynak bizonyult Czerniakow számára, és öngyilkosságot követett el. Halála azonban a legkevésbé sem lassította a deportálásokat. A közösség vezetői úgy hitték, hogy nagyjából 60 000 személyt szállítanak el, nem a teljes megmaradt 380 000 főt, ezért úgy vélték, az ellenállás csak rontana a helyzeten.[40]

Az értelem hangja azonban hamisnak bizonyult. Chaim Kaplan, a varsói héber iskola vezetője részletesen leírta azt a mindennapos gyötrelmet, melyet a zsidóknak ki kellett állni. Hozzáteszi, hogy nem képes szavakba önteni azt, amit látott. 1942. augusztus 2-án ezt írta naplójába:

A zsidó Varsó haláltusáját vívja. Egy egész közösség megy a halálba! Egymást követik a döbbenetes események, olyan sűrűséggel, hogy képtelenség a benyomások leírója számára azokat összegyűjteni, rendszerezni és csoportosítani; különösképp akkor, ha ő maga satuba van szorítva – retteg saját jövője miatt, kijelölték deportálásra, kínozza az éhség, egész létezését megtölti a félelem és rettegés, mely a kiűzetést kíséri.

És tudassék, hogy a világ kezdete óta, amióta csak az ember elsőként hajtott uralmába másik embert, hogy annak ártson, soha nem létezett még ily kegyetlen és barbár kiűzetés, mint a mostani. Óráról órára, sőt percről percre pusztul, csökken, enyészik és vész el a zsidó Varsó. A kiűzetés elrendelése óta rombolás és pusztítás, száműzetés és kóborlás, gyász és özvegység támad ránk teljes erejével...

Nem ismerjük a kiűzöttek sorsát. Aki a nácik kezébe kerül, a feneketlen mélységbe zuhan. Maga az a tény, hogy a deportáltak nem lépnek kapcsolatba családjukkal, baljóslatú. Semmi, amiről beszélnek – márpedig számos dologról beszélnek –, nem nyugszik pontos ismereteken.[41]

1942. július és szeptember között százezreket küldtek Treblinkába. Október elejére a varsói gettó népessége legfeljebb 60 000-re csökkent. A gyengéket, betegeket és időseket elsőként küldték, így a megmaradtak többsége húszas, harmincas éveiben járt. Kezdett szerveződni a zsidó ellenállás. A politikai csoportok többsége a kommunistáktól a cionistákig egyesült, és készült a harcra.[42]

Amikor Himmler 1943 januárjában Varsóba látogatott, elégedetlenül hallotta, hogy még 40 000-en maradtak a gettóban (a szám valójában magasabb volt), és 8000 személy azonnali deportálását rendelte el. További 16 000 hadiipari foglalkoztatottat Lublinba kellett küldeni. A maradékot, függetlenül attól, hogy hasznos munkát végeznek vagy sem, el kell pusztítani. A hirtelen támadás felkészületlenül érte a reménybeli ellenállókat, de visszatámadtak. Mintegy 6500 embert küldtek halálba, további 1171 főt Varsóban lelőttek, mindezt egyetlen német rendőrkapitány megsebesítésére válaszul. Ez elegendő indoknak bizonyult Himmler számára, hogy február elején elrendelje a gettó teljes elpusztítását.[43]

Az utolsó megmaradt zsidók bujkálni kezdtek, és néhány napon belül kezdetét vette fegyveres ellenállásuk. Szerény, mégis fontos segítséget kaptak a nem zsidó lengyel ellenállócsoportoktól. A zsidók tudták, hogy sorsuk meg van pecsételve, mégis elszántan harcoltak. Egyik vezetőjük, Yitzhak Zuckerman így fogalmazott: „Zsidó ellenállásnak láttuk magunkat, melyre tragikus sors vár... egy úttörő erőre, nemcsak zsidó nézőpontból, de az egész hadban álló világ nézőpontjából – az elsők, akik harcolnak. *A mi időnk a remény vagy megmenekülés minden lehetősége nélkül jött el.*"[44]

A varsói ellenállás megerősítette Himmler abbéli szándékát, hogy a lehető leggyorsabban elvégezze a „végső megoldást" a Főkormányzóságban. Eközben egy zsidó harci szervezet formálódott. Ellenállásuk azért jelentős, mert nem tápláltak hiú reményeket elkeserítő helyzetükkel kapcsolatban, és pontosan tudták, hogy a szó szokványos értelmében nincs esélyük a sikerre.

Április 19-én, húsvét előestéjén Himmler Jürgen Stroop SS-tábornokot bízta meg az „akcióval". Stroop könyörtelenségéről volt híres, és a lehető leggyorsabban kívánta elnyomni az ellenállást. Több mint kétezer erősen felfegyverzett ember állt rendelkezésére, többek között a német rendőrség, az SS és a Wehrmacht egységei.[45] Ahelyett, hogy felmorzsolódtak volna, a zsidók visszacsaptak, nemcsak aznap, de a következőkön is. A harc épülettömbök, majd önálló házak elfoglalásáért zajló küzdelemmé változott. Április 27-én a Zegota, a zsidók megsegítésére létrejött lengyel tanács bejelentette: „A zsidó harci szervezet ellenállása már kilenc napja folyik, melyet először védelmi pozíciókból vívtak, most pedig partizánmódszerekre váltott, és nagy hatást gyakorol Varsó lengyel lakosságára. A lengyelek Gettógrádnak nevezik a gettót."[46] Ezzel Sztálingrád ostromára utaltak. A védekező helyzetbe került zsidók bátran harcoltak, mindent megtettek a németek ellen, amire csak képesek voltak.

Mordechai Anielewich utolsó, április 23-i levele az ellenállók baljós helyzetéről számolt be, ugyanakkor utal saját érzéseire, a cselekvés kényszerére is: „A gettó zsidói most leírhatatlan körülmények között élnek. Csak a rendkívül elszánt ember képes kitartani. A többi előbb-utóbb meghal. Sorsuk már eldőlt. Szinte az összes bunkerben, ahol ezrek rejtőzködnek, lehetetlen akár gyertyát is gyújtani a levegő hiánya miatt."[47]

Május 16-án, csaknem egy hónappal később Stroop azzal büszkélkedett, hogy „A zsidó negyed Varsóban megszűnt létezni!" Jelentést tett róla, hogy erői 56 065 főt fogtak el, közülük 7000-et a helyszínen agyonlőttek, és ugyanennyit küldtek Treblinkába. Ezenkívül 15 000 főt szállítottak a lublini (Majdanek) gyilkolóközpontba, a többi pedig (egyelőre) munkatáborokba került.[48] A náci támadás merőben új fejezetet nyitott a rémségek krónikájá-

ban. A gettó maradványát módszeresen lerombolták. A támadás brutalitása azonban hamarosan máshol is megismétlődött. Június 19-én Himmler jelentést tett Hitlernek, és azzal a döntéssel távozott a találkozóról, hogy „a zsidók evakuálását, az ezáltal a következő 3-4 hónapban újra felélénkülő nyugtalanság ellenére, radikálisan végre kell hajtani".[49]

A varsói események árnyékában meghozták a minden gettó likvidálásáról szóló határozatot. Az eufemisztikusan „gettótisztításnak" nevezett folyamatnak és a munkatáborokban dolgozó zsidók – azokat is beleértve, akik hadianyagot termeltek – elpusztításának felgyorsulása kimondhatatlanul sok ember meggyilkolását jelentette.

A lvovi gettóban például 1943. január elején a hivatalos adatok szerint 24 000-en, a valóságban többen éltek. Egyik „akció" követte a másikat, és a lakók többségét agyonlőtték. Amikor a körzeti SS- és rendőrségi vezetők panaszkodtak „saját" zsidóikra, felmérést készítettek, halálosztagokat küldtek ki, és tízezreket végeztek ki. Az áldozatok számát tekintve e gyilkosságok – noha valamivel hosszabb idő alatt hajtották őket végre – csaknem olyan léptékűek voltak, mint amelyeket az SS Einsatzgruppék követtek el a Szovjetunió elleni háború kezdetén.[50]

A varsói gettó felkelése nyomán a náci vezetők arra jutottak, hogy a Főkormányzóság megmaradt zsidóit – ahogy Goebbels fogalmazott – „a lehető leghamarabb el kell távolítani".[51] Himmler és Hitler eltértek korábbi, a zsidók kényszermunkán való alkalmazására vonatkozó döntésüktől, és május 10-én Himmler kijelentette, hogy az e körzetben maradt mintegy 300 000 zsidót „át kell telepíteni", más szóval meg kell ölni.[52]

Elképzelhetetlen mennyiségű vér folyt az utcákon, amikor a kivégzők helyenként napi ezerfős gyilkossági kvóta teljesítésére kaptak utasítást.[53] A gyilkosság léptékét mutatja Friedrich Katzmann galíciai SS- és rendőrségi vezető jelentése. A „végső megoldásról" valaha készült egyik legdermesztőbb leírásban június 30-án feljegyezte, hogy 1942 eleje óta legalább 424 329 zsidót „telepítettek át", azaz öltek meg az ő utasítására. Ha néhány jelentés, mely ezen a számon alapult, túlzásnak bizonyult is, számos gyilkosságról nem készült jelentés, vagyis Katzmann számai viszonylag pontosak. Amikor a németek megérkeztek, több mint félmillió zsidó élt Galíciában. Katzmann ottani állomásozása végére mindössze 21 156 maradt, huszonegy munkatáborba zárva. E szám jelentése szerint „folyamatosan csökken".[54]

Katzmann a zsidók együttműködésének hiányára és fegyveres ellenállásukra panaszkodott. Azt mondta, csak az SS és a rendőrség lendületes munkájának köszönhető, hogy „amilyen gyorsan csak lehetett, legyőzték e dögvészt".[55] További felkelésre került sor 1943-ban Treblinkában (augusztus), Sobiborban (október) és másutt. 1943-ig alig létezett ellenállás, mivel a zsidók ragaszkodtak abbéli reményükhöz, hogy „csak" kiszipolyozzák őket.

Utolsó ábrándjaik szertefoszlásával fokozódott ellenállásra való hajlandóságuk. Himmler meglepetésszerű támadást intézett a lublini táborokban. Október végén a zsidókat árokásásra kényszerítették Majdanek, Trawniki és Poniatowa táborokon kívül. Az Erntefest („aratóünnep") hadművelet november 3-án kora reggel indult, és a gyilkolás egész nap, majd másnap is folytatódott. A lelőttek többsége ún. munkás zsidó volt, aki különféle hasznot hajtó tevékenységet végzett.

A fékevesztett pusztítás mögött nem állt gazdasági megfontolás, csupán a Himmler és az SS által vallott és alkalmazott náci ideológia. Himmler feladata a gyilkolás volt, és „gyötörték az ipari és katonai hatóságoktól érkező panaszok", melyek amiatt érkeztek, hogy fontos zsidó munkásokat vesztettek el a gyilkosságok 1942 utáni felgyorsításával. Most Hitler „kívánságára" cselekedett, és tömegesen gyilkolta a zsidókat. A végrehajtó az SS volt, de különböző csoportok, például a tartalékos rendőrzászlóaljak is megjelentek mellettük. A 101. tartalékos rendőrzászlóalj, egy mintegy ötszáz idősebb férfi alkotta csoport tevékenysége is mutatja, miként végeztek ők és mások „zsidóvadászatot", hogy rátaláljanak azokra, akik elmenekültek az „ünnepről".[56]

Az Erntefest hadművelet mintegy két napja során kb. 42 000-en lelték halálukat, ami még a kor sorozatos tömeggyilkosságai sorában is kiemelkedőnek számít.[57]

A ZSIDÓK MEGGYILKOLÁSÁNAK „DICSŐÍTÉSE"

Október 6-án Posenben [ma: Poznań, Lengyelország] Himmler beszédet mondott a párt és a Birodalom vezetőinek gyűlésén, ahol az elterjedt nézettel ellentétben nemcsak magas rangú SS-tisztek vettek részt, de számos egyéb befolyásos személy is, pl. Albert Speer, aki később rendíthetetlenül tagadta, hogy bármit tudott volna a zsidók tömeges legyilkolásáról.[58] Az ötven géppel írott oldalt kitevő beszéd több mint három óra hosszan tartott.

Himmler a Szovjetunió említésével kezdte. Hitler az év korábbi szakában elhangzott szavait visszhangozva azt állította, hogy a németek tévesen feltételezték, hogy Sztálin 1937-es és 1938-as tisztogatásai meggyengítették a Vörös Hadsereget. A Führerhez hasonlóan úgy tartotta, hogy politikailag elkötelezett bolsevikokra cserélték a megbízhatatlan cári tábornokokat és a kétkedőket.

Himmler úgy vélte, hogy a német előrenyomulás Moszkvánál részben a politikai biztosok miatt akadt meg, akik „fanatikus, kegyetlen akarata" erőt fecskendezett a nyers szláv és mongol emberekbe.

Beszélt a szovjet rendszerről és az NKVD-ről is. „Az oroszok kitűnően ismerik saját magukat, és nagyon gyakorlatias rendszert alkottak", mondta, legyen szó a cárokról és Ohranájukról vagy „Leninről vagy Sztálinról és a GPU-ról vagy az NKVD-ről". E rendszer „abszolút biztonságot" nyújt, áthatolhatatlan a korrupció számára, fegyver és deportálás támogatja, „és ily módon irányítják ezeket az embereket".

A németeknek is így kell működniük, és úgy tartotta, hogy az ő „idealizmusuk" merőben időszerűtlen. Az SS-katona alapelve a „tisztesség, becsület, bizalom és elvtársiasság saját vérünk és senki más iránt. Hogy mi történik az oroszokkal, hogy mi lesz a csehekkel, az számomra teljesen érdektelen". Más népek „jó vérét", ha egyáltalán létezik ilyen, szükség esetén „gyermekeik elrablása és németként való felnevelése" révén kell kihasználni. Az azonban, hogy a többi jólétben él vagy elpusztul, nem a mi dolgunk, „hacsak nincs rájuk szükségünk kultúránk rabszolgáiként".

Ezekkel az „emberállatokkal" *(Menschentieren)* megfelelően kell bánni, mondta Himmler, hozzátéve azonban, hogy „saját vérünk ellen vétkeznénk" a túlzott humánussággal, mert a későbbi németek fizetnének érte. „Ha valaki odajön hozzám, és azt mondja, hogy »képtelen vagyok nőkkel és gyerekkel harckocsiárkot építtetni! Ez embertelenség! Meghalnak közben!«, arra én ezt mondom: »A saját véred gyilkosa vagy, mert ha nem épül meg az árok, akkor német katonák halnak meg, akik német anyák gyermekei! A mi véreink!«" Kötelességünk „saját népünk és vérünk" iránt van.

Áttekintette a háborús frontokat. Nem aggasztotta a kommunisták közelgő téli offenzívája, melyet „egy elkeseredett fenevad utolsó csapásának" nevezett. Ami a németországi otthoni frontot illeti, kijelentette, hogy annyi kivégzéssel tünteti el a defetistákat, amennyire csak szükség van. Elégedettségét fejezte ki amiatt, hogy a németországi kommunistákat elzárták, és örömmel utalt a koncentrációs táborokba került 50-60 ezer „politikai és bűnöző" rabra, akik „kisszámú" zsidókkal és lényegesen több lengyellel és orosszal együtt Speer párttársnak „dolgoznak".

Az SS tevékenységének áttekintése után Himmler rátért „a zsidók evakuálására". Népként való „kiirtásukról" beszélt.

E baljóslatú mondatokkal kezdte: „Őszintén szeretnék Önöknek beszélni egy nagyon komoly dologról. Egymás között teljes nyíltsággal beszélhetünk, a nyilvánosság előtt azonban sosem szólhatunk róla. A zsidók evakuálására gondolok, a zsidó nép kiirtására. Olyan dolog ez, amiről könnyű beszélni. »A zsidó nép ki lesz irtva – mondja minden párttárs. – Ez egyértelmű! Benne van a programunkban! A zsidók eliminálása, kiirtása. Meg is fogjuk csinálni.«"

Himmler gratulált az SS tisztjeinek és más vezetőknek azért a szerinte professzionális eljárásért, amit végeznek Hitler ígéretének teljesítésére. Egy különösen dermesztő részben így szólt: „Azok közül, akik ezt mondták, senki sem nézte, ahogy megtörténik, senki sem ment rajta keresztül. A legtöbbjük akkor fogja megtudni, mit jelent, amikor száz holttest fekszik egymás mellett, vagy ötszáz, vagy ezer fekszik ott! Ezt kibírni és – eltekintve az emberi gyengeség néhány kivételétől – tisztességesnek maradni, ez az, ami keménnyé tett minket. Történelmünk dicső lapja ez, olyan, amilyet a múltban még sosem írtak, és nem fognak írni a jövőben sem!"

Az esetlegesen habozó hallgatókat a zsidó nép kiirtásának hitleri, robotszerű magyarázatával nyugtatta meg: „Tudjuk, milyen nehéz lenne nekünk, ha a légi bombázások, a háború terhei mellett még napjainkban is zsidók élnének minden városban mint titkos szabotőrök, agitátorok és bajkeverők. Talán az 1916–17-es állapotba kerülnénk, amikor a zsidók még a német állam részét képezték."[59] Az utolsó pont Hitler régi meggyőződésére alapozott, miszerint az első világháborúban a német katonákat a hazai front hátba támadta.

Himmler megemlítette, hogy minden, amit a zsidók birtokoltak, a német államé lett. Egyike volt ez azon ritka alkalmaknak, amikor valamelyik nagyobb náci vezető eljutott idáig. Az anyagi nyereség azonban sosem bírt tényleges jelentőséggel. A zsidó tulajdont könnyű volt elrabolni, és kevesebb pazarlás mellett is végre lehetett volna hajtani. A zsidókat hosszabb ideig is dolgoztathatták volna, hogy többet termeljenek. Az összes zsidó meggyilkolására vonatkozó rögeszmés vágy 1939. január 30.

óta képezte Hitler gondolatainak alapját. A háború éveiben, a Szovjetunió elleni támadás után, teljes megsemmisítésük Németország egyik háborús célkitűzésévé lépett elő.

Himmler abban bízott, hogy „a zsidókérdés az általunk elfoglalt országokban az év végére lezárul". Hosszú beszédét óvatosan optimista megjegyzéssel zárta, rámutatva, hogy az elkövetkező tél lesz az igazi próbatétel. Jövővel kapcsolatos víziója, a béke időszaka egy Urálig nyúló birodalomról szólt. Egy évszázad múltán a birodalom túlterjeszkedik majd az Urálon is, hogy versenyre keljen Ázsiával.[60]

36.

SZTÁLIN FELÜLKEREKEDIK

Sztálinnak 1943 augusztusában a fronton tett rövid látogatása pszichológiai előnyhöz juttatta Franklin Roosevelttel és Winston Churchill-lel szemben. A háború sűrűjében volt, és a Vörös Hadsereg javában harcolt a németek ellen. Közölte Roosevelttel és Churchill-lel, hogy nem tud velük találkozni, mert a fronton kell lennie. Egy pillanatig sem engedte őket megfeledkezni arról, hogy az ő országa végzi a véres munkát, amiért elismerés illeti.[1]

Sztálinnak sikerült magát a valóságosnál jelentékenyebbnek feltüntetni a nemzetközi ügyekben. Pedig 1914 óta nem hagyta el Oroszországot, illetve a Szovjetuniót, és sosem utazott repülőgéppel. Senki sem tudta, milyen is valójában. Churchill rövid időre találkozott vele 1942-ben Moszkvában, egyébként csak hírből ismerte. Churchill és az Averell Harriman által képviselt amerikaiak megígérték, hogy a szövetségesek jelentős nyugat-európai offenzívát kezdenek 1943-ban.[2]

Sztálint nehéz volt megérteni vagy kiszámítani. Közvetlen közelből számos okos embert lenyűgözött, Churchillt is beleértve. Harriman háborús megbeszéléseken került kapcsolatba vele, és úgy vélte, több, mint egy jelentéktelen diktátor:

Láttam a másik oldalt is: magas intelligenciáját, a részletek fantasztikus átlátását, ravaszságát és a meglepő emberi érzékenységét, melyet kimutatni képes, legalábbis a háború éveiben. Úgy találtam, hogy jobban tájékozott, mint Roosevelt, és realistább, mint Churchill, és bizonyos értelemben ő a leghatékonyabb a háborús vezetők közül. Ugyanakkor azonban persze egy gyilkos zsarnok. Be kell hogy valljam, számomra Sztálin marad a legmegfejthetetlenebb és legellentmondásosabb karakter, akivel valaha találkoztam – a végső ítéletet a történelemre hagyom.[3]

A sztálingrádi csata naggyá tette a nyugati szövetségesek szemében, és eloszlatta azt a széles körben elterjedt elképzelést, hogy Oroszország nem képes fennmaradni. Ahogy láttuk, az amerikaiak csökkentették az 1941-es Victory Program léptékét, megkurtítva a mozgósítani szükségesnek ítélt katonák számát.[4]

Sztálin hálás volt, amiért termékeket kap a kölcsönbérleti szerződés értelmében, és Roosevelt e segítség nyújtására vonatkozó döntése hozzájárult ahhoz, hogy a Szovjetunió állva tudjon maradni a háborúban. Sztálinnak azonban hatalmas szüksége volt egy nyugat-európai frontra, mely kivonja a német csapatokat a Szovjetunióból, és némi megkönnyebbülést hoz a Vörös Hadseregnek.

A TEHERÁNI KONFERENCIA

1943. november 28. és december 3. között ezt sürgette a három nagy első találkozóján. Az eseményre Teheránban, semleges területen került sor. Sztálin ezúttal sem hagyta ki a térítés lehetőségét, ellátogatott a fiatal sahhoz, és fegyver felajánlásával igyekezett fokozni a szovjet befolyást, azonban elutasításba ütközött.[5]

Sztálin első számú célpontja Roosevelt volt, le akarta választani őt Churchilltől, akit makacs antikommunistának tartott. FDR-t sokkal szimpatikusabbnak találta. Ő is le akarta nyűgözni a szovjet diktátort, és megragadta a lehetőséget, hogy Churchilltől függetlenül cselekedhet, és bebizonyíthatja, hogy alaptalanok az Amerikát illető feltevések.

Sztálin felajánlotta Rooseveltnek, hogy biztonsági okokból a szovjet nagykövetségen szálljon meg. Nagy gonddal manipulálta FDR-t, számos pózt vett fel a találkozókon. Kedvence a merengő, nagy teher alatt álló vezető volt, akinek országa viseli a háború oroszlánrészét.

Ők ketten november 28-án, valamivel 15 óra után találkoztak (tolmácsaikkal), és Roosevelt tökéletes kezdő kérdést tett fel: Hogyan mennek a dolgok a szovjet hadszíntéren? Ezzel kitárta a kaput Sztálin számára, hogy a német ellenállásról beszélhessen. Öt percen belül FDR amiatt szabadkozott, hogy nem tehet többet. Áttért a globális problémákra, többek között a brit birodalom sorsára, mely igencsak érdekelte Sztálint, aki sosem vesztette szem elől végső célját, a kommunizmus elterjesztését.[6]

Roosevelt később azt mondta, hogy Sztálin nem olyan volt, mint azok az emberek, akikkel korábban dolga volt: „Korrekt volt, merev, komoly, nem mosolygott, semmi emberit nem mutatott… Azért mentem, hogy megnyugtassam Sztálint. Eléggé elbátortalanított, hogy semmiféle személyes előrelépést nem értem el." Sztálin már a konferencia kezdete előtt előnyre tett szert. A találkozók során Roosevelt messzire elment, hogy Sztálin egyetértsen vele, gyakran Churchill rovására, hogy áttörhesse Sztálin „jeges felszínét".[7]

Az amerikai tisztviselők és szovjetszakértők továbbra sem voltak biztosak abban, hogy a szovjetek háborúban maradnak; úgy gondolták, Sztálin megpróbál különbékét kötni Hitlerrel. Churchill is osztotta e kétséget, melyet tovább erősített, hogy Sztálin őszintén bevallotta: a Vörös Hadsereg „belefáradt a háborúba", és megeshet, hogy nem folytatja, ha nem nyílik új front nyugaton, mely enyhítené a rá nehezedő nyomást.[8] Amerikai tisztviselők egy másik forgatókönyve szerint a szovjetek talán nem is akarnak angol–amerikai csapatokat Európában, még ha Sztálin azt is mondja, hogy szüksége van rájuk. Talán abban reménykedik, hogy egyedül is legyőzheti Németországot, és beszippanthatja egész Európát. Roosevelt és tanácsadói mindenesetre Nyugat-Európa szövetséges invázióját támogatták, és Churchill-lel elhatározták, hogy Overlord-hadműveletnek fogják nevezni.[9]

Az első teljes találkozón Roosevelt azzal nyitott, hogy nagyra becsüli a szovjetek hatalmas áldozatát. A három nagy rátért az Overlordra, melyet Sztálin nyíltan támogatott. Roosevelt és Churchill az invázióról augusztusban, Québecben folytatott megbeszélésük során döntött. Egyenesen a La Manche csatornán keresztül szándékoztak támadni. Először 35 hadosztály (16 brit és 19 amerikai) száll partra, 1944 nyara előtt azonban egymillió katonát akartak partra tenni Európában. Sztálin tudni akarta az

Overlord időzítését és a katonai parancsnok kilétét. Mindkét kérdést illetően várakozni kényszerült.[10]

A konferencia jelentős aspektusának számított a háború utáni eljárás. Sztálin kíméletlenül fogalmazott Franciaországgal kapcsolatban. November 28-án vacsorakor Németország feldarabolása mellett kijelentette, hogy „a francia állam, és különösképp vezetői és uralkodó osztályai romlottak, és büntetést érdemelnek a náci Németországgal való bűnös együttműködésükért".[11]

Szenvedélyesen szerette volna Németországot megbüntetni, és egy drákói megközelítés mellett foglalt állást. A hivatalos amerikai feljegyzések szerint

> az Elnök és Churchill által Németország leigázására és irányítására tett minden javaslatot elégtelennek tartott. Különböző alkalmakkor igyekezett rávenni az Elnököt vagy a Miniszterelnököt arra, hogy minél jobban fejtsék ki nézetüket a Németországra vonatkozó lépések szigorúságáról. Nem hitt a német nép átalakításának lehetőségében, és keserűen beszélt a német munkásoknak a Szovjetunió elleni háborúban tanúsított hozzáállásáról.[12]

Sztálin ritkán fejezte ki saját véleményét, inkább igyekezett kitalálni Roosevelt és Churchill nézeteit, hogy megtehesse az ellenlépéseket. Stílusát kitűnően jellemezte válasza, melyet akkor adott, amikor Churchill a Szovjetunió területi ambícióiról érdeklődött. Sztálin ekképp tért ki a válaszadás elől: „Jelenleg szükségtelen a szovjet vágyakról beszélni, amikor azonban eljön az idő, szólni fogunk."[13]

Churchill az ülések szünetében nagy hűhó mellett megajándékozta Sztálint egy díszkarddal, melyen a következő felirat volt: „Sztálingrád acélszívű polgárainak, VI. György ajándéka a brit nép tisztelete jeléül". Sztálin meghatódott, még könnyet is ejtett, a célt azonban nem vesztette szem elől: megnyerni a háborút, rávenni szövetségeseit, hogy vegyék ki részüket, és a lehető legnagyobb mértékben kiterjeszteni a szovjet kontrollt a háború utáni világra.

Kifejezetten tetszett neki Churchill Lengyelországról alkotott nézete. A miniszterelnök javasolta, hogy a háború után Lengyelország „elmozduljon nyugatra", azaz adja át keleti határterületeit a Szovjetuniónak. Kompenzációképp kap egy szeletet Kelet-Németországból. Churchill bizonyára „független és erős Lengyelországot" akart, ahogy azt november 28-án az esti találkozón elmondta Rooseveltnek és Sztálinnak, az ország határainak nyugatra tolását azonban elfogadhatónak tartotta.[14] „Sztálinnak tetszett a dolog, s egyelőre ezzel váltunk el egymástól" – írta Churchill emlékiratában.[15]

Roosevelt egyetértett e drasztikus lépéssel, de egy december 1-jén kora délután Sztálinnal folytatott magántalálkozón arra kérte, értse meg, hogy újraválasztásért küzdő politikusként nem szeretné, ha álláspontja ismertté válna, különben elveszti az amerikai lengyelek szavazatát. FDR megjegyezte, hogy a balti köztársaságok – Észtország, Lettország és Litvánia – „a történelem folyamán és az utóbbi időkben is Oroszország részét képezték, majd viccelődve hozzátette, hogy ha a szovjet hadsereg visszafoglalja e területeket, nem áll szándékában háborúba keveredni a Szovjetunióval e kérdés miatt". Népszavazást remélt ezekben az államokban, Sztálin azonban a nagymestere volt annak, hogy elérje, az emberek kifejezzék „szabad akaratukat" a Szovjetunióhoz való csatlakozást illetően. Roosevelt zöld utat adott neki.[16]

Hazatérve FDR később bizalmasan közölte Francis Spellman New York-i érsekkel, hogy Lengyelország és a balti államok mellett Finnország és Besszarábia is szovjet kézre kerül. „Jobb elegánsan átengedni", hiszen az USA semmit sem tehet az ügyben. „Azt várja tőlünk és Nagy-Britanniától, hogy háborút indítsunk Joe Sztálin ellen, ha átlépi az önök korábbi határát? – kérdezte a csalódott lengyel nagykövettől Washingtonban. – Még ha akarnánk is, Oroszország a mi egyesült haderőnk kétszeresét vonultatná fel, és semmi beleszólásunk nem lehetne az ügybe."[17]

NÉMETORSZÁG TARTÓS MEGFÉKEZÉSE

Sztálin november 29-én vacsorát adott – számtalan tószttal és olyan pazar menüvel, melyet az átlagos szovjet állampolgár életében nem látott –, s ezen felhozta a Németországgal való bánásmód kérdését. A háború utáni perekkel kapcsolatos elképzelést Molotov már 1942 októberében felvetette, amikor Londonban több kelet-európai emigráns kormánynak beszélt Moszkva azon hajlandóságáról, hogy a „bűnös hitleri kormány" legprominensebb vezetőit „különleges nemzetközi bíróság" vonja felelősségre.[18]

Moszkvát dühítette, hogy a britek nem hajlandóak bíróság elé állítani Rudolf Hesst, Hitler helyettesét, aki 1941-ben Skóciába repült. A három

szövetséges még 1943. november 1-jén kiadta a Moszkvai Nyilatkozatot, melyben kijelentették, hogy mindenkit, aki bűnt követett el, vissza kell vinni oda, ahol arra sor került, és „a helyszínen bírálják el" ügyét. A per és a büntetés az adott helyszín joga szerint alakul, de a kiemelkedő háborús alakok eltérő bánásmódban részesülnek. Nyitott maradt, hogy pontosan mi történjen velük, és hogy bíróság elé kerülnek-e, vagy gyorsan kivégzik őket.[19]

Churchill egy kormányülésen felvetette, hogy készítsenek rövid listát a főbb háborús bűnösökről. A megnevezett egyéneket aztán elszigetelhetik saját országukban, és azzal rövidülne a háború, hogy gyorsan elbánhatnának velük, ahelyett hogy hosszas jogi ügybe keverednének. Ötven-száz fős listára gondolt. Miután áttekinti egy jogászokból álló bizottság, ezek az emberek „törvényen kívüliekké" válnának, és szabad prédát jelentenek bárkinek, aki meg kívánja őket ölni. Churchill szerint ha sor kerül is valamiféle tárgyalásra, annak feladata e „törvényen kívüliek" személyazonosságának igazolása lesz.[20]

A november 29-i vacsorán jelentős eszmecsere zajlott a témáról. Sztálin amiatt aggódott, hogy „tizenöt-húsz éven belül" Németország újabb háborúba sodorhatja a világot. Ennek megelőzésére javasolta, hogy a német parancsnoki kar „legalább 50 000, de talán 100 000" tagját „fizikailag likvidálják". Továbbá „a győztes szövetségeseknek meg kell tartaniuk a világban a jelentős stratégiai pontjaikat, hogy Németország legkisebb megmozdulását is azonnal megállíthassák". Ugyanez vonatkozik Japánra is.[21]

Sztálin teljesen komoly volt.[22] Churchill erősen kifogásolta „az országukért harcoló katonák hidegvérű kivégzését". A háborús bűnösöket a november 1-jei Moszkvai Nyilatkozat értelmében felelősségre kell vonni, „azonban határozottan ellenezte a politikai célú kivégzéseket".[23] Hozzátette azt is, hogy a brit parlament és közvélemény sosem fogadna el ilyesmit. Roosevelt melegebben válaszolt Sztálinnak, és amikor Churchill kijött a sodrából (legalábbis így emlékezett vissza Churchill), FDR kijelentette, hogy a szövetségeseknek nem 50 000, hanem „csak 49 000" embert kell kivégezniük. Elliott Roosevelt, az elnök fia, aki történetesen jelen volt, azzal kontrázott, hogy az USA hadserege „támogatná ezt".[24]

A beszélgetés annyira felbosszantotta Churchillt, hogy kivonult, Sztálin azonban utánament, és azt mondta, hogy csak viccelt. Churchill hagyta magát rábeszélni, hogy visszatérjen a vacsorára, de nem volt „teljesen meggyőződve arról, hogy az egész csak ugratás, és hogy nem húzódik komoly szándék a háttérben".[25]

Sztálin hangsúlyozta, hogy Németország felosztása, melyet később merőben eltérő kontextusban ismételt meg, azon meggyőződésén nyugszik, hogy a német nemzeti karakter alapján az ország gyorsan helyreállna. Olyanok, „mint a birkák", hűen követik a parancsot, és túl fegyelmezettek. A földbe kell őket tiporni.[26]

A kérdés, miszerint a kiválasztott náci háborús bűnösökre kivégzés vagy tárgyalás vár, megválaszolatlan maradt. Eközben a szovjetek nekiláttak saját bosszújuknak.

A Sztálin által ezen az emlékezetes teheráni estén elhangzott egyik fontos megállapítás az volt, hogy a szövetségeseknek stratégiai területeket kell irányításuk alatt tartaniuk az egész világon. Azt állította, hogy Németországot akarja felügyelni, egyúttal azonban a háború utáni világra is gondolt, ahol a szovjetek befolyást gyakorolhatnának. A másik két vezető nem mutatott különösebb szándékot, hogy szembeszálljon Sztálin ambícióival.

Ahogy a szovjetek 1943 nyarán felszabadították területeiket, bírósági tárgyalásokat indítottak, többek között saját polgáraik ellen is, náci háborús bűnökben való részvétel miatt. Az első ilyen perben, Krasznodarban, 1943. június 14–17-én a szovjetek nyilvánosságra hozták a zsidók tömeges meggyilkolását. Nyolc orosz és ukrán segítőt ítéltek halálra, és a büntetést a város terén, tízezrek előtt hajtották végre.[27] Újabb perek következtek, többek között német hadifoglyok, például Gestapo-tisztek ellen.

A nyugati szövetségesek attól tartottak, hogy az efféle események német hadifogságba esett amerikai és brit foglyok kivégzéséhez vezethetnek. Meg is volt az okuk az aggodalomra. Hitlert felbőszítették a szovjet eljárások, és elrendelte az ún. „angol–amerikai háborús bűnösök", főként pedig az „angolszász terrorbombázók" bíróság elé állítását.[28] Hitler parancsa végül semmivé vált, pozíciója meggyengült ahhoz, hogy túlzott zűrzavart kelthessen. Az USA kormánya Stimson hadügyminiszter javaslatára úgy határozott, hogy az azonnali kivégzés helyett bírósági eljárás kívánatos.

A három nagy Amerika vezetésével kezdetben egyetértett abban, hogy Németországot öt, önkormányzattal rendelkező, nemzetközi ellenőrzés alatt álló egységre darabolják. Sztálin állandó felosztást akart, és Kelet-Poroszország északi felére sóvárgott (meg is kapta).[29] Azt mondta, hogy a terület révén jégmentes kikötőhöz juthat a Szovjetunió, „egy kis darab német területhez, melyről úgy érzi, megérdemli".

Churchill úgy vélte, hogy „önfeláldozás, kemény munka és oktatás révén valamit lehetne kezdeni a németekkel", Sztálin azonban tiltakozott, és „nem tűnt elégedettnek a Churchill által javasolt egyetlen intézkedés hatékonyságát illetően sem".[30]

Megállapodtak Nyugat-Európa szövetséges inváziójáról. Sztálin azt mondta, amint legyőzi Németországot, csatlakozik a Japán elleni háborúhoz. A három nagy arról is döntött, hogy létrehoz egy nemzetközi szervezetet, és Roosevelt felvázolta a későbbi ENSZ alapjait. Sztálin úgy gondolta, hogy ez működőképes lesz, de felvetette, hogy az Egyesült Államok esetleg kötelezze el magát: a jövőben szárazföldi csapatokat vet be Európában vagy más problémás helyszínen. FDR nem volt benne biztos, hogy az amerikaiak egyetértenének ezzel, és hozzátette, hogy ha az USA-t nem támadják meg, „erősen kétli, hogy lehetőség nyílna amerikai erők Európába küldésére".

Sztálin ezen őszinte beismerést úgy értelmezte, hogy bátran bevetheti teljes erejét Európában anélkül, hogy aggódnia kellene az USA miatt.[31] Szergo Berija visszaemlékezése szerint Sztálin ezt mondta Teheránban: „Európa sorsa eldőlt. Azt teszünk, amit csak akarunk, mégpedig a szövetségesek jóváhagyásával."[32] A fiatal Beriját, a hírhedt kémfőnök fiát, akit Sztálin személyesen utasított a Roosevelt és Churchill közötti beszélgetések lehallgatására, elgondolkodtatta FDR helyzete. Churchill megpróbálta figyelmeztetni az elnököt, Sztálin azon mesterkedik, hogy „kommunistára cserélje a lengyel kormányt". Szergo Berija meglepetésére Roosevelt azzal támadt vissza, hogy Churchill antikommunista kormányt készít elő. Berija így elmélkedett akkoriban: „Minek izgulni akkor? Minden tiszta. Roosevelt egy kalap alá vette Churchillt és Sztálint, és kettejük közti döntőbíróként viselkedett." Legalábbis így emlékezett vissza a beszélgetésekre.[33] Azt is felidézte, hogy mindkét szövetséges vezető tudta, hogy Sztálin étvágyát Lengyelország nem fogja kielégíteni.

Személyes kiválósága ellenére Teheránban Churchill képtelen volt irányítása alatt tartani az események alakulását. A világhatalom már nem Nagy-Britanniáé volt, hanem az Egyesült Államoké és a Szovjetunióé. „Fenyegetés lesz a szabad világra nézve? Ő lesz az új Hitler?" – kérdezte Churchill jövőbelátóan Sztálinról.[34]

Teherán Sztálin nagy politikai győzelmét hozta. Szinte mindent elért, amit akart. Hazatérve rövid látogatást tett Sztálingrádba, a városba, mely megváltoztatta a háború menetét. Pusztítás iránti vágyát aligha elégítette ki Teherán, és alig tért vissza Moszkvába, ahogy láttuk, máris utasította Beriját, hogy folytassa a már megkezdett etnikai tisztogatási műveleteket.

A VARSÓI FELKELÉS

1944 nyara és kora ősze újabb fordulópontot hozott a háborúban. Június 6-án végre elérkezett a D-nap, és Nyugat-Európában megnyílt a régóta áhított második front. Az Overlord hadművelet a történelem legnagyobb kétéltű-inváziója volt. További két hónapba telt visszaszorítani a németeket, visszafordításuk azonban elkerülhetetlen volt. Július elején, a normandiai invázióval egy időben a szovjetek támadást indítottak. Július 24-én felszabadították Majdaneket, az első megsemmisítő tábort, melynek története bejárta az egész világot.

Négy nappal korábban sikertelen merényletkísérlet történt Hitler ellen rastenburgi főhadiszállásán. Gróf Stauffenberg ezredes egy összeesküvés részeseként időzített bombát vitt az eligazítási helyiségbe valamivel dél után, a térképasztal alá helyezte, és távozott. Hitler bámulatos módon megmenekült a robbanástól, ahogy áthajolt a nehéz asztalon. Az összeesküvők, Hitler halálát feltételezve, folytatták a hadsereg átvételére irányuló tervüket, de 18.30-ra minden megállt, amikor a rádióból kiderült, hogy Hitler életben van, és azonnal beszélni fog. Az összeesküvés kudarcot vallott.[35] Hitler közölte az emberekkel, a sors megmentette, hogy folytathassa küzdelmét.

A háború e pontjától fogva a rezsim iránti támogatás kezdett megbomlani. Mindamellett az emberek továbbra is meglepően szilárdan álltak Hitler mögött. Noha elegük volt, mégis kitartóak maradtak: Normandia és a vereségek sora ellenére a közvélemény-kutatók arra jutottak, hogy a lakosság morálja nem omlott össze.

Hitler hajszálon múlt július 20-i megmenekülése maga mellé állította a közvéleményt, mely felháborodott, amiért valaki merényletet merészelt megkísérelni ellene. Ráadásul a V–1 repülőbombák és a V–2 rakéták – megtorló „csodafegyverek" – használata segített visszaszerezni az embereknek a háború kedvező kimenetelébe vetett bizalmát. A közvélemény-kutatások szerint „szinte mindenütt mélyült a Führerhez való kötődés, és erősödött a vezetésbe vetett bizalom".[36]

Konsztantyin K. Rokosszovszkij marsall, Belorussziától Lengyelországig a Vörös Hadsereg parancsnoka, július végén Varsó közelében elérte a Visztula folyót. Legalább egy T-34-es tankszázad július 31-én betört valamelyik keleti peremvárosba. Egy nem messzi megfigyelőállásból Rokosszovszkij már láthatta a várost.[37]

Július 29-én a Moszkvai Rádió segítséget kért a város németektől való felszabadításához: „Varsó már hallja az ágyúkat, amelyek hamarosan elhozzák neki a felszabadulást... Varsó számára, mely nem hódolt be, hanem tovább harcolt, már elérkezett a cselekvés ideje."[38] Augusztus 1-jén a szövetséges rádió által bátorítva a lengyel Honi Hadsereg támadást indított a német erők ellen Varsó belsejében. A várakozásokkal ellentétben azonban a Vörös Hadsereg nem próbált meg csatlakozni a varsói felkelőkhöz. Hogy ki a felelős az ezt követő tragédiáért, azt azóta is vita övezi, az azonban tény, hogy a szovjet katonák kimerültek, és alig tudták megtartani a megszerzett hídfőállásokat is. Rokosszovszkij a várakozás mellett döntött, noha augusztus 2-ára láthatta, hogy küzdelem tombol.

A késlekedés miatt a lengyel Honi Hadseregnek egyedül kellett szembeszállnia a német erőkkel. „A Vörös Hadsereg kétmillió ember alkotta gőzhengere" - fogalmazott egy beszámoló a *New York Times*ban - 700 km-en küzdötte át magát, és már csak 500 választja el Berlintől. Most hirtelen mégis megállt Varsó előtt.[39]

Sztálin világosan fogalmazott Lengyelország jövőjéről Teheránban, amikor Churchill és Roosevelt megpróbálta felkelteni érdeklődését a nagy-britanniai lengyel emigráns kormánnyal való kapcsolatfelvétel iránt. Sztálin azt válaszolta, hogy az „a németekhez kötődik, és ügynökeik Lengyelországban partizánokat gyilkolnak". Kívánta Kelet-Lengyelországot, de lengyelek nélkül. Legnagyobb meglepetésére FDR még javasolt is bizonyos „lakosságáttelepítést".[40]

Churchill augusztus 4-én azt írta Sztálinnak, hogy a britek hatvantonnányi ellátmányt szándékoznak ledobni Varsó megsegítésére. A Vörös Hadsereg segítségét kérte. Sztálin másnap hűvösen válaszolt, és lekicsinyelte a Honi Hadsereg támadásának jelentőségét. Augusztus 15-én angol-amerikai repülőgépek nem kaptak üzemanyagpótlás céljából leszállási engedélyt a szovjet repülőtereken.[41] Churchill továbbra is nyomást gyakorolt a szovjetekre a lengyelek megsegítése érdekében, akárcsak az amerikaiak, mígnem augusztus 16-án a szovjet kormány formálisan elhatárolta magát a „varsói kalandtól". Sztálin a lublini kommunista bábkormányt, a Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottságot szándékozott támogatni.[42]

Churchill szavaival Sztálin célja „a nem kommunista lengyelek teljes elpusztítása" volt, fenntartva azt a képzetet, hogy a Vörös Hadsereg segíteni érkezik. Churchill emlékiratának e szomorú fejezetét azzal a megjegyzéssel zárta, hogy végül az oroszok irányíthatják Lengyelországot, ám keserűen hozzátette: „Ezzel nem zárulhat le a történet." Nem is zárult le, de a lengyel népnek több mint fél évszázadot kellett várnia a kommunisták alóli felszabadulásra.[43]

Varsóban rémes zűrzavarba torkollott a helyzet. Alexander Werth, a szovjet oldallal szimpatizáló haditudósító augusztus 26-án interjút készített Rokosszovszkijjal. Werth nem értette, miért állt meg a Vörös Hadsereg, különösen mivel a Moszkvai Rádió felkelésre szólított fel. Rokosszovszkij Werth kérdésére adott nem hivatalos válasza kitérő volt, azonban a Honi Hadsereget hibáztatta elsietett lépése miatt. Werthnek feltett szónoki kérdésével zárta az interjút: „Talán azt gondolja, hogy nem vesszük be Varsót, ha képesek vagyunk rá?"[44] Pontosan e konklúzió övezte a nap tragikus eseményeit.

A Vörös Hadsereg várt, és augusztus 22-ére Sztálin a felkelést „maroknyi hatalomvágyó bűnöző" kísérletének minősítette. Úgy döntött, hagyja, hogy a németek végezzék el helyette a piszkos munkát.[45] Augusztus 20-án Churchill és Roosevelt azt mondta, hogy valamit tenni kell a Varsóban életükért küzdő náciellenesek megmentése érdekében. Sztálin nem volt hajlandó a kisujját sem mozdítani, és veszni hagyta a felkelést.[46]

Zsukov emlékirata feltárja, hogy október 1-jén egyetértett Rokosszovszkijjal a Varsó előtti várakozásban, azonban addigra a felkelés semmivé vált. Sztálin mindkettőjüket Moszkvába hívta megbeszélésre. Sztálin azon kérdésére, hogy a Vörös Hadseregnek Varsón át kell-e előrenyomulnia, Zsukov így felelt: „Szerintem ez a támadás nem jelent számunkra semmit, csak veszteségeket szenvedhetünk." A Vörös Hadsereg egészen 1945. január elejéig a Visztula keleti partján maradt.[47]

Sztálint meglepte a Nyugat felzúdulása, melynek keretében a reménytelen helyzetben lévő lengyelek iránti szimpátia keveredett a szovjetek elítélésével, akik a távolban várakoztak, miközben a németek megsemmisítik a Honi Hadsereget. A túlélők október 2-án megadták magukat,[48] és alig több mint egy héttel később Hitler elrendelte a város teljes elpusztítását.[49]

Himmler szeptember 21-én regionális parancsnokainak tett megjegyzése mutatja a lengyel nép kiirtására irányuló gondolatait:

> Ezt mondtam: „Mein Führer, az időzítés nem kedvező. Történelmileg nézve azonban áldás, hogy a lengyelek megteszik. Öt-hat hét alatt végzünk. Addigra azonban Varsó, a fej, az egykor 16-17 milliós lengyel nép esze megsemmisül – ez a nép több mint hétszáz éve zárta el tőlünk keletet, mindig az utunkban állt… A lengyel probléma történelmileg megszűnik probléma lenni gyermekeink és az utánunk következők, sőt, a mi számunkra is."[50]

Churchill szomorúan vette tudomásul a halálos áldozatok számát: a lengyel Honi Hadseregben a 40 000 nőből és férfiból 15 000 vesztette életét. A város egymilliós lakossága 200 000 főt vesztett. Jelentős volt a német veszteség is: kb. 10 000 emberük halt meg, 7000 tűnt el a harcokban, és további 9000 sebesült meg.[51] E tragikus történet akkor ért véget, amikor 1945. április 21-én Sztálin a berlini csata során időt szakított egy „barátsági egyezmény" aláírására Lengyelország kommunista kormányával, amit másnap, Lenin születésnapján hoztak nyilvánosságra. Megvalósult a lenini álom, mely az 1920-as évek elején Varsó kapuinál elakadt.[52]

A ZSÁKMÁNY FELOSZTÁSA

A Vörös Hadsereg kívül várakozott a varsói felkelés 66 napja során, a szövetségesek azonban mindenhol máshol előrenyomultak. Az amerikaiak és a britek végigsöpörtek Franciaországon és Belgiumon, s a Rajna felé vették az irányt. A szovjetek elfoglalták Romániát és Bulgáriát, és egy hosszú, észak–déli fronton fenyegették Németországot. Az USA visszaszorította a japánokat, és a Japán elleni végső támadásra készülve partra szállt Okinaván.

Néhány bennfentes amerikai biztos volt abban, hogy Sztálin egész Németországra, sőt azon túlra ki akarja terjeszteni a kommunizmust. A Vörös Hadsereg varsói magatartása életre keltette régi félelmeiket, és aggasztani kezdte őket a veszély, hogy „a Vörös Hadsereg rákként terjed egyik országról a másikra".[53] Ilyen körülmények között repült Churchill Moszkvába október 9-én. Egyedül volt, mivel Roosevelt nem állt készen egy efféle utazásra.

Churchill egész életében ádáz antikommunista volt, a háború azonban arra kényszerítette, hogy félretegye morális aggályait. Elérkezettnek látta az időt, hogy megbeszéljenek néhány fontos kérdést a háború utáni Európával kapcsolatosan, és kétségtelenül abban reménykedett, hogy a körülményekhez képest a legkedvezőbb eredményre juthat. A háború utáni érdekszférák következő eloszlását firkálta egy papírdarabra:

Románia
 Oroszország 90%
 a többiek 10%
Görögország
 Nagy-Britannia 90%
 (az USA-val egyetértésben)
 Oroszország 10%
Jugoszlávia 50-50%
Magyarország 50-50%
Bulgária
 Oroszország 75%
 a többiek 25%

Sztálin gyorsan átfutotta a számokat, majd elővette híres kék ceruzáját, és kipipálta a feljegyzést. „Az egész nem tartott tovább, mint amennyi idő alatt most leírtam" – emlékezett vissza Churchill.[54] Valójában azonban nem kínálkozott valós esélye annak, hogy e számok megvalósuljanak. Mit kezdene Nagy-Britannia jugoszláviai, magyarországi, romániai vagy bulgáriai befolyási részesedésével? A számokat illetően a következő napokban nem jutottak megállapodásra. Az USA nevében jelen lévő Harriman felvetette, hogy a számok csak vázlatos iránymutatások.[55] Churchill végül felismerte, hogy milliók kommunista uralom alá vetésében működik közre. Aggasztani kezdte, mit tett, arra gondolt, hogy ez istentelen államférfiúi viselkedés cinikusnak tűnhet, és a papír elégetését javasolta. Sztálin nem értett egyet.

Régen eltervezte már, hogy a Vörös Hadsereg által felszabadított területet a Szovjetunió uralja majd a kommunizmus nevében. A nyugati szövetségesek nemhogy nem tudták eltéríteni jövőbeli víziójától, de katonailag sem voltak abban a helyzetben, hogy ezt megtehetnék. Így aztán Churchill és FDR beleegyezésétől függetlenül Sztálin pontosan tudta,

hogy szabad keze van keleten, és közölte Churchill-lel, hogy Európa teljes átszervezését tervezi.

Némiképp váratlanul „Uncle Joe" vagy egyszerűen U. J., ahogy Churchill nevezte Rooseveltnek írt leveleiben, a főbb náci vezetők háborús bűneinek bíróság előtti tárgyalása mellett foglalt állást. Úgy vélte, „nem szabad tárgyalás nélkül kivégzésnek történnie, különben a világ azt mondaná, hogy félünk őket bíróság elé állítani". Hozzátette, hogy ha nem lennének perek, nem lennének halálos ítéletek sem. Ezáltal végül megnyílt az út a főbb háborús bűnösök későbbi nürnbergi perei előtt.[56]

A Churchill-lel való találkozón és azt követően Sztálin egyre arrogánsabbá vált még saját cimboráival is. Goromba oldala kerekedett felül. Az ügyeket nem bürokratikus stílusban intézte, melyről híres volt, hanem késő éjszakába nyúló részeges mulatságokon, ahol indokolatlanul alázta meg még hű követőit is. A részeg derű mögött egy véres diktátor rejlett, aki számára éppen annyit jelentett valaki lelövetését elrendelni, mint egy újabb italt kérni. Viccei elvadultak. Amikor a nagy ember jelenlétében megilletődött jugoszláv Milovan Gyilasz komolyan megemlítette, hogy országában az ellenállás nem ejtett foglyokat, hogy megtorolja a németek tetteit, akik rutinszerűen gyilkoltak meg minden jugoszláv partizánt, Sztálin nevetett, és elmondott egy ízetlen viccet.[57]

Gyilasz még az egész éjszakás mulatozás reggelén is elragadtatott maradt, amikor hazaindult. Sztálin és Molotov búcsúztatták. Gyilasz visszaemlékezett akkori gondolataira, melyek a kommunista világhódítás örök látomásáról szóltak:

> A kocsi elrobogott a pirkadatban a még alvó Moszkva felé. A város kék júniusi párában és harmatban fürdött, engem pedig ugyanaz az érzés fogott el, mint amikor orosz földre léptem: a világ nem is olyan nagy, ha ebből az országból szemléljük. És talán nem is meghódíthatatlan – Sztálinnal és azokkal az eszmékkel, amelyek az emberről és a társadalomról szóló végleges igazságot képviselik.
>
> Gyönyörű álom volt ez a háború kellős közepén. Sose tudtam eldönteni, melyik volt a reálisabb, ahogy ma sem tudnám megítélni, vajon az álom vagy a valóság váltotta-e be kevésbé ígéreteit.
>
> Hiszen az ember egyszerre él álmokban és valóságban.[58]

JALTA ÉS A KOMMUNIZMUS KITERJESZTÉSÉNEK LEHETŐSÉGE

A három nagy újabb konferenciát tartott, Jaltában, a szovjet Krím-félszigeten, hogy elsimítsák a nehézségeket, és megtervezzék a háború utáni rendezést. Bár Roosevelt egészségi állapota romlott, vállalkozott a hosszú útra. 1945. január 20-án negyedik hivatalba lépési beszédét mondhatta, mégpedig az amerikai történelem legrövidebbjét. A lényeg: „Nem tudunk tartós békét elérni, ha gyanúval, bizalmatlansággal vagy félelemmel közelítünk hozzá."[59] Saját diplomatái és tanácsadói azonban abbéli aggodalmuknak adtak hangot, hogy a Szovjetunió zsarnokká válik. Harriman 1944 szeptemberében azon aggályairól írt, hogy a szovjetek Amerika „feléjük irányuló nagylelkűségét a gyengeség és politikájuk elfogadásának jeleként" értékelik.[60]

A február 4. és 11. közötti jaltai konferencia megerősítette azt, amiről a három nagy korábban többé-kevésbé már megállapodott. A legsürgetőbb kérdés a Németországgal való bánásmód és Kelet-Európa, különösképpen Lengyelország jövője volt. Sztálin nagy teret kapott a tárgyalásokon, mivel a szovjetek oly nagy áldozatot hoztak, és szövetségesei igényt tartottak segítségére a Japán elleni háborúban. Döntés született az ENSZ létrehozásáról is, és megállapodtak egy San Franciscó-i, 1945. április 25-i alakuló ülés megtartásáról.[61]

A szövetségesek megegyeztek, hogy három zónára osztják Németországot, azzal, hogy Franciaország kaphat egy negyedik zónát. Sztálin hatalma csúcsán volt, és az első plenáris ülésen azt mondta, hogy a Vörös Hadsereg mintegy 30 km-nyire Németországban tartózkodik. Ukrajna és a balti államok felszabadítása mellett a szovjetek már végigsöpörtek Románián, Bulgárián, Magyarországon, Lengyelországon és Kelet-Poroszországon.

A szövetségesek nyugaton még nem teljesítettek ilyen jól. Decemberben ki kellett védeniük egy német ellentámadást az Ardennekben, és még nem keltek át a Rajnán Németországba. Hitler sokat fektetett e meglepetésszerű ellencsapásba, de készlethiány miatt kénytelen volt késleltetni. Az amerikaiak utánpótlást szerveztek, és az eredmény, mely sosem volt kétséges, néhány héten belül megpecsételődött.[62] A lenyűgöző győzelem és a szövetségesek súlyos vesztesége ellenére Roosevelt és Churchill alig tudták kiemelni áldozataikat a szovjetekkel összehasonlítva, és továbbra

is igyekeztek a magabiztos Sztálin kegyeibe férkőzni. A szovjet vezető a katonai létszámfölény előnyét is magáénak mondhatta: több mint kétszer annyi emberrel rendelkezett, mint a szövetségesek, és háromszor annyival, mint a németek.[63]

Sztálin azt mondta, hogy az Európát felszabadító három hatalom játssza majd a vezető szerepet a jövőben. A béke megtartásáról beszélt, ám nem állt szándékában az ilyen műveleteket „kis hatalmak ítéletére bízni". Churchill költői magasságokba emelkedett: „A sasnak engednie kell, hogy a kis madarak énekeljenek, és nem érdekelheti őt, hogy miért énekelnek." Ez a legkisebb mértékben sem illett Sztálinra, aki kitűnő lehetőséget látott arra, hogy folytassák a kommunizmus terjesztésének lenini örökségét; majd kiderül, hogy mennyire jut nyugatra.[64]

Sztálin Lengyelországgal kapcsolatban még könyörtelenebb volt. A február 6-i plenáris ülésen kijelentette, hogy az egyfajta ütközőzóna lesz a Szovjetunió számára. A Vörös Hadsereg által felszabadított országnak nem lesz lehetősége ellenzéki erőkre. Kommunista kormány kerül hatalomra, másról szó sem lehet. Sztálin módszere az volt, hogy kérkedően nagylelkű az olyan témákban, melyek nem számítanak neki, ugyanakkor hajthatatlan az olyanokban, melyek igen. Roosevelt óvatosan megjegyezte, hogy a lublini kommunisták legfeljebb „a lengyel nép kis részét" alkotják.[65]

Churchill készen állt a kompromisszumokra cserébe a független Lengyelországért. Sztálin tettette magát, később azonban azt mondta Berijának, hogy „egy centit sem mozdult".[66] A korai lengyelországi választások FDR által felvázolt ötlete halva született a nyugati hadseregek támogatása hiányában. Sztálin számára Jaltában és a háború utolsó részében a tét a kommunista ideológiai célok és a nemzetbiztonság fokozása volt.[67]

Roosevelt azzal vette rá Sztálint a Japánnal folytatott háborúba való belépésre, hogy távol-keleti ajánlatokat tett neki. Sztálin követelte a Japán által 1904-ben elvett területet, mely magában foglalta Szahalint és a szomszédos szigeteket, Port Arthur és Dairen kikötővárosokat, továbbá a főbb mandzsúriai vasútvonalak üzemeltetését. Noha Kína szuverenitása elvileg érintetlen maradt, ezen engedmények nyilvánvalóan sértették azt. Végezetül a Kuril-szigetekre is rátehette kezét a Szovjetunió. A megállapodás lehetővé tette a Szovjetunió számára, hogy kiterjessze eszméit és befolyását keletre.[68] Churchill helyesen látta, hogy a szovjetek „kétségtelenül nagy keleti ambíciókat táplálnak", FDR azonban úgy határozott, hogy a prioritás a szovjetek Japán elleni segítsége.[69]

A szovjetek jóvátételt szándékoztak követelni Németországtól, egyrészről természetben – azaz gyárak, gördülőállomány stb. formájában –, másrészről pénzbeni kompenzációként (tízmilliárd dolláros összeg került említésre). E lépéseket egy tízéves periódusra szándékoztak kiterjeszteni. Németország nehéziparát 80 százalékkal csökkentik, a hadi célú ipart azonban lefoglalják. Churchill visszaemlékezett arra, hogy mi történt, amikor a szövetségesek az első világháború után jóvátételt kívántak beszedni, és nyolcvanmillió éhező német rémképe riogatta. Roosevelt azt mondta, hogy nem szabad „megölniük az embereket". E fenntartások hidegen hagyták Sztálint.[70] Sokkal jobban kedvelte az olyan megoldásokat, mint amilyet Henry Morgenthau amerikai pénzügyminiszter indítványozott 1944 szeptemberében, a québeci konferencián.

Morgenthau felvázolt egy tervet Németország tulajdonképpeni ellegelősítésére. Az országot megfosztanák hadviselési képességétől, és a pásztorok földjévé fokoznák le. Churchillt először felbosszantotta az ötlet: „Magam is teljes mértékben Németország leszerelése mellett állok, de nem akadályozhatjuk tisztességes létét... Nem vádolhatunk egy egész nemzetet... Öljük meg a bűnözőket, de ne húzzuk a dolgot évekig."[71]

A québeci konferencián Churchill és FDR egyetértett a Morgenthau-terv „megfontolásában".[72] Amint az USA elnöke visszatért Washingtonba, körültekintő miniszterei, Cordell Hull és Henry Stimson (akik nem voltak Québecben) fölénybe kerültek, és FDR eltávolodott az effajta drákói megközelítéstől. Sztálin hasonló ajánlatot tett Jaltában, és Roosevelt és Churchill csak nehézségek árán tudott kibújni az ilyen elkötelezettség alól.

FDR azt mondta Sztálinnak, hogy az amerikaiak nem hagyják majd neki, hogy sokáig Európában tartsa haderejét – sorsszerű bejelentés, ha Sztálinnak aggodalmai lettek volna. Berija fia azt mondta, hogy Sztálin ezután „minden további tervében számításba vette, amit Roosevelt mondott".[73]

Roosevelt elnök egy fontos információt azonban megtartott magának. Az amerikaiak atombomba fejlesztésén dolgoztak. Noha a németek rendelkeztek ismeretekkel arról, hogyan kell elkészíteni a bombát, Albert Speer 1942 őszén leállította a fejlesztést, mert Németország nem tudta nélkülözni az ahhoz szükséges hatalmas erőforrásokat, és nem tudta kivárni a hosszas fejlesztési folyamat végét. Hitler bizonyára bevetett volna egy ilyen fegyvert Nagy-Britannia ellen, de Speer szerint a Führer nem igazán tudott elképzelni egy atombombát.[74]

Az amerikai Manhattan-terv monumentális vállalkozás volt, mely magában foglalta egy hatalmas ipari komplexum, továbbá új út-, híd- és gátinfrastruktúra létesítését is. Minderre azért volt szükség, hogy előállítsák az U–235 radioaktív pellet elkészítéséhez szükséges anyagot. A projekt keretében elegendő anyag jött létre ahhoz, hogy 1945 közepén elkészítsenek egy bombát.[75] Roosevelt és Churchill 1944 szeptemberében beszélt róla Québecben, és megállapodott abban, hogy semmilyen körülmények között sem világosítják fel róla a szovjeteket.[76]

37.

A HARMADIK BIRODALOM VÉGE

Hitler 1944. december 11-én és 12-én beszélt parancsnokaival, és megpróbálta feltüzelni őket az amerikaiak elleni ardenneki ellentámadásra. Azt mondta, hogy már a 19. század közepe óta benne van a pakliban a Németország teljes egyesítésének megállítását célzó háború. Ez folyt az első világháborúban is, ahogy most is zajlik. Az ország azért „harcol oly ádázul", mondta, mert „fennáll minden német törzs egyesítésének ideológiai lehetősége". Ezért folyik a háború, és ezért „támogatja a nemzetközi zsidóság" az ellenséget.[1]

Nem szabad, hogy az amerikaiak azt gondolják róluk, hogy valaha is megadnák magukat. Nem létezhet defetizmus, melyet oly végzetesnek látott az első világháborúban. Hangsúlyozta a szövetséges táborban az „ultramarxista" ország (a Szovjetunió), a „haldokló birodalom" (Nagy-Britannia) és „az öröklési igénye bejelentésére váró gyarmat" (az USA) között rejlő ellentéteket. Bízva abban, hogy a koalíció felbomlása csak idő kérdése, meglepetésszerű ellentámadást tervezett az amerikaiak ellen. A különböző hiányok okozta késlekedés után a támadás végül december 16-án indult meg, a kezdeti sikerek ellenére azonban tíz nap múlva megtorpant, amikor az amerikaiak nagy mennyiségű tartalékot vonultattak fel.

Érezve, hogy ez az utolsó esélye – ráadásul igencsak halvány –, Hitler az ellentámadás újrakezdését követelte. December 28-án ismét beszélt a parancsnokokhoz, és optimista hangnemben tálalta a helyzetet. Azt gondolta, hogy a német nép „szabadabban lélegzik", ha támadni látja a Wehrmachtot. „Nem szabad hagyni, hogy ismét letargiába forduljon" ez a hangulat. „Nem létezik jobb nálunk, németeknél" – mondta. Pusztán egy győzelemre van szükség, és előretörnek, és „meghoznak minden emberileg lehetséges áldozatot".

Az érme másik oldala az volt, hogy a nemzet vagy megnyeri e csatát, vagy megsemmisül. „Ellenségünk győzelme minden kétséget kizáróan az európai bolsevizmushoz vezetne. Mindenkinek értenie kell, és érteni fogja, mit jelentene e bolsevizáció Németország számára. Nem állambeli változásról van szó, ahogy régen... Magának a lényegnek a létezését érinti. A lényeg vagy fennmarad, vagy megsemmisül. A fennmaradás a célunk. A megsemmisülés elpusztítaná az egész fajt, talán örökre." Újabb mindent vagy semmit helyzet állt elő: „Németország vagy megmenti magát, vagy – ha elveszti a háborút – elpusztul."[2]

A támadók előnye a meglepetés volt, súlyos támadást intéztek az amerikaiak ellen, de kemény ellenfélre leltek. A németek 80-100 ezer fős veszteséget szenvedtek, továbbá megsemmisült tankjaik és légierejük maradványának nagy része. A csata két fázisában, december 16. és január 2., továbbá január 3. és 28. között az amerikaiak közül mintegy 80 000-en haltak vagy sebesültek meg, illetve tűntek el. Ez volt számukra a leghalálosabb csata Északnyugat-Európában. A szövetségesek azonban újabb csapatokat vetettek be a nyugaton gyülekező százezrek közül. Lenyűgöző fölénnyel rendelkeztek készlet és muníció terén, de legfőképp a levegőben. Feltárult előttük a Németországba vezető út.[3]

Sir Bernard Montgomery tábornagy, aki soha nem osztogatta könnyedén a dicséretet, így foglalta össze a szövetségesek győzelmének legfőbb okát: „Az Ardennekben aratott győzelmet elsősorban az amerikai katona helytállásának köszönhetjük." Közös, angol-amerikai erőfeszítésről volt szó, mondta a parlamentben Churchill, de „az Egyesült Államok csapatai vívtak meg csaknem minden ütközetet és szenvedtek el csaknem minden veszteséget".[4]

Az ardenneki offenzíva segítette a szovjeteket, mivel Hitler kénytelen volt hadosztályokat kivonni keletről. Megnyílt az út a Vörös Hadsereg előtt, mely egy nagyméretű offenzívát tervezett, és már Berlin bevételéről beszélt.

A német katonai visszaesés ellenére, melyből nem volt lehetséges felépülés, Hitler az újévi rádióbeszédére összpontosította energiáit. Mindent mutatott, csak defetista hozzáállást nem. Megesküdött, hogy nem ismétlődik meg 1918. november 9. Amíg ő a vezető, addig a katonák nem lesznek cserbenhagyva. Azt a benyomást keltette, hogy emberfeletti erőfeszítéssel még győzhetnek, de már a falhoz szorultak.

Nincs „csodafegyver", ami a megmentésükre jönne. Évek óta szóbeszéd és suttogás hallatszott efféle fegyverről, Hitler azonban említést sem tett róla. Nem akart hamis reményt kelteni, és úgy vélte, nem a gépek, hanem az emberek jelentik a győzelem kulcsát.

Újévi beszédében ismét a zsidókat vádolta a háború előidézésével. Ők voltak a rögeszméje, és a feltételezett „zsidó nemzetközi világellenséget" vádolta mindenért, ami rosszul alakult. Megesküdött, hogy „a zsidók nemcsak kudarcot vallanak abban, hogy elpusztítsák Európát és megsemmisítsék népeit, hanem saját pusztulásukat idézik elő". Az ismételt fenyegetés, hogy bosszút áll rajtuk, akárcsak évek óta hallható nyilvános és magánbeszédeiben, továbbra is jövő időben hangzott. Még mindig fenyegetőzött, pedig a zsidók tömeges legyilkolása már milliók halálát okozta. Miért nem vállalta a felelősséget? Ezúttal az egyszerű válasz a legtalálóbb. Hitler a zsidók nácik általi kiirtásának felelősségét magukra a zsidókra hárította át; azzal a teljesen alaptalan és gyáva indokkal szolgált, hogy az áldozatok maguk felelősek saját pusztulásukért. Hitler patetikus szerepben tetszelgett fájdalmas, keserű és narcisztikus kétségbeesésében, ahogy a Harmadik Birodalmat fokozatosan elemészti a tűz.

Hitler újévi beszéde több volt, mint antiszemita kirohanás, ott voltak például a katonai helyzetről alkotott reményei, ezek azonban nem bírtak különösebb jelentőséggel. Antiszemitizmusa és a zsidók nemzetközi konspirációjáról szóló elmélete volt az, amit nem lehetett figyelmen kívül hagyni.[5]

Hitler november 20-án, az ardenneki offenzíva kezdete előtt úgy határozott, hogy főhadiszállását a Farkasveremből visszahelyezi Berlinbe. Egyik este, amikor egy légibombázás a bunkerébe kényszerítette, hűséges adjutánsa, Nicolaus von Below olyan lehangoltnak látta, mint korábban soha. Hitler felismerte, hogy a háború elveszett, és pontosan ezt mondta abban az óvatlan pillanatban. A tábornokokat okolta, akiket „elkényeztetett" a kitüntetésekkel. Mindig valaki más volt a hibás. Below sosem feledte Hitler szavait: „Nem fogunk kapitulálni! Soha! Elbukhatunk, de magunkkal rántjuk az egész világot!"[6]

Bár Hitler sokáig nem reagált a háború legutóbbi időszakában, mikor Goebbels igyekezett meggyőzni arról, hogy beszéljen az emberekhez, Goebbels meglepődve észlelte, hogy a Führer pontosan erre készül, mégpedig 1945. január 30-án, kancellári kinevezése évfordulóján.

Hitler üzenete összhangban állt azzal, amit évtizedeken át hangoztatott. Most, hogy a szovjet hadsereg a kapuk előtt állt, ismét 1918-cal tett összehasonlítást. 1919–1920-ban az történt, mondta, hogy a nemzetiszocializmus felkelt, hogy harcba szálljon a „védtelen Németországért a zsidó nemzetközi világkonspiráció" ellen. Lenin akkor egész Európát le akarta rohanni. Ám a „zsidó ázsiai bolsevizmus" gyengének bizonyult. Lengyelországban megtorpantak, Magyarországon elbuktak. A „bolsevik hatalom" nem érhetett el sikert Németországban sem, „azonban a zsidók rögtön nekiláttak népünk módszeres belső pusztításának". Németországot a nemzetiszocialista mozgalom mentette meg, vélekedett. Európa betegségtől szenved, fogalmazott, mégpedig a bolsevizmus terjedésétől. A nyugati szövetségesek nem lesznek képesek megállítani. A „kremli zsidók" mindenhol eltérő taktikát alkalmaztak, „a vége azonban mindig ugyanaz".

Meg akarta erősíteni a németeket a „győztesek pénzuralmi-bolsevik konspirációja" ellen. Nem lesz megadás. „Totális fanatizmust" kívánt, nemcsak a katonák, de a nők és a fiatalok részéről is. Azzal érvelt, hogy Európának győzedelmeskednie kell „Belső-Ázsia" felett, mely vélhetőleg a „zsidó bolsevizmust" jelentette. A súlyos nemzeti veszély pillanatában is ragaszkodott azokhoz az eszmékhez, melyek személyiségének integráns részét képezték az 1920-as évek kezdete óta.[7]

Aligha várhatta, hogy a németek felkeljenek, és kiszorítsák a több millió, országukba betörni készülő, erősen felfegyverzett katonát, kétségbeesett könyörgése azonban gondolkodása folytonosságára utalt: 1945 nem más, mint 1919–20 visszajátszása. A veszély ugyanaz, vagyis a mitikus „zsidó bolsevizmus". Ismét meg kell állítani, még ha az utolsó pillanatban is, ahogy az 1920-as években.

1945-re a németek kezdték elfogadni az elkerülhetetlent. Ugyanakkor a közvélemény-kutatások feltárták, hogy sokan készen állnak a további küzdelemre. A legmeglepőbb Hitler 1945-ös újévi proklamációjának és a győzelembe vetett hitének „elképesztően pozitív fogadtatása".[8] Sokan – s nem csak a legelszántabb nácik – továbbra is hajlamosak voltak a lehető legoptimistábban látni az eseményeket.

Február 24-én Hitler a náci párt alapításának évfordulója alkalmából kiáltványt tett közzé. Aligha akadt ok a dicsőítésre, sokkal inkább a szitkozódásra és gúnyolódásra. Megismételte 1920-ban tett fogadalmát, hogy harcol „a kizsákmányoló kapitalizmus és az emberpusztító bolsevizmus" ellen. Mint mindig, most is a „nemzetközi zsidóságot" ábrázolta mindkét rendszer haszonélvezőjeként. Münchenben 1920-ban, a náci párt alapításakor tisztán látta e veszélyt, mondta, és most a németek keleten megtapasztalják, mit is jelent a „zsidó dögvész", a „zsidó bolsevizmus". A német nép elpusztítására törekednek „nyugat-európai és amerikai stricik" segítségével, ám „a demokratikus kapitalizmus és a zsidó bolsevizmus sátáni paktuma" még legyőzhető. Ha a teljes német nemzet rendíthetetlenül hisz a győzelemben, akkor még él a remény. Biztos volt benne, akárcsak huszonöt évvel korábban, hogy végül a Német Birodalom győzedelmeskedik.[9]

Mindenki láthatta azonban, hogy Hitler szavai már beszéde közben darabjaira hullottak. Zsidók és egyéb ellenségek, az amerikaiak, britek és szovjetek elleni gyűlölete minden határon túlment. Már-már megvetette a német népet, amiért csalódást okoz neki.

Több százezer teljesen ártatlan ember lelte halálát a vég előtt. A nem harcoló civilektől eltekintve több százezer német volt koncentrációs táborokban és fogságban. A vég talán közeledett, ám ezekre az emberekre még szörnyűségek vártak.

ÚJABB KONCENTRÁCIÓS TÁBOROKAT TALÁLNAK

Miközben nyugaton az ardenneki offenzíva folyt, a Vörös Hadsereg hatalmas keleti támadásra készült. Egy 900 km hosszú, Litvániától dél felé húzódó front mentén, egyszerre szándékoztak megindítani. Az offenzíva Kelet-Poroszországtól indult, végighaladva Lengyelországon, majd Csehszlovákián és Magyarországon.[10]

Január 12-én kezdődtek a szovjet bombázások, és a támadás a következő néhány napban erősödött. A Wehrmacht talán hasznát vette volna annak a tűzerőnek, amit Hitler kivont keletről és az Ardennekbe küldött, ám az is csak késleltette volna az elkerülhetetlent.

A szovjet erők gyors előrenyomulása riasztó volt. Január végére Konyev és Zsukov az Odera mentén nyomultak, egy helyütt mindössze 80 km-re

Berlintől. A szovjetek döbbenetes felfedezéseket kezdtek tenni. Január 27-én egy orosz katona jelent meg Monowitzban, az auschwitzi komplexum egyik nagyobb altáborában. Egy órával később egy szovjet hadosztály érkezett. Délutánra a Vörös Hadsereg rálelt az auschwitzi főtáborra, valamint Birkenaura. Harcok törtek ki a németekkel még azután is, hogy mindenki, aki mozogni tudott, már távozott, és a Vörös Hadsereg 231 katonája lelte halálát a tábor felszabadítása során. Mire a Vörös Hadsereg megérkezett, már mindössze kb. 7600, nagyrészt beteg és gyenge rab maradt.[11]

Julija Pozdnyakova, a Vörös Hadsereg katonája egyike volt azoknak, akiket arra jelöltek ki, hogy segítsenek az orvosoknak a betegek ellátásában. Emlékezett a halál szagára és annak bizonyítékára, hogy mennyi embert gyilkoltak ott meg. Megdöbbentette a több ezer cipő, melyre az egyik épületben bukkant. A maradványokból és az iratokból igyekezett kideríteni, mi történhetett: „Valahogy bűnösnek éreztem magam, amiért hozzáérek ezekhez a dolgokhoz. A halottak szellemei mindenütt ott voltak körülöttünk. Alig tudtunk éjszaka aludni." Amikor a nap végén visszatértek táborukba, úgy mosták és súrolták le magukat, mintha a pokolban jártak volna.[12]

Maga Konyev nem bajlódott a táborlátogatással, ahogy az amerikaiak tették az általuk felszabadított táborokkal. A szovjetek csak sokkal később hozták nyilvánosságra, mit találtak Auschwitzban. A táborról semmi sem jelent meg az amerikai újságokban a háború végéig.

Egy náci koncentrációstábor-rendszerbeli, 1945. január 14-i cenzus szerint 511 537 férfi és 202 674 nő volt még életben.[13] Vázlatos terveket dolgoztak ki minden mozgásképes evakuálására vonatkozóan, ám ezen „evakuálásokat" joggal nevezhette mindenki, aki túlélte, „halálmenetnek". A rabok már indulás előtt gyengék voltak. Alig volt élelem és ruha, és tovább súlyosbította a helyzetet, hogy a menetekre az 1944–45-ös tél derekán került sor.

Nem áll rendelkezésünkre írott feljegyzés arról, hogy mikor rendelte el Himmler az evakuálásokat. Központi utasításokról lehetett szó, mivel minden főbb koncentrációs tábort, altáboraik többségét, sőt sok börtönt is nagyjából egyszerre evakuáltak. Az őrök nem próbáltak meg egyszerűen elmenekülni, és hátrahagyni rabjaikat.

Auschwitz-Birkenauban 1944 novemberéig gyorsították a gyilkosságokat, s megölték a gázkamrákat és krematóriumokat kiszolgáló rabok „speciális kommandóját" is. A tábor evakuálása 1944 augusztusában kezdődött, és 1945. január közepéig a nácik mintegy 65 000 személyt költöztettek ki, többek között szinte minden megmaradt lengyelt, oroszt és csehet.

Csak részben tudjuk rekonstruálni az okokat, melyek több ezer eleve gyenge ember elmozdításához vezettek. 1944. december 21-én egy Fritz Bracht, a Birodalom felső-sziléziai gauleitere és védelmi biztosa kijelentette, hogy minden civilt, de főleg a „dolgozó lakosságot" nyugatra kell költöztetni öt „menet" keretében. A Bracht-utasítás arra utal, hogy a cél nem minden rab meggyilkolása volt, hanem hogy a német befolyási övezeten belül tartsák őket.[14]

Auschwitzban (Birkenaut is beleértve) az utolsó névsorolvasásra 1945. január 17-én került sor, és szinte rögtön azután 58 000-en távoztak, többségük gyalog.[15] E menetek túlélői később tanúsították, hogy a körülmények, ha lehet, még rosszabbak voltak, mint a táborokban. A zsidókkal továbbra is borzalmasan bántak, de nem lőtték le őket rögtön. Auschwitzban az utazásra képtelen zsidókat és más rabokat hátrahagyták, és saját várakozásaikkal is ellentétben nem ölték meg őket.[16]

Ha Hitler kívánságát vagy parancsát követték volna, ezen „ellenségek" egyike sem maradt volna életben. Himmler nézőpontja ingadozott meggyilkolásuk és néhányuk, főként a zsidók életben tartása között. Fenntartotta annak lehetőségét, hogy ők és bizonyos más nemzetiségűek felhasználhatóak lehetnek pénzért vagy alapvető háborús termékekért folyó tárgyalások során.[17]

Buchenwald táborparancsnoka az evakuálás mellett döntött, amikor megtudta, hogy milyen közel járnak az amerikaiak. Április 8-án azt követelte, hogy egy órán belül tisztítsák meg a tábort. A foglyok jól szervezett ellenállása miatt nem valósulhatott meg a parancs, mely talán több ezer emberéletet követelt volna. Április 10-én az őrök összegyűjtötték az orosz, lengyel és cseh rabokat, akik csak nemrég érkeztek, és elvezették őket. Másnap az SS megfutamodott, és a tábor 21 400 rabja felszabadult.[18]

Hitler dühösen szerzett róla tudomást, hogy a buchenwaldi foglyok állítólag kifosztották a közeli Weimar városát. Április 15-én vagy akörül ismét utasításba adta, hogy egyetlen koncentrációs tábor sem adhatja meg magát azelőtt, hogy az összes rabot evakuálták vagy likvidálták volna.[19] Erre vonatkozó írásos hitleri utasítás ugyan nem ismeretes, de egy hasonló, Dachaunak és Flossenbürgnek címzett így szól: „Szó sem

lehet megadásról. A tábort azonnal evakuálni kell. Egyetlen rab sem kerülhet élve az ellenség kezébe. A rabok kíméletlen magatartást tanúsítottak Buchenwald civil lakosságával szemben."[20]

E halálmenetek a Harmadik Birodalom legszörnyűbb oldalát mutatták meg. Néhány tudós szerint a táborok mintegy 700 000 rabjának „legalább" harmada 1945 elején ezek egyenes következményeként vagy később, ezek hatására lelte halálát.[21] Szinte bizonyosan nem tartalmazza e szám a koncentrációs táborok további több tízezer kényszermunkásként dolgoztatott, jelentős számban zsidó rabját. Nem rendelkezünk pontos adatokkal a táborokban talált túlélők számát illetően.

SZTÁLIN ELSŐKÉNT AKAR BERLINBE ÉRNI

Ki fogja kitölteni a Harmadik Birodalom által Európában hagyott űrt? Jaltában a szövetségesek megállapodtak Németország három zónára osztásáról, de aki több területet szabadít fel, az nagyobb politikai befolyásra tehet szert a háború utáni világban. Az angolok és amerikaiak azonban – főként Dwight D. Eisenhower tábornok főparancsnok – igyekeztek a lehető legtöbb katonájukat megkímélni. Ilyesfajta megfontolások sosem merültek fel Sztálinban.

Jaltában hódító generalisszimuszként viselkedett, és csaknem egész Kelet-Európára igényt formált. Más kérdés volt, hogy rátehesse kezét a zsákmányra, amihez, úgy vélte, meg kell előznie az angol–amerikai erőket Berlinben. 1945 elejére az amerikaiak és a britek nagy léptekkel haladtak előre, és Sztálinnak a Nyugat szándékait illető sosem múló gyanakvása fellángolt. Talán az angolok és amerikaiak be akarják venni Berlint, vagy ami még rosszabb, egy szovjetellenes hadjáratban egyesülnek a németekkel? Sztálin a háború során csak ritkán szólt a katonákhoz; 1945. február 23-án, a Vörös Hadsereg alapításának évfordulóján – mely a nagy Lenin érdeme – azonban igyekezett ösztönözni őket. Hangsúlyozta győzelmeik hatalmas léptékét, biztatta őket a feladat elvégzésére, és azt állította, hogy az év kezdete óta 350 000 németet ejtettek foglyul, és 800 000-et öltek meg.[22]

A nyugati szövetségesek jelentős sikereket értek el 1945 első hónapjaiban. Február végétől március végéig 300 000 foglyot ejtettek.[23] Március 23–24-én a szövetségesek nagy létszámban átkeltek a Rajnán, ami után a

vonal megtartására irányuló német erőfeszítések egyenetlenné, helyenként hevessé, másutt azonban említésre sem méltóvá váltak.[24] A Rajna–Ruhr-régiót április 1-jére átkaroló hadmozdulattal körbevették, beszorítva huszonegy hadosztályt, 320 000 katonát. Nagyobb veszteség volt, mint amit az oroszoktól szenvedtek el Sztálingrádnál. A kitörésre tett kísérletek nem vezettek eredményre.[25]

A morál fenntartása és az elképzelt 1918-as jellegű hátbatámadás kivédése érdekében a Gestapo a defetizmus bármely jelére nekilátott a németek agyonlövésének. A legcsekélyebb ellenállás nyomán az utcán akasztottak embereket. Hitler terrorizálni kezdte saját népét. A háború e pontján több katonát követelt, mint amennyit felsorakoztathatott, hogy minden fronton kivédje a szövetséges előrenyomulást.[26]

A szovjetek árnyékbokszolásba bonyolódtak Berlinért. Eisenhower tábornok is akarta, de csak akkor, ha nem igényel túl nagy áldozatot. Hogy megnyugtassa Sztálint és koordinálja a hadműveleteket, március 28-án táviratot küldött neki a terveiről. Azt mondta, hogy a ruhri nagy angol–amerikai siker után Berlintől délre, Erfurt–Lipcse–Drezda irányába indul meg, majd tovább délre, Regensburg–Linz felé, elvágva azt a térséget, melyről úgy vélte, hogy Hitler utolsó állásául használhatja. Erői megállnak majd az Elba folyónál, Berlintől 60 km-re, ahogy arról már korábban megállapodtak a szovjetekkel.[27]

Eisenhower alárendeltjei – különösen Montgomery – elszántan előre kívántak nyomulni, mint valami díjra vágytak Berlinre. Churchill egyszerre volt dühös és nyugtalan, hogy miután Európát megtisztítják a náci zsarnoktól, a kommunisták veszik át a helyét. Eisenhower Sztálin válaszát várta. A szovjet vezető örült a Berlinnel kapcsolatos híreknek, noha nem vette azokat készpénznek.

Április 1-jén ravaszul arról tájékoztatta Eisenhowert, hogy „Berlin elvesztette korábbi stratégiai jelentőségét", ezért a Szovjetunió lemond meghódításáról, és csak másodlagos erőket vet ott be. Hazudott: aktívan, mindent bevetve készült Berlin megtámadására. Hamisan azt közölte, hogy a fő szovjet csapásra nagy valószínűséggel május második felében kerül sor (valójában április közepén történt), a Vörös Hadsereg a nyugati erőkkel Erfurt–Lipcse–Drezda körzetében találkozik, és nem megy Berlin felé, északra.

Sztálin súlyos kétségeket táplált a Nyugatot illetően, és kémeitől tudta, hogy az amerikaiak magas rangú náci tisztekkel folytatnak tárgyalásokat

a svájci Bernben. Februárban Karl Wolff SS tábornok az olaszországi német megadás lehetőségéről érdeklődött az amerikai Stratégiai Szolgálatok Hivatalának* svájci irodáját vezető Allen Dullestól. Wolff és Dulles március 8-án, majd március 19-én találkozott egymással. Churchill rögtön tudta, hogy ha a szovjetek tudomást szereznek e találkozókról – ahogy az már meg is történt –, a legrosszabbat fogják feltételezni. A moszkvai brit nagykövet Churchill utasítására március 21-én tájékoztatta a szovjet kormányt, ami azonban csak rontott a helyzeten.[28]

Március 25-én Roosevelt személyesen írt Sztálinnak arról, hogy nem fontolgatják a Németországgal való különbékét vagy a háború feltétel nélküli megadás hiányában való befejezését. Azt mondta, hogy a berni tárgyalások során egyszerűen csak kapcsolatot létesítettek „illetékes német katonatisztekkel" az Olaszország „megadására vonatkozó részletek megtárgyalását illetően", mellyel kapcsolatban azonban semmiféle sikerről nem lehet beszámolni.[29]

Sztálin, aki maga is jócskán elmerült Berlin végső támadásának tervében, március 29-én, majd április 3-án válaszolt. Közölte, tisztában volt azzal, hogy a szövetségesek megállapodást kötöttek a németekkel, melynek értelmében a fegyverszünet feltételeinek könnyítéséért a Wehrmacht megnyitja a frontot, és előreengedi a szövetségeseket. A vádló hangnem – melyet a britekkel is alkalmazott a berni tárgyalások kapcsán – meglepte Rooseveltet, aki nem érzékelhette az iróniát a következő részben, Sztálin saját lelkiállapotának rejtélyes kifejeződésében: „Végezetül azt kell hogy mondjam, a történelem egyik legnagyobb tragédiája lenne, ha épp a győzelem pillanatában, amikor már a markunkban van, efféle bizalmatlanság, efféle bizalomhiány mérgezné meg az egész vállalkozást az elszenvedett kolosszális emberi, tárgyi és anyagi áldozat után."[30]

Sztálin azt mondta, a tárgyalásoknak az volt a célja, hogy lehetővé tegyék a szövetségesek számára, „hogy szinte ellenállás nélkül nyomulhassanak Németország szívébe". Churchill április 5-én azt írta Rooseveltnek, Sztálin vádjai arra ösztönzik az angol–amerikai erőket, hogy a lehető legmesszebb törjenek előre keletre. Azzal a megállapítással zárta levelét, hogy nem engedhetik meg maguknak, hogy úgy tűnjenek, mintha félnének a szovjetektől, mintha „engedelmességre lennének kényszeríthetőek". Szembe kívánt nézni a sérelemmel. „Úgy vélem, ez a legjobb lehetőség a jövő megmentésére."[31]

* Az OSS a CIA elődjeként az amerikai hírszerző ügynökség volt a II. világháború idején – *a szerk.*

Sztálin bizonyára nem vesztette szem elől a jövőt sem. Április 1-jén* a Kremlbe hívta a legmagasabb rangú katonai vezetőket, köztük Zsukovot és Konyevet. Egy hírszerzési jelentés, melyet ott hallhattak, arról tájékoztatott, hogy az angolok és amerikaiak Bernben különbékéről próbáltak tárgyalni. Noha a szövetségesek állítólag elutasították a Wolff tábornokkal való megállapodást, a szovjetek továbbra is lehetségesnek tartották, hogy a németek átengedik a nyugati szövetségeseket Berlinen. Nemcsak Sztálin, de katonai vezetői is meg voltak győződve arról, hogy az angolok és amerikaiak képesek efféle kétszínűségre.[32]

Sztálin provokatívan megkérdezte a Kremlben összegyűltektől: „Na, ki veszi be majd Berlint, mi vagy a szövetségesek?"[33] Stratégiai tervet tárt eléjük. Hadseregük állapotától függetlenül készen kell állniuk, hogy 12-14 napon belül elérjék a Berlintől nyugatra húzódó Elba folyót. Zsukov és Konyev tudta, hogy a németek éppoly elkeseredetten fognak harcolni, mint a Vörös Hadsereg tette Moszkvánál. Ráadásul nyilvánvaló volt a szovjetek Berlinbe tartó útja. A Vörös Hadsereg vezetői tudták, hogy a várost nagyon megerősítették. A szovjet atrocitások híre már elterjedt, és a Wehrmacht katonái utolsó leheletükig harcolni fognak, hogy távol tartsák a Vörös Hadsereget.

A szovjetek talán több időt szerettek volna a felkészülésre, a politikai – nem a katonai – megfontolások azonban a főváros mihamarabbi bevételét diktálták. Egy csaknem 400 km-es ívű, háromágú támadás fut majd össze Berlinnél. Ki kerül a történelembe győztesként? Zsukov vagy Konyev? A Kremlben Sztálin elhúzta előttük a mézesmadzagot: „Aki először betör, az veheti be Berlint." Mindketten éheznek a győzelemre, és úgy hajszolják majd katonáikat, hogy a szükségesnél több veszteséget szenvednek.[34]

Nemcsak Sztálin, de a Vörös Hadsereg is bosszúra szomjazott, és végezni akart a hitleristákkal. Megvolt rá minden okuk, hiszen amikor a Wehrmacht keletre haladt, magával vitte a náci világképet, és e tekintetben Hitler hadserege lett. „Nemcsak hogy eltűrte a merőben újfajta tömeggyilkosságot, hanem nagymértékben támogatta is azt."[35] Gyaláza-

* Zsukov memoárja szerint Sztálin március 31-én ismertette vele a jelentést – *a szerk.*

tosan bántak a szovjet foglyokkal, játszi könnyedséggel szegtek meg minden háborús szabályt, mivel az „oroszokat" gyakorlatilag „félállatnak" tartották. A becslések szerint 3,3 millió szovjet rab halt meg fogságban, sok ezret lőttek le azonnal, hogy ne kelljen foglyokat ejteniük, és még többeket vittek Németországba, hogy halálra dolgoztassák őket, vagy kivégezze őket a Gestapo.[36]

Április 12-én meghalt Roosevelt. Sztálinnak küldött utolsó üzenetében, mely másnap érkezett meg, reményét fejezte ki, hogy nem lesz több bizalmatlanság: „Biztos vagyok benne, hogy amikor hadseregeink találkoznak Németországban, és egy teljességgel koordinált offenzívában egyesülnek, a náci sereg széthullik."[37]

A szovjet harc Berlinért, melyet továbbra is jelentéktelennek tüntettek fel, április 16-án teljes erővel megindult. Legalább 2,5 millió katonát, több mint 6000 tankot és nehéztüzérséget vetettek be. Sztálin szította a Zsukov és Konyev közötti versenyt. A cél az volt, hogy április 22-ére, Lenin születésnapjára legyőzzék az ellenséget. A szovjetek körül akarták zárni Berlint, hogy elriasszák a nyugati szövetségeseket, és hogy maguknak követeljék a hatalmas zsákmányt. Zsukov erői április 25-én Potsdamtól északnyugatra egyesültek Konyevével, ezáltal teljesen elvágva a várost. Konyev engedett Zsukovnak, akinek katonái április 30-án bevették a Reichstagot. Amikor V. I. Kuznyecov hadseregparancsnok felhívta Zsukovot, hogy jelentést tegyen arról, kitűzték a vörös zászlót az épület tetejére, Zsukov a helyzetről érdeklődött, mire azt a választ kapta, hogy német katonák még harcolnak a felsőbb szinteken és a pincében. Csak május 1-jén délután adták meg magukat.[38]

Nehéz lenne megállapítani, hány szovjet katona halt meg szükségtelenül Sztálin elszántsága és a Vörös Hadsereg ambíciói miatt. Pazarló támadások történtek erősen védett német pozíciók ellen és a nagyobb dombokon tankokkal, melyek azonban megrekedtek. A csatában összességében a Vörös Hadsereg 78 291 katonája vesztette életét, és 274 184 sebesült meg. A pontos német veszteségek nem ismertek.[39] A berlini csatáról szóló mértékadó munka szerint a legvisszafogottabb becslések szerint is a két oldal összesen félmillió embert vesztett, beleértve talán 100 000 civilt is.[40]

Sztálin boldog volt, és a munka ünnepén mondott, szokásos évi beszédében tette közhírré a győzelmeket. Továbbra is gyanakvóan tekintett a Nyugatra, és megemlítette, hogy a hitleristák elkeseredésükben „kezdeményező lépéseket tettek a szövetségesek felé, hogy széthúzást keltsenek". Elutasította azt a náci propagandát, miszerint a szovjetek megpróbálják elpusztítani a német népet. A háborús bűnösök büntetésben részesülnek, és jóvátételt kell majd fizetni, a háború azonban nem az egész nép ellen folyt. Megígérte, hogy a megszálló erők nem fogják „zaklatni" a békés lakosságot, ám az efféle kijelentést meghazudtolták a helyszíni események.[41]

A szovjet plakátok a borzalom hangján szóltak 1945 elején: „Vörös Hadsereg katonái! Most német földön vagytok; elérkezett a bosszú órája!"[42] Egy Zsukovtól származó januári parancs így hangzott: „Jaj a gyilkosok földjének! Szörnyű bosszút fogunk venni mindenért!" Egy a Vörös Hadseregnek a Kelet-Poroszországba való behatolás előestéjén kiadott direktíva szerint „német földön csak egy úr van: a szovjet katona, aki egyszerre bíró és büntető anyái és apái gyötrelmei, a városok és falvak elpusztítása miatt... Ne feledjétek, hogy ők nem a barátaitok, hanem a gyilkosok és elnyomók legközelebbi hozzátartozói!"[43]

Számos módon továbbítottak irányelveket és parancsokat. Az alacsonyabb rangú tisztek azt mondták, ösztönözni kellett a katonákat, hogy „másszanak ki az árokból, és ismét nézzenek szembe a gépfegyverekkel. Most, ezzel az utasítással minden tiszta: aki eljut Németországba, minden az övé lehet – tárgyak, nők, minden, amit akar! Gőzerővel haladjatok! Hogy unokáik és dédunokáik is emlékezzenek, és rettegjenek!" Mindez nem hangzott kellően kommunistán Lev Kopelev, a Vörös Hadsereg egyik idealistája számára, ezért megkérdezte, miként bánjanak a nőkkel és a gyermekekkel. Tisztje egyszerűen válaszolt: „Először lobbantsuk lángra Németországot, aztán majd visszatérünk a humanizmusról és az internacionalizmusról szóló jó, elméletileg helyes könyvek írására. Most azonban arról kell gondoskodnunk, hogy a katonák harcolni akarjanak. Ez a legfontosabb!"[44]

Ha a nemi erőszakot nem is bátorították, mindenképpen tolerálták, és az invázió kezdetén nem büntették.[45] Nem elég, hogy a Vörös Hadsereg a modern európai történelemben sosem látott nemierőszak-hadjáratba kezdett, de a katonák minden aljas módon meg is alázták áldozataikat. Nem kímélték saját szövetségeseik asszonyait sem. Emlékezetes Sztálinnak egy hozzá látogató jugoszláv kommunista delegációnak adott válasza, amikor azok a Vörös Hadsereg saját országbeli erőszaktevéseiről panaszkodtak: „Nem érti meg – kérdezte –, hogy a katona, aki vértócsá-

kon, tűzön-vízen át több ezer kilométert tett meg, elcicázik egy fehérnéppel vagy elvesz valami apróságot?"[46]

Az erőszakhadjáratnak mindenki ki volt téve, a legfiatalabb lányoktól a nagyanyákig; volt, akit halálra erőszakoltak. Másokat nemcsak megerőszakoltak, hanem nemi szerveiket megcsonkították, és megölték őket. Nők egész csoportja kötözte magát össze és vetette magát a folyóba, inkább a halált választva, mint a portyázó katonákat. Végül Sztálin igyekezett megzabolázni a katonákat, akik azonban már megalapozták szégyenletes hírüket. Mindez nem ígért túl sok jót a kommunizmus „ragyogó jövőjét" illetően. Alexander Werth szerint volt egy „riadó", mely megszólalt, de sokkal inkább aggódtak a „német tulajdon" zabolátlan pusztítása, mint az „atrocitások" miatt. Nyíltan beismerték, hogy a katonák gyárakat és más dolgokat gyűjtanak fel, melyeket a szovjetek jóvátételként vagy hadizsákmányként magukénak követeltek. E zsákmányt alkalmanként eufemisztikusan „trófeának" nevezték, ám e szó a legyőzöttek szándékosan előidézett, szörnyű szenvedését, megaláztatását és halálát leplezte.[47]

A szovjet erők mentalitását ábrázolta Vaszilij Grosszman regényíró, aki Zsukov egyik hadseregének hadjáratáról készített feljegyzéseket. Leírta a Berlinbe való bejutással kapcsolatos benyomásait, az atrocitásokról azonban alig beszélt. Elsősorban Németországnak a Szovjetunióhoz képest érzékelhető gazdagsága döbbentette meg. Írása szerint főként Berlinben „kezdték katonáink feltenni maguknak a kérdést, hogy vajon a németek miért támadtak meg minket oly hirtelen? Miért volt szükségük a németeknek e szörnyű és tisztességtelen háborúra? Embereink milliói látták már Kelet-Poroszország gazdag birtokait, a kitűnően szervezett mezőgazdaságot, a betonból készült istállókat, a tágas szobákat, a szőnyegeket, a ruhákkal teli szekrényeket." Látták a burkolattal ellátott utakat, a határtalan bőséget és luxust, és szomorúan azt kérdezték maguktól: „Miért jöttek ezek hozzánk? Mit akartak?"[48]

A válasz természetesen úgy hangzott, hogy a németek egészben vagy részben elfogadták Hitler azon nézetét, mely szerint meg kell szabadítani a világot a „zsidó bolsevizmustól", és biztosítani kell a Lebensraumot keleten. A „ragyogó jövő" saját vízióját festette le nekik, a fajilag tiszta és ellenségtől mentes édenhez való visszatérést. Egy álmot űztek, amely egyenesen a pokolba vezetett.

HITLER AKARATA: A PUSZTULÁS

Közvetlenül a Szovjetunió elleni támadás kezdete után, 1941-ben, mikor Hitler győzelmet remélt, azt mondta egy külföldi politikusnak, hogy ha valamiféle krízis ütné fel a fejét, megsemmisít majd minden „semmirekellőt". Kedvenc története így hangzott: „Ha az értékes emberek a frontra viszik életüket, bűn lenne megkímélni a gazembereket. El kell őket pusztítani, vagy ha nem veszélyesek a társadalomra, koncentrációs táborba kell őket zárni, ahonnan soha többé nem szabadulhatnak." Ugyanekkor beszélt Hitler arról is, hogy meg kell szabadulni minden zsidótól.[49]

Ahogy a front egyre közeledett, Hitler a terror alkalmazását ösztönözte. 1945. február 15-én a parancsára új rögtönzött hadbíróságokat állítottak fel. Ezek az egy bíró, egy náci pártbeli funkcionárius és a Wehrmacht, a Waffen-SS vagy a rendőrség egyik tisztje alkotta bíróságok bárki ügyében eljárhattak, akiről úgy vélték, hogy veszélyezteti Németország harcképességét vagy eltökéltségét. A hadseregben hasonló bíróságok már 1943. január 20-ától működtek, és 1945-re mindegyik Németország területén tevékenykedett. A bírák és a többi résztvevő mentalitását a rosszindulat, a bosszúvágy, a keserűség, az elégedetlenség és a félelem határozta meg. A helyi vezetők, akik megadási parancsot merészeltek kiadni, szintén nem voltak érinthetetlenek. Azokat a nőket és férfiakat, akik fehér zászlót emeltek, vagy megpróbáltak ellenállni a Wehrmacht azon döntésének, hogy a végsőkig kitartsanak egyik vagy másik helyen, kíméletlenül eltiporták. Az ez idáig a zsidóknak és a keleti nem németeknek fenntartott náci terror a háború utolsó hónapjaiban a német nép ellen fordult.[50]

Albert Speer visszaemlékezett arra, hogy Hitler gyakran hangoztatta, a német katonáknak semmi félnivalójuk a hazai fronttól, mivel a „hátba támadók" nem számíthatnak könyörületre. Az utolsó hónapokban Hitler tovább hangsúlyozta, amit éveken át, hogy a koncentrációs táborokat és minden foglyukat meg kell semmisíteni.[51] 1945-ben azonban kívánságai nem váltak azonnal valósággá úgy, ahogy egykor. Speer visszaemlékezett egy Hitlerrel március közepén folytatott vitára arról, hogy az előrenyomuló ellenség előtt elpusztítsák-e a német infrastruktúrát. Speer egy március 18-i megbeszéléshez kapcsolódó rövid levelében ezt írta Hitlernek: „Nem lehet a hazai hadviselés célja lerombolni oly sok hidat, mivel, figyelembe véve a háború utáni időszak szűkös lehetőségeit, évekbe telne újjá-

építeni e közlekedési hálózatot... A lerombolás egyet jelent a német nép fennmaradása minden további lehetőségének megsemmisítésével."[52]

Miután a megbeszélés másnap korán véget ért, Hitler külön is találkozott Speerrel, és megismételte: „Ha a háborút elveszítjük, a nép is elvész. Nem szükséges, hogy tekintettel legyünk azokra a létesítményekre, amelyeket a német nép a legprimitívebb további létéhez igényel. Ellenkezőleg, jobb ezeket a dolgokat is elpusztítani. A nép ugyanis gyengének bizonyult, úgyhogy a jövő kizárólag az erősebb keleti népé. Ez után a harc után úgyis csak az alacsonyabb rendűek maradnak meg, hiszen a jók már elestek!"[53]

Hitler ezután parancsot adott „minden katonai, szállítási, kommunikációs, ipari és ellátási létesítmény, továbbá a Birodalom területén minden egyéb értékkel bíró dolog" elpusztítására.[54] Minden hadifoglyot halállal fenyegetett. Mielőtt kiszorult Franciaországból, az ország gyárainak lerombolását követelte, amiből azonban semmi sem valósult meg.[55] Hasonlóképpen hagyták figyelmen kívül Hollandiára vonatkozó kívánságait. A gátak lerombolásával el akarta árasztani az országot.[56] Továbbra is képes volt arra, hogy esküdt ellenségein töltse ki a bosszúját: számos, az 1944. júliusi összeesküvésben való részvétellel vádolt személyt most végeztek ki. Néhányan a puszta szerencsének köszönhetően maradtak életben.[57]

Németország-szerte a háború utolsó hónapjaiban korábban soha nem látott módon vetették be a náci terrorrendszert az „ellenségekkel" szemben. A külföldi munkások különös veszélyben voltak, százával lőtték agyon őket egyik helyszín után a másikon. Az ellenállás legkisebb jelét is megtorolták.

HITLER POLITIKAI VÉGAKARATA

Hitler április 17-én tette közzé utolsó kiáltványát, a keleten harcoló katonákhoz fordulva. A német nők és gyermekek megmentésére kérte őket. Így kezdte: „A halálos zsidó-bolsevik ellenség tömege utolsó támadásra készül. Megpróbálják elpusztítani Németországot, és kiirtani népünket." Azt mondta, hogy az öregek és a gyermekek legyilkolását követően „a nőket és a fiatal lányokat arra fogják kényszeríteni, hogy tábori szajhák legyenek. A többieket Szibériába küldik." Ha a következő hetekben a keleti fronton minden katona megteszi kötelességét, „összeomlik az

utolsó ázsiai támadás, éppúgy, mint mindennek ellenére végül ellenségeink nyugati áttörése is". A csüggedt harciasság hangján szólt: „Berlin német marad. Bécs ismét német lesz, Európa pedig sosem lesz orosz." Továbbra is a bolsevikok „vérfürdőjét" kívánta, és halványan hitt a háború megfordulásában.[58]

A gyorsírók által a bunkerben rögzített utolsó beszélgetések a családjával együtt beköltöző Goebbels és Hitler között zajlottak. Továbbra is remélték, hogy végül felbomlik a szövetséges koalíció. Hitler azon tűnődött, hogy Molotov vajon miben reménykedik, hiszen szovjet külügyminiszterként korábban oly sok mindennel próbálkozott. E hátborzongató beszélgetés, a pokol tüzében kelt szöveg szélsőséges példája volt az „utánunk a vízözön" érzésnek.

Április 25-én, a napi helyzetértékelő tanácskozáson Goebbels arról beszélt, hogy milyen jó lenne, ha a berlini csata jól végződne. Ha mégsem, tűnődött, „és a Führer dicső halált hal Berlinben és Európa bolsevik lesz, legkésőbb öt éven belül a Führer legendává válik, a nemzetiszocializmus pedig mítosszá. Magasztalni fogják utolsó nagy tettéért, és mindenkit, aki most bírálja őt, egyetlen csapással félresöpörnek". Hitler így válaszolt: „Íme, a döntés: mindent megmenteni itt, csak itt, és küzdjünk az utolsó emberig – ez a kötelességünk."[59]

Április 24–25. éjszakáján a kancellária erős tűz alá került. Másnap Hitler elkeseredetten kapaszkodott azokba a hírekbe, hogy közeleg a felmentés. Arra jutott, hogy a hír „futótűzként" fog terjedni a berliniek között. Nem így történt. Sőt, olyan hírek érkeztek, hogy az amerikaiak és a Vörös Hadsereg találkozott az Elbánál, Torgaunál, és ahelyett, ahogy Hitler gondolta, vagy legalábbis remélte, hogy egymásra lőttek volna, ünnepeltek.[60] Április 28-án Hitler és katonai tanácsadói a bunkerben felismerték, hogy rosszak a kilátások, és aznap éjfélre, amikor a menekülés utolsó lehetősége is elillant, Hitlert elérte a vég. Mindössze tizenhat órát élt még.[61]

Április 29-én, 22.30 körül érkezett a hír a bunkerbe, hogy Mussolinit és szeretőjét, Clara Petaccit megölték a partizánok, testüket pedig nyilvánosan meggyalázták. Ez megerősítette Hitler öngyilkossági szándékát, hogy maradványait elégethessék, mielőtt a szovjetek kezére jutna. Éjfél körül Hitler feleségül vette szeretőjét, Eva Braunt. Hosszú évek óta fennálló kapcsolatukat hallgatólagosan elfogadta környezetük, de ritkán ismerték el szexuális jellegét. Hitler úgy mutatta magát, mint aki távol áll a közönséges emberektől, ő „Németország" házastársa, ahogy büszkén

fogalmazott politikai sikerei csúcsán. Most, Evával való házasságával visszavonult korábbi életétől, felhagyott azon képzetével, hogy ő Németország megmentője, engedett a halandóságnak: saját és felesége halálára készült.

Április 29-én 23.30-kor, közvetlenül esküvője előtt Hitler félrevonta hű és együtt érző titkárnőjét, hogy lediktálja neki személyes és politikai végakaratát – lényegében az „ezeréves Reich" utolsó dokumentumát.[62] Ahogy számos korábbi alkalommal, ezúttal is azt üzente az utána következőknek, hogy a zsidók felelősek minden rosszért. Utoljára ismételte meg – először 1939. január 30-án elmondott – „próféciáját" arról, hogy mi történik, ha „ők" újabb világháborút idéznek elő. Végre közvetlenül kimondta, hogy a zsidók „fizettek bűneikért", hogy ő megbüntette őket, noha „sokkal humánusabb eszközökkel", mint amit a német lakosság ellen alkalmaznak. Továbbra is hiányzott azonban utolsó írásos megnyilatkozásából a tiszta és egyértelmű beismerés, miszerint ő indította el a háborút, hogy megvalósítsa ambícióit, és ő rendelte el zsidók millióinak meggyilkolását. Azzal a kéréssel zárta végakaratát, hogy „a nép vezetői" még halála után is tartsák szem előtt a „faj törvényeit", és folytassák a zsidókkal való „könyörtelen szembenállást".[63]

Április 30-án hajnali 4 órakor a tanúk aláírták ezen utolsó dokumentumokat, és Hitler elment lefeküdni. 1 órakor megebédelt Frau Hitlerrel és a titkárnőkkel, majd visszavonult szobájába. Rövid szünet után a bunker lakóit, akik közel álltak Hitlerhez – többek között Bormannt, Goebbelst és feleségét, Magdát –, végső búcsúra vezették be. Magda Goebbels könyörgött neki, hogy hagyja el Berlint, ő azonban ezt elutasította, és szobájába ment, ahol Evával együtt öngyilkosságot követett el. Nem sokkal később Frau Goebbels megmérgezte hat gyermekét, majd ő és az egyre elkeseredettebb propagandaminiszter is végzett magával.

Az egész náci vállalkozás összeomlott, káoszba és emberi szenvedésbe torkollt. Hitler és követői Németországra és Európa nagy részére nézve példátlan mértékű katasztrófát idéztek elő. Ki mint vet, úgy arat. Még Hitler halála után is tragédiák bontakoztak ki. Monumentális csapás és ádáz energia söpört végig a kontinensen, nyugatról Oroszország legtávolabbi részeiig, egy „szörnyű és erőszakos forgószél", mely túl heves volt ahhoz, hogy meg lehessen állítani, és jó ideig nem is halt el magától. A győztes szovjet hadsereg most Berlinben volt, sőt azon túl, és Sztálin igyekezett rányomni saját bélyegüket mindenre, amit csak magukénak mondhattak.

UTÓSZÓ

A könyv készítése során számos emberrel beszélgettem. Sokan elképedtek, néha értetlenkedtek, amikor Sztálin és Hitler mellett Lenint is a 20. század első felének valódi aláváló despotájának nevezem. A társadalomtudósok, akikkel otthon, de főleg Európában találkoztam, bíráltak azért, mert nem adok kellő hangsúlyt Lenin „jó szándékainak". Egy USA-beli kolléga védelmére kelt: „Persze Lenin azért elkövetett néhány hibát is." Ugyanakkor nem mindenki reagált ilyen védekezően Lenin-ábrázolásomra. Néhányan bevallották, mindig is sajnálták, hogy számos tudós hajlamos Lenint a történelem fölé helyezni, és megvédeni a jogos kritikától. Azt vallom, nem szabad beleesnünk a szovjet vezetők védelmezőinek szerepébe, többek között – és bizonyos tekintetben legfőképp – Lenin, e könyörtelen és ambiciózus ember esetében, aki öntelten kijelentette, hogy tudja, mi a jó az „emberiség" számára, kíméletlen módon igyekezett saját népét radikális társadalmi reformokba kényszeríteni, és meggyőződésesen hitte, hogy kezében tartja a globális kapitalizmus megdöntésének és a világkommunizmus létrehozásának kulcsát.

E könyv kísérletet tesz bemutatni a szovjet kommunizmus és a német nácizmus gonoszságait, és megérteni, miként történhetett, hogy különkülön és együtt a két rendszer oly sok szenvedést és pusztulást okozott a világnak.

Ahogy azt kifejtettem, a szovjet kommunizmus és a német nácizmus közötti ideológiai frontvonalak az első világháborúban gyökereztek. Elvezetnek az oroszországi régi rezsim összeomlásához, amikor radikálisok peremcsoportja lehetőséget kapott az államapparátus irányításának megszerzésére. Lenin előrelátása abban állt, hogy mindenkinél jobban felismerte: az 1917 elején alakult ideiglenes kormány hibát követett el a háború folytatásával, ami elkerülhetetlen bukáshoz vezet. Meglátta, hogy a hatalom gyeplője hamarosan hozzájuk kerülhet, és októberre meggyőzte bátortalanabb elvtársait arról, hogy ragadják meg. Makszim Gorkij, a kor éles elméjű megfigyelője megdöbbent a bolsevik hatalomátvétel puszta vakmerősége láttán. Azt írta, amikor alig két hete zajlott még csak a forradalom, hogy a leninisták „a szocializmus Napóleonjainak" képzelik magukat. Őszintén azt hitte, hogy lerombolják azt, ami Oroszországból maradt, és dermesztő képet vázolt fel: „Az orosz nép vértengerrel fizet majd ezért."[1]

Lenin bevezette a szovjet kommunizmust, az új titkosrendőrséggel és a koncentrációs táborokkal együtt. Ő volt a felelős minden liberális szabadságjog eltiprásáért és azért, hogy megfosztotta az országot az alkotmányozó nemzetgyűléstől, mely talán a demokrácia irányába vezethetett volna. 1918 januárjában ő követelte a nemzetgyűlés feloszlatását, és amikor tiltakozás tört ki, elrendelte a tiltakozók agyonlövését. A Duma ajtajára tett zár csak az 1990-es években nyílt fel, amikor a sokat szenvedett állampolgárok végül ismét lehetőséget kaptak saját sorsuk irányítására.

Amikor hatalmon volt, Lenin szenvedélyesen üldözött mindenkit, aki nem illeszkedett új rezsimjébe, vagy ellenezte azt; ő vezette be a tisztogatást a kommunista pártban, mely időszakonként országos léptékű boszorkányüldözéssé fokozódott. Egész osztályokat ítéltek feleslegesnek, legyenek azok nemesek, a burzsoázia tagjai vagy „gazdag" parasztok. A korábbi európai forradalmak terroristáit mintának tekintve Lenin és követői olyan féktelen vérontást rendeztek, ami hőseiket a velük való összehasonlításban visszafogottnak és vonakodónak tünteti fel. Sztálin a mentorától nyert ihletet, és később túlzottan is elbűvölte az a gondolat, hogy a legkönyörtelenebb cár hírében álló Rettegett Iván nyomdokában halad.

A Szovjetunió a kollektív vezetés ideológiai álarcát öltötte magára, mégpedig a proletárok és parasztok nevében, ám a Lenin által kimunkált politikai szerkezet határozottan fogékony volt arra, hogy olyan ravasz emberek manipulálják, mint ő maga és utódja. Lenin nem azáltal lett diktátor, hogy egyszerűen magára öltötte a Népbiztosok Tanácsa elnökének köpenyét (lényegében a miniszterelnökét). Inkább azzal szerzett érvényt akaratának, hogy ő uralta a nagy marxista szövegeket, és talán legfőképpen a vadságával. E tulajdonságok és éleselméjűsége együttesen olyan karizmát adtak neki, mellyel elvtársait és az ország jelentős részét markában tarthatta.

Lenin halála után Sztálin diadalmaskodott. A minden riválisánál fanatikusabb leninistát maga a nagy ember segítette előlépni a homályból, aki úgy vélte, hogy a „csodás grúz" a bolsevik párt és a szovjet állam legfelsőbb szintjére emelkedhet. Később vita támadt Lenin és Sztálin között, ám Lenin kelletlenül elismerte, hogy összességében pártfogoltja ellen kevesebb szól, mint a többi ellen.

Sztálin túl fortélyos volt ahhoz, hogy Lenin utódjának mondja magát, még ha célozgatott is erre. Például nem akarta átvenni Lenin elnöki székét a Népbiztosok Tanácsában, inkább úgy intézte, hogy egy viszonylagos senki, Alekszej Rikov, majd 1930-ban Molotov kapja a posztot. Sztálin arra jutott 1941 májusában, hogy a helyzet olyan súlyos, hogy magához kell ragadnia a feladatot. Leninhez hasonlóan sosem volt államfő, a Központi Végrehajtó Bizottság elnöke, vagy amit elnöknek nevezhetnénk.

Az 1920-as évek közepére Sztálin minden téren diktátor volt, csak elnevezésében nem; Trockijt és a többi riválist eltávolította a Politbüróból, és hamarosan a pártból is. Nem illett volna azonban a kommunista ideológia mítoszaiba annak deklarálása, hogy győzött. Általában nem ült az asztalfőn, és a „kollegiális" vezetés képének megfelelően folyton érvelt saját álláspontja mellett, „javaslatokat" tett, és Leninhez hasonlóan formálisan vitába szállhattak vele az uralkodó kör tagjai. E rítusok, többek között az alkotmány, csak leplezték a diktatúrát. Sztálint ötvenedik születésnapján, 1929-ben mindenütt ünnepelték és dicsőítették, ő azonban továbbra is csak vágyakozott az egyetlen dolog iránt, amit nem mondhatott magáénak, a Lenint övező csodálatra és tiszteletre, nemcsak a párttagok, de mindenki más részéről is. Azáltal biztosította diktátori pozícióját, hogy Lenin emlékének őrzőjévé, a létező legelszántabb leninistává tette saját magát. Időbe telt, mire Lenintől kellően elhatárolhatóan tudott mutatkozni, olyanként, aki saját jogán ébreszt tiszteletet.

Lenin és Sztálin egymás után vezettek egy élcsapat pártot és irányítottak egy hasonló diktatúrát. A magasból hozták a döntéseket, félresöpörtek minden akadályt, és szinte figyelmen kívül hagyták a közvéleményt.

Aki eltért a párt irányvonalától, azt ellenségnek vagy szabotőrnek bélyegezték. Miközben sokan, elsősorban vidéken gyűlölték a kommunizmus minden elemét, bőségesen léteztek idealisták, akik legfőbb vágya Lenin és Sztálin követése volt.

Stílusban és lényegben egyaránt jelentős a különbség Hitler diktatúrájával összehasonlítva. A náci párt führere, akinek kifejezett küldetése a zsidók és a bolsevikok elleni együttes támadás indítása volt, az 1920-as évek elejétől fogva egyértelművé tette, hogy terve a diktatúra kialakítása. 1933-ban nevezték ki kormányfővé, és a Hindenburg elnök halála utáni évben államfő is lett. Nemcsak e pozíciók emelték magasra Hitlert, hanem a karizmatikus kötelék, melyet hamar kialakított a német néppel. Kérkedett láthatóan vitathatatlan hatalmával, vezéri szerepével, imádta a díszszemlét, a harsonaszót, a parádét, a látványosságot és a tömegek előtti beszédet. Fürdött a tömjénezésben, és egyszerű titkárnak, aktatologatónak gúnyolta Sztálint.

Hitler a „német" nép támogatását élvező, tekintélyelvű rezsimre törekedett, melyet konszenzusos diktatúrának neveztem. Azzal az eszmével hízelgett a németeknek, hogy saját „népközösséget" hoz létre, és a terrort elsősorban a társadalmon kívül állókra, a meghatározott csoportokhoz tartozókra, a zsidókra, a kommunistákra, a bűnözőkre, a cigányokra vagy a homoszexuálisokra irányítja. Számos jó állampolgár tette magáévá, vagy legalábbis fogadta el az ilyen üldözéseket az új rendszer „létrehozása" részeként.[2]

A két rezsimet az ideológia választotta el egymástól. A kommunizmus alapítójaként Lenin a marxista tanítás értelmezése alapján alakította ki a hatalomszerzésre irányuló terveket. Sztálin a leninizmus, „a proletárok és parasztok átmeneti diktatúrájának" fő szószólója lett, ami valójában a szovjet társadalom erőszakos kommunizálását jelentette. Sztálin határozta meg a párt „irányvonalát", vagyis azt, hogy mit kell tenni, és az adott pillanatban éppen mi jelenti a leninizmus–marxizmust. Az eszmék nagy sikert arattak a párthívek körében az ígéretek és a felkínált remények miatt. A több százezer, végül több millió embert, aki áldozatul esett, csendben és könnyedén figyelmen kívül hagyták az idealisták és az utópisták.

Hitler a nacionalizmus, az antiszemitizmus, az antibolsevizmus és a keleti élettérre irányuló vágyból elegyítette ideológiáját. Míg Lenin a szovjet „paradicsomot" az egész világra ki akarta terjeszteni, addig a náci utópia kizárólag a németeknek szólt. A jövőben bizonyos kiválasztott nyugat-európaiak – például a norvégok, dánok, hollandok és néhányan mások – lehetőséget kapnának, a többség azonban kívül rekedne.

Számos más némethez hasonlóan Hitler különösen radikális zsidófóbiát táplált az első világháború nyomán. 1919-ben és az azt követő években kikelt az ellen, amit ő „zsidó bolsevizmusnak" nevezett, és ragaszkodott ahhoz, hogy a zsidók átvették Oroszországot, és most Németországot és a Nyugatot veszélyeztetik.

Noha a háború utáni Németországban kudarcot vallottak a szovjet modellre irányuló fordulatok, a megvalósítására irányuló ismételt kísérletek aggodalmat keltettek. Tulajdonnal bírók országáról volt szó, és a vörösök őket érintő 1919-es, majd 1923-as fenyegetése nagy többségüket jobbra taszította, egyenesen az olyan újonnan felbukkanó pártok karjaiba, mint a nácik.

Hitler a 20. századi diktátorok hosszú sorában elsőként szerzett népszerűséget azzal, hogy üldözte a kommunistákat és más forradalmárokat, és a rend és a törvény nevében folytatott hadjáratot. E hadjáratok, valamint a munkanélküliség visszaszorításának nyilvánvaló sikere, továbbá az első jelentős külpolitikai eredmények révén a nincstelen csavargóból szeretett Führerré vált.

Mindkét diktatúra alkalmazta a terrort, azonban némiképp eltérő módon. A kommunista változat túlnyomórészt nyilvánvalóan ártatlan emberek ellen folyt. A Szovjetunióban bárkit utolérhetett a terror, ilyen értelemben teljesen önkényes volt. Az eszközök elrontották és elpusztították a célokat. Hogyan is összegezhetnénk mindazt a szenvedést vagy balsorsot, mely az 1917-től Sztálin haláláig tartó folytonos kommunista terrorból származott? Számításba kell vennünk a polgárháború, az éhínség és a kollektivizálás előidézte szándékos halálokozást is. Azután hozzá kell adnunk azokat, akik a nagy terrorban, illetve a háború utáni etnikai tisztogatásban lelték halálukat, a Vörös Hadsereg azon katonáit, akiket saját maguk végeztek ki különböző okoknál fogva, és azokat, akik a Gulagban haltak meg, vagy lettek gyilkosság áldozatai.

Alekszandr Szolzsenyicin szerint a szovjet hatóságok „belső elnyomást" alkalmaztak az októberi forradalomtól egészen 1959-ig, és mintegy 66 millió emberrel végeztek. Elismeri, hogy a szám csak találgatás, és meghatározása további kutatást igényel.[3] Valaha „igazhívő" volt maga is, és egy ideig kitartott a kommunizmusba vetett hitében, még a Gulagban

is. Könyve vádlón tekint mindenkire, aki ma – saját országában vagy bárhol másutt – azt feltételezi, hogy a szovjet terror rendelkezett „produktív" aspektussal.

A szovjetek által szovjetek ellen elkövetett gyilkosságokra vonatkozó újabb becslések „szerényebbek": 10-20 millió fő közöttiek. Egy tudós szerint 1929 és 1953 között csak a büntetési rendszer keretében 2 749 163-an lelték halálukat. E számok nem pontosak, részben mert nem fednek le minden évet 1917 óta, részben pedig mert teljes egészében számításon kívül hagyják a munkakolóniákat.[4] A végösszeg nem foglalja magában az utazás során meghaltakat, illetve a kvóta alapján a nagy terror idején kivégzett százezreket, továbbá a háborús etnikai tisztogatásban és számtalan egyéb módon elhunytakat.

Anne Applebaum helyesen jegyzi meg, hogy a „statisztikák soha nem adhatnak teljes képet a történtekről".[5] Jelzik azonban az elnyomás és a gyilkosság hatalmas léptékét.

A történtek fájdalmas leírását szolgáltatta a *Washington Post* egyik riportere, David Remnick az 1980-as évek végén. Elkísérte Alekszandr Milcsakovot, a Memorial tagját – ez egy társaság, mely igyekszik megmenteni a meggyilkolt áldozatok emlékét a feledéstől –, hogy megtekintse a Moszkva körüli tömegsírokat. Szemtanúktól hallotta, hogy a Donszkoj-kolostornál az 1930-as években a krematóriumok egész éjjel működtek, hogy megszabaduljanak a kivégzettek odaszállított tetemeitől. Hamvak szálltak fel a kéményből, és borították be a közeli templomkupolákat, a házak tetejét és a friss havat. Hatalmas árkokat töltöttek meg a hűlő égetőkből kikapart maradványok. A térségben mindenki tudta, hogy mi történik – és hozzászoktak. Nem tudni, hány ilyen terület létezhetett a hatalmas országban.[6]

Hitler rezsimjének gyilkos hajlama az utolsó években mutatkozott meg. A náci terrort főként a háború során alkalmazták, majd a „régi" Birodalom határain kívül. Hitler első hat, hatalomban töltött évében az államilag támogatott gyilkosságok 1933-ban érték el a tetőpontot, amikor az olyan táborokban, mint Dachau, ötven vagy ennél is kevesebb haláleset történt, de a legtöbben tíznél is kevesebb. Legfeljebb „több száz" embert öltek meg az összes korai táborban.[7]

Az első évek terrorja is igencsak valódi volt, elsősorban azonban a zsidókat, meghatározott társadalmon kívül állókat, például a bűnözőket és bizonyos politikai ellenfeleket, főként kommunistákat célzott. Egy nemrégiben készült tanulmány szerint eltekintve e csoportoktól „nagy volt az esélye annak, hogy az átlagos német elkerüli a titkosrendőrség zaklatását".[8] A szovjet terror egészen más volt. Tény, hogy Németországban ezrek, többségében kommunisták sínylődtek az első táborokban, de általában egy rövid és rémálomba illő tartózkodás után kiengedték őket. A cél nem a lakosság egészének terrorizálása volt. Még a baloldali szociáldemokraták sem sajnálkoztak kifejezetten a kommunisták sorsán. Az emberek többsége az erőszak és az utcai felfordulás végét és a középosztály értékeinek visszaállítását kívánta. E tekintetben a csendes többség a kezdetektől összhangban volt a rezsimmel. Ahogy Ian Kershaw helyesen megállapítja, mivel a náci terror első hulláma elsősorban a bolsevizmus ellen irányult, „az erőszak és a megtorlás nagy népszerűségnek örvendett. Az embereket minden személyes szabadságjoguktól megfosztó és a diktatúra alapját képező »szükségállapotról szóló rendeletet« mindenütt melegen üdvözölték".[9]

Hitler a halálbüntetés elszánt szószólója volt, és gyakran beszélt róla. 1939-ig azonban mindössze egy évben hoztak a rendes bíróságok száznál több halálos ítéletet, ráadásul nem is mindet hajtották végre. Ebben az időszakban a Népbíróság még kevésbé alkalmazta a halálbüntetést. 1934 és 1939 között átlagosan évente 18 halálos ítéletet hoztak, sokat azonban megváltoztattak. A Harmadik Birodalom idején a polgári bíróságok mintegy 16 500 embert ítéltek halálra, főként a háború alatt. A vádlottak többsége nem német volt, és az ítéletek legalább negyedét megváltoztatták. Ez semmiképpen sem teszi ki a „legalizált" terror teljes történetét, hiszen a háború során – főként utolsó fázisában – sokakat tárgyalás nélkül végeztek ki.[10]

A háború mindent megváltoztatott, kezdve Lengyelországban 1939-ben, amikor szabadjára engedték a terrort. A Barbarossa-hadművelet, a Szovjetunió elleni 1941. júniusi támadás továbbvitte a borzalmakat, és a társadalmi katasztrófa korának legvéresebb fejezete vette kezdetét. E háború vált minden idők legnagyobb gyilkosává, és számos tekintetben oly példátlan volt, hogy felvetette a nyugati civilizáció jövőjének és értelmének kérdését.

A szovjet nép messze a legnagyobb emberveszteséget szenvedte el. Az igazság elnyomásának évei után, 1990-ben a szovjet vezérkari főnök, Mihail A. Mojszejev tábornok azt mondta, hogy a Vörös Hadsereg 8 668 148 férfit és nőt vesztett a háborúban. A szám magában foglalja a

halottakat, a harc közben eltűnteket, a vissza nem tért foglyokat, a véletlen haláleseteket, az öngyilkosságokat stb. G. F. Krivosejev tábornok, aki szintén e kérdést tanulmányozta, egyetértett a halálos áldozatok és az „orvosi esetek" számával, melyet 18 344 148-ra tett. Utóbbi szám azt jelentette, hogy némelyik sebesültet egynél többször számolták. Ezek a kizárólag a Szovjetunióra vonatkozó számok nagyjából megegyeznek az első világháború teljes katonai veszteségeivel.[11]

A szakértők abban is egyetértenek, hogy Európa egészét tekintve a civil veszteségek a második világháborúban meghaladták a katonaiakat. A Szovjetunióra vonatkozó egyik legalacsonyabb becslés szerint 16,9 milliót öltek meg. Ezáltal az ország teljes vesztesége 25,5 millióra, az 1939-es népesség több mint 10 százalékára emelkedik.

Németország lényegesen súlyosabb veszteségeket szenvedett el, mint az első világháborúban. Ausztriával együtt, mely 1938-ban a Reich része lett, a halálos áldozatok teljes száma 1945-re elérte a 7,2 milliót, melyből 3,2 millió fő civil volt. E veszteségek az 1939-es népesség közel 10 százalékát tették ki.[12]

Az európai Oroszország vagy az invázió során pusztult el, vagy a nácik visszavonulása során, amikor a Wehrmacht saját felperzselt föld taktikáját alkalmazta. Az olyan nagyvárosok, mint Leningrád, Sztálingrád és Kijev, romba dőltek. Számtalan falu és város semmisült meg gyárakkal, hidakkal és sok tízezer kilométernyi vasúttal együtt. Egész generációk munkája vált semmivé egy szempillantás alatt.

Európa-szerte mintegy 36,5 millió embert öltek meg.[13] A pontos számot sosem fogjuk megtudni. Hitler és rezsimje viseli a felelősséget ezekért az eseményekért.[14]

Dermesztő még gondolni is azokra az érvekre, hogy a Lenin és Sztálin által kényszerű kollektivizálás és iparosítás révén útjára engedett terrort a Szovjetunió fennmaradása és a második világháború igazolta. Mégis sokan hozták fel ezt az érvet, és fogadták el azt a nézetet, hogy a szovjetek végül jól felkészítették az országot a Nyugattal való, elkerülhetetlennek tartott összeütközésre. Valószínűleg elképzelni sem lehet könnyelműbb, erkölcstelenebb és embertelenebb megközelítést, mint amilyet a szovjet vezetők tettek magukévá. Egyetlen uralkodó sem lehetne ennél tékozlóbb saját állampolgárai életét illetően. Sztálin és cimborái sokszor hirtelen szeszélytől vezérelve döntötték rabszolgasorba saját népüket, és építtettek velük szükségtelen és kihasználatlan vasútvonalat, vájattak csatornákat

gránitból, melyek aztán túl sekélynek bizonyultak, és végül használatlanul maradtak, és rendeltek el ragyogó, fáraókat megszégyenítő projekteket saját dicsőségükre. Mindezek tetejében a szovjet vezetők reménytelenül sebezhetővé tették országukat a háború előtt, és figyelmen kívül hagyták saját kémeik legkomolyabb bizonyítékait is. Amikor bekövetkezett a támadás, amikor az ellenség már a kapuban volt, improvizációra kényszerültek.

A Harmadik Birodalmat a zsidókat ért tömeggyilkosság különbözteti meg. A holokauszt egyedülálló. A Szovjetunió sosem létesített olyan gyárakat, melyek kizárólag tömeges halált termeltek, még ha ugyanúgy milliókat is gyilkoltak meg.

A kifejezetten a zsidók meggyilkolására épített náci táborokban elkövetett tömeggyilkosság példa nélkül áll. Mintegy kétmillió embert gázosítottak el szén-monoxiddal Chelmnóban, Belzecben, Sobiborban és Treblinkában. A ciklon B gáz több mint egymillióval végzett Auschwitz-Birkenauban, és tízezrekkel Majdanekben. Ha számításba vesszük a táboron kívül agyonlőtteket és a gettókban vagy másutt halálba üldözötteket is, a szám legalább 5,3 millióra emelkedik. A zsidó áldozatok nagy többsége Lengyelországból, a Szovjetunióból, Romániából és Magyarországról érkezett. Gyakorlatilag minden ország érintett volt, ahol zsidók éltek, legyen az a távoli Norvégia és Görögország, vagy Hollandia, Belgium és Franciaország.[15]

A „szokványos" táborok gombamód szaporodtak a háború során, mikor az ott fogva tartott németek, ahogy láttuk, a kommunisták és az „antiszociális elemek" közül kerültek ki. A németek aránya a háború során 1945-ig csökkent, akkor az összes rab 5-10 százalékát tették ki. A tábornépesség maga folyamatosan emelkedett ebben az időszakban, dacára a döbbenetesen magas halálozási aránynak, ugyanakkor nemzetközivé vált, és egész Európából szedte áldozatait. A táborokban meghalt rabok számát 795 889 és 955 215 közé teszik, nem számítva az elgázosított vagy más módon meggyilkolt zsidókat. A halottak között minden európai nép képviseltette magát, többségük azonban Kelet-Európából érkezett. Akármilyen riasztó is e szám, minden bizonnyal alulbecsült. Idetartozik mintegy 100 000 olyan személy is, aki a táborok háború végi „evakuálása" során pusztult el. Más tudósok a halottak számát kétszeresére teszik.[16]

Hitler ideológiája és geopolitikai tervei azt diktálták, hogy a nácik által megöltek többsége a „zsidó bolsevizmus" eltiprásának célpontja lett. Ami-

kor 1941–42-ben elindították az átfogó népirtást, elegendő volt, ha valaki zsidónak született – a zsidóságról alkotott náci definíció szerint –, ahhoz, hogy valakit a létező legszörnyűbb halálra ítéljenek. A nácik a Vörös Hadsereg tagjaival is könyörtelenek voltak, hagyták, hogy milliók leljék halálukat a hadifogságban. Sosem tudhatjuk meg, hogy a Vörös Hadsereg hány katonáját lőtték le azonnal ahelyett, hogy foglyul ejtették volna.

A nácikat megállították, és Berlin lángokban állt, azonban egy új erőre kapott Szovjetunió volt az ár. Leninhez hasonlóan Sztálin is ki akarta aknázni a háború kínálta helyzetet. 1945 áprilisában őszintén fogalmazott egy Tito marsall, a jugoszláviai kommunista ellenállás feje által vezetett delegációnak: „Ez a háború eltér a múltbeli háborúktól; ha valaki területeket foglal el, ezekre a területekre rákényszeríti saját társadalmi rendszerét. Ahova a hadserege eljut, ott a saját rendszerének szerez érvényt. Másképp nem is volna lehetséges."

A jövőre is gondolt: „15-20 éven belül mindent kiheverünk, aztán kezdhetjük elölről." Ez feltehetően Európa maradék része meghódításának kísérletét jelentette. Sztálin bevallotta, hogy megszerezte a felét, és sóvárog a maradékra. E terveket beárnyékolta a csaknem fél évszázadon át zajló hidegháború.[17]

Milovan Gyilasz, aki elkísérte Titót a Sztálinnál tett látogatásra, és maga is találkozott vele, feljegyezte, hogy a „személyi kultusz" exponenciálisan nő, és istenné teszi. Gyilasz egy könyörtelenül lendületes Sztálint látott, és megörökítette a háború végi hangulatot:

> Országa romba dőlt, éhezett, kimerült. De seregei és elhízott, kitüntetésekkel teleaggatott marsalljai a vodkától meg a győzelmektől megrészegülve már fél Európát a lábuk alá tiporták, és ő nem kételkedett benne, hogy a következő fordulóban a másik felét is letiporják. Tudta, hogy ő az emberiség történelmének egyik legkegyetlenebb, leghatalmaskodóbb zsarnoka. De ez a legkevésbé sem aggasztotta, mert meggyőződése szerint ő vitte keresztül a történelem akaratát. Lelkiismeretét nem nyugtalanította semmi, bár milliókat pusztítottak el a nevében és parancsára, legközelebbi munkatársainak ezreit gyilkolta meg mint árulókat, mivel kétségbe vonták, hogy a boldogság, az egyenlőség, a szabadság felé vezeti az országot, a népet...
>
> Most pedig győzött országa, mégpedig a történelem legnagyobb háborújában. Hatalma, amely a földgolyó egyhatod részén már abszolút volt, most egyre újabb területeket hódított meg. Ez meggyőzte, hogy az ő társadalma a leghaladóbb, az ő társadalma minden vonatkozásban bármely más társadalomhoz hasonlítva fölényben van.[18]

Sztálin május 7-én dühösen szerzett tudomást arról, hogy a németek megállapodtak a feltétel nélküli megadásban, ám nem Berlinben, a szovjetek jelenlétében, hanem egy francia városban, Reimsben. Felhívta és Berlinbe rendelte Zsukovot a másnapi ceremóniára, hogy képviselje a szovjet erők főparancsnokságát a szövetséges erők főparancsnoksága kijelölt vezetői mellett. A dokumentumokat végül 1945. május 9-én kora reggel írták alá. Ezt a napot ünnepli a Szovjetunió május 8-a helyett, melyet a világ többi része a német kapituláció napjának tekint.[19]

A győzelem Sztálin általi moszkvai bejelentése nem olyasmi volt, mely megérintette volna az emberek lelkét, noha megkönnyebbülten és révülten hallgatták. Sokan abban bíztak, hogy nagyobb szabadság lesz a jutalmuk, Sztálin azonban nem tett efféle ígéretet. Helyette arról beszélt, hogyan vált biztossá az ország függetlensége.[20]

A gyötrelem milliók számára nem ért véget, különösen nem a szovjet hadifoglyok és azon nők, férfiak és gyermekek számára, akiket összegyűjtöttek és (gyakran akaratuk ellenére) elszállítottak, hogy rabszolgaként a Harmadik Birodalomban dolgozzanak. Mintegy 9-10 millió embernek lett ez az osztályrésze a háborúban, és alig felük volt életben a háború végén. A jaltai konferencián, 1945 februárjában az amerikaiak és a britek megállapodtak a „felszabadított hadifoglyok és civilek" hazatelepítésében. A döntés során a nyugati szövetségesek saját honfitársaik biztonságos hazatérésével voltak elfoglalva, akiket a Vörös Hadsereg által elfoglalt táborokban találtak, megállapodásuknak azonban végzetes következményei lettek az akkor nyugaton lévő szovjet állampolgárokra nézve.

Sztálin nézőpontjából mindenki gyanús volt, aki túlélte a náci fogságot. Speciális NKVD-szűrőtáborok vizsgálták át a Szovjetunióba visszatért 1,8 millió katona és 3,6 millió civil ügyét. A vizsgálatok évekig tartottak. Egyeseket azonnal kivégeztek, másokat hosszú börtönbüntetésre ítéltek. Egy egykori hadifogoly visszaemlékezett, hogy amikor visszatértek, összegyűjtötték őket, s egy politikai tiszt „közölte velünk, hogy súlyos bűnt követtünk el szülőföldünk és népünk ellen, és azt javasolta, hogy írjunk alá egy ötéves uráli építési munkára vonatkozó szerződést, mert csak így vezekelhetünk bűnünkért".[21] A Hitler oldalán harcoló és a távoli

USA-ba került szovjet állampolgárokat haza kellett küldeni. Ők kétségbeesetten, minden módon megpróbálták ellenállni, hasztalanul.

Minden visszatért „ideiglenes igazolványt" kapott, ami olyan bélyegnek számított, melytől sosem tudtak megszabadulni. A szovjet vezetők kétségeket és gyanút tápláltak saját partizánjaik iránt is, akik bátran harcoltak a német vonalak mögött Sztálin kifejezett utasítására. Még a Vörös Hadsereg azon tagjaival szemben is kérdések merültek fel, akik látták, hogy milyen az élet külföldön. Konsztantyin Szimonov arról írt, hogy „az ellentét, mely az európai és a mi életszínvonalunk között húzódik, és mellyel milliónyi harcosunk szembetalálkozott, lelki és erkölcsi csapás volt, amit nem volt könnyű elviselni, annak ellenére, hogy ők voltak a háború győztesei".[22] Talán túl sokat láttak a katonák? Vajon meg lehet-e bennük bízni ezután?

Június 24-én győzelmi felvonulásra került sor Moszkvában. Sztálin arra jutott, hogy fizikailag képtelen lóhátra ülni a köszöntésre, ezért Zsukov marsallra bízta a feladatot. Aznap 10 órakor a háborús hős fehér lovon a Vörös térre lovagolt, ahol találkozott Rokosszovszkij marsallal, és megszemlélték a csapatokat. Zsukov rövid beszéde után zene csendült fel, majd hosszan tartó dobpergés mellett a legyőzött német hadsereg zászlait vivő kétszáz veterán lépett előre, és e győzelmi trófeákat a porba vetette a Lenin-mauzóleum előtt. A híradók kavargó érzelmekről, gyászról, büszkeségről és jövő iránti reményekről tanúskodnak. A ceremónia minden bizonnyal büszkeséggel töltötte el a Lenin sírja felett álló Sztálint, amiért abban a pillanatban oly nagy megbecsülésben van része, és hogy örökre belophatta magát az emberek szívébe. Nem így történt.

Az 1945. nyári potsdami konferencia előestéjén Sztálin generalisszimusszá léptette elő magát, hogy felette álljon az egyszerű marsalloknak. Egy éven belül megnyirbálta Zsukov hatalmát, és Odesszába küldte, a háttérbe. Sztálin úgy érezte, fenyegetést jelent rá nézve a háborús hős és a hadsereget érő tömjénezés. 1947-ben a győzelem napját közönséges munkanappá tette (később visszaállították az ünnepet), a veteránegyesületeket betiltották, és a tábornokokat határozottan elijesztették az emlékirat-készítéstől.

E döntések valószínűleg összefüggnek azzal, hogy Sztálin nem szívesen osztozott a rivaldafényen, az azonban, hogy elhanyagolták a hadirokkantakat, más magyarázatot igényel. Sok ilyen ember volt kénytelen az utcán koldulni, mígnem egy 1947-es, az 1930-as évekéhez hasonló kampány során „speciális telepekre" küldték őket. Egy író megállapítása szerint „miután megnyert egy hatalmas háborút, az uralkodó osztály nómenklatúrája a patrónus-kliens függőség új piramisát kezdte építeni. Az osztályozás, címkézés, parancsolás, megfélemlítés, büntetés, továbbá az előnyök juttatása és megvonása hozzájárult uralmuk megszilárdításához".[23] A „normális állapot" visszatérésének kezdetére utalt, hogy a háborúban jelentős szerepet játszó nők, akik nem pusztán a honi fronton, hanem egyenruhában szolgáltak, nem menetelhettek a győzelmi felvonuláson.

Hiába fáradt és korosodott, Sztálin újból megerősítette hatalmát az uralkodó eliten belül, és megfosztotta kollégáit minden, esetlegesen a háború során szerzett függetlenségtől. Valójában helyreállította azt a „vezetési rendszert, melyet a nagy terror nyomán hozott létre".[24] Nem tűrte az ellenfeleket, és Leninhez hasonlóan az utód minden gondolatát elhárította. Ezért kellett lefokoznia Zsukovot, akit néha lehetséges örökösként emlegettek. Más jelölteket megalázott, néha félrelökött.

A Gulag malmai tovább őröltek. A munkatáborok és telepek rabjainak száma szinte folyamatosan emelkedett 1941-től egészen Sztálin 1953-ban bekövetkezett haláláig, amikor 2,4 millió ember sínylődött a rendszerben.[25]

Ezzel egy időben Sztálin buzgón igyekezett a szovjet típusú kommunizmust kiterjeszteni a Vörös Hadsereg által felszabadított Európára. Ha a szovjet katonai és gazdasági hatalom 1945-ben nagyjából olyan is volt, mint 1939-ben, a nagy különbség, hogy az orosz történelemben elsőként a határon nem leselkedett komolyabb ellenség. Sztálin tökéletesen egyértelművé tette szándékait Churchill és Roosevelt számára, és a sajátjához hasonló rezsimeket hozott létre, amikor a Vörös Hadsereg nyugat felé menetelve megdöntötte a kollaboráns kormányokat, vagy szétzúzta az ellenállási mozgalmakat. Az egyetlen kivételt Jugoszlávia jelentette, ahol Tito és pártja nemcsak hogy nagyrészt önállóan szabadította fel az országot, de a kommunizmus saját változatát kívánta megvalósítani. 1948-ban kizárták őket az új Kommunista Internacionáléból. Európa más részein polgárháborúk dúltak a kommunisták és ellenfeleik között – elsősorban Görögországban és Ukrajnában –, ami a háború másodlagos hatását jelezte.

A kommunizmus nyugatra terjesztése a bolsevik ideológia szerves részét képezte, és Sztálin nem tétlenkedett. Kellően „megtisztított" államok zónáját hozta létre a nyugati szovjet határ mentén. Csaknem fél

évszázadon át álltak fenn – titkosrendőrséggel és terrorral együtt. A kommunizmus két teljes generáción át nyilvánvalóan visszafogta ezeknek az országoknak a fejlődését. Most igyekeznek talpra állni.

Jaltában Roosevelt és Churchill hajlandó volt elfogadni Sztálin kívánságát a keleten élő németek kitelepítésére. Churchill bevallotta, hogy az Angliában élőket megdöbbentette a gondolat, hogy oly sokan akaratuk ellenére kénytelenek elköltözni.[26] Kiderült, hogy mintegy 9 millió németet űztek el a Szovjetunióból, Lengyelországból, Romániából, Magyarországról, Csehszlovákiából. Roosevelt nem érte meg a győzelmet és következményeit, mivel április 12-én távozott az élők sorából. Harry Truman elnök ösztönösen bizalmatlan volt Sztálinnal szemben, és amikor a potsdami konferencián (1945. július 17. – augusztus 2.) találkozott vele, aggodalmát fejezte ki a „lakosság-áttelepítés" miatt. Sztálin képmutatóan azt felelte, hogy nem tud mit tenni velük kapcsolatban, és egyébként is, a németek már távoztak.

Truman azt akarta, hogy a Szovjetunió lépjen be a Japán elleni háborúba, és egy másik, vitával teli potsdami ülés után fölényesen közölte Sztálinnal, hogy „szokatlan romboló erejű, új fegyverrel rendelkezik". Visszaemlékezése szerint Sztálin csak annyit mondott, hogy „örömmel hallja, és reméli, »hasznát vesszük a japánok ellen«". Akkor a teremben sokan Sztálin arckifejezését figyelték, hátha olvashatnak belőle. Kiismerhetetlen volt, ám éppoly tájékozott volt az atombombát illetően, mint Truman, köszönhetően Klaus Fuchs Los Alamos-i szovjet kémnek. Sztálin a hirtelen bejelentésről úgy vélte, emlékezett vissza Zsukov – aki szintén ott volt, habár nem a delegáció hivatalos tagjaként –, hogy az amerikai elnök megpróbálta megfélemlíteni a Szovjetuniót, és az „erő pozíciójából" tárgyalni. Már folyt a két szuperhatalom közti ideológiai összeütközés, mely az egész világon tombolt a következő fél évszázadban, a katasztrófa korának termékeként.[27]

Truman naplójában bevallotta, hogy nyugtalankodott a „világtörténelem legszörnyűbb bombájának" felfedezése miatt. Azon gondolkodott, vajon nem a Bibliában említett „pusztítás tüze-e" az. Azt mondta magának, hogy csak a japán hadsereg ellen vetik be, nem a civilek ellen, de aztán megváltozott a véleménye. Arra jutott, hogy „kétségtelenül hasznos a világnak, hogy Hitler vagy Sztálin nem fedezték fel az atombombát".[28]

Miközben a konferencia zajlott Potsdamban, a helyszínen az etnikai tisztogatás történetének újabb kegyetlen fejezete vette kezdetét. Ezúttal a

németek szenvedtek. Kifosztották őket, a nőket megerőszakolták, és a német nemzetiségűeket arra kényszerítették, hogy távozzanak nyugatra. Tízezreket mészároltak le az egykori Szudéta-vidéken, a nyugati cseh határ mentén. Lengyelországban még rosszabb volt a helyzet: egy nemrégiben készült számítás szerint félmillió embert öltek meg az ottani „tisztogatás" során.[29]

Közvetlenül a háború után az egyik legszomorúbb fejlemény az antiszemita támadások újabb sorozata volt. Lengyelországban a háború előtti zsidó lakosság 90 százaléka lelte halálát a holokauszt során. A háború után hazatért túlélők nem rokonszenvet, hanem ellenségességet találtak. Néhány lengyel a zsidók kárára jutott vagyoni előnyhöz, és tartottak a túlélők követeléseitől. Az antiszemitizmusban Sztálin nyomdokán haladó új lengyel hatóságok szakítani szándékoztak a zsidók és a kommunisták közti kapcsolat náci legendájával.[30]

Sztálin antiszemita fordulata merőben ellentétes volt korai éveivel és karrierjével, és teljesen szemben állt a marxisták csaknem egy évszázadon át a zsidókérdésről vallott nézeteivel. A zsidókat mindig üdvözölték a bolsevik pártban, és ahogy láttuk, a szovjet rezsim számos vezetője rendelkezett zsidó háttérrel, még ha ők maguk hátat is fordítottak a vallásnak. Sztálin zsidókhoz való hozzáállása a háború idején vált ellenségessé, azzal együtt, hogy fokozódott új orosz nacionalizmusa, mely a háborús események után még hangsúlyosabbá vált. Noha elsőként ismerte el Izraelt 1948-ban, pusztán azért tette, mert úgy vélte, hogy szovjet bástyaként használhatja. Amikor ez kudarcot vallott és az új ország inkább Amerika, az ideológiai ellenség felé fordult, ádáz zsidóellenessé vált.

A nemrégiben feltárt dokumentumok tanúsága szerint Sztálin közvetlenül halála előtt egy jelentős zsidók elleni akcióra készült a Szovjetunióban. A szálak 1948-ig vezettek, amikor egyik politbüróbeli kollégája, Andrej Zsdanov júniusban más panaszok mellett szívrohamot kapott és kórházba került. Júliusban Zsdanov valószínűleg ismét infarktust kapott, és Sztálin saját orvosával végeztetett vizsgálatot. A beteg ezt is túlélte, de talán mivel félrediagnosztizálták, újabb rohamot kapott, és augusztus 31-én meghalt. Egy évvel később egy régi kolléga, Georgi Dimitrov, a Kommunista Internacionálé egykori vezetője, Bulgária akkori kormányfője szintén hirtelen hunyt el. Ugyanaz az orvos kezelte.

Ezzel vette kezdetét a *gyelo vracsej* (orvosok ügye). Nem arról volt szó, hogy „zsidó orvosok összeesküvést szőttek" a Szovjetunió ellen, ahogy

azt a rezsim propagandája állította, hanem arról, hogy a vezér megpróbálta gyökerestül kiirtani a zsidókat az orvosi szakmából. Ráadásul több ezren vesztették el állásukat a kormányzatban, költőket állítottak bíróság elé, és könnyen levonható a következtetés, hogy Sztálin az ország zsidó népessége ellen kíván fordulni.[31]

1953. január 13-án a *Pravda* beszámolót jelentetett meg a „hatalmas zsidó összeesküvésről", mely után olyan hírek kaptak szárnyra, hogy hamarosan, egy meghatározott napon mindannyiukat „saját szándékuknak megfelelően" deportálják. Eleanor Roosevelt – a néhai FDR özvegye – Eisenhower elnökhöz fordult, hogy tegyen valamit a szovjetunióbeli zsidók megsegítésére, ami elegendő volt Sztálinnak ahhoz, hogy még ugyanezen a napon megszakítson minden kapcsolatot Izraellel.

Még messzebbre vetette ki a hálót azzal, hogy német, osztrák és egyéb külföldi „bűnözőket" tartóztattak le a nyugati szovjet zónákban, és vittek a Szovjetunióba, ahol bíróság elé állították és elítélték őket. Utasítások születtek négy új keleti koncentrációs tábor létrehozására, ahol a rabokat elkülöníthetik a Gulag többi részétől. E táborokat állítólag a zsidóknak szánták, és az építkezés mindössze három héttel Sztálin halála előtt vette kezdetét. Utána az ügyet félretették, és csak találgathatunk, vajon mi történt volna, ha tovább él.[32]

A társadalmi katasztrófa kora olyan pusztító erőket vonultatott fel, hogy Sztálin 1953. március 5-én bekövetkezett halála nem jelenthette a korszak végét. A lökéshullámok és kitörések, mintha gigantikus földrengések lennének, még Dél- és Közép-Amerikában, végül egész Ázsiában, de főként Kínában, Koreában, Vietnamban és Kambodzsában is érezhetőek voltak. Évszázadok óta fennálló ázsiai civilizációk kerültek veszélybe vagy pusztultak ki, és mérhetetlen szenvedés árán új kommunista rezsimek jöttek létre. Ahogy Kelet-Európa számos részén tapasztalható, a földön és az embereken ejtett sebek máig nem hegedtek be.

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK A JEGYZETEKBEN

AHR	*American Historical Review*
BAB	Bundesarchiv Berlin
DGFP	*Documents on German Foreign Policy, 1918–1945, Series D* (Washington D.C.); dokumentumok a német külpolitikáról
DRZW	*Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg* (Stuttgart, 1979 és kk.)
EAS	*Europe-Asia Studies*
Hitler Aufzeichnungen	*Hitler: Sämtliche Aufzeichnungen, 1905–1924,* szerk. Eberhard Jäckel és Axel Kuhn (Stuttgart, 1980), összegyűjtött írások
Hitler: Reden, Schriften	*Hitler: Reden, Schriften, Anordnungen, 1925–1933* (München, 1992 és kk.); összegyűjtött beszédek, írások és utasítások
Hitler: Reden und Proklamationen	*Hitler: Reden und Proklamationen, 1932–1945,* szerk. Max Domarus (Leonberg, 1973); összegyűjtött beszédek és kiáltványok
HP	Harvard Project on the Soviet Social System, Harvard Russian Research Center
IMT	*Trials of the Major War Criminals Before the International Military Tribunal* (német kiadás)
KP	*Komszomolszkaja Pravda,* a szovjet Kommunista Ifjúsági Szövetség lapja

KTB	*Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht* (Frankfurt am Main, 1965 és kk.); a Német Fegyveres Erők Főparancsnokságának háborús naplója
Lenin: *Összes művei*	V. I. Lenin: *Összes művei* (Kossuth, Budapest, 1963–1980); az 55 kötetes szovjet kiadást követő fordítás
McNeal: *Sztalin: szocsinyenyija*	Robert H. McNeal (szerk.): *Sztalin: szocsinyenyija* (Stanford, 1967 és kk.); e kötetek 3 továbbival folytatják Sztálin munkáinak a Szovjetunióban megjelent sorozatát (1–13. köt.). Orosz nyelvűek, és Sztálin összes műveinek részét képezik.
Meldungen aus dem Reich	Rendszeres SZD-jelentések a közvéleményről szerte Németországból
1941 god	*1941 god: Dokument,* szerk. A. N. Jakovlev (Moszkva, 1998)
Noakes and Pridham	Jeremy Noakes and Geoffrey Pridham (szerk.): *Documents on Nazism* (Exeter, 1974 és kk.)
NYT	*New York Times*
RGBL	*Reichsgesestzblatt,* hivatalos német újság
RKPA	Reichskriminalpolizeiamt (Kripo – Birodalmi Bűnügyi Rendőrség)
RMI	Reichsministerium des Innern (Birodalmi Belügyminisztérium)
SDFP	*Soviet Documents on Foreign Policy,* szerk. Jane Degras (New York, 1978); szovjet külpolitikai dokumentumok
Sztalin: *Szocsinyenyija*	J. V. Sztalin: *Szocsicsenyija* (Moszkva, 1952 és kk.); összes műveinek eredeti kiadása*
VB	*Völkischer Beobachter;* a legfőbb náci újság

* Sztálin művei magyarul is megjelentek 13 kötetben 1949 és 1952 között a Szikra Kiadónál, ez azonban ma már gyakorlatilag a közkönyvtárakban sem található meg, bár pl. az Országos Széchényi Könyvtár raktárában igen – *a szerk.*

BEVEZETÉS

1. Lásd: Raymond Aron: *The Century of Total War,* Boston, 1954, 13–14. o.
2. Paul Kennedy: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása,* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992, 264. o.
3. Robert Wohl: *The Generation of 1914,* Cambridge, Mass., 1979, 217. o.
4. Anna Petrovna Osztroumova-Lebegyeva, 1942. március 8., naplóbejegyzés, megjelent: Cynthia Simmons and Nina Perlina (szerk.): *Writing the Siege of Leningrad: Women's Diaries, Memoirs, and Documentary Prose,* Pittsburgh, 2002, 31. o.
5. Lásd: Tony Judt: *A háború után. Európa története 1945 óta,* Európa, Budapest, 2007, 46–47. o.
6. Lásd: Alan Bullock: *Hitler and Stalin: Parallel Lives,* Toronto, 1991; és Richard Overy: *The Dictators: Hitler's Germany and Stalin's Russia,* New York, 2004
7. Lásd. pl. az OSZDMP III. londoni kongresszusán tett kijelentései (1905. április), in: V. I. Lenin: *Összes művei,* 10. köt., Kossuth, Budapest, 1966, 122. o. és kk.
8. Sztalin: *Szocsinyenyija,* 1. köt., 193–195. o., 1905. nov. 20-i cikk; 206–213. o., 1906. márc. 8-i cikk
9. *Novaja zsizny,* 1917. nov. 10., in: Maxim Gorky: *Untimely Thoughts: Essays on Revolution, Culture, and the Bolsheviks, 1917–1918,* New Haven, Conn., 1995, 89. o.
10. *Levél a kongresszushoz* in: V. I. Lenin: *Összes művei,* 45. köt., 343–347. o.
11. Nyikita Hruscsov: *A személyi kultuszról és következményeiről. Beszámoló az SZKP XX. kongresszusának zárt ülésén. 1956. február 25.* Kossuth, Budapest, 1988
12. Lásd: Richard Pipes (szerk.): *Az ismeretlen Lenin: a titkos archívumból,* Kairosz – XX. Század Intézet, 2002
13. Eric J. Hobsbawm prominens történész őszintén kijelenti, hogy ha a kommunizmus beváltotta volna a „ragyogó holnapot", akkor a Szovjetunióban 15-20 millió ember erőszakos halála „igazolódott" volna. Lásd Michael Ignatieff vele készült híres interjúja in: *Times Literary Supplement,* 1994. okt. 28., 16. o.
14. Adolf Hitler: „Warum sind wir Antisemiten?", in: *Hitler: Aufzeichnungen,* 184–204. o.
15. Lásd: „Positiver Antisemitismus der Bayerischen Volkspartei", 1922. nov. 2., in: *Hitler: Aufzeichnungen,* 717–721. o.
16. Az ellentét lényeges aspektusait l. főként François Furet and Ernst Nolte: *Fascism and Communism,* Lincoln, Neb., 2001. Az 1980-as évekbeli ádáz vita eredeti anyaga megtalálható in: *„Historikerstreit." Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung,* München, 1987. Négy német történész újabb nézőpontja in: *German History,* 2006, 587–607. o.

17. Lásd azokat az érdekes írásokat, melyek csaknem kihagyják Lenint; Henry Rousso (szerk.) gyűjteményében: *Stalinism and Nazism: History and Memory Compared,* Lincoln, Neb., 2004; és Ian Kershaw és Moshe Lewin (szerk.): *Sztálinizmus és nácizmus: diktatúrák összehasonlítása,* Szukits, Szeged, 2005
18. Charles S. Maier: *The Unmasterable Past: History, Holocaust, and German National Identity,* Cambridge, Mass., 1988, 71–84. o.
19. Richard Overy előszava Henrik Eberle and Matthias Uhl (szerk.) könyvéhez: *The Hitler Book: The Secret Dossier Prepared for Stalin from the Interrogations of Hitler's Personal Aides,* New York, 2005, XI. o.
20. Lásd Hitler Himmlernek tett megjegyzései, in: Adolf Hitler: *Asztali beszélgetések. Monológok a vezéri főhadiszálláson, 1941–1944,* Ármádia, Budapest, 1999, 77. o.
21. Lásd a Stefan Plaggenborg által felvázolt rendkívül tanulságos ellentétet: „Stalinismus als Gewaltgeschichte", in: Stefan Plaggenborg (szerk.): *Neue Forschungen und Komplexe,* Berlin, 1998, 71–112. o.
22. Robert Gellately: *Backing Hitler: Consent and Coercion in Nazi Germany,* Oxford, 2001. Hasznos áttekintés l.: Volker Ulrich: „Die Konsensdiktatur", *Die Zeit,* 2002. március; továbbá Hans-Ulrich Wehler: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte,* 4. köt., *1914–1949,* München, 2004, 675–683. o.
23. Ian Kershaw: *A Hitler-mítosz: vezérkultusz és közvélemény,* Kortina, Budapest, 2003, 211. o.
24. Lev Kopelev: *To Be Preserved Forever,* New York, 1977, 92–93. o.
25. Lásd: Frank Bajohr: *Parvenüs und Profiteure: Korruption in der NS-Zeit,* Frankfurt am Main, 2001
26. Lásd: Michael Voslensky: *Nomenklatura: The Soviet Ruling Class,* Garden City, N. Y., 1984 és Alena V. Ledeneva: *Russia's Economy of Favors: Blat, Networking, and Informal Exchange,* New York, 1998
27. A materialista magyarázathoz való visszatéréshez, mely figyelmen kívül hagyja az idealizmus és ideológia szerepét a zsidókat ért tömeggyilkosságban lásd: Götz Aly: *Hitler népállama: rablás faji háború és nemzeti szocializmus,* Atlantisz, Budapest, 2012. Áttekintéshez lásd: Michael Wildt: „Alys Volkstaat: Hubris und Simplizität einer Wissenschaft", in: *Mittelweg 36,* 2005. június–július, 69–80. o.

1. FEJEZET:
AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ÉS AZ OROSZ FORRADALOM

1. Idézi: Mark D. Steinberg and Vladimir M. Khrustalëv (szerk.): *The Fall of the Romanovs: Political Dreams and Personal Struggles in a Time of Revolution,* New Haven, Conn., 1997, 46. o.
2. Az amerikai nagykövet jelentése az USA külügyminisztériumának, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1918. Russia,* Washington, D.C., 1918, 1. köt., 1–14. o.

3. Doc. 25, 1917. március 2., in: Steinberg and Khrustalëv: *Fall of the Romanovs,* 96–97. o.
4. Doc. 29, 1917. március 3., in: uo. 105. o.
5. Mark D. Steinberg: *Voices of Revolution, 1917: Documents,* New Haven, Conn., 2001, 57. o.
6. U.S. Department of State: *Russia,* 1918, 1. köt., 5–6. o.
7. Orlando Figes: *A People's Tragedy: The Russian Revolution, 1891–1924,* New York, 1996, 321. o.
8. Lásd Franco Venturi klasszikus beszámolóját: *Roots of Revolution: A History of the Populist and Socialist Movements in Nineteenth Century Russia,* London, 1960
9. Anastas Mikoyan: *Memoirs,* Madison, Conn., 1988, 1. köt., 31–32. o.
10. N. K. Krupszkaja: *Visszaemlékezések Leninre,* Kossuth, Budapest, 1974, 29–49. o.
11. Lenin: *Összes művei,* 6. köt., 1–175. o.
12. Sztalin: *Szocsinyenyija,* 1. köt., 56–61. o. (1904. szept.–okt.), levelek
13. Nyikolaj Valentyinov: *Vsztrecsi sz Lenyinim,* New York, 1953, 71–119. o.
14. V. I. Lenin: *Összes művei,* 10. köt., 19–29. o.
15. Uo., 11. köt., 86–97. o.
16. Lásd Andrzej Walicki: *Marxism and the Leap to the Kingdom of Freedom: The Rise and Fall of the Communist Utopia,* Stanford, Calif., 1995, 324. o.
17. Lenin: *Összes művei,* 12. köt., 211. és kk. o.
18. Lásd pl. a szocialista agrárprogramról szóló kritikáját uo., 16. köt. 177. és kk. o.
19. Uo., 30. köt., 310–311. o.
20. Uo., 31. köt., 131–144. o.
21. Krupszkaja: *Visszaemlékezések Leninre,* 309. és kk. o.
22. Robert Service: *Lenin: egy forradalmár életrajza,* Park Kiadó, Budapest, 2007, 350. o.
23. *Pravda,* 1917. április 7.
24. Richard Pipes: *Az orosz forradalom története,** Európa, Budapest, 1997, 549. o.; Richard Pipes: *The Russian Revolution,* New York, 1990, 394. o; Robert C. Tucker: *Sztálin, a forradalmár: 1879–1929,* Szukits Könyvkiadó, Szeged, 2006, 137–139. o.
25. Lásd Manfred Hildermeier: *Geschichte der Sowjetunion, 1917–1991,* München, 1998, 72–80. o.
26. Pipes: *Russian Revolution,* 399–405. o.; Pipes: *Az orosz forradalom története,* 137–142. o.
27. Steinberg: *Voices of Revolution,* 78. o.
28. Uo., 149–150. o.
29. Figes: *People's Tragedy,* 427–429. o.
30. Tucker: *Sztálin, a forradalmár,* 141–142. o.
31. Sztalin: *Szocsinyenyija,* 3. köt., 130–133. o. (1917. július 23.), cikk

---

* Pipes magyar nyelven megjelent kötete rövid összefoglalása az Oroszországgal foglalkozó két korábbi könyvének – *a szerk.*

32. Figes: *People's Tragedy,* 436–438. o.; Pipes: *Russian Revolution,* 436–437. o.; Pipes: *Az orosz forradalom története,* 182. o.
33. Steinberg: *Voices of Revolution,* 156–157. o.
34. Lenin: *Összes művei,* 33. köt., 115–238. o.
35. Boris Souvarine: *Staline: Aperçu historique du bolchévisme,* új kiad., Párizs, 1985, 157. o.
36. Figes: *People's Tragedy,* 442–451. o.
37. Uo., 454. o.
38. Lásd pl. Sztalin: *Szocsinyenyija,* 3. köt., 206–209. o. (1917. aug. 13.); 286–288. o. (1917. szept. 12.)
39. Lenin: *Összes művei,* 34. köt., 241–249. o.
40. A vitát lásd in: Leon Trotsky: *History of the Russian Revolution,* 1932; New York, 2001, 936–941. o.
41. Lenin: *Összes művei,* 34. köt., 390–392. o.
42. Trotsky: *History of the Russian Revolution,* 1003. o.
43. Lenin: *Összes művei,* 34. köt., 418–421., 434–435. o.
44. Trotsky: *History of the Russian Revolution,* 1011. o.
45. Service: *Lenin,* 364. o.
46. Idézi: Isaac Deutscher: *The Prophet Armed: Trotsky, 1879–1921,* Oxford, 1954, 304. o.
47. Leonard Schapiro: *1917: The Russian Revolutions and the Origins of Communism,* Harmondsworth, U. K., 1984, 129–130. o.
48. Trotsky: *History of the Russian Revolution,* 1030–1031. o.
49. Sztalin: *Szocsinyenyija,* 3. köt. 387–390. o.
50. Hildermeier: *Geschichte der Sowjetunion,* 111–112. o.
51. Pipes: *Az orosz forradalom története,* 203. o.
52. Figes: *People's Tragedy,* 493. o.
53. Hildermeier: *Geschichte der Sowjetunion,* 112. o.
54. Deutscher: *Prophet Armed,* 312. o.
55. Lenin: *Összes művei,* 35. köt., 1. o.
56. A becslés Sir Alfred Knoxtól származik, idézi: Deutscher: *Prophet Armed,* 310. o. 3. jegyzet
57. Figes: *People's Tragedy,* 489. o.; Pipes: *Az orosz forradalom története,* 208. o.
58. Marc Ferro: *The Bolshevik Revolution: A Social History,* London, 1980, 255. o.
59. John Reed: *Tíz nap, amely megrengette a világot,* Kossuth, Budapest, 1977, 80. o.
60. Lásd táblázat in: Pipes: *Russian Revolution,* 542. o.
61. 1905. júliusi röpirat, in: Lenin: *Összes művei,* 11. köt., 96–98. o.
62. Uo., 35. k., 191–194. o.

2. FEJEZET: ÚTON A KOMMUNISTA DIKTATÚRA FELÉ

1. Lenin: *Összes művei,* 35. köt., 13–18. o.
2. Dmitrij Volkogonov: *Lenyin: polityicseszkij portret,* Moszkva, 1987, 1. köt., 250–251. o.
3. Lásd Lenin október 26-i, földről szóló beszédében a példákat. Lásd még doc. 123–132. in: Mark D. Steinberg: *Voices of Revolution, 1917: Documents,* New Haven, Conn., 2001, 293–308. o.
4. Lenin: *Összes művei,* 35. köt., 22–23. o.
5. Lásd: Eduard M. Dune emlékiratai: *Notes of a Red Guard,* Urbana, Ill., 1993, 87. o.
6. Lenin: *Összes művei,* 35. köt., 26–27. o.
7. Uo., 52–55. o.
8. John Reed: *Tíz nap, amely megrengette a világot,* Kossuth, Budapest, 1977, 209. o.
9. Uo.
10. Orlando Figes: *A People's Tragedy: The Russian Revolution, 1891–1924,* New York, 1996, 510–511. o.
11. Richard Pipes: *The Russian Revolution,* New York, 1990, 534–536. o.
12. Uo., 502–503. o.
13. Uo., 526–531. o.
14. Figes: *People's Tragedy,* 509. o.; Pipes: *Russian Revolution,* 544. o. Akkor a tömeget egyesek 200 000 főre becsülték.
15. Lenin: *Összes művei,* 35. köt., 162–166. o.
16. Uo., 155. o.
17. Idézi: George Leggett: *The Cheka: Lenin's Political Police,* Oxford, 1981, 17. o.
18. Uo., 19. o.
19. 1918. jan. 9., lásd in: Maxim Gorky: *Thoughts, Essays on Revolution, Culture, and the Bolsheviks, 1917–1918,* New Haven, Conn., 1995, 126. o.
20. „Plehanov a terrorról", in: Lenin: *Összes művei,* 35. o., 184–186. o.
21. Lenin: *Összes művei,* 35. köt., 240–244. o.
22. Az 1924. januárban elfogadott alkotmány az állam nevét Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségére változtatta. A fentiekkel kapcsolatban lásd Pipes: *Russian Revolution,* 550–555. o.; Figes: *People's Tragedy,* 513–515. o.
23. Lásd: Elise Kimerling: „Civil Rights and Social Policy in Soviet Russia, 1918–1936", *Russian Review,* 1982, 30. o.
24. Lenin: *Összes művei,* 35. köt., 361–362. o.
25. Isaac N. Steinberg: *In the Workshop of the Revolution,* New York, 1953, 145. o.
26. Uo., 146. o.
27. Leggett: *Cheka,* 58–61. o.
28. Pipes: *Az orosz forradalom története,* 248–249. o.; Figes: *People's Tragedy,* 547–551. o.

29. Lenin: *Összes művei,* 36. köt., 196–197. o.
30. Uo., 478. o.
31. Lásd Alekszandr Szolzsenyicin: *A Gulag szigetvilág, 1918–1956,* Európa, Budapest, 1993, 1. köt., 506–508. o.
32. Lenin: *Összes művei,* 50. köt., 122. o.
33. Idézi: Leggett: *Cheka,* 114. o. (kiemelés tőlem)
34. Idézi: Pipes: *Russian Revolution,* 802. o.
35. Leggett: *Cheka,* 100., 233. o.
36. Lenin: *Összes művei,* 50. köt., 161–163. o.
37. Lásd: Richard Pipes (szerk.): *Az ismeretlen Lenin: a titkos archívumból,* Kairosz (Szentendre) – XX. Század Intézet (Budapest), 2002; 85. o. 24. sz. dok.
38. Lásd: Leon Trotsky: *Terrorism and Communism,* 1920, idézi: Robert Service: *Lenin: A Political Life,* 3. k., *The Iron Ring,* London, 1995, 37. o.
39. Michael Jakobson: *Origins of the Gulag: The Soviet Prison Camp System, 1917–1934,* Lexington, Ky., 1993, 152. o. 7. jegyzet; Szolzsenyicin: *A Gulag szigetvilág,* 2. köt., 16–17. o.
40. Peter H. Solomon: *Soviet Criminal Justice Under Stalin,* Cambridge, U. K., 1996, 17–48. o.
41. David J. Dallin and Boris I. Nicolaevsky: *Forced Labor in Soviet Russia,* New Haven, Conn., 1947, 150–151. o.
42. Lenin: *Összes művei,* 45. köt., 190–191. o.
43. Andrzej J. Kaminski: *Konzentrationslager 1896 bis Heute,* München, 1990, 34–35. o.
44. L. Jan M. Meijer (szerk.): *The Trotsky Papers, 1917–1922,* London, 1964, 1. köt., 109. o. 4. jegyzet; Kaminski: *Konzentrationslager,* 72–73. o.; némileg különböző dátum: l. Anne Applebaum: *A Gulag története,* Európa, Budapest, 2005, 1. k., 67–68. o.
45. Idézi: Pipes: *Russian Revolution,* 808–809. o.
46. 28. sz. dok., dátum nélkül, valószínűleg 1918. szept. 3. vagy 4., in: Pipes: *Az ismeretlen Lenin,* 91. o.
47. Idézi: Leggett: *Cheka,* 108. o.
48. Uo., 111. o.
49. Jörg Baberowski: *Der rote Terror: Die Geschichte des Stalinismus,* München, 2003, 40. o.
50. Idézi: Leggett: *Cheka,* 109–110. o.
51. Kaminski: *Konzentrationslager,* 73. o.
52. Idézi: Pipes: *Russian Revolution,* 834. o.
53. Applebaum: *A Gulag története,* 1. k., 70. o.
54. Leggett: *Cheka,* 178–181. o.; Galina Mikhailovna Ivanova: *Labor Camp Socialism: The Gulag in the Soviet Totalitarian System,* London, 2000, 14. o.
55. Lásd:. Nicolas Werth: *Egy állam a népe ellen. Erőszak, elnyomás, rémuralom a Szovjetunióban.* in: Stéphane Courtois et al.: *A kommunizmus fekete könyve,* Nagyvilág, Budapest, 2001, 122. o.

56. Volkogonov: *Lenyin: polityicseszkij portret,* 1. köt., 413–415. o.; Dallin and Nicolaevsky: *Forced Labor in Soviet Russia,* 157. o.
57. Dallin and Nicolaevsky: *Forced Labor in Soviet Russia,* 173. o.
58. A szervezet a kommunizmusban szenvedett és meghalt emberek emlékének megőrzésével foglalkozik.
59. Lásd: Joël Kotek és Pierre Rigoulot: *A táborok évszázada: fogva tartás, koncentrálás, megsemmisítés,* Nagyvilág, Budapest, 2005, 125–126. o.
60. Lásd: Beszámoló Szolovkiról és Kemről, in: Dallin and Nicolaevsky: *Forced Labor in Soviet Russia,* 181–188. o.
61. Leon Trotsky: *History of the Russian Revolution,* 1932; New York, 2001, 295–296. o.
62. Mark von Hagen: *Soldiers in the Proletarian Dictatorship: The Red Army and the Soviet Socialist State, 1917–1930,* Ithaca, N. Y., 1990, 40. o.
63. Uo., 126. o. A dezertálás adatait l. Figes: *People's Tragedy,* 599. o.
64. Lenin: *Összes művei,* 35. köt., 195–205. o.

3. FEJEZET: POLGÁRHÁBORÚK A SZOVJETUNIÓBAN

1. Dmitrij Volkogonov: *Lenyin: polityicseszkij portret,* Moszkva, 1987, 1. köt., 349. o.
2. Sztálin: „A leninizmus alapjai", in: *Szocsinyenyija,* 6. köt., 112. o. (1924. április 26–30. és május 9–18.)
3. Robert Service: *Lenin: egy forradalmár életrajza,* Park Kiadó, Budapest, 2007, 383. o.
4. Doc. 9.9, in: Ronald Kowalski (szerk.): *The Russian Revolution, 1917–1921,* New York, 1997, 143–144. o.; Alec Nove: *An Economic History of the USSR,* Harmondsworth, U. K., 50–51. o. [A könyv magyar kiadásában ez nem található – *a szerk.*]; George Leggett: *The Cheka: Lenin's Political Police,* Oxford, 1981, 64. o.
5. Donald J. Raleigh: *Experiencing Russia's Civil War: Politics, Society, and Revolutionary Culture in Saratov, 1917–1922,* Princeton, N. J., 2002, 337–341. o.
6. Sztalin: *Szocsinyenyija,* 4. köt., 128. o. (1918. aug. 31.), 130. o. (1918. szept. 19.)
7. Idézi: Boris Souvarine: *Staline: Aperçu historique du bolchévisme,* új kiad., Párizs, 1985, 205. o.
8. Trockij Leninnek, in: Jan M. Meijer (szerk.): *The Trotsky Papers, 1917–1922,* London, 1964, 1. köt., 72–74. o.; l. még Roy Medvedev: *Let History Judge: The Origins and Consequences of Stalinism,* New York, 1989, 56–59. o.; Robert C. Tucker: *Sztálin, a forradalmár: 1879–1929,* Szukits, Szeged, 2006, 157–160. o.
9. Volkogonov: *Lenyin: polityicseszkij portret,* 1. köt., 374. o.
10. Jörg Baberowski: *Der rote Terror: Die Geschichte des Stalinismus,* München, 2003, 41. o.

11. Hiroaki Kuromiya: *Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s–1990s*, Cambridge, U. K., 1998, 103–108. o.
12. Tanulságos e témában George F. Kennan: *Russia and the West Under Lenin and Stalin*, New York, 1960, 70–115. o.
13. Serge Schmemann: *Echoes of a Native Land: Two Centuries of a Russian Village*, New York, 1997, 208. o.
14. *Krasznij Mecs* (Vörös Kard), 1919. aug. 18., idézi: Leggett: *Cheka*, 203. o.
15. Sztalin: *Szocsinyenyija*, 2. köt., 332–347. o.; hasznos e témában Jacob Miller: „Soviet Theory on the Jews, in: Lionel Kochan (szerk.): *The Jews in Soviet Russia Since 1917*, Oxford, 1970, 46–63. o.
16. Strobe Talbott (szerk.): *Khrushchev Remembers*, Boston, 1970, 266–267. o.; Yuri Slezkine: *The Jewish Century*, Princeton, N. J., 2004, 106–116. o.
17. Slezkine: *Jewish Century*, 175. o.
18. Orlando Figes: *A People's Tragedy: The Russian Revolution, 1891–1924*, New York, 1996, 676–677. o.; Slezkine: *Jewish Century*, 178–179. o.
19. Lásd: Norman Cohn: *Warrant for Genocide: The Myth of the Jewish World-Conspiracy and the Protocols of the Elders of Zion*, London, 1967, 114., 119–120. o.
20. Lásd: Peter Kenez: „Pogroms and White Ideology in the Russian Civil War", in: John D. Klier and Shlomo Lambroza (szerk.): *Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History*, New York, 1992, 300. o.
21. Kuromiya: *Freedom and Terror in the Donbas*, 111. o.
22. Peter Holquist: „To Count, to Extract, and to Exterminate: Population Politics in Late Imperial and Soviet Russia", in: Ronald Grigor Suny and Terry Martin (szerk.): *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*, New York, 2001, 111–144. o.
23. Lásd: Richard Pipes: *Russia Under the Bolshevik Regime*, New York, 1995, 109. o.
24. Eduard M. Dune: *Notes of a Red Guard*, Urbana, Ill., 1993, 168–169. o.
25. Lásd a Vörös Hadsereg egy fogságba esett katonájának emlékirata és bizonyítéka, uo., 163–164. o.
26. Volkogonov: *Lenyin: polityicseszkij portret*, 1. köt., 360–361. o.
27. Idézi: Peter Holquist: *Making War, Forging Revolution: Russia's Continuum of Crisis, 1914–1921*, Cambridge, Mass., 2002, 180. o.
28. Nicolas Werth: *Egy állam a népe ellen. Erőszak, elnyomás, rémuralom a Szovjetunióban*. in: Stéphane Courtois et al.: *A kommunizmus fekete könyve*, Nagyvilág, Budapest, 2001, 106. o.
29. Uo., 107–109. o.
30. Holquist: *Making War*, 187. o. A tragédia emberi arcát ábrázolja a Nobel-díjas Mihail Solohov *Csendes Don* c. regénye.
31. Idézi: Robert Service: *Lenin: A Political Life*, 3. köt., *The Iron Ring*, London, 1995, 39. o.
32. Sergey Petrovich Melgounov: *The Red Terror in Russia*, London, 1926
33. Leggett: *Cheka*, 200. o.; Werth: *Egy állam a népe ellen*, 114. o.

34. Idézi: Pipes: *Russia Under the Bolshevik Regime*, 135. o.
35. Sztalin: *Szocsinyenyija*, 4. köt., 27. o. (1918. jan. 11.)
36. Trockij Zinovjevnek, in: Meijer: *Trotsky Papers*, 2. köt., 443. o.
37. Lásd az élénk levelezést uo., 153–255. o.
38. Josef Korbel: *Poland Between East and West: Soviet and German Diplomacy Toward Poland, 1919–1933*, Princeton, N. J., 1963, 16–67. o.
39. Idézi: Stephen F. Cohen: *Bukharin and the Bolshevik Revolution: A Political Biography, 1888–1933*, New York, 1974, 101. o.
40. Raleigh: *Experiencing Russia's Civil War*, 391–394. o.; Figes: *People's Tragedy*, 753. o.
41. Pipes: *Russia under the Bolshevik Regime*, 377. o.; Orlando Figes: *Peasant Russia, Civil War: The Volga Countryside in Revolution, 1917–1921*, London, 1991, 321–323., 342. o.; Raleigh: *Experiencing Russia's Civil War*, 337–341. o.
42. Pipes: *Russia Under the Bolshevik Regime*, 386–387. o.
43. Figes: *People's Tragedy*, 768. o.
44. Táblázat, in: Nove: *Economic History*, 58. o. Az 1913-as százas index 1921-re 21-re változott.
45. Uo., 76. o.
46. A teljes tanulmányt lásd: Bertrand M. Patenaude: *The Big Show in Bololand: The American Relief Expedition to Soviet Russia in the Famine of 1921*, Stanford, Calif., 2000
47. Figes: *People's Tragedy*, 779. o.
48. Volkogonov: *Lenyin: polityicseszkij portret*, 2. köt., 159–160. o.

4. FEJEZET: A NÁCIZMUS ÉS A BOLSEVISTA VESZÉLY

1. Adolf Hitler: *Harcom (Mein Kampf)*, Interseas Editions, Hódmezővásárhely, 1996, 81. és 96. o.
2. Lásd: Brigitte Hamann: *Bécs és Hitler. Egy diktátor tanulóévei*, Európa, Budapest, 2000, 502. o.; Anton Joachimsthaler: *Hitlers Weg begann in München, 1913–1923*, München, 2000, 45. o.
3. Joachimsthaler: *Hitlers Weg*, 102–122. o.
4. Uo., 174–176. o.
5. Hans-Ulrich Wehler: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, 4. köt., *1914–1949*, München, 2003, 232. o.
6. Idézi: Heinrich August Winkler: *Weimar, 1918–1933: Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie*, München, 1998, 29. o.
7. Uo., 41. o.
8. Detlev J. K. Peukert: *Die Weimarer Republik: Krisenjahre der klassischen Moderne*, Frankfurt am Main, 1987, 44. o.
9. Wehler: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, 207. o.
10. Winkler: *Weimar*, 64., 69. o.

11. Albert S. Lindemann: *The „Red Years": European Socialism vs. Bolshevism, 1919–1921,* Berkeley, Calif., 1974, 190. o.
12. Allan Mitchell: *Revolution in Bavaria: The Eisner Regime and the Soviet Republic,* Princeton, N. J., 1965, 217., 271–272. o.
13. Idézi: Peter Nettl: *Rosa Luxemburg,* röv. kiad., Oxford, 1969, 455. o.
14. Uo., 477–481. o.; Winkler: *Weimar,* 56–57. o.
15. A követelések (1918. dec. 14.) teljes listáját l. Wolfgang Tieue (szerk.): *Deutsche Parteiprogramme, 1861–1961,* Berlin, 1961, 91. o.
16. Eberhard Kolb: *The Weimar Republic,* London, 1988, 8–10. o.
17. 1918. nov. 20., idézi: Eric Waldman: *The Spartacist Uprising,* Milwaukee, 1958, 111. o.
18. Idézi: Winkler: *Weimar,* 58. o.
19. Uo., 60. o.
20. Mitchell: *Revolution in Bavaria,* 299–300. o.
21. Idézi: uo., 319. o.
22. Winkler: *Weimar,* 80. o.; Mitchell: *Revolution in Bavaria,* 320. o.
23. Lenin: *Összes művei,* 38. köt., 312–313. o.
24. Idézi: David Clay Large: *Where Ghosts Walked: Munich's Road to the Third Reich,* New York, 1997, 116. o.
25. Winkler: *Weimar,* 81. o.
26. Lásd: Yuri Slezkine: *The Jewish Century,* Princeton, N. J., 2004, 85. o.
27. Idézi: Large: *Where Ghosts Walked,* 120. o.
28. Ruth Fischer: *Stalin and German Communism: A Study in the Origins of the State Party,* Cambridge, Mass., 1949, 108. o. Tettetett antibolsevizmusának kritikáját l. Klaus-Michael Mallmann: *Kommunisten in der Weimarer Republik: Sozialgeschichte einer revolutionären Bewegung,* Darmstadt, 1996, 71. o.
29. Lásd: Uwe Lohalm: *Völkischer Radikalismus: Die Geschichte des Deutschvölkischen Schutz- und Trutz-Bundes, 1919–1923,* Hamburg, 1970, 181–183. o.
30. Joachimsthaler: *Hitlers Weg,* 221–224. o.
31. Esser, idézi: Georg Franz-Willing: *Ursprung der HitlerBewegung, 1919–1922,* Oldendorf, 1974, 52–55. o.; lásd még Hitler: *Harcom (Mein Kampf),* 130. o.
32. Lásd: Joachimsthaler: *Hitlers Weg,* 209–212. o.; továbbá Ian Kershaw: *Hitler, 1889–1936: Hybris,* Szukits, Szeged, 2003, 123–124. és 131–133. o.
33. Levél, in: *Hitler Aufzeichnungen,* 88–90. o.
34. Igazolvány, in: Joachimsthaler: *Hitlers Weg,* 259. o.; Hitler beszámolóját l. Hitler: *Harcom (Mein Kampf),* 133–137. o.
35. Winkler: *Weimar,* 89–95. o.; Kolb: *Weimar Republic,* 21–33. o.
36. Treue: *Deutsche Parteiprogramme,* 146–149. o. Az NSDAP programja magyarul: Ormos Mária: *Németország története a 20. században,* Rubicon-könyvek, Budapest, 2008, 115. o.
37. Hitler: *(Harcom) Mein Kampf,* 258. o.
38. Sebastian Haffner: *Egy német története. Emlékeim (1914–1933),* Európa, Budapest, 2005, 57. o.

39. Joachimsthaler: *Hitlers Weg,* 272., 274. o.
40. Kershaw: *Hitler, 1889–1936,* 169–170. o.
41. Hitler: *Harcom (Mein Kampf),* 308. o.
42. Joachimsthaler: *Hitlers Weg,* 292. o.
43. Hitler: *Harcom (Mein Kampf),* 303–304. o.
44. A téma újabb feldolgozását lásd: Michael Kellogg: *The Russian Roots of Nazism: White Émigrés and the Making of National Socialism, 1917–1945,* Cambridge, U. K., 2005, 30–47. o.
45. Beszédek, in: *Hitler Aufzeichnungen,* 451–457., 458–459. o.
46. Kai-Uwe Merz: *Das Schreckbild: Deutschland und der Bolschewismus, 1917 bis 1921,* Berlin, 1995, 452. o.
47. *Hitler Aufzeichnungen,* 108–109. o.
48. Uo., 127–129. o.
49. 1920. június 6., uo., 140. o.
50. *Hitler Aufzeichnungen,* 165–166. o.
51. 1920. aug. 6., uo., 172. o.
52. 1920. dec. 8., uo., 276. o.
53. 1920. júl. 21., uo., 163. o.
54. 1920. aug. 7., uo., 175. o.
55. Uo., 279. o.
56. Idézi Dmitrij Volkogonov: *Lenyin: polityicseszkij portret,* Moszkva, 1987, 2. köt., 265–266. o.
57. Eric D. Weitz: *Creating German Communism, 1890–1990: From Popular Protests to Socialist State,* Princeton, N. J., 1997, 103–105. o.
58. *Hitler Aufzeichnungen,* 298–302. o.
59. Uo., 317–320. o.

5. FEJEZET: AZ ELSŐ NÁCI KÍSÉRLET A HATALOM MEGRAGADÁSÁRA

1. Sven Reichardt: *Faschistische Kampfbünde: Gewalt und Gemeinschaft im italienischen Squadrismus und in der deutschen SA,* Köln, 2002, 256. o.
2. Denis Mack Smith: *Mussolini,* New York, 1982, 171. o.
3. Robert O. Paxton: *The Anatomy of Fascism,* New York, 2004, 89., 275. o. 1. jegyzet
4. Mack Smith: *Mussolini,* 52–56. o.
5. Adolf Hitler: *Harcom (Mein Kampf),* Interseas Editions, Hódmezővásárhely, 1996, 356. o.
6. *Hitler Aufzeichnungen,* 721–722. o.
7. Heinrich August Winkler: *Weimar, 1918–1933: Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie,* München, 1998, 190. o.

8. Georg Franz-Willing: *Ursprung der HitlerBewegung, 1919–1922,* Oldendorf, 1974, 355. o.
9. Idézi: Anton Joachimsthaler: *Hitlers Weg begann in München, 1913–1923,* München, 2000, 304. o.
10. Winkler: *Weimar,* 186–188. o.; Eberhard Kolb: *The Weimar Republic,* London, 1988, 45–46. o.
11. Lásd újságok, 1923. jan. 12., in: *Hitler Aufzeichnungen,* 785–786. o.
12. Winkler: *Weimar,* 188–189. o.
13. Gerald D. Feldman: *The Great Disorder: Politics, Economics, and Society in the German Inflation, 1914–1924,* New York, 1993, 5. o.
14. Egy fiatalember berlini benyomásait l. Sebastian Haffner: *Egy német története. Emlékeim (1914–1933),* Európa, Budapest 2005, 65–73. o.; továbbá Winkler: *Weimar,* 207. o.
15. Lásd Rosa Leviné-Meyer: *Inside German Communism: Memoirs of Party Life in the Weimar Republic,* London, 1977, 46–55. o.
16. Winkler: *Weimar,* 200, 210–216. o.
17. A Brandlerrel készült interjún alapuló leírást lásd Isaac Deutscher: *The Prophet Unarmed: Trotsky, 1921–1929,* New York, 1959, 142–145. o.
18. Lásd: Richard A. Comfort: *Revolutionary Hamburg: Labor Politics in the Early Weimar Republic,* Stanford, Calif., 1966, 125–126. o.
19. Isaac Deutscher: *Sztálin: Politikai életrajz,* Európa, Budapest, 1990, 382–384. o.
20. *Hitler Aufzeichnungen,* 794–797. o.
21. Uo., 811. o.
22. 1923. febr. 26., beszéd, uo., 840. o.
23. 1923. márc. 25., beszéd, uo., 848–849. o.
24. Lásd pl. 1923. márc. 27., beszéd, uo., 853. o.
25. 1923. jún. 17., beszéd, uo., 937. o.
26. 1923. ápr. 10., beszéd, uo., 876., 881. o.
27. Május 1., rendőri jelentés, uo., 918–919. o.
28. Lásd pl. 1923. aug. 5., beszéd, uo., 965. o.
29. 1923. máj. 17., beszéd, uo., 929. o.
30. *Hitler Aufzeichnungen,* 955–962. o.; l. még 920. o.
31. Uo., 1023–1026. o.
32. Uo., 1027. o.
33. Peter Longerich: *Die braunen Bataillone: Geschichte der SA,* München, 1989, 33–36. o.
34. *Hitler Aufzeichnungen,* 990. o.
35. Uo., 991–992. o.
36. Idézi: Harold J. Gordon: *Hitler and the Beer Hall Putsch,* Princeton, N. J., 1972, 213. o.
37. *Hitler Aufzeichnungen,* 1022. o.
38. Feldman: *Great Disorder,* 736. o.

39. Gordon: *Hitler and the Beer Hall Putsch,* 221–224. o.; Feldman: *Great Disorder,* 778–779. o.
40. Gordon: *Hitler and the Beer Hall Putsch,* 238–256. o.; Ian Kershaw: *Hitler, 1889–1936: Hybris,* Szukits, Szeged, 2003, 207–208 o.
41. Gordon: *Hitler and the Beer Hall Putsch,* 259–260. o.
42. Uo., 260. o.
43. Uo., 264–267. o.
44. Ernst Hanfstaengl: *Hitler: The Missing Years,* 1957; New York, 1994, 91–109. o.
45. Idézi: Gordon: *Hitler and the Beer Hall Putsch,* 287–288. o.
46. Hanfstaengl: *Hitler,* 100. o.
47. Gordon: *Hitler and the Beer Hall Putsch,* 290–312., 342–343. o.
48. Idézi: uo., 351. o.
49. Lásd: Kershaw: *Hitler, 1889–1936,* 213. o.; Gordon: *Hitler and the Beer Hall Putsch,* 356–365. o.
50. *Hitler Aufzeichnungen,* 1210. o.
51. Idézi: Winkler: *Weimar,* 252. o.
52. Feldman: *Great Disorder,* 780–802. o.; Winkler: *Weimar,* 237. o.

6. FEJEZET: HITLER ÚJRAKEZDI

1. *Hitler Aufzeichnungen,* 1226. o.
2. Hitler Adolf Gemlichnek, 1919. szept. 16., in: uo., 88–90. o.
3. Idézi: Noakes and Pridham, 1. köt., 37. o.
4. Ian Kershaw: *Hitler, 1889–1936: Hybris,* 242. o.
5. Áttekintést lásd: Eberhard Jäckel: *Hitler's World View: A Blueprint for Power,* Cambridge, Mass., 1981
6. Adolf Hitler: *Harcom (Mein Kampf),* Hódmezővásárhely, 1996, 346. o.
7. Uo., 175. o.
8. Az „árja" modern fogalmát általában a 18. század végi, 19. századi nyelvészeti műveknek tulajdonítják. Lásd: George L. Mosse: *Toward the Final Solution: A History of European Racism,* New York, 1978, 39–44. o.
9. Hitler: *Harcom (Mein Kampf),* 218–219. o.
10. Hitler rasszista eszméi nyomon követésének problémáját kitűnően ábrázolja: Richard Weikart: *From Darwin to Hitler: Evolutionary Ethics, Eugenics, and Racism in Germany,* New York, 2004
11. Hitler: *Harcom (Mein Kampf),* 269–271. o.
12. Uo., 272. o.
13. Uo., 343–344. o. [Az idézet utolsó mondata, „Németország vagy világhatalom lesz..." kimaradt a magyar fordításból. Az eredetiben l. Hitler: *Mein Kampf,* München, 1943, 742.o.]
14. Uo., 344–345. o.
15. Uo., 345. o.

16. Hitler: *Mein Kampf,* München, 1943. o., 751–752. o. [Az idézet első két mondata hiányzik a magyar fordításból – *a szerk.*]
17. Hiteles beszámoló: Gerhard L. Weinberg (szerk.): *Hitler's Second Book: The Unpublished Sequel to „Mein Kampf",* New York, 2003
18. Az állítást tartalmazza: Theodore Abel: *Why Hitler Came to Power,* utánnyomás, Cambridge, Mass., 1986, 240. o.
19. Ernst Hanfstaengl: *Hitler: The Missing Years,* 1957; New York, 1994, 128. o.
20. Uo., 131–132. o.
21. *VB,* 1925. febr. 26., in: *Hitler: Reden, Schriften,* 1. köt., 4–9. o.
22. Lásd: *VB,* 1925. febr. 27., in: *Hitler: Reden, Schriften,* 1. köt., 14–32. o.
23. *Hitler: Reden, Schriften,* 1. köt., 14. o. 5. jegyzet, 36. o.
24. Uo. 35–37. o.
25. Heinrich August Winkler: *Weimar, 1918–1933: Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie,* München, 281. o.
26. *VB,* 1926. febr. 25., in: *Hitler: Reden, Schriften,* 1. köt., 294–296. o.
27. Joseph Goebbels: *Napló,** Dunakönyv Kiadó, Budapest, 1994., 24. o., 1926. febr. 15-i bejegyzés
28. Uo., 27. o.
29. Kershaw: *Hitler, 1889–1936,* 272–273. o.

7. FEJEZET:
HARC A KOMMUNISTA UTÓPIÁÉRT

1. Sztálin családi hátteréről és kora kaukázusi éveiről lásd: Robert Service: *Stalin: A Biography,* Cambridge, Mass., 2004, 3–55. o.
2. Lenin: *Összes művei,* 6. köt., 27. és 76–78. o.
3. Sztalin: *Szocsinyenyija,* 1. köt., 59–61. o. (1904. szept.–okt.), 74–80. o. (1905. jan.), cikkek
4. Lenin: *Összes művei,* 6. köt., 123–125. o.
5. Anna Geifman: *Thou Shalt Kill: Revolutionary Terrorism in Russia, 1894–1917,* Princeton, N. J., 1993, 21–22. o.
6. Service: *Stalin,* 70. o.; Robert C. Tucker: *Sztálin, a forradalmár: 1879–1929,* Szukits, Szeged, 2006, 94–95. o.; Edvard Radzinszkij: *Sztálin,* Európa, Budapest, 1997, 76–78. o.
7. Sztalin: *Szocsinyenyija,* 1. köt., 84–88. o. (1905. febr. 15.), röpirat
8. Lenin: *Összes művei,* 13. köt., 360–367. o., cikk
9. Idézi: Isaac Deutscher: *Sztálin: Politikai életrajz,* Európa, Budapest, 1990, 87–89. o.

* Goebbels *Napló*jának magyar kiadása válogatás. Ahol a Gellately által hivatkozott bejegyzés szerepel ebben a kiadásban, ott ezt tüntetjük fel, egyéb esetekben a német kiadás megfelelő helyét jelezzük – *a szerk.*

10. Sztalin: *Szocsinyenyija,* 1. köt., 193–195. o. (1905. nov. 20.), röpirat; 206–213. o. (1906. márc. 8.), cikk
11. Uo., 206–238. o. (1906. márc. 8.)
12. Service: *Stalin,* 74–75. o.; Deutscher: *Sztálin,* 96–99. o.
13. Geifman: *Thou Shalt Kill,* 112–122. o.; részletesebben lásd: Dmitrij Volkogonov: *Lenyin: polityicseszkij portret,* Moszkva, 1987, 1. köt., 101–104. o. Némi pénzt vagyonos emberek is adományoztak az ügy érdekében.
14. Tucker: *Sztálin, a forradalmár,* 125–127. o.; Service: *Lenin,* 260. o.
15. Sztalin: *Szocsinyenyija,* 2. köt., 359–367. o. (1913. jan.), röpirat
16. Lásd: Terry Martin: *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939,* Ithaca, N. Y., 2001.
17. Lásd: Robert M. Slusser: *Stalin in October: The Man Who Missed the Revolution,* London, 1987, 244–255. o.
18. Cáfolatot l. Service: *Stalin,* 140–147. o.

8. FEJEZET:
LENIN HALÁLA, SZTÁLIN GYŐZELME

1. Lenin: *Összes művei,* 45. köt., 69–88. o. (1922. márc. 27., beszéd)
2. 1921. márc. 15., beszéd, uo., 43. köt., 53–57. o.
3. 1921. dec. 23., beszéd, uo., 44. köt., 304. o.
4. 1922. júl. 5., beszéd, uo., 47. o.
5. Feliksz Ivanovics Csujev i Vjacseszlav Molotov: *Szto szorok beszed sz Molotovim: iz dnyevnyika F. Csujeva,* Moszkva, 1991, 200. o.
6. Lenin: *Összes művei,* 44. köt., 319–320. o.
7. George Leggett: *The Cheka: Lenin's Political Police,* Oxford, 1981, 346–348. o.
8. Lenin: *Összes művei,* 44. köt., 389–393. o.
9. Robert Service: *Lenin: egy forradalmár életrajza,* Park, Budapest, 2007, 513–514. o.
10. 1922. március 27., beszéd, in: Lenin: *Összes művei,* 45. köt., 91. o.
11. Sztalin: *Szocsinyenyija,* 6. köt., 172. o.
12. Lásd: John Löwenhardt, James R. Ozinga and Erik van Lee: *The Rise and Fall of the Soviet Politburo,* London, 1992, 11. o.
13. Robert C. Tucker: *Sztálin, a forradalmár: 1879–1929,* Szukits, Szeged, 2006, 175–176. o.
14. Dmitrij Volkogonov: *Lenyin: polityicseszkij portret,* Moszkva, 1987, 2. kiad., 106–107. o.
15. Lásd uo., 1. köt., 300. o. A könyv angol fordításában e téren súlyos hiba található.
16. Csujev és Molotov: *Szto szorok beszed,* 179–180. o.; Roy Medvedev: *Let History Judge: The Origins and Consequences of Stalinism,* New York, 1989, 68. o.
17. Service: *Lenin,* 517. o.
18. Volkogonov: *Lenyin: polityicseszkij portret,* 2. köt., 40. o.; Richard Pipes: *Russia Under the Bolshevik Regime,* New York, 1995, 464–465. o.

19. Tucker: *Sztálin, a forradalmár,* 198–201. o.
20. Service: *Lenin,* 533. o. Egy régóta fennálló, alternatív nézőpontot l. Moshe Lewin: *The Soviet Century,* New York, 2005, 24–26. o.
21. Pipes: *Russia Under the Bolshevik Regime,* 474. o.
22. Idézi: Volkogonov: *Lenyin: polityicseszkij portret,* 1. köt., 350–351. o.; 2. köt. 185–186. o.
23. Lenin: *Összes művei,* 45. köt., 343–348. o.
24. Csujev és Molotov: *Szto szorok beszed,* 239. o.; Medvedev: *Let History Judge,* 75., 80–81. o.
25. A levelek megjelentek in: Medvedev: *Let History Judge,* 72–73. o.
26. Tucker: *Sztálin, a forradalmár,* 224–225. o.
27. Dmitrij Volkogonov: *Győzelem és tragédia. Sztálin politikai arcképe,* Zrínyi, Budapest, 1990, 106–107. o.
28. Csujev és Molotov: *Szto szorok beszed,* 184–185. o.
29. Idézi: Medvedev: *Let History Judge,* 118–119. o.
30. Uo., 112. o.
31. Nyitóbeszéd, 1921. márc. 8., in: Lenin: *Összes művei,* 43. köt., 4–5. o.
32. Levelek, l. Pipes: *Russia under the Bolshevik Regime,* 483–485. o.
33. Sztalin: *Szocsinyenyija,* 6. köt., 220–233. o. (1924. máj. 27.), beszéd
34. Tucker: *Sztálin, a forradalmár,* 176–177. o.; Stephen F. Cohen: *Bukharin and the Bolshevik Revolution: A Political Biography, 1888–1938,* New York, 1974, 325–326. o.
35. Lásd: Nina Tumarkin: *Lenin Lives! The Lenin Cult in Soviet Russia,* Cambridge, Mass., 1997, 208. o.
36. Robert H. McNeal: *Stalin: Man and Ruler,* New York, 1988, 89. o. Kétli, hogy Sztálinnak bármi köze lenne a kultusz létrehozásához.
37. Leonard Schapiro: *The Communist Party of the Soviet,* 2. kiad., New York, 1971, 231–241. o.
38. Lásd: Sheila Fitzpatrick: *The Cultural Front: Power and Culture in Revolutionary Russia,* Ithaca, N. Y., 1992, 49. o.
39. Lásd: I. A. Sats, idézi: Roy Medvedev: *On Stalin and Stalinism,* Oxford, 1979, 46. o.
40. Lásd: Mihail Heller és Alekszandr Nyekrics: *Orosz történelem. 2. kötet: A Szovjetunió története,* Osiris, Budapest, 1996, 173–174. o.
41. Sztalin: *Szocsinyenyija,* 6. köt., 324–357. o.
42. Lásd: Isaac Deutscher: *The Prophet Unarmed: Trotsky, 1921–1929,* New York, 1959, 158–160. o.
43. Idézi: Medvedev: *Let History Judge,* 154. o.
44. A kritikusaival folytatott vitáról lásd Sztalin: *Szocsinyenyija,* 7. köt., 353–391. o., 1925. dec. 23.
45. Medvedev: *Let History Judge,* 155. o.
46. Tucker: *Sztálin, a forradalmár,* 294–299. o.
47. Idézi: Cohen: *Bukharin and the Bolshevik Revolution,* 240. o.

48. Sztalin: *Szocsinyenyija,* 10. köt., 172–205. o.
49. Medvedev: *Let History Judge,* 169–173. o.; Schapiro: *Communist Party of the Soviet Union,* 303–308. o.; Tucker: *Sztálin, a forradalmár,* 311–312. o.
50. Lásd: Sztalin: *Szocsinyenyija,* 10. köt., 354–371. o.

9. FEJEZET: SZTÁLIN ÚJ KEZDEMÉNYEZÉSEI

1. Sztalin: *Szocsinyenyija,* 10. köt., 305. o.
2. Uo., 371. o.
3. Uo., 9. köt. (1927. júl. 28.), cikk
4. Hiroaki Kuromiya: *Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s–1990s,* Cambridge, U. K., 1998, 143–145., 151. o.
5. Stephen F. Cohen: *Bukharin and the Bolshevik Revolution: A Political Biography, 1888–1938,* New York, 1974, 281. o.
6. Áttekintést l. William Chase: „Stalin as Producer: The Moscow Show Trials and the Production of Mortal Threats", in: Sarah Davies and James R. Harris (szerk.): *Stalin: A New History,* Cambridge, U. K., 2005, 226–248. o.
7. Lásd Arkady Vaksberg: *Stalin's Prosecutor: The Life of Andrei Vyshinsky,* New York, 1990, 42–45. o.
8. Hiroaki Kuromiya: *Stalin's Industrial Revolution,* Cambridge, U. K., 1988, 27. o.
9. Sztalin: *Szocsinyenyija,* 11. köt., 172. o. (1928. júl. 9.)
10. Sztálin Molotovnak, 1930. szept. 30., in: Lars T. Lih, Oleg V. Naumov and Oleg V. Khlevniuk (szerk.): *Stalin's Letters to Molotov, 1925–1936,* London, 1995, 200–201. o.
11. Lásd: Paul R. Gregory: *The Political Economy of Stalinism: Evidence from the Soviet Secret Archives,* New York, 2004, 34–48. o.
12. Sztálin Molotovnak, 1929. aug. 29., in: Lih, Naumov and Khlevniuk: *Stalin's Letters,* 175. o.
13. Lásd: Stephen Kotkin: *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization,* Berkeley, Calif., 1995, 31–32. o.
14. Sztalin: *Szocsinyenyija,* 11. köt., 248. o. (1928. nov. 19.), beszéd.
15. Lásd: Richard Cartwright Austin: *Building Utopia: Erecting Russia's First Modern City, 1930,* London, 2004, 18., 51–56. o.
16. Robert Lewis: „Foreign Economic Relations", in: R. W. Davies, Mark Harrison and Stephen G. Wheatcroft (szerk.): *The Economic Transformation of the Soviet Union, 1913–1945,* New York, 1994, 198–215. o.
17. Idézi: Austin: *Building Utopia,* 13. o.
18. Lásd: Kotkin: *Magnetic Mountain,* 50., 86., 108–123. o.
19. Sztalin: *Szocsinyenyija,* 12. köt., 118., 135. o.
20. Sheila Fitzpatrick: *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s,* New York, 1999, 70. o.

21. Lásd uo., 6., 18. o.; Robert C. Tucker: *Stalin in Power: The Revolution from Above, 1928–1941,* New York, 1990, 101–102. o.
22. Ante Ciliga Jugoszláviából, idézi: Mihail Heller és Alekszandr Nyekrics: *Orosz történelem. 2. kötet: A Szovjetunió története,* Osiris, Budapest, 1996, 196. o.
23. OGPU-jelentés, 1927. dec. – 1928. jan., in: Lynne Viola et al. (szerk.): *The War Against the Peasantry, 1927–1930: The Tragedy of the Soviet Countryside,* New Haven, Conn., 2005, 34–44. o.
24. Sztálin jelentéseit l. Viola et al.: *War Against the Peasantry,* 69–75. o.; Cohen: *Bukharin and the Bolshevik Revolution,* 278. o.
25. Moshe Lewin: *Russian Peasants and Soviet Power: A Study of Collectivization,* New York, 1968, 241. o.
26. A két OGPU statisztikai jelentést (1929. nov. 4.) l. Viola et al.: *War Against the Peasantry,* 150–151. o.
27. E történet és továbbiak: l. Elena Osokina: *Our Daily Bread: Socialist Distribution and the Art of Survival in Stalin's Russia, 1927–1941,* New York, 2001, 21–27. o.
28. Sztálin Molotovnak, 1929. aug. 10., in: Lih, Naumov and Khlevniuk: *Stalin's Letters,* 165–166. o.
29. Sztalin: *Szocsinyenyija,* 11. köt., 1–9. o. (1928. jan. 6.), beszéd.
30. Osokina: *Our Daily Bread,* 36, 41. o.
31. Tucker: *Stalin in Power,* 138. o.
32. Sztalin: *Szocsinyenyija,* 12. köt., 166–167. o.
33. Uo., 170. o.
34. Lásd: Lynne Viola: „The Other Archipelago: Kulak Deportation to the North in 1930", *Slavic Review,* 2001, 734. o.
35. Politbüro-határozat, 1930. jan. 30., Viola et al.: *War Against the Peasantry,* 228–234. o.
36. Jagoda feljegyzése, 1930. jan. 23., in: Viola et al.: *War Against the Peasantry,* 237–238. o.
37. Simon Sebag Montefiore: *Sztalin: a Vörös Cár udvara,* Alexandra, Pécs, 2009, 62. o.
38. Gorkij, 1930. nov. 15., in: Heller és Nyekrics: *A Szovjetunió története,* 223. o.
39. Lásd: James R. Harris: *The Great Urals: Regionalism and the Evolution of the Soviet System,* Ithaca, N. Y., 1999, 116–118. o.
40. Sebag Montefiore: *Sztálin,* 62. o.
41. Lásd: Lev Kopelev: *The Education of a True Believer,* New York, 1980, 186–187. o.
42. Sheila Fitzpatrick: *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village After Collectivization,* New York, 1994, 48–62. o.
43. Lewin: *Russian Peasants and Soviet Power,* 502. o.
44. Nicolas Werth: *Egy állam a népe ellen. Erőszak, elnyomás, rémuralom a Szovjetunióban.* in: Stéphane Courtois et al.: *A kommunizmus fekete könyve,* Nagyvilág, Budapest, 2001, 157. o.

10. FEJEZET: SZTÁLIN MEGSZILÁRDÍTJA HATALMÁT

1. OGPU-jelentés, 1931. júl. 31., in: Lynne Viola et al. (szerk.): *The War Against the Peasantry, 1927–1930: The Tragedy of the Soviet Countryside,* New Haven, Conn., 2005, 339–340. o. Lásd még: Stephen G. Wheatcroft: „Towards Explaining the Changing Levels of Stalinist Repression in the 1930s: Mass Killings", in: Stephen G. Wheatcroft (szerk.): *Challenging Traditional Views of Russian History,* London, 2002, 112–146. o.
2. Lásd a XVI. pártkongresszusra összeállított jelentést (1930. júl. 1. után), in: Viola et al.: *War Against the Peasantry,* 328. o.
3. Sztalin: *Szocsinyenyija,* 12. köt., 191–199. o.
4. A dokumentumokat l. in: Viola et al.: *War Against the Peasantry,* 362–366. o.
5. Lásd: Lynne Viola: *Peasant Rebels Under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance,* New York, 1996, 234–240. o.
6. George Leggett: *The Cheka: Lenin's Political Police,* Oxford, 1981, 352. o.; az alkotmányt végül 1924. január 31-én ratifikálták.
7. Anne Applebaum: *A Gulag története,* Európa, Budapest, 2005, 1. k. 135–136. o.; Edwin Bacon: *The Gulag at War: Stalin's Forced Labor System in the Light of the Archives,* New York, 1995, 46–47. o.
8. Lásd a következő sorozatokat, számos szerkesztővel: *Isztorija sztalinszkogo Gulaga: konyec 1920-ih – pervaja polovina 1950-ih godov: szobranyie dokumentov v szemi tomah,* Moszkva, 2004, itt a 3. dok. in: N. V. Petrov (szerk.): *Isztorija sztalinszkogo Gulaga,* Moszkva, 2004, 58–59. köt.; továbbá Oleg V. Khlevniuk: *The History of the Gulag: From Collectivization to the Great Terror,* New Haven, Conn., 2004, 9–12. o.
9. Lásd feljegyzését, 1930. ápr. 12., in: Petrov (szerk.): *Isztorija sztalinszkogo Gulaga,* 2. köt., 80–81. o.
10. Michael Jakobson: *Origins of the Gulag: The Soviet Prison Camp System, 1917–1934,* Lexington, Ky., 1993, 125–126. o.
11. Oleg W. Chlewnjuk (Oleg V. Khlevniuk): *Das Politbüro: Mechanismen der Macht in der Sowjetunion der dreißiger Jahre,* Hamburg, 1998, 52–54. o.
12. Sztálin Molotovnak, 1930. szept. 7., in: Lars T. Lih, Oleg V. Naumov and Oleg V. Khlevniuk (szerk.): *Stalin's Letters to Molotov, 1925–1936,* London, 1995, 212–213. o.
13. Lásd: 32. dok., in: A. B. Bezborodov, V. M. Hrusztaljov (szerk.): *Isztorija sztalinszkogo Gulaga,* Moszkva, 2004. 4. köt., 110. o. További elemzést l. J. Arch Getty, Gábor Tamás Rittersporn and Viktor N. Zemskov: „Victims of the Soviet Penal System in the Pre-war Years: A First Approach on the Basis of Archival Evidence", *AHR,* 1993, 1017–1049. o. 1930. évet l. Stephen G. Wheatcroft: „Victims of Stalinism and the Soviet Secret Police: The Comparability and Reliability of the Archival Data–Not the Last Word", *EAS,* 1999, 315–345. o.

14. Lásd 5. dok. (1935), in: Bezborodov, Hrusztaljov: *Isztorija sztalinszkogo Gulaga,* 4. köt., 68–69. o.
15. Sztálin Molotovnak, dátum nélkül, de nem 1931. március előtt, in: Lih, Naumov and Khlevniuk: *Stalin's Letters,* 228. o.
16. Lásd: James R. Harris: *The Great Urals: Regionalism and the Evolution of the Soviet System,* Ithaca, N. Y., 1999, 118–122. o.
17. Lásd: Nicolas Werth: *Egy állam a népe ellen. Erőszak, elnyomás, rémuralom a Szovjetunióban.* in: Stéphane Courtois et al.: *A kommunizmus fekete könyve,* Nagyvilág, Budapest, 2001, 163–164. o.
18. Uo., 155. o.; az északi táborokat 1930-ban l. in: Lynne Viola: „The Other Archipelago: Kulak Deportation to the North in 1930", *Slavic Review,* 2001, 752. o., mely bemutatja, hogy számos rab elszökött.
19. Sztalin: *Szocsinyenyija,* 13. köt., 38–39. o.
20. Uo., 41–42. o.
21. James Lee Heizer: „The Cult of *Stalin,* 1929–1939", PhD dissz., University of Kentucky, 1977, 59–68. o.
22. A kifejezés forrása: R. W. Davies et al. (szerk.): *The Stalin-Kaganovich Correspondence, 1931–1936,* New Haven, Conn., 2003, 16. o.
23. Simon Sebag Montefiore: *Sztálin: a Vörös Cár udvara,* Alexandra, Pécs, 2009, 190. o.

11. FEJEZET: A NÁCI PÁRT MINT TÁRSADALMI MOZGALOM

1. Lásd pl. az önéletrajzokat in: Theodore Abel: *Why Hitler Came to Power,* utánnyomás, Cambridge, Mass., 1986, 282. o.
2. 1926. máj. 22., cikk, in: *Hitler: Reden, Schriften,* 1. köt., 445. o.
3. Uo., 443., 446. o.
4. William Sheridan Allen: *The Nazi Seizure of Power: The Experience of a Single German Town, 1922–1945,* New York, 1984, 144. o.; Henry Ashby Turner Jr.: *German Big Business and the Rise of Hitler,* New York, 1985, 112–115. o.
5. Hitler: *Reden, Schriften,* 1. köt., 443. o.
6. Brigitte Hamann: *Winifred Wagner, avagy Hitler és Bayreuth,* Európa, Budapest, 2005, 123–125. o.
7. 1936. nov. 15-i bejegyzés, in: Elke Fröhlich et al. (szerk.): *Die Tagebücher von Joseph Goebbels,* München, 2005ff., 1. rész., 3. köt., 2. rész, 252. o.
8. *Hitler: Reden, Schriften,* 1. köt., 432. o. 7. jegyzet
9. 1926. máj. 22., beszéd, uo., 451–452. o.
10. *Hitler: Reden, Schriften,* 1. köt., 15–16. o.; Peter Longerich: *Die braunen Bataillone: Geschichte der SA,* München, 1989, 45–59. o.
11. Michael H. Kater: *The Nazi Party: A Social Profile of Members and Leaders, 1919–1945,* Cambridge, Mass., 1983, 169–172. o.
12. Noakes and Pridham, 1. köt., 52. o.

13. Lásd pl. az 1927. jan. 26-i oldenburgi, 20 000 fős gyűlésről szóló rendőri jelentést, uo., 59–61. o.
14. Lásd pl. az 1927. aug. 21-i beszédet egy nürnbergi pártgyűlésen, in: *Hitler: Reden, Schriften,* 2. köt., 2. rész, 497. o.
15. *Hitler: Reden, Schriften,* 2. köt., 593. o.
16. Uo., 771–772. o.
17. Dietrich Orlow: *The History of the Nazi Party, 1919–1933,* Pittsburgh, 1969, 119. o.
18. Lásd: Conan Fischer: *The German Communists and the Rise of Nazism,* New York, 1969, 119. o.
19. Himmler végezte a propagandavezetés teljes levelezését 1926-tól, egészen az „áttörést" hozó 1930. szeptemberi választásokkal bezárólag. Lásd: Udo Kissenkoetter: *Gregor Strasser und die NSDAP,* Stuttgart, 1978, 59. o.
20. Uo., 58. o.
21. Uo.; Gerhard Paul: *Aufstand der Bilder: Die NS-Propaganda vor 1933,* Bonn, 1992, 67. o.
22. Orlow: *History of the Nazi Party,* 158–161. o.
23. *Hitler: Reden, Schriften,* 3. köt., 1. rész, 35. o. 1. jegyzet, 36. o. 7. jegyzet. Lásd még: Paul: *Aufstand der Bilder,* 69. o.; Kater: *Nazi Party,* 263. o.
24. *Hitler: Reden, Schriften,* 3. köt., 1. rész, 56–62. o.
25. *Tagebücher von Goebbels,* 1. rész, 1. köt., 3. rész, 124–125. o.
26. *Hitler: Reden, Schriften,* 3. köt., 1. rész, 236–240. o.
27. Uo., 245–253. o.
28. L. Orlow: *History of the Nazi Party,* 161–162. o. Annak bizonyítását, hogy ez Himmler saját ötlete volt, l. Longerich: *Die braunen Bataillone,* 76–77. o.; Kissenkoetter: *Strasser,* 56–57. o. A szónokokról és díjazásukról l. Turner: *German Big Business,* 119. o.
29. Lásd a táblázatot, in: Orlow: *History of the Nazi Party,* 153. o.
30. 1929. okt. 20-i bejegyzés, in: *Tagebücher von Goebbels,* 1. rész, 1. köt., 3. rész, 353. o.; az együttműködésről l. 1929. nov. 22-i bejegyzés, 377. o.
31. Adatok, in: *Hitler: Reden, Schriften,* 3. köt., 2. rész, 478. o. 9. jegyzet
32. 1929. ápr. 18-i bejegyzés, in: *Tagebücher von Goebbels,* 1. rész, 1. köt., 3. rész, 229–230. o.; továbbá 1929. szept. 7-i bejegyzés, 338–339. o.
33. *Hitler: Reden, Schriften,* 3. köt., 2. rész, 335. o.
34. Jill Stephenson: *The Nazi Organization of Women,* London, 1981, 36, 50. o.
35. *Hitler: Reden, Schriften,* 3. köt., 2. rész, 354–355. o. 3. jegyzet
36. Lásd: uo., 318–335. o.; Hitler augusztus 4-i beszéde, 345–354. o.
37. Uo., 469. o. 1. jegyzet; Eric G. Reiche: *The Development of the SA in Nürnberg, 1922–1934,* Cambridge, U. K., 1986, 90. o.; 1929. okt. 28., bejegyzés, in: *Tagebücher von Goebbels,* 1. rész, 1. köt., 3. rész, 358–359. o.; Berlinről l. 1929. nov. 18-i bejegyzés, in: *Tagebücher von Goebbels,* 374–375. o.
38. *Hitler: Reden, Schriften,* 3. köt., 2. rész, 538–541. o.

12. FEJEZET:
A NÁCIZMUS KIHASZNÁLJA A GAZDASÁGI BAJOKAT

1. Gustavo Corni, Horst Gies (szerk.): *Blut und Boden: Rassenideologie und Agrarpolitik im Staat Hitlers*, Idstein, 1994, 180. o.
2. J. E. Farquharson: *The Plough and the Swastika: The NSDAP and Agriculture in Germany, 1928–1945*, London, 1976, 25–31. o.
3. *Hitler: Reden, Schriften*, 3. köt., 3. rész, 115–120. o. Lásd még Jeremy Noakes: *The Nazi Party in Lower Saxony, 1921–1933*, Oxford, 1971, 124–125. o.
4. Henry Ashby Turner Jr.: *German Big Business and the Rise of Hitler*, New York, 1985, 118. o.
5. Gustavo Corni, Horst Gies: *Brot, Butter, Kanonen: Die Ernährungswirtschaft in Deutschland unter der Diktatur Hitlers*, Berlin, 1997, 22. o.
6. 1933. jan. 3., beszéd, in: *Hitler: Reden, Schriften*, 5. köt., 2. rész, 317–319. o.
7. 1930. márc. 7., beszéd, uo., 3. köt., 3. rész, 120. o.
8. Heinrich August Winkler: *Weimar, 1918–1933: Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie*, München, 1998, 372. o.
9. Sebastian Haffner: *Egy német története. Emlékeim (1914–1933)*, Európa, Budapest, 2005, 107–108. o.
10. Winkler: *Weimar*, 374–381. o.
11. Dietmar Petzina, Werner Abelshauser, Anselm Faust (szerk.): *Sozialgeschichtliches Arbeitsbuch III.: Materialien zur Statistik des Deutschen Reiches, 1914–1945*, München, 1978, 119. o.
12. Jürgen W. Falter: *Hitler's Wähler*, München, 1991, 292. o.
13. M. Rainer Lepsius: „From Fragmented Party Democracy to Government by Emergency Decree and National Socialist Takeover", 7. táblázat, in: Juan J. Linz and Alfred Stephan (szerk.): *The Breakdown of Democratic Regimes: Europe*, Baltimore, 1978, 56. o.
14. Lásd: *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich*, 1933, 291. o.; 1941–1942, 426. o.
15. David F. Crew: *Germans on Welfare: From Weimar to Hitler*, New York, 1998, 70–71. o.
16. Detlev J. K. Peukert: *Die Weimarer Republik: Krisenjahre der klassischen Moderne*, Frankfurt am Main, 1987, 246., 271. o.
17. Lásd: Paul Weindling: *Health, Race, and German Politics Between National Unification and Nazism, 1870–1945*, Cambridge, U. K., 1989, 457–462. o.; Atina Grossmann: *Reforming Sex: The German Movement for Birth Control and Abortion Reform, 1920–1950*, New York, 1995, 79–135. o.
18. Turner: *German Big Business*, 118. o.
19. 1930. aug. 18., beszéd, in: *Hitler: Reden, Schriften*, 3. köt., 3. rész, 356., 357. o.
20. Uo., 420. o. 4. jegyzet
21. 1930. szept. 16., beszéd, uo., 420–430. o.

22. Lepsius: „Fragmented Party Democracy", 52. o., 6. táblázat
23. Lásd: Heinrich Brüning: *Memoiren, 1918–1934*, München, 1970, 633. o.
24. 1932. jún. 4., bejegyzés, in: Harry Kessler: *In the Twenties: The Diaries of Harry Kessler*, New York, 1971, 419. o.
25. Winkler: *Weimar*, 481. o.
26. Julia Sneeringer: *Winning Women's Votes: Propaganda and Politics in Weimar Germany*, Chapel Hill, N. C., 2002, 266. o.
27. Falter: *Hitler's Wähler*, 364–375. o.
28. 1932. okt. 13., beszéd, in: *Hitler: Reden, Schriften*, 5. köt., 2. rész, 22. o. 8. jegyzet.
29. Lepsius: „Fragmented Party Democracy", 49. o., 4. táblázat
30. Detlef Schmiechen-Ackermann: *Nationalsozialismus und Arbeitermilieus: Der nationalsozialistische Angriff auf die proletarischen Wohnquartiere und die Reaktion in den sozialistischen Vereinen*, Bonn, 1998, 386., 394., 399. o.
31. Sven Reichardt: *Faschistische Kampfbünde: Gewalt und Gemeinschaft im italienischen Squadrismus und in der deutschen SA*, Köln, 2002, 258–260. o.
32. Turner: *German Big Business*, 116–117. o.
33. Lásd: 1930. szept. 1., rendőrségi jelentés, in: *Hitler: Reden, Schriften*, 3. köt., 3. rész, 378–379. o.
34. Peter Longerich: *Die braunen Bataillone: Geschichte der SA*, München, 1989, 110–111. o.
35. Joseph Goebbels: *Napló*, Dunakönyv Kiadó, Budapest, 1994, 69–70. o., 1932. febr. 22-i bejegyzés
36. *Hitler: Reden, Schriften*, 4. köt., 3. rész, 161., 202. o.
37. Ian Kershaw: *Hitler, 1889–1936: Hybris*, Szukits, Szeged, 2003, 350. o.
38. *Hitler: Reden, Schriften*, 5. köt., 1. rész, 52–53. o.
39. Uo., 57–98. o.
40. Longerich: *Die braunen Bataillone*, 122. o.
41. Winkler: *Weimar*, 489–490. o.; James M. Diehl: *Paramilitary Politics in Weimar Germany*, Bloomington, Ind., 1977, 286–288. o.
42. Lásd: Anthony McElligott: *Contested City: Municipal Politics and the Rise of Nazism in Altona, 1917–1937*, Ann Arbor, Mich., 1998, 194. o.
43. Lásd: Geoffrey J. Giles: *Students and National Socialism in Germany*, Princeton, N. J., 1985, 81. o.
44. Lásd: Johnpeter Horst Grill: *The Nazi Movement in Baden, 1920–1945*, Chapel Hill, N. C., 1983, 212–214. o.
45. Lásd: Franz von Papen: *Memoirs*, London, 1952, 200. o.; *Hitler: Reden, Schriften*, 5. köt., 1. rész, 317–320. o.; Kershaw: *Hitler, 1889–1936*, 367–368. o.

13. FEJEZET: „MINDEN HATALMAT HITLERNEK!”

1. Elke Fröhlich et al. (szerk.): *Die Tagebücher von Joseph Goebbels,* München, 2005ff., 1. rész, 2. köt., 333. o.; lásd még: Joseph Goebbels: *Napló,* Dunakönyv Kiadó, Budapest, 1994, 76–77. o., 1932. augusztus 13-i bejegyzés
2. Heinrich August Winkler: *Weimar, 1918–1933: Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie,* München, 1998, 508–509. o.
3. *Tagebücher von Goebbels,* 1. rész, 2. köt., 2. rész, 334–335. o. 1932. aug. 7., bejegyzés
4. Winkler: *Weimar,* 509. o.
5. Lásd: Franz von Papen: *Memoirs,* London, 1952, 195–198. o.
6. Winkler: *Weimar,* 511–512. o.; Papen: *Memoirs,* 210–211. o.
7. Lásd: Papen: *Memoirs,* 208–209. o.
8. 1932. szept. 7., beszéd, in: *Hitler: Reden, Schriften,* 5. köt., 1. rész, 341. o.; továbbá okt. 16., beszéd, in: 5. köt., 2. rész, 58. o.
9. Hans Mommsen: *Die verspielte Freiheit: Der Weg der Republik von Weimar in den Untergang, 1918 bis 1933,* Frankfurt am Main, 1989, 308–309. o.
10. Lásd: Oded Heilbronner: *Catholicism, Political Culture, and the Countryside: A Social History of the Nazi Party in South Germany,* Ann Arbor, Mich., 1998, 236., 127. o.; antiszemitizmussal kapcsolatos megjegyzéseket l. 135–138. o. A náci szónokok által az 1930-as Reichstag-választásokon használt szavak kvantitatív elemzése (8. táblázat, 126. o.) azt mutatja, hogy a „zsidó” szót mindössze hatszor említették. Ez azonban korántsem jelzi az antiszemitizmus jelentőségének hiányát, sokkal inkább azt, hogy a használt szavak fele a zsidó szinonímájaként vagy fedőneveként szolgált.
11. Lásd Anthony Kauders: *German Politics and the Jews: Düsseldorf and Nuremberg, 1910–1933,* Oxford, 1996, 182–191. o.
12. Theodore Abel: *Why Hitler Came to Power,* utánnyomás, Cambridge, Mass., 1986, 164. o.
13. Ez utóbbi nincs a Gerhard Paul: *Aufstand der Bilder: Die NS-Propaganda vor 1933,* (Bonn, 1992) c. könyvében szereplő nyolcvanhét plakát között.
14. Ulrich Herbert: *Best: Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung, und Vernunft, 1903–1989,* Bonn, 1996, 108–109. o.
15. Richard Bessel: *Political Violence and the Rise of Nazism: The Storm Troopers in Eastern Germany, 1925–1934,* New Haven, Conn., 1984, 89. o.
16. Sven Reichardt: *Faschistische Kampfbünde: Gewalt und Gemeinschaft im italienischen Squadrismus und in der deutschen SA,* Köln, 2002, 631–643. o.
17. Lásd: Dirk Walter: *Antisemitische Kriminalität und Gewalt: Judenfeindschaft in der Weimarer Republik,* Bonn, 1999, 200–256. o.
18. *Hitler: Reden, Schriften,* 5. köt., 2. rész, 130–131. o.
19. 1932. nov. 3., beszéd, uo. 170. o.

20. 1932. nov. 5., beszéd, uo. 181–182. o.
21. *Hitler: Reden, Schriften,* 3. köt., 3. rész, 445. o.
22. Uo., 448–449. o.
23. Lásd: Klaus-Michael Mallmann: *Kommunisten in der Weimarer Republik: Sozialgeschichte einer revolutionären Bewegung,* Darmstadt, 1996, 87. o.
24. *Hitler: Reden, Schriften,* 5. köt., 2. rész, 297–311. o.
25. Goebbels: *Napló,* 80–81. o., 1932. nov. 6-i bejegyzés
26. Udo Kissenkoetter: *Gregor Strasser und die NSDAP,* Stuttgart, 1978, 162–171. o.
27. Ernst Hanfstaengl: *Hitler: The Missing Years,* 1957; New York, 1994, 181. o.
28. Goebbels: *Napló,* 82–83. o., 1932. nov. 22–25-i bejegyzések
29. Kissenkoetter: *Strasser,* 171–173. o.; Hanfstaengl: *Hitler,* 190. o.; Papen: *Memoirs,* 216–217. o.
30. Idézi testvére beszámolója: Otto Strasser: *In My Time,* London, 1941, 243. o.
31. Papen: *Memoirs,* 225–231. o.; Ian Kershaw: *Hitler, 1889–1936: Hybris,* Szukits, Szeged, 2003, 377., 414. o.; Henry Ashby Turner Jr.: *German Big Business and the Rise of Hitler,* New York, 1985, 314–317. o.; Winkler: *Weimar,* 567–569. o.
32. *Hitler: Reden, Schriften,* 4. köt., 3. rész, 74–110. o.
33. Kershaw: *Hitler, 1889–1936,* 397. o.; Winkler: *Weimar,* 573–574. o.; Turner: *German Big Business,* 318–319. o.
34. A részletes tárgyalásról l. Kershaw: *Hitler, 1889–1936,* 398–399. o.; Papen: *Memoirs,* 236–240. o.; Winkler: *Weimar,* 575–594. o.
35. Idézi: Winkler: *Weimar,* 592–593. o.; l. még Papen: *Memoirs,* 241–244. o.
36. *Hitler: Reden, Schriften,* 5. köt., 2. rész, 391–393. o.
37. Idézi: Karl Dietrich Bracher: *Die deutsche Diktatur: Entstehung, Struktur, Folgen des Nationalsozialismus,* 2. kiad., Köln, 1969, 213. o.
38. Richard Overy: *Goering: The „Iron Man”,* London, 1984, 22. o.
39. 1933. jan. 30., bejegyzés, in: *Tagebücher von Goebbels,* 2. köt., 357–361. o.
40. Papen: *Memoirs,* 264. o.
41. Karl Dietrich Bracher: *The German Dictatorship: The Origins, Structure, and Effects of National Socialism,* Harmondsworth, U. K., 1970, 243–252. o.

14. FEJEZET: HARC A FALU ELLEN

1. Nicolas Werth: *Egy állam a népe ellen. Erőszak, elnyomás, rémuralom a Szovjetunióban.* in: Stéphane Courtois et al.: *A kommunizmus fekete könyve,* Nagyvilág, Budapest, 2001, 164. o.
2. R. W. Davies et al. (szerk.): *The Stalin-Kaganovich Correspondence, 1931–1936,* New Haven, Conn., 2003, 6. o.; a teljeset l. Sheila Fitzpatrick: *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village After Collectivization,* New York, 1994, 82. o.
3. Lásd a táblázatot in: Alec Nove: *A Szovjetunió gazdaságtörténete,* Kossuth, Budapest, 1974, 223. o.

4. Elena Osokina: *Our Daily Bread: Socialist Distribution and the Art of Survival in Stalin's Russia, 1927–1941,* New York, 2001, 61. o.
5. Lásd: táblázat, in: Nove: *A Szovjetunió gazdaságtörténete,* 225. o.
6. Davies et al.: *Stalin-Kaganovich Correspondence,* 137. o. 5. jegyzet
7. Sztálin levele, 1932. június 18., uo., 138–139. o.
8. 1932. júl. 25-i és aug. 5-i levelek, uo., 167–168. és 177–178. o.
9. Sztálin Kaganovicsnak, 1932. júl. 20., uo., 164–165. o.
10. Peter H. Solomon: *Soviet Criminal Justice Under Stalin,* Cambridge, U. K., 1996, 126. o.
11. Levél, in: Davies et al.: *Stalin-Kaganovich Correspondence,* 179–181. o.
12. Werth: *Egy állam a népe ellen,* 170. o.
13. Idézi: Nove: *A Szovjetunió gazdaságtörténete,* 232–233. o.
14. Lev Kopelev: *The Education of a True Believer,* New York, 1980, 226. o.
15. Uo., 235. o.
16. Uo., 250–251. o.
17. Victor A. Kravchenko: *I Chose Freedom,* 1946; New Brunswick, N. J., 2002, 111. o.
18. Stephen G. Wheatcroft: „More Light on the Scale of Repression and Excess Mortality in the Soviet Union in the 1930s", in: J. Arch Getty and Roberta T. Manning (szerk.): *Stalinist Terror: New Perspectives,* New York, 1993, 282–286. o.
19. Lásd: Gijs Kessler: „The Passport System and State Control over Population Flows in the Soviet Union, 1932–1940", *Cahiers du monde russe,* 2001. ápr.–dec., 483–484. o.
20. Werth: *Egy állam a népe ellen,* 172–173. o.
21. Miron Dolot: *Execution by Hunger: The Hidden Holocaust,* New York, 1985, 180. o.
22. Uo., 229. o.
23. Vaszilij Grosszman: *Panta rhei,* Magvető, Budapest, 2011, 160. o
24. Lásd. pl. Kravchenko: *I Chose Freedom,* 128. o.
25. Robert Conquest: *Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine,* New York, 1986, 257–258. o.
26. Sztálin Kaganovicsnak, 1932. jún. 7., in: Davies et al.: *Stalin-Kaganovich Correspondence,* 124. o.
27. Idézi: Werth: *Egy állam a népe ellen,* 173–175. o.
28. R. W. Davies and Stephen G. Wheatcroft: „The Soviet Famine of 1932–1933 and the Crisis in Agriculture", in: Stephen G. Wheatcroft (szerk.): *Challenging Traditional Views of Russian History,* London, 2002, 84., 86. o.
29. R. W. Davies, Mark Harrison and Stephen G. Wheatcroft (szerk.): *The Economic Transformation of the Soviet Union, 1913–1945,* Cambridge, U. K., 1994, 316. o., 48. táblázat
30. Alec Nove: „Victims of Stalinism: How Many?", in: Getty and Manning: *Stalinist Terror,* 262. o.
31. Wheatcroft: „More Light on the Scale of Repression", 275–290. o.

32. Werth: *Egy állam a népe ellen,* 176. o.
33. Conquest: *Harvest of Sorrow,* 306. o.
34. Stephen G. Wheatcroft and R. W. Davies: „Population", in: Davies, Harrison and Wheatcroft: *Economic Transformation,* 57–80. o.; összefoglalást l. Manfred Hildermeier: *Geschichte der Sowjetunion, 1917–1991,* München, 1998, 398–401. o.
35. Lásd: Sztálin Kaganovicsnak, 1932. aug. 5., in: Davies et al.: *Stalin-Kaganovich Correspondence,* 175–177. o.
36. Merle Fainsod: *Smolensk Under Soviet Rule,* New York, 1963, 280–293. o.; a termelésről l. Paul R. Gregory: *The Political Economy of Stalinism: Evidence from the Soviet Secret Archives,* New York, 2004, 39. o.
37. Az 1990-es években a parasztok még a „dekollektivizálásnak" is ellenálltak. Lynne Viola: *Peasant Rebels Under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance,* New York, 1996, 239–240. o.
38. Fitzpatrick: *Stalin's Peasants,* 291–296. o.
39. Andrea Graziosi: *The Great Soviet Peasant War: Bolsheviks and Peasants, 1917–1933,* Cambridge, Mass., 1996, 70. o.
40. J. Arch Getty and Oleg V. Naumov (szerk.): *The Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939,* New Haven, Conn., 1999, 121. o., 23. dok.
41. Lásd: Kravchenko: *I Chose Freedom,* 170. o.
42. A rendelet Hruscsov titkos 1956-os beszédében látott napvilágot. Lásd: Strobe Talbott (szerk.): *Khrushchev Remembers,* Boston, 1970, 4. függ., 574. o.
43. Jezsov felemelkedését l. Marc Jansen and Nikita Petrov: *Stalin's Loyal Executioner: People's Commissar Nikolai Ezhov,* Stanford, Calif., 2002, 21–51. o.; kinevezését l. Davies et al.: *Stalin-Kaganovich Correspondence,* 359–360. o.
44. Lásd pl. Kopelev: *Education of a True Believer,* 299–300. o.

15. FEJEZET:
A TERROR MINT POLITIKAI GYAKORLAT

1. Lev Kopelev: *The Education of a True Believer,* New York, 1980, 258. o.
2. David R. Shearer: „Social Disorder, Mass Repression, and the NKVD During the 1930s", *Cahiers du monde russe,* 2001, 519. o.
3. Gijs Kessler: „The Passport System and State Control over Population Flows in the Soviet Union, 1932–1940", *Cahiers du monde russe,* 2001. ápr.–dec., 484. o.
4. Golfo Alexopoutos: *Stalin's Outcasts: Aliens, Citizens, and the Soviet State, 1926–1936,* Ithaca, N. Y., 2003, 58. o.
5. Idézet: uo., 76. o.
6. Sztalin: *Szocsinyenyija,* 13. köt., 207., 210. o. (1933. jan. 7.), jelentés
7. Kessler: „Passport System and State Control", 485–495. o.
8. Sz. V. Mironyenko, N. Werth (szerk.): *Isztorija sztalinszkogo Gulaga,* Moszkva, 2004, 1. köt., 156–157. o.; Shearer: „Social Disorder", 520–521. o.

9. Paul M. Hagenloh: „Socially Harmful Elements' and the Great Terror", in: Sheila Fitzpatrick (szerk.): *Stalinism: New Directions,* New York, 2000, 288–290. o.
10. Uo, 287. o.
11. Lásd: Sztyepan Podlubnij naplója, in: Jochen Hellbeck (szerk.): *Tagebuch aus Moskau, 1931–1939,* München, 1996, 47–57. o.
12. Shearer: „Social Disorder", 524., 526. o.
13. Nicolas Werth: *Egy állam a népe ellen. Erőszak, elnyomás, rémuralom a Szovjetunióban.* in: Stéphane Courtois et al.: *A kommunizmus fekete könyve,* Nagyvilág, Budapest, 2001, 185–186. o.
14. Mironyenko, Werth: *Isztorija sztalinszkogo Gulaga,* 1. köt., 268–275. o., 58. dok.
15. Oleg V. Khlevniuk: *The History of the Gulag: From Collectivization to the Great Terror,* New Haven, Conn., 2004, 170. o.
16. Marc Jansen and Nikita Petrov: *Stalin's Loyal Executioner: People's Commissar Nikolai Ezhov,* Stanford, Calif., 2002, 92–93. o.
17. Idézet: uo., 89. o.
18. Nicolas Werth: „The Mechanism of a Mass Crime: The Great Terror in the Soviet Union, 1937–1938", in: Robert Gellately and Ben Kiernan (szerk.): *The Specter of Genocide: Mass Murder in Historical Perspective,* Cambridge, U. K., 2003, 229. o.
19. J. Arch Getty and Oleg V. Naumov (szerk.): *The Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939,* New Haven, Conn., 1999, 519. o., 182. dok.
20. Barry McLoughlin: „Mass Operations of the NKVD, 1937–8: A Survey", in: Barry McLoughlin and Kevin McDermott (szerk.): *Stalin's Terror: High Politics and Mass Repression in the Soviet Union,* New York, 2003, 129. o.
21. Idézi: Khlevniuk: *History of the Gulag,* 171. o.
22. David Nordlander: „Magadan and the Economic History of Dalstroi in the 1930s", in: Paul R. Gregory and Valery Lazarev (szerk.): *The Economics of Forced Labor: The Soviet Gulag,* Stanford, Calif., 2003, 105–125. o.
23. McLoughlin: „Mass Operations", 129–130. o.
24. Werth: „Mechanism of a Mass Crime", 231. o. A város Ulan-Ude volt.
25. Khlevniuk: *History of the Gulag,* 170. o.; adatok, in: Jansen and Petrov: *Ezhov,* 91. o.
26. Werth: „Mechanism of a Mass Crime", 231. o.
27. Lewis Siegelbaum and Andrei Sokolov: *Stalinism as a Way of Life: A Narrative in Documents,* New Haven, Conn., 2000, 237–238. o., 83. dok.
28. McLoughlin: „Mass Operations", 136. o.
29. Lásd: Gábor Tamás Rittersporn: *Stalinist Simplifications and Soviet Complications: Social Tensions and Political Conflicts in the USSR, 1933–1953,* Chur, Svájc, 1991, 244–255. o.
30. Sarah Davies: *Popular Opinion in Stalin's Russia: Terror, Propaganda, and Dissent,* New York, 1997, 121., 123. o.
31. William B. Husband: *„Godless Communists": Atheism and Society in Soviet Russia, 1917–1932,* DeKalb, Ill., 2000, 47–49. o.

32. Lásd: Steven Merritt Minor: *Stalin's Holy War: Religion, Nationalism, and Alliance Politics, 1941–1945,* Chapel Hill, N. C., 2003, 20–22. o.
33. Lenin, in: Richard Pipes (szerk.): *Az ismeretlen Lenin: a titkos archívumból,* Kairosz (Szentendre) és XX. Század Intézet (Budapest), 2002, 224–229., 94. sz. dok.
34. Donald Rayfield: *Sztálin és hóhérai. A zsarnok, és akik neki gyilkoltak,* Park, Budapest, 2011, 147–149. o.
35. Timothy J. Colton: *Moscow: Governing the Socialist Metropolis,* Cambridge, Mass., 1995, 228. o.
36. David J. Dallin and Boris I. Nicolaevsky: *Forced Labor in Soviet Russia,* New Haven, Conn., 1947, 182–183. o.
37. Husband: „Godless Communists", 37. o.
38. Sheila Fitzpatrick: *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village After Collectivization,* New York, 1994, 204. o.
39. Idézi: Werth: *Egy állam a népe ellen,* 209. o.
40. Alekszandr Szolzsenyicin: *A Gulag szigetvilág, 1918–1956,* Európa, Budapest, 1993, 1. köt., 60–61. o.
41. Feliksz Ivanovics Csujev és Vjacseszlav Molotov: *Szto szorok beszed sz Molotovim: iz dnyevnyika F. Csujeva,* Moszkva, 1991, 321., 416., 428. o.

16. FEJEZET:
TÖMEGES AKCIÓK

1. Sz. V. Mironyenko, N. Werth (szerk.): *Isztorija sztalinszkogo Gulaga,* Moszkva, 2004, 1. köt., 267–268. o., 57. dok.
2. Az ügy in: Lewis Siegelbaum and Andrei Sokolov: *Stalinism as a Way of Life: A Narrative in Documents,* New Haven, Conn., 2000, 234. o.
3. Nicolas Werth: „The Mechanism of a Mass Crime: The Great Terror in the Soviet Union, 1937–1938", in: Robert Gellately and Ben Kiernan (szerk.): *The Specter of Genocide: Mass Murder in Historical Perspective,* Cambridge, U. K., 2003, 232. és 235. o.
4. Idézi: Marc Jansen and Nikita Petrov: *Stalin's Loyal Executioner: People's Commissar Nikolai Ezhov,* Stanford, Calif., 2002, 98. o.
5. Mironyenko, Werth: *Isztorija sztalinszkogo Gulaga,* 1. köt., 275–277. o., 59. dok.
6. Barry McLoughlin: „Mass Operations of the NKVD, 1937–1938: A Survey", in: Barry Mcloughlin and Kevin McDermott (szerk.): *High Politics and Mass Repression in the Soviet Union,* New York, 2003, 134. o.
7. Mironyenko, Werth: *Isztorija sztalinszkogo Gulaga,* 1. köt., 277–281. o., 60. dok.; Jansen and Petrov: *Ezhov,* 96–97. o.
8. Nikita Petrov and Arsenii Roginskii: „The 'Polish Operation' of the NKVD, 1937–8", in: Mcloughlin and McDermott: *Stalin's Terror,* 168–169. o.; Jansen and Petrov: *Ezhov,* 99. o.; Werth: „Mechanism of a Mass Crime", 237. o.
9. Werth: „Mechanism of a Mass Crime", 235–236. o.

10. Adatok in: Jansen and Petrov: *Ezhov,* 99. o.
11. Lásd: Alekszandr Tivoli, felesége és fia ügyének említését in: J. Arch Getty and Oleg V. Naumov (szerk.): *The Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939,* New Haven, Conn., 1999, 2–5. o.
12. Lásd: A. B. Bezborodov, V. M. Hrusztaljov (szerk.): *Isztorija sztalinszkogo Gulaga,* Moszkva, 2004, 4. köt., 110. o., 32. dok.
13. Anne Applebaum: *A Gulag története,* Európa, Budapest, 2005, 1. k., 152–156. o.
14. Oleg V. Khlevniuk: *The History of the Gulag: From Collectivization to the Great Terror,* New Haven, Conn., 2004, 36. o.; Timothy J. Colton: *Moscow: Governing the Socialist Metropolis,* Cambridge, Mass., 1995, 258. o.
15. Idézi: Alekszandr Szolzsenyicin: *A Gulag szigetvilág, 1918–1956,* Európa, Budapest, 1993, 2. köt., 121. o.
16. Idézi: David J. Dallin and Boris I. Nicolaevsky: *Forced Labor in Soviet Russia,* New Haven, Conn., 1947, 223. o.
17. Oleg V. Khlevniuk: „The Economy of the Gulag", in: Paul R. Gregory (szerk.): *Behind the Facade of Stalin's Command Economy,* Stanford, Calif., 2001, 126–128. o.
18. Idézi: Vladimir Paperny: *Architecture in the Age of Stalin: Culture Two,* Cambridge, U. K., 2002, 97. o.
19. Kathleen Berton: *Moscow: An Architectural History,* New York, 1990, 202. o.
20. Colton: *Moscow,* 331–332. o.
21. Uo., 263. o.
22. Uo., 333. o.
23. Szolzsenyicin: *A Gulag szigetvilág,* 2. köt., 113. o.
24. Idézi: Applebaum: *A Gulag története,* 1. k., 126. o.; l. még Szolzsenyicin: *A Gulag szigetvilág,* 2. köt., 69–71. o.
25. Dallin and Nicolaevsky: *Forced Labor,* 189. o.
26. Idézi: Szolzsenyicin: *A Gulag szigetvilág,* 2. köt., 95–96. o.
27. E nyugati méltatással kapcsolatban l. François Furet: *Egy illúzió múltja. Esszé a 20. század kommunista ideológiájáról,* Európa, Budapest, 2000, 265–266. o.
28. Applebaum: *A Gulag története,* 1. k., 179–180. o.
29. Khlevniuk: „Economy of the Gulag", 118. o.
30. Khlevniuk: *History of the Gulag,* 336. o.
31. Bezborodov, Hrusztaljov: *Isztorija sztalinszkogo Gulaga,* 4. köt., 109. o., 30. dok.
32. Három év – 1934, 1937, 1940 – alapján, in: J. Arch Getty, Gábor Tamás Rittersporn and Viktor N. Zemskov: „Victims of the Soviet Penal System in the Pre-war Years: A First Approach on the Basis of Archival Evidence", *AHR,* 1993, 1025. o., 2. tábl.
33. Anton Antonov-Ovseyenko: *The Time of Stalin: Portrait of a Tyranny,* New York, 1981, 125. o.
34. Victor A. Kravchenko: *I Chose Freedom,* 1946; New Brunswick, N. J., 2002, 284. o.
35. Uo., 296. o.

36. Uo., 296–297. o.
37. John Scott: *Behind the Urals: An American Worker in Russia's City of Steel,* Stephen Kotkin bővített kiadása, Bloomington, Ind., 1989, 282–283. o.
38. Pohl: *Stalinist Penal System,* 59. o.
39. Stephen Kotkin: *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization,* Berkeley, Calif., 1995, 133. o.
40. Pohl: *Stalinist Penal System,* 61. o., 31. tábl.; valamivel alacsonyabb „minimum-értékeket" l. Stephen G. Wheatcroft: „The Scale and Nature of German and Soviet Repression and Mass Killings", *EAS,* 1996, 1340. o., 7. tábl.
41. L. Kotkin: *Magnetic Mountain,* 459. o. 131. jegyzet, a négy különféle ITK.
42. Scott: *Behind the Urals,* 86. o.
43. Uo., 285. o.
44. Kotkin: *Magnetic Mountain,* 134. o.
45. Getty, Rittersporn and Zemskov: „Victims of the Soviet Penal System", 1019–1020. o.
46. Idézi: Khlevniuk: „Economy of the Gulag", 128. o.
47. Colton: *Moscow,* 334., 851. o., 168. jegyzet
48. Khlevniuk: *History of the Gulag,* 328. o.
49. Uo., 329. o.
50. Lásd pl. Nicolas Werth, Gael Moullec (szerk.): *Rapports secrets soviétiques, 1921–1991,* Párizs, 1994, 224–228. o.
51. Hiroaki Kuromiya: *Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s–1990s,* Cambridge, U. K., 251–253. o.; Nicolas Werth: *Egy állam a népe ellen. Erőszak, elnyomás, rémuralom a Szovjetunióban.* in: Stéphane Courtois et al.: *A kommunizmus fekete könyve,* Nagyvilág, Budapest, 2001, 222. o.
52. Kuromiya: *Freedom and Terror in the Donbas,* 253. o.
53. Uo., 255–256. o.
54. Werth: *Egy állam a népe ellen,* 222. o.
55. Wolfgang Leonhard: *Child of the Revolution,* Chicago, 1958, 92–94. o.
56. Lásd: Werth, Moullec: *Rapports secrets soviétiques,* 229. o.
57. Dmitrij Volkogonov: *Győzelem és tragédia. Sztálin politikai arcképe,* Zrínyi, Budapest, 1990, 265. o.

17. FEJEZET:
„TISZTOGATÁS" A SZOVJET ELIT KÖRÉBEN

1. Lenin: *Összes művei,* 44. köt., 121. o.
2. Párttagságról (társadalmi és etnikai összetétellel) szóló táblázatot l. Merle Fainsod: *How Russia Is Ruled,* Cambridge, Mass., 1965, 212–239. o.
3. Idézi: J. Arch Getty: *The Origins of the Great Purges: The Soviet Communist Party Reconsidered, 1933–1938,* Cambridge, U. K., 1985, 67–68. o.

4. J. Arch Getty and Oleg V. Naumov (szerk.): *The Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939,* New Haven, Conn., 1999, 198. o. Lásd még 54. dok., 2. tábl., 202. o.
5. Lásd: 73. sz. dok, uo., 250–255. o.
6. Lásd pl. uo., 261–263. o.
7. R.W. Davies et al. (szerk.): *The Stalin-Kaganovich Correspondence, 1931–1936,* New Haven, Conn., 2003, 324. o.
8. Lásd: Arkady Vaksberg: *Stalin's Prosecutor: The Life of Andrei Vyshinsky,* New York, 1990, 80–81. o.
9. Lásd: Vadim Z. Rogovin: *1937: Stalin's Year of Terror,* Oak Park, Mich., 1998, 103. o.
10. Idézi: Igal Halfin: *Terror in My Soul: Communist Autobiographies on Trial,* Cambridge, Mass., 2003, 277. o.
11. Davies et al.: *Stalin-Kaganovich Correspondence,* 322–338. o.
12. Idézi: Simon Sebag Montefiore: *Sztálin: a Vörös Cár udvara,* Alexandra, Pécs, 2009, 199. o.
13. Lev Kopelev: *The Education of a True Believer,* New York, 1980, 308–314. o.
14. Lev Kopelev: *To Be Preserved Forever,* New York, 1977, 19. o.
15. Getty and Naumov: *Road to Terror,* 304–308. o., 94. dok.; további beszédeket l. 95–101. dok., uo., 309–322. o.
16. Sheila Fitzpatrick: *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s,* New York, 1999, 192. o.
17. Mindet idézi: Elena Osokina: *Our Daily Bread: Socialist Distribution and the Art of Survival in Stalin's Russia, 1927–1941,* New York, 2001, 157. o.
18. Vaksberg: *Vyshinsky,* 95. o.
19. Uo., 96–97. o.
20. Idézi: Sebag Montefiore: *Sztálin,* 215. o.
21. Idézi: Stephen F. Cohen: *Bukharin and the Bolshevik Revolution: A Political Biography, 1888–1938,* New York, 1974, 370. o.
22. Sebag Montefiore: *Sztálin,* 219–220. o.
23. Cohen: *Bukharin and the Bolshevik Revolution,* 372. o.
24. Idézi: Vaksberg: *Vyshinsky,* 108. o.
25. Idézi: Cohen: *Bukharin and the Bolshevik Revolution,* 380. o.
26. Kopelev: *To Be Preserved Forever,* 92. o.
27. Victor A. Kravchenko: *I Chose Freedom,* 1946; New Brunswick, N. J., 2002, 282. o.
28. Rogovin: *1937,* 425–447. o.
29. Dmitrij Volkogonov: *Győzelem és tragédia. Sztálin politikai arcképe,* Zrínyi, Budapest, 1990, 234–235. o.
30. Marc Jansen and Nikita Petrov: *Stalin's Loyal Executioner: People's Commissar Nikolai Ezhov,* Stanford, Calif., 2002, 70. o.; Sebag Montefiore: *Sztálin,* 230–232. o.
31. Idézi: Amy Knight: *Beria: Stalin's First Lieutenant,* Princeton, N. J., 1993, 78. o.

32. Uo., 84. o.
33. A *rajon* szintű koncepciós perekhez l. Sheila Fitzpatrick: *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village After Collectivization,* New York, 1994, 310. o.
34. Márc. 3-i beszéd, in: McNeal (szerk.): *Sztalin: Szocsinyenyija,* 1. köt. (14. köt.), 197., 213–214. o.
35. Lásd: Gábor Tamás Rittersporn: „Extra-judicial Repression and the Courts: Their Relationship in the 1930s", in: Peter H. Solomon Jr. (szerk.): *Reforming Justice in Russia, 1864–1996,* New York, 1997, 214. o.
36. Oleg V. Khlevniuk: *Das Politbüro: Mechanismen der Macht in der Sowjetunion der dreißiger Jahre,* Hamburg, 1998, 294–295. o.
37. Sebag Montefiore: *Sztálin,* 251–253. o.
38. Idézi: William Taubman: *Khrushchev: The Man and His Era,* New York, 2003, 99–100. o.
39. Lásd: Oleg V. Khlevniuk: „The Objectives of the Great Terror, 1937–1938", in: David L. Hoffmann (szerk.): *Stalinism: The Essential Readings,* Oxford, 2003, 87–104. o.
40. Fitzpatrick: *Everyday Stalinism,* 202–205. o.
41. Nicolas Werth: *Egy állam a népe ellen. Erőszak, elnyomás, rémuralom a Szovjet-unióban.* in: Stéphane Courtois et al.: *A kommunizmus fekete könyve,* Nagyvilág, Budapest, 2001, 198. o.
42. Evan Mawdsley and Stephen White: *The Soviet Elite from Lenin to Gorbachev: The Central Committee and Its Members, 1917–1991,* Oxford, 2000, 74–76. o.
43. Robert C. Tucker: *Stalin in Power: The Revolution from Above, 1928–1941,* New York, 1990, 528. o.
44. Getty: *Origins of the Great Purges,* 176–177. o.
45. Getty and Naumov: *Road to Terror,* 588. o., 5. tábl.
46. Uo., 592. o.

18. FEJEZET: A NEMZET MEGNYERÉSE

1. Kormányülések jegyzőkönyvei in: Noakes and Pridham, 1. köt., 127–129. o.; l. még Ian Kershaw: *Hitler, 1889–1936: Hybris,* Szukits, Szeged, 2003, 414–415. o.
2. Lásd: Karl Dietrich Bracher, Wolfgang Sauer, Gerhard Schulz: *Die nationalsozialistische Machtergreifung: Studien zur Errichtung des totalitären Herrschaftsystems in Deutschland, 1933–34,* Köln, 1969, 50–51. o.; Martin Broszat: *Hitler and the Collapse of Weimar Germany,* New York, 1987, 149. o.
3. *Hitler: Reden und Proklamationen,* 1. köt., 191–194. o.
4. Uo., 194–195. o.
5. Konrad Heiden: *Der Fuehrer: Hitler's Rise to Power,* 1944; Boston, 1969, 542. o.
5. Lásd: Samuel W. Mitcham Jr.: „Generalfeldmarschall Werner von Blomberg", in: Gerd R. Ueberschär (szerk.): *Hitlers militärische Elite,* Darmstadt, 1998, 1. köt.,

28–36. o.; továbbá Bernd Boll: „Generalfeldmarschall Walter von Reichenau", in: uo., 195–202. o.

7. Lásd: Hans-Erich Volkmann: „Von Blomberg zu Keitel – Die Wehrmachtführung und die Demontage des Rechtsstaates", in: Rolf-Dieter Müller, Hans-Erich Volkmann (szerk.): *Die Wehrmacht: Mythos und Realität,* München, 1999, 51. o.
8. Richard R. Muller: „Werner von Blomberg: Hitlers 'idealistischer' Kriegsminister", in: Ronald Smelser, Enrico Syring (szerk.): *Die Militärelite des Dritten Reiches,* Berlin, 1995, 53. o.
9. Volkmann: „Von Blomberg zu Keitel", 49. o.
10. Idézi: *IMT,* 14. köt., 29–30. o.
11. Idézi: F. L. Carsten: *The Reichswehr and Politics, 1918–1933,* Berkeley, Calif., 1973, 396. o.
12. Lásd: Peter Hoffmann: *Stauffenberg: A Family History, 1905–1944,* Cambridge, Mass., 1995, 69. o.
13. Klaus-Jürgen Müller: *Das Heer und Hitler: Armee und nationalsozialistisches Regime, 1933–1940,* Stuttgart, 1969, 37–46., 63. o.
14. Idézi: Carsten: *Reichswehr and Politics,* 394. o. Teljes dokumentum in: Noakes and Pridham, 3. köt., 627–628. o.
15. Némi eltérés van ezen előadás Curt Liebmann által feljegyzett és megjelent szövege, illetve az eredeti között, mely nélkülözi a „kontinentális nagyhatalom" kifejezést. Az eredetit idézi: Volkmann: „Von Blomberg zu Keitel", 52. o.
16. A dokumentum megjelent in: Noakes and Pridham, 3. köt., 628–629. o. Lásd még Gerhard L. Weinberg: *The Foreign Policy of Hitler's Germany: Diplomatic Revolution in Europe, 1933–36,* Chicago, 1970, 25–27. o.
17. A Hitler-beszéd megjelent dok. 203-D-ként in: *IMT,* 35. köt., 42–48. o.; Krupp válasza: dok. 204-D: uo., 48. o.
18. Henry Ashby Turner Jr.: *German Big Business and the Rise of Hitler,* New York, 1985, 332. o.
19. Lásd: Richard Overy: *War and Economy in the Third Reich,* Oxford, 1994, 132–133. o.
20. Lásd: Jonathan Petropoulos: *Royals and the Reich: The Princes of Hessen in Nazi Germany,* New York, 2006, 106. o.; a listát l. 380–389. o.
21. Hans Mommsen: *Die verspielte Freiheit: Der Weg der Republik von Weimar in den Untergang, 1918 bis 1933,* Frankfurt am Main, 1989, 534. o.
22. Michael H. Kater: *Doctors Under Hitler,* Chapel Hill, N. C., 1989, 12–15., 59. o.
23. *Hitler: Reden und Proklamationen,* 1. köt., 208–209. o.
24. Kershaw: *Hitler, 1889–1936,* 427. o.
25. Idézi: Bernard P. Bellon: *Mercedes in Peace and War: German Automobile Workers, 1903–1945,* New York, 1990, 219. o.
26. Overy: *War and Economy,* 68–89. o.
27. Noakes and Pridham, 2. köt., 316–317. o.

28. Goebbels: *Napló,* Dunakönyv, Budapest, 1994, 84. o. Részletesebben l. Elke Fröhlich et al. (szerk.): *Die Tagebücher von Joseph Goebbels,* München, 1987, 2. köt., 362. o.
29. *Die Tagebücher von Joseph Goebbels,* 368. o.
30. Martin Broszat: *Der Staat Hitlers: Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung,* München, 1969, 91. o.
31. *RGBL,* 1. köt., 1933. febr. 1., 35–41. o.
32. Lásd: Robert Gellately: *Backing Hitler: Consent and Coercion in Nazi Germany,* Oxford, 2001, 12. o.
33. Michael Schneider: *Unterm Hakenkreuz: Arbeiter und ArbeiterBewegung, 1933 bis 1939,* Bonn, 1999, 49. o., azt a benyomást nyújtja, hogy a szocialisták és kommunisták „gyilkolása" a rezsim kezdete óta napirenden volt, de febr. 5-ig csak két példát említ. Lásd: Richard Bessel: *Political Violence and the Rise of Nazism: The Storm Troopers in Eastern Germany, 1925–1934,* New Haven, Conn., 1984, 98. o., egy breslaui, jan. 31-i eset, amikor a rendőrség megölt egy tüntetőt.
34. Schneider: *Unterm Hakenkreuz,* 40., 44. o.; Heinrich August Winkler: *Weimar, 1918–1933: Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie,* München, 1998, 593–594. o.
35. Idézi: Mommsen: *Verspielte Freiheit,* 543. o.
36. Lásd pl. Sebastian Haffner: *Egy német története. Emlékeim (1914–1933),* Európa, Budapest, 2005, 132. o.
37. 1933. febr. 10., Berlin, in: *Hitler: Reden und Proklamationen,* 1. köt., 204–207. o.

19. FEJEZET: KONSZENZUSOS DIKTATÚRA

1. Rudolf Diels: *Lucifer ante Portas:... es spricht der erste Chef der Gestapo...,* Stuttgart, 1950, 193–194. o.
2. *RGBL,* 1. köt., 1933. febr. 28., 83. o.
3. Martin Broszat: *Der Staat Hitlers: Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung,* München, 1969, 105. o. Lásd még Peter Fritzsche: *Germans into Nazis,* Cambridge, Mass., 1998, 204–208. o.
4. Elke Fröhlich et al. (szerk.): *Die Tagebücher von Joseph Goebbels,* München, 1987, 2. köt., 387–388. o., 1933. márc. 6-i és 7-i bejegyzés
5. Idézi: Broszat: *Staat Hitlers,* 112. o.
6. Kormányülés-jegyzőkönyvek, in: Noakes and Pridham, 1. köt., 155–156. o.; Franz von Papen: *Memoirs,* London, 1952, 272–273. o.
7. 1933. márc. 20-i bejegyzés, in: *Tagebücher von Goebbels,* 2. köt., 395. o.
8. *Hitler: Reden und Proklamationen,* 1. köt., 229–237. o.
9. Ludwig Kaas, idézi: Ian Kershaw: *Hitler, 1889–1936: Hybris,* Szukits, Szeged, 2003, 440. o.; törvény teljes szövege in: Noakes and Pridham, 1. köt., 161–162. o.
10. Michael Schneider: *Unterm Hakenkreuz: Arbeiter und ArbeiterBewegung, 1933 bis 1939,* Bonn, 1999, 72. o.; Papen: *Memoirs,* 274. o.

11. Goebbels: *Napló,* Dunakönyv, Budapest, 1994, 93. o., 1933. márc. 24-i bejegyzés
12. *Tagebücher von Goebbels,* 2. köt., 410. o., 1933. ápr. 22-i bejegyzés
13. Uo., 408. o., 1933. ápr. 17., bejegyzés; l. még Schneider: *Unterm Hakenkreuz,* 74–102. o.
14. Noakes and Pridham, 1. köt., 163. o.
15. E törvények in: *RGBL,* 1. köt., 479ff.
16. Hans-Ulrich Wehler: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte, 1914-1949,* 4. köt., München, 2004, 737. o.
17. Lásd 12. tábl., in: Klaus Drobisch, Gtünther Wieland: *System der NSK-Konzentrationslager, 1933–1939,* Berlin, 1993, 73–75. o.
18. Martin Broszat: „Nationalsozialistische Konzentrationslager", in: *Anatomie des SS-Staates,* 5. kiad., München, 1989, 20. köt., 20. o. Lásd még: Johannes Tuchel: *Konzentrationslager: Organizationsgeschichte und Funktion der „Inspektion der Konzentrationslager," 1934-1938,* Boppard, 1991, 96–103. o.
19. Lásd: Drobisch, Wieland: *System der NS-Konzentrationslager,* 71., 100. o. Lásd még Monika Herzog, Bernhard Strebel: „Das Frauenkonzentrationslager Ravensbrück", in: Claus Füllberg-Stolberg et al. (szerk.): *Frauen in Konzentrationslagern: Bergen-Belsen Ravensbrück,* Bréma, 1994, 13. o.
20. Karin Orth: *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager,* Hamburg, 1999, 25. o.
21. *Hitler: Reden und Proklamationen,* 1. köt., 364–365. o.
22. Tuchel: *Konzentrationslager,* 308. o.
23. Kershaw: *Hitler 1889–1936,* 434. o.
24. Sebastian Haffner: *Egy német története. Emlékeim (1914–1933),* Európa, Budapest, 2005, 165–167. o.
25. Lásd: Michael H. Kater: *The Nazi Party: A Social Profile of Members and Leaders, 1919–1945,* Cambridge, Mass., 1983, 263. o.
26. Mathilde Jamin: *Zwischen den Klassen: Zur Sozialstruktur der SA-Führerschaft,* Wuppertal, 1984, 1–5. o.
27. Jill Stephenson: *The Nazi Organization of Women,* London, 1981, 139., 148. o.
28. Adelheid von Saldern: „Victims or Perpetrators? Controversies About the Role of Women in the Nazi State", in: David F. Crew (szerk.): *Nazism and German Society, 1933–1945,* London, 1994, 151. o. L. még Gisela Bock: „Ordinary Women in Nazi Germany: Perpetrators, Victims, Followers, and Bystanders", in: Dalia Ofer and Lenore J. Weitzman (szerk.): *Women in the Holocaust,* New Haven, Conn., 1999, 85–100. o.
29. Tim Mason: *Nazism, Fascism, and the Working Class,* szerk. Jane Caplan, Cambridge, U. K., 1995, 150. o.
30. Wehler: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte,* 4. köt., 738. o.
31. *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich* (1941–1942), 426. o.
32. Richard Overy: *War and Economy in the Third Reich,* Oxford, 1994, 37–67. o.
33. Lásd: Shelley Baranowski: *Strength Through Joy: Consumerism and Mass Tourism in the Third Reich,* New York, 2004, 197. o.

34. Gabriele Czarnowski: „The Value of Marriage for the 'Volksgemeinschaft': Policies Towards Women and Marriage Under National Socialism", in: Richard Bessel (szerk.): *Fascist Italy and Nazi Germany: Comparisons and Contrasts,* Cambridge, U. K., 1996, 94–112. o.
35. Alison Owings: *Frauen: German Women Recall the Third Reich,* New Brunswick, N. J., 1993, 119. o. További példák: l. 36., 59., 73., 187. o.
36. Richard Overy: *The Nazi Economic Recovery, 1932–1938,* 2. kiad., Cambridge, U. K., 1996, 60. o.
37. Lásd: Robert Gellately: *The Gestapo and German Society,* Oxford, 1990, 38–39. o.
38. Hartmut Mehringer: *Widerstand und Emigration: Das NS-Regime und seine Gegner,* München, 1997, 129–130. o.
39. Detlef Schmiechen-Ackermann: *Nationalsozialismus und Arbeitermilieus: Der nationalsozialistische Angriff auf die proletarischen Wohnquartiere und die Reaktion in den sozialistischen Vereinen,* Bonn, 1998, 712. o. Wehler: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte,* 4. köt., 737. o.
40. Victor Klemperer: *Ich will Zeugnis ablegen bis zum letzten: Tagebücher, 1933–1941,* Berlin, 1995, 69. o.
41. Ute Frevert: *Women in German Society: From Bourgeois Emancipation to Sexual Liberation,* New York, 1989, 168–216. o.
42. Lásd: Anton Kaes et al. (szerk.): *The Weimar Republic Sourcebook,* Berkeley, Calif., 1994, 721–741. o.
43. Hans Mommsen: *Beamtentum im Dritten Reich,* Stuttgart, 1966, 14. o.
44. Lothan Gruchmann: *Justiz im Dritten Reich, 1933–1940: Anpassung und Unterwerfung in der Ära Gürtner,* München, 1988, 166. o.
45. Ralph Angermund: *Deutsche Richterschaft, 1919–1945,* Frankfurt am Main, 1990, 52. o.
46. *RGBL,* 1. köt., 995–999. o. Karl-Leo Terhorst: *Polizeiliche planmäßige Überwachung und polizeiliche Vorbeugungshaft im Dritten Reich,* Heidelberg, 1985, 75ff.
47. Gruchmann: *Justiz im Dritten Reich,* 719–721. o.
48. *RGBL,* 1. köt., 995–999. o.
49. 1935-ben 1464-re, 1936-ban 946-ra, 1937-ben 765-re csökkent, majd növekedés következett, 1938-ban 964-re, 1939-ben 1827-re, 1940-ben 1916-ra, 1941-ben pedig 1651-re. Lásd: Christian Müller: *Das Gewohnheitsverbrechergesetz vom 24. November 1933: Kriminalpolitik als Rassenpolitik,* Baden-Baden, 1997, 54. o.
50. 1934 és 1939 között a bíróságok 5142 embert küldtek állami kórházba, 885 alkoholistát rehabilitációs intézetbe, 7503 egyént dologházba, és 1808 személyt sterilizáltak. Uo., 53. o.
51. Heinz Boberach (szerk.): *Richterbriefe: Dokumente zur Beeinflussung der deutschen Rechtsprechung, 1942–1944,* Boppard, 1975, XI. o., Hans Peter Bleuel: *Sex and Society in Nazi Germany,* Philadelphia, 1973, 211. o.
52. Hans-Jürgen Eitner: *Hitlers Deutsche: Das Ende eines Tabus,* Gernsback, 1990, 179. o.
53. *Hitler: Reden und Proklamationen,* 1. köt., 286–287. o.

54. Kershaw: *Hitler, 1889–1936,* 473–475. o.
55. Papen: *Memoirs,* 309. o.
56. A fentiekhez lásd: Peter Longerich: *Die braunen Bataillone: Geschichte der SA,* München, 1989, 206–219. o.; Kershaw: *Hitler, 1889–1936,* 474–484. o.
57. 1934. júl. 14., in: Klemperer: *Ich will Zeugnis ablegen bis zum letzten,* 121. o.
58. Richard Bessel: *Political Violence and the Rise of Nazism: The Storm Troopers in Eastern Germany, 1925–1934,* New Haven, Conn., 1984, 139–140. o.; Longerich: *Die braunen Bataillone,* 227–230. o.; Hans-Ulrich Thame: *Verführung und Gewalt: Deutschland, 1933–1945,* 2. kiad., Berlin, 1986, 333. o.
59. *Sopade* [a száműzetésben működő SPD „Németország-jelentései": *Deutschland-Berichte der Sopade,* Frankfurt am Main, 1980] (1934), 197. o.
60. *Sopade* (1934), 249–250. o. Az 1934. júliusi, aug. 2-i és aug. 10-i hivatalos jelentéseket l. Gerd Steinwascher (szerk.): *Gestapo Osnabrück meldet...,* Osnabrück, 1995, 77., 80. o. L. pl. 1934. aug. 8. in: Klaus Mlynek (szerk.): *Gestapo Hannover meldet...,* Hildesheim, 1986, 198. o.
61. Kitűnő bemutatás: Klaus Hildebrand: *The Foreign Policy of the Third Reich,* Berkeley, Calif., 1973, 1–23. o.
62. Idézi: Wolfgang Sauer: „Die Mobilmachung der Gewalt", in: Karl Dietrich Bracher, Wolfgang Sauer, Gerhard Schulz: *Die nationalsozialistische Machtergreifung: Studien zur Errichtung des totalitären Herrschaftsystems in Deutschland, 1933–34,* Köln, 1969, 871. o.
63. Bernd Stöver: *Volksgemeinschaft im Dritten Reich: Die Konsensbereitschaft der Deutschen aus der Sicht sozialistischer Exilberichte,* Düsseldorf, 1993, 178. o.
64. Idézi: Norbert Frei: „People's Community and War: Hitler's Popular Support", in: Hans Mommsen (szerk.): *The Third Reich Between Vision and Reality: New Perspectives on German History, 1918–1945,* Oxford, 2001, 63. o.
65. Lásd: Gerhard Paul: *„Deutsche Mutter-heim zu Dir!" Der Saarkampf, 1933 bis 1935,* Köln, 1984, 361. o., annak a férfinak a vallomása, akit a koncentrációs táborból kiengedtek szavazni.
66. Stöver: *Volksgemeinschaft im Dritten Reich,* 181. o.
67. *Sopade* (1935), 279. o.
68. Stöver: *Volksgemeinschaft im Dritten Reich,* 183. o.
69. *Hitler: Reden und Proklamationen,* 2. köt., 638. o.
70. 1936. szept. 12., beszéd, uo., 643. o.
71. *Sopade* (1938), 248. o.
72. Uo., 246. o.
73. Heinrich August Winkler: *Der lange Weg nach Westen: Deutsche Geschichte vom „Dritten Reich" bis zur Wiedervereinigung,* München, 2000, 2. köt., 55. o.
74. *Sopade* (1938), 940., 1062. o.
75. Marlis G. Steinert: *Hitler's War and the Germans: Public Mood and Attitude During the Second World War,* Athens, Ohio, 1977, 40. o.

20. FEJEZET: ZSIDÓÜLDÖZÉS A HÁBORÚ ELŐTTI ÉVEKBEN

1. Peter Longerich: *Politik der Vernichtung: Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung,* München, 1998, 25–30. o.
2. Goebbels: *Napló,* Dunakönyv, Budapest, 1994, 94. o., 1933. március 26-i bejegyzés
3. *Hitler: Reden und Proklamationen,* 1. köt., 252–253. o.
4. Sebastian Haffner: *Egy német története. Emlékeim (1914–1933),* Európa, Budapest, 2005, 182–187. o.
5. Lásd: Simone Ladwig-Winters: „The Attack on Berlin Department Stores (Warenhüser) After 1933", in: David Bankier (szerk.): *Probing the Depths of German Anti-Semitism: German Society and the Persecution of the Jews, 1933–1941,* New York, 2000, 256. o.
6. Michael Burleigh and Wolfgang Wippermann: *The Racial State: Germany, 1933–1945,* Cambridge, U. K., 1991, 77–78. o.; Ian Kershaw: *Popular Opinion and Political Dissent in the Third Reich: Bavaria, 1933–1945,* Oxford, 1983, 232. o.
7. 1933. ápr. 4., bejegyzés, in: *Tagebücher von Goebbels,* 2. köt., 402. o.
8. Raul Hilberg: *The Destruction of the European Jews,* jav. kiad., New York, 1985, 1. köt., 87–88. o.
9. *NS-Stimmungungsberichte, 1933–1945,* 75. o.
10. Lásd pl. Kershaw: *Popular Opinion and Political Dissent in the Third Reich,* 239. o.
11. Marion A. Kaplan: *Between Dignity and Despair: Jewish Life in Nazi Gerrnany,* New York, 1998, 63. o.
12. *NS-Stimmungungsberichte,* 134. o.
13. Uo., 140–142., 144., 146–148., 152. o.
14. E törvények társadalmi hátterének elemzését l. Robert Gellately: *The Gestapo and German Society,* Oxford, 1990, 102–110. o.
15. Lásd: Saul Friedländer: *Nazi Germany and the Jews: The Years of Persecution, 1933–1939,* New York, 1997, 148. o.
16. *NS-Stimmungungsberichte,* 158–170. o.
17. Reinhard Rürup (szerk.): *1936: Die Olympischen Spiele und der Nationalsozialismus,* Berlin, 1996, 53. o.
18. Axel Eggebrecht: „In Berlin There Were People Who Were Willing to Help", in: Jorg Wollenberg (szerk.): *The German Public and the Persecution of the Jews, 1933–1945,* Atlantic Highlands, N. J., 1996, 43. o.
19. 1937. jan., beszéd, in: *Hitler: Reden und Proklamationen,* 2. köt., 665–677. o.
20. Regensburg, in: *NS-Stimmungungsberichte,* 220. o.
21. *Hitler: Reden und Proklamationen,* 2. köt., 727–731. o.

22. Lásd: Dan Diner: *America in the Eyes of the Germans: An Essay on Anti-Americanism*, ford. A. Brown, Princeton, N. J., 1996, 79–103. o.
23. Philipp Gassert: *Amerika im Dritten Reich: Ideologie, Propaganda, und Volksmeinung, 1933–1945*, Stuttgart, 1997, 183 és kk.
24. Számos példa, többek között a Vatikánnal kapcsolatban, található in: Beth A. Griech-Polelle: *Bishop von Galen, German Catholicism, and National Socialism*, New Haven, Conn., 2002, 143–144. o.
25. SD *Hauptamt*, 1938. jan.–márc., in: *NS-Stimmungsberichte*, 266. o.
26. Friedländer: *Nazi Germany and the Jews*, 241–242. o.
27. Lásd: Avraham Barkai: „Volksgemeinschaft, 'Aryanization,' and the Holocaust", in: David Cesarani (szerk.): *The Final Solution: Origins and Implementation*, London, 1994, 41. o.
28. Lásd: Frank Bajohr: *„Arisierung" in Hamburg: Die Verdrängung der jüidischen Unternehmer, 1933–1945*, Hamburg, 1997, 137., 141. o.
29. David Cesarani: *Eichmann: élete és bűnei*, Gold Book, Debrecen, 2005, 70. o.
30. Friedländer: *Nazi Germany and the Jews*, 243–244. o.
31. *VB*, 1938. júl. 17.
32. *NS-Stimmungungsberichte*, 268., 270–271., 273–274. o.
33. Helmut Genschel: *Die Verdrängung der Juden aus der Wirtschaft im Dritten Reich*, Berlin, 1966, 175. o.
34. Júliusi jelentés, *Sopade* (1938), 732–771., főként 750., 758. o.
35. *Hitler: Reden und Proklamationen*, 2. köt., 899. o.
36. *NS-Stimmungungsberichte*, 293–294., 297–298. o.
37. Lásd: BAB R58/276; továbbá Trude Maurer: „Abschiebung und Attentat: Die Ausweisung der polnischen Juden und der Vorward für die 'Kristallnacht'", in: Walter H. Pehle (szerk.): *Der Judenpogrom 1938: Von der „Reichskristallnacht" zum Völkermord*, Frankfurt am Main, 1988, 52–73. o.
38. *NS-Stimmungungsberichte*, 298. o.; Friedländer: *Nazi Germany and the Jews*, 266–268. o.
39. *NS-Srimmungungsberichte*, 356–357. o.
40. Novemberi jelentés, *Sopade* (1938), 1177. o.
41. 1938. nov. 9-i bejegyzés, in: *Tagebücher von Goebbels*, 1. rész, 6. köt., 178. o.
42. Goebbels: *Napló*, 198. o., 1938. nov. 10., bejegyzés
43. Lásd: Gellately: *Gestapo and German Society*, 112 és kk.
44. Doc. 3058-PS, in: *IMT*, 32. köt., 1–2. o. A náci párt felsőbb bíróságának becslése szerint 91 zsidót öltek meg, amit minimumnak kell tekinteni.
45. Lásd: Konrad Kwiet, Helmut Eschwege: *Selbstbehauptung und Widerstand: Deutsche Juden im Kampf um Existenz und Menschenwürde, 1933–1945*, Hamburg, 1984, 199., 202. o. 1944-ig mintegy 3000-4000 német zsidó követett el öngyilkosságot.
46. Heinz Lauber: *Judenpogrom „Reichskristallnacht" November 1938 in Grossdeutschland*, Gerlingen, 1981, 124. o.
47. *IMT*, 28. köt., 499–540., 1816PS, 534.

48. *NS-Stimmungungsberichte*, 304–309. o.
49. Uo., 339., 341. o.
50. Uo., 315–316. o.
51. Borgentreich, uo., 322. o.
52. Uo., 318–319., 326., 332. o.
53. Uo., 319., 328., 338. o.
54. Uo., 357., 361. o.
55. Uo., 365. o.
56. Uo., 375–376. o.
57. Lásd: Daniel Jonah Goldhagen: *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*, New York, 1996, 103. o.
58. Ruth Andreas-Friedrich: *Der Schattenmann: TagebuchAufzeichnungen, 1938–1945*, Frankfurt, 1983, 25–35. o.; Herbert Obenaus, Sibylle Obenaus (szerk.): *„Schreiben wie es wirklich war!" Aufzeichnungen Karl Dürkefäldens aus den Jahren, 1933–1945*, Hanover, 1985, 85–102. o.
59. Febr. jelentés, *Sopade* (1939), 201–202. o.; *Sopade* (1940. ápr.), 256–268. o.
60. David Bankier: *The Germans and the Final Solution: Public Opinion Under Nazism*, Oxford, 1992, 86–87. o.
61. Febr. jelentés, *Sopade* (1939), 201–202. o,; *Sopade*, 1940. ápr., 256–268. o.
62. *Hitler: Reden und Proklamationen*, 3. köt., 1047–1067. o.

21. FEJEZET: A NÉMETSÉG „MEGTISZTÍTÁSA"

1. Stefan Kühl: *The Nazi Connection: Eugenics, American Racism, and German National Socialism*, New York, 1994, 24. o.
2. Lásd: Mark B. Adams: „Eugenics in *Russia*, 1900–1940", in: Mark B. Adams (szerk.): *The Wellborn Science: Eugenics in Germany, France, Brazil, and Russia*, Oxford, 1990, 153–216. o., a továbbiakra is. Mullert genetikai munkásságáért 1946-ban Nobel-díjjal jutalmazták.
3. Uo., 197. o.
4. A téma legjobb bemutatása továbbra is: George L. Mosse: *Toward the Final Solution: A History of European Racism*, New York, 1978, 72–75. o. Lásd még: Robert N. Proctor: *Racial Hygiene: Medicine Under the Nazis*, Cambridge, Mass., 1988, 14–38. o.
5. Adolf Hitler: *Harcom (Mein Kampf)*, Interseas Editions, Hódmezővásárhely, 1996, 156. o.
6. 1929. aug. 4., beszéd, in: *Hitler: Reden, Schriften*, 3. köt., 2. rész, 348–349. o.
7. Henry Friedlander: *The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution*, Chapel Hill, N. C., 1995, 23. o.
8. Kühl: *Nazi Connection*, 39., 88. o.
9. Gisela Bock: *Zwangssterilisation im Nationalsozialismus: Studien zur Rassenpolitik und Frauenpolitik*, Opladen, 1986, 230–238. o.

10. Richard F. Wetzell: *Inventing the Criminal: A History of German Criminology, 1880–1945,* Chapel Hill, N. C., 2000, 262–263. o.
11. Uo., 269–270. o.
12. Proctor: *Racial Hygiene,* 203. o.
13. Idézi: Kühl: *Nazi Connection,* 46. o.
14. Lásd: Gabriele Czarnowski: „The Value of Marriage for the 'Volksgemeinschaft': Policies Towards Women and Marriage Under National Socialism", in: Richard Bessel (szerk.): *Fascist Italy and Nazi Germany: Comparisons and Contrasts,* Cambridge, U. K., 1996, 94–112. o.
15. Idézi: Tim Mason: *Nazism, Fascism, and the Working Class,* szerk. Jane Caplan, Cambridge, U. K., 1995, 162., 172–173. o.
16. A hivatásos bűnöző *(Berufsverbrecher)* definíció szerint olyasvalaki, aki üzletszerűen követi el a bűncselekményt, és részben vagy egészben e bűncselekményekből él; a hivatásos bűnözőt legalább háromszor elítélték már legalább három hónap szabadságvesztésre. Az ismételt bűnelkövető *(Gewohnheitsverbrecher)* nem hivatásos, azonban bűnös hajtóerő vagy hajlam vezérli *(Treiben oder Neigungen),* és hasonló előélettel bír.
17. Wolfgang Ayaß: *„Asoziale" im Nationalsozialismus,* Stuttgart, 1995, 143. o.
18. Lásd: Michael Wildt (szerk.): *Die Judenpolitik des SD, 1935 bis 1938: Eine Dokumentation,* München, 1995, 56. o.
19. RKPA VE: RKPA [Reichskriminalpolizeiamt] an Kripostellen, 1938. szept. 1.
20. Lásd: Jan Erik Schulte: *Zwangsarbeit und Vernichtung: Das Wirstschaftsimperium der SS: Oswald Pohl und das SS-Wirtschafts-Verwaltungshauptamt, 1933–1945,* Paderborn, 2001, 103–119. o.
21. Lásd: Michael Thad Allen: *The SS, Slave Labor, and the Concentration Camps,* Chapel Hill, N. C., 2002, 58–59. o.
22. Hitler: *Harcom (Mein Kampf),* 151–156. o.
23. David F. Crew: *Germans on Welfare: From Weimar to Hitler,* New York, 1998, 150–151. o.
24. Brigitte Hamann: *Bécs és Hitler. Egy diktátor tanulóévei,* Európa, Budapest, 2000, 517. o.
25. Lásd: dr. Josef Meisinger 1937-es beszédét, in: Noakes and Pridham, 4. köt., 391. o.; továbbá Claudia Schoppmann: „National Socialist Policies Towards Female Homosexuality", in: Lynn Abrams and Elizabeth Harvey (szerk.): *Gender Relations in German History: Power, Agency, and Experience from the Sixteenth to the Twentieth Century,* Durham, N. C., 1997, 177–187. o.
26. Günter Grau (szerk.): *Homoszexualitás a Harmadik Birodalomban: a diszkrimináció és az üldözés dokumentumai,* Osiris, Budapest, 2001, 213. o.
27. Sybil Milton: „Vorstufe der Vernichtung: Die Zigeunerlager nach 1933", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* 1995, 115–130. o.
28. Michael Zimmermann: *Rassenutopie und Genozid: Die nationalsozialistische „Lösung der Zigeunerfrage",* Hamburg, 1996, 127. o.
29. Lásd: Friedlander: *Origins of Nazi Genocide,* 260–261. o.

30. Rittert idézi: Ludwig Eiber: *„Ich wußte, es wird schlimm": Die Verfolgung der Sinti und Roma in München, 1933–1945,* München, 1993, 41. o.
31. BAB R 18/5644, 229, RMI, Sipo, RKPA, 1940. jan. 24.
32. *Hitler: Reden und Proklamationen,* 2. köt., 525–526. o.
33. Lásd: Ulrich Herbert: *Best: Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung, und Vernunft, 1930–1989,* Bonn, 1996, 168–170. o.; Johannes Tuchel: *Konzentrationslager: Organisationsgeschichte und Funktion der „Inspektion der Konzentrationslager", 1934–1938,* Boppard, 1991, 312–313. o.
34. Tuchel: *Konzentrationslager,* 361. o. Ezen okt. 28-i adatok a zsidók *Kristallnacht* utáni tömeges letartóztatása előttiek.
35. Zimmermann: *Rassenutopie und Genozid,* 120. o.
36. Lásd: Karl-Leo Terhorst: *Polizeiliche planmäßige Überwachung und polizeiliche Vorbeugungshaft im Dritten Reich,* Heidelberg, 1985, 153. o.
37. Toni Siegert: *30,000 Tote mahnen! Die Geschichte des Konzentrationslagers Flossenbürg und seiner 100 Außenlager von 1938 bis 1945,* Weiden, 1984, 9. o.
38. Lásd: Ayaß: *„Asoziale" im Nationalsozialismus,* 162. o.
39. Toni Siegert: „Das Konzentrationslager Flossenbürg: Gegründet für sogenannte Asoziale und Kriminelle", in: Martin Broszat et al. (szerk.): *Bayern in der NS-Zeit,* München, 1979, 2. köt., 446. o.
40. Uo., 452. o.
41. Lásd uo., 446., 461., 469. o.
42. Uo., 450. o.
43. Uo., 470. o.
44. Siegert: *30,000 Tote mahnen!,* 6. o.; Siegert: „Das Konzentrationslagen Flossenbürg", 477. o.
45. A pontos adatokat l. Siegert: „Das Konzentrationslager Flossenbürg", 490–492. o.
46. A francia forradalomban életüket vesztettek száma az általános becslések szerint 7000-8000. E számot idézi John Merriman: *A History of Modern Europe,* New York, 1996, 2. köt., 536. o.
47. Tuchel: *Konzentrationslager,* 315–317. o.
48. Klaus Drobisch, Günther Wieland: *System der NS-Konzentrationslager, 1933–1939,* Berlin, 1993, 339. o.
49. Pohl Himmlernek, 1942. ápr. 30., doc. 129-R, in: *IMT,* 38. köt., 362–365. o.
50. Albert Speer: *Infiltration: How Heinrich Himmler Schemed to Build an SS Industrial Empire,* New York, 1981, 22–24. o.
51. Lásd uo., 22–25. o. és app. 1., 307–310. o., további részletek a találkozások következményeiről.

22. FEJEZET:
VERSENGŐ NÉZETEK A VILÁG MEGHÓDÍTÁSÁRÓL

1. Lásd: „Appeal for the Formation of the Communist International", *SDFP,* 1. köt., 136–137. o.
2. George F. Kennan: *Russia ánd the West Under Lenin and Stalin,* New York, 1960, 239. o.
3. Sztalin: *Szocsinyenyija,* 7. köt., 14. o. L. még Andreas Hillgruber: *Deutschlands Rolle in der Vorgeschichte der beiden Weltkriege,* 2. kiad., Göttingen, 1979, 97. o.
4. Sztalin: *Szocsinyenyija* (1925. máj. 9.), 7. köt., 109–121. o., jelentés
5. Uo., 13. köt., 333–379. o.
6. McNeal: *Sztalin: Szocsinyenyija,* 1. köt. (14. köt.), 197. o.
7. Uo., 338–339. o.
8. Georgi Dimitrov: *Tagebücher, 1933–1943,* Berlin, 2000, 1. köt., 115. o.
9. A vita összefoglalása és egy tanulmány, mely a hatalmi-politikai megfontolásokat az ideológiai elé helyezi a szovjet külpolitikában: Gabriel Gorodetsky: *Grand Delusion: Stalin and the German Invasion of Russia,* New Haven, Conn., 1999.
10. Hans Mommsen: *Beamtentum im Dritten Reich,* Stuttgart, 1966, 98. o. E túlzást úgy minősítette, hogy Hitler gyenge diktátor volt „minden olyan kérdésben, mely egy alapvető vagy meghatározó pozíció felvételét igényelte", ám e nézőpont sem áll meg.
11. *DRZW,* 1. köt., 538. o.
12. Idézi: Klaus Hildebrand: *Das vergangene Reich: Deutsche Außenpolitik von Bismarck bis Hitler,* Berlin, 1999, 666. o.
13. Lásd: Klaus Hildebrand: *The Foreign Policy of the Third Reich,* Berkeley, Calif., 1973, 79. o.; Gerhard L. Weinberg (szerk.): *Hitler's Second Book: The Unpublished Sequel to „Mein Kampf",* New York, 2003, főként 134–152. o.
14. Hildebrand: *Foreign Policy of the Third Reich,* 22. o.
15. Lásd: Gerhard L. Weinberg: *The Foreign Policy of Hitler's Germany: Diplomatic Revolution in Europe 1933–36,* Chicago, 1970, 21–22. o.
16. *IMT,* 25. köt., 402–413. o.; Gerhard L. Weinberg: *Foreign Policy of Hitler's Germany: Starting World War II, 1937–1939,* Chicago, 1980, 34–43. o.
17. Idézi: Hillgruber: *Deutschlands Rolle,* 76–77. o.
18. Nevile Henderson: *Failure of a Mission: Berlin, 1937–1939,* New York, 1940, 181. o.
19. Noakes and Pridham, 3. köt., 718–719. o.
20. Uo., 724. o.; William Carr: *Arms, Autarky, and Aggression: A Study in German Foreign Policy, 1933–1939,* London, 1972, 102. o.
21. Doc. 100-R, in: *IMT,* 38. köt., 274–276. o.
22. Henderson: *Failure of a Mission,* 225., 227. o.
23. *Hitler: Reden und Proklamationen,* 3. köt., 1131–1133. o.
24. *IMT,* 37. köt., 546–556. o., Doc. 079-L

25. Lásd: Michael Wildt: *Generation des Unbedingten: Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes,* Hamburg, 2002, 421–422. o.; Alexander B. Rossino: *Hitler Strikes Poland: Blitzkrieg, Ideology, and Atrocity,* Lawrence, Kans., 2005, 12., 21. o.
26. Wildt: *Generation des Unbedingten,* 426–428. o.
27. Rossino: *Hitler Strikes Poland,* 14–16., 244. o. 83. jegyzet.
28. Lásd: Wolfram Wette: *Die Wehrmacht: Feindbilder, Vernichtungskrieg, Legenden,* Frankfurt am Main, 2002, 90–94. o.
29. *DGFP,* 7. köt., 200–204. o., 192. sz.; továbbá Nürnberg doc. 798-PS.
30. Uo., 205–206. o., 193. sz.; továbbá Nürnberg doc. 1015-PS.
31. Nicolaus von Below: *Als Hitlers Adjutant, 1937–45,* Mainz, 1980, 181. o.
32. Lásd: Wolfgang Jacobmeyer: „Der Überfall auf Polen und der neue Charakter des Krieges", in: Christoph Kleßmann (szerk.): *September 1939: Krieg, Besatzung, Widerstand in Polen,* Göttingen, 1989, 16–17. o. A Nürnberg 1014-PS azon részét idézi, mely láthatólag kimaradt a perben előterjesztett dokumentumból, és ezért fordítását nem tartalmazza a *DGFP.*
33. McNeal: *Sztalin: Szocsinyenyija,* 14. köt., 340–341. o.
34. *DGFP,* 6. köt., 1–3. o., 1. sz.
35. Litvinov jegyzete, 1939. márc. 18., in: *SDFP,* 3. köt., 322–323. o. Lásd még Dmitrij Volkogonov: *Győzelem és tragédia. Sztálin politikai arcképe,* Zrínyi, Budapest, 1990, 246. o.
36. Idézi: Derek Watson: *Molotov: A Biography,* London, 2005, 155. o.
37. Volkogonov: *Győzelem és tragédia. Sztálin politikai arcképe,* 248. o.
38. *DGFP,* 7. köt., 114–116. o., 5. sz.; 123. o.,113. sz.
39. Feliksz Ivanovics Csujev, Vjacseszlav Molotov: *Szto szorok beszed sz Molotovim: iz dnyevnyika F. Csujeva,* Moszkva, 1991, 45., 45. o.; továbbá Volkogonov: *Győzelem és tragédia. Sztálin politikai arcképe,* 249–251. o.
40. Geoffrey Roberts: *The Soviet Union and the Origins of the Second World War: Russo-German Relations and the Road to War, 1933–1941,* London, 1995, 62–91. o.; Joachim von Ribbentrop: *Zwischen London und Moskau: Erinnerungen und letzte Aufzeichnungen,* Leoni am Starnberger See, 1953, 178–185. o.
41. Lásd: *DGFP,* 7. köt., 245–247. o., 228. és 229. sz.
42. Idézi: Hildebrand: *Das vergangene Reich,* 805. o.
43. Dimitrov: *Tagebücher,* 1. köt., 273–274. o., a következőkre is.
44. Jung Chang és Jon Halliday: *Mao: az ismeretlen történet,* Európa, Budapest, 2006, 236–237. o.
45. Stanley G. Payne: *The Spanish Civil War, the Soviet Union, and Communism,* New Haven, Conn., 2004, 312. o.; nem közli e menet vagy menetek időpontját.

23. FEJEZET: LENGYELORSZÁGBAN MEGKEZDŐDIK A NÉMET FAJÜLDÖZÉS

1. Hitler Alfred Rosenbergnek tett megjegyzése 1939. szeptember 28-án, idézi: Martin Broszat: *Zweihundert Jahre deutsche Polenpolitik,* Frankfurt am Main, 1972, 277. o.
2. 1939. aug. 28., bejegyzés, in: Hans-Adolf Jacobson (szerk.): *Generaloberst Halder, Kriegstagebuch: tägliche Aufzeichnungen des Chefs des Generalstabes des Heeres, 1939–1942,* Stuttgart, 1962–1964, 1. köt., 38. o.; l. még Klaus Hildebrand: *Das vergangene Reich: Deutsche Außenpolitik von Bismarck bis Hitler,* Berlin, 1999, 804. o.
3. Nevile Henderson: *Failure of a Mission: Berlin, 1937–1939,* New York, 1940, 280–291. o.
4. *DGFP,* 7. köt., 477–479. o., 493. sz.. Tétovázását részletesen rekonstruálja: Ian Kershaw: *Hitler, 1936–45: Nemezis,* Szukits, Szeged, 2004, 205–208. o.; továbbá Gerhard L. Weinberg: *The Foreign Policy of Hitler's Germany: Starting World War II, 1937–1939,* Chicago, 1980, 628–655. o.
5. *DGFP,* 7. köt., 548–549. o., 576. sz.
6. Jacobson (szerk.): *Halder, Kriegstagebuch,* 1. köt., 61. o.
7. Martin Moll (szerk.): *Führer-Erlasse, 1939–1945,* Stuttgart, 1997, 100. o.
8. *DRZW,* 2. köt., 133. o.
9. Alexander B. Rossino: *Hitler Strikes Poland: Blitzkrieg, Ideology, and Atrocity,* Lawrence, Kans., 2005, 183–185. o.
10. Czeslaw Madajczyk: *Die Okkupationspolitik Nazideutschlands in Polen, 1939–1945,* Berlin, 1988, 12. o.
11. Helmut Krausnick, Hans-Heinrich Wilhelm: *Die Truppe des Weltanschauungskrieges: Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD, 1938–1942,* Stuttgart, 1981, 63–64. o.
12. Rossino: *Hitler Strikes Poland,* 171., 173. o.
13. Jacobson (szerk.): *Halder, Kriegstagebuch,* 1. köt., 67. o.
14. Rossino: *Hitler Strikes Poland,* 66. o.
15. BAB R58/285, 1 és kk; Michael Wildt: *Generation des Unbedingten: Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes,* Hamburg, 2002, 449. o.
16. Wildt: *Generation des Unbedingten,* 449. o.
17. Rossino: *Hitler Strikes Poland,* 68., 73. o.
18. Jan T. Gross: *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western BeloRussia,* Princeton, N. J., 2002, 228–229. o.
19. Lásd: Michael Burleigh: *Death and Deliverance: „Euthanasia" in Germany, 1900–1945,* Cambridge, U. K., 1994, 97. o.
20. Morell beszámolt Hitlernek egy 1920-ban Ewald Meltzer (az eutanázia ellenzője) által, 200 szülő körében végrehajtott felmérésről, akik közül mindössze 20-an válaszoltak nemmel mind a négy feltett kérdésre. Lásd: Götz Aly: „Medicine Against the Useless", in: Götz Aly et al. (szerk.): *Cleansing the Fatherland: Nazi Medicine and Racial Hygiene,* Baltimore, 1994, 29–31. o.
21. A körlevelet közli: Noakes and Pridham, 3. köt., 1006–1007. o.
22. Kershaw: *Hitler, 1936–45,* 240. o.
23. *Hitler: Reden und Proklamationen,* 3. köt., 1354–1366. o.
24. Volker Rieß: *Die Anfänge der Vernichtung „lebensunwerten Lebens" in den Reichsgauen Danzig-Westpreußen und Wartheland, 1939–40,* Frankfurt am Main, 1995, 24–25. o.
25. Adatok: uo., 171. o.
26. Israel Gutman et al. (szerk..): *Enzyklopädie des Holocaust: Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden,* München, 1995, 3. köt., 1559. o.
27. Rieß: *Anfänge,* 273–280., 306. o.
28. Christopher R. Browning: *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942,* Lincoln, Neb., 2004, 188–189. o.
29. A cáfolatot lásd: Peter Longerich: *Politik der Vernichtung: Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung,* München, 1998, 648. o. 36. jegyzet
30. A megbeszélésről készült feljegyzést (hibás célszámmal, mely nem 75 ezer, hanem 70 ezer), l. Noakes and Pridham, 3. köt., 1010–1011. o.
31. Levelezés megjelent in: *IMT,* 35. köt., 689. o.
32. Lásd belső T-4 adatok, 1941. szept. 1., in: Ernst Klee (szerk.): *Dokumente zur „Euthanasie",* Frankfurt am Main, 1985, 232. o.
33. A helyi tisztek aggódó leveleit l. uo., 221–232. o.
34. Lásd: Burleigh: *Death and Deliverance,* 180. o.
35. Lásd a nagyszabású háború utáni pert in: Adelheid L. Rüter-Ehlermann, C. F. Rüter (szerk.): *Justiz und NS-Verbrechen: Sammlung deutscher Strafurteile wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen 1945–1966,* Amszterdam, 1966 és kk., 1. köt., 304–379. o.
36. Ernst Klee: *„Euthanasie" im NS-Staat: Die „Vernichtung lebensunwerten Lebens",* Frankfurt am Main, 1983, 345. o.
37. Lásd: Hans-Walter Schmuhl: *RassenHygiene, Nationalsozialismus, Euthanasie: Von der Verhütung zur Vernichtung „lebensunwertes Lebens", 1890–1945,* Göttingen, 1987, 218. o.
38. Lásd: Burleigh: *Death and Deliverance,* 221. o.
39. Lásd: uo., 220–229. o.; Schmuhl: *RassenHygiene, Nationalsozialismus, Euthanasie,* 218. o.; továbbá Henry Friedlander: *The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution,* Chapel Hill, N. C., 1995, 142–150. o.
40. Az 1941. ápr. 23-i ülésről készült feljegyzés megtalálható in: Klee: *Dokumente zur „Euthanasie",* 219–220. o.
41. *IMT,* 31. köt., 231–233. o.: Doc. 2852-PS
42. Lásd: Wildt: *Generation des Unbedingten,* 452. o.; Browning: *Origins of the Final Solution,* 18. o.

43. 1939. szept. 20-i bejegyzés, in: Jacobson (szerk.): *Halder, Kriegstagebuch,* 1. köt., 82. o.
44. BAB R58/825, 26–30, in: Wildt: *Generation des Unbedingten,* 458. o.
45. BAB R58 276, 232–235. o.
46. 1939. szept. 30-i bejegyzés, in: Elke Fröhlich et al. (szerk.): *Die Tagebücher von Joseph Goebbels,* München, 2005ff., 1. rész, 7. köt., 130. o.; l. még Longerich: *Politik der Vernichtung,* 254–255. o.
47. *Hitler: Reden und Proklamationen,* 3. köt., 1377–1393. o.
48. *Tagebücher von Goebbels,* 1. rész, 7. köt., 141., 147., 157., 176. o.
49. Joseph Goebbels: *Napló,* Dunakönyv Kiadó, Budapest, 1994, 216–217. o., 1939. november 2-i és 3-i bejegyzés
50. 1939. dec. 5-i bejegyzés, in: *Tagebücher von Goebbels,* 1. rész, 7. köt., 220–221. o.
51. *IMT,* 26. köt., 378–383. o.: Doc. 864-PS
52. Longerich: *Politik der Vernichtung,* 262. o.; Browning: *Origins of Nazi Genocide,* 39–41. o.
53. Longerich: *Politik der Vernichtung,* 264–265. o.
54. Browning: *Origins of Nazi Genocide,* 52. o.; Longerich: *Politik der Vernichtung,* 264–265. o.
55. Longerich: *Politik der Vernichtung,* 267–269. o.

24. FEJEZET: HITLER ÉS NYUGAT-EURÓPA

1. 1939. szept. 27-i bejegyzés, in: Hans-Adolf Jacobson (szerk.): *Generaloberst Halder, Kriegstagebuch; tägliche Aufzeichnungen des Chefs des Generalstabes des Heeres, 1939–1942,* Stuttgart, 1962–1964, 1. köt., 86., 90., 61–66. o.
2. 1939. okt. 17-i bejegyzés, uo., 107. o.
3. Klaus-Jürgen Müller: *Das Heer und Hitler: Armee und nationalsozialistisches Regime, 1933–1940,* Stuttgart, 1969, 520–523. o.
4. Alan Bullock: *Hitler and Stalin: Parallel Lives,* Toronto, 1991, 642. o.
5. Lásd: *VB,* 1939. nov. 11.
6. Ian Kershaw: *Hitler, 1936–1945: Nemezis,* Szukits, Szeged, 2004, 250–251. o.
7. *Meldungen aus dem Reich,* 3. köt., 449. o.: 1939. nov. 13.
8. *Sopade* 6 (1939. dec. 2.), 1024–1025. o.
9. Lásd: Peter Hoffmann: *The History of the German Resistance,* Cambridge, Mass., 1977, 152. o.
10. *Hitler: Reden und Proklamationen,* 3. köt., 1421–1427. o.
11. Kershaw: *Hitler, 1936–1945,* 256. o.
12. Walter Warlimont: *Im Hauptquartier der deutschen Wehrmacht, 1939–1945,* Frankfurt am Main, 1962, 74. o.
13. Lásd: Ernest R. May: *Strange Victory: Hitler's Conquest of France,* New York, 2000, 229–239. o.

14. Gerhard L. Weinberg: *A World at Arms: A Global History of World War II,* Cambridge, U. K., 1994, 129. o.
15. 1940. máj. 24-i bejegyzés, in: Jacobson (szerk.): *Halder, Kriegstagebuch,* 1. köt., 318. o.
16. Lásd: Kershaw: *Hitler 1936–1945,* 269–270. o.; Weinberg: *World at Arms,* 130. o.; Geoffrey P. Megargee: *Inside Hitler's High Command,* Lawrence, Kans., 2000, 85. o.
17. Nicolaus von Below: *Als Hitlers Adjutant, 1937–45,* Mainz, 1980, 217. o.
18. Idézi: Derek Watson: *Molotov: A Biography,* London, 2005, 181. o.
19. Albert Speer: *Hitler bizalmasa voltam. Emlékiratok,* Zrínyi, Budapest, 1996, 189–190. o.
20. 1940. júl. 24. és 26., bejegyzések, in: Victor Klemperer: *Ich will Zeugnis ablegen bis zum letzten: Tagebücher, 1933–1941,* Berlin, 1995, 1. köt., 542., 544. o.
21. 1940. júl. 11., *Meldungen aus dem Reich,* 5. köt., 1363. o.
22. Jacobson (szerk.): *Halder, Kriegstagebuch,* 2. köt., 49. o.

25. FEJEZET: A SZOVJET VÁLASZ

1. *Khrushchev Remembers: The Glasnost Tapes,* Boston, 1990, 48. o.
2. *SDFP,* 3. köt., 374. o.
3. Uo., 393–394. o.
4. Molotov beszéde a Legfelsőbb Tanács előtt, 1939. okt. 31., in: uo., 393. o.
5. Jan T. Gross: *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western BeloRussia,* Princeton, N. J., 2002, 3., 44. o.
6. Richard Overy: *Russia's War,* Harmondsworth, U. K., 1998, 52. o., 230 000 fogságban lévő lengyel katonáról ír, kihagyva a tiszteket.
7. Michael Parrish: *The Lesser Terror: Soviet State Security, 1939–1953,* Westport, Conn., 1996, 54–55. o.
8. Uo., 56–57. o.; a színfalak mögött történtekhez l. Simon Sebag Montefiore: *Sztálin: a Vörös Cár udvara,* Alexandra, Pécs, 2009, 335–336. o.
9. Norman Davies: *Lengyelország története,* Osiris, Budapest, 2006, 769–770. o.
10. Az alacsonyabb számot (és a három deportálást) Józef Garliński adja meg: *Poland in the Second World War,* London, 1985, 36–37. o. Gross: *Revolution from Abroad,* 194. o., ő hozzáteszi az 1941. júniusi deportálást, és magasabb számot határoz meg.
11. Az ezzel foglalkozó irodalmat és érvelést lásd: Gross: *Revolution from Abroad,* 229. o.
12. Davies: *Lengyelország története,* 772. o.
13. E számokról és a következőkről lásd: Dieter Pohl: *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien, 1941–1944,* München, 1996, 30. o.
14. Idézi: Gross: *Revolution from Abroad,* 222. o.
15. Uo., 50. o.

16. William Taubman: *Khrushchev: The Man and His Era,* New York, 2003, 135–136. o.
17. Uo., 139. o.
18. Strobe Talbott (szerk.): *Khrushchev Remembers,* Boston, 1970, 146. o.
19. Uo., 141. o.
20. Martin Dean: *Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44,* New York, 2000, 6. o.
21. A szemtanút idézi: Nicholas P. Vakar: *Belorussia: The Making of a Nation,* Cambridge, Mass., 1956, 166. o.
22. Uo., 169. o.
23. Idézi: Gross: *Revolution from Abroad,* 223. o.
24. Karel C. Berkhoff: *Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine Under Nazi Rule,* Cambridge, Mass., 2004, 15. o. A becslés: Gross: *Revolution from Abroad,* 229. o.
25. Berkhoff: *Harvest of Despair,* 17. o.
26. *SDFP,* 3. köt., 393–394. o.; Izidors Vizulis: *The Molotov-Ribbentrop Pact of 1939: The Baltic Case,* New York, 1990, 26–30. o.
27. *SDFP,* 3. köt., 382–386. o.
28. Az adatokat 1940. március 27-i találkozójukról idézi: Georgi Dimitrov: *Tagebücher, 1933–1943,* Berlin, 2000, 1. köt., 127. o.
29. *Khrushchev Remembers,* 155. o. A 127 000-es szám említése in: Robert Service: *Stalin: A Biography,* Cambridge, Mass., 2004, 403. o.
30. *Khrushchev Remembers,* 153., 157. o.
31. R. W. Davies: *Soviet Economic Development from Lenin to Khrushchev,* Cambridge, U. K., 1998, 42. o.
32. Mark Harrison: *Soviet Planning in Peace and War, 1938–1945,* Cambridge, U. K., 1985, 8. o.
33. E gyors növekedés nehezen kezelhető haderőt hozott létre. Roger R. Reese: *The Soviet Military Experience,* New York, 2000, 93. o.
34. *Khrushchev Remembers,* 154–156. o.
35. *SDFP,* 3. köt., 453–458. o.
36. Uo., 461–469. o.
37. Nicolas Werth: *Egy állam a népe ellen. Erőszak, elnyomás, rémuralom a Szovjetunióban.* in: Stéphane Courtois et al.: *A kommunizmus fekete könyve,* Nagyvilág, Budapest, 2001, 218–220. o.
38. Idézi: Sigrid Rausing: *History, Memory, and Identity in Post-Soviet Estonia: The End of the Collective Farm,* Oxford, 2004, 120. o.
39. Timothy Snyder: *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999,* New Haven, Conn., 2003, 157. o.
40. Uo., 82–84. o.
41. Idézi: Sebag Montefiore: *Sztálin,* 336. o.
42. Lásd: Geoffrey Swain: *Between Stalin and Hitler: Class War and Race War on the Dvina, 1940–46,* London, 2004, 39. o.

43. Werth: *Egy állam a népe ellen,* 217. o.
44. Lásd: John Hiden and Patrick Salmon: *The Baltic Nations and Europe: Estonia, Latvia, and Lithuania in the Twentieth Century,* London, 1994, 115. o.; Swain: *Between Stalin and Hitler,* 39–41. o.
45. Rausing: *History, Memory, and Identity in Post-Soviet Estonia,* 123. o.

26. FEJEZET: A HÁBORÚ KITERJEDÉSE

1. Hans-Adolf Jacobson (szerk.): *Generaloberst Halder, Kriegstagebuch; tägliche Aufzeichnungen des Chefs des Generalstabes des Heeres, 1939–1942,* Stuttgart, 1962–1964, 2. köt., 210., 330. o.
2. *DRZW,* 4. köt., 423. o.
3. Misha Glenny: *The Balkans: Nationalism, War, and the Great Powers, 1804–1999,* New York, 1999, 486. o.
4. Egy résztvevő történetét l. Milovan Djilas: *Wartime,* New York, 1977
5. Szerbiáról l. Christopher R. Browning: *Fateful Months: Essays on the Emergence of the Final Solution,* New York, 1985, 39–85. o.; továbbá Walter Manoschek: „Partisanenkrieg und Genozid: Die Wehrmacht in Serbien, 1941", in Walter Manoschek (szerk.): *Die Wehrmacht in Rassenkrieg: Der Vernichtungskrieg hinter der Front,* Bécs, 1996, 142–167. o.; Raul Hilberg: *The Destruction of the European Jews,* jav. kiad., New York, 1985, 3. köt., 1048. o.
6. Lásd: Mark Mazower: *Salonica, City of Ghosts,* New York, 2005, 392–417. o.
7. Lásd: Mark Mazower: *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation,* New Haven, Conn., 1993, 235–261. o.
8. *DRZW,* 4. köt., 197. o.
9. Strobe Talbott (szerk.): *Khrushchev Remembers,* Boston, 1970, 134–135. o.
10. Georgi Dimitrov: *Tagebücher, 1933–1943,* Berlin, 2000, 5. köt., 315–317. o.
11. Dmitrij Volkogonov: *Győzelem és tragédia. Sztálin politikai arcképe,* Zrínyi, Budapest, 1990, 257. o.
12. David E. Murphy: *What Stalin Knew: The Enigma of Barbarossa,* New Haven, Conn., 2005, 162–172. o.
13. Lásd: az odesszai katonai körzet vezérkari főnökének emlékirata: Matvej V. Zaharov: *Genyeralnij stab v predvojennije godi,* Moszkva, 1989
14. Adatok in: Roger R. Reese: *The Soviet Military Experience,* New York, 2000, 95–96. o.
15. Roger R. Reese: *Stalin's Reluctant Soldiers: A Social History of the Red Army, 1925–1941,* Lawrence, Kans., 1996, 172–175. o.
16. Idézi: Dimitrov: *Tagebücher,* 1. köt., 380–382. o.
17. A vitának hatalmas irodalma van, kezdve Viktor Szuvorovval (a szovjet katonai hírszerzés egykori tisztje), aki nagy-britanniai száműzetésében 1983 óta számos munkát publikált, többek között: *Ledokol,* Moszkva, 1993 – angolul *Icebreaker: Who Started the Second World War?,* London, 1990. [Magyarul: *Az M-nap. Ki*

kezdte a II. világháborút, Kairosz, Budapest, 2008]. A könyvet több milliós példányszámban adták ki Oroszországban. A vita legjobb összefoglalása, a dokumentumok – köztük számos koholmány – kritikája, továbbá minden releváns orosz, német és angol nyelvű publikáció idézése és a „megelőző háború" érveinek cáfolata in: Bernt Bonwetsch: „Die Forschungskontroverse über die Kriegsvorbereitung der Roten Armee 1941", in: Bianka Pietrow-Ennker (szerk.): *Präventivkrieg? Der deutsche Angiff auf die Sowjetunion,* Frankfurt am Main, 2000, 170–189. o.
18. Lásd Juri Gorkov: „22. Juni 1941: Verteidigung oder Angriff? Recherchen in russischen Zentralarchiven", in: Pietrow-Ennker: *Präventivkrieg?,* 190–207. o.
19. Robert Service: *Stalin: A Biography,* Cambridge, Mass., 2004, 408. o.
20. Valentin Berezhkov: *History in the Making: Memoirs of World War II Diplomacy,* Moszkva, 1983, 71. o.
21. Mikojan, idézi: Simon Sebag Montefiore: *Sztálin: a Vörös Cár udvara,* Alexandra, Pécs, 2009, 343. o.
22. Bradley F. Smith: *Sharing Secrets with Stalin: How the Allies Traded Intelligence, 1941–1945,* Lawrence, Kans., 1996, 12. o.
23. Idézi: Gabriel Gorodetsky: *Grand Delusion: Stalin and the German Invasion of Russia,* New Haven, Conn., 1999, 155–178. o., főként 176., 178. o.
24. Volkogonov: *Győzelem és tragédia. Sztálin politikai arcképe,* Zrínyi, Budapest, 1990, 285–288. o.
25. Idézi: Sebag Montefiore: *Sztálin,* 356. o.
26. Murphy: *What Stalin Knew,* 208. o.
27. Feliksz Ivanovics Csujev, Vjacseszlav Molotov: *Szto szorok beszed sz Molotovim: iz dnyevnyika F. Csujeva,* Moszkva, 1991, 32–33., 39–40. o.
28. *DRZW,* 4. köt., 714. o.
29. Sebag Montefiore: *Sztálin,* 359. o.
30. *1941 god,* 2. köt., 422. o.

27. FEJEZET:
A MEGSEMMISÍTÉS MINT NÁCI KERESZTES HADJÁRAT

1. *Hitler: Reden und Proklamationen,* 3. köt., 1565. o.; Hans-Adolf Jacobson (szerk.): *Generaloberst Halder, Kriegstagebuch; tägliche Aufzeichnungen des Chefs des Generalstabes des Heeres, 1939–1942,* Stuttgart, 1962–1964, 2. köt., 50., 241–246. o.
2. 1940. nov. 15., bejegyzés, in: Hildegard von Kotze (szerk.): *Heeresadjutant bei Hitler, 1938–1943: Aufzeichnungen des Majors Engel,* Stuttgart, 1974, 91. o.
3. 1940. dec. 5. és 18., 1941. jan. 9., bejegyzések, in: *KTB,* 1. köt., 203–209., 237., 257–258. o.; 1940. dec. 5. bejegyzés, in: Jacobson (szerk.): *Halder Kriegstagebuch,* 2. köt., 211–214. o.
4. Hitler: *Reden und Proklamationen,* 4. köt., 1726–1729. o.
5. *DRZW,* 4. köt., 911. o.

6. John Erickson: *The Road to Stalingrad: Stalin's War with Germany,* New Haven, Conn., 1975, 237–238. o.
7. *DGFP,* 12. köt., 996–1006. o., 614. sz.; továbbá Andreas Hillgruber (szerk.): *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler: Vertrauliche Aufzeichnungen ber Unterredungen mit vertretern des Auslandes, 1939–1941,* Frankfurt am Main, 1967, 1. köt., 581–594. o.
8. Jean Ancel: „Antonescu and the Jews", in: Michael Berenbaum and Abraham J. Peck (szerk.): *The Holocaust and History: The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined,* Bloomington, Ind., 1998, 466. o.
9. *DRZW,* 4. köt., 346–347. o.
10. Mihail Sebastian: *Napló, 1935–1944,* Koinonia, Kolozsvár, 2009, 404–406. o.
11. 1941. júl. 12-i bejegyzés, uo., 413. o.
12. Szemléletes beszámolót l. Michael Burleigh: *The Third Reich: A New History,* London, 2000, 620–629. o.
13. Ancel: „Antonescu and the Jews", 470. o.
14. Ilya Ehrenburg and Vasily Grossman (szerk.): *The Complete Black Book of Russian Jewry,* London, 2002, 59. o.
15. *DGFP,* 13. köt., 266–267. o., 167. sz.
16. Uo., 12. köt., 1071. o., 661. sz.
17. Uo., 13. köt., 1077–1078. o., 667. sz.
18. Idézi: *DRZW,* 4. köt., 360. o.
19. Hillgruber: *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler,* 1. köt., 614–615. o.
20. A történetet kitűnően elmeséli Michael Bar-Zohar: *Beyond Hitler's Grasp: The Heroic Rescue of Bulgaria's Jews,* Holbrook, Mass., 1998
21. Lásd: Robert O. Paxton: *Vichy France: Old Guard and New Order, 1940–1944,* New York, 1972, 95., 118. o.
22. *DGFR,* 13. köt., 94–95. o., 78. sz.
23. Uo., 149–150. o., 114. sz.
24. Paxton: *Vichy France,* 314., 320. o.
25. Barry Leach: *German Strategy Against Russia, 1939–1941,* Oxford, 1973, 176–191. o.
26. Lásd: Michael R. Marrus and Robert O. Paxton: *Vichy France and the Jews,* New York, 1981, 368., 372. o.
27. *DGFP,* 11. köt., 899–902. o., 532. o.
28. 1941. jan. 9-i bejegyzés, in: *KTB,* 1. köt., 258. o.
29. 1941. márc. 3-i bejegyzés, uo., 341. o.
30. Uo.
31. Dok. 1., in: Hans-Adolf Jacobson: „Kommissarbefehl und Massenexekutioen sowjetischer Kreigsgefangener", in: Hans Buchheim et al.: *Anatomie des SS-Staates,* Frankfurt am Main, 1967, 2. köt., 167. o.
32. 2. dok., uo., 170–171. o.
33. Jacobson (szerk.): *Halder, Kriegstagebuch,* 2. köt., 320. o.
34. Idézi: *DRZW,* 4. köt., 416–417. o.

35. 1941. márc. 30., bejegyzés, in: Jacobson (szerk.): *Halder Kriegstagebuch*, 2. köt., 336–337. o.
36. *DRZW*, 4. köt., 428. o.
37. *IMT*, 31. köt., 84. o., Doc. 2718-PS
38. Áttekintést l. Robert Gellately: „The Third Reich, the Holocaust, and Visions of Serial Genocide", in: Robert Gellately and Ben Kiernan (szerk.): *The Specter of Genocide: Mass Murder in Historical Perspective*, Cambridge, U. K., 2003, 241–263. o.
39. A tervet és horderejét vizsgálja a kitűnő Christian Gerlach: *Kalkulierte Morde: Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland, 1941 bis 1944*, Hamburg, 1999, 44–58. o.
40. Lásd: Czesław Madajczyk et al. (szerk.): *Vom Generalplan Ost zum Generalsiedlungsplan*, München, 1994
41. Lásd a példákat in: Mechtild Rössler, Sabine Schleiermacher (szerk.): *Der „Generalplan Ost": Hauptlinien der nationalsozialistischen Planungs- und Vernichtungspolitik*, Berlin, 1993
42. Jacobson: „Kommissarbefehl", 176. o., Doc. 5a; *DRZW*, 4. köt., 429. o.
43. Jacobson: „Kommissarbefehl", 182–183. o., Doc. 8
44. *DRZW*, 4. köt., 433–434. o.
45. Fedor von Bock: *The War Diary, 1939–1945*, Atglen, Pa., 1996, 217–218. o.
46. Jacobsen: „Kommissarbefehl", 187. o., Doc. 11
47. Uo., 189. o., Doc. 12
48. *DRZW*, 4. köt., 437. o.
49. 1941. máj. 6-i bejegyzés, in: Jacobson (szerk.): *Halder, Kriegstagebuch*, 2. köt., 399. o.
50. *DRZW*, 4. köt., 445–446. o.
51. Idézi: uo., 446. o.

28. FEJEZET: HÁBORÚ A KOMMUNISTÁK ELLEN: A BARBAROSSA-HADMŰVELET

1. Barry Leach: *German Strategy Against Russia, 1939–1941*, Oxford, 1973, 192. o.
2. 1941. jún. 2-i bejegyzés, in: *KTB*, 1. köt., 417. o.; 1941. jún. 24-i bejegyzés, in: Hans-Adolf Jacobson (szerk.): *Generaloberst Halder, Kriegstagebuch; tägliche Aufzeichnungen des Chefs des Generalstabes des Heeres, 1939–1942*, Stuttgart, 1962–1964, 3. köt., 11. o.
3. 1941. jún. 26. és júl. 7.; *Meldungen aus dem Reich*, 7. köt., 2443., 2470. o.
4. David M. Glantz: *Colossus Reborn: The Red Army at War, 1941–1943*, Lawrence, Kans., 2005, 5–24. o.
5. Geoffrey P. Megargee: *Inside Hitler's High Command*, Lawrence, Kans., 2000, 143. o.
6. *DRZW*, 4. köt., 183. o.
7. Jacobson (szerk.): *Halder, Kriegstagebuch*, 3. köt., 38. o., a következőkre is.

8. Joseph Goebbels: *Napló*, Dunakönyv Kiadó, Budapest, 1994, 302–303. o. és Elke Fröhlich et al. (szerk.): *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, München, 2005ff., 2. rész, 1. köt., 30–32. o.
9. *IMT*, 38., 86–94. o., Doc. 221-L
10. Lásd: Leach: *German Strategy Against Russia*, 213. o.
11. Uo., 219. o.
12. A háttérről és a szigorú szabályozásokról l. Robert Gellately: *Backing Hitler: Consent and Coercion in Nazi Germany*, Oxford, 2001, 151–182. o.
13. *DGFP*, 13. köt., 431. o., 265. sz.
14. *KTB*, 1. köt., 1061–1068. o.; Jacobson (szerk.): *Halder Kriegstagebuch*, 3. köt., 192–193. o., 1941. aug. 22-i bejegyzés
15. *KTB*, 1. köt., 1061–1068. o., 1941. aug. 21., bejegyzés; *DRZW*, 4. köt., 552. o.
16. Idézi: David M. Glantz: *Leningrád ostroma, 1941–1944*, Gold Book, Debrecen, 2007, 52. o.
17. *DGFP*, 13. köt., 518–520. o., 327. sz.
18. Idézi: Glantz: *Leningrád ostroma*, 57. o.
19. *DRZW*, 4. köt., 553. o.
20. *Hitler: Reden und Proklamationen*, 4. köt., 1756–1757. o.
21. Romániában például több mint egy héttel később tették közzé. Lásd: Mihail Sebastian: *Napló, 1935–1944*, Koinonia, Kolozsvár, 2009, 463. o., 1941. okt. 10-i bejegyzés
22. *DGFP*, 13. köt., 623–624. o., 388. sz.
23. Ian Kershaw: *Hitler 1936–45: Nemezis*, Szukits, Szeged, 2004, 399–403. o.
24. Idézi: Megargee: *Inside Hitler's High Command*, 135. o.
25. 1941. okt. 10-i és 19-i bejegyzések, in: Fedor von Bock: *The War Diary, 1939–1945*, Atglen, Pa., 1996, 329., 336. o.
26. 1941. okt. 20-i bejegyzés, uo., 337. o.
27. 1941. okt. 12-i bejegyzés, uo., 331. o.
28. 1941. nov. 7-i bejegyzés, in: Jacobsen (szerk.): *Halder, Kriegstagebuch*, 3. köt., 282–283. o.
29. *DRZW*, 4. köt., 589. o.
30. Bock: *War Diary*, 366. o.
31. Uo., 373. o.
32. Jacobson (szerk.): *Halder, Kriegstagebuch*, 3. köt., 321–322. o. A távolságokat és dátumokat l. I. C. B. Dear and M. R. D. Foot (szerk.): *The Oxford Companion to World War II*, Oxford, 1995, 112–113. o.
33. Lásd: Klaus Latzel: *Deutsche Soldaten – nationalsozialistischer Krieg? Kriegserlebnis – Kriegserfahrung, 1939–1945*, Paderborn, 1998, 52. o.
34. Goebbels: *Napló*, 318–319. o., 1941. nov. 30-i bejegyzés
35. *Hitler: Reden und Proklamationen*, 4. köt., 1793–1811. o.
36. *Tagebücher von Goebbels*, 1941. dec. 10-i bejegyzés, in: 2. rész, 1. köt., 459–469. o.; 1941. dec. 12-i bej. a levelekről: uo., 483. o.
37. Gerd R. Ueberschär, in: Dear and Foot: *Oxford Companion to World War II*, 113. o.

29. FEJEZET: HÁBORÚ A ZSIDÓK ELLEN: HALÁLOSZTAGOK KELETEN

1. „Der Bolschewismus enthüllt sein jüdisches Gesicht", in: *VB*, 1941. júl. 10.
2. Lásd pl. Helmut Krausnick, Hans-Heinrich Wilhelm: *Die Truppe des Weltanschauungskrieges: Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD, 1938–1942*, Stuttgart, 1981, 637–646. o.
3. A dokumentumokat, az elkövetkezőket is beleértve, idézi: Peter Longerich: *Politik der Vernichtung: Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung*, München, 1998, 315–316. o.
4. Lásd: Christopher R. Browning: *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942*, Lincoln, Neb., 2004, 274. o.
5. Lásd: Christopher R. Browning: *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, New York, 1992
6. Jan T. Gross: *Szomszédok: a jedwabnei zsidók kiirtása*, Max Weber Alapítvány, Budapest, 2004, 61. és 140. o.
7. Uo., 58–59. o.
8. Uo., 23. és 72–74. o.
9. *IMT*, 37. köt., 670–717. o., Doc. 180-L
10. Lásd: Peter Klein (szerk.): *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion, 1941–42: Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD*, Berlin, 1997
11. Krausnick, Wilhelm: *Truppe des Weltanschauungskrieges*, 540–541. o.
12. Longerich: *Politik der Vernichtung*, 336. o.
13. Martin Dean: *Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–1944*, New York, 2000, 43. o.
14. Lásd: Christian Gerlach: „Die Einsatzgruppe B 1941–42", 1. tábl., in: Klein: *Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion*, 62. o.
15. Idézi: Ian Kershaw: *Hitler, 1936–45: Nemezis*, Szukits, Szeged, 2004, 465. o.
16. Idézi: Omer Bartov: *Hitler's Army: Soldiers, Nazis, and War in the Third Reich*, Oxford, 1992, 129–130. o.; l. továbbá Wolfram Wette: *Die Wehrmacht: Feindbilder, Vernichtungskrieg, Legenden*, Frankfurt am Main, 2002, 100–102. o.; Longerich: *Politik der Vernichtung*, 405–406. o.
17. Bartov: *Hitler's Army*, 130–131. o.
18. Christian Gerlach: „Verbrechen deutscher Fronttruppen in *Weißrußland, 1941–1944: Eine Annäherung*", in: Karl Heinrich Pohl (szerk.): *Wehrmacht und Vernichtungspolitik: Militär im nationalsozialistischen System*, Göttingen, 1999, 101. o.
19. Ben Shepherd: *War in the Wild East: The German Army and Soviet Partisans*, Cambridge, Mass., 2004, 63. o.
20. Uo., 65. o.

21. Ortwin Buchbender, Reinhold Sterz (szerk.): *Das andere Gesicht des Krieges: Deutsche Feldpostbriefe, 1939–1945*, München, 1982, 172. o., 352. sz. levél, egy káplártól, 1942. júl. 22.
22. Uo., 171. o., 351. sz. levél, egy altiszttől, 1942. júl. 18.
23. Idézi: Bartov: *Hitler's Army*, 163. o.
24. Walter Manoschek (szerk.): *„Es gibt nur eines für das Judentum: Vernichtung": Das Judenbild in deutschen Soldentenbriefen, 1939–1944*, Hamburg, 1995, 51. o.
25. Uo., 59. o.
26. Bartov: *Hitler's Army*, 153–155. o.
27. Lásd: levelek a frontról, idézi: Stephen G. Fritz: *Frontsoldaten: The German Soldier in World War II*, Lexington, Ky., 1995, 195–206. o.
28. Idézi: Shepherd: *War in the Wild East*, 71. o.
29. Bartov: *Hitler's Army*, 83–84. o.
30. *DRZW*, 4. köt., 1040–1041. o.
31. Uo., 1040., 1044. o.
32. Wette: *Wehrmacht*, 118. o.; a továbbiakhoz is.
33. Dieter Pohl: *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien, 1941–1944*, München, 1996, 61. o.; Longerich: *Politik der Vernichtung*, 337. o., hétezer ember lvovi megöléséről szóló jelentést idéz.
34. Pohl: *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien*, 62–63. o.
35. Wette: *Wehrmacht*, 119. o.
36. Karel C. Berkhof: *Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine Under Nazi Rule*, Cambridge, Mass., 2004, 32–33. o.
37. Kate Brown: *A Biography of No Place: From Ethnic Borderland to Soviet Heartland*, Cambridge, Mass., 2004, 213., 218. o.
38. Wendy Lower: *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine*, Chapel Hill, N. C., 2005, 70. o.
39. Peter Witte et al. (szerk.): *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers, 1941–42*, Hamburg, 1999, 201–249., 195. o.

30. FEJEZET: A „VÉGSŐ MEGOLDÁS" ÉS A HALÁLTÁBOROK

1. Henrik Eberle and Matthias Uhl (szerk.): *The Hitler Book: The Secret Dossier Prepared for Stalin from the Interrogations of Hitler's Personal Aides*, New York, 2005, 105. o.
2. A tudományos irodalom kitűnő összefoglalóját és meggyőző elemzést l. Ian Kershaw: „Hitler's Role in the 'Final Solution'", *Yad Vashem Studies*, 2006, 7–43. o.
3. Adolf Hitler: *Asztali beszélgetések. Monológok a vezéri főhadiszálláson, 1941–1944*, Ármádia Kiadó, Budapest, 1999, 77. o.
4. *Hitler: Reden und Proklamationen*, 3. köt., 1058. o.
5. Uo., 4. köt., 1663–1664. o.

6. David Bankier: *The Germans and the Final Solution: Public opinion Under Nazism*, Oxford, 1992, 139–140. o.
7. Ennek vizsgálatát l. Robert Gellately: *Backing Hitler: Consent and Coercion in Nazi Germany*, Oxford, 2001, 121–150. o.
8. Idézi: Richard Breitman: *The Architect of Genocide: Himmler and the Final Solution*, London, 1991, 192–193. o.
9. Christopher R. Browning: *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942*, Lincoln, Neb., 2004, 371. o.
10. Christian Gerlach: *Kalkulierte Morde: Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland, 1941 bis 1944*, Hamburg, 1999, 628–646. o.; egy hasonló vitához a perifériáról szóló döntés jelentőségéről, mely ugyanakkor nyitva hagyja Berlin érintettségének lehetőségét l. Dieter Pohl: *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien, 1941–1944*, München, 1996, 139–143. o.; egy augusztusi dátumhoz l. továbbá Ralf Orgorreck: *Die Einsatzgruppen und die „Genesis der Endlösung"*, Berlin, 1996, 210. o.; láthatatlan átmenet a galíciai zsidók elleni intézkedések „drasztikus szigorodása" felé, Himmler egyértelmű utasítása nélkül, l. Thomas Sandkühler: *„Endlösung" in Galizien: Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz, 1941–1944*, Bonn, 1996, 137. o.
11. Peter Witte et al. (szerk.): *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers, 1941–42*, Hamburg, 1999, 201–249. o.
12. Lásd: Gerald Fleming: *Hitler and the Final Solution*, Berkeley, Calif., 1984, 50 és kk., főként 51–52. o.
13. Reichsführer-SS Gottlob Bergernek, 1942. júl. 28., Berlin Document Center, idézi: Kershaw: „Hitler's Role", 37. o.
14. Joseph Goebbels: *Napló*, Dunakönyv, Budapest, 1994, 312–315. o., 1941. szeptember 24-i bejegyzés
15. Hitler: *Asztali beszélgetések*, 85. o.
16. Uo., 93. o.
17. 1941. okt. 24., bejegyzés, in: Witte et al.: *Dienstkalender Himmlers*, 246. o.
18. Hitler: *Asztali beszélgetések*, 99. o.
19. Peter Longerich: *Politik der Vernichtung: Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung*, München, 1998, 440. o., mindazonáltal ragaszkodik hozzá, hogy nem léteztek speciális tervek az összes zsidó megölésére.
20. *Hitler: Reden und Proklamationen*, 4. köt., 1771–1781. o.
21. *VB*, 1941. nov. 12.
22. „Die Juden sind Schuld!" *Das Reich*, 1941. nov. 16., 1-2. o. A közvélemény reakcióját l. 1941. nov. 20., *Meldungen aus dem Reich*, 8. köt., 3007. o.
23. *VB*, 1941. dec. 3.
24. Browning: *Origins of the Final Solution*, 372. o.
25. Longerich: *Politik der Vernichtung*, 456–457. o.

26. 1941. dec. 13., bejegyzés, az előző napra vonatkozóan, in: Elke Fröhlich et al. (szerk.): *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, München, 2005ff., 2. rész, 1. köt., 498–499. o.
27. Witte et al.: *Dienstkalender Himmlers*, 294. o.
28. Hitler: *Asztali beszélgetések*, 219. és 231. o., 1942. jan. 25. és 27.
29. 1942-ben a prófécia elhangzott a január 30-i, a szeptember 30-i és a november 8-i beszédében. Mindegyik megjelent a sajtóban, és megtalálható in: *Hitler: Reden und Proklamationen*, 4. köt. Elemzését l. Ian Kershaw: *A Hitler-mítosz: vezérkultusz és közvélemény*, Kortina, Budapest, 2003, 339. és kk.
30. *Hitler: Reden und Proklamationen*, 4. köt., 1828–1829. o.
31. Lásd: *Meldungen aus dem Reich*, 9. köt., 3235. o., 1942. febr. 2.
32. *VB*, 1941. febr. 27.
33. *VB*, 1942. márc. 27. és júl. 13.
34. *VB*, 1941. okt. 9.
35. 1942. márc. 16., bejegyzés, in: Victor Klemperer: *Ich will Zeugnis ablegen bis zum letzten: Tagebücher, 1942–1945*, Berlin, 1995, 47. o.
36. 1942. ápr. 19., bejegyzés, uo., 68. o.
37. Inge Scholl: *Die weisse Rose*, Frankfurt am Main, 1955, 102. o.
38. Christopher R. Browning: *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, New York, 1992, XV. o.
39. Lásd: *KP*, 1992. okt. 28., 2. o.
40. Omer Bartov: „Ordinary Monsters", *New Republic*, 1996. ápr. 29., 38. o.
41. Raul Hilberg: *The Destruction of the European Jews*, jav. kiad., New York, 1985, 3. köt., 893. o.; Browning: *Origins of the Final Solution*, 365–366. o., 418. o.; Yitzhak Arad: *Belzec, Sobibor Treblinka: The Operation Reinhard Death Camps*, Bloomington, Ind., 1987, 11. o.; Henry Friedlander: *The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution*, Chapel Hill, N. C., 1995, 287. o.
42. Lásd: Alan Adelson (szerk.): *The Diary of Dawid Sierakowiak: Five Notebooks from the Łódź Ghetto*, New York, 1998; Abraham I. Katsh (szerk.): *Scroll of Agony: The Warsaw Diary of Chaim A. Kaplan*, Bloomington, Ind., 1973.
43. Ez Longerich fontos következtetése: *Politik der Vernichtung*, 455. o.
44. Arad: *Belzec, Sobibor, Treblinka*, 23–29. o.
45. Uo., 30–33. o.
46. Uo., 43. o.
47. Hilberg: *Destruction of the European Jews*, 3. köt., 893. o.; Karin Orth: *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager*, Hamburg, 1999, 343. o.
48. Idézi: Arad: *Belzec, Sobibor, Treblinka*, 117–118. o.
49. Uo., 128. o.
50. Witte et al.: *Dienstkalander Himmlers*, 186. o.
51. Hilberg: *Destruction of the European Jews*, 3. köt., 893. o., 50 000-re teszi; Franciszek Piper: „Auschwitz Concentration Camp", in: Michael Berenbaum and Abraham J. Peck (szerk.): *The Holocaust and History: The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined*, Bloomington, Ind., 1998, 374. o.;

Thomas Kranz: „Das KL Lublin-zwischen Planung und Realisierung", in: Ulrich Herbert et al. (szerk.): *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager – Entwickling und Struktur,* Göttingen, 1998, 1. köt., 362–389. o.
52. Idézi: Arad: *Belzec, Sobibor, Treblinka,* 101. o.; az utasítások, 170. o.
53. Sybille Steinbacher: *Auschwitz: Geschichte und Nachgeschichte,* München, 2004, 9–27. o.
54. Uo., 37–42. o.
55. Gellately: *Backing Hitler,* 214–215. o.
56. Steinbacher: *Auschwitz,* 71–72. o.; Danuta Czech: *Auschwitz Chronicle, 1939–1945,* New York, 1990, 218. o.
57. Czech: *Auschwitz Chronicle,* 112., 120., 139. o.
58. Steinbacher: *Auschwitz,* 70. o.; Longerich: *Politik der Vernichtung,* 444. o., decemberi dátumot ad meg.
59. Józef Garlinski: *Fighting Auschwitz: The Resistance Movement in the Concentration Camp,* London, 1975, 85–86. o.; korábbi dátum: l. Czech: *Auschwitz Chronicle,* 135. o.
60. Czech: *Auschwitz Chronicle,* 146., 176., 189. o.
61. Uo., 194., 638. o.
62. Uo., 194., 638. o.
63. Uo., 356., 399. o.
64. Uo., 199. o.; továbbá Witte et al.: *Dienstkalender Himmlers,* 493–494. o.
65. Goebbels: *Napló,* 369. o., 1943. szept. 23-i bejegyzés
66. Bemutatást l. Gellately: *Backing Hitler,* 239–240. o.
67. Meir Michaelis: *Mussolini and the Jews,* Oxford, 1978, 354–368. o.; továbbá Meir Michaelis: „The Holocaust in Italy", in: Berenbaum and Peck: *Holocaust and History,* 439–462. o.
68. Michaelis: *Mussolini and the Jews,* 389. o.
69. Lásd: Peter Hayes: *Industry and Ideology: IG Farben in the Nazi Era,* Cambridge, U. K., 1987, 350–361. o.
70. Andreas Hillgruber (szerk.): *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler: Vertrauliche Aufzeichnungen ber Unterredungen mit Vertretern des Auslandes, 1939–1941,* Frankfurt am Main, 1967, 2. köt., 256–259. o.
71. Lásd: Christian Gerlach, Götz Aly: *Az utolsó fejezet: reálpolitika, ideológia és a magyar zsidók legyilkolása, 1944/1945,* Noran, Budapest, 2005, 218. o.
72. Lásd Randolph L. Braham: „Hungarian Jews", in: Yisrael Gutman and Michael Berenbaum (szerk.): *Anatomy of the Auschwitz Death Camp,* Bloomington, Ind., 1994, 456–468. o. [Magyarul lásd pl.: Randolph L. Braham: *A magyar holocaust,* Gondolat, Budapest, 1990, 123. o.]
73. Hilberg: *Destruction of the European Jews,* 3. köt., 894. o.; Steinbacher: *Auschwitz,* 105. o.
74. Franciszek Piper: „The Number of Victims", in: Gutman and Berenbaum: *Anatomy of the Auschwitz Death Camp,* 61–76. o.

31. FEJEZET: SZTÁLIN PÁLYAFUTÁSÁNAK LEGNAGYOBB VÁLSÁGA

1. *DGFP,* 12. köt., 1063–1065. o., 659. sz.
2. John Erickson: *The Road to Stalingrad: Stalin's War with Germany,* New Haven, Conn., 1975, 124. o.
3. Georgi Dimitrov: *Tagebücher, 1933–1943,* Berlin, 2000, 2. köt., 392–393. o., a továbbiakhoz is.
4. Robert Service: *Stalin: A Biography,* Cambridge, Mass., 2004, 412–413. o.
5. *SDFP,* 490–491. o.; Feliksz Ivanovics Csujev, Vjacseszlav Molotov: *Szto szorok beszed sz Molotovim: iz dnyevnyika F. Csujeva,* Moszkva, 1991, 44–45. o.
6. Vajon Sztálin valóban bevallotta, hogy nem volt bátorsága a néphez szólni a német támadással kapcsolatban, ahogy azt egyesek feltételezik? Lásd Constantine Pleshakov: *Stalin's Folly: The Tragic First Ten Days of WWII on the Eastern Front,* Boston, 2005, 114. o. A szerző nem nevezi meg Sztálin „beismerésének" forrását, ami valószínűtlennek tűnik.
7. Dmitrij Volkogonov: *Győzelem és tragédia. Sztálin politikai arcképe,* Zrínyi, Budapest, 1990, 306. o.
8. Az 1940. decemberi katonai konferenciáról és az 1941. januári hadgyakorlatról l. Erickson: *Road to Stalingrad,* 8–9. o.
9. Lásd: Service: *Stalin,* 414. o.
10. Lásd: *1941 god,* 2. köt., 498. o.
11. Lásd: Sergo Beria: *Beria, My Father: Inside Stalin's Kremlin,* London, 2001, 71. o.
12. Volkogonov: *Győzelem és tragédia,* 329–330. o.
13. David M. Glantz and Jonathan House: *When Titans Clashed: How the Red Army Stopped Hitler,* Lawrence, Kans., 1995, 51. o.
14. Erickson: *Road to Stalingrad,* 163–164. o.; Roger R. Reese: *Stalin's Reluctant Soldiers: A Social History of the Red Army, 1925–1941,* Lawrence, Kans., 1996, 196. o.
15. McNeal: *Sztalin: Szocsinyenyija,* 2. köt. (15. köt.), 1–10. o.
16. *NYT,* 1941. júl. 4.
17. Alexander Werth: *Russia at War, 1941–1945,* New York, 1964, 213–223. o., Alexander Werth: *Oroszország nagy háborúja, 1941–1945,* Kossuth-Zrínyi, Budapest, 1971, 9. és 24. o.*
18. *DRZW,* 4. köt., 734–735. o.; a következőkhöz is.
19. Volkogonov: *Győzelem és tragédia,* 303. o.

* Werth művének magyar kiadása, amely „a szovjet kiadás felhasználásával készült", az eredeti műnek kevesebb mint felét tartalmazza. Így a szerző itt idézett, magasztaló kijelentése csak a két előszóban olvasható, hiányzik azonban – egyebek között – az ipar áttelepítését taglaló fejezet. A továbbiakban, ha a hivatkozott szövegrészek benne vannak a magyar kiadásban, azt adjuk meg, ha nem, akkor az angol eredetit – *a szerk.*

20. Michael Parrish: *Sacrifice of the Generals: Soviet Senior Officer Losses, 1939–1953*, Oxford, 2004, XIX–XXI. o.
21. Idézi: Dmitri Volkogonov: *Autopsy for an Empire: The Seven Leaders Who Built the Soviet Regime*, New York, 1998, 115. o.
22. *DRZW*, 4. köt., 725. o.
23. Idézi: Volkogonov: *Győzelem és tragédia*, 311. o.
24. *DRZW*, 4. köt., 727. o.
25. Alexander N. Yakovlev: *A Century of Violence in Soviet Russia*, New Haven, Conn., 2002, 174. o.
26. Marius Broekmeyer: *Stalin, the Russians, and Their War, 1941–1945*, Madison, Wis., 2004, 168–169. o.
27. Uo., 94–95. o.
28. Uo., 169–170. o.
29. Roger R. Reese: *The Soviet Military Experience*, New York, 2000, 116. o.
30. Yakovlev: *Century of Violence in Soviet Russia*, 175. o.
31. Idézi: Volkogonov: *Autopsy for an Empire*, 118. o.
32. *DRZW*, 4. köt., 727. o.
33. Strobe Talbott (szerk.): *Khrushchev Remembers*, Boston, 1970, 189. o.
34. HP 117, 34–35., 46–49., 51–52. o.
35. Alexander Dallin: *German Rule in Russia, 1941–1945: A Study in Occupation Policies*, Boulder, Colo., 1981, 65. o.
36. Uo., 41–58. o.

32. FEJEZET: MEGADÁS ÉS SZEMBESZÁLLÁS KÖZÖTT

1. Idézi: Martin Gilbert: *Finest Hour: Winston S. Churchill, 1939–1941*, London, 1983, 1168. o.
2. Pavel Sudoplatov and Anatoli Sudoplatov: *Special Tasks: The Memoirs of an Unwanted Witness – a Soviet Spymaster*, New York, 1994, 145. o.
3. A szovjet Honvédelmi Minisztérium Központi Levéltára, CAMO, f. 32, op.701 323 d. 38, I. 53; idézi Dmitrij Volkogonov: *Győzelem és tragédia. Sztálin politikai arcképe*, Zrínyi, Budapest, 1990, 298–299. o., szilárdan állítva, hogy Sztálin, Molotov és Berija találkozott a nagykövettel.
4. További bizonyíték található in: Sudoplatov and Sudoplatov: *Special Tasks*, 146–147. o.; Simon Sebag Montefiore: *Sztálin: A Vörös Cár udvara*, Alexandra, Pécs, 2009, 380. o.; Constantine Pleshakov: *Stalin's Folly: The Tragic First Ten Days of WWII on the Eastern Front*, Boston, 2005, 189–190. o.; továbbá *1941 god*, 651. dok.
5. Berija vallomását idézi: Sudoplatov and Sudoplatov: *Special Tasks*, 377. o.
6. Idézi: William Taubman: *Khrushchev: The Man and His Era*, New York, 2003, 162–163. o.

7. 1941. júl. 11/12., in: Adolf Hitler: *Asztali beszélgetések. Monológok a vezéri főhadiszálláson, 1941–1944*, Ármádia, Budapest, 1999, 41. o.
8. G. K. Zsukov: *Emlékek, gondolatok*, Zrínyi/Kossuth, Budapest, 1976,* 2. k., 6. o.
9. Lásd: Sebag Montefiore: *Sztálin*, 391–392., 698. o., 21. jegyzet.
10. A személyes beszélgetés olvasható: Viktor Anfilov: „Georgy Konstantinovich Zhukov", in: Harold Shukman (szerk.): *Stalin's Generals*, London, 1993, 350–351. o.
11. Lásd: Warren F. Kimball: *Forged in War: Roosevelt, Churchill, and the Second World War*, New York, 1997, 112. o.
12. *Khrushchev Remembers: The Glasnost Tapes*, Boston, 1990, 65–67. o.
13. Idézi: David M. Kennedy: *Freedom from Fear: The American People in Depression and War, 1929–1945*, New York, 1999, 484. o.
14. Idézi: uo., 485. o., a továbbiakra is.
15. Idézi: uo.
16. Lásd: W. Averell Harriman and Elie Abel: *Special Envoy to Churchill and Stalin, 1941–1946*, New York, 1975, 80–105. o.
17. Sztálin Rooseveltnek, in: Commission for the Publication of Diplomatic Documents of the USSR (szerk.): *Correspondence Between Stalin, Roosevelt, Truman, Churchill, and Attlee During WWII*, Honolulu, 1957, 13., 15. o.
18. A. G. Ribin: *Sztalin v Oktyabre 1941*, Moszkva, n. d., 3–16. o.
19. Zsukov: *Emlékek, gondolatok*, 2. k., 18. o.
20. G. K. Zsukov: *Voszpominanyija i razmislenyija*, Moszkva, 1969, 346. o. [Zsukov emlékiratainak magyar kiadásában nem található az említett parancs. – *a szerk.*]
21. *KTB*, 1. köt., 1070. o.
22. Lásd: Earl F. Ziemke and Magna E. Bauer: *Moscow to Stalingrad: Decision in the East*, Washington, D.C., 1987, 42. o. A széttelepítésre vonatkozó nov. 5-i rendeletről és a különböző kormányszervek elhelyezéséről l. John Erickson: *The Road to Stalingrad: Stalin's War with Germany*, New Haven, Conn., 1975, 228–230. o.
23. Idézi: Alexander Werth: *Oroszország nagy háborúja, 1941–1945*, Kossuth–Zrínyi, Budapest, 1971, 115. o.
24. M. M. Gorinov: „Budnyi oszazsgyonnoj sztolici: zsizny i nasztrojenyije Moszkvi", *OI* (1996), 20–21. o. Részletei megjelentek a következő írásában: „Muscovites' Moods, 22 June 1941 to May 1942", in: Robert W. Thurston and Bernd Bonwetsch (szerk.): *The People's War: Responses to World War II in the Soviet Union*, Urbana, Ill., 2000, 123. o.
25. NKVD-jelentés és egyebek, idézi: Marius Broekmeyer: *Stalin, the Russians, and Their War, 1941–1945*, Madison, Wis., 2004, 60., 65., 67. o.
26. Idézi: David Brandenberger: *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956*, Cambridge, Mass., 2002, 117. o.
27. Jeffrey Brooks: *„Thank You, Comrade Stalin!"; Soviet Public Culture from Revolution to Cold War*, Princeton, N. J., 1999, 159–194. o.

* Negyedik, átdolgozott kiadás

28. HP 587, 10., 21–23., 42–45., 80–81., 94–95., 97–99. o.
29. Lásd pl. Broekmeyer: *Stalin, the Russians, and Their War,* 68. o.
30. Lásd pl. Gennadi Bordiugov: „The Popular Mood in the Unoccupied Soviet Union: Continuity and Change During the War", in: Thurston and Bonwetsch: *People's War,* 54–70. o.
31. Richard Bidlack: „Survival Strategies in Leningrad During the First Year of the Soviet-German War", in: Thurston and Bonwetsch: *People's War,* 100. o.
32. Információ a rendőri pánikról és idézet in: Harrison E. Salisbury: *The 900 Days: The Siege of Leningrad,* New York, 1969, 447–459. o.
33. Andrei R. Dzeniskevich: „The Social and Political Situation in Leningrad in the First Months of the German Invasion: The Social Psychology of the Workers", in: Thurston and Bonwetsch: *People's War,* 71–83. o.
34. Idézi: Nina Tumarkin: *The Living and the Dead: The Rise and Fall of the Cult of World War II in Russia,* New York, 1994, 65. o.
35. Idézi: uo., 66. o.
36. David M. Glantz: *The Battle for Leningrad, 1941–1944,* Lawrence, Kans., 2002, 148. o.
37. Uo., 468–469. o.
38. Változatlanul megjelent további értékes anyagokkal együtt in: Cynthia Simmons and Nina Perlia (szerk.): *Writing the Siege of Leningrad,* Pittsburgh, 2002, 51. o.
39. Naplójából részlet és egyebek változatlan formában megjelent in: uo., 31. o.
40. Glantz: *Battle for Leningrad,* 148. 470. o.
41. Georgi Dimitrov: *Tagebücher, 1933–1943,* Berlin, 2000, 1. köt., 440–441. o.
42. Werth: *Oroszország nagy háborúja,* 119. o.
43. L. K. F. Telegin: *Voproszi isztorii KPSZSZ,* Moszkva, 1966, 104–107. o. Háttér és némileg eltérő időpontok, l. Sebag Montefiore: *Sztálin,* 394–401. o.
44. Cathy Porter and Mark Jones: *Moscow in World War II,* London, 1987, 117. o.
45. Dmitri Volkogonov: *Autopsy for an Empire: The Seven Leaders Who Built the Soviet Regime,* New York, 1998, 118. o.
46. Zsukov: *Emlékek, gondolatok,* 2. k., 30. o.
47. McNeal: *Sztalin: Szocsinyenyija,* 2. köt. (15. köt.), 11–35. o.
48. Idézi: Anfilov: „Zhukov", 352. o.
49. Zsukov: *Emlékek, gondolatok,* 2. k., 65. o.
50. Volkogonov: *Győzelem és tragédia,* 342. o.
51. Uo.

33. FEJEZET: A SZOVJETEK KITARTANAK, HITLER DÜHBE GURUL

1. G. K. Zsukov: *Emlékek, gondolatok,* Zrínyi és Kossuth, Budapest, 1976, 2. k., 51–53. o.
2. Idézi: Dmitri Volkogonov: *Autopsy for an Empire: The Seven Leaders Who Built the Soviet Regime,* New York, 1998, 120. o.

3. Uo., 121. o.
4. Hans-Adolf Jacobson (szerk.): *Generaloberst Halder, Kriegstagebuch: tägliche Aufzeichnungen des Chefs des Generalstabes des Heeres, 1939–1942,* Stuttgart, 1962–1964, 3. köt., 420. o.
5. H. R. Trevor-Roper (szerk.): *Hitler's War Directives,* London, 1964, 116–121. o.; *KTB,* 2. köt., 315–316. o.
6. Emlékirat, megjelent in: Seweryn Bialer: *Stalin and His Generals: Soviet Military Memoirs of World War II,* New York, 1969, 404. o.
7. Trevor-Roper: *Hitler's War Directives,* 129–131. o.
8. Idézi: Martin Gilbert: *Churchill: A Life,* New York, 1991, 727. o. A bombázás katasztrofális hatásáról szóló tanulmányt l. Jörg Friedrich: *The Fire: The Bombing of Germany 1940–1945,* New York, 2006
9. W. Averell Harriman and Elie Abel: *Special Envoy to Churchill and Stalin, 1941–1946,* New York, 1975, 159. o., továbbá az elkövetkezők.
10. Winston Churchill: *A második világháború I–II.,* Európa, Budapest, 1989, 2. kötet, 141-142. o.
11. Idézi: Martin Kitchen: *British Policy Towards the Soviet Union During the Second World War,* London, 1986, 140. o.
12. Gerhard L. Weinberg: *A World at Arms: A Global History of World War II,* Cambridge, U. K., 1994, 360. o.
13. John Erickson: *The Road to Stalingrad: Stalin's War with Germany,* New Haven, Conn., 1975, 370–371. o.
14. 1942. júl. 23., bejegyzés, in: Jacobson (szerk.): *Halder, Kriegstagebuch,* 3. köt., 489. o.
15. David M. Glantz and Jonathan House: *When Titans Clashed: How the Red Army Stopped Hitler,* Lawrence, Kans., 1995, 120. o.
16. Alexander Werth: *Oroszország nagy háborúja, 1941–1945,* Kossuth–Zrínyi, Budapest, 1971, 220. o.
17. Idézi: Alexander Werth: *The Year of Stalingrad,* 1947; Safety Harbor, Fla., 2001, 162. o.
18. Werth: *Russia at War 1941-1945,* New York, 1964, 418. o. [A magyar kiadásban nem szerepel.]
19. Werth: *Year of Stalingrad,* 160. o.
20. Uo., 156. o.
21. Werth: *Russia at War,* 415–416. o.
22. Sz. M. Styemenko: *Genyeralnij Stab v godi vojni: ot Sztalingrada do Berlina,* Moszkva, 2005, 120. o.
23. Idézi: Werth: *Russia at War,* 427. o.
24. Roger R. Reese: *The Soviet Military Experience,* New York, 2000, 126–129. o.
25. Zsukov: *Emlékek, gondolatok,* 2. k., 79. o.
26. Idézi: Marius Broekmeyer: *Stalin, the Russians, and Their War, 1941–1945,* Madison, Wis., 2004, 95. o.

27. Idézi: John Barber and Mark Harrison: *The Soviet Home Front, 1941–1945: A Social and Economic History of the USSR in World War II,* London, 1991, 72. o.
28. Werth: *Year of Stalingrad,* 181–182. o.
29. Uo., 161. o.
30. Zsukov: *Emlékek, gondolatok,* 2. k., 86–88. o.
31. 1942. júl. 25., bejegyzés in: Jacobson (szerk.): *Halder, Kriegstagebuch,* 3. köt., 490. o.
32. Werth: *Year of Stalingrad,* 159. o.
33. 1942. szept. 15., bejegyzés in: Jacobson (szerk.): *Halder, Kriegstagebuch,* 3. köt., 522–523. o.
34. Zsukov: *Emlékek, gondolatok,* 2. k., 88–92. o.
35. 1942. szept. 1. és 8., bejegyzés in: Jacobson (szerk.): *Halder, Kriegstagebuch,* 3. köt., 516. o.
36. Zsukov: *Emlékek, gondolatok,* 2. k., 94–97. o.
37. Lásd: Antony Beevor: *Stalingrad: The Fateful Siege, 1942–1943,* New York, 203–207. o.
38. Nicolaus von Below: *Als Hitlers Adjutant, 1937–45,* Mainz, 1980, 315–317. o.
39. *DRZW,* 6. köt., 955–956. o.
40. Joachim von Ribbentrop: *Zwischen London und Moskau: Erinnerungen und letzte Aufzeichnungen,* Leoni am Starnberger See, 1953, 260–263. o.
41. Noakes and Pridham, 3. köt., 846–848. o.
42. Walter Warlimont: *Im Hauptquartier der deutschen Wehrmacht, 1939–1945,* Frankfurt am Main, 1962, 285. o.
43. Erickson: *Road to Stalingrad,* 47–49. o.
44. Traudl Junge: *Az utolsó óráig. Hitler titkárnőjének visszaemlékezései,* Képzőművészeti Kiadó, Budapest, 2002, 92. o.

34. FEJEZET: ETNIKAI TISZTOGATÁS A HÁBORÚS SZOVJETUNIÓBAN

1. Lásd Sz. V. Mironyenko, N. Werth (szerk.): *Isztorija sztalinszkogo Gulaga,* Moszkva, 2004, 1. köt., 455–475. o.; Fred C. Koch: *The Volga Germans in Russia and the Americas, from 1763 to the Present,* London, 1977, 284–285. o.
2. Idézi: Koch: *Volga Germans,* 288. o.
3. Nicolas Werth: *Egy állam a népe ellen. Erőszak, elnyomás, rémuralom a Szovjetunióban.* in: Stéphane Courtois et al.: *A kommunizmus fekete könyve,* Nagyvilág, Budapest, 2001, 226. o.
4. Idézi: Amir Weiner: *Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution,* Princeton, N. J., 2001, 150–151. o.
5. J. Otto Pohl: *Ethnic Cleansing in the USSR, 1937–1949,* Westport, Conn., 1999, 54. o. Általános tanulmányt l. Gerd Stricker (szerk.): *Deutsche Geschichte im Osten Europas: Rußland,* Berlin, 1997

6. Lásd Jörg Baberowski ragyogó tanulmányát: *Der Feind ist überall: Stalinismus im Kaukasus,* München, 2003, 553–632. o.
7. Pohl: *Ethnic Cleansing in the USSR,* 61–69. o.; Mironyenko, Werth: *Isztorija sztalinszkogo Gulaga,* 1. köt., 477–480. o.
8. Pohl: *Ethnic Cleansing in the USSR,* 74–77., 87–92. o.
9. Norman M. Naimark: *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe,* Cambridge, Mass., 2001, 94. o.
10. Pohl: *Ethnic Cleansing in the USSR,* 83. o.; Naimark: *Fires of Hatred,* 97. o.
11. Naimark: *Fires of Hatred,* 97. o.
12. Idézi: Pohl: *Ethnic Cleansing in the USSR,* 85. o.
13. Uo., 132. o.
14. Idézi: uo., 121. o.
15. Uo., 115. o.
16. Idézi: Naimark: *Fires of Hatred,* 102. o.
17. Marius Broekmeyer: *Stalin, the Russians, and Their War, 1941–1945,* Madison, Wis., 2004, 178–179. o.
18. Strobe Talbott (szerk.): *Khrushchev Remembers,* Boston, 1970, 596. o.
19. Lásd: Weiner: *Making Sense of War,* 151. o.
20. Yo'av Karny: *Highlanders: A Journey to the Caucasus in Quest of Memory,* New York, 2000, 227. o.
21. Idézi: Anatol Lieven: *Chechnya: Tombstone of Russian Power,* New Haven, Conn., 1998, 320. o.
22. Idézi: uo., 319. o.
23. Weiner: *Making Sense of War,* 136–137. o.
24. Alekszandr Szolzsenyicin: *A Gulag szigetvilág, 1918–1956,* Európa, Budapest, 1993, 1. köt., 91. o.
25. Egy nézet, mely nehezen elfogadható az olyan csoportok vonatkozásában, mint a kulákok, azt feltételezi, hogy a szovjetek az 1930-as években és a háború során népirtást folytattak: l. Eric D. Weitz: *A Century of Genocide: Utopias of Race and Nation,* Princeton, N. J., 2003, 53–101. o.
26. Anne Applebaum: *A Gulag története,* Európa, Budapest, 2005, 2. k., 20. o.
27. Gennadi Bordiugov: „The Popular Mood in the Unoccupied Soviet Union: Continuity and Change During the War", in: Robert W. Thurston and Bernd Bonwetsch (szerk.): *The People's War: Responses to World War II in the Soviet Union,* Urbana, Ill., 2000, 61. o.
28. Szolzsenyicin: *A Gulag szigetvilág,* 2. köt., 147–148. o.
29. A. B. Bezborodov, V. M. Hrusztaljov (szerk.): *Isztorija sztalinszkogo Gulaga,* Moszkva, 2004, 4. köt., 109. o.
30. Edwin Bacon: *The Gulag at War: Stalin's Forced Labor System in the Light of the Archives,* New York, 1994, 1994, 233–234. o.
31. Szolzsenyicin: *A Gulag szigetvilág,* 2. köt., 251–252. o.
32. Egy túlélő beszámolóját l. Varlam Salamov: *Kolima,* Harmondsworth, U. K., 1994, 415–431. o.

33. Szolzsenyicin: *A Gulag szigetvilág,* 2. köt., 258–259. o.
34. Számítás: Bacon: *Gulag at War,* 167. o.
35. Uo., 109. o.
36. Gábor Tamás Rittersporn: *Stalinist Simplifications and Soviet Complications: Social Tensions and Political Conflicts in the USSR, 1933–1953,* Chur, Svájc, 1991, 295. o.
37. Oleg V. Khlevniuk: *The History of the Gulag: From Collectivization to the Great Terror,* New Haven, Conn., 2004, 337. o.

35. FEJEZET: SZTÁLINGRÁDTÓL BERLINIG

1. Lásd a táblázatot in: Noakes and Pridham, 3. köt., 851–853. o.
2. További vizsgálat és források, l. Robert Gellately: *The Gestapo and German Society,* Oxford, 1990, 244–245. o.
3. Nicolaus von Below: *Als Hitlers Adjutant, 1937–45,* Mainz, 1980, 330. o.
4. Elke Fröhlich et al. (szerk.): *Die Tagebücher von Joseph Goebbels,* München, 2005ff., 2. rész, 7. köt., 295. o.
5. Uo., 296. o.
6. 1943. febr. 22., *Meldungen aus dem Reich,* 13. köt., 4831.
7. 1943. jan. 30., in: *Hitler: Reden und Proklamationen,* 4. köt., 1978.
8. Uo., 1990–1993. o.
9. *Tagebücher von Goebbels,* 2. rész, 7. köt., 609–610. o.
10. *Hitler: Reden und Proklamationen,* 4. köt., 2000–2002. o.
11. 1943. márc. 22., *Meldungen aus dem Reich,* 4981–4982. o.
12. 1943. dec. 31., levél, in: Heinrich Böll: *Briefe aus dem Krieg, 1939–1945,* Köln, 2001, 2. köt., 972. o.
13. Lásd: Bernd Wegner: „Defensive ohne Strategie: Die Wehrmacht und das Jahr 1943", in: Rolf-Dieter Müller, Hans-Erich Volkmann (szerk.): *Die Wehrmacht: Mythos und Realität,* München, 1999, 197–209. o.
14. Oleg Rzheshevsky: „Ivan Stepanovich Konev", in: Harold Shukman (szerk.): *Stalin's Generals,* London, 1993, 90–107. o.
15. Dmitrij Volkogonov: *Győzelem és tragédia. Sztálin politikai arcképe,* Zrínyi, Budapest, 1990, 315. és 341–342. o.
16. John Erickson: *The Road to Berlin: Stalin's War with Germany,* New Haven, Conn., 1983, 39. o.
17. Amy Knight: *Beria: Stalin's First Lieutenant,* Princeton, N. J., 1993, 124–125. o.
18. Idézi: Catherine Merridale: *Ivan's War: Life and Death in the Red Army, 1939–1945,* New York, 2006, 157. o.
19. McNeal: *Sztalin: Szocsinyenyija,* 2. köt. (15. köt.), 86–94. o.
20. Idézi: *NYT,* 1943. febr. 23.
21. Alexander Werth: *The Year of Stalingrad,* 1947; Safety Harbor, Fla., 2001, 370. o.
22. *NYT,* 1942. dec. 20. A történet a 23. oldalon.

23. A. M. Vaszilevszkij: *A vezérkar élén,* Zrínyi és Kossuth, Budapest, 1975, 295–306. o.
24. Walter Warlimont: *Im Hauptquartier der deutschen Wehrmacht, 1939–1945,* Frankfurt am Main, 1962, 347–348. o.
25. G. K. Zsukov: *Emlékek, gondolatok,* Zrínyi és Kossuth, Budapest, 1976, 2. k., 180–182. o.
26. Idézi: David M. Glantz and Jonathan House: *The Battle of Kursk,* Lawrence, Kans., 1999, 266. o.
27. A számítás alapjai a táblázatok: uo., 275–276. o.
28. Warlimont: *Hauptquartier,* 348. o. L. még Walter S. Dunn Jr.: *Kursk: Hitler's Gamble, 1943,* London, 1997, 188–190. o.
29. 1943. máj. 7-i bejegyzés, in: *Tagebücher von Goebbels,* 2. rész, 8. köt., 225. o.
30. 1943. ápr. 14-i, 17-i és máj. 10-i bejegyzés, uo., 104., 114–115., 261. o.
31. Az 1943. máj. 8-i beszéd összefoglalva in: uo., 233–240. o.
32. Ian Kershaw: *Hitler, 1936–45: Nemezis,* Szukits, Szeged, 2004, 502–503. o.
33. 1943. máj. 13-i bejegyzés, in: *Tagebücher von Goebbels,* 2. rész, 8. köt., 287–290. o.
34. 1943. máj. 14-i bejegyzés, in: uo., 293. o.
35. 1943. márc. 12. és 15., in: Helmut Heiber and David M. Glantz (szerk.): *Hitler and His Generals: Military Conferences, 1942–1945,* New York, 2002, 104. o.
36. 1943. júl. 26., in: uo., 252. o.
37. Dieter Pohl: *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien, 1941–1944,* München, 1996, 246–247. o.
38. Hasznos elsődleges anyag található in: Ben Mark: *Uprising in the Warsaw Ghetto,* New York, 1975
39. Raul Hilberg et al. (szerk.): *The Warsaw Diary of Adam Czerniakow,* New York, 1979, 384. o.
40. Raul Hilberg: *The Destruction of the European Jews,* jav. kiad., New York, 1985, 2. köt., 503. o.
41. Abraham I. Katsh (szerk.): *Scroll of Agony: The Warsaw Diary of Chaim A. Kaplan,* Bloomington, Ind., 1999, 396–397. o.
42. Hilberg: *Destruction of the European Jews,* 2. köt., 507–510. o.
43. Lásd: Nürnberg-dokumentumok: NO-r882, NO-2514, NO-2494, idézi: uo., 510. o.
44. Idézi: Israel Gutman: *Resistance: The Warsaw Ghetto Uprising,* Boston, 1994, XIX. o.
45. Uo., 203. o.
46. Idézi: uo., 228–229. o.
47. Idézi: uo. 225. o.
48. Lásd: *IMT,* 26. köt., 628–693. o., dok. 1061-PS, a teljes jelentés.
49. Idézi: Peter Longerich: *Politik der Vernichtung: Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung,* München, 1998, 540. o.
50. Pohl: *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien,* 248–256. o.

51. 1943. ápr. 25-i bejegyzés, in: *Tagebücher von Goebbels*, 2. rész, 8. köt., 163. o.
52. Pohl: *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien*, 256. o.
53. Lásd: Thomas Sandkühler: *„Endlösung" in Galizien: Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz, 1941–1944*, Bonn, 1996, 374–387. o.
54. Lásd: *IMT*, 37. köt., 391–431. o., dok. 019-L és 018-L
55. Uo., 410. o., Dok. 019-L
56. Leírást l. Christopher R. Browning: *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, New York, 1992, 133–142. o.
57. Longerich: *Politik der Vernichtung*, 540. o.
58. Speer állítását, hogy nem volt ott Posenben, teljes mértékben megcáfolja Gitta Sereny: *Albert Speer küzdelme az igazsággal*, Európa, Budapest, 1998, 416–430. o.
59. A teljes beszéd in: *IMT*, 29. köt., 110–172. o., 1999-PS,
60. Bradley F. Smith, Agnes F. Peterson (szerk.): *Heinrich Himmler: Geheimreden, 1933 bis 1945*, Frankfurt am Main, 1974, 170. o. Ez az időbeosztás, melyet Posenben valaki más jegyzett le, nem szerepel a fennmaradt hosszabb változatban. L. még Longeich: *Politik der Vernichtung*, 540. o. 31. jegyzet.

36. FEJEZET:
SZTÁLIN FELÜLKEREKEDIK

1. 1943. aug. 8., in: Commission for the Publication of Diplomatic Documents of the USSR: *Correspondence Between Stalin, Roosevelt, Truman, Churchill, and Attlee During WWII*, Honolulu, 1957, 78–79. o.
2. W. Averell Harriman and Elie Abel: *Special Envoy to Churchill and Stalin, 1941–1946*, New York, 1975, 157. o.
3. Uo., 536. o.
4. David M. Kennedy: *Freedom from Fear: The American People in Depression and War, 1929–1945*, New York, 1999, 619., 631., 645. o.
5. Feliksz Ivanovics Csujev, Vjacseszlav Molotov: *Szto szorok beszed sz Molotovim: iz dnyevnyika F. Csujeva*, Moszkva, 1991, 73. o.
6. USA Külügyminisztériuma: *The Conferences at Cairo and Tehran, 1943*, Washington, D.C., 1961, 482–486. o.
7. Idézi: Kennedy: *Freedom from Fear*, 677. o.
8. Winston Churchill: *A második világháború*, Európa, Budapest, 1989, 2. kötet, 329. o.
9. Kennedy: *Freedom from Fear*, 674–675. o.
10. USA Külügyminisztériuma: *Conferences at Cairo and Tehran*, 490. o.
11. Uo., 514. o.
12. Uo., 513. o.
13. Uo., 555. o.
14. Uo., 512. o.

15. Churchill: *A második világháború*, 2. kötet, 317. o.
16. USA Külügyminisztériuma: *Conferences at Cairo and Tehran*, 594–595. o.
17. Idézi: Kennedy: *Freedom from Fear*, 678. o.
18. Idézi: Arieh J. Kochavi: *Prelude to Nuremberg: Allied War Crimes Policy and the Question of Punishment*, Chapel Hill, N. C., 1998, 36. o. Lásd továbbá Richard Overy: *Interrogations: The Nazi Elite in Allied Hands, 1945*, New York, 2001, 8–9. o.
19. Változatlanul megjelent in: Michael R. Marrus (szerk.): *The Nuremberg Trial, 1945–46: A Documentary History*, Boston, 1997, 20–22. o.
20. Kochavi: *Prelude to Nuremberg*, 73–74. o.
21. USA Külügyminisztériuma: *Conferences at Cairo and Tehran*, 554. o.
22. Churchill: *A második világháború*, 2. kötet, 325–326. o.
23. USA Külügyminisztériuma: *Conferences at Cairo and Tehran*, 554. o.
24. Elliott Roosevelt szerint FDR a 49 500-as számot használta aznap este, idézi: Michael Beschloss: *The Conquerors: Roosevelt, Truman, and the Destruction of Hitler's Germany, 1941–1945*, New York, 2002, 27. o.
25. Churchill: *A második világháború*, 2. kötet, 326. o.
26. Idézi: Milovan Đilas: *Találkozások Sztálinnal*, Magvető, Budapest, 1989, 73. o.
27. Kochavi: *Prelude to Nuremberg*, 65. o.
28. Lásd: Gerd R. Ueberschär: „Die sowjetischen Prozesse gegen deutsche Kriegsgefangene, 1943–1952", in: Gerd R. Ueberschär (szerk.): *Der Nationalsozialismus vor Gericht: Die alliierten Prozesse gegen Kriegsverbrecher und Soldaten, 1943–1952*, Frankfurt am Main, 245. o.
29. USA Külügyminisztériuma: *Conferences at Cairo and Tehran*, 598–605. o.
30. Uo., 511. o.
31. Uo., 529–530. o.
32. Sergo Beria: *Beria, My Father: Inside Stalin's Kremlin*, London, 2001, 92. o.
33. Uo., 94. o.
34. Idézi: Kennedy: *Freedom of Fear*, 684. o.
35. Lásd: Peter Hoffmann: *Stauffenberg: A Family History, 1905–1944*, New York, 1995, 258–277. o.
36. 1944. júl. 28., *Meldungen aus dem Reich*, 17. köt., 6684. o.
37. Norman Davies: *A varsói felkelés: a '44-es varsói csata*, Európa, Budapest, 2008, 230. o.
38. Idézi: uo., 229. o.
39. *NYT*, 1944. aug. 1.
40. USA Külügyminisztériuma: *Conferences at Cairo and Tehran*, 600. o.
41. Vojtech Mastny: *Russia's Road to the Cold War: Diplomacy, Warfare, and the Politics of Communism, 1941–1945*, New York, 1979, 185. o.
42. Leveleket közli: Churchill: *A második világháború*, 2. kötet, 446–449. o.
43. Uo., 458. o.
44. Alexander Werth: *Oroszország nagy háborúja, 1941–1945*, Kossuth–Zrínyi, Budapest, 1971, 419. o.

45. John Erickson: *The Road to Berlin: Stalin's War with Germany,* New Haven, Conn., 1983, 285. o.
46. Commission for the Publication of Diplomatic Documents of the USSR: *Correspondence,* 152–157. o.
47. G. K. Zsukov: *Emlékek, gondolatok,* Zrínyi és Kossuth, Budapest, 1976, 2. k., 299. o.; Richard Wolff: „Rokossovsky", in: Harold Shukman (szerk.): *Stalin's Generals,* London, 1993, 191. o.
48. Davies: *A varsói felkelés,* 547–553. o.
49. *IMT,* 39. köt., 377–380. o., 128-USSR.
50. Bradley F. Smith, Agnes F. Peterson (szerk.): *Heinrich Himmler: Geheimreden, 1933 bis 1945,* Frankfurt am Main, 1974, 242. o.
51. Winston Churchill: *Triumph and Tragedy,* Boston, 1953, 145. o. [Churchill emlékiratainak magyar kiadásából ez kimaradt. – *a szerk.*]
52. Az egyezményt ápr. 21-én írták alá, és másnap jelent meg a *Pravdában;* l. McNeal: *Sztalin: Szocsinyenyija,* 2. köt. (15. köt.), 184–187. o.
53. Idézi: Kennedy: *Freedom from Fear,* 738. o. 42. o.
54. Churchill: *A második világháború,* 2. kötet, 476. o.
55. A következő találkozóról és általánosságban, in: Mastny: *Russia's Road to the Cold War,* 207–212. o.
56. Churchill Rooseveltnek, 1944. okt. 22., in: Churchill: *A második világháború,* 2. kötet, 486. o.
57. Đilas: *Találkozások Sztálinnal,* 73. o.
58. Uo., 77. o.
59. Idézi: Kennedy: *Freedom from Fear,* 798. o.
60. Harriman Hopkinsnak, 1944. szept. 10., in: USA Külügyminisztériuma: *Europe, 1944,* 4. köt., Washington D.C., 1966, 989. o.
61. USA Külügyminisztériuma: *The Conferences at Malta and Yalta, 1945,* Washington D.C., 1955, 976. o.
62. Walter Warlimont: *Im Hauptquartier der deutschen Wehrmacht, 1939–1945,* Frankfurt am Main, 1962, 505–524. o.
63. USA Külügyminisztériuma: *Conferences at Malta and Yalta,* 578. o.
64. Uo., 589., 590. o.
65. Uo., 669–670., 677–678. o.
66. Beria: *Beria, My Father,* 106. o.
67. Az ideológiai expanzionizmus feletti biztonsági kockázatokat hangsúlyozó tanulmányt l. R. Craig Nation: *Black Earth, Red Star: A History of Soviet Security Policy, 1917–1991,* Ithaca, N. Y., 1992, 145. o.
68. USA Külügyminisztériuma: *Conferences at Malta and Yalta,* 896. o.
69. Churchill: *Triumph and Tragedy,* 154. o. [Ez a rész nem szerepel *A második világháború* magyar kiadásában. – *a szerk.*]
70. USA Külügyminisztériuma: *Conferences at Malta and Yalta,* 620., 630–632. o.
71. Idézi: Francis L. Loewenheim et al. (szerk.): *Roosevelt and Churchill: Their Secret Wartime Correspondence,* New York, 1975, 575. o.

72. Churchill: *Triumph and Tragedy,* 156. o. [Nincs *A második világháború* magyar kiadásában. – *a szerk.*]
73. Beria: *Beria, My Father,* 105. o.
74. Albert Speer: *Hitler bizalmasa voltam,* Zrínyi, Budapest, 1996, 245–246. o.
75. Kennedy: *Freedom from Fear,* 664–667. o.
76. USA Külügyminisztériuma: *The Conference at Quebec, 1944,* Washington, D.C., 1972, 492–493. o.

37. FEJEZET:
A HARMADIK BIRODALOM VÉGE

1. A továbbiakhoz is lásd: Walter Warlimont: *Im Hauptquartier der deutschen Wehrmacht, 1939–1945,* Frankfurt am Main, 1962, 518–521. o.; a december 12-i beszéd hosszabb változata: Helmut Heiber and David M. Glantz (szerk.): *Hitler and His Generals: Military Conferences, 1942–1945,* New York, 2002, 535. o.
2. Szöveg in: Heiber and Glantz: *Hitler and His Generals,* 554–568. o.; továbbá Warlimont: *Hauptquartier,* 522–524. o.
3. Gerhard L. Weinberg: *A World at Arms: A Global History of World War II,* Cambridge, U. K., 1994, 765–771. o.
4. Mindkét idézet in: Winston Churchill: *Triumph and Tragedy,* Boston, 1953, 281–282. o. [A Churchill-memoár magyar kiadása csak a Montgomery-idézetet közli: *A második világháború,* 2. kötet, 510. o.]
5. *Hitler: Reden und Proklamationen,* 4. köt., 2179–2185. o.
6. Nicolaus von Below: *Als Hitlers Adjutant, 1937–45,* Mainz, 1980, 398. o.
7. *Hitler: Reden und Proklamationen,* 4. köt., 2195–2198. o.
8. Marlis G. Steinert: *Hitler's War and the Germans: Public Mood and Attitude During the Second World War,* Athens, Ohio, 1977, 293. o.
9. *Hitler: Reden und Proklamationen,* 4. köt., 2203–2206. o.
10. John Erickson: *The Road to Berlin: Stalin's War with Germany,* New Haven, Conn., 1983, 449. o.
11. Danuta Czech: *Auschwitz Chronicle, 1939–1945,* New York, 1990, 801–805. o.
12. Idézi: Max Hastings: *Armageddon: The Battle for Germany, 1944–1945,* New York, 2004, 248. o.
13. Lásd:. Johannes Tuchel (szerk.): *Die Inspektion der Konzentrationslager, 1938–1945,* Berlin, 1994, 212–213. o.
14. Lásd: Robert Gellately: *Backing Hitler: Consent and Coercion in Nazi Germany,* Oxford, 2001, 242–252. o.; Sybille Steinbacher: *Auschwitz: Geschichte und Nachgeschichte,* München, 2004, 97–100. o.; Andrzej Strzelecki: „Evacuation, Liquidation, and Liberation of the Camp", in: Danuta Czech et al.: *Auschwitz: Nazi Death Camp,* Oświęcim, 1996, 272ff.
15. Czech: *Auschwitz Chronicle,* 781–805. o.
16. Lásd: Primo Levi klasszikus beszámolóját: *Ember ez? Fegyvernyugvás,* Európa, Budapest, 1994

17. Lásd: Yehuda Bauer: *Jews for Sale: Nazi-Jewish Negotiations, 1933–1945,* New Haven, Conn., 1994, 239–251. o.
18. Lásd: David A. Hackett (szerk.): *The Buchenwald Report,* Boulder, Colo., 1995, 328–331. o.
19. Peter Black: *Ernst Kaltenbrunner: Ideological Soldier of the Third Reich,* Princeton, N. J., 1984, 250. o.
20. Lásd: Stanislav Zamecnik: „Kein Häftling darf lebend in die Hände des Feindes fallen: Zur Existenz des Himmler-Befehls vom 14.–18. April 1945", *Dachauer Hefte,* 1985, 219. o.
21. Martin Broszat: „Nationalsozialistische Konzentrationslager", in: *Anatomie des SS-Staates,* 5. kiad., München, 1989, 2. köt., 132. o.
22.: *Sztalin: Szocsinyenyija,* 2. köt. (15. köt.), 178–182. o.
23. Lásd: Klaus-Dietmar Henke: *Die amerikanische Besetzung Deutschlands,* München, 1995, 343–377. o.
24. Weinberg: *World at Arms,* 812–813. o.
25. Henke: *Die amerikanische Besetzung Deutschlands,* 400. o.
26. Lásd: Bernd-A. Rusinek: *Gesellschaft in der Katastrophe: Terror, Illegalität, Widerstand Köln, 1944–45,* Essen, 1989, 446. o.
27. Erickson: *Road to Berlin,* 528. o.
28. Winston Churchill: *A második világháború,* Európa, Budapest, 1989, 2. kötet, 579–581. o.
29. Commission for the Publication of Diplomatic Documents of the USSR: *Correspondence Between Stalin, Roosevelt, Truman, Churchill, and Attlee During WWII,* Honolulu, 1957, 198–199. o.
30. Uo., 208. o.
31. Francis L. Loewenheim et al. (szerk.): *Roosevelt and Churchill: Their Secret Wartime Correspondence,* New York, 1975, 704–705. o.
32. G. K. Zsukov: *Emlékek, gondolatok,* Zrínyi és Kossuth, Budapest, 1976, 2. k., 342–344. o.
33. I. Sz. Konyev: *A negyvenötös esztendő,* Zrínyi, Budapest, 1968, 91–92. o.
34. Idézi: Erickson: *Road to Berlin,* 533. o.
35. Christian Streit: „The German Army and the Policies of Genocide", in: Gerhard Hirschfeld (szerk.): *The Politics of Genocide: Jews and Soviet Prisoners of War in Nazi Germany,* London, 1986, 7. o.
36. Christian Streit: *Keine Kameraden: Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen, 1941–1945,* Stuttgart, 1978, 244., 247. o.
37. Commission for the Publication of Diplomatic Documents of the USSR: *Correspondence,* 214. o.
38. Zsukov: *Emlékek, gondolatok,* 2. k., 383. o.
39. Antony Beevor: *Berlin: 1945 – az összeomlás,* Gold Book, Debrecen, 2004, 403. o.
40. Erickson: *Road to Berlin,* 622. o.
41. McNeal: *Sztalin: Szocsinyenyija,* 2. köt. (15. köt.), 189–194. o.
42. Alexander Werth: *Russia at War, 1941–1945,* New York, 1964, 964–965. o.

43. Norman M. Naimark: *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949,* Cambridge, Mass., 1995, 72. o.
44. Idézi: Lev Kopelev: *To Be Preserved Forever,* New York, 1977, 52–53. o.
45. Lásd: Catherine Merridale: *Ivan's War: Life and Death in the Red Army, 1939–1945,* New York, 2006, 299–335. o.
46. Milovan Đilas: *Találkozások Sztálinnal,* Magvető, Budapest, 1989, 88. o.
47. Werth: *Russia at War,* 966. o.
48. Antony Beevor and Luba Vinogradova (szerk.): *A Writer at War: Vasily Grossman with the Red Arrny, 1941–1945,* New York, 2005, 341. o.
49. Marshal Sladko Kvaternik, in: Andreas Hillgruber (szerk.): *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler: Vertrauliche Aufzeichnungen über Unterredungen mit Vertretern des Auslandes, 1939–1941,* Frankfurt am Main, 1967, 1. köt., 609–615. o.
50. Források és irodalom, l. Gellately: *Backing Hitler,* 230–236. o.
51. Albert Speer: *Infiltration: How Heinrich Himmler Schemed to Build an SS Industrial Empire,* New York, 1981, 238. o.
52. Lásd: Speer-23, 1945. márc. 15., in: *IMT,* 41. köt., 420–425. o.; továbbá Albert Speer: *Hitler bizalmasa voltam,* Zrínyi, Budapest, 1996, 457. o.
53. Idézi: Albert Speer: *Hitler bizalmasa voltam,* 460. o.
54. Lásd: Speer-25, in: *IMT,* 41. köt., 430–431. o.
55. Lásd: Speer: *Hitler bizalmasa voltam,* 454. o.
56. Lásd: Felix Kersten: *The Kersten Memoirs, 1940–1945,* ford. C. Fitzgibbon és J. Oliver, London, 1956, 264–270. o.; továbbá Speer: *Hitler bizalmasa voltam,* 476–477. o.
57. Peter Hoffmann: *The History of the German Resistance, 1933–1945,* Cambridge, Mass., 1977, 529–530. o.
58. *Hitler: Reden und Proklamationen,* 4. köt., 2223–2224. o.
59. Közli: Heiber and Glantz: *Hitler and His Generals,* 724–725. o.
60. Joachim Fest: *A bukás. Hitler és a Harmadik Birodalom utolsó napjai,* Szó K., Budapest, 2005, 114–115. o.
61. Anton Joachimsthaler: *Hitlers Ende: Legenden und Dokumente,* Berlin, 2004, 185–200. o., a továbbiakhoz is. Traudl Jungét idézi arról, hogy Hitler házasságkötése után, hajnali 2 óra körül diktálta le végakaratát.
62. Az időpontokról l. Traudl Junge: *Az utolsó óráig. Hitler titkárnőjének visszaemlékezései,* Képzőművészeti Kiadó, 2002, 195. o.
63. In: *Hitler: Reden und Proklamationen,* 4. köt., 2236–2239. o.

UTÓSZÓ

1. Maxim Gorky: *Untimely Thoughts: Essays on Revolution, Culture, and the Bolsheviks, 1917–1918,* New Haven, Conn., 1995, 88. o.
2. A *Volksgemeinschaft* elterjedt varázsáról l. Norbert Frei: *1945 und Wir: Das Dritte Reich im Bewusstein der Deutschen,* München, 2005, 107–128. o.

3. Alekszandr Szolzsenyicin: *A Gulag szigetvilág, 1918–1956,* Európa, Budapest, 1993, 2. köt., 12. o., idézi I. A. Kurganov statisztikust.
4. J. Otto Pohl: *The Stalinist Penal System: A Statistical History of Soviet Repression and Terror, 1930–1953,* London, 1997, 131. o.
5. Anne Applebaum: *A Gulag története,* Európa, Budapest, 2005, 2. k., 299. o.
6. Lásd a kiváló David Remnick: *Lenin sírja. A szovjet birodalom végnapjai,* Európa, Budapest, 1998, 221–222. o.
7. Karin Orth: *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager,* Hamburg, 1999, 25. o.; továbbá Klaus Drobisch, Günther Wieland: *System der NS-Konzentrationslager, 1933–1939,* Berlin, 1993, 131. o.
8. Steven G. Marks: *How Russia Shaped the Modern World: From Art to Anti-Semitism, Ballet to Bolshevism,* Princeton, N. J., 2003, 300. o.
9. Ian Kershaw: *Hitler, 1889–1936: Hybris,* Szukits, Szeged, 2003, 434. o.
10. Háttér, l. Robert Gellately: *Backing Hitler: Consent and Coercion in Nazi Germany,* Oxford, 2001, 85–87. o.
11. A tanulmányokat idézi: John Erickson: „Soviet War Losses: Calculations and Controversies", in: John Erickson and David Dilks (szerk.): *Barbarossa: The Axis and the Allies,* Edinburgh, 1994, 259–260. o.
12. Dietmar Petzina, Werner Abelshauser, and Anselm Faust (szerk.): *Sozialgeschichtliches Arbeitsbuch III: Materialien zur Statistik des Deutschen Reiches, 1914–1945,* München, 3. köt., 27. o.
13. Gerhard L. Weinberg: *A World at Arms: A Global History of World War II,* Cambridge, U. K., 1994, 894. o. a számot világszinten hatvanmillióra teszi, de elismeri, hogy az összeg bizonytalan.
14. Tony Judt: *A háború után. Európa története 1945 óta.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 2007, 32. o.
15. Orth: *Konzentrationslager,* 343. o.
16. Uo., 105. o.
17. Milovan Đilas: *Találkozások Sztálinnal,* Magvető, Budapest, 1989, 105–106. o.
18. Uo., 98–99. o.
19. G. K. Zsukov: *Emlékek, gondolatok,* Zrínyi és Kossuth, Budapest, 1976, 2. k., 393–395. o.
20. *Sztalin: Szocsinyenyija,* 2. köt. (15. köt.), 197–199. o.
21. Idézi: Geoffrey Hosking: *Rulers and Victims: The Russians in the Soviet Union,* Cambridge, Mass., 2006, 217. o., továbbá az elkövetkezők.
22. Idézi: Jeffrey Brooks: *„Thank You, Comrade Stalin!" Soviet Public Culture from Revolution to Cold War,* Princeton, N. J., 1999, 196. o.
23. Hosking: *Rulers and Victims,* 239–240. o.
24. Yoram Gorlizki and Oleg V. Khlevniuk: *Cold Peace: Stalin and the Soviet Ruling Circle, 1945–1953,* Oxford, 2003, 43. o.
25. Applebaum: *A Gulag története,* 2. k., 288–293. o.
26. USA Külügyminisztériuma: *Conferences at Malta and Yalta, 1945,* Washington, D.C., 1955, 720. o.

27. Zsukov: *Emlékek, gondolatok,* 2. k., 446. o.
28. Idézi: David McCullough: *Truman,* New York, 1992, 442–444. o.
29. Norman M. Naimark: *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe,* Cambridge, Mass., 2001, 126. o.
30. Lásd: Jan T. Gross: *Fear: Anti-Semitism in Poland After Auschwitz,* New York, 2006, 245–261. o.
31. Simon Sebag Montefiore: *Sztálin: A Vörös Cár udvara,* Alexandra, Pécs, 2007, 627. o. Lásd továbbá Yuri Slezkine: *The Jewish Century,* Princeton, N. J., 2004, 308–310. o.
32. A dokumentumok megtalálhatók in: Jonathan Brent and Vladimir P. Naumov: *Stalin's Last Crime: The Plot Against the Jewish Doctors, 1948–1953,* New York, 2003, 254–255. o.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A könyvvel kapcsolatos kutatást számos intézmény támogatta. Őszinte hálával fordulok az Alexander von Humboldt Alapítvány felé, mely pályám kezdete óta segíti munkámat. A Floridai Állami Egyetem nagylelkű anyagi támogatást és rendkívül szívélyes kutatási környezetet biztosít számomra. Hálás vagyok a Don Foss, Joe Travis, Joe McElrath és Neil Jumonville nyújtotta bátorításért.

Abban a különleges lehetőségben részesültem, hogy előadhattam elképzeléseimet az Oxfordi Egyetemen, ahol én voltam a 20. századi zsidó történelem és politika Bertelsmann-vendégprofesszora. A hallgatókkal és oktatókkal való eszmecsere számos jelentős kérdésre irányította rá figyelmemet, és arra késztetett, hogy átgondoljam következtetéseimet.

Külön köszönettel tartozom Karen Colvardnak a Harry Frank Guggenheim Alapítványtól, aki segített összehozni egy konferenciát, melyet Ben Kiernannel szerveztem a genocídiumok összehasonlításáról. Az eseményre meghatározó időpontban került sor, amikor e könyv megírásának gondolata megfogant bennem, és sok ismerettel gazdagodtam.

Rendkívül hálás vagyok Sheila Fitzpatrick, Michael Geyer, Terry Martin, Guenther Heydemann és Steven Miner professzoroknak, amiért meghívtak különböző konferenciákra, ahol elmélyedhettünk a diktatúrák összehasonlításának tudományában.

Barátaim és kollégáim számtalan módon siettek segítségemre. Néhányan kulcsfontosságú információkkal és dokumentumokkal szolgáltak, mások megválaszolták kérdéseimet, bátorítottak, vagy levelet írtak érde-

kemben. Külön említést szeretnék tenni a következőkről: Omer Bartov, Gerhard Bassler, Christopher Browning, Jeffrey Burds, Michael Burleigh, Timothy Colton, Susan Gardos, David Godwin, Paul Hagenloh, Jochen Hellbeck, Susannah Heschel, Norbert Juraschitz, Peter Krafft, Luba Ostashevsky, Janice Pilch, Sven Reichardt, Heike Schlatterer, Detlef Schmiechen-Ackermann, David Shearer, Peter Steinbach, Sybille Steinbacher, Gerhard Weinberg és Eric Weitz.

Különösen hálás vagyok kiadóimnak, Ash Greennek és Will Sulkinnak, akik gondosan elolvasták kéziratomat, és hasznos javaslatokat tettek. Mindenekfelett köszönetet mondok Marie Flemingnek, neki ajánlom e könyvet. Szellemi felvetései és állhatatos bátorítása tették lehetővé megírását. Nélküle feleannyira sem lett volna szórakoztató a lenyűgöző szovjet és orosz filmek kimeríthetetlen tárházát végignézni.

KÉPJEGYZÉK

Granger Collection: Lenin és Sztálin 1922-ben Lenin dácsájában, Gorkiban

United States Holocaust Memorial Museum: Hitler és Goebbels helyi párttisztviselőkkel pózol Hattingenben; Adolf Hitler az új kormányának tagjaival nem sokkal kinevezését követően; Tömeg gyülekezik egy zsidó tulajdonban álló áruház előtt Berlinben a bojkott első napján; Látogatók sorakoznak a Nagy Antibolsevik Kiállítás megnyitóján 1937-ben; Hivatalos személyiségek az 1938-as nürnbergi pártgyűlés nyitóünnepségén; Vjacseszlav Molotov szovjet külügyminiszter aláírja a német–szovjet megnemtámadási egyezményt Moszkvában; 1941 őszén Wisznice közelében foglyul ejtett, majd kivégzett szovjet katonák; A varsói gettóban összeterelt, deportálásra váró zsidók; A varsói gettó felkelésének leverése; Felkészülés a krakkói gettó likvidálására; Magyarországi zsidók érkezése és szelektálása Auschwitz-Birkenauban; Munkára kiválasztott zsidó nők ugyanabból a transzportból; Halálra kiválogatott zsidó gyermekek és mások ugyanabból a transzportból; Winston Churchill brit miniszterelnök, Franklin D. Roosevelt USA-elnök és Joszif Sztálin szovjet vezető a jaltai konferencián, 1945 februárjában; Amerikai és szovjet katonák egy Sztálin-portré előtt a lebombázott Berlinben, 1945-ben; Az amerikai William Robertson főhadnagy és a szovjet Alekszandr Szilvasko főhadnagy ünnepli az amerikai és szovjet hadsereg találkozását Torgau közelében 1945 áprilisában; Szovjet civilek egy Szovjetunióba tartó hazatelepítési konvojban a háború végén; A kielcei (Lengyelország) pogrom áldozatainak temetési menete 1946 júliusában

Minden egyéb kép: *ullstein bild/Granger Collection*

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

